

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

AARHUS

gennem Tiderne

NYT
NORDISK
FORLAG
ARNOLD
BUSCK

AARHUS GENNEM TIDERNE

A A R H U S

G E N N E M T I D E R N E

I

UNDER REDAKTION AF

JENS CLAUSEN · EJLER HAUGSTED
REGNAR KNUDSEN · EMANUEL SEJR

NYT NORDISK FORLAG · ARNOLD BUSCK
KJØBENHAVN · 1939

TRYK:

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE

•

KLICHÉER:

A. HAMMERSCHMIDTS KLICHÉFABRIK

•

FOTOGRAFERING:

DEN GAMLE BY · NATIONALMUSEET II

A. HAMMERSCHMIDTS KLICHÉFABRIK
FORFATTERNE MED FLERE

•

TEGNINGER:

LUDVIG CHRISTIAN GRANDJEAN

•

OMSLAG:

HENRIK HANSEN

INDHOLD

	Side
Forord	7
<i>J. Mathias Møller: Geologi</i>	9
<i>Ejler Haugsted: Forhistorie</i>	35
<i>Ejler Haugsted: Runestene og Mønter</i>	69
<i>Peter Skautrup og Søren Haugstrup Jensen: Aar-</i> <i>husbygdens Stednavne</i>	80
<i>Ejler Haugsted: Topografi</i>	113
<i>Ejler Haugsted: Bispedømmets Historie</i>	125
<i>C. J. T. Thomsen: St. Karens Gaard</i>	188
<i>Helge Søgaard: Borgerlige Bygninger</i>	193
<i>Jens Clausen: Økonomisk Udvikling indtil 1750...</i>	212
<i>Jens Clausen: Bystyre indtil 1750</i>	356

FORORD

EN TIDSSVARENDE, FYLDIG FREMSTILLING AF AARHUS BYS HISTORIE har længe været savnet. Tidligere historiske Værker om Byen er forældede, idet de to sidst udkomne er fra Aarhundredets Begyndelse. Derfor traadte for nogle Aar siden en Kreds af Mænd sammen i et Udvalg, der satte sig det Maal at søge udarbejdet en ny, samlet, dokumenteret Fremstilling af Byens Historie under Titel »Aarhus gennem Tiderne«. Udvalgets Medlemmer, som hver især paatog sig at skrive et eller flere Afsnit af Værket, bestod, da Udarbejdelsen begyndte, af Bibliotekar Ejler Haugsted, Lektor Regnar Knudsen, Lektor Mathias Møller, Skoledirektør H. Sejerholt, Overbibliotekar Emanuel Sejr, Professor Peter Skautrup, Museumsinspektør Helge Søgaard og Overretssagfører C. J. T. Thomsen. Efterhaanden knyttedes desuden følgende Medarbejdere til Værket: Amtslæge Johannes Lunddahl, Ekspeditionssekretær C. Fl. Steenstrup, Adjunkt Jens Clausen, cand. mag. Søren Haugstrup Jensen, Biblioteksassistent Palle Birkelund, Teaterhistorikeren O. Chr. Hingsberg og mag. art. Sigvard Preben Skov. Udvalget nedsatte et Arbejds- og Redaktionsudvalg bestaaende af Adjunkt Jens Clausen, Bibliotekar Ejler Haugsted, Lektor Regnar Knudsen og Overbibliotekar Emanuel Sejr. Den sidste var tillige Sekretær, et Hverv, som senere overtoges af Adjunkt Clausen. Overretssagfører Thomsen har været Udvalgets Kasserer.

»Aarhus gennem Tiderne« er en Skildring af Aarhus Bys Historie fra de ældste Tider til Nutiden. Værket er planlagt saaledes, at der lægges særlig Vægt paa Behandlingen af den økonomiske Udvikling, især gennem de sidste hundrede Aar. Skildringen af Bystyret er behandlet udførligt ogsaa for de ældste Tidens Vedkommende, fordi det har vist sig muligt ved Hjælp af hidtil ubearbejdet Stof at bringe større Klarhed over, hvordan Styrelsen udviklede sig fra det 13. Aarhundrede. Der er ogsaa indrømmet Havnens Historie forholdsvis stor Plads, da Havnen gennem Aarhundreder har været særlig vigtig for Byens økonomiske Tilstand. Det har været Udvalget magtpaaliggende, at Værkets forskellige Afsnit saa vidt muligt blev behandlet

af Forfattere, som i Forvejen havde særligt Kendskab til de paagældende Emner, og det ligger derfor delvis i Sagens Natur, at de fleste Medarbejdere havde nær Tilknytning til Aarhus. Lektor J. Mathias Møller døde i 1937, men forinden forelaa hans Manuskript til Afsnittet Geologi fuldt færdigt. Aarhusegnens Geologi var Lektor Møllers Speciale, som han gennem en lang Aarrække havde sat sig grundigt ind i og var fuldkommen fortrolig med.

Som Teksten hovedsagelig skyldes Aarhusianere, er den øvrige Fremstilling af Værket væsentligst aarhusiansk Arbejde. Det gælder Trykning, Klichéfremstilling, Fotografering og Tegning. De fleste Billeder skyldes Fotografier, der er optaget specielt til »Aarhus gennem Tiderne«, og har ikke før været offentliggjort. I enkelte Tilfælde har det været meget vanskeligt at faa helt gode Fotografier af interessante Genstande, enten fordi disse var stærkt medtaget af Tidens Tand, eller fordi deres Placering var meget uheldig for Billedoptagelse. Detailler paa et Par gamle Malerier har maattet tegnes i Stedet for at fotograferes. Ældre Klichéer af nu forsvundne Ting har maattet benyttes i en Del Tilfælde. Billedfortegnelse vil blive trykt i sidste Bind sammen med Registre og en fuldstændig Forkortelsesliste.

Værkets Udarbejdelse har krævet et stort Forarbejde, der har maattet tage lang Tid. Forfatterne takker Arkiver, Biblioteker, Havneingeniørens, Stadsarkitektens, Stadsingeniørens og flere kommunale Kontorer for elskværdig Ekspedition. Ligeledes takkes forskellige aarhusianske Institutioner og Virksomheder og ikke mindst Den gamle By, Byarkivet og Aarhus Museum for udstrakt Hjælpsonhed, der har lettet Forfatterne Arbejdet. Til Afholdelse af de betydelige Udgifter ved Værkets Fremstilling er ydet Tilskud af Aarhus Byraad, Aarhus Havn, Undervisningsministeriet, Carlsbergfondet, Den grevelige Hjelmsstjerne-Rosencroneske Stiftelse og fra mange flere Sider. For al Støtte bringer Udvalget sin bedste Tak.

Aarhus i Februar 1939.

Redaktionsudvalget.

GEOLOGI

AF J. MATHIAS MØLLER

FØR MENNESKENE KOM, laa Landskabet der. — Det er Naturkræfternes Udformning af Landet, der skaber Betingelserne for, at der netop paa det Sted bliver godt at bosætte sig. Det er Jordbunden, der frembringer Menneskets Livsfornødenheder. Det er Terrænets Udformning, der udpeger netop dette Sted som gunstigt for Byens Opstaaen. Med andre Ord: man maa følge Landsdelens, Stedets, geologiske Udvikling, hvis man vil forstaa Byens Tilblivelse og Udvikling.

Danmark, bortset fra Bornholm, der geologisk hører til den skandinaviske Halvø, ligger i et dybt indsunket Omraade, der skilles fra Skandinaviens faste Klippemasser ved skarpe Brud, langs hvilke der er foregaaet bratte Sænkninger, saa at Fortsættelsen af de skandinaviske Formationer nu ligger kilometerdybt under vort Lands Overflade.

Det nedsænkede Omraade under Danmark er imidlertid langs mange mindre Forkastninger, navnlig med Retning fra Nordvest til Sydøst, yderligere delt i mere eller mindre nedsunkne Partier — i Hovedsagen saaledes, at Underlaget danner en langstrakt Skaal i denne Retning, aaben mod Vest. — Randen og Bunden af denne Skaal dannes af Skrivekridtet, der træffes umiddelbart under Istidens Dannelser i det nordøstligste Jylland og atter under vore sydligste Øer. I en indre Bue fra Bulbjerg over Stevns til Nyborg træder de yngre Kridtdannelser frem, og endelig udgør tertiære Dannelser inden for denne Bue Grundlaget for Istidsdannelserne, men atter saaledes at de ældste, *paleocæne* Lag træffes nærmest Kridttidsdannelserne, derefter *eocæne*, saa *oligocæne* og endelig under hele Vestjylland *miocæne* Lag af Glimmerler og Glimmersand med Brunkulslag hist og her. Det geologiske Kort over Landets Undergrund vil iøvrigt vise nærmere om disse Formationers Optræden her i Landet¹⁾.

Den Dybde, hvori disse ældre Lag findes, er iøvrigt — som det særligt for Aarhusegnesenes Vedkommende vil fremgaa af det følgende — yderst vekslende. Jo dybere, vi kommer, desto ældre Lag, under Tertiærtidens Lag Kridttidens; men undertiden rager disse dog i ellers tertiært Terræn helt

¹⁾ Om Danmarks Geologi se iøvrigt: Oversigt over Danmarks Geologi, D. g. U., V. R. Nr. 4. S. A. Andersen: Det danske Landskabs Historie. Kbh. 1933.

op til Overfladen uden Tertiærslag over — saaledes Blegekridtet ved Dautbjerg og Mønsted, mens vi ved Skive først træffer Kridttidslag 114 m under Overfladen, ved Langaa 54 m, ved Frijsenborg og Aarhus endnu ikke i 200 m's Dybde.

Hvad nu specielt *Forholdene ved Aarhus* angaar, træffer man overalt her under Istidslagene Lag fra Tertiærtidens midterste, den *oligocæne* Periode. Flere Steder gaar de op til en Højde af mere end 10 m over Havets Overflade, men kun i Kystklinerens Brudflader kommer de frem i Dagen, og selv ved de dybeste Boringer, ved Bryggeriet »Ceres« 1891 til 221 m og ved Otto Mønstedes Fabrik 1914 til 228 m, er man kun naaet ned i den nærmest foregaaende, den *eocæne* Periodes plastiske Ler med vulkansk Aske; ikke engang *paleocæne*, Tertiærrets ældste Lag, endsige Kridttidens, naaede man ned til.

For saa vidt spiller de ældre Dannelser, specielt Kridttagene, ingen Rolle i Aarhusegnens Geologi; men ser vi paa hele Landets Udformning, er der ingen Tvivl om, at de haarde, højtliggende Kridttidslag, der træder frem i Karlby og Sangstrups Kliner Nord for Grenaa, under den sidste Istid har bidraget til at standse Ismasserne, der fra Syd skød sig frem over Kattøgatslavningen, saa at de her har aflejret en Masse Morænemateriale, hvorved Halvøen Djursland blev dannet. Idet Isens forreste Partier snart stod stille her i lang Tid, saa der ophobedes meget Materiale, dannedes høje Bakkepartier, snart trak sig tilbage til nye Stilstandslinier, fremkom den Fordeling af Land og Vand, der har givet Aarhus en saa gunstig Beliggenhed helt ude ved det aabne Hav og dog relativt i Læ og med Opland til alle Sider.

Vi skal nu mere i Enkeltheder gennemgaa de geologiske Forhold og prøve at komme til en Forstaaelse af disse og dermed af Aarhusegnens Opbygning.

De ældste Lag²⁾, vi kender under Aarhus, er som ovenfor berørt *plastisk Ler fra Eocæntiden*. Det danner, som de to omtalte Boringer viser, mægtige Lag. Over 160 m har man boret gennem det, og først allerdybest nede har man heri fundet vulkansk Aske, hvilket er karakteristisk for den ældre Del af det plastiske Ler og det samtidige Moler. Der er altsaa ikke megen Sandsynlighed for, at det plastiske Ler strækker sig synderligt dybere. Under det vil man sikkert træffe paleocæn Mergel som det, der træffes mange Steder i Djursland.

Det plastiske Ler, ogsaa kaldet Lillebæltseret, er det reneste Ler, vi overhovedet har, helt uden haarde Sandkorn. Saa længe det ikke har været

²⁾ O. B. Bøggild: Den vulkanske Aske i Moleret samt en Oversigt over Danmarks ældre Tertiærbjergarter. D. g. U., II. R. Nr. 33. 1918.

indtørret, danner det en yderst kompakt, fast Masse — paa det hviler Lillebæltsbroen. Har det været indtørret, og bliver det atter vaadt, oplødes det hurtigt til en mere eller mindre letflydende Grød eller Vælling, der giver efter for ethvert Tryk. Dets Farve er meget vekslende. Boringen ved Mønstedes Fabrik viser øverst 70 m brunt Ler med 10—18 % Kalk, derefter 20 m mørkegraa med under 3 %, 40 m grønligt, kalkfrit og endelig 40 m mere og mere rødt Ler med 5—14 % Kalk. Konkretioner af Svovlkis, Lerpjerner og Tungspat samt Gipskrystaller træffes hyppigt heri og er hyppig blevet blandet op i Istidsdannelserne, saa at de nu træffes ved Stranden, i Grus- og Lergrave. Intet Steds i Aarhus's nærmere Omegn træder dette Ler frem til Overfladen; men allerede 26 km Nord for Aarhus ved Randers Landevej tæt Syd for Ølst har man ved Landevejens Forlægning i 1933 fundet askeholdigt Ler helt oppe i Overfladen, og kun med stort Besvær og mange Bekostninger kunde Vejanlægget gennemføres, da Leret atter og atter skred ud og fyldte Udgravningen.

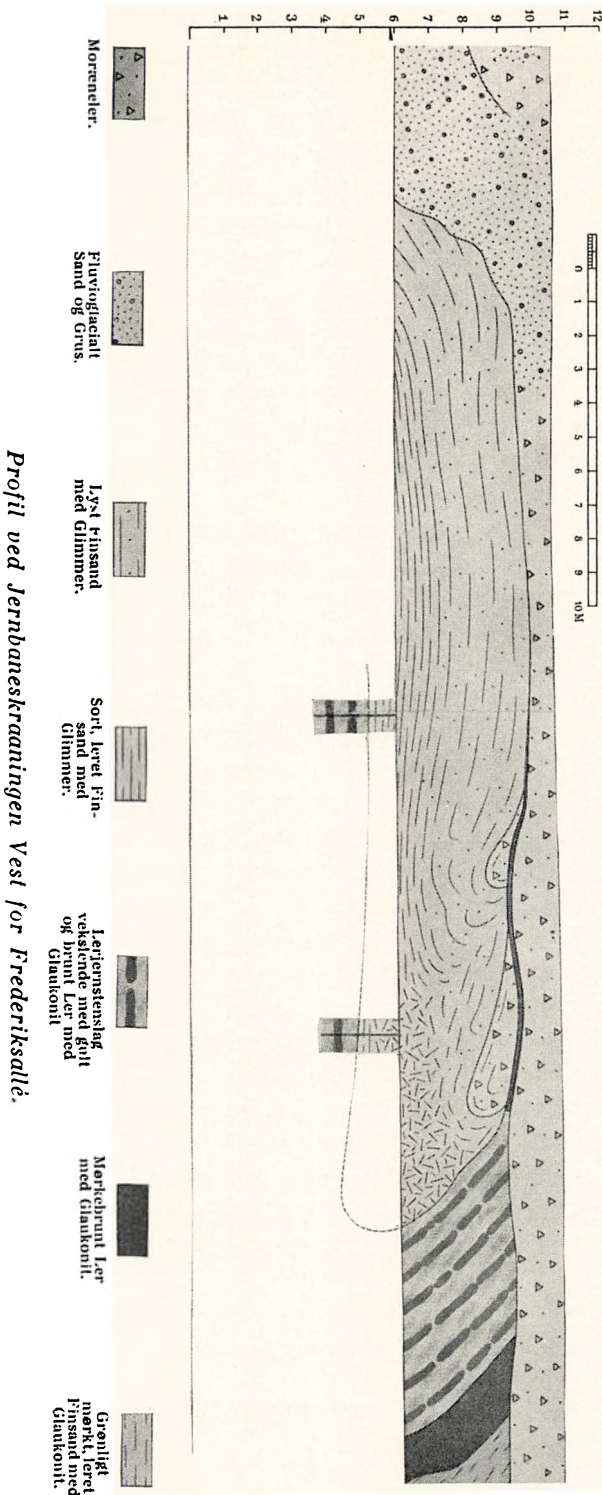
De Lag, der overalt i Aarhus's nærmere Omegn og under selve Byen findes umiddelbart under Istidslagene, stammer fra *Oligocæntiden*. — Allerede *Edvard Erslev*, den bekendte geografiske Forfatter, der i Aarene 1857—71 virkede som Adjunkt og Overlærer ved Katedralskolen i Aarhus, blev ved Jernbanens Anlæg i Aarene omkring 1860 opmærksom paa, at der ved den store Gennemgravning af Bakken Vest for Aarhus Banegaard blottedes Lag af Ler og Sand, hvori der fandtes talrige Skaller af Snegle og Muslinger. Af disse samlede han et betydeligt Materiale, der senere viste sig at indeholde Former, som man kendte fra mellem-oligocæne Lag andetsteds.

I 45 Aar var Lokaliteten nu utilgængelig, dækket af Jernbaneskraaningsens Beklædning og Plantevækst; men i 1906 blev der atter aabnet Udgravninger paa den nordlige Side af Gennemskæringen for Anlægget af nye Rangspors udover Mølleengen. Heldigvis blev »Danmarks geologiske Undersøgelser« i Tide underrettet, og en grundig Undersøgelse af Lagenes Lejrning og, som det nu viste sig, forskellige Beskaffenhed og Alder endelig foretaget af Dr. phil. *Poul Harder*. Hans Beskrivelse³⁾ skylder vi, at vi nu véd saa udtømmende Besked om denne interessante geologiske Lokalitet. — En senere Undersøgelse under Anlægget af Sporene til den nye Banegaard bekræftede i det store og hele Harders Opfattelse af Forholdene.

Det af Harder undersøgte Profil ligger umiddelbart Vest for Broen, der fører Frederiks Allé over Gennemskæringen ud mod Mølleengen. Det er 110 m langt og op til 5 m højt. I Øjeblikket dækkes det af en Beton-Støttemur under Borupsgade.

De ældste Lag ligger østligst og bestaar af mørkt, leret Finsand med smaa grønne Glaukonitkorn. De fortsætter sig videre mod Øst, hvor Pro-

³⁾ Poul Harder: De oligocæne Lag ved Jernbanegennemskæringen ved Aarhus Station. D. g. U., II. R. Nr. 22. 1913.

filets Højde stadig tager af, ligesom de endnu træffes i hvert Fald 3 m ned under Profilets Fod, hvilket er paavist ved Boring. Mens Lagene ellers ligger omtrent vandret, bøjer de vestlige stærkt opad mod en næsten lodret Grænseflade. Ved det nedsivende Vands Indvirkning er de øverste Lag en Del forvitrede, brune og uden Forsteninger, da disse Kalkskaller er opløste. I de dybere Lag findes disse bedre bevarede og, skønt adskillige er knuste og fladtrykte, tilstrækkelig talrige til at vise, at disse Lag er afsatte i *mellem-oligocæn Tid*.

Umiddelbart Vest for den omtalte Grænseflade, ca. 85 m fra Profilets Vestende, træffer man først i 8 m af Profilets Længde temmelig stejlt stillede, lidt mod Øst hældende *brune Lerlag*, vestligst med iøjnefaldende Rækker af store *Lerjærnstenskretioner*, der udvendig er stærkt forvitrede, okkerfarvede. To Boringer, 10 og 20 m vestligere, viser, at disse Lag bøjer sig under en Vinkel paa omtrent 120° og fortsætter sig vandret hen under Profilets vestlige Del. Det østligste, mørkebrune, oprindelig nederste Lerlag er omtrent 1 m tykt og er rigt paa Forsteninger. Disse viser sig at være af

udpræget *øvre-oligocæn* Karakter, saa at der maa være en Afbrydelse af Lagserien mellem de to beskrevne Partier, ligesom disses Stilling jo tydeligt viser, at stærke Kræfter har været paa Spil og har frembragt en stærk Forskydning mellem dem.

Efter de næsten lodrette, brune Lag følger mod Vest i Profilet et 30 m langt Parti af *sort, leret, glimmerrigt Finsand*, der opad gaar over i vekslende Lag af brunt Ler og *lyst glimmerholdigt Finsand*. Hele dette Parti er østligst stærkt brokket og knust, vestligst derimod vandret lagdelt, liggende ganske parallelt med det brune Ler og Lagene med Jernstenskonkretionerne som en Fortsættelse opad af denne Lagserie, kun ubetydeligt yngre. Desværre mangler i de sandede Lag de Forsteninger, der skulde danne det afgørende Bevis herfor, da nedsivende Vand har forvitret hele det sandede Parti og opløst alle Kalkskaller i dette.

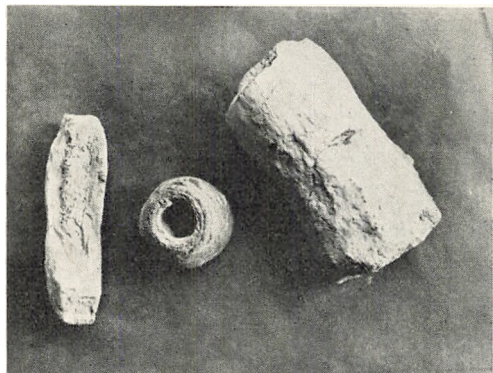
Fortsætter vi nu langs Profilet mod Vest, finder vi, at Istidsdannelser: lagdelt Grus og Sand og derpaa Moræneler afløser de tertiære Dannelser; men ude i Profilets laveste, vestlige Ende møder vi atter i en Længde af 35 m Tertiær: *fint, graalig-hvidt Glimmersand*. Hele denne Sandflage har nu ganske vist ikke nogen direkte Tilslutning til de ovenfor omtalte forsteningsførende Aflejringer, men anden Steds i Østjylland, f. Eks. ved Albækhoved ved Vejle Fjord, Sydvest for Juulsminde, træffer man ganske tilsvarende Lag, hvor Glimmersandet hviler paa sort Finsand, og det ligger da nær at antage, at Lejringsforholdene her ved Aarhus oprindelig har været de samme, men at det hvide Glimmersand af en Øst fra kommende Kraft — Isen — er skrabet bort og flyttet ud i Bakkens Vestside.

I det hele viser Profilet, at de beskrevne tertiære Lag *ikke* ligger paa oprindeligt *Leje*; men at de er skudt op ved et stærkt Pres fra Øst, et Pres, der efter alt at dømme skyldes Ismasser, der under et af Isens Fremstød fra Kattegattets Lavning presses ind mod de højereliggende Partier, der nu danner Jylland. Den stærke Ombøjning af de øvre oligocæne Lag er ogsaa en Følge af dette Pres fra Øst. Dette maa have fremkaldt en Foldning, hvorved Mellem-Oligocænet er kommet op paa et højere Niveau end Øvre-Oligocænet og derefter, da Trykket mindskedes, atter en Nedsynkning — heraf de opad bøjede Lag ved Mellem-Oligocænets Vestende. Den øverste Del af Folden er for største Delen tværet ud i Morænen; de haarde Lag med Jernkonkretionerne har ydet en Del Modstand, Toppen af dem og det brune Ler er ført mod Vest som en lang Smøre ud i Morænen, hvoraf en Del er presset ned i Læ bag de haardere Lag, skubbende det hvide Glimmersand foran sig.

Naar her er givet en saa udførlig Fremstilling af Profilet i Jernbanegennemskæringen, er det i nogen Grad af historiske Grunde, idet det er den først kendte tertiære Forekomst her i Landet, hvor der er fundet rigeligt med Forsteninger, hvorved Alderen kunde bestemmes nøjagtigt. Atter og

atter er den omtalt i Litteraturen, og endelig er den gjort til Genstand for en indgaaende Behandling gennem Poul Harders Monografi. Men en særlig Interesse har den dog for os, fordi Studiet af Lejringsforholdene i høj Grad hjælper os til at forstaa, hvorledes vi maa tænke os, at Isen under sin sidste Optræden her i Egnen har udformet Landskabet, hvor Byen Aarhus nu ligger.

Endnu før Harders Bog var udkommet, blottedes i 1908 et nyt Profil med ganske de samme Dannelser, idet hele den østlige Ende af den »Bakkeø«,

Konkretioner fra Tertiærleret.

hvorpaa Aaby ligger, blev afgravet for at tjene til Fyld paa den Grund, hvor Frichs nye Fabrik skulde opføres. Her, ca. 300 m ret Nord for det Sted, hvor Hammelbanen gaar over Godsbanens Rangerspor, ses stadig den stejlt afgravede Skrænt. Profilet var kun synligt en kort Tid, men det lykkedes dog Do-cent Ravn⁴⁾ at paavise baade det mørke, mellem-oligocæne Finsand med grønne Glaukonitkorn i Lag, der skraanedede mod Sydvest, og over dette Øvre-Oligocænet med

glaukonitholdige Lag og brune Jernstenslag, endvidere sort Finsand og længst mod Sydvest hvidt Glimmersand. Baade i Mellem- og Øvre-Oligocænet var der ret rigeligt med Forsteninger af samme Arter som i Profilet ved Banegaarden. — Over Tertiæret laa en Kappe af Moræneler og mod Sydvest af lagdelt Grus og Sand, men ingen Forstyrrelser af Tertiærlagene som ved det store Profil.

Foruden i de to omtalte Profiler er man ved enkelte Grundgravninger stødt paa mørkt Tertiærler; ved Gravningen til Statsbibliothekets Bygning blev der ogsaa fundet enkelte tertiære Forsteninger; men ellers har man kun ved Boringer fundet de omtalte Lag. Som et typisk Eksempel skal anføres en Boring ved Vandværket ved Silkeborgvej:

Fra ÷ 9 m til ÷ 12 m sort Glimmerler.

Fra ÷ 12 m til ÷ 18,5 m graagrønt Ler.

Ved ÷ 18,5 m et tyndt Overgangslag med stærk grøn Farve.

Herunder hvidt tertiært Ler.

Det her fundne hvide Tertiærler, hvis øverste Lag er stærkt grønt, findes saa at sige overalt under Aarhus og nærmeste Omegn. Det er *mellem-oligocænt* lyst, fedt Ler, kaldet *Septarialer*, fordi det menes at høre sammen

⁴⁾ J. P. J. Ravn: Om nogle nye Findesteder for Tertiærforsteninger i Jylland. Medd. fra geol. Foren. Nr. 15. Kbhvn. 1909.

med en fed, graagrøn Lerart, kendt fra Skive, hvor det er rigt paa sprækkefyldte Kalkkonkretioner: Septarier. Saadanne er ikke fundet i Aarhusleret, men enkelte er truffet løse mellem Strandstenene her og stammer sikkert fra dette. — Septarialeret er en fed, stærkt kalkholdig Mergel (47 % Kalk er paavist i Boreprøver fra Boringen ved Mønstedes Fabrik). Forsteninger fra disse Lag kendes ikke.

Dette Ler spiller en betydelig praktisk Rolle, fordi det ofte findes blottet i Foden af Klinerne ud mod Havet baade Syd og Nord for Byen. I oplødt

1925.

1935.

Spaltet Bøg i Havbakkerne.

Tilstand, f. Eks. hvor Kilder gaar langs dets vandstandsende Overflade ud mod Havet, danner det en yderst plastisk fedtet Masse, hvorpaa de overliggende Jordlag med paastaaende Træer o. s. v. glider ud i Havet. Det findes saaledes under Riis Skov mellem »Salonen« og Stationen. Hele »Mosen« inden for Gangstien er fremkommen ved, at den yderste Del af Klinten er skredet ud, glidende paa dette Lerlag. Dette ses da ogsaa blottet i Gennemskæringen mod Cyklestien. Da det her er tørt, falder det hen i smaa skarpkantede Stykker. Glidningen er her længst ophørt; Østbanens Anlæg har standset Havets Angreb, og det ferske Vand finder Afløb langs Bækken gennem Mosen tæt Nord for Salonen.

En Vandring finder derimod stadig Sted i den nordlige Del af Skaade

Skov, navnlig i Partiet mellem Vejen til Ørnereden og Stranden lige inden for Skovfogedhuset. Her maatte hele Vejen omkring Aar 1900 forlægges ca. 50 m ind i Landet, da et Stykke af den gamle Vej i omtrent 40 m's Længde begyndte at glide ud mod Øst; nu i 1935 er det paa Midten rykket ca. 10 m fra sin oprindelige Stilling og ligger 3 à 4 m under sit oprindelige Niveau. Saa stærke Kræfter har her været paa Færde, at Træer paa indtil 30 cm's Tykkelse, hvis Rødder er vokset fast i Jorden paa hver sin Side af det fremkomne Spring er spaltet paa langs i flere Meters Højde. Dette Spring danner det nordligste Parti af en ca. 800 m lang og op mod 10 m høj Forskydning, der kan følges parallelt med Kysten som en stejl Skrænt langs Vestsiden af Ørnerede-Vejen: alt fremkaldt ved de øvre Lags Gliden paa Septarialeret. Øst for de flækkede Træer vandrer Skoven stadig i en Dybde og Bredde af ca. 300 m, idet Bølgerne ved Højvande og Paalandsstorm slikker Leret i Klintens Fod bort, og det næste saa glider ud. Gennem aarevise Iagttagelser kan man tydelig følge Terrænets Forandringer.

De fleste Steder er Vandringen forbi; men vi finder baade lige Nord for Ørnereden »Sindal« og atter lige Syd for en lignende stor ud mod Havet aaben »Gryde«. — Indholdet er længst forsvundet ud i Havet, glidende paa Septarialeret, et Fænomen der gentager sig flere Steder ude under Fløjstrup Skov.

Inde i Byen er man flere Steder ved Gravning stødt paa dette Ler, dog næppe paa dets oprindelige Leje, men snarere som Flager, der af Isen er flyttet op i, delvis rodet sammen med Morænen. Saaledes bestod det nederste bearbejdede Lag i Teglværket ved Nørre Allé — dér hvor Teglværks-gade nu ligger — væsentligst af Septarialer. Heri fandtes jævnlig cylindriske op til 10 cm tykke Konkretioner, navnlig bestaaende af koncentriske Lag af Svovlkis — af Arbejderne kaldet Ko-Ben. Forvitrede Stykker af lignende »Rør« findes af og til paa Stranden og ved Udgravninger her paa Egnen; men de skriver sig sikkert alle fra Septarialeret.

Saadant i Morænen indblandet fedt Tertiærler har flere Gange afstedkommet Uheld og Vanskeligheder ved Byggeforetagender. Adskillige Gavle har i Aarenes Løb »givet sig« og maattet afstives, saaledes baade i Marselisborg Allé og i Kvarteret Tunøgade—Nørre Allé, og ekstra dyb Pilotering har ofte været nødvendig, f. Eks. under Statsbibliotheket og Kreditforeningens Bygning paa Bispetofte.

Ogsaa ved Boring efter Vand er dette Lerlag af stor Betydning, da man véd, at naar dette er naaet, uden at der er kommet Vand, kan man godt holde op at bore, da det er absolut vandstandsende, d. v. s., det bestaar af saa fine Smaadele, at disse fylder hele Rummet og ikke giver Vanddele Plads til at bevæge sig mellem dem. — Nedefter afløses det af det *eocæne plastiske Ler*, der ogsaa er uigennemtrængelig for Vand.

Intet Sted har man ved Boringer kunnet konstatere Grænsen mellem de

to næsten lige plastiske Lerarter, det eocæne og det oligocæne, og intet Sted her til Lands har man konstateret Lag dannet mellem dem, uagtet vi véd, at der ligger lange Tidsrum mellem deres Dannelse: fra mellemste Eocæn til mellemste Oligocæn. Antagelig skyldes det, at der i denne Periode har været Land, hvor Danmark nu ligger. Muligt er det, at nogle løse Blokke med Ferskvandsformer fra nedre Oligocæn, der er blevet fundet ved Katholm, og nogle lignende, som *Erslev* fandt ved Kalø (og nu i Katedralskolens Samling), er hjemmehørende her i Landet, men muligt er det dog, at de ligesom *Ravet*, der ogsaa er oligocænt, er ført hertil af Isen fra Egnene ved Østersøen.

Paa Grund af Septarialerets vandstandsende Evne, har *Aarhus Vandvæsen* været stærkt interesseret i Tertiærets Beliggenhed under Byen og dens nærmeste Omegn. Ved særdeles Velvilje fra Stadsingeniørkontorets Side har vi haft Lov til at undersøge et af dette fremstillet Kort, der i store Træk angiver Tertiærets Højde i Forhold til Havets nuværende Overflade. — Under det meste af Byen følger Tertiærets Overflade nogenlunde Nutidens Terræn med en Lavning ind, hvor Aaen løber, højere Nord og Syd herfor. Meget paafaldende er derimod Forholdene under den sydligste Del af Frederiksbjerg og den nærmeste Del af Ladegaardsskoven, »Friheden« kaldet. Ogsaa i Nutidens Terræn er her en Lavning fra Aaen ved »Fiskerhuset« og ud til Havet, paa sit højeste ved Skanderborg Landevej dog godt 10 m over Havet. Det mærkelige er da, at der her strækker sig en over 100 m dyb, kilometerbred Dal ned i Tertiærets Overflade. Denne er paavist ved Undersøgelser, som er anstillet for Aarhus Vandværk under Afdelingsingeniør Frederiksens Ledelse.

Da det i Aarene omkring 1930 viste sig nødvendigt at skaffe mere Vand til Aarhus's stigende Forbrug, var det den mest nærliggende Tanke at udvide Boringerne inde i Aarhusdalen, hvor man af Erfaring vidste, at der var Vand nok, men dels skulde nye Tilladelser og Grunde erhverves, dels vilde lange Ledninger kræve yderligere betydeligt Arbejde og Kapital. Ved Overvejelser over Grundvandets Bevægelser i Almindelighed og i Aarhus Opland i Særdeleshed naaede Ingeniøren imidlertid til en helt ny Plan.

Alt Grundvand⁵⁾ stammer fra de Regnmængder, der gennem Tiderne falder paa Landets Overflade; det findes altid i et vist Niveau med Fald ud mod Havet og er i stadig Bevægelse ud mod dette, dels gennem Vandløb over Jorden, dels i de vandførende Lag af Sand, Grus og Sten, hvor der er Plads til Vandpartiklernes Bevægelse mellem de faste Bestanddele. Nu er Aarhus Aa ikke noget stort Vandløb, og navnlig er dens Vandføring betydelig mindre, end man skulde vente efter den Nedbørmængde, der falder i dens Opland. Vandet maa altsaa ad anden Vej finde ud til Havet, og dette Afløb maa være underjordisk og særdeles vandrigt. Nu er imidlertid det

⁵⁾ Hilmar Ødum: Grundvand og Vandindvinding. D. g. U., III. R. Nr. 25. Kbhvn. 1935.

tertiære Ler i Bakkerne Syd og Nord for Byen en absolut Hindring for Afløb her, saa at det eneste Sted, hvor der kan være Tale om at finde det, maa være i Aarhusdalen. Dèr, hvor Aaen løber ud gennem Byen, véd man fra ældre Boringer, at Tertiæret allerede findes i en Dybde af 10 m. Tertiærets høje Beliggenhed under Brobjerg, Bakken Syd for Immervad og Frederiksbjerg har ogsaa længe været kendt, og Opmærksomheden henledes derfor naturligt paa den tidligere omtalte Lavning lige Syd for Byen, hvor alt tyder paa, at der en Gang har været mere direkte Forbindelse fra Aarhusdalen og ud til Havet.

Der paabegyndtes nu Boringer her, og skønt man er naaet ned til 109 m under Havets Overflade, er man endnu ikke stødt paa Tertiæret. Yderligere bekræftedes Rigtigheden af de anstillede teoretiske Overvejelser, idet der her blev truffet Vand i saa store Mængder, at Byen kan faa en væsentlig Del af sin Vandforsyning fra de til denne Dal knyttede Jordlag. Da der foruden den praktiske knytter sig en overordentlig stor geologisk Interesse til Lejringsforholdene i denne Dal, omtales her et Tværprofil, saaledes som det efter Boringerne maa formodes at være. Øverst, fra + 10 m til ÷ 10 m, ligger stenet Ler, *Moræneleret*, der efter sin Plads maa være efterladt af den sidste Ismasse, der skød sig frem over Eggen. Det er denne Lermasse, der i den sidste Periode af Istiden lukkede for dette i tidligere Perioder saa stærkt benyttede Smeltevandsafløb.

Nedefter i Profilet følger nu *lagdelte Masser*, øverst mere lerede, nederst mere sandede, afsatte af strømmende Vand, og man ser af Variationen af de Lag, der efterhaanden har fyldt Dalen, at Vandet har strømmet med aftagende Hastighed. Nu følger nedad omtrent fra ÷ 20 m til ÷ 30 m *skarpt Sand* og derefter i Dalens Midte i en Dybde mellem ÷ 30 m og ÷ 60 m *Pakninger af Grus og Sten* — fra Næve- til Hovedstørrelse. Det er navnlig i disse Stenlag, at de store Vandmasser bevæger sig. — Man har imidlertid fortsat Boringerne nedad. Først træffer man atter skiftende Lag af Sand og Ler, derpaa i 90—100 m's Dybde paany skarpt Sand og i endnu større Dybde 100—109 m nye Stenpakninger, atter stærkt vandførende.

Mærkeligt er dernæst det store Tryk, hvorunder de store Vandmasser flyder, og som taler om Forbindelse med højtliggende vandførende Lag andetsteds, hvilket ogsaa viser sig at passe med Undersøgelser længere inde i Aarhusdalen. Indtegnes der, efter Maalinger her, Vandspejlskurver, viser de et betydeligt Fald ud mod Bugten.

En Boring i Strandkanten ned til de vandførende Lag viste ogsaa, at Vandtrykket indefra ikke blot kunde holde alt Saltvand ude, men Overtrykket var saa stort, at Vandet stod op som en Fontæne i et Par Meters Højde over Havet. Dette Forhold er nu ændret, da store Vandmængder fra de omtalte Lag pumpes op til Byens Forsyning. Forskellige Forhold, f. Eks. det ved Ebbe og Flod foraarsagede mindre og større Tryk paa Havbunden

ude i Bugten, giver sig Udslag i Boringernes Vandspejl ved henholdsvis en Sænkning eller Opstuvning af det inde fra Land kommende Grundvand, og viser tydeligt en Forbindelse med Bugtens Vand. Tidspunktet for Ebbe og Flods Indtræden i Borerørene viser dog, at denne Forbindelse først kommer i Stand langt ude: man har beregnet ca. 20 km borte, d. v. s. i Havbunden ude i Nærheden af Sletterhage, hvor Fortsættelsen af de stenpakke Lag da maa tænkes at komme frem i Havbunden.

Ser vi os om efter den sandsynlige Forklaring paa de iagttagne Forhold, da er der ingen Tvivl om, at den dybe Dal ned i Tertiæret er en Floddal, der blev benyttet af Istidens Smeltevand, der løb mod Vest under Isen. Man kunde muligvis tænke sig, at det var Smeltevandet selv, der havde gravet sig dette Leje ned i det tertiære Underlag eller snarere, at Dalen var der forud, siden Vandet har søgt herhen, fordi der forud var en Dal, frembragt af en tertiær Flod.

Gennem Vandværkets Boringer er der imidlertid nu ført Bevis for, at den Fordybning i Undergrunden, hvori Aarhusdalen ligger, er en *Gravsænkning* α : er opstaaet ved, at Jordlagene er sunket ned som Følge af Brud i Undergrunden^o). Disse Brud skyldes vulkanske Kræfter og naar ned i Lagene under under Dannelserne fra Kridttiden, hvor man efter alt at dømme finder saltførende Lag fra Permperioden. Herpaa tyder især Dalens Dybde, og at det Vand, man faar der nede fra, er stærkt saltholdigt. I August 1935 er man ved Boring lidt Vest for Stautrup Station mellem Hammel-Banelinien og Brabrand Sø naaet ned til \div 170 m uden at finde faststaaende Tertiær. Da de oligocæne Lag, vi ellers træffer overalt i Egnen, her er ført med i Dybet, maa Sænkningen være foregaaet efter denne Periode. Det Vand, der pumpedes op fra den nævnte Dybde, havde en Saltholdighed af 2800 mg pr. l α : 6 Gange saa meget som der behøvedes for at man kan smage det og maa følgelig karakteriseres som klornatriumholdigt Mineralvand.

I Istiden har derefter denne Dal i to Perioder ført Smeltevand, der i store Masser med stridt Løb gik Vest paa ud mod Isranden: herom vidner det grove Materiale med de mange rullede Sten i to forskellige Dybder.

Naar vi nu véd, at der i Fortsættelse af Aarhusdalen ude Vest for Fun- der under den sidste, den baltiske Istid, er afsat en Hedeslette, hvis Sand er ført frem gennem Aarhusdalen af en stor Flod under Isen, kommer man let paa den Tanke, at det muligvis er denne Flods Leje, vi er stødt paa i det øverste af de to stenede Lag. Dette maa da tænkes at fortsætte sig med stadig finere, men dog stadig vandførende Lag helt ud i Hedefladens Sand, hvor et ganske svagt Fald i Lagene mod Vest indtræder. — Alt, navnlig

^o) J. Andersen og H. Ødum: Om Forekomsten af saltførende Aflejringer i Danmarks Undergrund. D. g. U., II. R. Nr. 52. 1930. H. Ødum og W. Christensen: Danske Grundvands- typer og deres geologiske Opræden. D. g. U., III. R. Nr. 26. 1936. S. 92.

Lagets dybe Beliggenhed ved Aarhus og Vandspejllkurvernes Beliggenhed ind efter i Dalen, tyder paa, at det Vand, der strømmer frem her, for en meget stor Del kommer fra Egne langt inde i Landet, betydelig Vest for den Begrænsning, som Aarhusaaens Opland har i Nutiden i selve Aarhusdalen. Denne findes nemlig allerede Øst for Storrिंग, hvor den af Harder paaviste østjydske Israndslinie⁷⁾ skærer Aarhusdalen. Den her aflejrede Randmoræne fylder nok op i Dalen med et uroligt, smaabakket Terræn, men dette er kun noget ganske overfladisk paa lejret, der ikke kan paavirke de af Smeltevandet afsatte vandførende Lag nede i Dybet.

Antager vi, at det øverste Stenlag i den dybe Floddal er dannet under den baltiske Istid, kan det nedre Stenlag vel antages at være afsat af en Smeltevandsflod under en ældre Periode af Istiden, da Isranden stod meget længere ude mod Vest. Hvor langt ud dette Lag kan følges, véd vi intet om. Muligt er det, at det Vand, der gennem det føres ud i Havet, har sin Oprindelse endnu længere mod Vest end Vandet i det øvre Stenlag⁸⁾.

Hvad vi ellers véd om Aarhus-Terrænets geologiske Opbygning, har vi kun fra Iagttagelser af Landskabsformerne og de øverste Jordlag, som vi ser dem i Kliner, Ler- og Grusgrave. De angaar saa godt som udelukkende Forholdene under Isens allersidste Fremstød, der endelig formede Landet, som det nu er.

Først ser vi da, at Aarhus ligger i et typisk østjydske Landskab i en Dal med ret store Højder baade mod Nord og Syd. Højderne dannes som overalt i Østjylland hovedsagelig af Moræneler — d. v. s. det er Materiale afsat under Isen; idet den smeltede bort, efterlod den dette. Dalene er udformet af Smeltevand, der samlede sig under Isen, og som paa Grund af det store Tryk, som Vandet, der stod i Isens Sprækker og Revner, udøvede, førtes afsted frem mod Isens Rand, gravende sig Tunneler, der tit naaede ned i de underliggende Jordlag. De saaledes opstaaede subglaciale Dale, *Tunnel-dalene*, har her i Østjylland næsten alle Retninger Øst-Vest, da Isranden i lange Perioder stod ude vestpaa. De er ret brede uden stejle Sider, og deres Bund har ikke noget jævnt Fald, men er karakteriseret ved at have Rækker af Fordybninger, nu fyldte med Søer og Moser. Vandet i Tunnelen blev nemlig hyppigt af den overliggende Is tvunget til at grave sig ned i Underlaget for at komme frem, og selv om Strømmen dér nede havde jævnet sig et Leje, var der tit i Flodsandet indlejret større eller mindre Ismasser. Naar Landskabet senere ved Afsmeltningen lagdes blot, og den i Jordlagene ind-

⁷⁾ Poul Harder: En østjydske Israndslinie. D. g. U., II. R. Nr. 19. Kbhvn. 1908. ⁸⁾ Disse her skildrede Forhold med den dybe Dal i Tertiæret er først opdaget i de aller sidste Aar, og Arbejdet med Boringer til Vandforsyningen er endnu ikke helt afsluttet i 1936. Nogen geologisk og teknisk Bearbejdelse er endnu ikke fremkommet, og naar vi har kunnet fremsætte Oplysninger om deres Eksistens, skyldes det Afdelingsingeniør Frederikssens Tilladelse til at referere hans mundtlige Meddelelser, hvorfor vi ikke kan være ham taknemlig nok. Ligeledes skylder vi Stadsingeniør Rambøll megen Tak for Tilladelse til at maatte benytte Kort og Profiltegninger fra Vandværkets Arkiv.

lejrede Is smeltede, blev Dalbunden ujævn, fuld af »Jordfaldshuller«. Mange af vore største og dybeste Søer, Langsøer som f. Eks. Stilling Sø og Flynder Sø, maa tænkes opstaaet af saadan en Række Fordybninger.

Aarhusdalen er nu netop en saadan Tunneldal; Trind Sø, der nu er opfyldt og afgiver Terrænet for Aarhus Godsbanegaard, Brabrand Sø, Taastrup Sø, Venge Sø, Ravn Sø, Knud Sø, Jul Sø er Fordybninger i dens Bund. Som før nævnt tænker vi os denne Dal væsentlig formet under den sidste store, den baltiske Istid, selv om dens første Oprindelse gaar tilbage til Tertiærtiden. Endelig udformet blev den østligste Del fra Storning til Havet med sine 3 Søbassiner ogsaa først under Isens sidste Fremstød, det *østjydske Fremstød*, der naaede ind til den af Harder paaviste Israndslinie.

Ser vi dernæst paa *det høje Terræn* Syd og Nord for Aarhusdalen, vil vi snart opdage, at Terrænet dér er højst forskelligt udformet. Særlig tydeligt vil det fremgaa ved Betragtningen af de to vedføjede Kort. De er reproducerede efter Generalstabens to Maalebordsblade »Aarhus« og »Jelshøj«, hvor der er indlagt nye Farvenuancer for hver 10 Fod. Herved fremhæves Terrænets karakteristiske Linie, og selv i Reproduktioner efter Fotografier som de her gengivne erkender man let Landskabets Karakter. Paa det nordlige Blad hæver Landet sig roligt og regelmæssigt, som om den ene Flage er stablet op paa den anden. Det sydlige Blad derimod viser Landskab af yderst urolig og afvekslende Karakter. Færdes vi ude i Landskabet er denne Forskel ogsaa meget iøjnefaldende, naar man sammenligner den nordlige Horisonts jævne Forløb med den stærkt bølgede Linie i Synskredsen mod Syd.

Terrænet mod Nord er et typisk Morænefladelandskab, opbygget af frugtbart Moræneler, der blev afsat af en roligt afsmeltende Is. Højderne her ned mod Dalen er altsaa Randen af et Morænelers-Plateau, der mod Nord atter begrænses af en ny Tunneldal, *Egaadalen*, der fra Aarhusbugten strækker sig ca. 9 km ind mod Gjeding. Her deler den sig i to: en mod Nordvest over Søften og Hinnerup, hvor den bliver til Lilleaaens Dal, og en anden mod Sydvest over Gjeding Sø, Yderup og videre mod Vest, hvor den danner Lyngbygaardaaens Dal. — Til forskellig Tid har Smeltevandet haft sit Afløb mod Vest og Nord gennem den ene eller den anden af de to Dale.

Plateauet mellem Aarhus- og Egaadalen er højest i sit østlige Parti og naar paa Aarhus Bys Jorder, tæt ved det Sted, hvor Vejlbys, Skejbys og Aarhus's Jorder mødes, en Højde af 89 m. Vandtaarnet, der ses vidt og bredt fra, ligger paa 83 m.

Kaster vi endnu et Blik paa Reliefkortet, vil endnu en Ejendommelighed falde os i Øjnene. Det er *de mange Render*, der fra Højsletten fører ned i det lave. Mod Nord fører en saadan lige Vest for Vejlbys ned mod Engene. Mod Nordøst gaar Bækken lige Nord for Sindssygeanstalten gennem en saadan. Kortest og skarpest indskaaret, følgelig af nyere Dato end de andre, er Kløften mellem Salonen og Ferdinandspladsen i Riis Skov. En

Reliefkort.
Terrænet Syd for Aarhus.

Reliefkort.
Terrænet Nord for Aarhus.

ny følger lige i Sydrenden af Skoven, dernæst Dalen, der giver Universitetsparken og Vennelyst deres Skønhed, den mellem Falstersgade og Langelandsgade, den gennem Parken med Den gamle By og endelig et Par ganske korte, der er udslettet ved Anlægget af Amtssygehuset og Ringgade.

Endnu mere udpræget fortsættes dette Terræn uden for Bygrænsen, der netop dannes af en saadan Dal med en Bæk i Bunden helt oppe fra Hasle. Udpræget er navnlig *Hejredalen* lige Øst for Brabrand og derefter tre Kløfter, der frembringer det smukke Terræn Nord for Byen. Den østligste og vestligste fører helt op til *Langdalen*, en kort, ufuldkomment udviklet, karakteristisk Tunneldal, der begynder pludselig oppe i Højlandet 1 km Nord for for det Sted, hvor Silkeborgvejen skærer Banen, og er skaaret ret skarpt ned i Terrænet her, men forsvinder helt 1½ km vestligere, hvor Terrænet er lavere og ganske jævnt. Fra dette fører fører *Volbæk-Renden*, hvorigennem Banelegemet stiger op mod Nord, en betydelig Vandmængde mod Syd til Aarslev Mølle og videre til Aarhus Aa. Volbæk kommer fra Terrænet mellem Hasle og Brendstrup, følger *Eldal*, men hvor denne skæres af Erosionsrenden ned mod Aarhusdalen, følger Vandløbet denne, der er dybere.

Mens Volbæk altid fører rigeligt Vand, er de andre Vandløb, der i det mindste af og til i fugtige Perioder gaar ned gennem de omtalte Render, for ubetydelige til, at vi kan tænke os, at det er dem, der har dannet Renderne; de maa sandsynligvis være dannet af Smeltevand fra de store Ismasser, der i den kolde Periode ved Istidens Slutning endnu længe laa oppe paa Plateauet. Karakteristisk i Landskabet er alle de mellem Renderne fremragende, oprindelig lyngklædte, runde »Bastioner«, der alle paa den stejle Skraaning er beklædt med lagdelt, gruset og sandet Materiale, afsat af de Vandmasser, der oppe fra skyllede ned mod Dalene.

Ser vi derefter paa Reliefkortet over *Eggen Syd for Aarhus* er Billedet et ganske andet. Det første Indtryk er nærmest en forvirret Blanding af runde og langstrakte Bakker, afløbssløse Dale og Erosionsdale mellem hinanden. Ved lidt nøjere Undersøgelse kan man dog finde en Udviklingslinie i alt dette. Grundlaget er i Virkeligheden det samme som Nord for Dalen. — Staar man ved Hasle og ser over mod Viby-Terp og Holme, øjner man derovre et jævnt Terræn i nogenlunde samme Højde som det, man staar paa: en naturlig Fortsættelse; kun er Forbindelsen skaaret bort af Aarhusdalen. Og gaar man op ved Kragelund Teglværk lige Nord for Skaade og ser mod Nord, har man ganske samme Indtryk. Ogsaa Jordbunden er den samme: Moræneler. Men hen over hele Morænelersterrænet her oppe fra og ned til Dalens Bund ligger dels frit, dels støttet op mod Bakkeskraaning en Mængde runde Bakkeknolde af groft Grus i opskruede Lag, tit med et tyndt Morænelag over, noget mindende om Samsø's. Desværre er nu mange af dem forsvundet, da de efterhaanden graves bort, idet Materialet egner sig fortrinlig til Vej- og Bygningsanlæg.

Helt inde i den nuværende By laa Bakken med *Wallensteins Skanse*. Foruden adskillige navnløse er der *Teghøj* lige Vest for Observatoriet, *Skibhøj* og *Ashøj*, hver paa sin Side af Skanderborgvejen tæt inden for Viby, *Grusbakke* og *Ravnshøj* uden for denne By, *Grøftshøj* lidt længere mod Nord. Længere oppe i Terrænet mellem Skaade, Kragelund og Holme ligger Højene tæt: *Rundhøj*, *Tishøj*, *Hjulbjerg*, *Gretbjerg*, der endnu 1910 var lyngklædt og med Maanerude og andre Hedeplanter, men nu ligger i Randen af Saralyst Villakvarter og er Genstand for en større Grusindustri. Mellem de runde Høje er der mange afløbsløse Huller, nogle med Tørvemoser paa Bunden.

Alt dette viser, at Isens yderste afsmeltende Parti længe stod stille her. Efter at Isranden havde trukket sig et Stykke mod Syd, maaske endnu mens stillestaaende, smeltende Is laa over det stærkt opblødte Terræn, gjorde Isen et Fremstød, skubbende en vældig Morænemasse med sig, saa at der dannede sig en mægtig Randmoræne: *Jelshøjpartiet*, ogsaa kaldet *Holme Bjerge*. Helt Nord for dette blev Jorden skudt op i Buer, som det ses i Terrænet mellem Holme og Skaade. Syd for Jelshøj-Buen findes atter tilsvarende lavere Buer. Her stod Isen nu atter en rum Tid; herom vidner det urolige, rundbakkede Landskab mellem Skaade og Moesgaard. Sydgrænsen for hele dette Parti dannes af *Gibberaaens* = *Moesgaardaaens Dal*. Ogsaa denne er oprindelig en Tunneldal; herom vidner det, at den rummer en ægte Aas, da saadanne altid opstaar i Gletscherporten, hvor Smeltevandet strømmer frem. Aasen, *Skalbjerger*, begynder ved 10 km Stenen paa Oddervejen og strækker sig 600 m mod Øst. Materialet er ret fint Grus og Sand i stærk Modsætning til den bekendte *Kastedaas* i Egaadalen, der mest bestaar af Stenpakninger.

Hele Gibberaadalsens oprindelige Form er nu stærkt udvisket, Vest paa af Jelshøjfremstødet, der gik tværs over den; Øst paa har store Smeltevandsmasser, der banede sig Vej ud til Havet, da Isen trak sig væk der, fremkaldt adskillige udprægede Erosionsskrænter, f. Eks. Skrænten fra Fulden hen mod Moesgaard Mølle.

For rigtig at forstaa Udformningen af Aarhusegnens Landskabsformer, maa vi se lidt i Sammenhæng paa det sidste Isfremstød, der naaede ind over Jylland: *det østjydske Fremstød*, følge det paa dets Vej frem og, endnu mere, følge det, da det svandt bort; thi det er under Afsmeltningen, at Isen efterlader sig de mest karakteristiske Dannelser.

Et saadant Fremstøds Bevægelse og Omfang erkender vi gennem Beskaffenheden af den Moræne, den afsætter, og de Grænser, den er naaet ud til. — Det, der karakteriserer en Moræne i Modsætning til andre, er dens Indhold af genkendelige Sten, og det viser sig, at man jævnlig kan genkende Morænen fra et bestemt Afsnit af Istiden paa det relative Antal af de forskellige Blokke^{o)}. — En af de lettest kendelige er *rød Østersø-Kvartsporfyrr*.

^{o)} V. Milthers: Israndens Tilbagerykning fra Østjylland til Sjælland-Fyn, belyst ved Ledeblokke. D. g. U., IV. R. Bd. 2, Nr. 9. Kbhvn. 1932.

Den spiller en stor Rolle i det østjydske Fremstøds Moræne sammen med Blokke fra Aalandsøerne og brun Østersø-porfyr. Af Strandstenene ved Varna tæller de tilsammen $\frac{4}{5}$ af de skandinaviske Ledeblokke. At denne Morænes Sten hovedsagelig er hentet fra Østersøen, at Isstrømmen er kommen den Vej fra er øjensynligt. Og naar samme Moræne er saa rig paa Flint, at 5 af hver 9 Sten er en Flintesten, siger det, at Isen har gaaet hen over den danske Kridtformation, med andre Ord hen over vore sydlige Øer. Samme Moræne er yderligere genkendt paa Langeland, i Nord- og Midtfyn, i Røgle Klint ved Strib, paa Jyllands Østkyst, paa Nord-Samsø og paa Vest-siden af Helgenæs.

Den yderste Grænse for Fremstødet er *Harders østjydske Israndslinie*. Denne Linies Forløb viser, at Terrænet i de store Træk var udformet, før dette Fremstød kom. Hvor vi nu har lavt Terræn, var der ogsaa tidligere lavt. Isen har dèr lettere kunnet gaa ind over Landet: Israndslinien viser Fremstød mod Vest, saaledes gennem Vejle Fjord og atter gennem Horsens Fjord, her til Rask og nordpaa gennem Hanstedlavningen helt op til Vestbirk. Hindret af Højlandet Nord for Horsens Fjord naar Isen kun ind til Hylke og Fruering. Gennem Aarhusdalen naar den ind til Storning, hindret af Højlandet Nord her for bøjer Isranden mod Øst over Skovby, Mundelstrup, Søften, Thrige, Todbjerg. Videre bøjer Isranden ud i Djursland over Mørke, Thorsager, Nord om Øje Sø, Fuglslev, Hyllested, hvorefter den bøjer mod Nord, Vest om Grenaa. Heroppe har Fremstødet mistet sin Kraft, saa at det af faste Kalklag afstivede Djursland bringer det til at standse.

Af væsentlige Træk i Aarhusegnens Geografi, der er knyttet til det østjydske Fremstød, skal der først mindes om, at Aarhusaaen fra den Tid fik sit Vandskel mod Vest ved Storning, mens Dalens vestligere Del fik Afløb til Gudenaen. I det hele er dennes Løb, der gaar paa tværs af den herskende Øst-Vest-Retning af de østjydske Dale, betinget ved denne Isrand og det fra den udgaaende Smeltevand.

Dernæst dannedes i denne Periode *Mols* og *Vigene* og lidt senere *Aarhusbugten*. Da Isstrømmen paa sin Vej fra Østersøen stødte paa Jylland, bøjedes dens forreste Parti mod Nord og gik væsentlig op gennem Kattegats sydvestlige Del med en større Strøm paa hver Side af Samsø, der dog endnu var helt isdækket. Den østlige Strøm dannede en Gletschertunge, hvis Inderlavning vi ser i Ebeltoft Vig; den vestlige klemte sig ind i Vinklen mellem Jylland og Djursland, gravede sig dybere ned og længere frem. Inderlavningen er Kalø Vig; det udgravede Materiale førtes frem mod Nord og danner nu de høje Bakkepartier omkring Thorsager og Rønde. — I Buer omkring Vigene ligger Molslandets kuplede, sandede Bakker afsatte under Isens yderste Partier. — Ind over den vestlige Del af Mols aflejredes i Morænematerialet store Ismasser; da disse senere smeltede, sank Jordmasserne sammen, og Knebel Vig med Lavningen ind mod Trehøje opstod.

— Omtrent ved samme Tid svandt Kalø-Gletscheren ind, Isranden trak sig mod Syd, og en ny Opholdslinie markeres af Klinten inden for Aakrog, Skødshoved, Isgaardsskrænterne, Helgenæs. Den store, brede Istunge former og fylder Aarhusbugten.

Fra Terrænet Nord for Aarhus var Isen ved den Tid gaaet bort efterladende en Moræneflade med frugtbart Ler. Den indre Del af Aarhusdalen blottedes efterhaanden for Is. Man ser her inde flere Steder vandrette Linier træde frem i Landskabet; det minder om Terrassedannelser, men er det sikkert ikke, da de ikke viser en saadan Overensstemmelse i Højde, at de

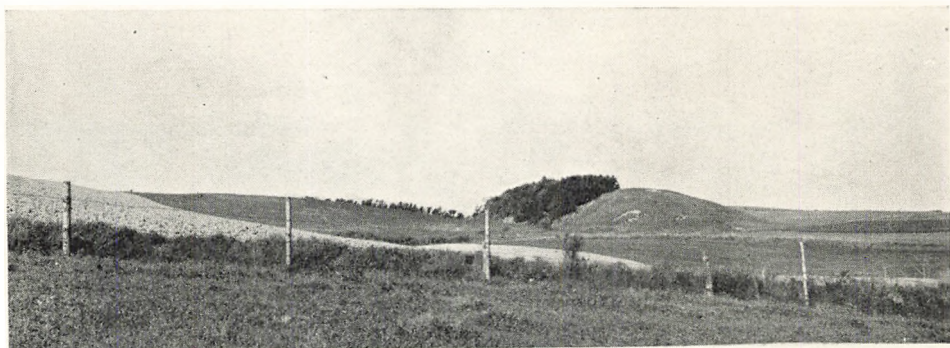
Grusterrasse ved Brabrand og Volbækkens Udløb i Aarhus Aa.

kan opfattes som Rester af en gammel Dalbund. Der er derimod noget fælles i deres Beliggenhed, idet de findes der, hvor Sidedale har ført Strømme ud til Hoveddalen f. Eks. mellem Skiby og Aarslev, hvor Lyngbygaards Aa munder ud, omkring Harlev og Taastrup, hvor Aarhus Aa nu selv strømmer frem, ved Constantinsborg og særlig fremtrædende og smukt i et næsten vandret Grusplateau lige Vest for Brabrand By, nu dels bebygget, dels bortgravet ved Grusgravning.

Sikkert er disse *grusede, terrassagtige Dannelser* afsat af stride Strømme fra Sidedalene, der har ført Materialet ud i den store Sø, der i denne Periode fyldte Aarhusdalen — lukket som den var mod Vest af Israndsliniens Bakker ved Storning, østpaa af Isen i Aarhusbugten og de Jordmasser, der af den blev skudt op i Aarhusdalens Munding.

Betragter vi mere indgaaende *Grusterrassen ved Brabrand*, ser man for det første, at den er dannet, efter at Isen har forladt Eggen for sidste Gang, da der intet Morænemateriale ligger hen over den. Dernæst kan man se, at den maa være dannet af Vandstrømme oppe fra Højlandet — om disse

vidner som tidligere omtalt ogsaa Hejredalen og tre andre Smeltevandsrender, der peger ned herimod. Ret snart har de dog tabt Farten: i den nordøstligste Grusgrav er Materialet meget groft med mange nævestore og endnu større Sten; i den Syd for Vejen liggende Grav var der ingen større Sten i dens vestlige nu bortførte Del og 300 m vestligere, Vest for Volbæk og Vejen til Constantinsborg viser Graven typisk Flodgrus og Sand, aflejret i vekslende Lag d. v. s., det er afsat af strømmende Vand. Mærkeligt er det, at Lagene gaar omtrent vandret ud, lige til de skrappt afskæres af Skrænten ned mod Engene, hvilket tyder paa, at her har fundet en Erosion, Bortgravning af Materiale, Sted. En saadan finder vi ogsaa Spor af længere Øst

Morænebakkeland Syd for Aarhus Aa.

paa i Dalen; den skyldes sikkert, at Vandet, da Isen forsvandt ved Dalens Munding, fandt Vej ud her som en vandrig Flod.

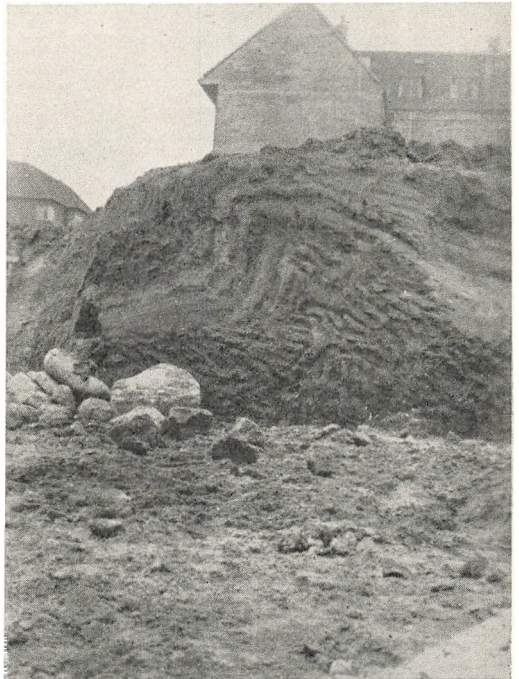
Syd for Aarhusdalen og ved dens Munding laa Isen ikke saa lidt længere. Den Is, der Syd fra havde dannet Holme Bjerge, trak sig først tilbage, indtil den atter fik saa store Tilskud, at den formede en ny Israndslinie længere mod Syd, *Malling Bjerge*¹⁰⁾; men endnu en Tid fyldtes Aarhusbugtens Lavning stadig med ny Is Syd fra. Mod Øst begrænsedes denne Ismasse af Helgenæs, mod Nord dannede den Bakkerækkerne omkring Begtrup Vig, Isgaard og Kvelstrup. Mod Vest masede den ind mod Egnen ved Aarhus. For den største Del standsedes den af Tertiæret i Frederiksbjerg Bakkeø, og Vidnesbyrdet om det store Pres har vi i det afbildede Profil af de øverste Tertiærlags nuværende Beliggenhed.

At en vis Mængde Is imidlertid naaede et Stykke ind over Landet, ser vi paa det Lag Moræneler, der som omtalt dækker de runde Grusbakker i Terrænet Sydvest og Vest for Byen. — Vi træffer det Øst for Stautrup. Herfra strakte det sig ned over Skrænterne mod »døde Aa« og Høskovmark, hvor der ligger en typisk morænedækket Grusbakke. Foran mod Nord ligger *Rugholm*, flad, øformet, dannet af vandrette Gruslag uden Moræne over,

¹⁰⁾ J. Mathias Møller: Fra Aarhusdalen til Horsens Fjord. Medd. fra geol. Foren. 1927.

en Dannelse som »Terrasserne« længere Vest og Nord paa. Syd om den har Isdækket haft sin Grænse; denne bøjer nu mod Nord, idet vi træffer Morænelaget hen over alle de smaa øformede Bakker, der ligger østligere, i Dalens yderste Del: *Lundsbjerg*, hvorover Viby-Aabyvejen nu gaar, *Æskelund* Nord for *Gaasemosen* = Viby Mose, Øen paa hvis Vestende Aaby ligger og Øen med *Fiskerhuset*, nu næsten bortgravet for at give Plads til Rangerbane-gaarden. — Helt ovre paa Foden af det høje Terræn mod Nord er Isen naaet. Under Grundudgravninger ved det nederste af Viborgvej kunde det iagttages, at de øverste Jordlag var stærkt foldede. Foldninger af samme Karakter er ogsaa iagttaget i Ringgadekvarteret tæt Øst for Marselisborg Hospital, og lige Syd herfor fyldtes da det rigtige gamle Flodløb ind i Aarhusdalen, saa at der her blev et 10 m højt Terræn (se Morænelaget øverst i Profilet foran).

Op paa den høje Kyst Syd for Aarhus naaede Vestranden af Bugtens Is ogsaa og dannede langstrakte grusede Bakker med Hovedretning Nord—Syd, som vi finder dem i Thorsmølleskoven, op omkring *Grumstolen* og videre

Foldede Jordlag ved Søndre Ringgade.

gennem Skaade Skov. Helt Syd for Fløjstrup Skov og omtrent til Ajstrup har Isranden skudt sig op paa den ældre Moræneflade, saa at der dannedes en næsten sammenhængende Vold, hvorved Udsigten fra Vejen mellem Fløjstrup og Store Noer til Havet, der kun er 1—2 km borte, blev spærret. Endelig smeltede Isen ogsaa bort ude i Aarhusbugtens Lavning; først nede ved Thunø finder vi Tegn til, at den atter stod stille i længere Tid. — Aldrig saa snart veg Isen bort i Nord, før hele den i Aarhusdalen opstuede Vandmasse banede sig Vej ud mod Øst. Strømmen maa have været stærk og løbet i ret lang Tid, siden den kunde lave den brede Flodseng, hvor Aaen nu løber, og hvor Byen opstod. Vandet kom fra alle Højderne omkring den nuværende Aas Dal, men vel særlig nede ved Mallingegnen, hvor Isen den Gang endnu stod, og hvor navnlig Dalen Østergaard-Tulstrup synes at have rummet en kraftig Tilstrømning. Strømmens Styrke har vi et tydeligt Vidnesbyrd om i de mange smukt udviklede Erosionsskrænter, man navnlig

forhen saa i og lige uden for Aarhus By. Paa Lundsbjerg lige Vest for Viby-Aabyvejen ses en saadan vendt mod Syd, videre mod Øst tæt Syd for Aaby, visende Øst og Syd, ligeoverfor ved Fiskerhuset en vestvendt Skrænt. Ved Udvidelsen af Banegaardsterrænet er derimod Langenæs forsvundet; det var stejle Skrænter paa begge Sider af det Sted, hvor Ringgadebroen føres over, og de bar et botanisk righoldigt Krat, en hel Urskovsrest. Endnu staar derimod Skrænten bag Kasernen i Vesterallé ned mod Mølleengen, nu Gader og Godsbanegaard, mens de sidste Rester af de gamle Skrænter bag Frederiksgade ned mod Aaen i 1933 blev gravet bort for at give Plads til Aaboulewarden og dens Huse. — Det hele giver Billedet af en bred, kraftig Flod, hvis store Krumninger fyldte godt op i Aarhusdalen, og ser man paa Kortet dens Forløb, bliver det naturligt at opfatte Brabrand Sø's lange buede Form som en af Flodens Krumninger.

Alle de omtalte Skrænter stod i Stenalderen ned mod en Fjord, der da fyldte Dalen, og man kunde maaske formode, at de var fremkommet ved Erosion af Bølgerne mod Kysten; men betænker man, hvor smal Fjorden har været, og hvor ringe Bølgeslaget følgelig blev, kan man ikke tvivle om, at det er et Flodløb, hvis Mærker vi her staar over for.

Saa laa Terrænet der da færdigt udformet af Naturkræfterne — i alle større Træk, som vi ser det den Dag i Dag. — Vi ser, at vel ligger Aarhus som de andre østjydske Byer i en gammel Smeltevandsdal med højt Moræneland paa begge Sider — men dog helt anderledes. De andre store Tunneldale er i Nutiden blevet til Fjorde, der gaar dybt ind i Landet. I deres Munding rykkede Isen ind under den sidste Nedisning, saaledes som vi har set det for Vejle og Horsens Fjords Vedkommende. Tunnelflodens Seng blev Sejlløbet, senere i Fastlandstiden vedligeholdt og uddybet af udad strømmende Aaløb.

Ved Aarhus derimod standsedes Isstrømmen af Djursland. Isranden holdtes længe fast ud for Dalens Munding, der indsnævredes af det høje Tertiær baade mod Nord og Syd, og det sidste Isfremstød lukkede yderligere for Dalen i Stedet for at aabne den og uddybe den. Ved de andre Fjorde faar Byen først sin Plads langt inde, hvor Bredderne kommer hinanden saa nær, at Bro kan bygges og Vejen føres over. I Aarhusdalen er Indløbet saa snævert, at der her ude kan blive et Vadested: Immervad; senere bygges en Bro, hvor Vejen føres over mellem det høje Land paa begge Sider. Saa langt kan Baadene flyde ind. Her opstaar Byen.

Men endnu var Vejen lang. Aartusinder gik, før Mennesker vandrede ind i Landet, og endnu flere, før vi naaede op til Nutiden — og i de lange Tider virkede Naturkræfterne stadig paa Landet. Nu var det dog ikke saa meget Terrænet, der blev omdannet. Ganske vist virkede Vind og Nedbør, Bølgeslag og rindende Vand, de levende Væsner og til Slut navnlig Mennesket omdannede paa Overfladen, men de Forandringer, de fremkaldte, var

dog i det hele smaa. Derimod var de Omskiftelser, som Landets Kystomrids i Tidens Løb blev underkastet, overordentlig store. Smaa Forandringer i Havets Stand — enten de nu skyldes Bevægelser i Vandstanden eller i Jordskorpen — vil i et Land som Danmark med grunde Have og flade Kyster let give Anledning til, at store Arealer i nogle Perioder er dækket af Havet, i andre er Land.

I *senglacial* Tid, Tiden nærmest efter Isens Bortsmeltning, saa Landet helt anderledes ud end nu. Mod Nord var det meste af Vendsyssel sænket under Havet, mens det sydlige Danmark laa højt; Øerne dannede en Fastlandsbro over til Skaane. Efter alt at dømmes har Forholdene i Midtjylland ikke afvejet meget fra Nutidens, omend Havets Udbredelse da var noget mindre end nu. Nøjagtigt kan intet siges herom, da Kystlinier og Havdannelse fra denne Periode nu er sænket ned under Havets Niveau.

Det samme gælder i endnu højere Grad om Dannelserne fra den følgende Periode, *Fastlandstiden*. Landet laa da endnu højere. Hvor højt Midtjylland laa, véd vi ikke. Ved Gedser laa Landet 30—50 m højere end nu, ved Aalborg kun 6 m, men da vi, inden vi kommer 1 km ud fra Kysten ved Aarhus, træffer 10 m-Kurven, og før vi naar Farvandet Midt 15 m, i Renden Vest om Skødshoved endog 21 m, har vi Grund til at tro, at der selv i denne Tid har strakt sig en Fjord ind Syd om Sletterhage og helt ind i Kalø Vig.

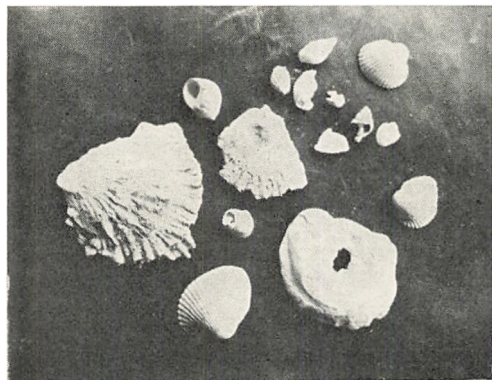
Slutningen af Fastlandstiden og Begyndelsen af det følgende Tidsrum, *Litorinahavets Tid*, er for hele Danmarks Vedkommende karakteriseret ved en betydelig Landsænkning, og da denne her ved Aarhus naaede indtil 2½ m under Nutidshavets Niveau, finder vi overalt i Egnens lavere Partier Vidnesbyrd om Havets Nærvær i denne Periode, der omtrent falder sammen med Forhistoriens Stenalder. — Nord om Riis Skov ind i Egaadalen dannedes saaledes en bred, aaben Bugt, der naaede næsten ind til Lisbjerg Terp¹¹⁾. Et friskt Bølgeslag frembragte stejle Kystkliner, der den Dag i Dag kan følges fra Riis Skov Station hen gennem Villahaverne og Sindssygeanstaltens Have og videre til Fortevej, og paa Bugtens Nordside lige Nord for Egaen dannedes Skrænten under Solklint Gaard. — Da Landet atter hævede sig, dannede Strømninger i Havet sammen med Bølgeslaget den ene Strandvold uden for den anden, og Vejlbjby Enge og Fed dannedes, mest af Strand-sand, der dog længst inde mange Steder er skjult af senere dannet Tørv. Paa de højeste Strandvolde er fundet Bopladser fra Stenalderen.

Straks Syd for Riis Skov-Bakken, paa det Sted, hvor den gamle Del af Aarhus ligger, gik en lang, smal Fjord ind i den Floddal*), som var dannet her, da Isen i Bugten gik bort. Fjorden blev 12 km lang og har navnlig inde ved Brabrand været ret bred, da Vandet stod 1½ m højere end Søens nuværende Stand. Det yderste af Fjorden var meget smalt; fra Nørre Allé ved

¹¹⁾ Axel Jessen: Stenalderhavets Udbredelse i det nordlige Jylland. D. g. U., II. R. Nr. 35. Kbhvn. 1920. *) Se Kortet Side 38.

Grønnegade, hvor der ved Lægning af en Kloak blev opgravet Sand, Sten og Blaamuslingskaller, en typisk Stranddannelse, og til Skrænten Syd for Immervad er der kun 400 m.

Det var et friskere og saltere Kattegat, der den Gang beskyllede Kysterne¹²⁾. Store Strækninger af den nørrejydske Ø var sænket under Havets Niveau, og Adgangen for Nordsøens salte Vand var derfor langt friere end nu. Det ses af de Dyreformer, hvis Skaller træffes i de af dette Hav afsatte Bund- og Stranddannelse. Særlig let kendelige er Østersskallerne. Nutildags

*Skaller fra Litorinahavets Tid
i Aarhus Aadal.*

er kun Vandet Nord for Hirtsholmene og i den vestligste Del af Limfjorden salt nok til, at Østersen kan trives og vokse sig stor; træffes af og til en Østers i Aarhusbugten, er det kun et lille ynkeligt Eksemplar. I Stenalderen fandtes derimod veludviklede Individuer helt ind i Issefjordens Forgreninger og Odense Fjord, og fra Fund ved Kloakgravninger og f. Eks. under Mønstedts Skorsten i Vestergade véd vi, at den ogsaa gik ind i Aarhus-Fjorden, hvad ogsaa Køkken-

møddingfund paa Rugholm, ved Fiskerhuset og flere Steder herinde tyder paa. Længere inde, ved Brabrand Sø, ja, helt ind mod det Sted, hvor Hammelbanen er ført over Aarhusdalen, er det Sandlag med Skaller og Hjertemusling og Strandsnegl (*Litorina* — hvorefter Havet kaldes Litorina-Havet), der er Bevis for, at Havet gik saa langt ind.

Ogsaa Syd for Aarhus By finder vi Spor af Litorinahavet. En lille Bugt har strakt sig ind i Aarhusdalens gamle Indløb; nu er dette helt skjult ved de Opfyldninger, hvorpaa Sporvognsremisen m. m. er bygget. Endnu ses derimod stadig fra Holmevej til Oddervejen den gamle Kystklint. N. W. Gades Vej ligger over denne, Strandvejen derimod paa den gamle Havbund. Tidligere fortsatte baade Klint og Strandterrasse sig tydeligt hen til Skoven; men ved den nye Varnavejs Anlæg 1915 udslettedes disse Spor fra Fortiden, da Hads Herreds Vejen gik paa Strandterrassen for lidt før Skovbrynet at bøje ind i Landet. Fra dette Sted kan en tydelig Rende, en gammel Hulvej, følges op gennem Skoven mellem Varna og Frederikshøj; den Sti, der forbinder disse Steder, var forhen med en Træbro, nu ved Opfyldning, ført over Renden.

Foruden Strandliniens Flytning gennem Tiderne har vi ogsaa andre

¹²⁾ C. G. Joh. Petersen: Om de skalbærende Molluskers Udbredningsforhold indenfor Skagen. Kbhvn. 1888.

Tegn paa Vekslen mellem Land og Hav, og mange Steder har man ved Gravninger og Boringer fundet Vidnesbyrd herom. Fra en Gravning i Viby Mose¹³⁾, Gaasemosen kaldet, kendes f. Eks.

Overfladen til ÷ 1,10 m Sumptørv, hvori et Bæverskelet, nu paa Aarhus naturhistoriske Museum, er fundet.

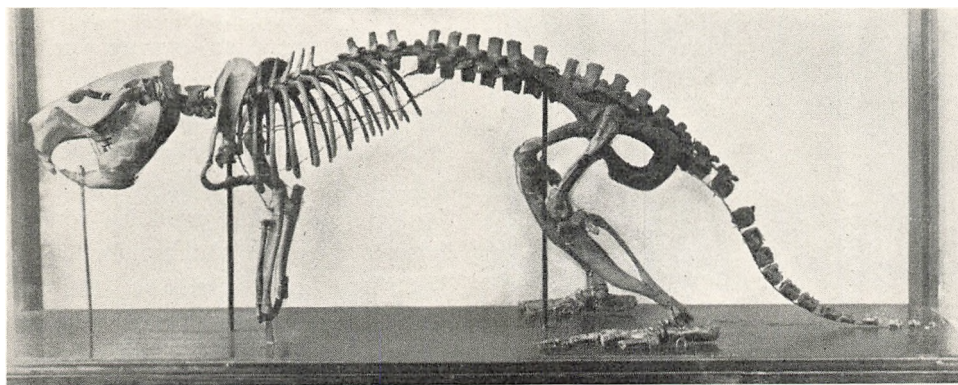
÷ 1,10 m til ÷ 2,20 m øverst Ferskvandsdynd, nederst Brakvandsdynd.

÷ 2,20 m til ÷ 6,00 m Saltvandsdynd med Hjertemusling, Blaamusling, Strandsnegl.

÷ 6,00 m til ÷ 6,80 m Tørv dannet i Ellekrat.

Herunder Sand fra Afsmeltningstiden.

Som her findes stadig et, dog hyppigst sandet, Saltvandslag mellem to Tørvelag. Dette har flere Gange foranlediget Forstyrrelser og Besvær under

Bæverskelet fra Viby Mose.
Aarhus naturhistoriske Museum.

forskellige Jordarbejder, f. Eks. navnlig ved Anlægget af Hammelbanen, hvor man troede, at Sandet var fast nok at bygge paa; men dette gav efter, da det hvilede paa Tørv og Dynd, og først da man ved lang Tids Paafyldning af Jord fik dette til at hvile paa Istidslagene, faldt Dæmningen i Ro og blev sikker. Ogsaa ved Byggearbejder i Mølleengen og andre lave Steder har dette med de to Tørvelag voldet Besvær.

Om Menneskets Bosætning og senere Færden taler denne Bogs øvrige Afsnit, men her maa dog gøres opmærksom paa de mange Forandringer i Byens Terræn, der er sket i Aarhundredernes Løb. Da de første Aarhusborgere trak deres Baade i Land nær Spidsen af den Tange, der af Strøm og Bølger var dannet fra Knudris-Bakkens Fod mod Syd til Aaens Udløb, var denne Landtange vel nok høj og tør i Forhold til Terrænet, den havde lukket for ud imod Havet, men dog lav imod, hvad der nu er. Ved Udgravninger i Grunden under Katedralskolen og Teatret er man kommet ned i disse stenede Strandvolde, der maa stamme helt fra Stenalderhavet, da de

¹³⁾ J. Kr. Findal: Et Bæverfund i Viby Mose. Flora og Fauna 1917.

ligger saa højt. Men over dem ligger tykke Lag af Fyld. Den »Kløft«, hvorover Clemensbroen fører og hele det »Bakke­drag«, hvorpaa Kannikegade og Maren Smeds Gyde ligger, er opstaaet lidt efter lidt ved Menneskets Virksomhed.

Stejle af Uroksehorn.

Længde c. 40 cm.

Fundet i Mosejord i c. 6 m's Dybde ved Grundgravning til Dampskorstenen i Otto Mønstedts Fabrik. — Aarhus naturhistoriske Museum.

Domkirken er dog sikkert bygget paa det Sted, der ved dens Anlæg laa højest, men nu gaar vi fra alle Sider ned til Domkirken, og endda fører fra alle Dørene atter et Par Trin ned til dens Gulv. Det er gaaet her som i alle gamle Byer: det ene Hold Bygninger er opført og nedrevet efter det andet; de nye skulde stadig knejse højere, staa tørrere end de gamle. Gamle Bygningsrester, tilkørt Sand, hver Gang der skulde forbedres i Gaard og Gade, ophobedes tilsidst flere Meter højt.

Men alle disse gradvise Forandringer gennem Aarhundreder er dog smaa imod dem, der i det sidste $\frac{3}{4}$ Sekel stadig og planmæssig udføres for at skaffe bedre Bolig- og Trafikforhold. Udgravninger og Dæmninger til Baner og Landeveje, Terrænets Afgravning til Bebyggelse,

Fyldens Anvendelse til Landvinding, Bortgravning af Bakker og Skrænter for at udnytte Ler og Grus, Sand og Sten: alt dette bidrager til at udviske Landskabets oprindelige karakteristiske Træk. For at faa fat i dem maa man ty til gamle Kort og Beretninger; endnu træffer man ældre Folk, der kan huske store Ændringer, der er sket i det sidste halve Hundrede Aar; men den Kilde til Oplysning tørrer nu stærkt ind og vil være lukket for dem, der senere vil behandle Emnet.

FORHISTORIE

AF EJLER HAUGSTED

I. INDLEDNING

DET ER IKKE MIN HENSIGT at give en Oversigt over Danmarks Forhistorie, jeg vil kun forsøge i tidsmæssig Orden at paavise de Spor, som kendes i Dag, af Menneskenes Færden i Aarhus og nærmeste Omegn: Bygrunden samt Vejlby, Hasle, Brabrand, Aarslev, Viby og Holme Sogne fra den første Bosættelse til Vikingetidens Slutning.

Det er en Egn, der er fattig baade paa bevarede faste Oldtidsminder og paa løse Fund, og fra flere Afsnit af Forhistorien er der, saa vidt mig bekendt, ingen Fund gjort og intet fast Oldtidsminde bevaret.

Fremstillingen maa da i Følge Sagens Natur blive usammenhængende og brudstykkeagtig, og det Billede, der skitseres, vil savne Baggrund.

For at hjælpe lidt paa disse Mangler har jeg ladet reproducere Nationalmuseets geologisk-arkæologiske Tidstavle — der ogsaa er nyttig for Bogens første Afsnit —, hvor man faar et klart og hurtigt Overblik over de forhistoriske Tiders Rækkefølge og den Varighed, Arkæologerne i Dag tillægger hver enkelt af dem. Dernæst henviser jeg til den fyldige Haandbog i Danmarks Forhistorie, som Lederen af Nationalmuseets første Afdeling, Dr. phil. Johannes Brøndsted, har udarbejdet, og hvoraf 1. Bind er udkommet¹⁾. — En kort og udmærket illustreret Oversigt giver Mogens B. Mackeprang: Fra Rensdyrjægere til Vikinger, 1936, og Dr. Brøndsteds Vejledning gennem Museet er i al sin Korthed god at faa Forstand af.

Grundlaget for, hvad her meddeles, er først og fremmest Aarhus Museums Oldsagssamling og dens Protokoller og Nationalmuseets arkæologiske Kort med Forklaringer; der er ikke tilstræbt Fuldstændighed. Hellere end at opregne alle Bopladser og Højrester har jeg søgt at vinde Overblik og har prøvet at forklare betydningsfulde og for Egnen karakteristiske Fund (Rugholm-Fundet, Lerkargravene og Drikkehornsbeslaget).

II. ERTEBØLLEKULTUREN

Med Hensyn til de forhistoriske Tider har Aarhuseggen ikke noget at prale af. Her er gjort faa betydningsfulde Oldsagsfund. Alle de store Sten-

¹⁾ Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid I. Stenalderen, 1938.

Geologiske Perioder		Arkæologiske Perioder	Tid
Istidens Slutning			?
Ishavstid	Arktisk Tid Polarplanter Koldt tørt		
	Første Skovtid Birk Bævreasp Pil Begyndende Fyr Køligt tørt	Første Spor af Mennesker (Nørre Lyngby)	8000 f. Kr.
Ancylostid	Fastlandstid (Boreal Tid) Fyrreskove Hassel Egen indvandrer Varmt tørt	Maglemosekultur (Mullerupkultur)	7000
		Køkkenmøddingkultur (Ertebollekultur)	6000
Litorinastid	Stenalderhavets Tid (Atlantisk Tid) Egeskove Varmt fugtigt Bøgen indvandrer		5000
			4000
	Subboreal Tid Egeskove fremherskende Varmt tørt	Overgangstid	3000
		Dyssetid	2500
Myastid	Subatlantisk Tid Bøgeskove Koldt fugtigt	Ældre Jættestuetid	2300
		Yngre Jættestuetid	2000
	Hellekistetid	1800	
	Enkelt grave	1500	
		Ældre Bronzealder	800
		Yngre Bronzealder	400
	Keltisk Jernalder	Kristi Fødsel	
	Romersk Jernalder	300 e. Kr.	
	Folkevandringstid	500	
	Germansk Jernalder	800	
	Vikingetid	1000	
	Nutidsklima	Historisk Tid	1900

Geologisk-arkæologisk Tidstavle.
Nationalmuseets Vejledninger I. Oldtiden. 1937.

grave paa een nær er ødelagte. Næsten alle Gravhøje er jævnedede eller skamferede. Her er ikke fundet Spor af Jyllands allerældste Indbyggere.

Men vi kan dog paa Grundlag af talrige Fund langs Kysterne af Litorinahavets to Indskæringer, Brabrand- og Egaafjordene, fastslaa, at Eggen har været beboet i den ældre Stenalderens tredje Periode, Ertebøllekulturens Tid, der har Navn efter den store systematisk undersøgte Boplads paa Himmerlands Vestkyst syd for Ertebølle Hoved²⁾). Hverken den første Skovtids omstrefjende Rensdyrjægere eller de Mennesker, der i Fastlandstiden, da Klimaet var mildt og Skovene bestod af Fyr og Hassel, havde Bopladser paa Øer og Næs i Indlandets Søer og ved Aærnes Bredder, Maglemosekulturens Folk, har efterladt noget Redskab her. Heller ikke Gudenaakulturen, hvis Fund præges af finthugget Dværgflint (retoucherede Mikrolither), spores ved Indskæringerne fra Aarhus Bugt; men det er ikke saa mærkeligt, da Therkel Mathiassens og Johs. Iversens Undersøgelser viser, at Gudenaas Bopladserne ved Midt- og Vestjyllands Aær og Søer har været befolkede ikke blot i Maglemosetid, men ogsaa i Ertebølletid og yngre Stenalder³⁾).

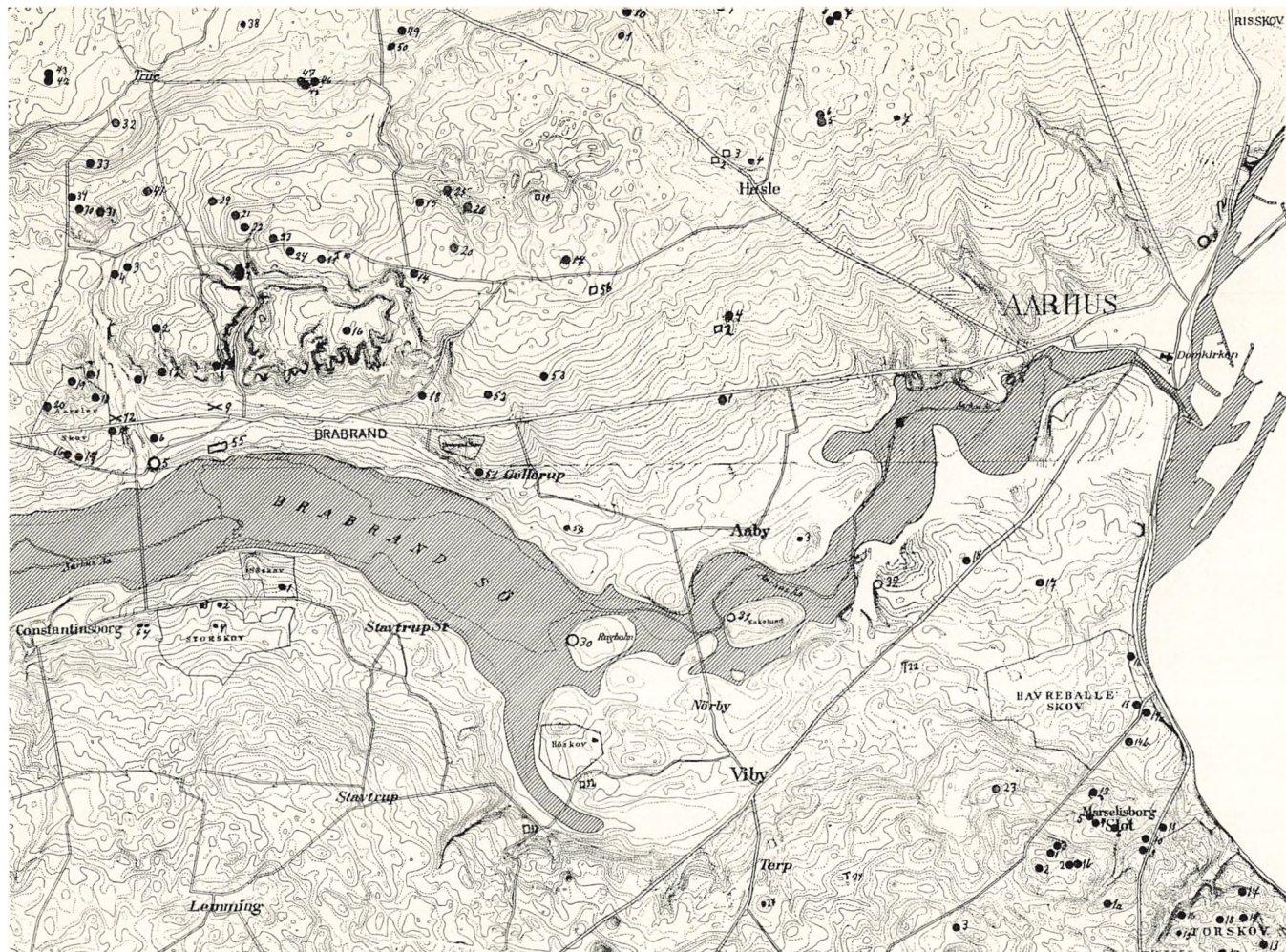
Ertebøllekulturens Mennesker har, som deres Redskaber fortæller os, ført en primitiv Tilværelse som Fiskere og Jægere og har færdedes fortrinsvis langs Fjordenes Bredder, hvor man finder deres Redskaber, snart enkeltvis, snart samlede i større eller mindre Affaldsdynger, der vel maa betegne Steder, hvor Menneskene for en Tid har lejret sig og maaske senere er kommen igen, fordi der var en god Fiskeplads eller andre Betingelser for deres Eksistens.

Allerede i det første Aar, Aarhus Museum eksisterede (1861), modtog det en Samling Sager fra Aarhus Havn, navnlig Flintflækker (Nr. 14); senere indgik en Del Stykker fundne ved Gravning i Aarhus Havn og givne af forskellige Skoledisciple. Det er Ertebøllesager, der ved de store Havnearbejder, som blev udført i de Aar, er kommen for Dagen ved Oldtidsfjordens Munding. Langs dennes Bredder er der gjort mange Fund baade paa Nord- og Sydsiden.

1871 meddeler Stadsingeniør Obel: »Ved at gennemskære den Indløbskanal, der fører fra Mølleaaens Nordside til Aarhus Vandværk, stødte man paa den oprindelige Overflade, der bestod af et Gruslag i en Dybde af 1,26—1,57 m under den nuværende Overflade. Herpaa fandtes de under 1837 beskrevne Genstande sammen med en stor Masse Flækker og Affald samt Hjortetakker; længere ude mod Aaen laa i samme Dybde en stor Mængde Østersskaller, der var lejrede i deres naturlige Orden. De nævnte Genstande er Flækker, hvoraf mange knækkede, og Flækkeskrabere, nogle Flækketblokke og en Hjortetakskøkse.«

Da Bryggeriet Ceres i 1874 gravede Grund til en Iskælder ganske nær

²⁾ Om Ertebøllekulturen se: Affaldsdynger fra Stenalderen, 1900. ³⁾ A. f. n. O. 1937, S. 174—177.

Geologisk-arkæologisk Kort over Litorinahavets »Brabrandfjord« og dens Omgivelser.

○ Stenalderboplader. × Dyssekamre. † Jættestuer, Gravkister. □ Jernaldergrave.

Paa et Generalstabskort har D. g. U. indtegnet Fjorden; de arkæologiske Punkter, nummereret efter Sogne (Aarhus, Hasle, Brabrand, Aarslev, Koldt, Viby, Holme) er overført fra Kortene til Nationalmuseets Herredsbeskrivelser, nogle faa Fund fra

ved Stedet for det lige omtalte Fund, fandtes 2 særlig lange Flækker (14—16 cm), 1 Flækkeskraber og et Par »Dolke«. Det laa paa et Gruslag og stammer sikkert fra samme Tid som Nabofundet. Disse Fund synes at være Affald kastet ud i Fjorden; de maa have ligget under Vand, naar de fandtes i samme Niveau som naturligt aflejrede Østers. Neden for Aabyhøj skal der for ca. 10 Aar siden være gjort et ret stort Fund. Ved Gaarden Sølyst, Gjellerup, er der 1908 fundet Flintsager, som er indgaaet i Nationalmuseet. Paa Sydsiden, paa Vibys Grund, har cand. pharm Seiersen i de sidste Aar fundet adskillige Flækker og andre Sager af udpræget Ertebøllepræg, bl. a. det her gengivne Brudstykke af en Benspids med indborede

*Brudstykke af Benspids med indborede Ornamerter. $\frac{1}{1}$.
Gaasemose, Viby S.*

Ornamerter paa begge Sider. Paa Nordvesthjørnet af Eskelund, en Ø i den fordums Fjord, spores en virkelig Boplads, hvor der er optaget Flækker, Benredskaber og Østersskaller.

Ved den gamle Egaafjords Bredder er der ogsaa flere Steder fundet Ertebøllesager. Jeg skal blot nævne et ret stort Fund⁴⁾, der i Løbet af Tyverne blev gjort tæt ved nu afdøde Povlinius Christensens Gaard, dør hvor Ballervej og Mosevej skærer hinanden. Der blev gravet efter Sand og Grus til et Byggearbejde, og temmelig dybt nede i Sandet blev der ved et ganske tyndt, mørkt Lag fundet adskillige Skiveøkser, nogle Kærneøkser, en Mængde Flintflækker, hvoraf nogle havde Tilhugning som Skrabere, samt talrige Flintspaaner og Affald. Saa at sige alle Flintsager — baade Redskaber og Affald — havde en hvid eller i alt Fald ganske lys Overflade. Da Flint affarves ved længe at ligge i Jordoverfladen, maa disse Sager i lang Tid have været udsatte for Luftens og Lysets direkte Paavirkning. Denne Omstændighed, at Affaldslaget længe har ligget paa Overfladen, forklarer, at der ingen Redskaber af Ben eller Hjortetak er bevaret. Flintredskabernes store Antal og de mange Spaaner kunde nok tyde paa, at Tilvirkning af Flintredskaber kan have fundet Sted her.

Disse Fund har, hvor uanselige de er, den Betydning, at de giver uigen- driveligt Vidnesbyrd om, at Mennesker har færdedes og boet ved Indskæringernes Kyster i Litorinahavets Tid i Tiden mellem ca. 5500 og ca. 2000;

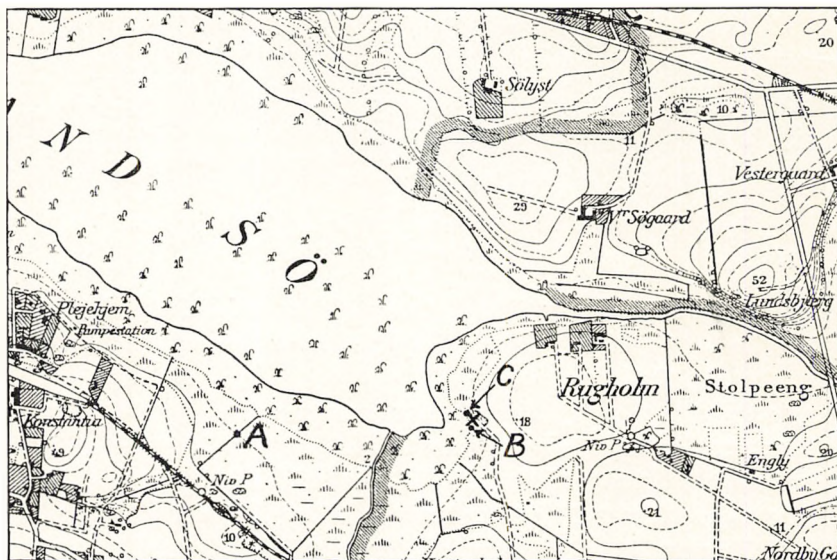
⁴⁾ C. Neergaard: Vejlbj Sogn i Oldtiden, Aa. St. A. 24, S. 235—38. 1931. En Del af Fundet er indgaaet i Aarhus Museum.

med andre Ord, de fortæller, at der her boede Mennesker for over 7000 Aar siden.

Lidt nærmere Besked faar vi ved at beskæftige os med det store og omhyggeligt undersøgte Fund ved Rugholm i Viby Sogn — i Almindelighed kaldt Brabrand-Fundet.

III. RUGHOLM-FUNDET

I Efteraaret 1900 foretog Stadsingeniør Jørgensen nogle Jordarbejder for Aarhus Vandværk paa Rugholm tæt ved Østbredden af Brabrand Sø

Kort over Rugholm og Omgivelser. D. g. U.

lige Syd for Aarhus Aas Udløb⁵⁾. Ved Gravningen af en Vandledningsgrøft fandt man nogle Oldsager, som Stadsingeniøren indleverede paa Aarhus Museum. Den historiske Afdelings Bestyrelse tog straks ud paa Stedet og konstaterede, at Hovedmængden af Sagerne (Mus. Nr. 5294 a-e: to Hjortetaksøkser, et Rodstykke af et stort Uroksehorn, et Skulderblad af en Urokse, hvoraf der er udskaaet tre Skiver (smlg. S. 42) og en Benpren) var fundne samlede paa en 2—3 m lang Plet ca. 1 m under Overfladen; de laa paa gammel Strandbund i et Lag, der væsentlig bestod af Østers, andre Muslinger og Snegle. Andre Oldsager blev fundne dels lige Syd for Aaens Udløb af Søen (5293, en Hjortetaksøkse) dels Nord for Aaen (5291—92, 2 Rodstykker af Uroksehorn).

Nationalmuseet blev underrettet om Fundet og foretog 1903—04 en

⁵⁾ Kort S. 38. Viby Sogn 30.

Undersøgelse efter alle Kunstens Regler, hvis Resultater blev publicerede af Arkæologen Thomas Thomsen og Geologen Axel Jessen⁶⁾.

Undersøgelsesfeltet ligger tæt ved den rørbevoksede Sø ved den vestre Fod af en rund, lav Højning (Toppen 5,65 m over Havet), der hedder Rugholm og har været en virkelig Holm i Brabrandfjorden i Litorinahavets Tid⁷⁾.

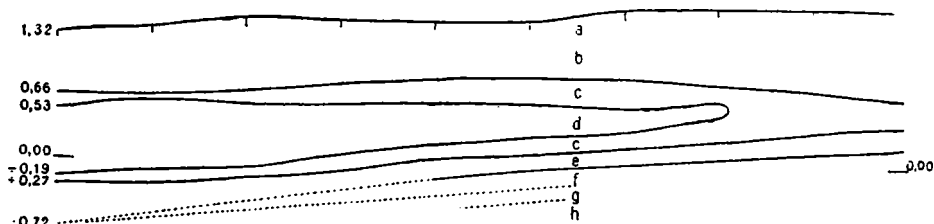
Til Udgangspunkt for Undersøgelsen valgte man det Sted i Vandledningsgrøften, hvor Oldsagerne 5492 blev fundne; mellem Vandledningen i Øst

To Hjortetaksøkser, fundne 1900.
Aarhus Museum.

og Søbredden i Vest blev der afstukket et Terræn paa 94 m²; hver m² blev afgraved i Lag paa 20 cm's Tykkelse til en Dybde af 1,25—1,60 m. Det viste sig, at der under Græstørven laa et Gruslag (a), der gik over i Sand (b-c); derpaa kom man til den vigtigste Aflejring (d), hvor de fleste Oldsager blev fundne, bestaaende af plastisk Fjorddynd. Under den Sand (c-e) og Grus (f) i omvendt Orden.

Denne Lagdeling — og de fundne Bløddyrskaller — viser Niveauforandringen i Litorinatiden (se S. 36), Havets Hævning og Sænkning. Det

Profil af Udgravningsfeltet ved Rugholm.
A. f. n. O. 1906.

stenblandede Gruslag (f) blev aflejret i den daværende Havstok i Fjorden, før Havfladen begyndte at hæve sig; da Vandstanden steg, og Kystlinien her flyttede sig mod Øst højere op paa Rugholm, aflejredes Sandet og derpaa Dyndet. Enhver, der har gaaet i Vandet i en af vore Fjorde, kender det ubehagelige, stenede Grus paa Stranden og det lækre, hvide Sand, der længere ude afløses af Tangskovens bløde Bund. Da Vandet atter sank, og

⁶⁾ A. f. n. O. 1906, S. 1—74. ⁷⁾ Da Stedet ligger i Viby Sogn, Ning Herred, vilde det være naturligt at kalde Fundet Rugholm-Fundet i Stedet for at kalde det efter Brabrand i Hasle Herred Nord for Søen.

Strandbredden flyttede sig mod Vest, aflejredes først Sandlaget (c-b) og derpaa Gruslaget (a), og endelig, da Saltvandet ikke længere trængte ind i Dalen, og Stedet her blev tørt Land, dannedes Græstørvslaget.

I Lagene c, d, e fandtes der mange Snegle- og Muslingskaller, der alle tilhører Saltvandsdyr, men flest i Dyndlaget (d). I de samme Lag fremdrog man de fleste Oldsager; men der laa ingen i de dybere liggende Lag, der maaske er aflejrede i Fastlandstiden.

Det er værd at lægge Mærke til, at alle Østersskallerne er lukkede, d. v. s. Dyrene har faaet Lov til at dø en naturlig Død, og vi staar ikke overfor en almindelig Køkkenmødding eller Skaldyng, hvor Mennesker har opdyngt Skaller af spiste Dyr, og heller ikke overfor en Boplads i Ordets strenge Betydning; thi alle Oldsagerne er fundne i marine Lag; de maa altsaa være kastede ud i Fjordens Vand, hvor de er sunket ned mellem de naturlige Aflejringer; da deres Tal er stort, og de findes i de forskellige Lag — de fleste dog i Dyndet (d) — ligger det nær at formode, at der i lange Tider har været en Boplads i Nærheden, formodentlig paa den Del af Rugholm, der ragede op over Vandet; her er der desværre endnu ikke foretaget nogen Undersøgelse, men Oldsager af samme Type som dem i Strandaflejringerne er opsamlede paa Holmens Overflade. Da Dybden paa Findestedet, da Vandstanden var højest, maa have været 1—1,5 m, har Bopladsens Folk kastet deres Affald temmelig langt ud i Vandet; men for den, der har set den store Mængde af bortkastede Rensdyrtaksredskaber i den fordums Sø ved Ahrensburg i Holsten, er Afstanden fra Land her ikke utrolig stor.

Thomsen har gjort meget omhyggeligt Rede for den store Mængde af Redskaber og Affald, der blev optaget ved Undersøgelsen. De tilhører alle det Kulturtrin, som man efter det store Fund paa Vesthimmerlands Kyst kalder Ertebøllekulturen.

Der er overordentlig mange Skiveøkser (266), men meget faa Kærneøkser (14) og slebne Trindøkser af Grønsten (5); af utilhuggede Flækker er der optalt 1602, mens Tallet paa de tildannede: Flækkeskrabere, -knive, -save, -bor og Tværpile er 130, deraf 102 Skrabere; dertil kommer 49 Skive-skrabere og 13 større Bor; endelig er der optalt 932 Flintblokke og -knuder, som Flækker og Spaaner er slaaet af, og ca. 30,000 Stykker Flintaffald.

Af Hjortetaksøkser blev der optaget 28, hvoraf 2 maa fremhæves; den ene er en i Skaftullet afknækket Nakkeende, der er gennemboret paany og skæftet med en Hasselkæp, saa den kunde bruges som Kølle; den anden, hvis Æg er afknækket, er ornamenteret paa den ene Side med en Række indridsede Rhomber, paa den anden med Punktrækker.

Benredskaberne var heller ikke talrige; fremhæves kan 2 smukke lange Benspidsler, 2 Albuebensdolke, 1 femtandet Kam og nogle runde Skiver, der er skaarne ud af Uroksens og andre store Dyrs Skulderblade.

Mens man andetsteds kun har fundet smaa Brudstykker af Ertebølle-

kulturens svagt brændte Lerkar, er det her lykkedes af Skaar fundne paa et enkelt Sted at sammensætte et næsten helt Lerkar, der er 25 cm højt; det har spids Bund, og i dets Rand er der Negleindtryk.

Vort Kendskab til primitiv Stenalderkultur er ved dette heldige Fund forøget med en ny, vigtig Redskabstype; men langt interessantere er de mange Træsager, som det plastiske Fjorddynd har konserveret for os; særlig mærkværdigt er et 41 cm langt, krumt Kastetræ, der er tilspidset i begge Ender; det ligner meget Australnegrenes Boomerang, der er saa snildt formet, at den kan vende tilbage til Udgangspunktet, hvis den ikke rammer det tilsigtede Maal. En hel Række paa uensartet Maade krummede og i begge Ender tilspidsede Træstokke opfattes af Thomsen som Fiskeredskaber. Endvidere er der et langt Brudstykke af en Asketræsbue, en lille Kølle og en Mængde tilspidsede Stager, hvoraf nogle fandtes liggende i det Lag, der betegner den højeste Vandstand, mens andre stod lodret med Spidsen nedad. Skulde det være en Slags Bundgarnspæle?

Om Beboernes Jagtbytte fortæller talrige Knogler; flest er der af Kronhjørte, derefter kommer Vildsvin, Urokse og Raadyr. Sjældnere forekommer Elsdyr, Hund, Sæl, Delfin, Ræv, Vildkat og Bjørn. Meget mærkeligt er Fundet af nogle Hesteknogler. Af Menneskeknogler fandtes kun et Stykke af en Hjerneskål, et Midtstykke af et Albueben og et Midtstykke af et Spoleben.

Naar man til Slut tager et Overblik over den samlede Fundmasse, bestyrkes den Opfattelse, at man staar overfor Affald, der fra Bopladsen paa det faste Land er bleven kastet ud i Vandet. Det er aldeles forbavsende, hvor faa velformede og hele Redskaber der findes. Om de 266 Skiveøkser siger Thomsen, at det gennemgaaende er daarlige Eksemplarer; kun 13 har en saa frisk Æg, at de kan være ubrugte; de fleste er mere eller mindre medtagne af Brug, og 91 er knækkede og ubrugelige; det samme Forhold gentager sig ved de andre Redskabsgrupper. Mislykket, slidt eller knækket — altsaa modent til Kassering — er næsten alt, hvad der er fundet af Redskaber. De fleste Knogler maa opfattes som Affald fra Maaltiderne. Naar der er saa overordentlig mange af Kronhjort, er det sikkert, fordi dette Dyr smagte saa godt.

Oldsagernes Aflejring i de mange Lag viser tydeligt, at mange paa hinanden følgende Slægtled har kastet Affald ud i Fjorden paa dette Sted; paa Spørgsmaalet: hvornaar har de første Mennesker slaaet sig ned? svarer Thomsen i 1906, at Fundets ældste Parti gaar længere tilbage end de ældste Affaldsdynger og danner Bindeled mellem disse og det ældste dengang kendte større Stenalderfund, det fra Mølleose ved Mullerup i Vestsjælland; thi mens de paa Land opdyngede Affaldsdyngers underste Lag i Reglen stammer fra den Tid, da Vandet stod højest, viser Oldsagernes Tilstedeværelse i de nedre Grus- og Sandlag, at Mennesker maa have boet her længe før den største Vandstandshøjde.

Denne Tidsbestemmelse af Bebyggelsens Begyndelse — om dens Varighed udtaler Thomsen sig ikke nærmere — fandt almindelig Tilslutning, og senere udkomne Oversigtværker og Haandbøger gaar et Skridt videre, idet de uden at nævne den lange Beboelsestid anbringer Brabrandfundet blandt de ældste fra Ertebøllekulturen. Endnu i 1936 skriver Statsgeolog Dr. Nordmann⁸⁾: »Et andet Fund, som maa tilhøre et meget tidligt Afsnit af Ertebøllekulturen eller saa at sige danner Indledningen til denne, blev gjort i 1903—04 ved Østenden af Brabrand Sø.«

Denne Tidsfæstelse af Rugholm-Fundet som Helhed til Ertebøllekulturens ældste Afsnit kan ikke fastholdes mere. I Løbet af de sidste Aar har Arkæologer, Geologer og Botanikere i nøje Samarbejde taget Stenalderproblemerne op til Drøftelse. Den gamle Stenalderkronologi er i Støbeskeen, og den nye har — da disse Linier blev skrevet — endnu ikke taget Form. Botanikerne har givet et meget vægtigt Bidrag til disse nye Studier, idet de ved Hjælp af mikroskopiske Undersøgelser af de Plantestøvkorn, der findes i de forskellige Lag, kan fastsætte disses Alder i Forhold til Birke-, Fyrre- og Egeblandingsskovens Perioder. Geologerne har med Støtte af denne Pollenanalyse kunnet paavise, at der i Litorinatiden⁹⁾ ikke har været een — som man hidtil har troet — men tre, maaske fire Transgressioner af Havet ind over Land. Af disse geologisk-botaniske Undersøgelser skal her blot nævnes Dr. Johs. Iversens Studier over Dyndaflejringeres skiftende Antal af Diatomeer (Kiselalger) i den nu udtørrede Søborg Sø; han har paavist, at Kattegat fire Gange i Løbet af Stenalderen har fyldt Dalen med Saltvand, gjort den til en Fjord. Den sidste, fjerde Transgression kan dateres til yngre Stenalders Dysse-Jættestuetid. — Derefter har Geologen Dr. Nordmann og Arkæologen Troels Smith foretaget Udgravninger ved Rugholm tæt ved Udgravningsfeltet fra 1903—04. En Pollenanalyse af Prøver fra Dyndlaget (d) har vist, at dette maa være aflejret samtidig med det øverste fjerde Lag i Søborg Sø; altsaa maa Oldsagerne i dette Lag stamme fra Midten af den yngre Stenalder! De bliver pludselig ca. 2000 Aar yngre end de var i 1936¹⁰⁾.

Men hvad siger nu Arkæologerne? De maa fastholde, at de Fiskere og Jægere, hvis Affald man har fremdraget ved Rugholm, stod paa et andet og lavere Kulturtrin end den agerdyrkende Befolkning paa Højlandet, der har kunnet bygge de store Stengrave og forme de fortrinligt slebne Flintøkser og skønne Lerkar; men de indrømmer Muligheden af, at to Befolknings-

⁸⁾ Menneskets Indvandring, D. g. U. III, 27, S. 141. ⁹⁾ Se Tidstavlen. ¹⁰⁾ I en nylig udkommen Afhandling: Pollenanalytisk Datering af Brabrand-Fundet (D. g. U. IV, 2, S. 16, Kbh. 1937) fastslaaer Troels-Smith, at Rugholm-Fundet er delvis ældre end, delvis samtidig med og delvis yngre end Litorinahavets sidste Vandstandsmaksimum, at det er yngre end een af Ertebøllekulturens Boplads paa Samsø, men delvis ældre end, delvis samtidig med en anden Ertebølleboplads sammesteds, samt at Rugholm-Fundets yngre Del er samtidig med Troldebjerg-Fundet fra yngre Stenalder paa Langeland. Der er derfor ikke længere Grund til at anse Hesteknogerne fra Rugholm for just at være af Vildhest, saaledes som Magnus Degerbøl og efter ham V. Nordmann har gjort.

grupper paa meget forskellige Kulturtrin har kunnet leve samtidigt ved Siden af hinanden.

Dr. Therkel Mathiassen udtalte ved Arkæologkongressen i Juni 1937: »Vi kommer saaledes i langt højere Grad til at regne med parallelt løbende Kulturer end med en Trinfølge af Kulturer, der efterhaanden afløser hinanden. Paa et vist Tidspunkt, i ældre Jættestuetid, maa vi regne med at have haft Ertebøllekultur ved Øernes og Østjyllands Kyster, Gudenaa-Kultur ved Midt- og Vestjyllands Vandløb, Stengravskultur inde i Landet paa Øerne, i Øst- og Nordjylland og i enkelte Strøg i Vestjylland, hvor i øvrigt Enkeltgravskulturen begynder at trænge erobrende frem«¹¹⁾.

Hvis Oldsager og Dyreknoget i Rugholm-Fundets Dyndlag virkelig stammer fra Storstensgravens Tid, er det ikke saa forunderligt, som man før troede, at der findes nogle Okse- og Hesteknoget. Storstensgravens Bondefolk har formodentlig haft tamme Heste og Køer, der kan have endt deres Liv ved Rugholm¹²⁾.

Mon Forskellen mellem de to Befolkningselementers ydre Kultur har været meget større end den mellem Højadel og Almue i Enevældens Tid? Hvis vi nu gør det Tankeeksperiment, at Gammel Estrup var styrtet sammen paa Staldmesteren, Grev Jørgen Scheels Tid, da det stod i sin fulde Pragt (ca. 1780), og at en Arkæolog 2—3000 Aar senere gravede Tomten ud og derpaa sammenlignede Fundene herfra med, hvad der var fundet paa en Fiskerhyttes Plads nede ved Grundfjord, mon saa ikke en i den »typologiske« Skole opdraget Arkæolog vilde have henført de to Fund til forskellige Perioder i den Tids hævdvundne kronologiske System?

IV. BOPLADSER FRA STORSTENSGRAVENES KULTUR

Mens de Affaldsdynger, der rummer Ertebøllekulturens primitive Redskaber, som er dannede af Flintafslagninger, Grønsten, Hjortetakker, Dyreknoget og Træ (der kun i Fjorddyndet ved Rugholm har holdt sig), er fremdragne paa Bredderne af Litorinahavets Indskæringer, Brabrand- og Egaafjordene, finder vi højere oppe, paa Skraaninger ned til Bugten og de fordums Indskæringer og paa Højlandet, Affaldspladser af et andet Præg og med et andet Inventar; de falder i to Grupper, de aabne og de dækkede.

»Paa Knudris¹³⁾ Bakke vest for Østbanegaarden var der jævnlig fundet Affald fra Tilhugning af Stenredskaber, enkelte hele og en stor Del mer

¹¹⁾ Fortid og Nutid, XII, S. 104. ¹²⁾ Jeg skylder Dr. Nordmann Tak for Hjælp og Oplysninger om de sidste Aars Undersøgelser samt for Udarbejdelsen af Kortet. ¹³⁾ Kort, Aarhus By 9.

eller mindre beskadigede Flintredskaber, ildskørnede Sten, kort sagt Sager, som tyder paa, at der paa dette Sted har boet Mennesker i yngre Stenalder.

Da Bakken blev gennemskaaret for at skaffe Fyld til det nordre Havneanlæg, fandtes en Del forskellige Flintredskaber, navnlig runde Skrabere, som gik ind i Havneingeniør Hornemans Samling. Men det var navnlig, da Gennemskæringsarbejdet var fuldført, og man begyndte at planere Terrænet, anlægge Gange og foretage Beplantninger, hvorved Muldjorden blev ført ned ad Skrænterne, at Flintredskaberne kom til Syne.

Hvorledes disse Sager iøvrigt har ligget, hvor dybt i Jorden, er det ikke muligt at afgøre, de findes nu paa Overfladen og er navnlig synlige, naar de efter stærke Regnskyl er bleven vaskede rene. Af runde Skrabere og Flækkeskrabere er der opsamlet henved 200 Stykker¹⁴⁾.

Saaledes skildrer Overretssagfører Reeh, der i mange Aar var et meget virksomt Medlem af Bestyrelsen for Aarhus Museums historiske Afdeling, en saadan Affaldsplads. Et Udvalg af de mange Stykker, han samlede op, kan ses i Museet.

Naar Reeh i Museets Protokol tilføjer: »Disse Bopladslevninger kan spores over hele det Terræn, hvor den nye Kirkegaard er anlagt, og videre mod Nord gennem Riis Skov og Vejlby Krat«, taler han sikkert paa Grundlag af Selvsyn. Hans Udsagn kunde vistnok bekræftes af Mennesker, der færdes i Riis Skov; jeg mindes, at Hans Hartvig Seedorf i 1924 fik mig med ud paa Slangegangen, hvor han viste mig i selve den høje Kystskrænt faa Centimeter under Overfladen Flintflækker og Affald af samme Slags som dem, der er fundet paa Knudrisbakke. — Lige Nord for Riis Skov ved Riiskær har Reeh i Sommeren 1891 Øst for Landevejen paa en Mark, der dengang tilhørte Møller Otto Meyer, opsamlet en Mængde Flint. Han skriver om Fundet: »Genstandene er fremkomne ved Pløjning og laa spredte over Marken. Tilsyneladende er de fremkomne pletvis, idet Flintknolde, Spaaner og Redskaber ligger samlede i Pletter. Underlaget er Ler og Kridtmergel isprængt med Flint¹⁵⁾).

Naar jeg tænker paa, hvad jeg har kasseret af tilfældigt formede Flintesten uden Spor af Bearbejdning og Affald fra Tilhugning, lyder Fortsættelsen pudsigt: »Der er kun opsamlet Genstande, som har en nogenlunde bestemmelig Type, eller som har øjensynligt Mærke af at være formede ved Arbejde; men iøvrigt findes der en Mængde af bearbejdede Flintknolde, Spaaner o. s. v.«!

Da Professor Johan Plesner i Efteraaret 1937 havde købt en Byggegrund ovenfor Bakkekanten langs Rolighedsvej og nær Gyldenrisvej i Risskov, fandt han tæt under og i Overfladen af det friskpløjede Haveareal Redskaber og Affald af samme Art som Riiskærfundet.

¹⁴⁾ Aarhus Museum Nr. 2847 (1891). ¹⁵⁾ S. St. Nr. 2848.

I den Samling fra Vejlbj, der delvis er indgaaet i Museet, findes, foruden Ertebølle-Fundet fra Povlinius Christensens Gaard, en hel Del Brudstykker af Økser o. s. v., som vistnok er fundne et eller andet Sted i den højtliggende Del af Vejlbj Sogn.

Lignende Affaldspladser eller Bopladser, som de gerne kaldes, findes mange Steder i Aarhuseggen; her skal kun nævnes endnu eet Eksempel fra Byens nærmeste Omegn, Pladsen ved Fiskerhuset i Viby Sogn.

Kort efter at Aarhus Museum i 1861 var traadt i Virksomhed, indleverede tre Skoledisciple, hvoraf den ene hed Karl Verner, nogle Flintflækker, Knuder og Blokke, Knogler, Skaller og Potteskaar, som de havde fundet paa den Bakke, der ved Jernbanen skilles fra Fiskerhuset ved Aaen i Viby Sogn. I 1873 gik Vilhelm Boye sammen med cand. mag. Karl Verner, den senere saa berømte Sprogforsker, og dennes yngre Broder Christian ud paa det samme Sted, hvor de i Overfladen opsamlede Sager af samme Slags som dem, der senere blev fundne paa Knudris Bakke. De gravede nogle Huller og fandt ovenpaa Sandet under det ca. 0,5 m tykke Muldrag nogle Flintspaaner. Endvidere har Reeh i 1895 paa det nærliggende Langedæs gjort et lignende Fund¹⁰).

Affaldspletter af denne Art rummer et meget ensartet Inventar; der er to Grupper af Oldsager, som kendetegner dem i Modsætning til Ertebøllekulturens Efterladenskaber ved de gamle Fjordbredder. Man finder paa dem alle — flere eller færre — Brudstykker af smukt udformede og tit slebne Vaaben og Redskaber tilhørende Storstensgravenes, navnlig Jættestuernes Kultur: Tyknakkede Økser af begge Typer, tyknakkede Mejsler, Dolke, Pilespidser og Arbejdsøkser af Graasten. Det skal ikke nægtes, at enkelte hele Stykker kan have forvildet sig ned mellem Affaldet; men Hovedmassen er ubrugelige, opslidte eller knækkede Stykker. Dominerende blandt de uslebne, grovere tilhuggede Redskaber er Skiveskraberne, som ikke er almindelige paa Kystbopladsene. I Hundredevis finder man paa de større Pladser dette Dagliglivets Værktøj, snart runde omtrent som en Østersskal, snart langagtige; der er Forarbejder og knækkede Stykker imellem, men de fleste er hele; i langt ringere Tal træffer man Skivebor; der er forholdsvis faa Flækkeredskaber og ganske enkelte Skive- og Kærneøkser. De mange udbrugte Blokke og Knuder og den store Mængde Spaaner tyder paa, at man har forarbejdet Flintredskaber paa Bopladsen og har kastet Affaldet bort sammen med de kasserede Redskaber. Der er paa disse aabne Pladser kun bevaret Sager af Sten. Hvad der kan have været af Træ, Ben og Ler er forlængst fortæret.

Men i de af et Muldrag dækkede Dynger finder vi Affaldet urørt, som Stenalderfolkene har stuvet det sammen, og selvom meget er gaaet til, giver de os dog et lidt fyldigere Indtryk, end de aabne Affaldspladser gør.

¹⁰) Aarhus Museum Nr. 55, 1639—49, 3593. Kort Viby 32.

Som Eksempel paa dækkede Affaldsdynger kan nævnes den i Brabrand ved Volbækvejen paa Søren Holm, Hovgaard's Mark, Matr. Nr. 3a (Volbækfundet)¹⁷⁾.

I 1874 foretog Vilhelm Boye for Aarhus Museum en foreløbig Undersøgelse, hvorom han skriver: »Der blev foretaget Nedgravninger paa et Par Punkter, hvor Laget viste sig at have en Tykkelse paa 1—2 Fod og at være dækket med et ved Dyrkning humusblandet Sandlag paa 12—22 Tommers Mægtighed. Dyngens Hovedmasse bestaar af Kruskoppen (*cardium edule*), som danner et tæt pakket Lag, hvorimellem der hist og her træffes Skaller af Østers, Blaamuslinger samt Snegle. Store Kulstriber og ildskørnede Granitsten godtgør, at der har været mange Arnesteder, ligesom der ogsaa fandtes ikke faa Brudstykker af Lerkar, tildels prydede med indridsede Streger. Knogler af Pattedyr forekommer kun sparsomt, hvorimod der hyppig viste sig Flækker, Skrabere og andre primitive Flintredskaber. — Gaardejer Rasmus Holm skænkede Museet de fundne Oldsager¹⁸⁾. En paatænkt senere Undersøgelse blev ikke til noget, og senere blev Dyngen fuldstændig fjernet, idet der paa Stedet toges Grus til et nærliggende Hammerværk¹⁹⁾.

Men det har aabenbart ikke været det eneste Sted, hvor Stedets Beboere i Stenalderen har losset deres Affald. Ved Grusgravninger i Løbet af de sidste ca. 15 Aar er der bemærket og optaget baade Potteskaar og Flintaffald, og tæt under det tynde Muldlag har vi, naar vi kom for at optage de S. 65 omtalte Vikingegrave, set Ildgruber tegne sorte Trekanter i Grusgravens gule Østvæg. Men dette var ret ubestemt og usikkert.

Det var først i Efteraaret 1937, at der kom sammenhængende og forstaaelige Stenalderaflejringer frem, men desværre under Forhold, der var meget ugunstige for en Undersøgelse, da man arbejdede med en moderne Gravemaskine, der i rivende Hast skrabede Gruset bort i bred Bane og stor Dybde. Men det lykkedes dog at konstatere en større og to mindre Gruber, der aftegnede sig meget skarpt i Gruset.

Den store Grube var af rundagtig Form med et Tværmaal af ca. 5 m. Bunden laa indtil 2 m under Markoverfladen og var dækket af et 0,06—0,08 m højt Lag af sammenpressede Skaller af Blaamusling, Østers m. m. I Kulturlaget over denne Udforing fandtes talrige Skaar af daarligt brændte, grove, gulbrune Kar uden Ornament, formentlig Kogekar; der var kun faa Spor af Aske og Sod, men mange Dyreknogler — deriblandt nogle af meget store Dyr, men de var saa spredte, at de maa opfattes som Affald fra Maaltider. Ved Siden af de fra de aabne Bopladser kendte Flintsager, ubrugelige og itubrudte Redskaber fra Jættestuetid o. s. v., laa der en Del Brudstykker af ornamenterede Kar, der svarer til dem fra Fundet af 1874. Til mange af dem er der anvendt beviklet Traad, men der er ogsaa Tand-

17) Kort Brabrand 5. 18) Aarhus Museum Nr. 1807—22. 19) Meddelt Museumsinspektør, Dr. Brøndsted af Rasmus Holms Broder, Søren Holm.

stoksornamenter og indridsede Streger; saa vidt jeg kan se, stammer de fleste fra Kar, der hører til Jættestuernes Inventar. Da vi her, som vi straks skal se, befinder os i en Bygd, hvor der har været ikke faa Storstensgrave, og hvor ingen midtjyske Enkeltgrave er fremdragne, er det naturligt, at Affaldsdyngen rummer den samme Keramik, som er brugt til Dødegaver i Jættestuerne, men ved Siden af Skaar af Kar, der kendes fra Jættestuer, findes der ogsaa nogle, der hører til de sene Enkeltgrave, Overgravenes Inventar, bl. a. (i Boyes Fund) et Bundskaar med et Stykke af Karvæggen af et af de smaa retvæggede Kar, der træffes hyppigt i Overgrave. Disse Enkeltgravsskaar daterer Affaldsdyngen til et sent Afsnit af Jættestuetiden og viser, at man her i en udpræget Storstensbygd har brugt Kar, der hører hjemme i Enkeltgravsbygderne længere vesterpaa.

De to andre Gruber var mindre baade i Omfang og Dybde, men var ligesom den store i Bunden forede med Skaller og havde et lignende Indhold. Disse Aflejringer fra Jættestuetid er fundne paa Skraaningen mod Volbæk og paa den vestre Del af Marken. Længere østpaa og paa Skraaningen mod Søen, hvor Gravpladsen fra Vikingetiden ligger, er der ikke fundet Kulturlag fra Stenalderen.

V. STORSTENSGRAVE

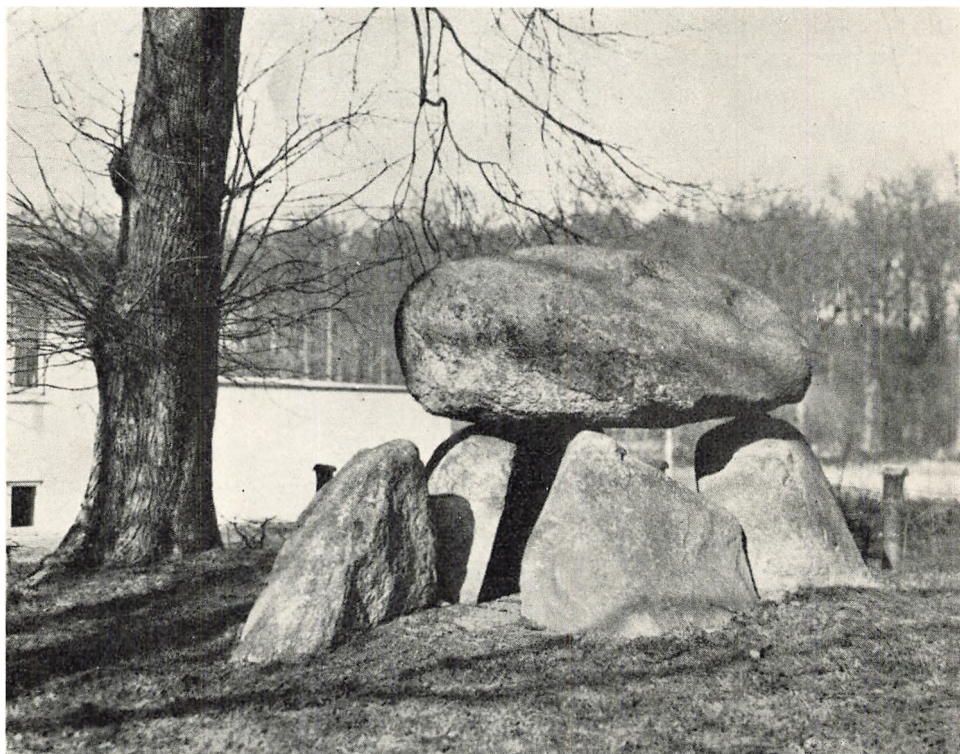
(*Dysser, Jættestuer og Gravkister.*)

Den Befolkning, hvis Spor vi har fundet paa det faste Lands aabne og dækkede Affaldspladser, har gennemlevet en langt rigere og hurtigere Kulturudvikling end Skaldyngernes Beboere. De er bleven Bønder, bosiddende Folk; at de drev Kvægavl, viser Husdyrknoglerne, at de drev Agerbrug, ses af Kornaftryk i Lerkarrene. Redskaber og Vaaben af Flint og Bjergart samt af Ben viser deres Dygtighed som Haandværkere; Øksernes og Dolkenes Form røber deres Sans for gode Forhold, og i Udsmykningen af Lerkarrene frembringer de Linievirkninger af stor Skønhed; om deres lerklinede Boliger oplyser enkelte heldige Fund, navnlig paa Langeland, hvor Jens Winther har fremdraget en hel lille Landsby, Troldebjerg.

Men mærkeligere end alt dette er deres Dødekultus. Det har været en Livssag for de efterlevende at bisætte deres afdøde — med bestemte Gravgaver og sikkert under bestemte Ceremonier — i faste Gravbygninger, der er saa solidt og dygtigt byggede, at de alle vilde have staaet den Dag i Dag, hvis Menneskene ikke havde ødelagt de fleste. Vi, der ønsker, at ikke alle Spor af de Mennesker, der har gaaet her paa Jorden før os, skal udslettes, maa føle Taknemlighed mod Nisser og Trolde. De gamle Bønder, der gerne vilde staa sig godt med de underjordiske, vovede ikke at lægge Haand paa deres Boliger; men da Overtroen blev trængt tilbage, og den intensive Dyrk-

ning af Jorden blev lønnende paa Grund af de stærkt stigende Kornpriser henimod Midten af forrige Aarhundrede, da slog den sidste Time for de fleste af Storstensgravene, hvis Stenblokke blev gjort nyttige som Syldsten i nye Gaarde og som Stenkister under Landevejsbroer, og hvis Areal blev opdyrket. Det er godt, at den sidste Rest nu er fredet.

Et levende Indtryk af Højdelæggelsen i Aarhus' nærmeste Omegn giver en Artikel i Jyllands-Posten for 8. April 1874 underskrevet »S. M.«, hvori

Dyssekamret ved Aarslev.

det hedder: »For ikke et halvt hundrede Aar siden har der paa Brabrand Mark været henved en halv Snes Jynovne²⁰⁾; ældre Mænd i Brabrand kan saaledes huske, at der lidt vest for Byen har været to, en paa Niels Holms og en paa Laurs Smeds Mark, som begge har ligget i Nærheden af og i Linie med den nu fredede »Aarslevsten«. Lidt øst for Brabrand, i den nu helt ryddede »Stenbæksskov«, paa Rasmus Holms Mark, har der ogsaa været en; længere mod Nord, noget ovenfor Bakkerne, har der været flere af disse Oldtidsminder, saaledes en paa Peter Holms Enkes, en paa Rasmus Sørensen Ribers, en paa Peter Lajs Enkes og to paa Erik Andersens Mark . . .

²⁰⁾ Gammel Betegnelse for Storstensgrave.

Paa Jens Nielsens Mark i Aaby har der ligget en Jynovn. Alle disse og sandsynligvis endnu flere Oldtidsminder i denne Egn er nu helt forsvundne; man har hugget Stenene i Stykker for at bruge dem. Et af disse Minder har saaledes ydet Materiale til Landevejsbroen ved Aarslev Mølle.«

Siden 1874 er adskillige forsvundne, og nu er den »fredede Aarslevsten« den eneste Storstensgrav, der er tilbage ikke blot i Brabrand-Aarslev, men i hele den nære Omegn af Aarhus, som her behandles.

Inden vi kommer til den, maa der siges et Par Ord om en anden interessant Grav i Aarslev. Paa en Mark, der indtil faa Aar i Forvejen havde

*Fund fra Jordgrav i Aarslev Sogn.
Aarhus Museum.*

henligget uopdyrket, i Nærheden af det Sted, hvor Lyngbygaards Aa løber ud i Aarhus Aa (Matr. Nr. 3 e), udgravede Reeh og Kampmann (Bygningsinspektør, senere Professor ved Kunstakademiet) for Aarhus Museum en ganske lav Forhøjning. Den viste sig at indeholde en stor oval Stendynge ca. 5,75 m lang, ca. 3 m bred og ca. 0,75 høj. Dyngen dækkede over en Grav, paa hvis Bund der fandtes en knækket tyndnakket Økse, en stor bredhalset Flaske, Brudstykker af en Kraveflaske og et Bæger af Dyssetype samt to Flækker, nogle Spaaner med Tilhugning — alt af Flint — og et Stykke af en Slibesten²¹). Dette mærkelige Forhold, at man i en Enkeltgrav har fundet det Gravudstyr, der er karakteristisk for Dyssekamrene, har Professor K. Friis Johansen forklaret paa følgende Maade²²): Før den Skik at begrave i Dyssekamre trængte ind i Danmark fra Vesteuropa, har man — som det

²¹) Aarhus Museum Nr. 4080. ²²) A. f. n. O. 1917, S. 130—147.

er konstateret i enkelte Skaldynger, uden videre lagt de døde paa Dyngen (eller maaske paa Jordoverfladen) og dækket dem til. Da den nye Gravskik kom i Brug, har enkelte konservative Mennesker holdt fast ved den gamle Skik, men har dog faaet det Gravudstyr med, som en Begravelse i Dysse fordrer. Af disse »Jordgrave fra Dyssetid« var der i 1938 fra hele Danmark kendt 24, hvoraf denne er selvanden i Østjylland.

Denne Grav er omtalt ikke saa meget paa Grund af dens Sjældenhed, som fordi man i den har fundet det Gravudstyr, som sikkert har været i »Aarslev-Stenen«, men forlængst er forsvundet.

Det eneste Dyssekammer i Aarhusegnen, den fredede Aarslev-Sten (hvis den ikke var bleven fredet i 1870, havde den næppe eksisteret) staar tæt nord for Silkeborg Landevej øst for Aarslev By²³⁾. Fotografiet viser tydeligt, med hvilken Despekt man har behandlet dette sjældne Oldtidsminde.

Dets Længderetning er omtrent Nord-Syd — altsaa vinkelret paa Vejbanen — det havde oprindeligt fem Bæresten, men Endestenen mod Nord mangler nu. Foran Døraabningen i Syd har staaet to Indgangssten, men kun den vestre er tilbage. Kamret er uregelmæssigt sekskantet. Det dækkes af en Overligger, der er bevaret paa Plads; dens Maal er paa Oversiden 2,60 × 1,75 m, men Undersiden er kun 2,30 m lang. Kamrets Højde er knap 1 m, og det er 2 m langt og 1,30 m bredt. Den omgivende Jordhævning er ringe, ca. 0,25 m, og har et Tværmaal paa 5—6 m. Den dækker kun det nederste af Bærestenene. Udenom Dyssen er fredet et Areal paa 12 × 8,50 m.

Dette Dyssekammer hører ikke til de ældste, vi kender. Da Gravskikken blev indført, byggede man de dødes Hus som Enkeltgrav i rektangulær Form, det var en Jordgrav hegnet af Storsten²⁴⁾. Senere erstattede man Bærestenen i den ene Kortsider med en lavere Tærskelsten, over hvilken der var en smal Aabning lige stor nok til, at man kunde foretage Efterbegravelser. Da der ikke kunde rummes ret mange — højst fem til seks — Lig i disse Kamre, fandt man snart paa — Tallet paa de bevarede »ældste Dysser« er ret ringe — at gøre Kamrene højere og bredere, idet man udsøgte højere Bæresten og i Stedet for 3 Bæresten og 1 Tærskelsten anvendte henholdsvis 5 og 1 og stillede dem saaledes, at Kamret blev sekskantet. Til denne Form, som vi kalder Stordysser, hører Aarslevkamret. Da Gravlægelsen foregik, saa Kamret ikke ud som nu. Fra andre — helt uforstyrrede Grave — slutter vi, at der udenom Bærestenene var opkastet en jævnt skraanende Høj, der helt skjulte disse og gjorde Kamret til en lukket og tryk Bolig for de døde; paa Højens Top ragede Overliggeren op, og langs dens Fod satte man en Kreds af Randsten, der afgrænsede det hellige Sted. Det er hele dette, sjældent bevarede, Anlæg, som kaldes en Dysse; hvis Randstenene tegner en — dog ikke geometrisk — Cirkel, staar vi overfor en Runddysse, tegner de en Rektangel eller lang Ellipse, er Gravanlægget en

²³⁾ Kort Aarslev 12. ²⁴⁾ En nærmere Redegørelse i J. Brøndsted: Danm. Oldtid. I, S. 164 ff.

Langdysse, der i Reglen rummer flere Dyssekamre. — Formodentlig har Aarslevkamret dannet Midtpunkt i en Runddysse; i den kendte, meget store Runddysse, Posekjær Stenhus ved Knebel paa Mols, har der været to Kamre.

Et Dyssekammer, der efter gamle Folks Udsagn har lignet »Aarslevstenen«, har staaet vest i Brabrand, der, hvor Villaen »Dyssehøj« ligger, men blev sløjftet, da Huset blev bygget ca. 1880²⁵⁾.

En Langdysse ved True (Matr. Nr. 10 b) er der bevaret nogle Efterretninger om; den laa i Retning Øst-Vest, var ca. 38 m lang og ca. 16 m bred; den indeholdt tre Kamre og var helt omsat med Randsten. Da den første nørrejdske Bane fra Aarhus til Randers blev bygget 1861, brugte man Stenene til en Overkørsel, og 10 Aar senere blev den fuldstændig sløjftet. I 1890 undersøgte Reeh en Jernaldergrav paa Dyssens Tomt. Mon det skulde være den Langdysse, Oberst Høegh Guldberg sigter til, naar han i et Brev til Museet i København af ¹²/₅ 1822 fortæller om et Offersted²⁶⁾ paa True Mark: »En Dæksten, 15 Alen i Omkreds, hvilede midt paa en med store Sten langagtig omsat Plads [Dyssekamrets Bæresten har altsaa ikke været fri som paa Aarslevkamret]. Under Dækstenen 2 Flintdolke, 6 Økser, 1 Ravperle. Dækstenen vendte i N-S, Pladsen i Ø-V. To mindre Offersteder aabnedes samme Dag; begge ligedan indrettede som den første, men uden videre Oldsager; begge var tidligere aabnede«.

Samtidig med Stordysserne byggede man Jættestuer, de rigest udformede af de danske Storstensgrave. De bestaar i Reglen af et rektangulært Gravkammer, paa hvis ikke sjældent næsten mandshøje Bæresten der hviler en Række Overliggere; undertiden er der et eller flere Bikamre. Indgangen er midt i Sydsiden og en lang, lav Gang giver Adgang til Kamret; hele Grav-anlægget dækkes af en Jordhøj, der endogsaa skjuler Overliggerne. Man har i enkelte Jættestuer fundet Skeletrester af over 100 Personer. Den ivrige Udgraver, Oberst Høegh Guldberg, fortæller i et Brev til Museet i København, at han i Foraaret 1822 paa Brabrand Mark udgravede en Høj, der indesluttede en Jættestue med 2 bag hinanden liggende Kamre og en ca. 5 Alen lang og ¹/₄—2 Alen bred Gang i Nord-Syd. Inderste Kammer bestod af 4 Bæresten, yderste, saa vidt ses, af 4 Bæresten og ingen Dæksten. Kamrets Bund var stenlagt. Der fandtes Flintdolke og 1 Lerkrukke.

En overpløjet, meget stor Høj paa Matr. Nr. 6 a, True, har maaske rummet denne Jættestue.

Til Storstensgravene kan man regne de store jyske Gravkister, der er 4—6 m lange og rummer flere Lig. Naar baade Bæresten og Dæksten er flade, afkløvede Sten, kaldes de Hellekister. De ligger i Reglen i Retning Syd-Nord. En saadan Grav har Høegh Guldberg maaske gravet ud i Aarslev i den Høj, der endnu ses i en Have syd for Landevejen omtrent overfor Dyssekamret. Han siger, at omtrent 55 Skridt fra Højen findes et dejligt

²⁵⁾ Kort Brabrand 9. ²⁶⁾ Datidens Navn for Dyssekamre.

Offersted, der vender mod Nord-Syd (dengang gik Silkeborg-Vejen syd om Aarslev Skov). En Kreds af Sten 65 Skridt lang omgiver en maadelig Forhøjning, i hvis Midte Graven var, — den vender mod N-Ø og S-V; Overdækkeren var sprængt med Krudt og brugt til en Bro. Han fandt Rav og Flintspidser.

En udgravet, fredlyst Gravkiste ligger i Ormslev vest for Constantinsborg²⁷).

VI. GRAVHØJE

Senere blev Hellekisterne mindre og rummede kun et enkelt Lig, og Dolken afløste Øksen som det almindelige Gravgoods. Denne Gravform holdt sig, efter at Broncesværdet havde afløst Flintdolken ved den døde Side, med andre Ord i den ældre Bronzealder.

Da en rund muldvarpeskudformet Gravhøj med et Tværmaal paa ca. 13—30 m og en Højde paa 1—4 m kan dække Grave baade fra den sidste Stenalder og fra den ældre Bronzealder, ja, ogsaa fra Vikingetiden, er det umuligt at afgøre, om de mange mer eller mindre ødelagte Høje, som man ser, navnlig paa Brabrand Mark, men ogsaa i de andre Sogne i Nærheden af Aarhus, stammer fra den ene eller den anden af de to Perioder, hvis man ikke har haft Lejlighed til at grave Højene ud. Fra gammel Tid er man vant til at henføre dem til Bronzealderen, men hvis man ikke har fundet en Bronzealdergrav i Bunden af Højen, kan man ikke benægte Muligheden af, at den stammer fra den yngste Stenalder. Da de fleste af disse Højrester eller overpløjede Høje er udplyndrede for lang Tid siden, uden at nogen nu véd noget om det, og meget faa er undersøgte, kan man ikke sige andet om deres Tidsstilling, end at en Del af dem maa stamme fra det ene og en Del fra det andet Tidsrum, de fleste vel nok fra den ældre Bronzealder.

Som et Eksempel paa disse Gravhøje, der næsten alle er bleven ilde behandlede i Løbet af det 19. Aarhundrede, kan vi vælge Høj N. 4 i Hasle. I 1808 skriver Sognepræst H. Møller i sin Indberetning til Museet i København: »Til Gravhøje maa vel henføres en Vesten for Hasle nærved Byen beliggende Høj, som tilforn har været noget videre i Omkreds, end den nu er; men dens Sand bruges til at fylde Vejen med; derfor bliver den hvert Aar mindre. Toppens Overflade er nu næppe mere end 8 Kvadratalen. Omtrent to Alen fra den øverste Spids er forrige Aar udgravet 7 à 8 Sten af forskellig Størrelse. Højen rager saa højt op, at den kan ses i en Afstand af tre Mil. Omtrent 3 Alen af dens øverste Top er sort Jord, derunder Sand. Højen giver et Ekko fra Hasle Kirketaarn, som igentager 7 fulde Stavelser. Tillige en Udsigt, som næppe har sin Lige i det hele Land. Skade, at den om faa Aar

²⁷) Aarhus Museum Nr. 2643—45.

maaske ikke mere er til.« — Præstens Forudsigelse slog til; ingen mindes at have set Højen, men der er bevaret Tradition om, at den har staaet ved Sydrenden af den beplantede Grusgrav vest for Byen nord for Viborg Vejen.

Det vilde føre altfor vidt at omtale alle de Højrester, overpløjede og udpløjede Høje, som er indført paa Nationalmuseets Kort; det skal blot nævnes, at der paa Aarhus Markjorder ligger tre: to hver paa sin Side af Randers Landevej lige før Skejby Skel og en paa Eksercerpladsen ved Charlottenhøj, og at der i Brabrand Sogn er optalt over 40, det største Antal i et enkelt af de behandlede Sogne. Som det ses paa Kortet, ligger de mange Steder i Grupper paa 2—4 Høje, undertiden i Række paa Højder langs Vandløb.

De Høje, der er kommen til at ligge i Skov, har ikke været saa udsatte for Ødelæggelse som de paa Markerne. I den lille Aarslev Skov²⁸⁾ ligger 5 nogenlunde godt bevarede Høje, den største, i Skovens vestre Udkant, er 2,5 m høj og har et Tværmaal paa ca. 24 m. De er alle bevoksede. Men i Stautrup Skov kan man syd for Vejen se tre smukke grønlædte Høje, der dog er smaa²⁹⁾.

De stateligste Gravhøje i Nærheden af Aarhus er Raahøj³⁰⁾ i Mogensløkke og Sarahøj³¹⁾ ved den nu udstykkede Gaard Saralyst i Holme Sogn. Raahøj er 3 m høj og 24 m i Tværmaal og velbevaret, kun Toppen er lidt affladet; den ligger meget smukt med Udsigt over Skovene og Bugten. Sarahøj er større, 5,75 m høj og 33 m i Tværmaal, og helt bevokset med Træer. Blandt de forsvundne Høje kan nævnes Teghøj³²⁾.

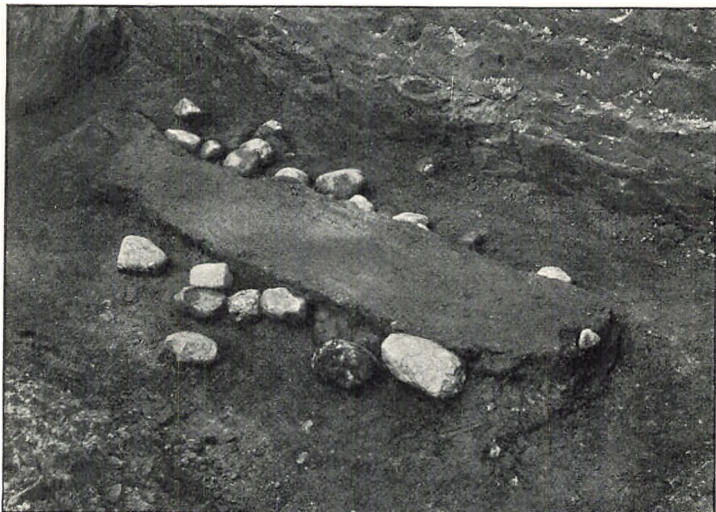
Indtil 1919 laa der i den østre Udkant af Havreballe Skov lige Syd for Aarhus By en stor Rundhøj, »Røverhøjen«, der vistnok har faaet Navn af Skoledisciplenes Leg. Da Villaejerne ved Strandvejen det nævnte Aar købte en bred Strimmel af Skovens Jord til Udvidelse af deres Haver, kom et Skel til at gaa tværs over Højen. Da den ene af de nye Ejere lod sin Part afgrave for at indrette en »Stenhøj«, kom der Potteskaar frem; gennem Aarhus Museum blev Nationalmuseet underrettet, og Inspektør Hans Kjær foretog en systematisk Udgravning³³⁾. Det blev ved Undersøgelsen slaaet fast, at Røverhøjen stammede fra den ældre Bronzealder; thi i dens Bund lidt over Jordoverfladen laa en Bulkiste; men den rummede hverken en Egtved-Pige eller en Borum Eshøj-Kone; den var meget opløst, og der var intet tilbage af Lig eller Gravgoods; men dens Rande tegnede sig saa tydeligt, at den kunde maales (2,6 × 0,75 m). Et tyndt mørkt Lag, næsten kun en Linie, som vi saa i Udgravningsfeltets Sidevægge, viste, at den Høj, der blev bygget over Bulkisten i den ældre Bronzealder (13—1200 f. Chr.) kun har været 1,61 m høj. I den yngre Bronzealder (8—700 f. Chr.) blev en ny Gravlæggelse foretaget. Der blev i Højens Top nedgravet en lille Stenkiste, hvori der

²⁸⁾ Kort Aarslev 16—20. ²⁹⁾ Kort Ormslev 2, 3, 9. ³⁰⁾ Kort Viby 1 a. ³¹⁾ Kort Holme 2. ³²⁾ Kort Viby 16. ³³⁾ Redegørelse i Aa. St. A. 1920. S. 111—119.

fundtes brændte Ben, og over den blev der fyldt Jord op, til Højen naede sin nuværende Højde 3,15 m. De Potteskaar, der fandtes i Højtoppen, stammer vistnok fra Jernaldergrave. Det var trist, at et anseligt Oldtidsmindesmærke saa tæt ved Byen blev ødelagt, og det var beklageligt, at Højen ingen Oldsager rummede, men den systematiske Undersøgelse har dog paa det Spørgsmaal om Alder, som de andre Høje ikke har kunnet besvare, givet os et fuldstændig klart Svar.

Det var en Høj uden Gravgoods; Gravgoods uden Høj blev i 1906 fundet paa

Marselisborg Mark ca. 500 m Øst for Magdalenemølle; det var dengang, da den store Gravmaskine læsede det ene Tipvognstog efter det andet med Fyld til Anlæg af Sydhavnen; en skønne Dag laa der ved Maskinen et smukt lille Broncesværd, der ikke havde lidt anden Skade, end at

*Rest af Bulkiste i Røverhøjens Bund.
Ældre Bronzealder.*

Spidsen var afbrækket, og et Stykke derfra blev man opmærksom paa en Stump af en udhulet Egestamme; man mente, at Sværdet havde ligget ca. 2 m under Overfladen. Det var vel rimeligt at antage, at der paa Stedet har ligget en udpløjet Høj³⁴⁾, i hvis Bund en Mand i ældre Bronzealder er bleven gravlagt i en Egekiste.

Det lille Broncesværd³⁵⁾ har et overordentlig rigt udsmykket Greb, der er udmærket godt bevaret. Det afsluttes foroven af en oval flad Knap med et fremtrædende Midtparti, der omgives af en Kreds af indpunslede Spiraler; selve Haandtaget er smykket af tætstillede fordybede Linier, udfyldte med Harpiksmasse og »Perlebaand«, og har forned en halvmaaneformet treffliget, rigt og fint ornamenteret Afslutning, der griber om Klingens og ved 4 rundhovede Nagler er fastgjort til denne, hvis Overflade er bortrustet. Sværdet kan dateres til den ældre Bronzealders andet Hovedafsnit, der har efterladt os saare mange skønne Sværd, Dolke, Paalstave og Smykker, der

³⁴⁾ Maaske Kort Viby 17. ³⁵⁾ Aarhus Museum Nr. 5634.

viser, hvor højt Metalkunsten stod i Danmark, særlig i Jylland, for over 3000 Aar siden; dengang var Jylland Hovedlandet!

I det tredje Hovedafsnit af ældre Bronzealder afløste Ligbrænding efterhaanden Jordfæstelse, og i den yngre Bronzealder blev denne Gravskik eneraadende; de brændte Ben blev opsamlede paa Baalpladsen og bisatte i en lille Gravkiste, som den, vi saa i »Røverhøjen«, eller i et højt Lerkar (Urne). Gravgodset er meget ringe, bestaar væsentlig af Toiletsager: Rageknive, Nip-tænger, Tatovernaale, Smaaknive samt Knapper. Stenkister eller Urner blev, som vi ogsaa saa, anbragt i de store Høje fra den ældre Tid eller i smaa uanselige Høje.

I den Lavning ved Varnabækken, som har faaet Navneforandring fra Skidenpyt til Højbjerg, fandt man i 1913 ved Grundudgravning til et Hus tæt ved Odder Landevej i en lav Højning nogle Urneskaar og en lille spinke Naal med et

*Stenkiste i Røverhøjens Top.
Yngre Bronzealder.*

i Spiral oprullet Hovede, og i 1917 gjorde man et ligesaa beskedent Fund paa Knudris Bakke; det bestod af en spinkel Ragekniv. Det er de eneste to af disse i andre Egne saare almindelige Fund, der er indgaaet i Aarhus Museum fra Byens nærmeste Omegn. Mens Gravfundene fra denne Periode altid er meget beskedne, har man paa Mark og i Mose fremdraget en lang Række samlede Fund af prægtige Broncesager, — bl. a. de berømte Lurer — der opfattes enten som Offergaver til Guderne eller som hengemte Skatte.

Et saadant Fund blev gjort i 1933 i en Grusgrav ved Nymølle vest for Lisbjerg Bro³⁰⁾. Ved et Skred af det løse Grus kom en Lerkrug for Dagen ca. 0,5 m under Overfladen; idet den rutschede ned sammen med Gruset, gik den i Stykker, og en hel Del irrede Broncesager trillede ned i Grusgra-

³⁰⁾ Beskrivelse af Fundet i Aa. St. A. 28, S. 149—51. 1935.

vens Bund. Fundet, der kom i Aarhus Museums Besiddelse, bestaar af tre Bæltedaaser (Hængekar), et Bæltesmykke (Tutulus) og fem Bøjlenaale (Brillefibulaer), en stor Syl, to Støbeknolde, en Stump af et Sværd og en Klump Bronze. Med Undtagelse af den største Bæltedaase og Bæltesmykket er Sagerne ganske nye, som de kom fra Støberen. Man fristes til at tro, at Mester har gemt nogle nystøbte Smykker sammen med nogle gamle og nogle Brudstykker, som skulde støbes om. De to nye Bæltedaaser er rigt udsmykkede paa den svagt buede Yderside med to Kredse af Ornamenter, yderst et slynget Bølgebaand og inderst et Tunge-mønster. Bøjlenaalene hører til de smukkeste og bedst bevarede, der kendes. Former

*Lille
Bronce-
sværd
fra Mar-
selisborg
Mark.
Ældre
Broncealder.*

og Ornamenter fortæller, at de nye Ting stammer fra Begyndelsen af Periodens andet midterste Afsnit ca.

Sværdknappen.

7—600 f. Chr., da Bronzealderkunsten

blomstrede op for anden Gang. Hvor faatallige vor Egns Bronzealderfund end er, saa har den dog skænket os fremragende Prøver baade paa Periodens Klassik og dens Barok.

VII. LERKARGRAVE

Efter Blomstring fulgte Nedgang. Bronzealderkulturen døde ud, og syd-fra kom en ny Kulturbølge, der førte Jernet med sig; det var vel nok et af de største Fremskridt, som Mennesket har gjort paa det materielle Omraade, at han lærte at behandle dette for alle senere tekniske Fremskridt uundværlige Metal. Men Anvendelsen af Jern førte ikke straks nogen Opblomstring af Kulturen med sig. Fundene fra den ældste Jernalder, den keltiske Periode, er faa og fattige. Man holder fast ved Ligbrændingsskikken, men baade Urnernes Form og det sparsomme Gravgods skiftede Karakter, og flere Steder anlagde man, hvad vi vilde kalde Kirkegaarde, store Gravpladser, hvor hver enkelt Grav markeredes af en ganske lille Høj eller Tue. Mange Grave er helt uden Gravgods, og undertiden sparer man ogsaa Urnen og nøjes med at grave et Hul til Baalresterne, en Brandplet. De smaa, uanselige Grave i Marselisborg Skov stammer maaske fra den Tid, og den

*Samlet Fund fra Grusgrav ved Nymølle.
Yngre Broncealder.*

Urnegrav, som Reeh udgravede paa den forsvundne Langdysses Plads paa True Mark, indeholdt en Bøjlenaal fra denne Tid (i Nationalmuseet).

Da Aarhus og Omegns Bank i 1935 udgravede Grund til Nybygningen Store Torv 1, blev der helt nede paa den faste Havbund fundet en Bunke meget grove Skaar, der kunde sammensættes til en Bojan med Laag, der meget ligner nogle Kar fra Folkeborgen i Borre Mose ved Aars, som stammer fra denne ældste, keltiske Jernalder; den viser, at der har færdedes Mennesker ved Aaens Munding i Aarhundrederne lige før Christi Fødsel. — Omtrent ved vor Tidsregnings Begyndelse trængte en ny Gravskik ind:

*Bojan, fundet St. Torv 1 1925.
Keltisk Jernalder.*

Ligbrænding blev efterhaanden afløst af Jordfæstelse. Ligene blev begravede under flad Mark paa Gravpladser, der i Reglen blev anlagt paa højtliggende Steder med fri Udsigt. Den døde blev lagt i en primitiv Plankekiste³⁷), der blev stivet af af en Ramme af Sten. Mens, som vi har hørt, Højene er ødelagt i Hobetal, har mange af disse Grave, der ligger for dybt til, at de gammeldags Plove kunde naa dem, faaet Lov til at ligge urørte. Saadanne Grave findes i noget varierende Former og med noget varierende Gravgoods over hele Landet, men talrigt optræder

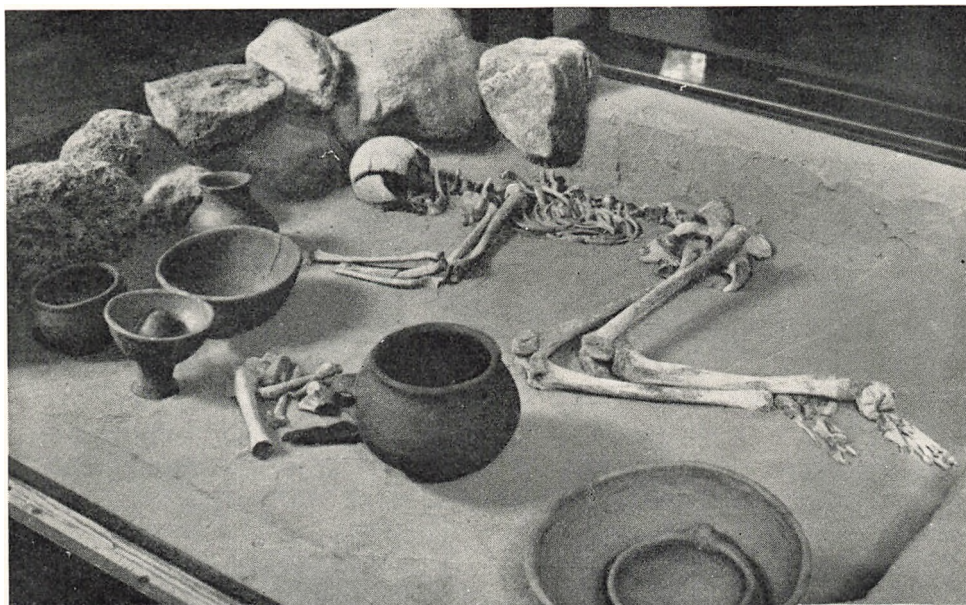
de i Aarhus og Randers Amter, hvor der i Løbet af det sidste halvhundrede Aar er bleven undersøgt mange hundrede Grave. Aarhus Museum gjorde det første Skridt i 1889, da Reeh i Elev under flad Mark udgravede en Grav, der foruden Skeletrester indeholdt henved en halv Snes mer eller mindre søndrede Kar. En saadan Grav var noget saa ukendt dengang, at Nationalmuseet forlangte Fundet afgivet. I 1890 afdækkede Aarhus Museum den første Grav paa Ravnebakken ved Lisbjerg Terp, hvor fortsatte Undersøgelser i de følgende Aar bragte en Række interessante Grave for Dagens Lys. Ogsaa Nord for Lisbjerg arbejdede Aarhus Museum, og der indgik ikke faa Fund fra Gaardene Larsminde og Kongsgaard.

Men saa traadte Nationalmuseet til. I August 1900 tog Inspektør C. Neergaard fat paa den Undersøgelse af de store Gravpladser, der med faa Afbrydelser blev fortsat i over 30 Aar; om Udbyttet af dette vidtløftige arkæologiske Arbejde har Neergaard skrevet en mønsterværdig populær Oversigt

³⁷) Bunden og Brudstykker af Siderne af en saadan Plankekiste blev i 1924 fundet ved Mundelstrup og opbevares i Aarhus Museum.

med fortrinlige Billeder i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark« 1928. — For at give en Forestilling om Arbejdets Omfang kan det blot anføres, at der paa den største Gravplads — paa Bulbjerg — er afdækket 120 Grave.

I Efteraaret 1935 undersøgte Aarhus Museum 4 Grave paa Bliksbjerg, og den mest typiske af dem blev i 1936 rekonstrueret med stor Omhu i Museets Jernaldersal. Det er jo meget faa Mennesker, der har Lejlighed til at se saadan en Grav i den korte Tid, der gaar mellem Udgravningen og

*Romersk Jernaldergrav fra Lisbjerg.
Aarhus Museum.*

Optagelsen; vi troede derfor, at det vilde interessere en og anden at se en næsten 2000 Aar gammel Grav, hvor Skelettet af den døde hviler omgivet af sine Gravgaver.

Graven er næsten kvadratisk; paa den her forsvundne Plankekistes Bund er den døde jordfæstet; han ligger ved Gravens Nordrand paa højre Side med optrukne Knæ og Hovedet mod Vest; at han eller hun er nedlagt paa-klædt, kan man slutte dels af svage Spor af Stof, et sort Lag i Fylden, dels af, at man har fundet Bøjleaaale paa de Steder, hvor der var Brug for dem til at holde Klædningen sammen. Ud for Hovedet og Brystet staar en Gruppe Kar: en større og en eller to mindre »Vaser«, et Hankekar, et Bæger paa Fod med en lille Øsekop. Det er et Sæt Drikkekar; den mindre Vase har i mange Tilfælde været anbragt i den dødes Haand; Knogler af Faar eller Svin og en Kniv, der findes østen for Drikkekarrene, fortæller, at her har

Sulemaden ligget; i Sydøsthjørnet staar et stort Fad med en Skaal i Bunden, skulde det være Mælkefadet?

Vi ser altsaa, at den døde er bleven forsynet rigeligt med Mad og Drikke til den store Rejse, en Gravskik, som langsomt er vandret op gennem Europa fra Middelhavslandene.

Betragter vi et Øjeblik Karrene, bliver vi klar over, at de baade teknisk og kunstnerisk staar højt over Broncealderens og den keltiske Jernalders Gravurner til brændte Ben. De er bleven til under Indflydelse af den romerske Kejsertids højtstaaende Kunstindustri. Bronceskaale indførte fra Syditalien har været Forbilleder for Lerskaale formede af jydsk Pottemagere, der ogsaa paa andre Maader har taget Lære af indført romersk Haandværksarbejde. De magtede at give deres velformede Kar — der dog altid er skæve, da de ikke kendte Hjulet — en glattet, metalagtig Overflade og smykke dem med Mæanderbaand, Trekanter og andre Linieornamenter. Ogsaa Metalsagerne — navnlig Bøjlenaale og Ringe af Sølv eller Bronze — røber romersk Paavirkning.

Sværd og Spyd findes sjældent i Gravene; Vaaben har altsaa ikke hørt med til det faste Gravudstyr; om man deraf har Lov til at slutte, at disse Aarhundreders Folk har været mere fredsommelige end de Mennesker, hvis Gravritus forlangte Begravelse med Vaaben, er mere end tvivlsomt; men Gravene vidner om en vis Velstand og Modtagelighed for Kulturpaavirkning; dog opstaar der ikke som i den yngre Stenalder og i Broncealderen en særlig dansk eller nordisk præget Kultur, der skiller sig fra og staar over Naboenes mod Syd. Gravenes Talrighed vidner om en tæt Bebyggelse.

Thi det er ikke blot i Lisbjerg, at der findes store Gravpladser. Ogsaa i vort egentlige Omraade er der mange; det er kun, fordi Lisbjerggravene er saa glimrende bevarede paa de grusede Bakker og saa godt undersøgte, at vi er gaaet over Aaen for at stifte Bekendtskab med denne Kulturperiode i dens Hovedbygd paa disse Kanter af Landet.

I Vejlbj har Neergaard undersøgt en Grav paa Vejlbjerg, den rummede et usædvanligt stort Antal Vaser³⁸).

I Hasle har der været to Gravpladser, en i Byen overfor Kirken. Da der i 1925 blev gravet Grund til et Drivhus, kom en Mængde sorte Skaar frem. Forholdene var meget ugunstige for en Undersøgelse, da Byggeriet skulde fremmes, Jorden var fugtig og leret, og Karrene meget opløste; men vi konstaterede 5—6 Grave paa et lille Omraade. Vest for Byen i den søndre Grusgrav har der været en anden Gravplads. I 1896 indgik i Aarhus Museum et Fund herfra (Matr. Nr. 7). Det var en Brandgrav, der bestod af en Krukke fyldt med brændte Ben, hvorimellem laa en Jernkniv samt Hankekar (Nr. 4079). Det bemærkes: »i denne Grusgrav er der fundet flere lignende Begravelser fra romersk Jernalder«. I 1936 har jeg i Kanten af Grusgraven

³⁸) Aa. St. A. 1931, S. 243 ff.

set Profiler af flere Grave med Skaar fra romersk Jernalder, og i Nationalmuseet bevares Lerskaar og 1 Millefioriperle (C 8728—30) fra en Grav paa Matr. Nr. 8.

I Brabrand Sogn er der en stor Gravplads ved Tousgaard. I 1873 modtog Aarhus Museum fra en Grusgrav paa Matr. Nr. 14 a et Hankekar, en Skaal og et mærkeligt Kar, der synes at være sammensat af en lille skarp-buget, ornamenteret Vase, paa hvis Munding der som Hals er anbragt et lille Bæger; det meddeles, at der paa denne Mark er fundet et betydeligt Antal Lerkar ca. 2 Fod under Jordens Overflade. I 1910, da Ejeren af Tousgaard gravede Grus øst for Gaarden, kom en Mængde Potter frem; nogle faa blev bevarede paa Gaarden og 1930 skænket til Aarhus Museum, der i de følgende Aar modtog flere Kar fra en Landvæsenselev dér paa Gaarden.

Fra Matr. Nr. 7 d i True er der til Nationalmuseet indsendt nogle af de Lerkarskaar (C 12528), der kom frem 1904.

I Viby Sogn har der været en Gravplads syd for Høskoven. I Kommunens Grusgrav trillede en hel Del Lerkar og Skaar ned sammen med løst Grus (Maj 1920). Inspektør Hans Kjær blev tilkaldt; han mente, at Karrene stammede fra to Grave og fandt en tredje, ogsaa forstyrret Grav. Karrene fra disse Grave stammer fra Overgangen til Folkevandringstid. Ved Grundgravning til Nybygninger i Nærheden er der kommen Skaar frem, der tilhører romersk Jernaldergrave. Ved Gaarden Væverlund vest for Dødeaens Dal blev i 1932 fundet en Hankekop og en smuk Bøjlenaal fra Periodens ældste Afsnit, og i en Grusgrav nord for Gaarden blev i 1937 konstateret en Del Grave, der rummede meget knuste og medtagne Skaar. Paa Lundshøj (sydøst for Odderbanens Station) fremkom i Efteraaret 1920 en Mængde Potteskaar af det velkendte Præg.

I Holme Sogn har Aarhus Museum paa Saralysts Jord undersøgt og optaget en Grav med mange Kar, hvoraf to smukke Bægre maa fremhæves. Da der var en lille Guldring, maatte Fundet som Danefæ afgives til Nationalmuseet. Ved Højbjerg er der sporet flere Lerkargrave, og i en Grusgrav i Kirkeskoven er der rutschet baade Skeletrester og Potteskaar fra romersk Jernalder ned med det løse Grus.

Der er ingen Tvivl om, at der er fundet mange flere Grave end disse, og hvormange der endnu skjuler sig i det Jordlag, som Ploven ikke naar, det véd ingen. Det kan altsaa slaas fast, at Aarhuseggen har været forholdsvis tæt bebygget de første Aarhundreder e. Chr. F.

Men hvor har disse mange Mennesker levet? Vel er der ikke her, som i Thy, Vendsyssel og Himmerland, fundet Tomter af Huse, ja, af hele smaa Landsbyer, men her er dog fremdraget nogle Affaldsgruber (Boplads). Vest for Tousgaard har Aarhus Museum haft Lejlighed til at se Profiler af en Række Gruber fyldt med Aske, til fedtet Jord omdannet Affald og haardtbrændte Skaar af store, grove Kar. De kom for Dagen ved Drænings-

arbejde. Lignende Gruber er fundne i Viby Sogn tæt ved Ravnsbjerg. Det kan vel tænkes, at Jernalderfolkene har boet i Nærheden af Affaldsgruberne, men ethvert Spor af de paa Overfladen opførte Huse maa være fjernet ved snart 2000 Aars Dyrkning af den frugtbare Jord.

Er det end usikkert, hvor og hvorledes den romerske Jernalders Folk i Aarhusegnen har boet, maa vi tro paa Gravenes Vidnesbyrd om, at her har levet mange Mennesker. Det virker da noget forbavsende, at der saa at sige ingen Grave kendes fra det følgende Afsnit af den ældre Jernalder, Folkevandringstiden (ca. 300—500). Vi véd fra andre Egne, at den Gravskik at begrave de døde ubrændte og give dem Spise- og Drikkekar med i Graven holdt sig; men da Gravkarrene blev færre, og baade Keramik og Metalsager antog et nyt Stilpræg, kan man med ret stor Sikkerhed skelne mellem Fund fra de to Perioder. Der kan ikke være nogen Grund til at antage, at Folkevandringstidens skulde være forsvundne, naar Romertidens er bevarede i stort Tal. Naar vi stilles overfor det Faktum, at der paa de omhyggeligt undersøgte Lisbjerg Gravpladser ikke er fundet een eneste udpræget Folkevandringstids Grav, og naar vi tænker paa, at der i vort Omraade ved Siden af de mange »romerske« Grave kun er fundet den ene Grav ved Høskoven fra Overgangstiden, kan vi ikke afvise Tanken om en Forskydning af Befolkningen bort fra Kysten. Lige paa den vestre Side af Lyngbygaards Aa i Snastrup og Labing er der gjort udprægede Folkevandringstidsfund³⁹⁾, og fra Stjær har vi et prægtigt Fund med broncebeslaet Spand, Glasbæger m. m.⁴⁰⁾, som kan stilles ved Siden af de rige Fund fra Sjælland; dér har der ikke være folketomt.

Da det vestromerske Rige var gaaet helt til Grunde, flød en ny Kulturstrøm østfra ind over vort Land; den følgende, orientalsk prægede, Periode, som vi i Danmark kalder den germanske Tid, og som falder sammen med Mellemeuropas Merovingertid (500—800), har heller ingen Spor sat i Hasle og Ning Herreder; men i Framlev Herred er der i 1928 og 1934 fremdraget to vægtige, skønne Halsringe af Guld (Taastrupfundet), der nu ligger i Nationalmuseet ved Siden af de berømte Fund fra Øland og Broholm.

VIII. VIKINGETID

Fra Jernalderens femte og sidste Afsnit, Vikingetiden (ca. 800—1000), finder vi derimod sikre Spor efter Mennesker, først og fremmest Runestenene, der omtales i næste Kapitel, dernæst baade en Gravplads og en Boplads.

Gravskikken var ikke fast. Fra samme Tid finder vi baade store Høje, der dog vist kun rejstes over Konger og Stormænd (Jellinge- og Mammengravene), og Gravpladser under flad Mark, snart med Brandgrave, snart

³⁹⁾ Aarhus Museum Nr. 320, 425, 1273. ⁴⁰⁾ Sst. Nr. 5113, 5145, 5655.

med Skeletgrave; den sidste Gruppe er den talrigste, og til den hører den store Gravplads ved Brabrand⁴¹⁾ paa Skraaningen nord for Søen og den flade Mark bagved, øst for Volbæk Bopladsen⁴²⁾. Den har Aarhus Museum holdt Øje med siden 1926; efterhaanden som Grusgravningen skred frem mod Øst, kom der Grave til Syne; enkelte Grave rutschede ned for Arbejderne, men vi har dog faaet Lejlighed til at undersøge og optage 20⁴³⁾. Disse Grave, der hører til de »fattige« Vikingetidsgrave, er meget ensartede. De rummer alle mer eller mindre velbevarede Skeletrester, der laa i en Dybde under nuværende Overflade varierende fra 0,60 til 1,60 m. Gravene laa alle i Hovedretning Øst—Vest. I de fleste laa Hovedet mod Vest, men i nogle Tilfælde laa det mod Øst; de fleste Skeletter fandtes udstrakte paa Ryggen, undertiden var Hovedet bøjet til Siden; enkelte laa paa Siden med krummede Knæ, i to Tilfælde kunde det paavises, at Liget var bøjet sammen, fordi Graven var for kort. Omtrent Halvdelen af Gravene var dækkede af et Lag af større eller mindre Sten. I 7 af de 20 undersøgte Grave var der intet Gravgoods og det, der fandtes i de 13, var sparsomt. Hyppigst forekom en lille Jernkniv, der i flere Grave var ledsaget af en Hvæssesten; i een Grav laa der ved Bæltstedet en Kniv og en Nøgle, i en anden optog vi ved Brystbenet et lille (3,2 cm i Diameter) rundt Broncesmykke med en Øsken paa Bagsiden; paa Forsiden ses et Relief af Baandslyngninger, der danner et højst urealistisk Dyr; denne degenererede Figur daterer Dr. Brøndsted til Slutningen af det 10. Aarhundrede, Svend Tveskægs Tid. Disse to Grave har rummet Kvinder. Paa et Skelet, der vender Hovedet mod Øst, fandtes der over dets venstre Side fra Hoften til Hovedet et sort trækulsagtigt Lag. I dette laa navnlig ved Hovedet og Hoften ialt 8 Nagler og Nitter med rudeformede Nitteplader; det er maaske Rester af et Skrin. I ingen af de undersøgte Grave var der Spor af Lerkar. Uden Fundangivelse har Museet som Gaver modtaget en større Hvæssesten, en Thorshammer og et bøjet Stykke Jern, der maaske er et Brudstykke af en Armring.

I Aarhus By er der fremdraget tre af de næsten kugleformede Lerbægere, der undertiden findes i Vikingetidsgravene. — I 1872 indleverede Stadsingeniør Obel et, der stammede fra Hjørnet af Tværgade og Mejlgade. Da Huset blev revet ned 1923, fandt Snedkermester Th. Rasmussen to lignende helt nede paa Havbunden. Da der ingen Skeletrester var, er det tvivlsomt, om de stammer fra Grave; kan det være bortkastede eller tabte Bægre? næppe, da de var hele; da vi trods ivrig Søgen ikke fandt andet, kan de heller ikke godt høre til et Boplads- eller Affaldslag.

Spænde fra en Grav i Brabrand. Vikingetid.

⁴¹⁾ Kort Brabrand 55. ⁴²⁾ Se S. 48. ⁴³⁾ Gravpladsen er behandlet og dateret af Dr. Brøndsted i Acta archaeologica VII 112—116 paa Grundlag af Optegnelser i Aarhus Museum.

Et saadant kom for Dagen, da der i 1898 blev gravet Grund til Aarhus Teater; ca. 3,5 m under Bispetorvets Plan naaede man fast Sandbund, der blev opfattet som Strandbred. »I Sandet fandtes flere større Fordybninger fyldte med Møddingrester, Affald o. s. v., hvoraf optoges to stærkt forgyldte Broncebeslag til et Drikkehorn (se S. 67), et skaalformet Broncespænde, en Pilespids af Jern, Jernsøm, Potteskaar, mange Dyreben og bearbejdede Hjortetakker«⁴⁴).

Affaldsgrubernes Indhold opbevares i Aarhus Museum. Det skaalformede Spænde er tarveligt og defekt. Pilespidsen er af en Type, der er almindelig i Norge; den lille Spindesten er af Ler; Hvæssestenen er et Brudstykke. Hjortetaksbrudstykkerne er behandlede med Sav; blandt Knoglerne er en »Benskøjte«; af Kohornet er kun Stjærten tilbage. Alt, hvad man har optaget, er altsaa Affald, væsensforskelligt fra det sjældne Kunstværk.

IX. DRIKKEHORNSBESLAGET

Paa Grundlag af alt det nye, der i den germanske Tid var ført ind i Landet, udviklede der sig i Vikingetiden (ca. 800—1000) en særlig nordisk Kunststil, den nordiske Dyreornamentik. Paa Vaaben, Smykker, Runesten og Træsager tumler sig et Mylder af fantastiske Dyr, der, i hurtigt skiftende Stilfaser, slynger og vrider sig imellem hverandre.

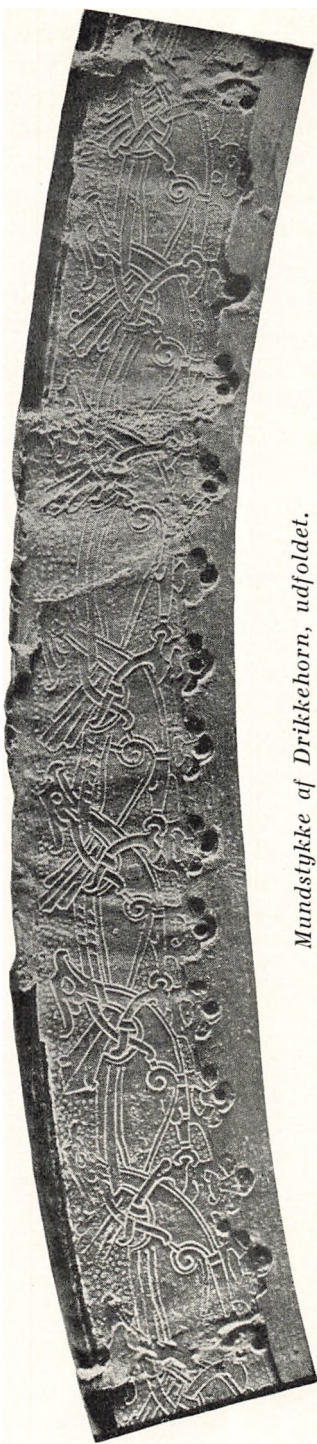
Denne Kunstudvikling er samtidig med og ikke upaavirket af den karolingiske og angelsachsiske Kunst, men den har sit eget nordiske Præg. Ligesom i Slutningen af Stenalderen og i Broncealderen har Nordens Folk i Vikingetiden skabt en stor og selvstændig Kunst. Da Norden omkring Aartusindskiftet ved Kristendommens Sejr blev draget ind i den vesteuropæiske Kulturkreds, fik den naturnødvendigt sin Plads i Periferien og har siden da forholdt sig modtagende og i større eller mindre Grad bearbejdende overfor de i de vesteuropæiske Kulturcentre skabte Værdier; for den almindelige Udvikling har vort Hjørne af Verdensdelen ingen Betydning haft.

Det var anderledes i Vikingetiden. Da stod Norden i Kampstilling, —

⁴⁴) Reeh i Aarhus Museums Protokol 1898 No. 5127, smlg. 5116. Reehs Beretning stemmer ikke med Kampmanns, A. f. n. O. 1900, S. 202, smlg. nedenfor S. 67f., idet denne ikke nævner, at Drikkehornbeslagene blev optagne i en Grube, der var fyldt med Affald; jeg tør ikke helt afvise den Tanke, at K. ikke har gidet omtale den »Ragelse«, der kan have ligget i Fylden ved Siden af Beslaget; men da han jo nok har været den første paa Pletten og udtrykkelig siger, at »der blev gravet Render til Fundamenterne, gennemsnitlig 2 Fod dybe, ned til *fast Sandbund*. I den opkastede Fyld fra en af disse Render blev Mundstykket fundet — —. Genstandene maa have ligget paa Sandbunden eller i det nærmest liggende Jordlag«, skulde jeg mene, at Affaldet er fundet i Gruber, og det forgyldte Drikkehornbeslag af Bronze, som er helt, har ligget for sig ovenpaa Sandbunden, men hvorfor og hvorledes det er bleven lagt her, kan jeg af gode Grunde ikke sige. Da Beslaget og den dertil hørende Plade er et herligt Kunstværk og den mærkeligste Oldsag, der er fundet indenfor vort Omraade, vil det blive omtalt nærmere nedenfor.

religiøst, kulturelt, militært — overfor Vest-europa, og det var ikke blot som Søfarere og Krigere, at Nordboerne var Frankerne og Angelsachserne overlegne. Deres Digtning og Billedkunst udfoldede sig selvstændigt og hævdede sig overfor de to store Kulturfolk; ja, man kan vel endog tale om Paavirkning fra Norden til Angelsachserne.

De vidunderlige Fund i Dronning Aases Grav i Oseberghøjen i Vestfold giver Ret til at bruge stærke Udtryk om Vikingetidens Kunst. Enhver, der fatter den store Jellingestens Værdi som Kunstværk, maa bedrøves over, at Kongegraven i den nordre Høj er udplyndret; de Smaating, som Røverne har glemt eller tabt, er ypperlig Kunst, og giver store Tanker om det, der er forsvundet. Sune Lindquist har inderlig Ret i, »att vad vi ännu äga i behåll endast utgör bleknade rester av en för länge sedan svunnen härlighet«⁴⁵⁾. Naar man fra »bleknade rester« som et skaalformet Spænde, der er bleven søndret af et brutalt Spadestik, eller et mosefundet Sværd, der har bevaret Halvdelen af sit ene Sølvhjalte, med Fantasiens Hjælp har prøvet paa at forestille sig den svundne Herlighed, er det en Befrielse, paa det Sted, hvor man mindst ventede det, pludselig at blive stillet overfor Herligheden selv. Tænk, paa det paa Oldfund lusefattige Sted, som hedder Aarhus, fandt en Arbejder, der var beskæftiget med at grave Render, der skulde føres ned til Havbunden, til Fundamenter for Aarhus Teater, i den opkastede Fyld fra en af disse Render i Maj 1898 et Mundstykke til et Drikkehorn! Det blev straks bragt op paa Tegnestuen til Kampmann. Jeg kan se ham for mig tage det nænsomt i Haanden og suge det ind med Øjnene. Da det, som han selv siger, var gaaet op for ham, at det maatte være en Del af et gammelt Drikkehorn fra Oldtiden, lod han al den nærmest liggende Fyld nøje gennemsøge, og efter et Par Dages

Mundstykke af Drikkehorn, udfoldet.
Nationalmuseet.

⁴⁵⁾ N. K. 27. Kunst. S. 178.

Arbejde fandtes den lille Plade med Bulen paa Midten. En yderligere Gravning i Nærheden af Findestedet gav intet Resultat. — Over den faste Sandbund laa et 3,5 m højt, jordblandet Kulturlag fyldt med Ragelse af Ben, Potteskaar og Bygningsaffald⁴⁶⁾. Det var jo egentlig mærkeligt, at Renden blev gravet netop der, hvor Drikkehornet var bleven lagt.

Sophus Müller har udarbejdet en nøjagtig og detaljeret Beskrivelse af det lille Kunstværk⁴⁷⁾; den vil jeg ikke gengive, men jeg raader mine eventuelle Læsere til at se selv. Originalen er som Danefæ afleveret til Nationalmuseet. I Aarhus Museum er der en Kopi, som man uden Fare kan tage i Haanden. Det er af et Vikingetidskunstværk at være let at opfatte: En Flugt paa seks Ørne følger tæt efter hinanden Mundstykket rundt; enhver af dem strækker sit Rovfuglehoved hen over Ryggen paa den foregaaende, og Vingerne omslynger Halsen paa den efterfølgende. Fuglekroppene aftegner sig blanke paa den indprikkede Baggrund, og der er megen Linieskønhed i Konturtegningen. — Det ligger nær at tænke sig Rovfugleflugten som Symbol paa Vikingeflaaden, en passende Udsmykning paa Hornet, der brugtes, da »med vilde Kæmper Drotten tømte barsk de store Drikkehorn« (Oehenschläger) og gav Løfter om Stordaad.

Den lille runde Plade har udskydende Flige ligesom Beslaget og er paa Oversiden fyldt af Baandslyng. Det har sikkert været anbragt som Pryd paa Hornets Side nær Munden.

Kunstværket tilhører Jellingestilen, er altsaa udført paa Harald Blaatands Tid midt i det 10. Aarhundrede. Men det slutter Rækken af de forhistoriske Oldfund.

Runestenene staar ved Indgangen til den historiske Tid. Sete som Kunstværker hører de til Forhistorien; sete som Indskriftssten giver de den ældste skriftlige Overlevering paa Stedet.

⁴⁶⁾ A. f. n. O. 1900, S. 202. ⁴⁷⁾ A. f. n. O. 1900, S. 196 ff.

RUNESTENE OG MØNTER

AF EJLER HAUGSTED

I. RUNESTENE

DEN SKIK AT REJSE BASTASTENE »høje, oprejst stillede Mindesten uden Tilhugning og uden Indskrift«¹⁾ kan følges tilbage til Broncealderen; navnlig paa Bornholm, men ogsaa enkelte andre Steder i Landet har man i Højene fundet saadanne lange Sten, der formodentlig har knejset paa Toppen af den oprindelige Gravhøj.

I Jernalderen har man ogsaa rejst Bastastene uden Forbindelse med Gravene; paa Bornholm, i Sverige og i Norge er der endnu bevaret baade enkeltvis og gruppevis opstillede høje Sten i stort Tal, mens vi kun kender faa fra Jylland, Fyn og Sjælland.

I Folkevandringstiden begyndte Nordmændene at hugge Runeindskrifter med de ældre Runer paa Bastastene; Skikken bredte sig først til Sverige og senere til Danmark, hvor der kun kendes Runestene med de yngre Runer (c. 800—1100). Da Kristendommen sejrede, afløste den liggende Ligsten den rejste Runesten paa Gravene.

Af de i Danmark (med Skaane og Sønderjylland) bevarede henimod 200 Runestene er der Nord for Aarhus Aa nær ved dens Udløb fremdraget ikke mindre end fem, der alle er opstillet i Runehallen i Aarhus Museum, og der er af Ole Worn bevaret en Optegnelse om en nu forsvunden Sten, der skal have staaet paa Frue Kirkegaard.

Det er, saavidt mig bekendt, det største Antal Runesten der i Danmark er fundet paa eet Sted. Ganske vist har ingen af dem faaet Lov til at blive staaende paa sin Plads, og de er alle taget i Brug som Byggematerialer, saa man kunde maaske finde paa at spørge, om de ikke er slæbt sammen langvejs fra; men naar man tænker paa Middelalderens Veje og Transportmidler, saa maa man vist afvise den Formodning; det er en langt naturligere Tanke, at Dominikanerklostrets og Møllens Bygmestre har taget store unyttige Sten, der maaske stod i Vejen for deres Byggeri, og puttet dem ned i deres Fundamenter eller ind i deres Mure.

Om 2, 5 og 6 har staaet paa Grave, kan ikke afgøres, men 1 og 4 er,

¹⁾ Sophus Müller: Vor Oldtid, S. 660.

som Indskrifterne siger, Mindesten over Personer, der er døde andetsteds. — Saadanne Sten, hvis Formaal var at bevare Mindet om kære afdøde Slægtninge eller Venner (Fæller, Fostbrødre), der i mange Tilfælde har mistet Livet langt borte i Leding eller paa Købmandsfærd, plejede man at rejse paa befærdede Steder, hvor mange Mennesker kunde blive mindet om de afdøde. — Naar der har staaet mindst seks Runesten tæt ved hverandre Nord for Aaen, maa vi have Lov til at slutte, at her har færdedes Menne-

Runehallen i Aarhus Museum.
Aarhus Stenen 4 i Midten, 5 til venstre.

sker, at der fra Aagabet har gaaet en Færdselslinie paa Vandløbets Nordside ind i Landet maaske i Fortsættelse af en Forbindelse ad Søvejen med Sjælland og Skaane. Sammen med Bopladsfundene og Drikkehornet samt de senere Krønikeskrivers korte Meddelelser om Opførelsen af en Kirke og Udnævnelsen af en Biskop (948) ved Aagabet (apud Arhusam) vidner Runestenene om, at der i det tiende Aarhundrede, paa Gorms og Harald Blaatands Tid, maa have foregaaet noget her ved Mindet; det er muligt, ja maaske sandsynligt, at Købmandsskuder hyppigt er løbet ind i Aaen, at en Vareudveksling har fundet Sted med Folk, der kom vestfra langs Aaen, og at der er opstaaet en Handelsplads der, hvor denne Færdselslinie fra Øst til Vest skar en anden Linie fra Syd til Nord.

Alt dette vil vi komme tilbage til; nu vender vi os til Runestenen for at lytte til de Røster fra Vikingetiden, der gennem Runeristernes Tegn naar vort Øre, efter at vi først har hørt om, hvorledes Stenene er kommet for Dagens Lys.

Den danske Runeforsknings Fader, Ole Worm (1588—1654) var født og opvokset i Aarhus. I sit Hovedværk *Danicorum Monumentorum libri sex* (Seks Bøger om Danmarks Mindesmærker (Runemindesmærker)) (1643), udtaler han med Beklagelse, at han nødes til at forbigaa sin skønne Fødeby, der rummer den prægtige St. Clemens Domkirke, i Tavshed, da han ikke der har fundet et eneste Mindesmærke med den gamle Skrift; dog tilføjer han, at han i et eller andet Haandskrift har fundet, at der paa Vor Frue Kirkegaard har staaet en Runesten, hvis Indskrift er blevet læst paa to forskellige Maader. Men han har aldrig selv set eller hørt noget til denne Sten²⁾.

Men i Tillægget (Additamenta) til Runeværket (ca. 1650) fortæller han, at han har overdraget sin Discipel, Laurids Bording, omhyggeligt at lede efter Runestene ved Aarhus, og at denne endelig fandt to, som han udførte Tegninger af, der blev gengivne i Additamenta³⁾. Den ene var indmuret i Korsgangen ved Frue Kirke »ikke langt fra Døren til Kirken«; den anden fandtes ved en Lade i Vejlbj, men var opgravet ved en udjævnet Høj, Grydhøj, paa Vejlbj Mark.

Straks efter Udgivelsen af Additamenta tog Ole Worm fat paa Udførelsen af en for den Tid mærkelig storslaaet Plan: han vilde samle typiske Runestene fra Landets forskellige Egne i et Frilandsmuseum paa Regenskirkegaarden (Trinitatis Kirkegaard); han vandt den lærde Kong Frederik III for Tanken, og efter en af Worm udarbejdet Liste blev der (1652) udstedt Ordre til forskellige Lensmænd om at sende visse Runestene til København. De to nyfundne Runestene i og ved Aarhus stod paa Listen, og Lensmanden paa Havreballegaard, Erik Rosenkrantz, gik straks i Gang med at udføre Ordren. Lensregnskabet oplyser, at der »til Fragt af to store Sten med Runebogstaver paa, som efter Kgl. Majestæts naadige Befaling skulde overskikkes til den nye Regenskirke, blev betalt 3 Daler; desuden blev bekostet paa den ene af de forskrevne Sten at lade hente fra Vejlbj og til Aars med en stor Stenvogn og fire Heste, formedelst at Bøndervogne ej kunde bære den«, 1½ Daler 12 Sk. »Den anden blev udbrudt af Muren i Vor Frue Kirke, og blev købt Kalk og Sten at gøre Muren færdig med igen« for 2 Daler, og betalt Murmesteren til Arbejdsløn for Stenen at udbryde og Hullet igen at eftermure 2 Daler 1 Mark⁴⁾. Skønt Lensmanden havde betalt Fragt, kom de to Runestene aldrig til København, og det maa kaldes et Held; thi de fleste af de Sten, der naaede derover, er gaet til Grunde⁵⁾. I over 200 Aar anede man ikke, hvor de var blevet af; men saa hændte det, at Premier-

²⁾ Worm: *Monumenta* 177—78. ³⁾ *Additamenta* 19—22. ⁴⁾ Victor Hermansen i *Hist. Medd. om Kbh.* III, 2, S. 345. ⁵⁾ Se nærmere om denne Sag Hermansen S. 347 ff.

løjtnant F. W. E. Frederiksen ved 3. Dragonregiment en Foraarsdag 1859, mens han stod og saa paa en Bunke Sten, der var taget op af den gamle Aahavn, fik Øje paa udviskede Runetegn paa en af dem; det var godt set!

Det viste sig, at den af Frederiksen fundne Runesten var identisk med den af Laurids Bording tegnede Vejlbysten, og da Aarhus Museum blev oprettet 1861, fik den sin Plads der, hvor den danner Grundstammen i Runestenssamlingen.

7 Aar senere, i 1866, blev ogsaa Stenen fra Frue Kirkes Korsgang fundet i Aarhus Havn; det var Vinhandler N. H. Fulling, der ligesom Frederiksen var et virksomt Medlem af Aarhus Museums første Bestyrelse, der indberettede Fundet til Oldnordisk Museum.

Disse to Sten er altsaa aldrig naaet længere end til Aarhus Havn. Vejlbystenen er aabenbart gaaet til Bunds under Indladningen; hvorledes Aarhus Stenen 1 er kommet ind i Bolværket, er ikke godt at sige.

Vi gaar nu over til de paa Land fundne Sten. Under Ombygningen af Aarhus Katedralskole blev det i 1847 opdaget, at der bagpaa en Trappesten af Granit stod nogle Runetegn. Dette Brudstykke af en Runesten er saaledes tilhugget, at man kan se, at det, inden det blev tildannet til Trappesten, har været anvendt til Sokkelsten. Efter Findestedet at dømmes har det velsagtens været brugt i Domkirken; men det kan vi nu ikke sige noget om; det interessante ved den er, at den aabner et vidt Perspektiv over Ødelæggelsens Vederstyggelighed. De andre Brudstykker af denne Sten er forsvundet, og hvor mange er det ikke gaaet paa samme Maade!

Det var meget nær ved, at den største og mærkeligste af vore Runestene var blevet splintret. I 1849 brændte det meget gamle Møllehus i Aarhus Mølle. Da et nyt Hus i 1850 skulde opføres paa et lidt andet Sted, ryddede man op i Grunden for det gamle, hvis store Hjørnesteen skulde sprænges. Men da en af Arbejderne opdagede, at der var Tegn paa den, gik Møllejeeren, A. Weis, der var en meget kunstinteresseret Mand, selv ned i Dybet og konstaterede, at Hjørnesteenen var en Runesten. I Stedet for at lade Stenen sprænge, sendte han Bud efter en Kran; han har altsaa Æren for at have reddet et overordentlig interessant Oldtidsminde i den 12. Time.

En anden meget stor Sten blev 1866 fundet ved Restaureringsarbejdet i Frue Kirke som Grundsten under en Pille, og endelig fandt Arkitekt C. M. Smidt i Efteraaret 1905, da han havde blottet Ydersiden af Korgavlens Fundament paa samme Kirke, Aarhus Stenen 6, der var lagt vandret i Fundamentet. Mens flere af de andre Sten er blevet skamferede paa den ene eller den anden Maade ved at benyttes som Byggeemne, er denne Sten, ved at blive skjult og faa Lov til at ligge i Fred, blevet ualmindelig godt bevaret. Der er ikke mange Runesten, hvis Skrift og Ornamenteer staar saa

frisk og klart som dennes. Wimmer siger om den, at den ved sin Form, sin Størrelse og sin overordentlig velbevarede Indskrift maa regnes mellem vore smukkeste og anseligste Runemindesmærker^o).

Der er altsaa til Dato fundet tre Runestene i Frue Kirke, en i Aarhus Mølle og en i Katedralskolen.

Om disse fem Runestenes Alder kan der ikke siges noget helt bestemt;

Aarhus Stenen 1.

men Dr. Lis Jacobsen henfører, efter at have sammenlignet Skriftformer og Sprogformer i Indskrifterne og Billedudsmykningen paa de forskellige Runestene, den store Aarhus Sten til det 11. Aarhundrede og formoder, at Aarhus 6 og 1 er lidt ældre, men dog yngre end Jellingestenene, der henføres til Midten af det 10. Aarhundrede; den store, Harald Blaataands, maa ialtfald være udført før Kongens Død 985. Hvad der interesserer os her, hvor det drejer sig om Stedets Historie, er, at de tre Aarhus Sten (1, 3, 6) samt Vejlbj Stenen, hvis Alder kan drøftes, kan henføres til Aarhundredet

^o) Aa. St. A. 1, S. 28, 1908.

ca. 950—1050⁷⁾. Ingen af dem tilhører den ældre Gruppe fra det 9. Aarhundrede, hvortil bl. a. Flemløse, Snoldelev og Gørlev Stenene dateres.

Aarhus Stenen 1 (det i Kvaderform tilhuggede Runestensbrudstykke fra Korsgangen ved Frue Kirke) er af grovkornet blaasort Granit og er 65 cm høj, 87 cm bred og 42 cm tyk. Indskriften er brudstykkeagtig, da der baade foroven og forneden er hugget Runer bort; men de Runetegn, der er, er dybt indhuggede og let læselige.

... R : þigsla : | n : þansi : ix . .
 . . . R : amuta : | s : ua(r) [þ] :
 (t)u [a] (t) : hiþabu (?)

(En Mand med Tilnavnet) *Thexle* (en Slags Økse) *rejste denne [Sten efter] Amunde Han fandt Døden [ved] Hedeby.*

At en Mand her ved Aagabet i anden Halvdel af det 10. Aarhundrede har rejst Sten til Minde om en Fælle, der døde ved Hedeby, giver os den interessante Oplysning, at der dengang har været Forbindelse mellem Stedet her og den store Handelsplads i Sliens Bund. Muligvis er han faldet i en Kamp, men hvilken Kamp kan vi ikke vide. Wimmer har med sin noksom bekendte Hang til at knytte Runestenene til bestemte Begivenheder og Personer gættet paa, at Amunde er falden, da Erik Sejrsæl 995—96 belejrede Hedeby; men det er kun en løs Gisning.

Aarhus Stenen 4, den store og mærkværdige Sten, der laa som Hjørnesten under Møllehuset, er ualmindelig vel bevaret bortset fra, at nogle Runer er slaaet af paa den ene Kant. Den er af grovkornet rødlig Granit; den har fire Sideflader, hvoraf de to dækkes af Indskriften, mens der paa den tredie er indridset en 110 cm høj Maske. Højden over Gulvet er ca. 200 cm.

Indskriften lyder:

(Side A) ʒ kunulfr ʒ auk ʒ augutr ʒ auk ʒ aslakr ʒ auk ʒ rulfR | ʒ risþu
 (Side B) ʒ stin ʒ þansi ʒ eftir × ful ʒ fela(k)a ʒ sin ʒ
 (Kanten) ʒ iar ʒ uarþ | ʒ yxx × tuþr ʒ
 (Side C) þa ʒ kunukar × | barþusk ʒ

Gunulv og Øgot og Aslak og Rolf rejste denne Sten efter deres Fælle Ful. Han fandt Døden da Konger kæmpede.

Denne Sten er altsaa rejst af fire Fæller eller Fostbrødre til Minde om en femte, der fandt Døden, da Konger kæmpede.

Den sidste Sætning har, som rimeligt er, faaet Fortolkerne til at speku-

⁷⁾ Jeg skylder Udgiverne af det endnu ikke udkomne nye Runeværk, Dr. Lis Jacobsen og Redaktør Erik Moltke, en varm Tak for Tilladelse til at benytte Afsnittet om Aarhus Stenene til det følgende Stykke og gengive to af Værkets Fotografier, S. 73, 76.

lere. Kort efter at Stenen var fundet, gisnede Rafn⁸⁾, at Ful var falden i Søslaget mellem Magnus den Gode og Svend Estridsøn paa Aarhus Bugt d. 18. Decbr. 1043. Regnar Knudsen har 1932 taget denne Hypotese op til fornyet grundig Drøftelse⁹⁾, men siger i Indledningen, at Artiklen skal søge at gøre opmærksom paa *Muligheden* — ikke Sandsynligheden — af en Forbindelse mellem nogle af Stenene i og ved Aarhus og historiske Begivenheder i Egnen. Wimmer har i sit store Runeværk¹⁰⁾ dækket af sin Autoritet som Danmarks eneste Runemester med stor Suffisance fremsat den Paastand, at Ful faldt i Slaget ved Svold; den gik af som varmt Brød og blev repeteret overalt i Danmark.

Wimmer havde bygget sin Hypotese paa, hvad han læste paa Runestenens Kant mellem uarþ og tupr: *u(s)tr uti*, disse to Ord oversatte han: *østpaa paa Havet* (*d. v. s. i Søslaget*). Naar alle vi, der ikke kunde læse Runer, fik at vide, »at rune- og sprogformer med sikkerhed viser, at stenen må tilhøre tiden omkring 1000«, og derpaa læste Oversættelsen uden at kunne læse, hvad der stod eller ikke stod paa Stenen, ja saa plaprede vi efter. Der kom en, saavidt jeg ved, enlig Protest fra Professor Weibull¹¹⁾ i Lund; men den naaede vistnok næppe udenfor Historikernes Kreds. Men saa traadte Dr. Lis Jacobsen frem, og ligesom Barnet i »Kejserens nye Klæder« sagde hun om Paastanden: »Den har jo slet ingen Klæder paa«. Fruen pegede paa Stenen og viste, at der hvor Wimmer havde læst *u(s)tr uti* staar der ingenting andet end et Brudstykke af et *y* paa *uti's Plads*¹²⁾, og saa svandt »østpaa paa Havet i Søslaget« bort i Mørket. Enhver, der gider flytte sine Ben ned i Aarhus Museum, kan se, at Dr. Lis Jacobsen har læst rigtigt.

Da det i det 10. og 11. Aarhundrede ikke var nogen sjælden Begivenhed, at Konger kæmpede, maa vi opgive at udfinde, hvor Ful faldt.

Men derfor har Stenen ikke tabt sin Interesse. Den ikke runekyndiges Opmærksomhed fanges straks af den kæmpemæssige Maske, som vel har Form af et Menneskeansigt med runde Huller paa Øjnenes Plads, en klumpet Næse og en bred Mund, men foroven bærer en Okse's Øren og Horn og forneden et kløftet Skæg af Slinger. Da denne Maske var trukket op med stærke Farver, maa den have været fæl at skue for Mennesker, der ikke var vant til at se Billeder, og som troede paa dens Magt. Et lignende Skræmmebillede findes paa to andre jyske Sten, hvoraf den ene staar i Vaabenhuset ved Sjelle Kirke og den anden ved Skærn Kirke i Nørreadal, og paa den skaanske Lundagaards Sten i Lund, der blev anlagt af Knud den Store, hvor Masken ses to Gange baade foroven og midt paa en af Sidefladerne flankeret af to frontstillede Ulve (?).

⁸⁾ Antikvarisk Tidsskr. 1852—54, S. 387—95. ⁹⁾ Aa. St. A. 25, S. 211—18. 1932. ¹⁰⁾ D. R. M. I, 2, 1895, S. 125—33. ¹¹⁾ L. Weibull: Kritiske undersökningar 1911, S. 123 f. ¹²⁾ Scandia V 118—20, 1932.

Erik Moltke mener, at Masken ligesom de to frontstillede Dyr har en skræmmende og værnende Betydning, at disse Billeder ikke er udført til Pryd, men for at holde de onde Dæmoner borte fra Mindesmærket og beskytte det i en lang Fremtid¹³).

Jeg kan i denne Forbindelse gøre opmærksom paa, at der paa Skærn Stenens Top læses en Forbandelse: En Sejdkarl den Mand, som bryder dette Kummel.

Aarhus Stenen 6, der blev fundet 1905 i Frue Kirkes Østgavl, er af finkornet, rødlig Granit med meget glatte Indskriftsflader. Dens Højde over Gulvet er c. 160 cm.

Indskriften lyder:

(Side A) . . usti × auk × hufi × auk × þir × frebiurn × risþu × stin × þansi × eftir × asur × saksa × filaka × sin × harþa.

(Side B) kuþan × trik × sar × tu × mana × mest × unipikr × sar × ati × skib × miþ × arna +

(T)oste (?) og Hove rejste sammen med Frebjørn denne Sten efter Asser Saxe, deres Fælle, en meget velbyrdig »Dreng«. Han døde som den største Unidding blandt Mænd. Han ejede Skib sammen med Arne.

Denne Sten er alt-
saa ligesom Aarhus
Sten 1 og 4 rejst over

en afdød Fælle. Indskriften priser Asser med Tilnavnet Saxe¹⁴) for hans Byrd og for hans udmærkede moralske Egenskaber; da Nidding er et meget ned-sættende Udtryk, maa »den største Unidding« være meget stærkt rosende; at

Aarhus Stenen 6.

¹³) Nordisk Tidskrift 1934, 432. ¹⁴) Marius Kristensen i Nord. Tidskr. f. Filologi IV, 1, S. 14 f. 1912—13.

»han ejede en Skibspart« er en meget prosaisk Slutning efter den baade i Indhold og Form poetiske Strofe. Hvis man vidste, at det var en Købmandsskude, kunde man kalde Asser den ældste kendte Skipper eller Reder i Havnestaden Aarhus; men det ligger vel nok nærmere at opfatte ham som Viking.

Runeristeren har været en betydelig Kunstner; den regelmæssigt og smukt huggede Indskrift er fordelt i seks indrammede Linier, hvis Ramme-streger forneden løber ud i Spiraler; paa den anden Flade er der foroven en stor Dobbeltspiral, fra hvis Midte et Træ med dobbelt Stamme vokser op; den ene Stamme løber til venstre ud i et Dyrehoved. Dobbeltspiralen genfindes paa Sølvelægningen paa et Sværdhæfte i Aarhus Museum fra det 11. Aarhundrede, og Sune Lindquist bestemmer den ornamentale Udsmykning som staaende paa Grænsen af Mammen- og Runestensstilen¹⁵). Denne Sten skulde da være lidt yngre end Aarhus 4, hvis Maske af samme Forsker henføres til Mammenstilen, og vi kan maaske have Lov til at betragte de to Kunstværker som Udtryk for Kulturens Blomstring under den politiske Forbindelse mellem England og Danmark paa Knud den Stores og hans Sønners Tid.

Om Aarhus Stenen 3 (Trappestenen) er der ikke meget at sige. Den er af grovkornet graa Granit, er 100 cm høj og 48 cm bred. Af Indskriften kan læses:

× ʌskair : biar . . . *Esger Bjørn* (?).

Aarhus Stenen 5 (fra Frue Kirke) er en uskadt, ganske statelig (c. 200 cm høj og 72 cm bred) Sten af grovkornet Granit med talrige røde og sorte Korn og ujævn Overflade.

Indskriften danner en enkelt indrammet Linie og lyder:

kitil : rispi : stin : þansi : uftir : ika : faþur : sin
Kæld rejste denne Sten efter sin Fader Inge.

Den tilhører den hyppigst forekommende Type: N. N. rejste Sten efter N. N. Stenen kan maaske have staaet paa en Grav, men det kan ogsaa tænkes, at Sønnen har villet bevare Mindet om Faderen ved at rejse hans Sten ved Vejen.

II. MØNTER

HARDEKNUDS OG MAGNUS DEN GODES MØNTER

Omtrent samtidig med at de yngste Runestene blev rejst, blev der præget Mønt her ved Aamundingen.

Der kendes danske Mønter fra det 10. Aarhundrede, de ældste er barbariske og forvanskede Efterligninger af karolingiske Mønter fra Dorstad, et vigtigt frisisk Handelscentrum ved Rhinmundingen. Midt i Aarhundredet,

¹⁵) N. K. 27. Kunst, S. 164.

paa Harald Blaatands Tid, blev der i den store Handelsby i Sliens Bund, Hedeby, slaet Halvbracteater af et noget bedre Præg; men det var først Knud den Store, der indførte et ordnet Møntvæsen i Danmark. Engelske Møntmestre og deres Møntprægere fremstillede af rigtigt Sølv nydelige og ensartede Penninge, der udformedes efter engelske Forbilleder.

Paa Aversen er der i Reglen et Brystbillede og en Omskrift med Kongens Navn. Hyppigst staar der CNVT REX ANGLORUM (ofte forkortet), undertiden CNVT REX DENORVM. Paa Reversen ses Kors af forskellige Former og en Omskrift med Møntprægerens og Møntstedets Navne forbundne med det engelske Ord on (i, paa). Eksempel GRIM ON LVNDI, LEOVINE O LVDI. Indskrifterne er i mange Tilfælde forvirrede. Det vigtigste Møntsted var Lund (Det er ikke altid helt let at afgøre, om en Mønt er præget i Lund eller i London!), men der kendes ogsaa Mønter fra Roskilde, Odense, Viborg, Hedeby o. fl. Steder.

Type 1.

Type 2.

Hardeknuds Mønter.
(Efter Hauberg.)

Mønterne fra Hardeknuds 7-aarige Regering (1035—1042) ligner meget Faderens og er ligesom disse prægede af Englændere efter engelske For-

billeder. Der dukker to nye Møntsteder op, af hvilke det ene er Aarhus, hvorfra der kendes ikke mindre end fire forskellige Mønttyper. Hovedtypen¹⁶⁾, der findes i adskillige Variationer med mer eller mindre forvirrede Omskrifter, har paa Aversen et Hoved i Profil med Hjelm og Omskriften HARDCNVT XI (de to sidste Tegn har ingen Betydning); paa Reversen ses to Kors og en Ring, der omslutter en Kugle og Overskriften CIADPINE ON AROSII. Vi ved, at D betyder W¹⁷⁾; Møntprægerens Navn er altsaa CIADWINE, et udansk, angelsachsisk klingende Navn; men ulige interessantere for os er Møntstedets Navn; thi paa denne lille Mønt læser vi for første Gang Navnet paa den By, der nu hedder Aarhus, og faar et uigen- driveligt Bevis for, at Stedet maa have haft nogen Betydning, da der her er blevet slaet Mønt. Vi kender saa lidt til Møntvæsenets Organisation paa den Tid, at vi ikke kan sige noget om, hvem der var Møntherre. Var det en fra England hjemvendt Høvding eller et Købmandsgilde?¹⁸⁾ — De tre andre Typer, som Hauberg henfører til Aarhus, har forvirrede Omskrifter, 2) Avers: flygtig Fremstilling af et kronet Hovede, Revers: et Midtkors mellem et Kors og et Punkt, 3) Avers: et Scepter, Revers: Midtkors med Kugler ud for hver Armende, 4) Avers: Brystbillede med Scepter, Revers: Ankerkors¹⁹⁾.

¹⁶⁾ I den betydelige Samling af Mønter fra Knud den Stores og Hardeknuds Tid i Aarhus Museum findes Prøver paa de i Aarhus prægede Penninge. ¹⁷⁾ Hoffmeyer: I, S. 204. (Meddelt af P. Hauberg.) ¹⁸⁾ Smlg. Arup: I, S. 138. ¹⁹⁾ P. Hauberg: Myntforhold i Danmark til 1146. Kbh. 1900, S. 205—06, Tvl. 6, 44—47.

Under Magnus den Gode (1042—1047) er Mønterne stadig — trods Personalunionens Ophør — paavirket fra England, men Udførelsen bliver mindre omhyggelig; det gælder ogsaa de to Typer, der af Hauberg henføres til Aarhus. 1) Avers: et Brystbillede med Scepter, Omskrift MANVS XIIIO (de sidste fem Tegn har ingen Betydning), Revers: Kors med tre Kugler for Enden af hver Arm og med en Ring i Midten. Omskrift LIFSIG ON AROSEI. 2) Avers: barbarisk Brystbillede en face, Revers: Kors med tre Kugler for Enden af hver Arm og med en Ring i Midten. Forvirret Overskrift paa Aversen. Paa Reversen læses MAGNV OII²⁰).

Type 2. Type 1.

Svend Grathe.
(Efter Hauberg.)

Fra de følgende Kongers Tid kendes ingen Mønter fra Aarhus. — Men under Krigen mellem Svend, Knud og Valdemar (1147—1157) blev her udmøntet Bracteater (smaa ensidede Mønter af tyndt Sølvblik) af to Typer; paa den, der har et kronet Kongehovede, læser vi ARVSIA, paa den, der bærer et Kors, ARAS²¹).

Som Møntsted har Byen ikke haft synderlig Betydning. Ribe og Viborg var og blev de vigtigste Møntsteder i Nørrejylland.

Udmøntningen er omtalt, fordi Mønterne lærer os de ældste paa Stedet anvendte Navneformer at kende: Arosii, Arosei, ca. 1040, Arusia, Aras, ca. 1150.

²⁰) P. Hauberg: Myntforhold i Danmark til 1146. Kbh. 1900, S. 211, Tvl. 7, 33—34.

²¹) P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen 1146—1241. Kbh. 1906, S. 41—42, Tvl. 1, 7—8.

AARHUSBYGDENS STEDNAVNE

AF PETER SKAUTRUP OG SØREN HAUGSTRUP JENSEN

AARHUSBYGDEN

GRÆNSER FOR BEBYGGELSE OG SAMKVEM var i de ældste Tider fastsat af Naturens Haand. Store, vildsomme Skove, som Jærnved mellem Sli og Trene i Sønderjylland, eller Tiveden mellem Svea- og Götalandene i Mellem-sverige, spærrede af for Udvé og Rejselyst. Sumpegne og Mosedrag, som den store Vildmose i Vendsyssel og Sumpene ved Rejde Aa og Trene, evnede man ikke at fare over, og uvejsomme Heder og ufrugtbare Ødestrækninger havde man ikke Vilje til at underlægge sig. Man drog udenom — og helst ad Vandvejen. Vandløb, Bugter og Have var den Tids vigtigste Samfærdselsaarer.

Søger man i Midtøstjylland efter saadanne naturlige Spærringer, som i Oldtiden maa have hindret eller vanskeliggjort Samkvem mellem bebyggede eller opdyrkede Egne, faar man — dels ud fra de nuværende Naturforhold og dels ved Tilbageslutning fra Bebyggelse og Stednavnemateriale — et bredt sammenhængende Spærrebælte, der omgiver et større Landomraade, som fra ældgammel Tid stort set overalt har været tilgængeligt og beboeligt, og som man efter Omraadets største Havneby kan kalde *Aarhusbygden*.

Dette Spærrebælte har sikkert gennem lange Tider været den yderste Grænse for det Landnam, hvorved Folket fra Bugter og Aaer lidt efter lidt gjorde sig Bygden underdanig. Det begyndte mod Syd ved *Kysing Fjord* med *Sumpstrækningerne sydfor* (nu: Frederiksdal Inddæmning), *Odder Aa* og *Mosedragene* langs denne (bl. a. Engelmade). Nord for Aadalen, der formodentlig ikke alene har kunnet danne Grænse, har der ifølge Videnskaberne Selskabs Kort 1787 før været endnu en hel Del flere *Skove*, ligesom ogsaa Landsbynavnene *Skobling* (∴ Skovbølling), *Pedholt* og *Elkær* vidner om tidligere Skovland. Derefter følger der en lang Række Skove, under eet kaldt *Rathlousdalskovene*, som i 1787 udgjorde et sammenhængende Hele (Vejskov, Præstelund, Dyrehaven, Ulvskov, Lundhofskov, Merkærskov, Sønderskov, Oldrupkrat, Tornsbjergskov). Efter Skovene er der en skovløs Strækning paa 2—3 km, der dog tidligere har baaret Skov; herom vid-

ner Sognavnet *Vedslet* og Naturnavnene *Klokkerholt* og *Bøgeholt*. Videre følger længere vestpaa den store *Hovedskov*, *Nørreskov*, *Ludvigseje Skov* og *Testrup Skov*, hvorfra der i omtrent lige nordlig Retning langs Vedslets Sogns Vestgrænse og op gennem Hylke Sogn strækker sig et uroligt Bakke-
drag, der i 1787 afvekslende var bevokset med Lyng og Skov. Men hvad der paa dette Strøg har været vigtigere som grænsedannende Faktor er dog sikkert de udstrakte *Moser*, der fra Skanderborg Sø strækker sig mod Syd helt ned til Assendrup (ca. 5 km) gennemstrømmet af *Gesing Aa*, *Teglum Bæk*, *Hedemølle Aa* og *Ringkloster Aa*. Derpaa fortsætter Grænsen med *Skanderborg Sø* og *Mossø*, mellem hvilke Søer *Horndrup Aa* (Taaning Aa) løber gennem et lavt, mosefyldt Terræn. Horsens-Skanderborgvejen over Nybro er ikke ældre end det 19. Aarhundrede, forhen gik den over Taaning og Fuldbro. Langs Mossø og nord for denne dannes Grænsen af en længere Række nu kun delvis, men i 1787 helt sammenhængende Skove (*Søskov*, *Boesskov*, *Dambæk Skov* o. fl.), og endelig afsluttes Vandringen langs Bygdens Sydgrænse med *Vessø* (ældre *Vedsø*, d. v. s. *Skov-søen*) og *Skærsoo*, der er omgivet af Skove og Moser (fx. *Skærsookær*).

Vestgrænsen løber langs *Ry Møllesø* (*Højrisbøge*, *Lammehovedskov*, *Mølleskoven* o. fl.), *Knudsø*, *Birksomø* og *Julsø* med de store Skove vestfor, som under eet kaldes *Himmelbjergskovene*. Nord for Søerne er nu kun spredte Skovrester tilbage (i *Alling* og *Tulstrup Sogne*); men her træder Bebyggelsesnavnene *Bomholt* og *Skovsrod* samt Naturnavnet *Højholt* til, bag hvilke Lokalteter der 1787 strakte sig store, lyngbevoksede Heder ind i den vestlige Del af Gern Herred, opfyldte af *Kær* og *Vandhuller* og med *Øer* af *Flyvesand* i *Lyngmarkerne*. Herefter dannes Grænsen af *Laasby Sønder-skov*, *Kalbygaardskov* med den store *Bjarup Mose* bagved, *Tovstrup Sønder- og Østerskov*, *Laasby Østerskov* og desuden af *Mosedragene* langs *Lyngbygaard Aa*. Nord for Aaen og Skovene var der ifølge 1787-Kortet tidligere store *Ødestrækninger*. Et Slip i Grænsen udfyldes af *Landsbynavnet Rode*, der melder om ryddet Skov, indtil vi kommer til de betydelige Skove nord for *Skørring*: *Overskov*, *Krarup Skov*, *Dyrehaven*, *Sjelle Fredskov*, *Møllehovedskoven*, *Limelle* m. m. samt en større *Mose*. Derpaa er der, før vi kommer til *Skivholme Sogns Skove* og *Moser*, et 2 km bredt Strøg, hvor Grænsen tilsyneladende svigter; der findes her ingen gamle Navne, som vidner om fordums Skov; men der er heller ingen gamle Bebyggelsesnavne. Den paagældende Strækning bærer Navnene *Herskindhede*, *Voldbyhede*, *Farrehede* og *Sjellehede*, og paa *Videnskabernes Selskabs Kort*, der for dette Omraade er fra 1789, angives Egnen ogsaa at være *Heder* og *Moser*. Det har altsaa være *Ødestrækninger*, som først meget sent er blevet lagt under *Plov*. Fra *Skivholme-Lading* er Grænsen nordpaa klar: *Skivholme Skov*, *Lyngballe Skov*, *Lading Hede*, *Fajstrup Nederskov*, *Voldbyholt*, *Højskov*, *Fajstrup Krat*, *Vognkærskov*, *Dyrehave*, *Hestehave*, *Sønder-skov*, *Skjolddelev Hede*, *Tinning Hede* og

Tinning Skov, derefter mod Øst: *Tinning Skov*, *Klapskov*, *Norring Vester-skov*, *Norringure*, *Hinnerupbrogaard Skov* og *Hinnerup Nørreskov*, som alle tillige med de bagvedliggende Skove vel blot er Rester af een stor Skov, hvis Navn »*Jærnvæd*« (1424 *Jærnvith*) vi endnu har bevaret i *Jernit*.

Her midt paa Bygdens Nordgrænse staar vi ved Grænsedragningens vanskeligste Afsnit, hvor der langs *Spørring* og *Mejlby Sognes* Nordgrænse findes en 6—7 km lang Strækning uden videre Skov, Mose eller Lyngland. Og her har vel ogsaa fra gammel Tid været Passage. Maaske kan *Ødum Sogn*, nord for Herredsgænsen, have hørt med til Bygden — den gamle Aarhus-Randersvej gik øst om Astrup, gennem Ulstrup Buske og øst om Langskov — og Grænsen gaar langs Moserne ved *Astrup Bæk*, *Ulstrup Buske* og *Halting Skov*, med Landsbynavnene *Langskov* nordfor og *Røved* sydfor. Herefter er Nordgrænsen særdeles iøjnefaldende hen gennem Hornslet Sogn med *Koballeskov* og *Estrupbirke* over *Sofie Amaliegaardsskov* til *Rosenholmskovene* (Mellemskov, Karlby Skov, Gl. Dyrehave o. fl.). Det er maaske her — ved Hornslet — vi skal søge den meget tætte *Hornskov* (hornskógr), som nævnes i et i Snorres Heimskringla opbevaret Skjaldevers. Fra Rosenholmskovene gaar Grænsen langs de vidtstrakte Moser *Mølleeng*, *Gungeren*, *Vredsningsen* o. fl. over det stærkt kuperede Terræn, hvor nu *Rodskov*, *Rævholt*, *Eskerod*, *Segalt*, *Kirkeholt* og flere Bebyggelser ligger, til *Vosnæskovene* (Hestehave, Savmøllskov, Havskov o. fl.) ude ved Havet.

Naar sluttelig tilføjes, at Grænsen mod Øst dannes af *Aarhusbugten* og *Kattegat*, er Bygdens Grænser hermed fastlagt saa nøjagtigt, som det lader sig gøre ud fra vor nuværende Viden. Og Aarhusbygden omfatter saaledes alle Sognene i *Framlev*, *Ning*, *Hasle*, *Vester Lisbjerg* og *Hjelmslev Herreder* (undtagen maaske den sydvestlige Del af Dover Sogn i sidstnævnte Herred). Desuden *Faarup*, *Foldby*, *Sabro* og *Lading Sogne* i Sabro Herred, *Al-ling*, *Laasby* og *Tulstrup Sogne* i Gern Herred, af Øster Lisbjerg Herred *Egaa*, *Hjortshøj*, *Skødstrup*, *Mejlby* og *Todbjerg Sogne* samt den Del af *Hornslet Sogn*, som ligger syd og vest for de store Skovegne, af Hads Herred *Torrild Sogn* og de Dele af *Nølev* og *Odder Sogne*, der er beliggende nord for de forholdsvis sammenhængende Skov- og Mosestrækninger, og endelig af Vor Herred *Vedslet Sogn* og *Hylke Sogns nordøstre Del*, som afskæres af de ovenfor omtalte Mosedrag¹).

¹) Til ovenstaaende Bygdeafgrænsning jf. Videnskabernes Selskabs Kort 1787 og 1789; Martin Kristensen: Nogle Træk af Aarhus Stifts Tilblivelse og Bebyggelses Historie, i Aa. St. A. 1908, S. 6ff.; P. K. Thorsen: Den berømteste Dialektgrænse i Danmark, i Afhandling og Breve. II, S. 107ff.; Edvard Egeberg: Linaa Sogn i gamle Dage, i Aa. St. A. 1914, S. 120ff.; Chr. Heilskov, Fordums Landeveje og Rejseliv i Aarhus Amt, i Aa. St. A. 1913, S. 1ff.; H. V. Clausen: Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse, i A. f. n. O. 1916; Regnar Knudsen: Da Konger stredes ved Aarhus, i Aa. St. A. 1932, S. 211ff.; Generalstabens Maalebordsblade 1: 20000.

FØR TORPTIDEN

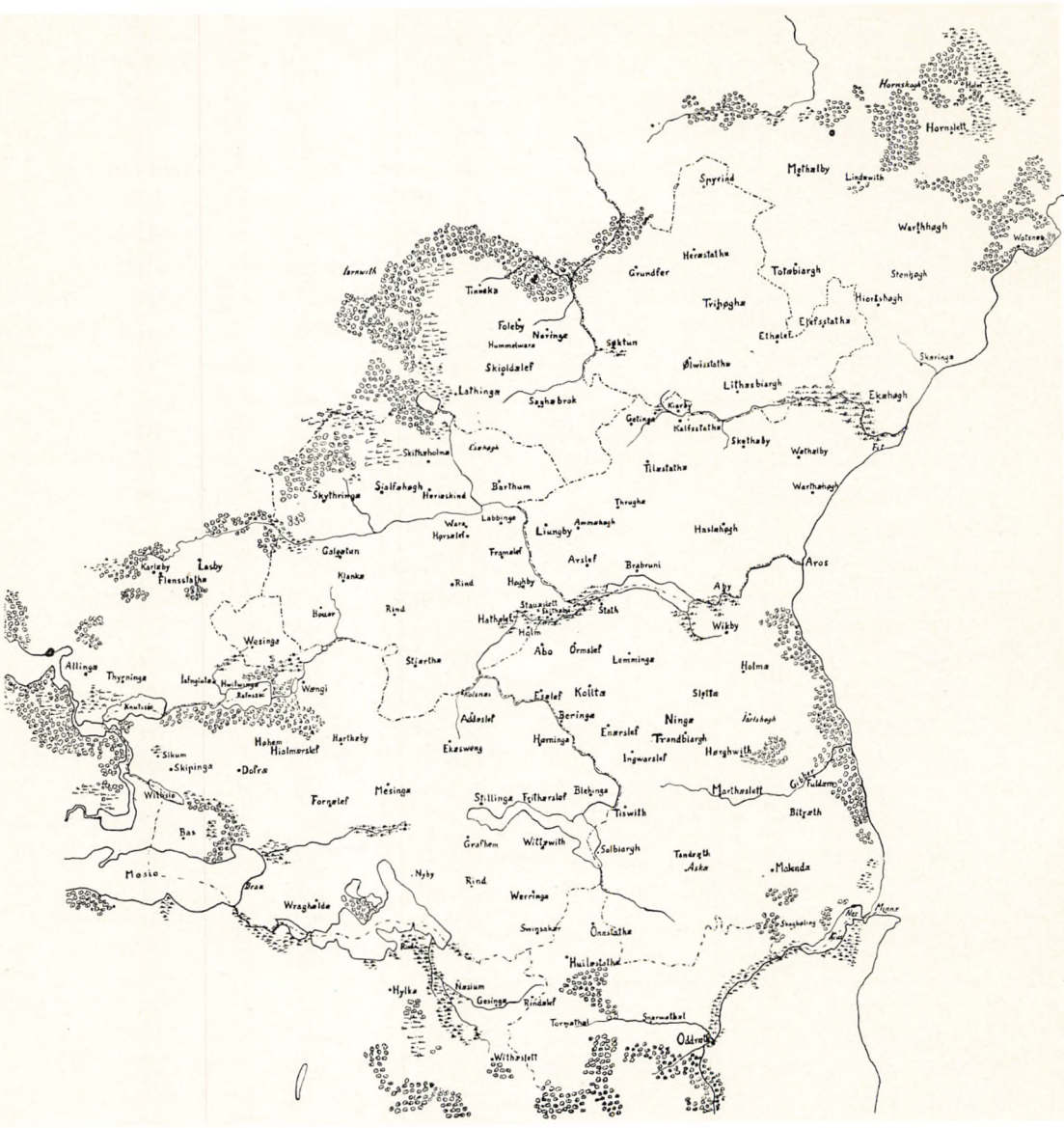
Fra første Færd har Mennesket haft Brug for naturbetegnende Nævn. Men saa længe Bopladsen ikke var fast, skilte dette Ordstof sig ikke ud fra det almindelige Ordforraad. Først efter den faste Bosættelse bliver der Tale om en Overlevering, først da fikseres Lokaliteterne, og først da kan Bebyggelsesnavne af varig Art opstaa. Nogen sikker Forbindelse mellem de af Arkæologerne paaviste Bopladser, som endnu er forholdsvis faa, og de af Stednavneforskere udpegede ældste Navne, er det dog ikke lykkedes at skabe. Og maaske vil en saadan aldrig kunne skabes. Stednavne (Natur- eller Bebyggelsesnavne) gives, bruges og overleveres nemlig kun, hvor fortsat livligt Samkvem finder Sted. En gennem Generationer eller Aarhundreder benyttet Boplads faar ikke nødvendigvis et »Navn«, før den inddrages i Samkvem, bliver Led i et Vejnet eller Station paa en Sejllad.

Ser vi paa det Navnekort, som vi ud fra et sprogligt Synspunkt har tegnet over Aarhusbygden før den store Rydnings- og Udflytningstid, som kaldes Torptiden, d. v. s. Tiden før det 9. Aarh., er det for den tænksomme Betragter klart, at de paa Kortet anførte Navne ikke paa langt nær dækker de ældre Bopladser. Der har været langt flere — og en Del har sikkert ogsaa haft Navne, — Navne som muligvis nu skjuler sig i det store Mark- og Naturnavnestof, som her forbigaas, eller Navne som er gaaet ad Glemme ved Bopladsens Udslettelse. Men det turde gælde saavel for de medtagne som for de ikke behandlede Navne, at ingen af de egentlige Bebyggelsesnavne rækker længere tilbage end til Jernalderen. Enkelte Naturnavne (senere Bebyggelsesnavne) kan være ældre, men vi savner Kriterier for en Tidsfæstelse. Der bliver da i det følgende ikke Tale om nogen Drøftelse ud fra arkæologisk Stof, men kun om en sproglig-topografisk Oversigt over de endnu overleverede eller dog kendte Bostedsnavne, idet vi først behandler de større Stednavnetyper og derpaa de usammensatte eller sjældnere forekommende sammensatte Stednavne.

I. BYGDENS NAVNE PAA -ING

Ingenavnene hører til vore allerældste Stednavne, dels fordi de indeholder et Ordstof, som er meget dunkelt, ofte helt ukendt, dels fordi Bebyggelserne er store og viser tidlig Anseelse, endvidere fordi de er nogenlunde jævnt fordelt over hele det germanske Omraade, og endelig af bosættelseshistoriske Grunde. Paa Grundlag af Hellquists og Steenstrups banebrydende Arbejder²⁾ kan man for den sproglige Tolknings Vedkommende principielt

²⁾ Elof Hellquist: Om de svenska ortnamnen på -inge, -unge ock -unga. (1905); Johs. Steenstrup: Indledende Studier over de ældste danske Stednavnes Bygning. (1909). S. 329 ff.; Elof Hellquist i Arkiv f. nord. filologi. XXIV, S. 84 ff., XXVI, S. 361 ff.; Gudmund Schütte: Personnavne i Stednavne paa -ing, Universitets-Jubilæets Blandinger II, S. 108 ff., Ingtypens Udvikling i geografiske Navne og Slægtsnavne, i Fortid og Nutid V (1925). S. 103 ff.; Nils Ödeen: Studier i Smålands bebyggelsehistoria. 1927—30. S. 226 ff., 446 ff.

Aarhusbygden før 800.
(Om Signaturer se Kortet S. 101).

kun indtage den Stilling, at et Ingnavn enten maa formodes at indeholde en Personnavnestamme eller et Naturord, og at Endelsen -ing enten er en simpel Afledningsendelse eller ved Personnavne oprindeligt har betegnet et nærmere Samhørighedsforhold mellem Personnavnets Bærer og Bosættelsens mulige Særegenhed som Slægts- eller Klanbosættelse, i sidste Tilfælde altsaa tydende paa et kollektivt Landnam under en enkelt Mands Ledelse. Vi anfører de nogenlunde sikre Navne:

- Alling*, Sb., Gern Hrd. 1348 Allingh. Indeholder Trænavnet *Al*, El. Elle-træet trives bedst paa fugtig Grund, ved Sø, Aaløb osv., hvilket stemmer med Byens Beliggenhed ved Moser mod Syd, Øst og Nord.
- Bering*, Lb., Kolt S., Ning Hrd. 1310 Biring, Byring. Til Personnavnet gl. *Beri*.
- Blegind*, Sb., Hjlemslev Hrd. 1320 Blekwild, 1347 Bleghyng. Jf. Landskabsnavnet Blekinge, Sverige. Indeholder Ordet *Blege*, Kalkjord, Kalksten.
- Geding*, Lb., Tilst S., Hasle Hrd. 1558 Gedding. Til Personnavnet gl. *Geti* (eller eventuelt gl. *Gedda*).
- Gesing*, Lb., Fruering S., Hjlemslev Hrd. 1305 Gesing. Til Personnavnet gl. *Gasi*. Jf. Gesing i Sønderhald og Hviding Hrdr.
- Hørning*, Sb., Hjlemslev Hrd. 1330 Hørning. Indeholder Ordet *Horn*, Hjørne. Maaske hentydes til Byens Beliggenhed ved eller i et Hjørne af en nu forsvundet Skov.
- Labing*, Lb., Framlev S. og Hrd. 1385 Labingh. Til et (ikke-overleveret) Personnavn *Labbi* (eller *Lapi*; ældre dansk p og -bb- bliver i et Omraade, der omtrent svarer til Aarhusbygd, til -b-).
- Lading*, Sb., Sabro Hrd. 1317 Ladhing. Til Personnavnet gl. *Lathi*.
- Lemming*, Lb., Kolt S., Ning Hrd. 1479 Lemmingh. Indeholder muligvis det fra vestjydske Stednavne kendte *Lem*, Bosted med Høje, Bakker, Skrænter; Naturforholdene her hindrer ikke en saadan Tolkning.
- Mesing*, Sb., Hjlemslev Hrd. Ca. 1200 Mesing. Indeholder muligvis et (i Dansk ellers ukendt) Ord *Mes*, (i svenske og norske Dialekter i Betydningen) Vidjekurv³). Jf. Mesinge paa Fyn (Vald. Jordebog Mesyng).
- Ning* Hrd. Vald. Jordebog Ninggeheret. Herredet har antagelig Navn efter et forsvundet Sted, hvis Beliggenhed ikke kendes. Maaske har det ligget i Tranbjerg Sogn, hvor en *Tingskov* findes; jf. dog ogsaa Tingballe (endnu: Tingballegd.) paa Edslev Mark, Kolt S. Uvis Dan-nelse.
- Norring*, Lb., tidligere Sogn, Folby S., Sabro Hrd. Antagelig Afledning til et Ord *Northr*, Nord, nordlig Egn, hvad Bebyggelsens fremskudte Beliggenhed ud mod Bygdens nordlige Grænseskove ogsaa kunde tale for (jf. ndf.). Jf. det fornsvenske Nordhrunge, hvori Hellquist ser et Slægtsnavn Nordhrunger med Betydningen »nordfra kommende eller stammende«⁴).
- Skipinge*, forsvunden Lb., Dover S., Hjlemslev Hrd. 1239 Skybingh. Vel samme Navn som i Skippinge Hrd., Sjælland. Vel til en Personnavnestamme *Skip-*. Har maaske ligget i Nærheden af Skephøj i Dover S.⁵)

³) Jvfr. Kr. Hald: Stednavne i Øster-Lishjærg Herred, i Østjydsk Hjemstavn. 1936, S. 163. ⁴) Elof Hellquist, anf. V., S. 104. ⁵) Aa. St. A. 1935, S. 38.

- Skørring*, Sb., Framlev Hrd. 1335 Schyrring, Bæcheschyrring. Vel samme Navn som Skørringe, Fuglse Hrd., og Skørringe, Falkerslev S., Falster (Vald. Jordebog Skythringy). Snarest til et ukendt Personnavn. — Hvis det indeholder et Appellativ, kunde man — om end med nogen Vanskelighed — deri søge et gl'da. *Skyrth*, Skaar, Kløft.
- Skærring*, Lb., Egaa S., Østerlisbjerg Hrd. 1242 Skiering, 1446 Skærningh. Til det almindelige Vandløbsnavn gl'da. *Skærne*, hvori Adjektivet skær (klar, ren) indgaar. Byen ligger ved et mindre Aaløb.
- Stilling*, Sb., Hjemslev Hrd. 1347 Stillingherith. Antagelig til en Personnavnestamme *Still-*, som indgaar i oldhøjtyske Personnavne. Jf. Kirke Stillinge, Slagelse Hrd.
- Tørring*, Lb., Tulstrup S., Gern Hrd. Ca. 1300 Thyrring. Indeholder Ordet gl'da. *Thyrnæ*, Tjørnektrat, Tjørnebevoksning.
- Virring*, Lb., Fruering S., Hjemslev Hrd. 1311 Werringh. Dannelsen uklar.
- Vissing*, (Nørre-), Lb., men tidligere Sogn, Venge S., Hjemslev Hrd. 1327 Wiszingh. Indeholder formodentlig Ordet *Vese*, fugtig, sumpet Grund, hvilket stemmer overens med Byens Beliggenhed.

Til disse kommer et sekundært Ingnavn: *Skobling*, Lb., Mallings S., Ning Hrd. (1438 Skoblingh, 1581 Schovbølling), sammensat af *Skov* og *Bølling*, gl'da. *Bøling*, en Afledning til gl'da. *Bol*, Bosted. — En Række andre Stednavne ender nu paa -ing, men er ikke oprindelige Ingnavne: *Spørring*, Sb., Vesterlisbjerg Hrd., 1306 Spyrind; her kan foreligge en Afledning paa -ind eller en Sammensætning med -rind (om vandløb⁶⁾), i sidste Tilfælde kunde det være et *Sp(i)ut-rind, en Betegnelse for Vandløbet, som netop fra Broen vestpaa synes at falde ret stærkt. — *Tinning*, Lb., Folby S., Sabro Hrd.; 1386 Tennigh, Tynnyng; er snarest en Sammensætning med -eke, Egeskov. — *Malling*, Sb., Ning Hrd.; 1245 Malend; sidste Led er vel *Lænde*, Landstrækning, første Led et Ord *Mal*, groft Grus, Smaasten; altsaa Bebyggelsen ved den grusede Landstrækning ved Vandløbet Fisbæk. — *Fruering*, *Lillering* og *Storering* indeholder alle Ordet *Rind*, se ndf. — *Kettinggaard*, Framlev S., (1670 Kiatt-ing) er vel yngre Opkaldelse; ellers kan det indeholde Ordet *Kætting*, som jævnlig forekommer og betyder »Indelukke, Aflukke⁷⁾». — *Hyllingskov*, Skov i Tulstrup S., Gern Hrd., er vel nyere Opkaldelse; Navneformer mangler fra ældre Tid; er det en forsvunden Bebyggelse (jf. Ning ovf.), kan det jævnføres med Hyllingskov, en forsvunden By i Roholte S., Fakse Hrd., nævnt 1596, og med de sjællandske Landsbynavne Hyllinge, Ø. Flakkebjerg Hrd. (1391 Hyllinge), Kirke Hyllinge, Volborg Hrd. (1258 Hyulwinge, 1370 Hwilwingæ), Nørre Hyllinge, Volborg Hrd. (1274 Hwilwingænørræ); muligvis til (Personnavne)stammen Hiul-.

Man antager almindeligt, at de ældste Bebyggelser er at finde paa den lettest tilgængelige og frugtbareste Jord og som Følge deraf oftest ved Aaer

⁶⁾ Oluf Nielsen i Univ.-Jubil. Blandinger. I. S. 243. — Med et Forled *Sp(i)ut- jf. no. dial. spute, sv. dial. sputa, gl'da. spude, i Betydningen »sprøjte«. — Et andet Tolkningforsøg i Frederiksborg Amts Stednavne. 1929, S. 101. ⁷⁾ Frederiksborg Amts Stednavne, S. 27.

og Vandløb. Det var ogsaa bekvemtest for dem, der grundede de gamle Byer, at følge de Veje, som Vandløbene dannede. Løbene var de naturlige Vejvisere frem og tilbage, og i paakommende Tilfælde kunde man sejle videre op ad dem. Dermed forklares ofte Navnedannelsen for de Ingnavnes Vedkommende, som indeholder Naturord, jvf. ovf. Alling, Blegind, Skæring og Vissing. Mange af Bygdens Ingnavne er ogsaa knyttet til betydelige Søer og Aaer: Beringaa, Skæring (Bæk), Norring Møllebæk, Lading Sø, Geding Sø, Skørring Bæk, Stilling Sø, Gesing Aa ofl. Et Blik paa Kortet vil hurtigt ogsaa overbevise om, at Byerne i det store og hele ligger ved eller i umiddelbar Nærhed af Bygdens Søer og Hovedvandløb. Bortset fra Skæring er der ingen Ingnavne i Lisbjærgherrederne, heller ikke i Ning Herreds større østlige og sydlige Del; i Hasle Hrd. kun Geding i Nordvest. Fra Brabrand Fjord kan Ingbosættelsen være »rykket ind« i Landet ad den nuværende Lyngbygaard Aa til Labing og videre til Skørring; langs en Biaa har den naaet Lading og derfra langs Lilleaa med et Tilløb til Norring. Fra Lyngbygaard Aa ad Yderupbæk er sikkert Geding naaet. Mod Syd ligger Lemming et Par Kilometer sønden for Brabrand Fjord; Bering, Hørning og Blegind i Nærheden af Aarhus Aa, Stilling ved Stilling Sø, som Aaen løber igennem, Virring et Stykke syd og Mesing noget nordvest for Søen, og endelig Gesing syd for Skanderborg Sø, formodentlig ved en nu udtørret Arm af denne. Mod Vest maa man paa Grund af de topografiske Forhold snarest antage, at Bosættelsen fra Fusvad ved Aarhus Aa er naaet nord om de høje Bakker ved Stjær til Knudaa og derefter til Vissing, Tørring og Alling. For Skærrings Vedkommende maa man snarest antage en Bosættelse uafhængig af de øvrige Ingbyer. — Som Hovedresultat tør man da fastslaa, at Aarhusbygdens Ingbyer er at finde paa frugtbar Jord i Nærheden af de vigtigste Vandløb⁸⁾, men iøvrigt jævnt fordelt langs disse, hvad der snarest taler for en Udvikling, som har strakt sig over forholdsvis lang Tid.

En anden Ejendommelighed er Byernes Størrelsesforhold. Ingbyerne er gennemgaaende store, 6 har mellem 27 og 50 Tdr. Hartkorn, 10 mellem 50 og 100, i Gennemsnit 56⁹⁾. Selv om der er nogen Forskel, er Størrelsen dog ret jævn. Steenstrups Undersøgelser¹⁰⁾, der gav til Resultat, at »man finder intetsteds en Bebyggelse af ringe Omfang kaldet -inge, det er jævnstore,

⁸⁾ Det fremgaaer af det sagte, at det maa være urigtigt, naar Steenstrup (Indled. Studier, S. 85) fremhæver, at man, naar man dannede Ingnavne »havde en umiddelbar Følelse af, at Endelsen hørte hjemme ved bestemte Naturforhold eller Bebyggelsesforhold, og benyttede den kun overfor disse«. Tværtimod! Naar Stednavne paa -ing er at finde ved bestemte Naturforhold og Bebyggelsesforhold, maa det skyldes, at de Steder, som var tilgængelige ad de nævnte Veje, og som var let opdyrkelige og frugtbare, er blevet bebygget netop i den Tid, da Ingnavedannelsen var levende. Man kan ikke antage, at Naturforhold har fremkaldt »en umiddelbar Følelse« og dermed Navnegivningen, men derimod at det har været naturligt eller maaske nødvendigt i Ingnavneskikkens Tid at vælge disse Bopladser. ⁹⁾ Steenstrup har for hele Aarhus Amt Gennemsnitstallet 75,75 Tdr. Hartkorn, se H. T. 6. R., V., S. 330. ¹⁰⁾ Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie, i H. T. 6. R., V., S. 313—366.

paa Fyn og i det østlige Jylland endog store Byer« staar endnu ved Magt, om end Undtagelser kan findes.

Endelig bemærkes, at Typen tidlig havde Anseelse. 9 af de 19 Ingbyer er eller har været Kirkebyer, og 1 Bebyggelse (forsvunden) har givet et Herred Navn.

Det fremgaar med al Tydelighed af Ingnavnenes Etymologi, af deres Topografi (deres absolutte og relative Beliggenhed) og af Bebyggelsernes Størrelse og Anseelse, at man med Rette kan antage, at Ingbyerne danner den ældste *Navnegruppe* i Aarhusbygden, især da det vil vise sig ved en Modprøve, at ingen af de øvrige Stednavnegrupper har saa tungtvejende Kriterier paa Aldersprioritet som Ingbyerne.

II. BYGDENS NAVNE PAA -LEV

Den næste af de større Stednavnegrupper i Aarhusbygden er Lev-gruppen. Selvom Levbyernes Størrelse og Anseelse er omtrent som Ingbyernes, hvad der iøvrigt i nogen Grad kan være afhængig af selve Bosættelsens Karakter, bærer Levbyerne dog i sproglig Henseende et yngre Præg — idet Navnene er lettere at tolke —, ligesom Typen ikke viser tilsvarende Ud bredelse inden for det germanske Omraade. Forleddet er et Personnavn (eventuelt et Appellativ betegnende social Rang, se ndf.), og de fleste Navne kendes eller kan bestemmes og stemmer med Navnestoffet fra Folkevandrings-tiden og indtil Vikingetiden; i Norden findes ingen »kristne« Navne som Forled. Levbyerne findes i Danmark (i det mindste til Danevirke; dog mangler de i Angel og Vestjylland) og Sverige (især i Skaane) samt i Thüringen; derimod ikke i Normandiet eller England, hvad der siger os, at Navnemoden var død paa Vikingetiden. At Navnene forekommer i Thüringen tolkes sædvanlig derhen, at Navnegivningen har været samtidig med de store Folkevandringer, altsaa bragt dertil af Folk som har staaet i nært Samkvem med Nordboere. Efterleddet er det vestnordiske *leif*, »hvad der efterlades«, men om Sammensættningernes Betydning er der ikke Enighed. De Forskere, som principielt har gravet dybest, er blevet staaende ved de tre Tolkningmuligheder: 1. -lev betyder *Arvegods*; Forleddet indeholder Arveladerens Navn. 2. -lev betyder *erhvervet Gods*, arvet Gods; Forleddet er Navn paa den, der har erhvervet Godset, ved hvis Dygtighed det er samlet, eller eventuelt Arvtagerens Navn. 3. -lev betyder *Embedsgods*; Forleddet betegner Embedsindehaveren, eventuelt hans Embedstitel. — Vi anfører de 15 Navne:

Aarslev, Sb., Hasle Hrd. 1203 Arsløf. Indeholder Mandsnavnet gl. *Awer*.

— En anden Tolkning er: et Appellativ svarende til vestnordisk *árr* (*maðr*), »kongelig Ombudsmand«¹¹⁾; denne Tolkning forudsæt-

¹¹⁾ Svend Aakjær i Festskrift til Vilh. Andersen, S. 323.

ter den sidstnævnte Forklaring af -lev. — Hvilket af de to Forslag man vil give Fortrinnet, afhænger af en nøjere Udredning af Endelsens Etymologi og af den bosættelseshistoriske Opfattelse, som lægges til Grund ved Tolkningen.

Adslev, Sb., Hjemslev Hrd. 1295 Addæsleff. Da et gl'da. Athils synes at indgaa i Ajstrup (se ndf.), kan Navnet ikke godt passe til Udtalen her. Indeholder vel da et ellers ukendt gl'da. hypokoristisk Mandsnavn *Addær*.

Edslev, Lb., Kolt S., Ning Hrd. 1573 Edtsløf. Indeholder Mandsnavnet gl'da. *Esi*.

Elev, Sb., Vesterlisbjerg Hrd. 1431 Edeløffue, 1439 Ætheløff. Kunde vel indeholde et gl'da. *Edde*, skønt dette ellers kun findes (vel som Laan) i Flensborg og syd derfor. Forlængelse af kort Vokal foran Geminater i Bygdens Stednavne synes at være ret almindelig. Jf. *Adslev*.

Enslev, Lb., Kolt S., Ning Hrd. 1499 Ensløff. Indeholder Mandsnavnet gl'da. *Enar*.

Forlev, Lb., Skanderup S., Hjemslev Hrd. 1377 Forluff. Indeholder vel Mandsnavnet gl'da. *Forni*; jf. det sjællandske Forlev (1231 Fornælef).

Framlev, Sb. og Hrd. 1310 Framleff. Indeholder vel et (ellers ikke overleveret) Mandsnavn **Frami*.

Fregerslev, Lb., Hørning S., Hjemslev Hrd. 1330 Freersløff, 1350 Frijtisløff. Indeholder vel et Mandsnavn *Frithar* eller *Frithger*¹²⁾.

Harlev, Sb., Framlev Hrd. Ca. 1200 Hathelef. Indeholder vel et (ikke overleveret) Mandsnavn *Hathi*¹³⁾ eller *Hathær*.

Hjemslev, Dover S., Hjemslev Hrd. Vald. Jordebog Hiælmæslefhæreth. Indeholder Mandsnavnet gl'da. *Hialmar*.

Hørslev, Lb., Framlev S. og Hrd. 1610 Hørsløff. Indeholder vel et (ikke overleveret) Mandsnavn *Hørsi*, jf. runesvensk Haursi.

Ingerslev, Lb., Tiset S., Ning Hrd. 1334 Inngersløff. Indeholder Mandsnavnet gl'da. *Ingwar*.

Ormslev, Sb., Ning Hrd. 1351 Orumsleff. Indeholder Mandsnavnet gl'da. *Orm*.

Rindelev (nu: Sofielund), Fruering S., Hjemslev Hrd. Tidligere Kirke her. 1265 Ringhløff, 1313 Rindeløff. — En Udtale kendes ikke og Tolkningen usikker. Kunde et Kvindenavn (gl'da. *Rind*) tænkes at indgaa?

Skjoldelev, Lb., tidligere S., nu Lading S., Sabro Hrd. 1386 Skwldeløf, 1426 Skioldelæff. Indeholder sikkert Mandsnavnet gl'da. *Skiold*. Formen 1386 formentlig fejlskrevet.

Et uægte Levnavn er *Svanlev*, Gd., Kolt S., Ning Hrd., 1683 Suanløf, Bag Svanne Løb; oprindelig Navn paa et endnu eksisterende Vandløb; Forleddet er Fuglenavnet *Svane*, Endelsen Ordet gl'da. *Lop*, *Laab*, »Løb«. 3—4 omliggende Levbyer har ændret baade Skriftform og Udtale.

Et Blik paa Kortet vil som for Ingbyernes Vedkommende vise os, at ogsaa Levbyerne formentlig er grundet i Tilknytning til Bygdens Hovedvandveje. Nu kan et Kort — og i Særdeleshed en haandtegnet Skitse som omstaaende — jo bedrage. Spørgsmaalet, som bør klares — saavel for Ing-

¹²⁾ Aage Houken i Aa. St. A. 1930, S. 7. ¹³⁾ Lundgren og Brate: Svenska personnamn från medeltiden. Svenska landsmälen. X. 6. ¹⁴⁾ Frederiksborg Amts Stednavne, S. 82.

som for Levbyer, maa da stilles saaledes: hvor kort skal Afstanden mellem Bebyggelse og Vandløb være, for at man berettiget kan tale om Tilknytning. Og Svaret maa blive, at man i intet Tilfælde kan tale om en gennemsnitlig Afstand — endsige en Maksimumsafstand — og Opgørelse af Forholdet, førend man nøje det paagældende Sted har foretaget en Undersøgelse med det for Øje at klargøre, om der er Naturforhold, som hindrer, at man kan tale om en Tilknytning. En saadan Undersøgelse kan ikke refereres i Detaljer her, men vi har dels paa Stederne, dels ved Hjælp af Generalstabskortene (Maalebordsbladene) foretaget en saadan Undersøgelse, hvis Resultat er dette, at man med Sikkerhed kan tale om og regne med oprindelig Tilknytning. Naar bortses fra Hjelmlev, hvis oprindelige Beliggenhed ikke kan fikseres, og fra Elev (se ndf.), ligger Levbyerne enten umiddelbart ved Vandløb (Fregerslev ved Solbjerg Sø, Harlev oprindelig ved Bunden af Brabrand Fjord) eller i en Afstand af mindre end 1500 m (gennemsnitlig 8—900 m) fra et Vandløb — og uden naturlige Hindringer for let Adgang dertil. En yderligere Prøve paa Rigtigheden heraf kan for søgsvi gøres ved at undersøge de Byers Beliggenhed, hvis Navne ender paa -sted eller -by, og det vil vise sig, at disse Byer fortrinsvis *ikke* er tilknyttet Bygdens Hovedvandveje. Men Levbyerne ligger iøvrigt mere samlet om Centrum end Ingbyerne. Rindelev, Forlev og Skjoldlev er fremskudte Byer i Syd, Vest og Nord, ellers ligger de samlet inden for Brabrand Fjord omkring Aarhus Aa med nærmeste Tilløb. Deraf kan man vel slutte, at »Grundlæggelsen« af dem er foregaaet hurtigere end Ingbyerne, eller i al Fald at Navnegivningsperioden har været kortere. Derfor er det dog ikke nødvendigt med H. V. Clausen¹⁵⁾ at antage en Udbredelse af Levbosættelsen ved Erobring. En hurtig Udbredelse ad kulturel Vej er ligesaa sandsynlig, selv om det skal indrømmes, at netop Samletheden — næsten i en Klynge — vel er det Kriterium, som mest kunde støtte en Erobringsteori. Med Hensyn til Elev er der — ligesom for Skæring — intet, der hindrer H. V. Clausens Teori om en særlig Underbygd i dette Omraade med Egaafed-egnen som Bebyggelsescentrum.

Af Størrelse er Bygdens Levbyer en Ubetydelighed mindre end Ingbyerne; de varierer fra 14 til 105 Tdr. Hartkorn, i Gennemsnit 50,36¹⁶⁾. — I Anseelse maaler de sig med Ingbyerne. Det nu forsvundne Hjelmlev har givet et Herred Navn, og af de øvrige Levbyer er eller har 8 været Kirkebyer.

Væsentligst er dog den betydningsmæssige Forskel mellem de to Grupper, som selve Navnegivningen melder om. Ingbyerne kunde indeholde Naturord eller Personnavne, i sidste Tilfælde antagelig angivende et vist Samhørighedsforhold mellem Mennesker, men Levnavnene indeholder kun

¹⁵⁾ Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse. A. f. n. O. 1916. ¹⁶⁾ Steenstrup har for hele Amtet 75,8, se H. T. 6. R., V, S. 330.

Personbetegnelser og fortæller, at vi nu befinder os i en Tid, hvor den private Ejendomsret — og dermed Ejendoms Afgrænsning, Erhvervelse og Overdragelse — er sikret. De hører Folkevandringstiden til, er antagelig fra 5. og 6. Aarhundrede.

III. BYGDENS NAVNE PAA -STED

Den ældre Gruppe Sted-navne indeholder som første Led et Personnavn. Typen er kendt over det meste af det germanske Omraade, dog findes de ikke i Danelagen og Normandiet, hvoraf man maa slutte, at den ældre Navnedannelse paa -sted til Personnavne — en Navneskik der muligt nok er kommet til os fra Tyskland — var ophørt ved Vikingetidens Begyndelse¹⁷). Senest er Navneskikken naaet til Norge, hvor den endnu var levende, da norske Vikinger drog til Island, Færøerne og Nordskotland. Endelsen -sted er i disse Navne sikkert oprindelig en Flertalsform: *-stathir* (jf. ogsaa fra Omraadet her 1439 *Ælstethæ*), med Betydningen »Bosted«¹⁸). Vi anfører de 8 Navne:

Elsted, Sb., Vesterlisbjerg Hrd. 1439 *Ælstethæ*. Indeholder Mandsnavnet glda. *Elef*.

Flensted, Lb., Laasby S., Gern Hrd. 1341 *Flinsted*, *Flensted*. Indeholder vel Tilnavnet *Flæn*; jf. vestnord. Tilnavn *Fleinn*.

Hvilsted, Sb., Hads Hrd. 1440 *Huilsted*. Navnet er vanskeligt at tolke; kan indeholde et ukendt Tilnavn. Hvis ikke det var et Sognavn, kunde man formode meget senere Dannelse og ordret oversætte det »Hvile-sted«, men for øvrigt synes Byen ikke at ligge ved nogen Oldtidsvej.

Hæst, Lb., Trige S., Vesterlisbjerg Hrd. Indeholder vel Mandsnavnet *Heri*. Jf. de sjællandske Stednavne *Herlev*.

Kasted, Sb., Hasle Hrd. Ca. 1215 *Calztat*, ca. 1300 *Kalstath*. Indeholder Mandsnavnet glda. *Kalf*.

Onsted, Lb., Hvilsted S., Hads Hrd. 1610 *Onnstedt*. Indeholder vel Mandsnavnet glda. *Unni*.

Tilst, Sb., Hasle Hrd. 1203 *Tislæst*, 1295 *Tilest*, 1320 *Tisælet* (Formerne Afskrifter og vel forskrevet). Indeholder Mandsnavnet glda. *Tili*.

Ølsted, Sb., Vesterlisbjerg Hrd. 1284 *Ølstath*. Indeholder Mandsnavnet glda. *Ølwir*.

I Bygdens centrale Omraade (Ning-Hjelmslev-Sabro Herreder) er der ingen Sted-navne. Bebyggelsen *Stath* (1400 *Staath*; nu *Constantinsborg*, men hos de ældre dog stadig: *Stadsgaard*, 'sdas,go'ə) er senere og har anden Betydning, her sikkert »Landingsplads« (nemlig ved *Brabrand Fjord*). De 5 Byer ligger i *Hasle-Lisbjerg Herreder* — paa begge Sider af *Egaaen*, men bortset fra *Kasted* uden Tilknytning til *Vandløb*. De øvrige 3 ligger i Byg-

¹⁷) Jöran Sahlgren: Hälsingborgstraktens ortnamn, i Hälsingborgs historia. I. 1925, S. 122. ¹⁸) Frederiksborg Amts Stednavne, S. XVII.

dens Udkanter ind mod Skovbælterne. Med Undtagelse af Hæst er de dog alle store Byer¹⁰⁾, og ikke mindre end 5 er Sognebyer. De er antagelig jævnaldrende med Levnavnene og vidner som disse om Grundlæggelse eller Landnam ved en førende Enkeltperson.

IV. BYGDENS NAVNE PAA -BY

Ordet *By* findes kun i de nordiske Sprog. Det indgaar som sidste Led i en stor Mængde Stednavne og kom med Nordboere til Normandiet og England. Det var altsaa produktivt i Vikingetiden, men har som Navneelement ogsaa været i Brug i Norden længere ned i Tiden efter Kristendommens Indførelse, selv om de fleste Bynavne utvivlsomt hører Tiden før 800 til²⁰⁾. Ordet betyder paa vestnordisk »Gaard« (bestaaende af flere Huse), men i Danmark turde Betydningen — i det mindste uden for Bornholm — altid være: samlet Bebyggelse, bestaaende af flere Gaarde, d. v. s. hvad vi kalder en *Landsby*²¹⁾. Her er da Tale om et Bondesamlag, et Fællesskab, hvor ingen er Fører, men alle lige, og hvor derfor ingen Opnævner kan præge Navnegivningen. Derfor blev Navnedannelsen ogsaa nok saa realistisk og naturbaaret, noget prosaisk maaske — idet det karakteriserende Navneelement blev givet udefra. Aaby er Byen ved Aaen, osv. Der er 15 By-navne i Bygden:

Aaby, Sb., Hasle Hrd. Ca. 1300 Aaby. Indeholder Ordet *Aa*.

Folby, Sb., Sabro Hrd. Ca. 1216 Folby, 1423 Fuolby. Formen tyder ikke paa Ordet »Fold«²²⁾. Snarere vel »Fole«, selv om Husdyrnavne sædvanlig ikke indgaar i Navne paa -by²³⁾.

Haarby, Lb., Venge S., Hjelmlev Hrd. 1264 Haarby, Horby. Indeholder muligvis et Ord **Harth*, der betyder Skov.

Højby, Gd., Framlev S. og Hrd. 1398 Høyby. Indeholder Ordet *Høj*.

Kalbygaard, Laasby S., Gern Hrd. 1183 Karleby. Indeholder Ordet *Karl* (i Genitiv Flertal)²⁴⁾.

Kærby, Lb., Kasted S., Hasle Hrd. 1397 Kierbygaardt. Indeholder Ordet *Kær*.

Laasby, Sb., Gern Hrd. Ca. 1300 Lasby. Uvist hvilket Ord her indgaar som Forled²⁵⁾.

Lyngby, Sb., Hasle Hrd. Ca. 1300 Liungby. Indeholder Ordet *Lyng*.

Mejlby, Sb., Østerlischjærg Hrd. 1427 Medhelby. Det vil sige »Midterbyen«²⁶⁾.

Nyby, forsvunden Lb., Skanderup S., Hjelmlev Hrd. Nedlagt 1573. Det vil sige »den ny By«.

¹⁰⁾ Johs. Steenstrup har for hele Amtet Gennemsnitstallet 64,5 Tdr. Hartkorn, se H. T. 6. R., V., S. 330. ²⁰⁾ Elof Hellquist: De svenska ortnamnen på -by. 1918, S. 126. ²¹⁾ Anderledes Henrik Larsen i A. f. n. O. 1918, S. 273 ff. ²²⁾ Saaledes Aage Houken i Aa. St. A. 1930, S. 12. ²³⁾ Elof Hellquist, anf. V., S. 17. ²⁴⁾ Jvfr. de mange Paralleler i Sverige, Elof Hellquist, anf. V. 77; anderledes, men næppe rigtigt. Johs. Steenstrup: Indled. Studier, S. 110. ²⁵⁾ Af August F. Schmidt i Kolding Folkeblad 24. Sept. 1935 tolket som »Engby« til et Ord **Las*, der kunde svare til oldengelsk læs, »Eng«. ²⁶⁾ Jvfr. Kr. Hald i Østjydske Hjemstavn. 1936, S. 162.

Skøjby, Sb., Hasle Hrd. 1375 Skeyby. Indeholder rimeligvis et Ord **Skēth* i Betydningen »Grænse, Skillevej«²⁷⁾. Byen ligger paa Bakkeskraaningene, som kiler sig ind mellem Egaaen (Herredsskel) og Koldkær Bæk.

Skiby, Lb., Harlev S., Framlev Hrd. 13. Aarh. Skyby. Indeholder nok Ordet **Skith*, der betyder »kløvet, spaltet Træstykke«. Navnet kan da betyde Byen ved Indhegningen (af »Ski«) eller ved Stedet, hvor man kløver »Ski«. Jvfr. det nærliggende Stavslet.

Skovby, Sb., Framlev Hrd. 1264 Skouffby. Indeholder Ordet *Skov*.

Vejlby, Sb., Hasle Hrd. Ca. 1300 Wæthælby. Indeholder Ordet glde. *Wæthæl*, »Vadested«.

Viby, Sb., Ning Hrd. Vald. Jordebog Withby, Saxo Wiby, ca. 1300 Wichby. Indeholder Ordet *Vig*²⁸⁾.

Bygdens Navne paa -by afviger ikke fra den sædvanlige Type. Det er gamle, hjemmegroede Landsbyer ved Aaen, Vejlen, Kæret, Vigen, Skellet, Skoven, Lyngheden, Højen(e), Indhegningen osv., eller i et enkelt Tilfælde »Karlens By«, hvordan nu end dette skal fortolkes²⁹⁾. De hører særlig hjemme i Midteromraadet. I Egnen fra Viby til Odder er der ingen, i Lisbjergsherredene kun Mejlbjby, som nok er en gammel Bebyggelse, men som vel ikke fik Navn før de omgivende Torper var blevet til*). I Hjelmslev Herred er der kun den sene og igen forsvundne Nyby samt Haarby. Men ellers er de gennemgaaende store³⁰⁾ og ogsaa ansete. Ikke mindre end 9 af de 15 er Sognebyer.

V. BYGDENS NAVNE PAA -UM(-HEM) OG -TUN

Det drejer sig her kun om faa Navne, som bebyggelseshistorisk ikke giver noget væsentligt.

For Um-Navnene er Overleveringen saa daarlig, at det heller ikke med nogen Sikkerhed lader sig afgøre, om der foreligger S sammensætning med -hem, »Hjem, Boplads«, eller vi har en Bøjningsform (Dativ Pluralis) for os.

Borum, Sb., Framlev Hrd. 1326 Bardhom, 1336 Barthum. Indeholder vel et Ord *Barth*, »Kant, Rand«, enten i Dativ Pluralis (og betyder saa »Bopladsen ved Kanterne«³¹⁾ — hvad der passer særdeles godt paa Bebyggelsen paa Bakkeskraaningerne over for Storkevig Bæk) eller i S sammensætning med -hem.

Gram, Lb., Skanderup S., Hjelmslev Hrd. 1610 Gramb. Maaske som Svend Aakjær mener det om det sønderjydske Gram, sammensat af Graf, »Lavning, Hule«, og -hem³²⁾. Det højtliggende Terræn er ret stærkt kuperet.

²⁷⁾ (Regnar Knudsen og) Kr. Hald i Aa. St. A. 1931, S. 15. Jvfr. ogsaa Paralleler i svenske Stednavne, Hellquist, anf. V. 27. ²⁸⁾ Jvfr. Regnar Knudsen i Festskrift til Dahlerup, S. 201. ²⁹⁾ Jvfr. Hellquist, anf. V., S. 80. ³⁰⁾ Johs. Steenstrup har for hele Amtet Gennemsnitstallet 72 Tdr. Hartkorn, se H. T. 6. R., V., S. 330. ³¹⁾ Aage Houken i Aa. St. A. 1930, S. 10. ³²⁾ H. T. 9. R., V. 516. *) Jvfr. Note 26 forrige Side.

Høm, forsvunden Bebyggelse, Dover S., Hjelmslev Hrd. 1327 Høum. Navnet er bevaret i Afbyggerlandsbyen Hemstok, og Bebyggelsen har nok ligget mellem Nygaard og Hemstok³³). Samme Navn som Hem, Høm i andre Egne og antagelig sammensat af et Adjektiv **hō*, »høj«, og Endelsen -hem, d. v. s. den højtliggende Boplads³⁴).

Nissumgaard, Hylke S., Vore Hrd. 1664 Nissum. Vel samme Navn som de vestjyske Sognavne Nissum (Skodborg og Ulborg Hrdr.), d. v. s. Dativ Pluralis af *Næs*. Næsset er her Bakkekuderne, som omgives af Gesing Aa og Moselavningerne (tidligere Skanderborg Sø) nord for Herschendsgave.

Sim, Lb., Dover S., Hjelmslev Hrd. 1338 Seen (Afskrift), 1617 Simb. Efter Udtalen og Beliggenheden (ved en lille Engstrækning mellem høje Bakker) snarest et **Sikum*, d. v. s. Bopladsen ved Sigene.

Ordet *Tun*, »Gaardsplads, Indhegning, Gærde«, er ikke overleveret i Dansk som selvstændigt Ord, men det er i al Fald fællesgermansk, og man regner med, at det indgaar i en Række Stednavne, deriblandt:

Galten, (Sønder-), Sb., Framlev Hrd. 1361 Galtenn. Jvfr. Nørre Galten i Galten Hrd., Vald. Jordebog Galtenhæreth, 1408 Galtænæhæreth; Navnet er blevet tolket som et **Galgætun*, »Stav-gærde, Tun med Stavgærde«, idet Galge oprindelig betyder bøjjelig Gren, Stang, Stav³⁵).

Søften, Sb., Vesterlisbjærg Hrd. 1386 Suten, 1399 Suchten, 1427 Sykten, 1439 Søwtun. Antagelig af **Søkk-tun*, d. v. s. Tunet i Lavningen, ved Moradset, det bløde Sted (jvfr. jysk *Søkk*, dyndet Sted, Morads³⁶), hvad der stemmer godt med Beliggenheden.

VI. BYGDENS NAVNE PAA -HØJ OG -BJÆRG

Hermed er vi naaet til de Navne, der som Bebyggelsesnavne er sekundære, Sammensætninger som oprindelig er naturbetegnende, men senere overføres paa en til Stedet knyttet Bebyggelse. De er normalt ikke paa samme Maade som de tidligere Grupper knyttet til en bestemt afgrænset Tidsperiode, og hvor Navnene forbliver Naturbetegnelser, er det ofte umuligt at tidsfæste dem. De dunkle Navne har ganske vist altid en vis Alder (vi ser bort fra Nutidsluner), men ogsaa de klart gennemskuelige kan være gamle. Nu kunde man jo tænke, at naar vi i disse Navne har appellativiske og for hele Sprogomraadet fælles Ord, og vi iøvrigt har en — om ikke lige jævn — saa dog overalt nogenlunde hyppig Forekomst af de til Grund liggende Naturforhold, i Tilfældet her: Bjærg, Bakker og Høje, — saa maatte det blive ganske tilfældigt, hvor vi træffer disse Sammensætninger som nuværende Bebyggelsesnavne. Men som Marius Kristensen har paapeget — om end i Oversigtsform³⁷) — synes det, som om der ogsaa for denne Navnegivning, og det vil sige en Navneoverførelse, har hersket visse Moder, be-

³³) Aa. St. A. 1935, S. 39. ³⁴) Sønderjyske Stednavne. III, S. 40. ³⁵) Svend Aakjær i Danske Studier. 1912, S. 35. ³⁶) Feilbergs Ordbog s. v. Synk. ³⁷) Fortid og Nutid. I, S. 115 ff.

grænset i Tid og Rum. Saaledes viser Bebyggelsesnavnene paa -høj tre Aldersklasser. I den ældste anvendes til Forled et Ord for Naturforhold eller Menneskevirken, enkelte Gange et Gudenavn. I den næstældste Gruppe, fra den ældste Vikingetid, anvendes et Personnavn, enkelte Gange Tors Navn, og i den yngste Gruppe endelig Forled af mere tilfældig Art med jævn Overgang til de egentlige Højnavne. Den ældste og til Dels ogsaa den næstældste Navneoverføringskik har især hersket omkring Øresund, men ogsaa i Aarhusbygden har Moden virket — med spredte Aflæggere nordpaa, hvorimod fx. Vestjylland, hvor det dog ikke manglede paa Høje, kun i ganske faa Tilfælde har Bebyggelsesnavne paa -høj.

Amhøjgaard, Lyngby S., Hasle Hrd. Ældre Former mangler; Bebyggelsen antagelig ung. Indeholder Mandsnavnet gl'da. *Ammi*.

Egaa, Sb., Østerlisbjærg Hrd. Ca. 1215 Echøch, ca. 1300 Ekhøgh. Indeholder Trænavnet *Eg*.

Hasle, Sb. og Hrd. 1203 Hasløch; Vald. Jordebog Hasløgheret. Indeholder Trænavnet *Hassel*. — Jvfr. ogsaa *Hasselager*, Kolt S.

Hjortshøj, Sb., Østerlisbjærg Hrd. Et meget vanskeligt Navn at tolke med Sikkerhed, skønt det ser saa gennemskueligt ud. Overleveringen er daarlig (Afskrifter: 1242 Hiortehøg, 1262 Hiortzhouff, 1428 Hyorchzhow, 1446 Hiortsiø, Hyorthøw) og Udtalen er paafaldende, men alligevel mener lokalkendte Stednavneforskere som Marius Kristensen³⁸⁾ og Hald³⁹⁾, at Forleddet er Ordet *Hjort* brugt som Personnavn.

Sjelle, Sb., Framlev Hrd. 1326 Seleg, 1340 Siælugh. Indeholder nok Mandsnavnet gl'da. *Sialfi* (Selfi).

Stenaa, Lb., Hjortshøj S., Østerlisbjærg Hrd. 1610 Stiennow. Antagelig et Sten-høj.

Trige, Sb., Vesterlisbjærg Hrd. Ca. 1300 Trhyghæ. Turde være et *Thrī(r)-høghæ, d. v. s. Tre-høje, hvor Skriftformen har paavirket Udtalen, saa -gh- igen er blevet indført.

Vorre, Lb., Skødstrup S., Østerlisbjærg Hrd. 1245 Wortu, 1485 Wordow. Indeholder Ordet gl'da. *Warth*, »Vagt«; her har man altsaa — fra Bakkerne — holdt Vagtpost.

Vorre, forsvunden Lb., Vejlbj S., Hasle Hrd. 14.—15. Aarh. Wortoc. Samme Navn som foreg.

Antagelig indeholder ogsaa *True*, Lb. (tidligere S.), Brabrand S., Hasle Hrd., til Efterled -høj⁴⁰⁾; Forleddet kunde være Kvindenavnet *Thrud* (eller *Thrudæ*).

Efter Marius Kristensens foreløbige Overskue hører da Egaa, Hasle, Stenaa og de to Vorre til ældste Gruppe, og Hjortshøj, Sjelle (True) og Amhøj til den næstældste. Som Bebyggelse er Amhøj vel ung, men som Højnavn i Alder med de andre og med fx. *Borum Eshøj*, hvor Personnavnet Esi (jvfr. Edslev) indgaar. Men heller ikke Trige (Tolkningens Rigtig-

³⁸⁾ Fortid og Nutid. I, S. 117. ³⁹⁾ Østjydske Hjemstavn. 1936, S. 160. ⁴⁰⁾ Anderledes tolket af Kr. Hald hos August F. Schmidt, Brabrand og Aarslev Sognes Historie. I, S. 19.

hed forudsat; sammenlign det sjællandske Syv af Syv-høje) er ung. Og de findes kun i Hasle, Framlev og Lisbjærg Herreder, hvorfra man kan følge Navnegivningsskikken nordpaa. 5 (eventuelt 6, om True regnes med) af dem er eller har været Sognebyer, et har givet Navn til et Herred.

Om lignende Forhold skulde gælde for *-bjærg* er vel nok tvivlsomt. Her gør sig jo straks den Forskel gældende, at mens »Bjærgene« er rene Naturfænomener, er »Højene« utvivlsomt i de fleste Tilfælde skabt ved Menneskehaand, og antagelig vil der allerede af den Grund være en intimere Forbindelse mellem Bebyggelse og *-høj* end mellem Bebyggelse og *-bjærg*.

Lisbjærg, S. og Hrd. 1610 Lisbierre; Vald. Jordebog Lithæsbiargheret. At forklare det som sammensat med *Li* (vestnord. hlið) er umuligt. At tolke første Led som et Personnavn *Lithær*, der kun er overleveret en Gang (i Vald. Jordebog), men muligvis kan indgaa i Listrup paa Falster, kunde vel gaa, hvis ikke Navnet Lisbjærg viste saa stor en Forekomst, som det gør. Det forekommer paa Møen, Langeland, Fyn, i Sønderjylland og mange Steder i Nørrejylland. Ligesaa findes Navnene Lishøj og Lisager. At vi alle disse Steder skulde have det samme Personnavn — og at vi bortset fra det enkelte Listrup kun skulde have det i Sammensætninger med *-bjærg*, *-ager* og *-høj*, er ganske usandsynligt. Det maa være et Naturforhold, der har været Aarsag til Navnet. Der gives da næppe anden Forklaring, end at vi maa forudsætte en neutral Afledning paa *-ia* til Ordet *Li*: *Hlithi*, som har haft samme Betydning, og som i Genitiv har heddet (H)lithis.

Solbjærg, Lb., Tiset S., Ning Hrd.; tidligere en Kirke her. 1610 Solbierre. Her har vi et af de mange Solbjærg i Danmark og Sverige. De ældste nævnes som Bebyggelser allerede i 12. Aarhundrede. Enkelte kan vel være solbeskinnede Bjærg, men de fleste betegner sikkert et Sted mod Vest paa eller under en Højde (et Bjærg), hvor Solen gaar ned, og de synes at have Tilknytning til Kultsteder⁴¹).

Todbjærg, S., Østerlisbjærg Hrd. 1432 Todberg. Indeholder nok Mandsnavnet glða. *Toti*.

Tranbjærg, Sb., Ning Hrd. 1664 Thrandbiærg. Antages at indeholde enten et Mandsnavn glða. *Thrand* (Thrond) eller et Naturord **Trand-* (med Betydningen »Kløft«⁴²); det første er vel det rimeligste.

VII. MINDRE GRUPPER OG SIMPLEKSNAVNE

Bygden er og var i Særdeleshed en skovrig Egn. Det er først og fremmest store Skovbælter, der afgrænser den. Skovene omkring Rosenholm er antagelig den »*Hornskov*«, som omtales i Harald Haardraades Saga⁴³):

(Det var i Aaret 1048, at Harald Haardraade lagde til i Guden-fjord og hærgede vidt og bredt). Da brændte de Torkel Gøses Gaard; han var

⁴¹) Hjalmar Lindroth i Från filolog. fören. i Lund IV, S. 71; Olrik og Ellekilde, Nordens Gudeverden, S. 481. ⁴²) Samsø's Stednavne, S. 4. ⁴³) Heimskringla. Harald Haardraades Saga. Kap 32; jvfr. H. V. Clausen, Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse. 1916, S. 58 f.

en stor Høvding. Hans Døtre blev først bundne til Skibene. De havde Vinteren forud spottet groft over det, at Kong Harald vilde drage til Danmark med Hærskibe. De havde skaaret Ankre af Osten og sagt, at saadanne skulde vel kunne holde Norges Konges Skibe. — Man fortæller, at Vagtholdet, som havde set Kong Haralds Flaade, sagde til Torkel Gøses Døtre: I sagde jo, Gøse-døtre, at Harald ikke vilde komme til Danmark! Dotte (en af Døtrene) svarede: Det var jo i Gaar, jeg sagde det! Torkel indløste sine Døtre med meget Gods. Grane siger det saaledes:

Aldrig havde den
ukloge Kvinde
her i den tæt hvalte
Hornskov tørre Øjne.

Filernes Drot drev
de flygtende Fjender til Stranden.
Dyrt maatte Dottes Fader
derfor udrede Gods.

Og en tilsvarende ufremkommelig Skov var der omkring Frijsenborg. Den kaldtes *Jarnwith*, »Jærn-skoven«, som en lignende Skov i Sønderjylland og som Jærnved i Gørding Hrd. For Himmelbjærg-, Rathlousdal- og Marselisborgskovene kendes ingen ældre Fællesnavne.

Ved disse Skove opstod Bebyggelser paa *-with* og *-slettæ*. Ordet *With* betyder Skov, og *Slettæ* er egentlig Slette, jævn Plads, men i Navnene her sikkert Betegnelse for en (ved Brænding) jævnt ryddet Plads eller naturlig forekommende Aabning i Skoven⁴⁴).

Hørret, Lb., Maarslet S., Ning Hrd. 1473 Hørit. Indeholder Ordet *Hørgh*, der betyder hedensk Tempel.

(*Jarnit*, Gd., Hammel S., Gern Hrd. Tidligere Sogn; jvfr. ovf.)

Lindaa, Lb., Todbjærg S., Østerlisbjærg Hrd. 1446 Lyndu, Lyndwith. Indeholder Trænavnet *Lind*.

Tiset, Sb., Ning Hrd. 1418 Tiswith. Indeholder Gudenavnet *Ti*.

Vitved, Sb., Hjelmlev Hrd. 1283 Wittuidt (Afskrift), 1316 Witteved. Forleddet tvivlsomt. Er ogsaa blevet tolket som et *-tved*, hvad Udtalen dog ikke tyder paa⁴⁵).

Hornslet, Sb., Østerlisbjærg Hrd. 1310 Hornslet. Indeholder Ordet *Horn*, »Hjørne«; antagelig: Rydningen eller Pladsen i Hornskoven, jvfr. ovf.

Maarslet, Sb., Ning Hrd. 1360 Mordslet. Indeholder Ordet *Marth*, der betyder Skov.

Slet, Lb., Tranbjærg S., Ning Hrd. 1610 Slett. Her muligvis om aaben Slette.

Stavslet, Lb., Harlev S., Framlev Hrd. Ældre Former mangler. Indeholder Ordet *Stav*.

Vedslet, Sb., Vore Hrd. 1405 Wetzslæt. Indeholder Ordet *With*, »Skov«.

Om Træbevoksning minder *Ask*, Ning Hrd., og sikkert ogsaa *Jexen*.

Jexen, Lb., Adslev S., Hjelmlev Hrd. 1409 Exenn, 1688 Jexinge. Kan næppe skilles fra det sønderjyske *Jejsing*⁴⁶) og det vestjyske *Ejsing*, og der er næppe noget til Hinder for med Oluf Nielsen⁴⁷) at tolke

⁴⁴) H. V. Clausen, anf. V, S. 60; Sønderjyske Stednavne V, S. 183 f. ⁴⁵) Aa. St. A. 1925, S. 58, 1930, S. 18. ⁴⁶) Sønderjyske Stednavne. III, S. 519. ⁴⁷) Hjerm og Ginding Herreder. 1895, S. 318.

Navnet som et *Ekæ-sweng*, d. v. s. Indsnævringen ved Egekrattet. De tre Byer ligger alle nær et Vandløb, men paa højereliggende Land, en Bakkeskrænt olgn., og alle Steder kan paavises en Indsnævring af Engdraget, eller en Drejning (ved Jexen: Kildedal). Bredderne ned til Engdraget har da været bevokset med Egetræer; i Ejsing findes ogsaa Egebjerg; naar vi her faar Jexen, beror dette vel paa den almindelige Forbindelse: Jexen(g)dal, med Tryk paa sidste Led, hvad der ogsaa forklarer Udviklingen *jæqsæn- > jeksæn-*.

To Vadesteder (glde. *Wæthæl*) har vi i *Snerrild* og *Torrild*, begge ved Stampemøllebæk i Hads Hrd. — En »Fjord« eller med et nyere Ord »Overfartssted« har givet Navn til *Grundfjør* (1374 Grundfer), Vesterlisbjerg Hrd.⁴⁸⁾.

En Gruppe Navne er det blevet almindeligt⁴⁹⁾ at tolke som sammensat med et Ord *-reth*: Odder (1363 Oddræth), Beder (1267 Bitreth) og Tander (Tiset S.), Ordet skulde være det samme som det oldnordiske rétt, »indhegnet Sted, hvor Kvæget drives ind«. Hvis dette er rigtigt, skulde vi altsaa heri have Minder om en Slags Sæterbrug. De lydlige Forhold er dog langtfra klaret, og andre Tolkninger var vel mulige, men kan ikke behandles her.

De øvrige Navne skal kort omtales i alfabetisk Orden:

Aabo, Ormslev S., Ning Hrd. 1610 Aaboe. Oprindelig en Gaard; herefter fik vel Syslet Navn: Valdemars Jordebog: Abosysæl⁵⁰⁾.

Brabrand, S., Hasle Hrd. 1340 Brabrun. Antagelig af Bra-bruni, hvor første Led kan være Søens Navn (egl.: »Søen med de stejle Skrænter«⁵¹⁾), og sidste Led betyder »Svedjeland«, ved Brænding ryddet Skovland⁵²⁾.

Bos, Lb., her var tidligere Kirke; Dover S., Hjelmslev Hrd. 1559 Boes. Kunde være Ordet *Baas* i den sædvanlige Betydning, egl. »Sted, hvor Kreaturer bindes« (og den stedlige Overlevering fortæller, at de gamle, sammenbyggede Bindingsværkshuse har været Øm Klosters Stalde!), men har vel snarere samme Betydning som det fornsvenske *bas* og svenske Dialektord *Bås*, nemlig »Fælde til Fangst af vilde Dyr (Bjørn, Ulv, Ræv)«⁵³⁾.

Dover, S., Hjelmslev Hrd. 1267 Dofræ. Dunkelt. Vel samme Navn som det norske Dovre (der oprindelig er et Gaardnavn).

Fulden, Lb., Beder S., Ning Hrd. 1335 Fullen. Muligvis samme Navn som Folding, Malt Hrd.; indeholder da Endelsen *-ærn*, hvis Etymologi endnu ikke er klaret⁵⁴⁾.

Hasselager, Lb., Kolt S. 1664 Hasle Agger; mul.: Hassel-høj-ager.

Herskind, Lb., Skivholme S., Framlev Hrd. 1610 Herschinnd. Der kan næppe være noget til Hinder for at tolke Navnet som sammensat

⁴⁸⁾ Jvfr. en endnu levende Tradition i Præsteindeberetningen 1623, se D. S. 2. R., VI, S. 151. ⁴⁹⁾ Efter Jens Jensen i J. S. 3. R., II, S. 317 ff. ⁵⁰⁾ Oluf Nielsen: Sysselinddelingen i Danmark, S. 59; jvfr. Kong Valdemars Jordebog, ed. Svend Aakjær. Kommentaren S. 47. ⁵¹⁾ Jvfr. Skrænten Mossøbrue, tidligere Mossøbræa, Regnar Knudsen i Aa. St. A. 1931, S. 4. ⁵²⁾ Kr. Hald i Danske Folkemaal. 1929, S. 71 f. ⁵³⁾ Jvfr. Jöran Sahlgren i Namn och bygd. VIII. 162. ⁵⁴⁾ Jvfr. Marius Kristensen i Namn och bygd. VIII. 121; Magnus Olsen i Maal og Minne. 1919, S. 92 ff.

med Ordet **Kind*, vestnord. kind, Slægt, Æt, der findes i svenske Stednavne⁵⁵). Første Led er da et Personnavn *Heriar*, og Navnet vidner om kollektiv Slægtsbosættelse. Jvfr. *Tørskind*, *Tørrild* Hrd., som kan tolkes Thyris-kind.

Holm. Dette Ord indgaar i flere Stednavne. Det bruges om Ager- eller især Engstykker, som hæver sig lidt over Omgivelserne eller er afskilt fra Omgivelserne ved Vandløb, Grøfter eller Render⁵⁶). *Holme* S., Ning Hrd. 1203 *Holmæ*; vel Pluralis. — *Harlevholm*, Harlev S., Framlev Hrd. 1319 *Hatleholm*. — *Rosenholm*, Hornslet S., Østerlisbjerg Hrd. 1349 *Holm*. Alle vel oprindelige Enkeltgaardsbebyggelser. — *Skiholme*, S., Framlev Hrd. 1304 *Skydhæ*. Indeholder Ordet *Skith*, kløvet, spaltet Træ, Planke; *Skiholme* er sikkert Navn paa det stærkt kuperede Terræn fra det nuværende *Skiholme* nordpaa til Lading Sø, hvor der ligger en Række Bakker eller »*Holme*«.

Hylke, S., Vore Hrd. 1301 *Hylcke*. Vi har haft et Ord *Hylke*, der betyder »*Hulhed med Vandsamling*«. I Nærheden Bæk og flere Smaahuller⁵⁷).

Høver, Lb., tidligere med Kirke, Storing S., Framlev Hrd. Tolkning usikker. Houken⁵⁸) foreslaar Endelsen *-werth*; en anden Mulighed er samme Endelse som i *Beder* osv., se ovf.; en tredje at vi har samme Ord som i *Højer*, Sønderjylland (med Overgang af *-th-* til *-w-*, jvfr. *Skiholme* ovf.).

Jaungyde, Lb., Tulstrup S., Gern Hrd. 1375 *Jaungyde*. *Gyde* betyder i Jysk »*smal, inddiget Vej*« eller »*snæver Passage mellem Gaarde*«, i svenske Dialekter »*fugtig, sid lille Dal eller Dalgang*«. Det er nok her den sidste Betydning.

Klank, Lb., Galten S., Framlev Hrd. Er vel Betegnelsen for »*et sidt, lavt Sted*« (hvis den oprindelige Bebyggelse har ligget i Lavningen). Jvfr. jysk *Klak(k)*, »*lavt, sidt Sted i Marskenge*«.

Kollens, Vandmølle, Adslev S., Hjlemslev Hrd. 1169 *Kolsne*. Ca. 1200 *Culsne*. Er et »*Næs*« og indeholder som første Led enten *Kol*, lille, rund (naturlig) *Høj*, *Bakketop*, eller *Kolle*, d. s.

Kolt, S., Ning Hrd. Ca. 1300 *Koltee*. Kan være S sammensætning, men indeholder sikkert et Ord *Kolt*, som findes i svenske og norske Dialekter (*Kult*) i Betydningen »*lille Knold, Bjærgknold, lille Bakketop*«.

Rind betyder *Bakke, Bjærgryg, høj Banke*. Det indgaar i *Fruering*, S., Hjlemslev Hrd. (1520 *Ringh*), i *Storing*, S., Framlev Hrd. (1396 *Rind*), i *Ringkloster*, Hylke S., Vore Hrd. (1203 *Rind*), og i *Lillering*, Lb., Framlev S. og Hrd. (1408 *Litlæ Rind*).

Sabro, S., Framlev Hrd. Vald. *Jordebog Saghæbrok*. Endelsen (svækket som *Følwik* til *Følle*) betyder formodentlig »*opbrudt Jord*«, og første Led »*Fugtighed*«.

Stjær, S., Framlev Hrd. 1326 *Styærdhæ*. Uopklaret.

Svinsager, Lb., Fruering S., Hjlemslev Hrd. 1319 *Suinsaghær*. Kan indeholde Persontilnavnet *Svin*.

Venge, S., Hjlemslev Hrd. 1217 *Weng*. Er vel Ordet *Vænge*.

Voregaarde, Framlev S. og Hrd. 1664 *Worgaard*. Indeholder Ordet glda. *Woræ*, »*Udmark*«. Samme Led indgaar i *Hummelure*, Lading S., Sabro Hrd.

⁵⁵) Elof Hellquist: Svensk etymologisk ordbok. ⁵⁶) Sønderjydske Aarbøger. 1938, S. 185.

⁵⁷) Johs. Steenstrup: Indledende Studier, S. 31. ⁵⁸) Aa. St. A. 1930, S. 23.

Skal man i en Sum karakterisere Bebyggelsen og dens Forløb i Aarhus-bygden før ca. 800 ud fra Toponymien, saaledes som vi nu ganske kort har gennemgaaet den, maa Resultatet blive dette, at der i Bygden synes at være et særmærket Midteromraade — strækkende sig fra Aaens Munding, ved *Aros*, der sikkert som Bebyggelse ogsaa er fra den Tid (jvfr. ndf.), — gennem Brabrand Fjord langs Aarhus Aa (med Forgreninger) mod Vest til Himmelbjærgsøerne. I dette Centralomraade har »Trafikken« været livligst, herfra gik Leden ud og herigennem kom nye Impulser ind. Her kunde derfor Navnegivningsmoder i kortere (-lev) eller længere og bredere (-inge) Bølger let trænge frem, medens der i Yderomraaderne ind mod Skovbælterne har været mere smult Vande, hvor »Navnevegetationen« mere uforstyrret kunde tage Karakter efter de lokale Naturforhold (-vejle, -slette, -hælde, -um, -woræ ofl.).

En Underbygd spores i Lisbjergherrederne (Skæring-Elev, -sted) med den nordlige Del af Hasle Hrd., især præget af Navneoverførelsesmoden paa -høj.

Endelig kan det bemærkes, at der i Stednavnene forekommer meget ringe Tilknytning til gammel Kultus. Kun i Ning Herred findes — yderst beskedne — Spor deraf (Hørret, Tiset og Solbjærg). Større Kultussammenlutninger har der altsaa ikke været. Hvad der minder om Bygdefolkets Tro og Ritus skal vel derfor søges i det »lavere«, mere lokalt bestemte Navnestof, Mark- og Naturnavne.

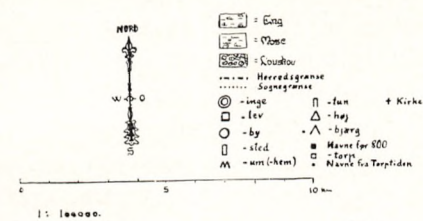
TORPTIDEN

I Jyske Lovs første Bog Kapitel 47 hedder det

Er der oprettet et *Torp* ude paa Marken, og det hele Tilliggende af Ager og Eng udgør en Enhed, og der saa bliver Uenighed om, hvad der hører Torpet til og hvad Adelbyen, da har de, der bor i Adelbyen, Ret til at føre Bevis. Og synes de, der bor i Adelbyen, at det *Torp* er dem til Skade, da maa de kalde Udflytterne tilbage igen, hvis den Skade er dem utaalelig.

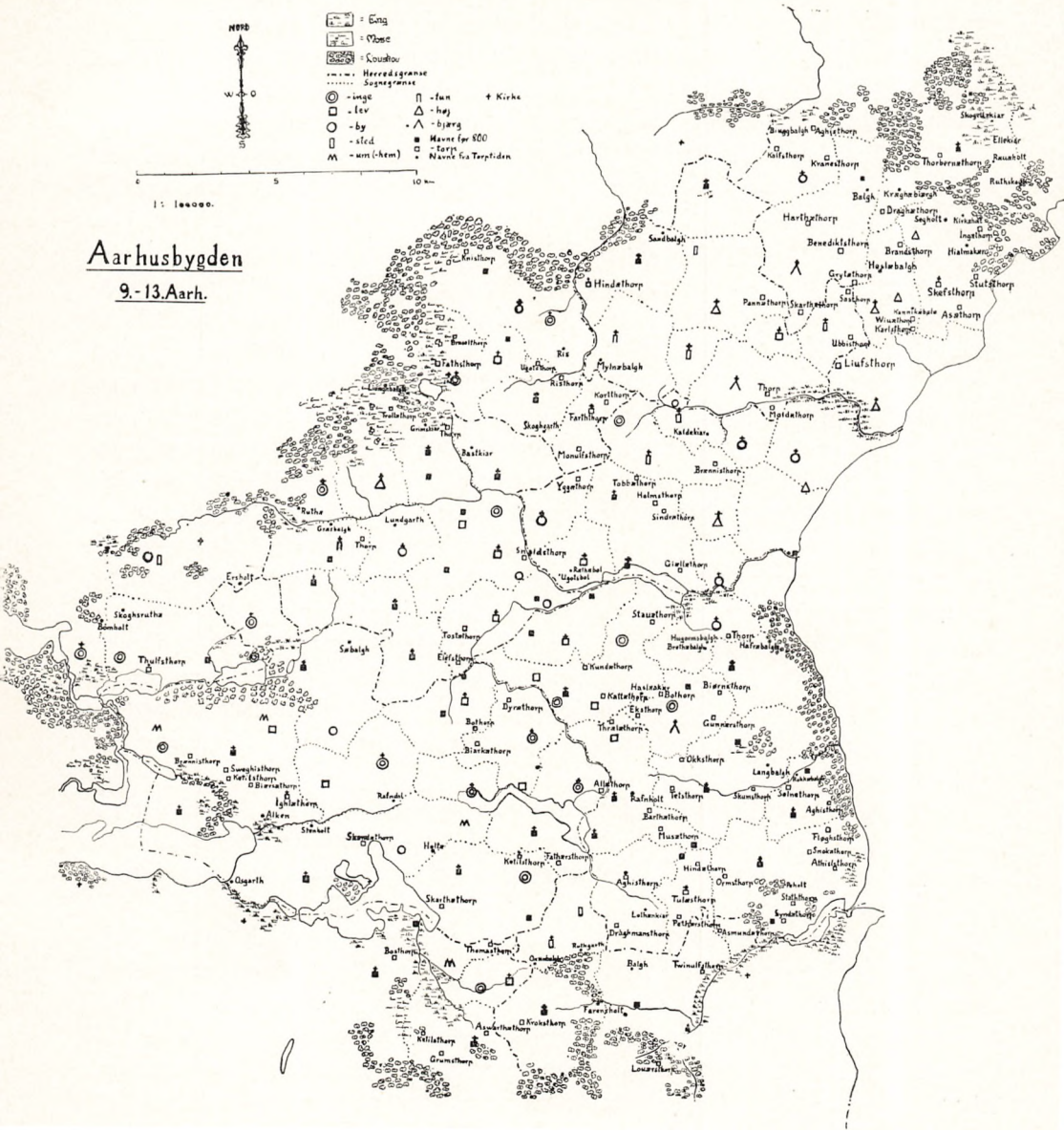
Her ser vi — i al Fald i det 13. Aarhundrede — Udflytningen i et enkelt Tilfælde bragt ind under Lovens Forskrifter⁵⁹). Men Udflytningen, *Torpgrundlæggelserne*, er selvfølgelig meget ældre. Hvornaar dette nye Jordbrug, der særlig knytter sig til *Torpnavnene*, kom til Danmark, kan ikke siges med Bestemthed. De ældste *Nybrug* maa dog ligge forud for *Kristendommens Indførelse*, idet ikke faa *Torpbyer* er blevet Kirke- og Sognebyer og antagelig dog ikke ved Overgangen til *Kristendommen* har været rene Hus-

⁵⁹) Jvfr. ogsaa Skaanske Lov Kap. 185 (Ghemem IX, 16).

Aarhusbygden

9.-13.Aarh.

Aarhusbygden 9.—13. Aarh.

mandsbrug. Paa den anden Side er adskillige Torpbyer blevet til efter at de »kristne« Navne, Helgennavnene, er blevet almindelige, idet flere af dem indgaar som Forled i Torpnavnene. Vi kan endvidere fastslaa, at Torpbruget er ældre i Sønderjylland end i det øvrige Danmark, idet vi for det første i Sønderjylland har fire Herreder, som har Navn efter et Torp⁶⁰), for det andet her ikke træffer Helgennavne som Forled (muligvis dog et paa Als), og for det tredje endelig i de sønderjyske Torpnavnes første Led træffer ældre Bøjningsformer end i det øvrige Danmark. I Tyskland træffes Torpnavne allerede i det 7. Aarhundrede. 804 og 808 nævnes i de frankiske Annaler *Slisthorp*, og det er da troligt, at Torpbruget og -navnet er kommet til Sønderjylland i det 9. Aarhundrede. Torpnavne findes saavel i Normandiet som i Danelagen. Fra Sønderjylland har Bruget saa bredt sig til det øvrige Land. I Slutningen af det 11. Aarhundrede har der været Torper saavel i Nordsjælland (1086 nævnes Tollathorp, nu Tollerup, Oppe-Sundby S.) som i Skaane. I det 12. Aarh. er de naaet til Smaaland, i det 14. Aarh. til Vestergötland og i 16. Aarh. til Värmland⁶¹). — Selve Udflytningsbevægelsen bort fra de gamle Landsbyer har man⁶¹) villet sætte i Forbindelse dels med Vikingetogenes Ophør og den deraf indtrædende Mangel paa Afløb for Befolkningsoverskuddet, dels med en stærk Begrænsning af Trælleholdet — maaske paa Grund af en ny kristelig farvet Moralopfattelse, og dels med en bedre Mulighed for overhovedet at kunne opdyrke nyt Land ved Anvendelse af nye Dyrknings- og Dræningsmetoder lærte i Udlandet i selve Vikingetiden. Hele Spørgsmaalet er endnu utilstrækkelig oplyst, men i hvert Fald tør man fastslaa et tidsmæssigt Sammenfald mellem de aftagende Vikingetog og Torpbosættelsen, der saa maaske senere vil vise sig ogsaa at være af aarsagsbestemt Karakter⁶²).

Torpnavnene er den talrigste Stednavnegruppe i vort Land. Saaledes ogsaa i Aarhusbygden, hvor den har ca. 100 Repræsentanter, hvoraf ca. 75 er vigtige Bebyggelsesnavne. Navneleddets lydlige Udvikling i det danske Sprogomraade har været rig: -torp, -tarp, -terp, -drup, -trup, -rup, -arp, -stolpe ofl. Ordets oprindelige Etymologi er vel ikke helt klar, men i Gammeldansk og dermed i de danske Torpnavne er Betydningen klar nok: *Torp* er en *Udflyttergaard* eller *Udflytterby*. Navnenes Forled er for Hovedpartens (ca. 86 %) Vedkommende Personnavne, Navnene paa de Mænd, der grundede Nybrugene. De resterende Forled er Natur- og Kulturnavne. Heraf følger, at det i Tvivlstilfælde vil være ulogisk ikke principielt at tillægge en Tolkning af et Personnavn Fortrinet, selvom de mange Torper uden Personnavneforled selvfølgelig maner til Forsigtighed⁶³).

⁶⁰) Marius Kristensen i *Namn och bygd*. II. (1914), S. 46, VIII. (1920), S. 125. ⁶¹) Henrik Ussing: *Danske Studier* 1917, S. 85; *Sahlgren i Namn och bygd*. XI. (1923), S. 88, i *Hälsingborgs historia*. I. (1925), S. 141. ⁶²) *Sahlgren*, anf. V.; en hel anden Teori har Vilh. Marstrand fremsat i *Bogen om Aabenraa*, S. 31. ⁶³) I den flg. Fortegnelse nævnes kun det Sogn, hvori Torpet ligger, samt den ældste kendte Navneform.

- Aastrup*, Skødstrup; 1442 Astrop; Mandsnavn *Asi*.
†*Aghistorp*, Beder; nævnt 1267; Mandsnavn *Aghi* eller *Aki*.
Ajstrup, Malling; 1311 Adhelstorp; Mandsnavn *Athisl*.
Aldrup, Blegind; 1460 Aldrop; Mandsnavn *Alli*.
Assedrup, Nølev; 1408 Asendrup; Mandsnavn *Asmund*.
Assendrup, Vedslet; 1405 Ascerdorp; Mandsnavn *Aswarth*.
Astrup; 1267 Aghistorp; Mandsnavn *Aghi*.
Battrup, Tiset; 1410 Bartrup; Mandsnavn *Barthi*.
Bendstrup, Todbjærg; 1446 Bendstrop; Mandsnavn *Bend* (Benedikt).
Bjerstrup, Dover; 1664 Biestrup; Mandsnavn *Biærsi*.
Bjertrup, Hørning; 1462 Bierthrop, 1610 Biartrup; Mandsnavn *Biarki*.
Bjøstrup, Tranbjærg; 1610 Biørstrup; Mandsnavn *Biørn*.
†*Borup*, Adslev; 1610 Buorup; Mandsnavn *Bo*.
Brandstrup, Hjortshøj; 1420 Brantstrop; Mandsnavn *Brand*.
Brendstrup, Tilst; 1204—15 Brendistorp; indeholder formodentlig et Tilnavn **Brænnir*, egl. »den, der afbrænder noget«.
†*Brendstruphede*, Dover; nævnes 1578; samme Navn som foreg.
†*Bruseltop*, Lading; nævnes 14.—15. Aarh. Forled uvist.
Børup, Tranbjærg; 1242 Botrop; Mandsnavn *Bo*.
Drammelstrup, Astrup; 1499 Dramelstrup; Mandsnavn *Draghman*.
†*Drorup*, Hornslet; nævnes 1573; Forled Ordet *Drag*, »Landtange«.
Dørup, Hørning; 1610 Dyrrup; Mandsnavn *Dyri*.
Elstrupgaard, Harlev; Mandsnavn *Elef*.
Faarup; 1610 Faarup; indeholder formodentlig Ordet **Farth*, »Overfartssted«.
Fajstrup, Lading; 1327 Fadistorp; indeholder maaske et hypokoristisk Mandsnavn *Faddi* (med analogt Genitivs -s).
Fastrup, Vitved; 1316 Farstrup; Mandsnavn *Fathir*.
Fløjstrup, Malling; 1463 Fløustrup; Mandsnavn *Fløgh*.
Gellerup, Brabrand; 1299 Gyældthorp; Mandsnavn *Gialli*.
Grumstrup, Vedslet; 1353 Grumstrup; Mandsnavn *Grum*.
Grøttrup, Todbjærg; 1610 Grøttrup; Mandsnavn *Grjti* (eller Appellativet *Grýt*, »Grus«).
Gundestrup, Tranbjærg; 1635 Gundestrup; Mandsnavn *Gunnar*.
Haarup, Todbjærg; 1610 Haarup; Mandsnavn *Harth(i)* (eller et Adjektiv med Betydningen »høj«).
Hinnedrup, Tulstrup; 1299 Hindthorp; Tilnavnet *Hind*.
Hinnerup (tidligere Kirke her), Grundfør; 14. Aarh. Hyndthorp; d. s.
Holmstrup, Brabrand; 1294 Holmstorp; Mandsnavn *Holm*.
Illerup (tidligere Sogn), Dover; 1317 Egeltorp; Mandsnavn *Ígli*.
Indrup, Skødstrup; 1446 Indrop; Mandsnavn *Ingi*.
Jegstrup, Tranbjærg; 1479 Jegstrup; kunde efter Formen indeholde Mandsnavn *Eki* (med Gen. paa -s), men Udtalen synes at forudsætte et *Ekk*-.
Kalstrup, Mejlby; 1433 Kalstrop; Mandsnavn *Kalf*.
Kastrupskov, Hjortshøj; Mandsnavn *Karl*.
Kattrup, Kolt; 1207 Cattarp; Mandsnavn *Katti* (eller Tilnavn *Kat*).
Keglstrupgaard, Adslev; Mandsnavn *Ketil*.
Kejlstrupgaard, Dover; Mandsnavn *Ketil*.
Kejlstrup (tidligere Kirke her), Fruering; Mandsnavn *Ketil*.

Kejlstrup, Vedslet; Mandsnavn *Ketil*.

†*Knistrup*, Folby; nævnes 1585; Forled uvist (Tilnavn *Knæ*?)

Krannestrup, Mejlby; 1499 Kranistorp; Forled uvist; muligvis dog Sammensætning med *-sø*-.

Krogstrup, Torrild; 1553 Krostrup; Mandsnavn *Krök*.

Kunnerup, Kolt; 1664 Kunnerup; Mandsnavn *Kundi*.

Kvottrup, Faarup; 1610 Quortrup; hvis Personnavnet *Kort* er indlaant saa tidligt, kunde dette indgaa.

†*Loverstrup* (nu: Rathlousdal), Odder; Mandsnavn *Lothwēr*?

Lysstrup, Egaa; ca. 1300 Liufstorp; Mandsnavn *Liuf*.

Mollerup, Lisbjærg; 1610 Mollerupgaardt; muligvis Appellativet *Muld* (eller et Tilnavn).

Mundelstrup, Faarup; 1610 Mondelstrup; Mandsnavn *Munulf*.

Mustrup, Tiset; 1610 Muestrup; Mandsnavn *Musi*.

Obstrup, Maarslet; 1610 Obstrup; hvis *-b-* er oprindeligt, kunde det indeholde Mandsnavn *Oddbiorn*; hvis opr. *-k(k)-*, hvad Udtalen tyder paa, kunde det indeholde et (sent) Mandsnavn *Ok(ke)*.

Ogstrupgaard, Mejlby; 1499 Aagestorp; Mandsnavn *Aki*.

Pannerup, Trige; 1610 Panderup; indeholder formodentlig Appellativet *Pande*, brugt om Terrænform, her vel om Sænkningen mellem de tre omgivende Bakker.

Pederstrup, Tulstrup; 1470 Pæderstrup; Mandsnavn *Peter*.

Ristrup, Sabro; 1400 Restrup; indeholder Ordet *Ris*, Krat.

Saastrup, Elsted; 1425 Sastrop; indeholder vel et Tilnavn.

Seldrup, Beder; 1203 Selnethorp; muligvis Mandsnavn *Sinli*.

†*Sindrup*, Brabrand; nævnes 1432; Mandsnavn *Sindri*.

Skaarup, Fruering; 1610 Skarrup; formodentlig Mandsnavn *Skarthi*.

Skaarupgaard, Todbjærg; 1490 Skorop; d. s. (eller Ordet *Skov*?).

Skaarupgaard, Tilst; d. s.

Skanderup; 1284 Skandthorp; Mandsnavn *Skandi* (eller eventuelt *Skammi*).

Skødstrup; 1245 Skeffstrop; Mandsnavn *Skef*.

†*Skumstrup* (nu Vilhelmsborg), Maarslet; Mandsnavn *Skum*.

Snaastrup, Framlev; 1398 Snalstrup; Mandsnavn (Tilnavn) *Snāld*.

Snogdrup, Malling; 1610 Snogdrup; synes at indeholde et (Tilnavn?) *Snōki*.

Starup, Malling; 1463 Starup; indeholder vistnok Ordet *Stath*.

Stavtrup, Kolt; 1567 Stautrup; Mandsnavn *Staki* (eller *Stafi*?).

Studstrup, Skødstrup; 1497 Studstrup; Tilnavn *Stūt*, Stud.

Svejstrup, Dover; 1267 Sueghestorp; Mandsnavn *Sveghir*.

Synnedrup, Malling; 1610 Søndrup; Mandsnavn *Syndi*.

Taastrup, Harlev; 1610 Thaastrwp; Mandsnavn *Tosti*.

Tammestrup, Hylke; 1688 Tammestrupgaard; Mandsnavn *Thomas*.

Tendrup, Hornslet; 1610 Therendrup; Mandsnavn *Therben*, *Thorbern*.

Terp, Lisbjærg; 1610 Therp.

Terp, Skivholme; 1327 Torpmark.

Terp, Viby.

Testrup, Maarslet; 1605 Thestrup; Mandsnavn *Tēt*.

Todderup, Brabrand; ca. 1300 Tobbæthorp; hypokoristisk Mandsnavn *Tobbi*.

†*Torp*, Galten; 1329 Galthenthorp.

†*Threlthorp*, Tiset; nævnt 1203; indeholder Ordet *Træl*.

†*Trollerup*, Skivholme; 14. Aarh. Troldorp; Tilnavnet *Trolli*.

Tulstrup; 1203 Tulistorp; Mandsnavn *Tulir*.

Tulstrup, Gern; 1337 Thulstrup; Mandsnavn *Thulf*.

Tvenstrup (tidligere Kirke her), Odder; 1610 Tuennstrup; muligvis Mandsnavn *Twinulf*.

†*Ubbistrup*, Elsted; muligvis Mandsnavn *Ubbi* (eller maaske et Utæ-biskopsthorp?).

Udstrup Skov, Sabro; 1664 Westrup; formodentlig Mandsnavn *Ugot*.

Virup, Hjortshøj; 1242 Wiuetorp; Mandsnavn *Wivi* (eller Kvindenavn *Wiva*).

Vormstrup, Malling; 1610 Worumstrup; Mandsnavn *Orm*.

Yderup, Lyngby; 1423 Ygdrup; muligvis Mandsnavn *Yggi*.

Bygdens Torpnavne viser os det sædvanlige Billede. 83 %, eventuelt 85, er sammensat med Personnavne (egentlige og Tilnavne). Blandt dem er det værd at lægge Mærke til de to Brendstrupper, der synes at fortælle os om disse Torpers Tilblivelse gennem Rydning ved Brænding (Svedjebrug). — Ikke alle er lige gamle. Bendstrup kan næppe være ældre end det 12. Aarh., da Benediktnavnet først kom ind i det 11. Aarh. og i Begyndelsen kun bruges i Kongeslægten og af Gejstligheden. Hvis Navnet Kort indgaar i Kvotrup, er dette afgjort endnu senere. Adskillige Navne (som Aghistorp, Ogstrup, Ubbistorp, Fajstrup, Bjøstrup) viser sekundær Genitiv paa -s, hvad der heller næppe hørte den ældste Tid til.

For Torpbyerne kan man ikke som for Ing- og Levbyerne fremhæve noget Særkende med Hensyn til deres »naturlige« Beliggenhed. De træffes baade paa frugtbar og mindre frugtbar Jord, saavel i skovløst Land (og saaledes vel navnlig i den ældste Tid) som ved Skove og uden nogen speciel Tilknytning til Vandløbene. — Men om deres Beliggenhed i vor Bygd kan det derimod fremhæves, at de i særlig Grad samler sig i Omraadet syd for Brabrand Fjord, tættest i den sydøstlige Del af Ning Hrd., ikke saa tæt omkring Skanderborg Sø, hvor flere Repræsentanter for den ældre Bebyggelse var at finde, og tyndest inde mod Ing- og Levbyernes Centrum, som ogsaa er Bygdens Centrum. Vestpaa er de meget faatallige i Sammenligning med Torpomraadet mod Syd, og det gammelt bebyggede Land langs Lyngbygaard Aa er ligeledes næsten tomt for Torper. Fra Brabrand Fjord mod Nord finder vi derimod en tydelig Række af Torpbyer (fra Gellerup til Ristrup og videre). Muligvis kan denne Torprække da konstituere Hovedbygdens Nordøstgrænse mod den allerede omtalte Skæring-Elev Underbygd, hvis Nordøstomraade er fyldt med Torper.

Men bortset fra denne absolute Placering kan Torperne antagelig yde et værdifuldt Bidrag til Belysning af Oldtidsbebyggelsens Forløb.

Størrelsen af Bygdens Torper ligger noget under de 30—60 Tdr. Hart-

korn (for Aarhus Amt 35 Tdr.), som Steenstrup fastsætter⁶⁴), snarere er den 25—30 Tdr. Men interessantere end at undersøge Byernes gennemsnitlige Størrelse i Bygden er det — med Henblik paa Bosættelseshistorien — at undersøge deres indbyrdes Størrelse og hermed sammenholde Afstandene fra Bygdecentret.

Vi har set, at Naturforholdene kunde fastlægge Bygdens Grænser, vi har set, at der langs visse Hovedvandløb var foregaaet en tidlig Bebyggelse, og vi har endvidere set i de bosættelseshistoriske Tolkninger til Ing- og Levnavnene, at disse Byer kunde konstituere Bygdens Centrum. Men noget samlet Billede af selve Bosættelsens Forløb er maaske ikke derved traadt tydeligt frem.

Men her træder Torpbyerne til.

Hvis det tidligere sagte om Centrum og Grænser er rigtigt, maa vi nu formode, ikke blot at Torpbyerne længst inde mod Centrum er de mindste og de mindst ansete, fordi de gamle Byer dør tog Pladsen, men at de maa blive større og mere ansete, jo længere vi kommer bort fra Centrum, dels fordi de gamle Byers Antal bliver mindre, og dels fordi Udviklingsmulighederne dør har været større, endvidere at Torpbyerne med Hensyn til Størrelse og Anseelse maa kulminere ved eller i Nærheden af den angivne Bygdegrænse, og endelig at de Torper, som eventuelt ligger inde i det angivne Grænseomraade, og som derfor heller ikke er regnet med til den oprindelige Bygd og ikke behandlet ovenfor, atter maa blive mindre betydningsfulde, eller at deres Vækst i hvert Fald procentvis maa være aftaget i Forhold til de Byer, som ligger lige inden for Grænsen. Kan dette paavises, har vi afløst H. V. Clausens rent topografiske Metode med en sammenlignende topografisk-statistisk Metode, der mere sikkert fastsætter selve Bosættelsens Forløb.

Materialet til denne Undersøgelse giver 64 Torpbyer, som er opført i Matriklen fra 1688.

Det viser sig da, at Billedet af Bebyggelsens Forløb bliver netop saadan, som vi skulde vente det. En Inddeling af Bygdeomraadet ved Hjælp af koncentriske Cirkler med ens Afstand fra hinanden og Centrum ved Bunden af Brabrand Fjord og en Undersøgelse af seks derved fremkomne Omraader⁶⁵) giver følgende Resultat:

⁶⁴) H. T. 6. R., V, S. 330 ff. ⁶⁵) 1. Omraade: Dørup, Kattrup, Kunnerup, Snaastrup, Taastrup; 2.: Aldrup, Bjertrup, Børup, Gellerup, Jegstrup, Stavtrup; 3.: Battrup, Bjøstrup, Fastrup, Gundestrup, Mundelstrup, Mustrup, Obstrup, Testrup, Todderup; 4.: Astrup, Brendstrup, Faarup, Hinnedrup, Kvottrup, Ristrup, Skaarup, Skanderup, Terp, Tulstrup, Udstrup, Vormstrup; 5.: Baastrup, Bjedstrup, Drammelstrup, Fajstrup, Fløjstrup (2), Illerup, Mollerupgd., Pederstrup, Seldrup, Svejstrup, Tammestrupgd., Terp (Lisbjærg); 6.: Ajstrup, Assedrup, Assendrup, *Brørup, *Dallerup, Hinnerup, *Horndrup, Krogstrup, Lystrup, *Ovstrup, Pannerup, Skaarupgd., Snogdrup, Starup, Synnedrup, *Tovstrup, *Tulstrup, Tvenstrup, *Ustrup. — Med * er mærket de Byer, som ligger i Grænseomraadet, og som ikke er behandlet her.

1. Omraade:	5	Torper med gennemsnitl.	21,80	Tdr. Hrtk. og	137,00	Tdr. Land		
2. —	6	— — — —	23,20	— —	-	146,90	— —	
3. —	9	— — — —	25,22	— —	-	148,44	— —	
4. —	12	— — — —	26,75	— —	-	167,58	— —	
5. —	13	— — — —	30,30	— —	-	192,50	— —	
6. —	19	— — — —	31,42	— —	-	204,10	— —	

Bortset fra Enkeltheder, som det her vil føre for vidt at gaa nærmere ind paa, bliver Slutresultatet for den samlede Undersøgelse, at for hver 2,5 km Torpbesættelsen rykker bort fra Centrum, stiger Byernes Størrelse med 7,62 % (Tdr. Hartkorn). Og dette viser med tilstrækkelig Tydelighed, hvorledes Bosættelsen er forløbet. Vi ser, hvordan de smaa Torper er at træffe i Bygdens Centrum, hvor de gamle Bebyggelser ligger meget tæt (-inge, -lev osv.), men ogsaa, hvordan Torpmændene fandt flere Vækstmuligheder for deres Nybrug, jo længere de fjernede sig fra dette Centrum. Og Væksten i Torpernes Anseelse er parallel hermed. I 1. og 2. Omraade findes ikke nogen Torpby, som er eller har været Kirkeby, i 3. Omraade har ligget een Kirke, i 4. Omraade 3 (eller muligvis 4), i 5. Omraade 2, og i 6. Omraade, hvor vi atter er ude i Grænseegnen eller i Nærheden deraf, kun een. Betragtningerne gør sig selv og støtter kun det paaviste.

Til Slut kan fremhæves, at jo nærmere vi kommer Bydegrænsen, og efter at Torpbesættelsens procentvise Tilvækst af Jordtilliggende i Omraade 6 er begyndt at aftage (i Omraade 6 kun en Stigning paa 3,69 % mod en Stigning paa 13,27 fra Omraade 4 til 5), finder vi i stigende Grad Bebyggelsesnavne, der fortæller om gammelt Skovland, Navne paa *-holt* og *-ruth* (*-roth*). I 1. og 2. Omraade findes ingen af disse, først i 3. Omraade dukker de op (*Ravnholt*), og fra 4. til 6. Omraade og helt ud i Grænseskoven er de fyldigt repræsenteret (*Bomholt*, *Ersholt*, *Fensholt*, *Holtskovgd.*, *Kirkeholt*, *Pedholt*, *Rævholt*, *Segalt*, *Stenholt* ofl.; *Eskerud*, *Rode*, *Rodskov*, *Ry*, *Røjgd.*, *Skovsrod* ofl.). De er i Tid antagelig et Hundrebaar efter Torperne. I Tyskland kendes de til *-rud* svarende Navne fra 8. Aarhundrede, og i Danmark turde de tilhøre Tiden fra 10. til 12. Aarhundrede (1085 nævnes Børstingerød i Nordsjælland). Ca. 1150 er de almindelige i Skaane⁶⁶). Ogsaa Holtnavnene træffes tidligst i Tyskland (8. Aarh.), og i Danmark synes de jævaldrende med *-ruth* (*-ryth*); til Småland er de naaet i 12. Aarh., og i 13. Aarh. er at træffe i Västergötland⁶⁷). — Ikke meget yngre er Navnene paa *-balle* (glda. *-balgh*), som muligt mange Steder ogsaa er Skovryd⁶⁸), og som er vel repræsenteret i Bygden (*Balle* i Todbjærg og Odder; *Bygballe*, *Græsballehøj*, *Havreballe* (nu: Marselisborg), *Hesselballe*, *Lyngballe*, *Møl-*

⁶⁶) Jöran Sahlgren i Hälsingborgs historia. I, S. 142. ⁶⁷) Ödeen: Studier i Smålands bebyggelsehistoria, S. 332 f., 462; Nordberg: Fornsvenskan i våra latinska originaldiplom före 1300. I, S. 189. ⁶⁸) Jvfr. Feilbergs ordbog.

balle, Oksenballe, Rokballe, Sandballe mfl.; ca. 1300 nævnes *Hugormsbalugh* og *Bredebalugh*). Disse og enkelte Navne paa *-kær* og *-ris* er ogsaa indtegnet paa Kortet, men en nærmere Redegørelse for dem kan ikke gives her.

Kortet skulde da i store Træk vise den Maksimalbebyggelse, Bygden i det 13. Aarhundrede var naaet til. Den blev ikke overskredet i de følgende Aarhundreder, ja gik endog stedvis tilbage. Først i Slutningen af det 18. Aarhundrede — med Udskiftningen — kom den ny Tid.

BYEN AARHUS

Tre lidt større Vandløb førte fra Bygden til Havet. Ved Sydgrænsen *Odder Aa*, som her løb ud i en lille Fjord, der kaldtes *Kys* (Kius), dannede et lille *Nor* og endelig gennem *Mindet* strømede ud i Havet. Men Bredderne her var mestendels Sumpe, og hvor der ikke var Sump, voksede Skoven ud til Vandet, hvorfor Bebyggelsen, som vi har set, først sent kom hertil. *Egaaen* mod Nord løb ogsaa gennem Enge og Sumpe, og længere inde i Landet var der vel ikke større Vandmængder. De to mindre Aaer, *Skæring Aa* og *Gibber Aa* betød intet. Kun den midterste Aa — som ikke havde noget selvstændigt Navn, den kaldtes vel slet og ret Aaen — betød noget. Den førte ind til Brabrand Fjord, hvor Brabrandfundet m. m. bevidner Aaens Betydning i den ældre Stenalder, og gik herfra først i to store Forgreninger mod Nord (Lyngbygaard Aa) og Syd, derefter i mindre Forgreninger som et Haarkarnet ud til den ældste, centrale Bosættelse, som vi har omtalt ovenfor. Om nogetsteds maatte der her ved en saadan Sejlleds Munding »naturnødvendigt« komme en Bebyggelse. Den blev ganske vist ikke grundet af en Ingeflok eller en Levmand, — det var for udsat en Plads i de Tider, selv om Stedet havde huset Mennesker længe før, og den egnede sig maaske heller ikke til den Tids Agerbrug. Men hvor Bygdens Folk kunde naa Havet, og hvor Fremmede kunde komme i Land eller lægge til, maatte der vokse en *Handelsplads* frem, hvor man kunde tuske eller købslaa, spørge Nyt eller ligge over, om man var paa Langfærd⁹⁹).

Aarhus omtales første Gang i Historien kort før 950 (jvfr. S. 212), men Bebyggelsen er sikkert adskilligt ældre. Kilderne til vor Viden om Byen og dens Navn i de første Aarhundreder er dog væsentlig fra en senere Tid, oftest skrevet paa Latin og overleveret i Afskrifter. Vi skal her anføre et Udvalg af Kildernes Navneformer.

⁹⁹) Jvfr. Adam af Bremen (edit. Pertz. 1846, S. 180; Oversættelse ved Carsten L. Henriksen. 1930, S. 245): Aarhus . . . skilles fra Fyn ved et meget smalt Bælte, som kommer ind fra Østersøen og strækker sig i lange Bugtninger mod Nord mellem Fyn og Jylland op til Byen Aarhus. *Fra den sejler man til Fyn eller Sjælland eller til Skaane eller helt op til Norge.*

Adam af Bremen⁷⁰⁾ nævner Byen flere Gange: (S. 51) Biskop Reginbrands Indsættelse »ad *Harusam*« 948, (S. 81) »apud *Arhusan*«, (S. 118) »tunc (s: under Harald Haardraades Plyndringer, ca. 1046) *Arhusin ecclesia incensa est*«, (S. 175) Biskop Christian indsættes som Biskop »ad civitatem *Arhusin*«, (S. 180) »in *Arhusan*«, (S. 182) ». . civitatem *Arhusan*«, (S. 189) »Samse, quae opposita est civitati *Arhusin*«, (Scholie 99) »Inter *Arhusan* et Wendilam«. I en pavelig Liste over Bispesæder i Norden fra ca. 1120: *Arosa*⁷¹⁾. — Saxo (S. 282)⁷²⁾ fortæller, at Popo af Adeldag blev gjort til Biskop »apud *Arusium*«, jvfr. (S. 360) »ab *Arusio*« og (S. 450, Gen.) *Arusii*, men (S. 508) »apud *Arusiam*«. — Roskildekrøniken⁷³⁾ omtaler Kong Frodes Kirke »apud *Arusam*«. — I Aarhushelgenen Nielses Levned⁷⁴⁾: *Arusiis* (Abl.), »in *Arus*« og ». . currebat *Arusium*«. — De første originale Kilder er de Mønter, som blev præget i Byen under Hardeknud (1035—1042; jvfr. S. 77 f.), og hvoraf den ene Type paa Reversen bærer Indskriften CIADPINE ON AROSII (eller ALOCI eller AROSCI)⁷⁵⁾, d. v. s. (den engelske Møntpræger) Ciadwine i Aarhus; endvidere de to Brakteater fra Svend Grathes Tid (1146—1157), hvoraf den ene har Indskriften ARAS, den anden ARVSIA⁷⁶⁾. — I det ældre Diplomsprog (til og med Latinens Ophør omkring 1400) bruges i de paa Latin skrevne Breve enten ubøjet Formen *Arus* (fx. 3. Febr. 1267; 18. Nov. 1268; 23. Maj 1308; 17. Aug. 1317 osv.) eller en noget forskellig latiniseret Form: *Arusius* (temmelig sjælden: 14. Apr. 1354, 9. Maj 1355 Datum *Arusius*; jvfr. ogsaa Aarhusbogen⁷⁷⁾): ». . versus *Arusius*«; 10. Sept. 1302, 6. Marts 1306, 19. Apr. 1350 Datum *Arusii*; 1. Apr. 1264 Actum *Arusii*), (Genitivsformen) *Arusie* (28. Marts 1296, 12. Apr. 1354 Datum *Arusie*; 15. Apr. 1345 ad mensam canonicorum *Arusie*; 12. Juli 1400 *Arusie* in placito nostro) eller især i Adjektivet *Arusiensis* (9. Febr. 1195 *Petrus Arusiensis ecclesie Episcopus*, 25. Juli 1254 A. dyocesis, 26. Nov. 1264 in civitate *Arusiensi*, 24. Maj 1386 civis *Arusiensis*, osv.; jvfr. 7. Jan. 948 *Reginbradus Arusuensis ecclesiae episcopus*, 26. Juni 965 ad ecclesias . . *Arusensem*); endelig møder vi 29. Juni 1400 og 10. Juli 1400 Formen *Arhws*, hvortil Adjektivet *Arhusiensi* allerede 25. Aug. 1292. — I de plattyske Breve kan vi finde Formen *Arhusen* (22. Apr. 1340, 17. Jan. 1391, 6. Juli 1439 osv.), *Arozen* (12. Juli 1392). — I de danske Breve træffer vi tidligst Formen *Arus* (1. Juli 1377), derpaa *Ars* (10. Aug. 1387), *Aarws* (6. Juli 1393) og i det 15. og 16. Aarhundrede overvejende *Aars* (11. Febr. 1406). — I Fortalen til Jyske Lov (i Haandskrifter fra 1300) nævnes »biscop Pætær i *Arus*« (i Flensborghaandskriftet er Formen rettet til *Arrus*), i Haandfæstningen af 19. Marts 1282 »biscop Tuke af *Arus*; i Valdemar Eriksens Haandfæstning 7. Juni 1326 *Aruus*; i den nyborgske Forordning 1284 for Sjælland (i Haandskrift fra ca. 1325) »biskop Tuki af *Arhws*«. — I Valdemars Jordebog: *Arus*. — I den norrøne Overlevering er Byens Navn altid *Áróss* (saaledes fx. i *Knytlinga Saga*⁷⁸⁾). — I den latinske Klagesang fra 1329⁷⁹⁾: *Sueno, Arhusiensis dominus eximius*«.

⁷⁰⁾ Edit. Pertz (1846), hvortil Sidetallene henviser. ⁷¹⁾ Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala förhandl. 1910—12, S. 14 ff. ⁷²⁾ Edit. Olrik og Ræder. (1931). ⁷³⁾ *Scriptores Minores*, edit. Gertz. I. ⁷⁴⁾ *Vitae Sanctorum Danorum*, edit. Gertz., S. 401 og 403. ⁷⁵⁾ P. Hauberg: Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146, i Vid. Selsk. Skr., 6. R., Hist.-fil. Afd. V. 1, S. 76, Tavle VI, Nr. 44 f. ⁷⁶⁾ P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146—1241, smst. Afdel. V. 3, S. 349 f., Tavle I, Nr. 7 f. ⁷⁷⁾ S. R. D. VI. ⁷⁸⁾ Edit. Carl af Petersen og Emil Olson, S. 56, 80, 81. ⁷⁹⁾ *Scriptores Minores*, edit. Gertz. I, S. 483.

Navnet er sammensat af *ār*, Genitiv af *ā*, »Aa«, og *ōs*, »Munding«, og betyder ordret oversat til Nutidsdansk »Aamunding«. Typen er velkendt i Norden, hvor vi har en lang Række Sammensætninger (Appellativer og Stednavne) paa *-ōs*⁸⁰), der som første Led indeholder enten et Vandløbsnavn (fx. *Nidaros* (Trondheim), ved Nidelvens Munding; *Randers*, af *Rand-ār-ōs*, »Rand-aaens Munding«; *Rottneros* ved Rottne Elv, Värmland; *Simris* (hamn); *Tönnersjö* og *Faurås* i Halland, ofl.⁸¹)) eller en Vandløbsbetegnelse (vort *Aarhus* og en Række andre Aarhusnavne, jvfr. ndf.; *Älvros* i Herjedalen; *Bäckeros* i Askim Hrd.⁸²); oldnordiske Appellativer som *áróss*, *elfaróss*, *lækjaróss*) eller et Sønnavn⁸³).

I den norrøne Overlevering har vi da Formen *Ār-ōs* uforstyrret overleveret, fordi Appellativet *áróss* her var levende. Men hvor Sammensætningen bliver et Navn, d. v. s. befriet for Betydningen, det beskrivende Indhold, faar vi Mulighed for forskellige Udviklinger og (vilkaarlige) Omdannelser. Den normale (lydrette) Udvikling af et ældre *Ār-ōs* skal i olddansk først ved sædvanlig Tryksvækkelse af andet Led give et *Āros* eller *Ārus*, og det er ogsaa disse Former vi enten direkte har overleveret eller ser ligge til Grund for de ældste Omdannelser. *Āros* kan ligge til Grund for Møntindskriftens *Arosii*, men *Arus* synes at være den almindeligste Form saavel i de rent danske som i de latinske Kilder.

Hos de ældre Forfattere er der nogen Vaklen mellem de latiniserede Former *Arusa* (Adam af Bremen, Saxo, Roskildekrøniken), *Arosa* (Listen fra 1120), *Arusius* (Saxo, Nielses Levned, nogle Diplomer), *Arusiæ* (Nielses Levned) og *Arusia*, men det bliver den sidste Form, der sejrer (især i Gen. *Arusie* og som Adjektiv *Arusienses*. I Modsætning til vort Aarhus viser derimod de to andre større Byer af samme Navn, *Västra Aros*, nu Västerås (ved Svartåens Udløb i Mälaren), og *Östra Aros*, nu Uppsala (ved Fyrisåens Munding) oftest o-Formen: *Arosia* (og *Arosiensis*)⁸⁴).

Følger vi nu Formen *Arus* videre, skal den lydret udvikle sig til et *ār(ə)s*, *āras*, *orās*, og det er ogsaa denne hjemlig-folkelige Form, vi op igennem Tiden stadig kan finde Beviser for i Skriftens *Aarws* (1393) og *Aars*: Stadsretten 1441, Kongerne Hans's og Christiern II's Stadfæstelser, Christiern II's og Frederik I's Haandfæstninger osv. lige til Reformationen. Men herefter synes den at forsvinde som officiel Form⁸⁵), og kendes fra da af i Offentligheden væsentlig kun som en litterær Form med Udtalen *ā'rs*, den som ogsaa Holberg benytter i sit Poema Heroico-comicum om

⁸⁰) Jvfr. Ljunggren: Till utvecklingen av *os*, *öse* i ortnamn, i Namn och bygd. 1936, S. 122 ff.; som Forled indgaar *Os* ogsaa i nogle Navne paa mindre Bebyggelser ved en Aas Udløb i Havet eller i en Sø, eller ved en Søs Afløb i en Aa. Fra Bygden her kan nævnes *Vosgaarde*, to Fiskergaarde, som laa henholdsvis ved Taaning Aas Udløb i Mossø og ved Mossø's Afløb i Gudenaas. ⁸¹) Joh. Kalén: Om namnet Faurås, i Namn och bygd. 1921, S. 132 ff. ⁸²) Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. III. (1932), S. 140. ⁸³) Joh. Kalén, anf. A. ⁸⁴) Nordberg: Fornsvenskan i våra latinska originaldiplom före 1300. I, S. 19. ⁸⁵) I lokale Brevskaber dog endnu jævnlig *Aars* i det 17. Aarh.

en Helt, den store Peder Paars,
Som tog en Reyse for fra Callundborg til Aars.

Derimod levede den folkelige Form *o'(a)s* selvfølgelig videre paa Stedet og kan endnu høres hos de gamle i Omegnen.

Men ved Siden af denne organisk udviklede Form, som to Gange i Tidens Løb var ved at stivne i en fast Skriftform (*Arus* og *Aars*), finder vi ogsaa meget tidlig en vilkaarlig omdannet Form, som viser hen til folke-etymologiserende Virksomhed, og som skulde blive Forudsætningen for Nutidens Skriftform. Allerede hos Adam af Bremen forekommer Former med et indskudt *-h-* efter *Ar-*, som synes at vise, at man har tolket sidste Led som et *-hus*. Nu er det vel vanskeligt med større Sikkerhed at afgøre, hvorvidt disse Former *Arhusan* og *Arhusin* virkelig gaar tilbage til det 11. Aarhundrede⁸⁶), de kan skyldes senere Afskrivere, men at de dækker over et Led, der er blevet jævnført med og forstaaet som plattysk *-husen* (som er meget almindeligt)⁸⁷), kan der ikke være Tvivl om. Næste Gang vi træffer *-hus* er i den danske Tekst til den nyborgske Forordning for Sjælland 1284 (i et udmærket Haandskrift, NkS 295,8°, fra kort efter 1300): *Arhus*; derpaa i det latinske Brev fra 1292: *Arhusiensii* (trykt hos Terpager, der dog ikke er helt paalidelig) og i den hjemlige latinske Klagesang fra 1329: *Arhusiensis*, og saa lidt senere i plattyske Dokumenter: 1340 *Arhusen*, og i latinske Dokumenter: 1400 *Arhus*. Om man nu vil tilskrive denne (folkelige eller lærde?) Tolkning af Navnet plattyske eller danske Skribenter, maa blive en Skønssag. Den kan lige saa vel have fundet Sted paa hjemlig Grund som i det fremmede, men muligt nok er den fremskyndet ved de mange plattyske Navne paa *-husen*. At den ogsaa uden fremmed »Hjælp« kan fremkomme, viser med al ønskelig Tydelighed en Række tilsvarende norske Navne paa smaa Bebyggelser, hvor plattysk Virksomhed er udelukket. Vi nævner nogle Eksempler:

Aaros, 1344 *Aaros*, 1536 *Orhus*, i Søgne ved Søgneelvens Udløb (Norske Gaardnavne IX. 49); *Aaros*, 1688 *Aarhuus*, i Iveland ved Mundingen af en lille Elv (VIII. 179); *Aarhus*, 1477 *Arus*, i Hjartdal ved Sammenløbet af to Elve (VII. 300); *Aarhus* i Seljord (VII. 330); *Aarhus* i Nissedal ved Udløbet af en Aa (VII. 375); *Aarhus* i Fyrisdal, ved Siljeaaens Udløb (VII. 390); *Aarhus* i Vinje, ved Udløbet af en Bæk (VII. 443); *Aaros* i Brunlanes, ved Bergselvens Udløb (VI. 328); *Store Aaros* ved Aaroselvens Udløb i Kristianiafjorden (V. 345); *Aaraas* i Kraakstad, ved Udløb af en Aa (II. 289). Yderligere findes en Del Navne *Arhus*, hvor Udgiverne dog mener, der kan foreligge Sammensætning med *-hus*.

Denne folkeetymologiske Form er i al Fald gammel. »Forklaringen« kan have levet længe før Reformationen, men den kan ogsaa være givet

⁸⁶) Om Navnestoffet hos Adam af Bremen se bl. a. Wessén: Studier till Sveriges hedna mytologi och fornhistoria, i Uppsala Universitets årsskrift. 1924. II. 6, S. 131 ff. ⁸⁷) Förstemann: Altdeutsches Namenbuch³. (1913) s. v. *-hus*.

af mange af hinanden uafhængige Personer til forskellig Tid. Om der i Byens ældste Seglbillede (jvfr. S. 3) er Mindelser om -hus, er vel tvivlsomt. Men fra og med Reformationen synes Tolkningen fastslaaet. I Byens Hyltingsfuldmagt 1535 skriver Borgmestre og Raad *Arhuss*, og saaledes fremefter *Arhus*, *Aarhus*, *Aarhuss*⁸⁸). I Vardepræsten Niels Svansøs Danmarksbeskrivelse fra 1548⁸⁹) tolkes Byens Navn som »*Aarehus*«, altsaa sammensat af Aare(r) og Hus, og denne Tolkning vandt nok saa stor Tiltro, at Byens nye Segl, som kendes fra 1581, blev »rettet« i Overensstemmelse hermed og viser tre Aareblade. Senere blev ogsaa »Huset« optaget (jvfr. S. 400). — Først omkring 1700 blev Byens Navn rigtig tolket⁹⁰) af Islændingen Thormod Torfæus, næppe — mens han skrev det — uden en vis Bitterhed i Tanken om den for ham ulyksalige Overfart i 1671 fra Aarhus til Kalundborg, da han paa Samsø i Nødværge kom til at slaa en Mand ihjel.

Byens Navn er nu — og vil vel vedblive at være *Aarhus*⁹¹). I en Del Firmanavne fra forrige Aarhundrede kan man dog endnu finde den forældede Form *Aarhuus*.

Gadenavnene omtales saavel i det følgende Afsnit om Byens Topografi som i de senere historiske Afsnit.

⁸⁸) Hübertz. I, S. 129 ff. ⁸⁹) GkS. Fol. 719, i Udtog hos Suhm, Ny Saml. I. 331 ff, S. 342: »Parvis remorum casis tua surget origo«. ⁹⁰) Ifølge Pontoppidan. IV. 67. ⁹¹) Jvfr. en Debat i Aa. St. Strejftog 6. Febr. 1938; Indlæg 8. Febr.; Strejftog 9. Febr.; Strejftog 12. Febr.; Indlæg 14. Febr.; Strejftog 15. Febr.; Indlæg 16. Febr.; Strejftog 17. Febr.; Indlæg 19. Febr.; Strejftog 20. Febr.; Leder 23. Febr. 1938.

TOPOGRAFI

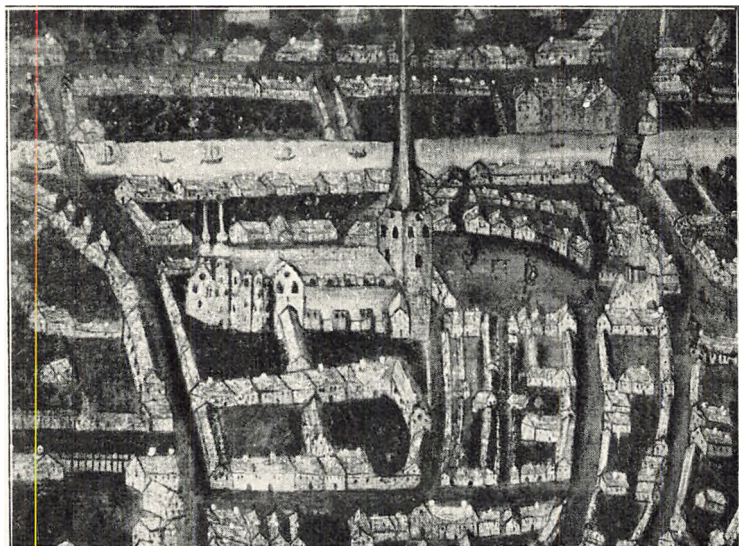
AF EJLER HAUGSTED

I. MIDDELALDERENS BY

AAEN ER BYENS MODER. Naar Fødslen fandt Sted, kan ikke siges med Sikkerhed, men det er mindst 1000 Aar siden. De fem Runestene, der er fundne ved Møllen og Frue Kirke, tyder bestemt paa, at der har været en Bebyggelse i det tiende Aarhundrede her Nord for Aaen, ikke langt fra dens Munding.

Det ældste Aarhus laa omkring den nuværende Frue Kirke og Lilletorv. Da St. Clemens Domkirke blev paabegyndt ca. 1200, blev der omkring den anlagt en ny Bydel, Bispens By eller St. Clemens Staden. Af dette middelalderlige Aarhus er der nu ikke andre Bygninger tilbage end Domkirken og Vor Frue Kirke og Kloster; men ved en Byvandring kan vi danne os en vis Forestilling om Tvillingebyen, der bestod af Bispedømmets svære røde Bygninger og Bymændenes lerklinede, straatækte, skrøbelige Gaarde og Boder; thi det er mere end sandsynligt, at Nutidens brolagte og asfalterede Gader dækker over Middelalderens med Kogødning og andet Affald fyldte bløde Kørebaner. Vi begynder paa Frederiksbro, der er opkaldt efter Frederik VI. Før den solide Kvaderstensbro blev bygget af Landevejsingeniører 1839, laa der en Træbro, Basballebro, der havde Navn efter den Købmandsslægt, der længe havde sin Gaard der, hvor nu Magasin du Nord ligger. Som Gadenavnet Immervad fortæller, var der før Broen et Vadested, der viste sig i et Glimt, da Aabunden blev blottet, dengang da Aaen blev overdækket fra Immervad til Grønnegade. Man saa den primitive middelalderlige Brolægning, som Købmænds Fragtvogne og Bønders Pindevogne har skumplet over, efter at de har rumlet ned ad den Bakke, der efter den store Begivenhed, at der blev bygget Bro, blev kaldt Brøbjerg. For Enden af Immervad opstod den lille Købings Torv, det nuværende Lilletorv, hvorfra en Vejstjerne udgik. Fra alle Kanter kunde Byens og Omegnens Folk strømme til og deltage i dets Handel. Fiskerbaade og Transportskibe lagde til lige øst for Vadestedet, hvor den ældste Havn laa, beskyttet mod Storm og vendiske Sørøvere. Vigtigst af de Gader, der udgik fra Torvet, var Vestergade, der løber omtrent parallelt med Aaen og giver Adgang til Torvet fra Landsbyer

mod Vest og peger mod Viborg; Nord for den, paa den nuværende Frue Kirkes og Klosters Plads, laa den ældste til St. Nikolaj indviede Domkirke af Sten, der vistnok er bygget kort efter 1100, og formodentlig ogsaa de ældste Bispers Gaard. Den Rest, der endnu ses i Frue Kirkes Nordmur, viser, at Kirken har været tarvelig; hermed stemmer den Bemærkning i Øm

*Udsnit af Maleri fra 17. Aarhundrede.
Tilhørende Aarhus Museum.*

Klosters Krø-
nike, at Bispedømmet i Aarhus (i det 12. Aarh.) var meget ringe og fattigt. — Henimod 1200 gjorde Opsvinget i Valdemarer-
nes Storhedstid sig ogsaa gældende i Byen ved Aagabet, navnlig paa Bispedømmets Omraade sporer vi det den Dag i Dag. Biskop Peder

Vagnsøn, Absalons Frænde, den første kraftfulde Personlighed, som vi kender i Aarhus, tog fat paa Bygningen af St. Clemens Katedralen og har sandsynligvis planlagt en helt ny By, St. Clemens Staden¹⁾, omkring denne, øst for den lille Købing.

Gaar vi fra Lilletorv mod Øst, kommer vi igennem en kort Gade med det underlige Navn Borgporten. Tværs over den stod indtil 1685 et middelalderligt Porttaarn, der dannede Skel mellem de to Bydele. Da Grunden blev gravet til Ejendommen Borgporten 1916 paa en 1593 opført Købmandsgaards Plads (»Marcus Bechs Gaard«), saa man ikke blot Fundamenter af Borgportens nordre Del, men det viste sig meget tydeligt, at den var et Led i en Bybefæstning. Det var muligt at følge Volden og Graven et Stykke mod Nord. Graven, der var fyldt med Gødning og Affald, laa under Badstuegade; Voldens Profil blev tydelig set inde paa Ejendommens Grund pegende i Retning af Gaden, Volden, der aabenbart er anlagt ovenpaa den halvt udjævnede Vold, der maa have drejet mod Øst et Stykke sydfor Gaden, Graven, der har faaet Navn efter den opfyldte nordre Grav, der ved en Udgravning

¹⁾ Hugo Matthiessen i *Architekten* 1920, S. 153—160.

i Foraaret 1938 er paavist syd for Husrækken og vel har ført ud til Kysten nord for Skolebakken. Den vestre Grav og Vold maa have ført til Aaen, paa hvis Nordside den søndre Vold, der blev set ved Grundgravningen til Privatbankens Aagadefløj, førte ud til Havet. — Indenfor denne skæve Firkant voksede Bispebyen op. Torvegadens, eller som den forholdsvis nylig er blevet kaldt, Storetorvs mærkelige Trekantsform kan forklares ud fra Bispens Ønske om, at enhver, der gik igennem Borgporten, straks skulde se Domkirkens statelige Vestfront med de to romanske Taarne.

Nord for Kirken voksede efterhaanden den store Bispegaard op, dér hvor nu Raadhuset og Nationalbanken ligger; dens Hovedfløj laa vinkelret paa Kirken, ud til den nuværende Bispegade, mens Sidefløjen strakte sig langs Kirkegaarden hen til Mejlgade. Den østre Del af Rosensgade hed i 18. Aarhundrede »Bag Bispegaarden«. Mod Øst laa som nu Skolen og mod Syd Kannikernes Gaarde med Haver ned mod Aaen, mod Vest blev Borgernes Raadhus bygget, et lille Hus i Skyggen af Kirken. I Aarhus har der ikke været saa mange Klostre som i andre Bispestæder, men de to, der kendes, var betydelige Stiftelser: Sortebrødreklostret paa den gamle Domkirkes Plads Nord for Vestergade, Syd for den senere Klostergade, og Karmeliterklostret Syd for Byen paa Brobjerg, hvor dets vidtløftige Bygninger stod paa Jyllands-Postens, Frimurerlogens og flere Naboejendommers Grund. Af Sognekirker kendes nu kun St. Olufs Kirke²⁾, der laa paa den nuværende Olufs Kirkegaard. 1286 nævnes for første Gang Vandmøllen³⁾, der laa paa den nuværende Mølleparks (Bibliotekshavens) Grund og havde Vejforbindelse baade med Vestergade og Klostret paa Brobjerg.

I den yngre Middelalder voksede Bebyggelsen udover Befæstningens snævre Grænser: imod Nord skød Husrækkerne sig frem i Forlængelse af Studsgade og Mejlgade ud til Bækken, hvor der i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede blev lagt en ny Befæstningslinie. Et Vidnesbyrd om, at de gamle Fæstningsværker forsvandt, har vi i et Brev fra Christiern I 1477^{3a)}, hvori det tillades, at Grundene mellem Aaen og Byens Planker blev bebyggede; saa opstod Aagade paa Søndervolds Plads; og efterhaanden jævnedes og bebyggedes de gamle Volde og Grave.

II. ENEVÆLDENS BY

Reformationen var et Slag for Bispebyen, hele den store Virksomhed, der udgik fra Domkirken og dens Omgivelser blev standset, og de store Bygninger omkring den forfaldt og forsvandt; men i den Opgangstid, der varede til Kejserkrigen, voksede Byen i Vest, Nord og Syd noget ud over sine tidligere Grænser og fik den Form og Størrelse, som den bevarede nogenlunde uforandret til ca. 1800. Vi vender tilbage til Immervad og kan nu gaa over

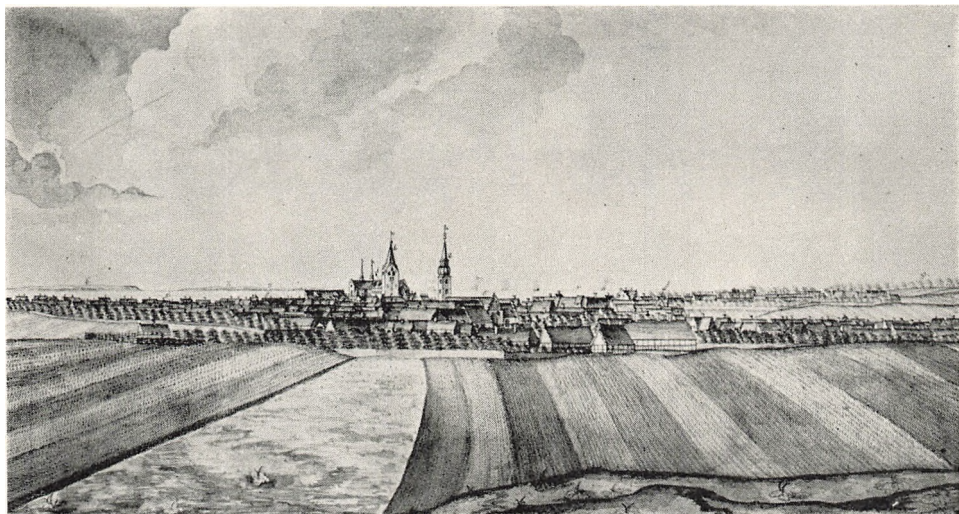
²⁾ 1203 nævnes en Frue Kirke. ³⁾ S. R. D. VI, S. 396 f. ^{3a)} Hbz. I, S. 31.

Alvarus Tode jr.

*Prospekt af Aarhus set fra Syd (Pontoppidans danske Atlas IV 1768).
For Enden af Hads Herreds Vej ses yderste Mindeport. Vest for Domkirken Raadhuset.*

Basballebroen til en Gade med Købmandsgaarde, Brobjerg, der afsluttes med Brobjergs Port; en Sidegade drejer af til venstre og løber parallelt med Aaen i Retning af Mindet (Aamundingen) under Navn af Fiskergyde og Mindegade, der lukkes af den inderste Mindeport. En Bro, Nr. 2 Mindebroen, fører over til Revet, derfra gaar Skolegade mod Nord mellem Latinskolen og Domkirkens Kor og fortsættes af Middelgaden, der afsluttes af Middelgades Port. Volden fortsættes af Studsgade til Studsgades Port. Graven forlænges mod Vest af Klostergade, bag Klosters Have drejer en Gade mod Nord,

Prospekt af Aarhus set fra Nordvest (Frederik V's Atlas).

Nord for Domkirken ses den gamle Bispegaard. Nord for Frue Kirke Klosteret.

Munkegade, som lukkes af Munkeport, mens Skidengyde i en Bue vesten om Klosterhaven fører til Vestergade, som forlænges af Møllegade, der nord for Møllen lukkes af Mølleporten, mens Vesterport lukker for Vestergades Vinkelgade. Fra Møllen fører en Bro over Aaen, og opad Hieronymus Bakken naar vi Brobjerg og vender tilbage til vort Udgangspunkt, Basballe Broen. Større var Aarhus ikke i den ældre Enevældetid.

Paa Frederik VI's Tid afrundedes Byen ved Anlæg af Alléer bag om Byen⁴⁾, hvis Træer forlængst er forsvundne. Fra Hadsherredsvejen, der førte til Mindeport, og paa sit inderste Stykke hed Dynkarken, gik Sønderallé til Frederiksport, hvorfra Skanderborgvejen udgik, og hvor den nuværende »gamle« Kirkegaard blev anlagt 1818, efter at det var bleven forbudt at begrave de døde ved Kirkerne inde i Byen. Fra Frederiks Port, der

⁴⁾ For Enden af Dynkarken laa den yderste Mindeport. ⁵⁾ Sønderallé's Popler er vistnok plantet af Oberst Høegh Guldberg, der i 1824 begyndte at beplante Folddumperne; Vester- og Nørreallé blev anlagt 1821 af Borgmester Fleischer. (H. Sejerholt: For 100 Aar siden. Aa. St. A. 1929, S. 25 ff.)

blev opkaldt efter Frederik VI ved Kongebesøget 1824, førte Vesterallé ned ad Bakken over Aaen og forbi Møllen til Grisetorvet, hvorfra Nørreallé blev ført mod Øst omtrent parallelt med Klostergade. Ad disse Alléer kunde Borgerne spadsere »bagom Byen«, og da man i Tyverne begyndte at beplante Kløften, Folddumperne, fik den lille By sit første Anlæg, det senere Vennelyst.

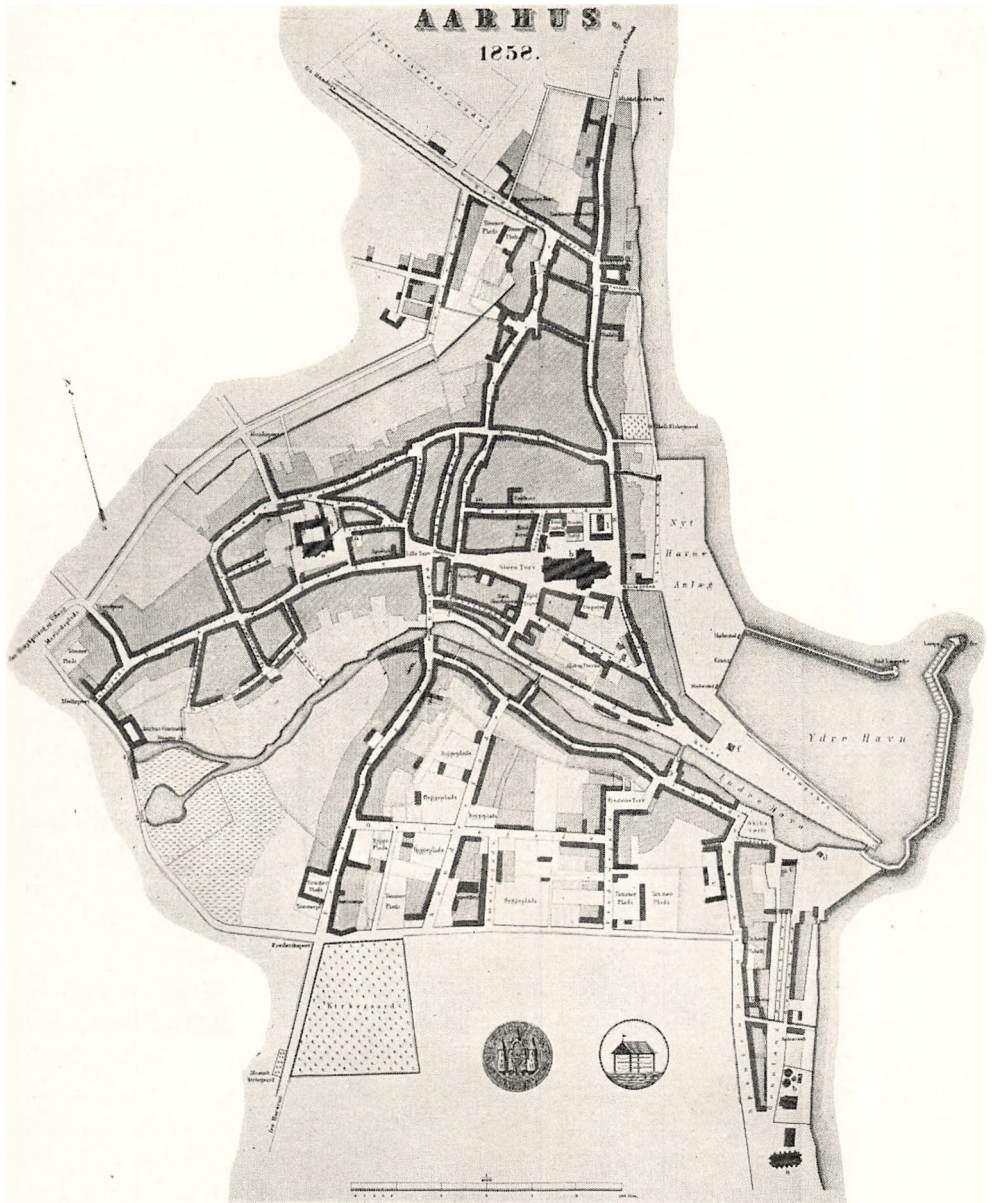
Indenfor Alléernes Ramme voksede Byen jævnt og sindigt. Arealet mellem Fiskergade, Mindegade og Sønderallé blev efterhaanden bebygget. Udenfor Dynkarken groede der Beboelseshuse og beskedne industrielle Virksomheder op langs Hadsherredsvejen, der fik Navnet Spanien efter Spaniens Kaserne (1808). I Fyrerne anlagdes Fredenstov og Fredensgade, der endnu har bevaret noget af den Tids Præg, og fra Fiskergade skød en beskeden Forstadsgade sig ud mod Syd; det var Begyndelsen til Søndergade. Da Søren Frich 1854 grundlagde sin forholdvise store Fabrik paa Hjørnet af Søndergade og Sønderallé, hvor nu Regina ligger, laa den udenfor Byen.

III. VORE DAGES BY

Det var først i Treserne og Halvfjerdserne, at Grunden blev lagt for den stærke Udvikling, der tog Fart i Firserne og siden er fortsat.

Samtidig med Havneudvidelsen kom Jernbanen. Aarhus blev Udgangspunkt for Nørrejylland's første Baner fra Aarhus til Randers og Viborg 1862. Stationen blev bygget paa Landet; gennem Bymark og Gartnerhaver førtes Rysegade til Frichs Hjørne. Først 1868 naaede den jyske Længdebane, der udgik fra Fredericia, til Aarhus, og 1877 begyndte Togene at køre paa Østbanen. Det blev af største Betydning for Byens Vækst, at der i den virkede Mænd, der forstod at udnytte de Chancer, som de forbedrede Trafikforhold og Industrialismens Fremvækst bød. I Købmandsgaarden i Mindegade ved den gamle Havn oparbejdede Hans Broge (fra 1847) den Kornforretning, der nu fortsættes af Korn- og Foderstofkompagniet, og var Sjælen og den drivende Kraft i mange andre Foretagender. Paa Vesterbro ved Silkeborgvejen voksede Bryggeriet Ceres op fra 1856, ved Banegaarden begyndte 1871 en ret beskeden Fabrikvirksomhed »Palmemøllen«, der nu er bleven til Aarhus Oliefabrik. Samme Aar begyndte Aarhus Privatbank sin Virksomhed. Først 1883 begyndte Købmanden Otto Mønsted at fabrikere Margarine.

Disse og mange andre Virksomheder lokkede mange Mennesker til Aarhus. Befolkningen steg med en efter danske Forhold rivende Hast. Nye Kvartaler blev byggede baade mod Nord og mod Syd, og i Byens Indre blev meget revet ned. Det er jo klart, at Otto Mønsted ikke kunde drive Margarinefabrik i den Bindingsværks Købmandsgaard paa Vestergade, hvor Hartvig Philip Rée paa Frederik VI's Tid havde haft Plads nok til sin blandede Forretning.

Bykort fra Trap: Danmark, 1. Udgave. 1859.

Den rivende Udvikling har forandret Aarhus til Ukendelighed. Den lille, stille Provinsby ved Aaen indenfor Alléerne med dens Købmænd, Laugshaandværkere og Smaafolk, der alle kendte hinanden og fandt sig i deres Skæbne, er ikke mere; de, der husker den, er snart alle døde. Det store Samfund af Tilflyttere og deres Børn, der danner Nutidens Aarhus, er noget helt andet. Det er Folk rundt omkring fra, dog især fra Jylland. Paa Gader og i Butikker hører man »Aarhusianere« tale alle mulige jyske Dialekter, mens københavnsk og fynsk er sjældent. Jyllands største By suger Kraft fra hele Halvøen. De fleste af de ældre er prægede af Landet, mens der i det unge Slægtled er mange indfødte ved Siden af Tilflyttere, der bliver ved at strømme til. Det nye Aarhus er en moderne demokratisk By, hvor to Typer dominerer, Arbejderen og Kontormanden.

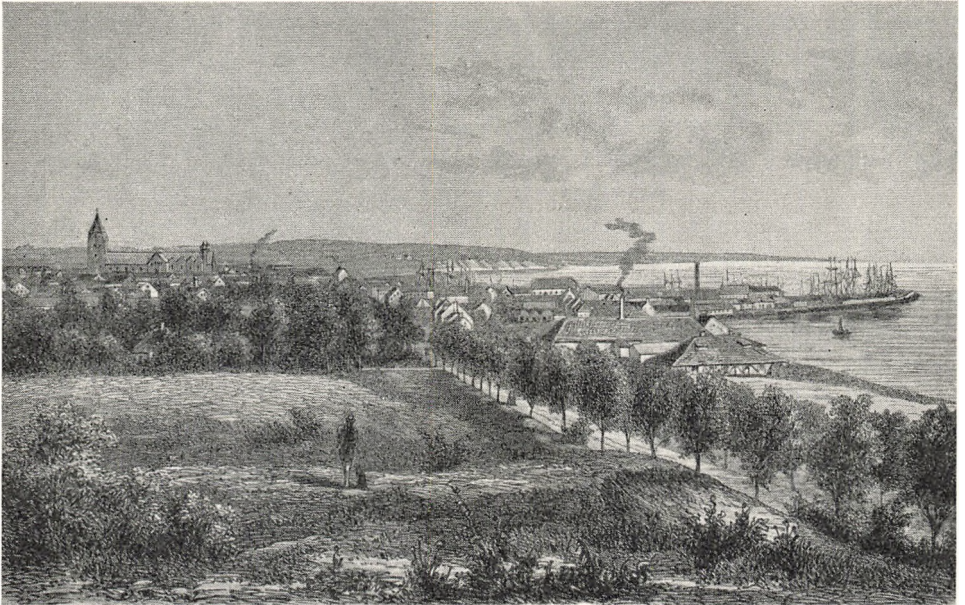
Men vi maa fortsætte Byvandringen i de store nye Kvarterer, der er vokset op i Løbet af de sidste halvhundrede Aar. Hvor kolossalt Bebyggelsen har bredt sig, ser man med et Blik ved at sammenligne Kortet i første Udgave af Trap (1858) med et Kort af i Dag. Mens den gamle By bag Alléerne nord for Aaen er bygget paa den hævede Bund af den fordums Bra-brandfjords yderste Del — fra Revet til Aarhus Mølle — og Syd for Aaen dækker Fjordens søndre Skraaning (Brøbjerg) og et Stykke af Marken mod Syd, saaledes at den danner en Slags Trekant med Møllen som Toppunkt og Kysten som Grundlinie, er den nye By vokset op dels opad den brede Aas, der hæver fra den fordums Fjords Nordkyst, dels længere ind i Dalen, dels paa Markerne mod Syd, saaledes at Byen nu danner en Slags Rektangel med Længderetning Nord-Syd fra Vejlbys Skel til Havreballeskov.

Vi standsede ved Banegaarden, der 1862 blev bygget paa Landet syd for Byen, men nu danner Midtpunktet i den søndre Bydel. Det er gaaet med den næsten som med Havnen: 1884 blev den afløst af en meget større Bygning, der allerede i Begyndelsen af Aarhundredet var for lille; men det varede længe, før Banegaardsspørgsmaalet fandt en tilfredsstillende Løsning. I Begyndelsen af Tyverne blev Gods- og Rangerbanegaarden flyttet bort og breder sig nu paa store Arealer i Mølleengen, hvor den statelige Hovedbygning ligger med Façade til Skovgaardsgade; derpaa blev hele Terrænet foran Personbanegaarden opfyldt og planeret, saa det blev muligt at anlægge den store, tidssvarende Højbanegaard, der blev taget i Brug 1929. En Følge af Opfyldningen var, at Husene omkring den gamle Banegaard maatte nedrives. Man kunde da omgive den nye Plads og den nyanlagte Parkallé med statelige Beboelseshuse, der i Trediverne er opført efter en Plan fra Begyndelsen af Tyverne; de forekommer derfor gammeldags ved Siden af »Demokraten«s Hus fra 1936. Øst for Banegaarden ligger Central-

værkstedernes store Bygningskompleks, og paa den gamle Godsbanegaards Plads har man, meget praktisk, givet Rutebilstationen Plads.

Banen er ført ind til Aarhus H. gennem en dyb Udgravning, der blev gjort meget bredere ved Anlægget af den nye Banegaard. De to Broer, der førte over den, maatte da ombygges og udvides.

Den Palmemølle, der i 1871 blev bygget paa Marken syd for den lille Station, har gennemgaaet en endnu mere æventyrlig Udvikling end denne;

Aarhus set fra Syd.

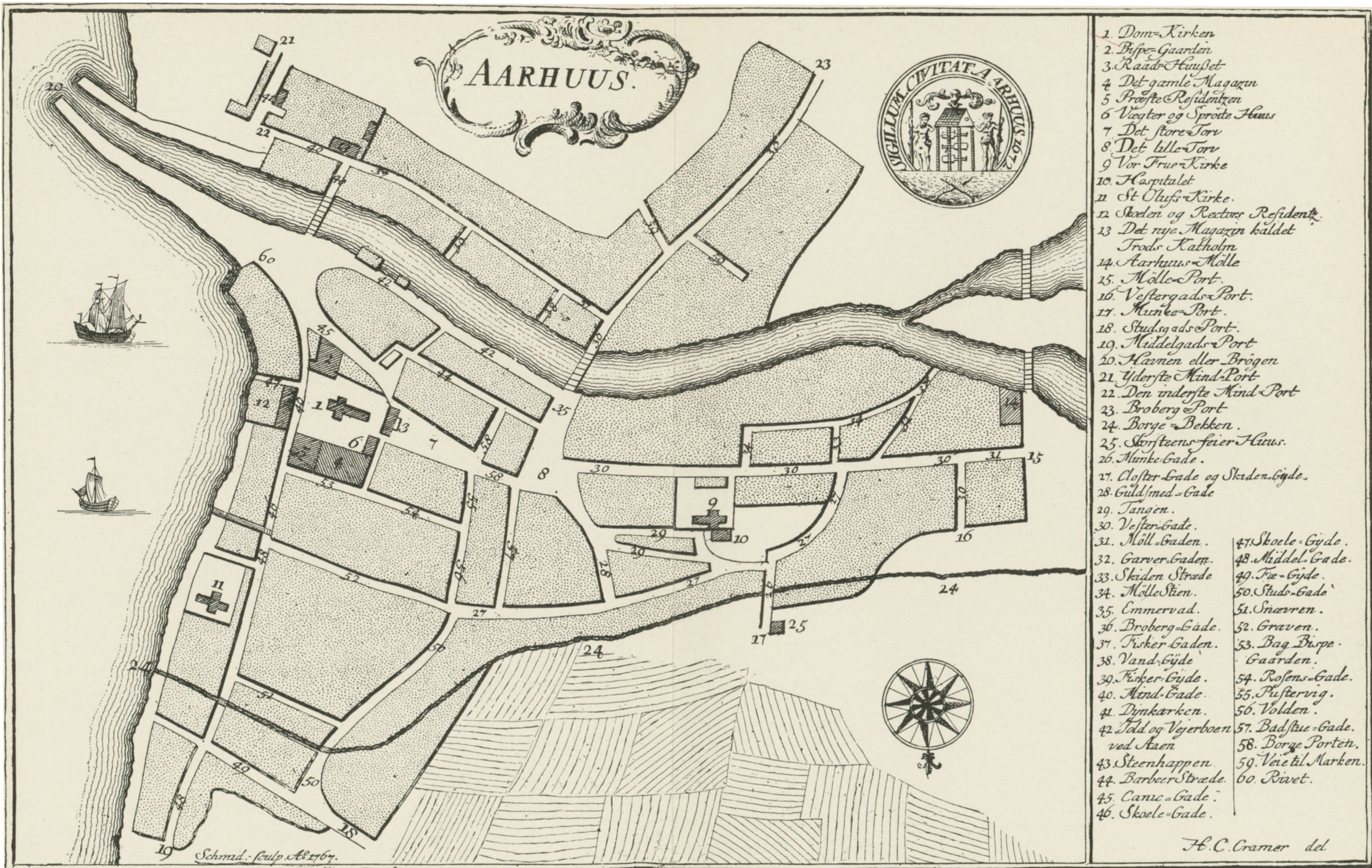
Trap: Danmark, 2. Udgave. 1879.

nu hedder den Aarhus Oliefabrik og er en af Landets største Industrivirksomheder; nede i Sydhavnen, hvor store Skibe lossere Kopro, er der anlagt en Fabrik Nr. 2.

Banen og Oliefabriken, der nu tilsammen beskæftiger langt over 2000 Mennesker, har været i høj Grad medvirkende til, at der er vokset en Bydel op Syd for Jernbanekløften. Bebyggelsen begyndte nærmest ved denne, hvor der laa en mindre Gaard, Jægergaarden^{o)}, hvis Jord blev udstykket i Halvfjerdserne. — Navnene Bruunsbro og Bruungade bevarer Mindet om den sidste Ejer, Etatsraad, Landstingsmand Mads Pagh Bruun, og Vejen fra Gaarden, der laa paa Centralværkstedernes Administrationsbyggnings Plads, til Skanderborg Landevej (Frederiksallé, der fortsætter Frederiksgade), hedder nu Jægergaardsgade.

I Firserne opstod Amtssygehuset, og St. Pauls Kirke byggedes for Enden

^{o)} Peter Holm: Om Jægergaarden. Aa. St. A. 1911, S. 1—14.

1. Dom-Kirken
2. Bispe-Gaarden
3. Raad-Huus
4. Det gamle Magazin
5. Provste-Residenten
6. Vægter og Sprøite-Huus
7. Det store Torv
8. Det lille Torv
9. Vor Fru-Kirke
10. Høspitalet
11. St. Olufi-Kirke.
12. Skolen og Rectors Residentz.
13. Det nye Magazin kaldet Trods Katholm
14. Aarhus-Mølle
15. Mølle-Port.
16. Vestergaads-Port.
17. Munkes-Port.
18. Studsgaads-Port.
19. Middeldgaads-Port
20. Havn eller Brøgen
21. Yderste Mind-Port
22. Den underste Mind-Port
23. Broberg-Port
24. Borge-Bekken.
25. Skorsteens-feier-Huus.
26. Munkes-Gade.
27. Kloster-Gade og Skolens-Gyde.
28. Guldmed-Gade
29. Tangen.
30. Vester-Gade.
31. Møll-Gaden.
32. Garver-Gaden.
33. Skolens Stræde
34. Møll-Stien.
35. Emmervad.
36. Broberg-Gade.
37. Fisker-Gaden.
38. Vand-Gyde.
39. Fisker-Gyde.
40. Mind-Gade.
41. Dinkærken.
42. Told og Vejerboen ved Aaen
43. Steenhappen.
44. Barber-Stræde.
45. Caric-Gade.
46. Skole-Gade.
47. Skole-Gyde.
48. Middeld-Gade.
49. Fize-Gyde.
50. Studsgade
51. Snævreren.
52. Graven.
53. Bag Bispe-Gaarden.
54. Rosens-Gade.
55. Pustervig.
56. Volden.
57. Badstue-Gade.
58. Borge-Porten.
59. Veie til Marken.
60. Rivet.

H. C. Cramer del

Gengivelse i Originalens Størrelse af H. C. Cramers Plan over Aarhus By i Pontoppidan: Danske Atlas IV. 1768. (NB. Nord nedad!)

af Bruungade paa det nye Kvarters, Frederiksbjergs, højeste Punkt. Men her stødte Byens naturlige Vækst paa en usynlig Mur, Skellet mod Herregaarden Marselisborgs Hovedparcel. Det var en stor Begivenhed i Aarhus Bys Historie, at Byraadet i 1896 købte hele Marselisborg Gods af Minister H. P. Ingerslev faa Dage før hans Død. Gadelinien Horsensgade—Ingerslevs Boulevard—Odensegade danner Grænsen mellem Frederiksbjerg og de nye Marselisborgkvarterer, der nu er naaet helt ud til Havreballeskov. I de første 10—12 Aar var der en meget travl Virksomhed med Gadeanlæg og Byggeri i den østre Del af Arealet, Bruungade blev fortsat af Hans Brogesgade til Dalgas Avenue, der fører ud til den nye, brede Strandvej.

Hele Bebyggelsen syd for Odensegade og Villaerne ved Dalgas Avenue og Strandvejen er præget af Smagen kort efter Aarhundredskiftet. 1908—09 skød »den hvide By ved Havet« op, husede Landsudstillingen een kold Sommer og forsvandt saa, efterladende tomme øde Steder og Kolonihaver, der først nu bliver taget ind til Parkbebyggelse. 1913 blev Marselisborg Hospital taget i Brug, og derefter kom Villakvarteret nærmest Skoven. I den sidste halve Snes Aar og navnlig siden 1932 er der vokset en hel By op mellem Vestergaardsgade og Skanderborg Landevej med Hovedgaden Søndre Ringgade, der skal fortsættes Byen rundt og danne Forbindelse mellem de forskellige Landeveje, der straalere ud fra den. Her er brede Gader og moderne Huse, hvis Lejligheder har faa Værelser og mange Bekvemmeligheder. Gadernes Navne bevarer Mindet om de Byraadsmedlemmer, der var med til Købet.

Nord for den gamle By blev Skraaningerne nord for Nørreallé og Nørregade tidligt bebyggede; det er Ø-gaderne med Sjællandsgade og Ny Munkegade (Munkebakken) som Hovedgader, gennemgaaende Huse med Smaaligheder af ældre Type.

Paa Højden ligger nær ved Bugten med frie Udsigter den store nye Kirkegaard, anlagt 1876, og hinsides den naar Bebyggelsen ved Trøjborg og i Skovvangen helt ud til Vejlbys Skel. Vest for Kirkegaarden ses De gamles Hjem, det ustandseligt voksende Kommunehospital, der holder Trit med Byens Vækst og Videnskabens Fremskridt, samt den jyske Fødselsanstalt, der af velkendte Grunde ikke trænger saa stærkt til Udvidelser. Tæt ved den medicinske By paa et højt bølgeformet Terræn vest for Randers Landevej rejstes i 1933 den første Bygning i det planlagte store Komplex, der nu skal rumme Landets andet Universitet; den ligger frit og aabent med Udsigt over By og Bugt og behersker Universitetsparken; i ærbødig Afstand vokser Studenterkollegier, Instituter og Professorboliger op paa de grønne Plæner.

Store Arealer optages af de to Kaserner, hvoraf den ene er bygget til Fodfolk, den anden til Artillerister, og deres Eksercerplads paa Galgebakken. Men der er dog endnu heroppe paa Bakken stor Plads til Byens fremtidige Udvidelser.

Vest for Vesterallé breder Aadalen sig mod Vest. De side Mølleenge egnede sig bedre til Skøjtebane end til Byggepladser; man udnyttede derfor først Skraaningerne mellem Engene og de to Hovedlandeveje, der Syd og Nord for Aaen fører til Skanderborg og Silkeborg. Overfor Kirkegaarden ved Frederiks Allé (Skanderborgvejen) fik Dragonkasernen sin Plads og bagved den Forsørgelsesanstalten.

Da Vandmøllen blev nedlagt 1873, blev Mølledammen fyldt, og Aarhus Museum bygget paa dens Plads. — Langs Silkeborgvejen (Vesterbrogade) voksede Bryggeriet Ceres' store Komplex efterhaanden op — med Vandværket til Nabo — og paa Skraaningen anlagdes den endnu bevarede Have, den største i Aarhus. Ved Viborgvejen fik det jyske Haveselskab sin Virksomhed i den meget smukke »Selskabshave«, der nu danner Rammen om »Den gamle By«. Det varede længe, før Byggeriet tog Fart paa denne Kant, men i den sidste halve Snes Aar er store Kvarterer voksede op udenfor »Den gamle By« og paa Trekanten mellem de to Landeveje. Her dominerer det nye Amtssygehus, og ved Bygrænsen breder Vestre Kirkegaard sig med Udsigt langt ind i Aadalen.

Som alle andre større Byer har Aarhus strakt sine Fangarme langt ud i Omegnen. Landsbyerne Vejlbj, Hasle, Aabyhøj, Brabrand og Viby er omdannede til Forstæder, og store Arealer dækkes af Enkeltbebyggelse og Gartnerier.

Det er indlysende, at den lille Købstad indenfor Alléerne maatte omformes under denne rivende Udvikling. Bygninger, der kunde bruges, da Byen i Treserne havde en halv Snes Tusind Indbyggere, maatte erstattes af større og bedre under dens Vækst til de hundrede Tusind, eller Virksomheder maatte deles. I Stedet for de to Kommuneskoler i Vestergade og Paradisgade, er der nu tolv store moderne Folkeskoler. Privatbanken, der i 1871 begyndte i et lille Hus i Rosensgade, virker nu i en mægtig Bygning i Kannikegade og har en Mængde Filialer.

De gamle, smalle Bindingsværksbygninger kunde ikke bruges til moderne Handels- og Industrivirksomheder og er snart forsvundne alle. De enkelte ubebyggede Pladser og Haver er taget i Brug. Denne gradvise Omdannelse, der naturligvis ikke her kan følges i sine Enkeltheder, — vi maa nøjes med faa tilfældig valgte Eksempler — har givet den indre By et uensartet og uroligt Præg. Et hypermoderne Hus kiles ind mellem et rigtig gammelt og et fra Firserne, Nybygninger fra Firserne og Halvfemserne tilfredsstillende ikke længere. Vi har nylig set Hjørnehuset Store Torv-Clemenstov blive erstattet af en borgagtig Bankbygning. I Aarene omkring Aarhundredskiftet byggedes, foruden Toldkammerbygningen, Teatret, Statsbiblioteket, Posthuset, Katedralskolen samt Handelshøjskolen og Marselisborg Skole. Fra samme Tid stammer Tinghuset, Handelsbanken og Royal. Som Eksempler paa Bygninger fra Krigs- og Efterkrigstiden kan nævnes Regina og

Stadion i Havreballeskoven, og fra de sidste Aar Badeanstalten og Folkebiblioteket. Det har voldt og volder store Vanskeligheder at skaffe Plads til Nutidens Trafik i den gamle Bys snævre Gader. Ved Anlægget af St. Clemens Bro 1884 skabtes Byens Strøg fra Banegaarden til Store Torv; Frederiksgade blev degraderet til Sidegade, og den før saa ringe Søndergade blev Hovedgade. Som et stort Arbejde fra de sidste Aar kan nævnes Overdækningen af Aaen fra Frederiks- til Christiansbroen og Anlægget af Aaboulevard med smukke moderne Beboelseshuse. Naar Overdækningen fortsættes til Havnen, haaber man, at Vestergade og Torvene bliver aflastede for en Del af Trafikken. Allerede nu er der fra Immervad ad Aaboulevarde langs Aaen og forbi Ceres en bred og god Kørebane til Viborg- og Silkeborgvejene. Mellem Grønnegade og Slusebroen laa der indtil Aarhundredskiftet syd for Aaen en ubebygget Skraaning, der blev kaldt Bispetofte, fordi den havde tilhørt Bispeembedet, og paa Nordsiden Aarhus Møllens vidtløftige Bindingsværksbygninger, dens store Have, Blegdammen og Møllestiernes lave rødtagede Huse. Det var en smuk Udsigt, der aabnede sig for en, naar man fra Frederiksport gik ned ad Fattiggaardsbakken: Aaen, Møllen og den lille By omkring Frue Kirkes Taarn med de halvt bebyggede Højder i Baggrunden. Nu er alt fuldstændig forandret. Paa den før saa stille Fattiggaardsbakke ruller nu en kontinuerlig Strøm af Motorkøretøjer af alle Typer. Hele Bispetofte er bebygget: En Kommuneskole, Frimurerlogen, Tømrernes Stiftelse, Tinghuset, Statsbiblioteket, Kreditforeningen og Kunstbygningen, mest fritliggende Huse omgivne af Haver. Man maa helt ned til den betonhegnede kanalagtige Aa for at se, hvad der er kommet i Stedet for Møllen: et lille Anlæg med spredte gamle Træer og en overdaadig Blomsterpragt; paa de statelige Bænke sidder Aldersrentenydere og hvem, der ellers har Tid, og slikker Solskin, mens Børn leger i Sandet, og Johannes Bjergs unge Par leger Elskovsleg bag Vandstraalernes Slør. Bagved Anlægget paa en Terrasse ligger det ny Folkebibliotek med de mægtige Vinduesflader; en Strøm af Mennesker gaar ud og ind for at bytte Bøger. Men mod Øst ser man bag Møllegaardens og Frimurerstiftelsens røde høje Murmasser Møllestiernes lave, trange, forfaldne »Boder«, der taler deres stille Sprog om Modsætningen mellem før og nu og i et Glimt viser Forskellen mellem det gamle og det ny Aarhus.

I det næste Afsnit tager vi den Traad op, som vi slap (S. 79) ved Omtalen af Hardeknuds Mønter, det ældste sikre Vidnesbyrd om Aros' Tilværelse som Møntsted, og begynder den lange Vandring, der igennem ni hundrede Aar fører os fra Nybygden ved Aaens Nordbred til den store By ved den aabne Bugt, Rigets anden Stad, der ligger i Danmarks geografiske Centrum.

BISPEDØMMETS HISTORIE

AF EJLER HAUGSTED

I. MISSIONSTIDEN TIL c. 1060

VI HAR LÆNGE beskæftiget os med det arkæologiske Materiale og har søgt at udfinde, hvad Ting, som Jorden har gemt, kunde fortælle om fjerne Tider. Nu er det paa Tide, at vi vender Opmærksomheden mod det literære Materiale og søger at nærme os den Virkelighed, der ligger bagved de Dokumenter, Skildringer og Notitser, som Mennesker har nedskrevet om Aarhus i Middelalderen. For den ældre Tids Vedkommende er dette Materiale meget ringe; ingen, der aldrig har forsøgt at samle noget af det og bearbejde det, kan opfatte, hvor magert det er; de mest nærliggende Spørgsmaal kan ikke besvares, og det er umuligt at give en blot nogenlunde sammenhængende Skildring af Byens Historie i den ældre Middelalder. Om Rigets Historie og om Kirkens Historie kan der fortælles i store Træk, naar man tyer til udenlandske Kilder og drager Analogislutninger fra bedre oplyste Forhold andetsteds. Men naar man skal beskæftige sig med Lokalhistorie og vil forsøge at skildre Tilstande og fortælle om Begivenheder paa enkelt Sted — her Aarhus — saa begiver man sig ud paa en Ørkenvandring. Spor og Efterladenskaber fra den ældre Middelalders Mennesker er næsten alle forsvundet. Tiden er faret frem som Solen og Vinden i Ørkenen, hvor Sanddriverne har begravet de Rester af levende Liv, som den brændende Solhede ikke har svedet bort. Ligesom Ørkenvandrerens glæder sig, naar han finder svage Spor af en forsvunden Oase og gyser tilbage for det daarende Fata Morgana, saaledes maa Historikeren med Omhu og Kærlighed samle de faa visne eller tilsyneladende visne Levninger af fordums Liv, men han maa sky de Luftspejlinger, der stiger op af Bladene i gamle fabulerende Historiefortælleres og moderne teoretiserende Fantasters Bøger.

Vi vil nu prøve paa at samle, ordne og fortolke de faa og smaa Notitser om Aarhus i den ældre Middelalder, der kan pilles ud af de ældste Krøniker. Da det i overvejende Grad er kirkelige Forhold, vi faar lidt at vide om, er dette Afsnit blevet kaldt Bispedømmets Historie, men der vil løbe lidt andet Stof, der kan kaste Lys over Stedets Forhold, med ind; dog vil Bystyre og økonomiske Forhold blive behandlet i andre Bidrag til dette Værk.

Det vigtigste Kildeskrift til Danmarks Historie i det tiende og elvte Aarhundrede indtil Svend Estridsøns Død er Adam af Bremens Skrift om de Hamborgske Bispers Historie (*Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*)¹⁾. Forfatteren var Kannik i Bremen paa Ærkebiskop Adalberts Tid. Han foretog c. 1070 en Rejse igennem Danmark og besøgte Svend Estridsøn. Hans Skildring af Danmark, vor ældste Geografi, hviler altsaa paa Selvsyn, og hans Viden om Danmarks Historie stammer for en stor Del fra Kong Svends Fortællinger²⁾.

Næstefter Adam maa nævnes Roskildekrøniken (*Chronicon Roskildense*), forfattet af en Roskildeklerk c. 1140. Den første Del af denne, »den ældste Danmarkshistorie«, fra Harald Klaks Daab til Svend Estridsøn, er bygget paa Adam; men for Svendssønnernes Tid har den selvstændig Betydning.

Den ældste skriftlige Efterretning om Aarhus findes ikke hos Adam, men i Roskildekrøniken, og det er en af de ret faa Notitser, som Forfatteren ikke har skrevet af eller genfortalt; vi kan ikke efterspore, hvor han har faaet den fra, og det maa gøre os mistænksomme, at den ellers velunderrettede Bremerklerk ikke har den; den drejer sig nemlig om Opførelsen af den tredje Kirke i Danernes Land; den lyder: . . . Kong Erik døde, og Frode (Frothi) blev sat paa Tronen; ham døbte Bremerærkebisp Unni. Straks blev de Kirker, som før var ødelagte, genopbyggede i Slesvig og Ribe. Den tredje byggede Kongen til Ære for den hellige Trefoldighed i Aarhus³⁾.

Her kan den danske Missions Historie naturligtvis ikke fortælles, men jeg vil dog kort minde om, at Ophavsmanden til, at der blev paabegyndt et Missionsarbejde i Danmark, var den fremragende Ærkebiskop Ebbo af Reims, der 822 fik pavelig Fuldmagt til at drive Mission i Danmark og selv rejste herop og døbte mange; hans Værk blev fortsat af den franske Benediktiner Ansgar, der fulgte hjem med den danske Kong Harald efter Daabefesten i Ingelheim ved Mainz 826; men allerede 827 maatte Kong Harald rømme Landet, og Ansgar fulgte med, og hans Bispedømme blev senere (845) flyttet fra Hamborg til Bremen. Selvom det lykkedes Ansgar at faa Tilladelse til at bygge Kirker i Hedeby og Ribe, førte heller ikke dette Tilløb til Mission til noget større Resultat. Først omtrent 100 Aar efter Ansgars første Besøg blev Missionsarbejdet fra Bremen for Alvor taget op igen af Ærkebiskop Unni (918—936), der selv med et stort Følge foretog en stor Missionsrejse gennem Danmark til Birka i Sverige, hvor han døde. Adam fortæller, at han ikke kunde bøje den grusomme Kong Gorms Sind, men han fandt Støtte hos Kongesønnen Harald, der tillod ham at prædike for Hedningerne og at ordinere Præster ved Kirkerne⁴⁾. Roskildeklerkens Meddelelse om Opførelsen af en Kirke i Aarhus passer egentlig helt godt ind

¹⁾ A. v. Br. herausg. v. Bernhard Schmeidler: Hannover u. Leipzig 1917. ²⁾ Adam III, cap. 54: *magnam hujus libelli materiam ex ejus ore collegi.* ³⁾ *Terciam rex in honore sancte Trinitatis apud Arusam edificavit.* Gertz: *Scriptores minores* I, 17. ⁴⁾ Adam I, cap. 58.

i denne Sammenhæng, men hvor kommer denne Kong Frode fra? Adam kender ham ikke, men da han af Kong Svend har hørt, at der var mange Konger — maaske samtidigt — før Gorm, kan det jo være, at Frodes Navn er blevet glemmt af Hjemmelsmand eller Forfatter⁵).

Med Unnis Efterfølger, den store Adeldag (936—988), faar vi fastere Bund under Fødderne. Han fik af Pave Agapetus 948 Tilladelse til at ordinere Bisper i Danmark og hos de andre nordiske Folk og indviede derpaa tre danske Bisper, Hored i Slesvig (Hedeby), Liufdag i Ribe og Reginbrand i Aarhus⁶). Kirkerne i Fyn, Sjælland og Skaane blev stillet under disse tre Bisper. De nye Bisper ledsagede deres Ærkebisp til et stort Kirkemøde i Ingelheim, det Sted, hvor Kong Harald var blevet døbt 826. Vi hører intet om Grænserne for disse Bispedømmer, men af den Omstændighed, at de alle tre blev lagt i Jylland, maa man vel slutte, at Kristendommen dengang var mere udbredt i Jylland end paa Øerne, og at der fra Aarhus er udgaaet Mission til »Landene« hinsides Kattegat, Sjælland og Skaane. Adam taler i blomstrende Vendinger om Kristendommens Fremgang i den følgende Tid, Ord der bekræftes af Kristusbilledet og Indskriften paa den store Jellingesten: »Den Harald, som vandt sig Danmark hel og Norge og gjorde Danerne kristne«. — At Runestenene i Aarhus blev rejst efter gammel hedensk Skik, efter at Stedet var blevet Bispedømme, giver et klart Indtryk af Overgangstidens Forhold.

Vi kan slet ikke følge Reginbrands Virksomhed som Missionsbiskop for Østjylland og maaske for Sjælland og Skaane. Bispedømmet Aarhus nævnes een Gang i et Privilegiebrev (965) udstedt af Kejser Otto I, der fritager Hamborger Ærkebispens Lydbiskopper i Slesvig, Ribe og Aarhus for Afgifter til Kejseren af »alt, hvad de ejer i Marken (Markgrevskaabet i Grænseegnen) og i Kongeriget Danmark«. Adam fortæller, at Rygtet siger, at efter Adeldags Død var hele Jylland lige op til vor Tid delt i to Bispedømmer, idet det tredje i Aarhus gik ind⁷).

Nørrejylland blev altsaa samlet under een Bispestol i Ribe, der under Svend Tveskæg, Knud den Store og Hardeknud i næsten 40 Aar beklædtes af den danske Stormand, Odinkar den yngre († 1043). Han var en yngre Slægtning og Discipel af Odinkar den ældre, »der var en saare from Mand og lærd i det, der hører Gud til, foruden at han i verdslig Henseende var af fornem dansk Byrd. Derfor kunde han ogsaa let overbevise Barbarerne fuldstændig med Hensyn til vor Religion«⁸); efter at have missioneret i Østdanmark, blev han Biskop i Sverige. Den yngre Odinkar blev uddannet i Bremen og skal være døbt af Adeldag personlig. Han skildres som en meget

⁵) Adam I, cap. 52. ⁶) Sst. II, cap. 4: Reginbrondum ad Harusam. ⁷) Adam II, cap. 46: Sermo est post obitum Adeldagi archiepiscopi totam Judland usque ad nostram actatem in duos episcopatus bipartitam esse, *tercio apud Arhusam deficiente*. ⁸) Adam II, cap 26.

energisk Missionær og var for sin Tros og sin fromme Vandels Skyld Ærkebiskop Unwans fortroligste Ven⁹⁾). Af sine store Rigdomme skænkede han meget Gods til Ribe Bispedømme. »Skal æren for at have ført det danske folk til kristendommen tillægges nogen enkelt mand, da er sikkert biskop Odinkar nærmest dertil¹⁰⁾). Men ved Siden af den fra Bispen udgaaede Mission maa vi ogsaa nævne Mission fra England, der maa have betydet meget i den Tid, Danmark og England havde samme Konge. Odinkars Efterfølger som Biskop over Nørrejylland var Vale, en Bremerkannik, der senere nævnes som Biskop i Viborg; han er formodentlig flyttet til dette mere centralt beliggende Sted.

I Biskop Vales Tid var Forholdene i Danmark meget urolige. Det er mærkeligt, hvor Lys og Skygge staar skarpt overfor hinanden i Danmarks Middelalder. Efter den korte Stormagtstid under Knud den Store kom en urolig Fornedrelsens Tid, da Danerne maatte hylde den norske Kong Magnus, Olaf den Helliges Søn, som gjorde Kong Knuds Søstersøn Svend Estridsøn til Jarl i Danmark. Da han tog Kongenavn, kom Magnus med sin Flaade for at tugte ham. Den 18. December 1043 mødtes de to Flaader til Kamp paa Aarhus Bugt.

Da Magnus' Mænd roede frem, væbnede Svends Mænd sig og tengede (bandt) deres Skibe sammen. Om den haarde Kamp sang Skjalden Tjodolv:

Kongen og Jarlen førte
for kort Tid siden Skjoldene
sammen imod hinanden.
(Sværdleg blev det for Mændene),
saa at Stridsmændene
større Slag ikke
mindedes (Hæren gøre
Gny af Spyd kunde).

Kong Magnus gik med sit Følge op paa Svends Skib og ryddede det:

Syv Skibe ryddede
Sønnen af Olav Digre,
Sejr vandt Kongen; i Sogn
sligt vilde glæde Kvinderne.

En anden Skjald, Odd Kikineskjald, sang:

Men lidt før Jul en anden
uhyggelig Strid blev
holdt udenfor Aros,
hæftig blev Kampen blandt Mændene.

⁹⁾ Adam II, cap. 49. ¹⁰⁾ Erik Arup I, S. 142. 1925.

Svend flygtede om Natten til Sjælland — men Kong Magnus lagde sine Skibe til Land og lod straks om Natten sine Mænd fare paa Land. Tidlig om Morgenen kom de ned med stort Strandhug¹¹).

Det er i denne Kamp, at Rafn og Regnar Knudsen kan tænke sig, at Ful er falden¹²).

Kong Magnus forfulgte sin Sejr og hærgede Sjælland og Fyn, mens Svend gennem Skaane flygtede til Sverige. Efter at Kongen havde sat sine Mænd til Landsstyrelsen overalt i Danmark, vendte han i Foraaret 1044 tilbage til Norge med sin Hær. Men saa red Svend med en stor Hær fra Sveavælde ind i Skaane, hvor han blev vel modtaget og fik flere Folk, og gjorde sig derefter til Herre over Sjælland og Fyn. Da Kong Magnus spurgte dette, drog han sydpaa med sin Flaade og mødte Svend ved Helgenæs en Sommeraften. Kampen varede hele Natten.

Tjodolv skildrer Slaget:

Der, som Helganes hedder,
her faldt for Spydene
Svends Mænd (saarede
Svendene sank i Døden).
Mørenes¹³) milde Fyrste
mangt et Snarespyd sendte;
Odden af Aske-Lansen
Landsherren farvede blodig.

Kampen var haard, men Nordmændene sejrede og fik meget Hærfang (Bytte), herom siger Tjodolv:

Fagre Vaaben fik jeg
(forud til Kvinden jeg spaaed).
Der vandt jeg Hjælm, da den haarde
Hærkonge bankede Daner¹⁴).

Svend maatte atter flygte til Sverige, og Kong Magnus gjorde sig paany til Herre over al Danmark¹⁵).

Efter dette lille Hvil i den farverige og livfulde Kongesagas Oase fortsætter vi Ørkenvandringen, til vi atter møder Bremerklerken, der fortæller os, at i Kampene mellem Svend og Harald Haarderaade blev Kirken i Aarhus stukket i Brand¹⁶). Han har, som ovenfor nævnt, paa Grundlag af Selvsyn givet en Skildring af Danmark, som det viste sig for ham efter Afslutningen af de dansk-norske Krige, da Kong Svend herskede ubestridt og

¹¹) Snorre, overs. af Storm, 2. Udg. 1900, S. 557—558, 564. ¹²) Se S. 75. ¹³) Søndmør og Nordmør paa det norske Vestland. ¹⁴) Snorre, S. 561 ff. ¹⁵) Regnar Knudsen kan tænke sig, at det var i denne Kamp, at Gyrd, der nævnes paa Sjelle Stenen, faldt, se Aa. St. A. 25, S. 229 ff. 1932. ¹⁶) Adam III, cap 13: et tunc Aarhusin ecclesia incensa.

søgte at bringe Orden. Han skildrer Jylland paa følgende Maade: »Jordbunden dér er gold; med Undtagelse af de Strækninger, der ligger nærmest Floden (Ejderen?), ser det næsten altsammen ud som en Ødemark, et Saltland og en vældig Ørken. Vel vrimler enhver Egn i Germanien skrækkeligt af dybe Skove, men Jylland er dog mere skrækindjagende end andre Egne, og det skyldes til Lands paa Grund af Manglen paa Afgrøde, til Vands paa Grund af Sørøvernes Angreb. Det befindes knap dyrket paa noget Sted og er knap egnet til menneskelig Bosættelse. Hvor derimod Havarme skærer sig ind, der rummer det meget store Byer«. Efter at han derpaa har omtalt Hedeby og Ribe, fortæller han om Aarhus: »det tredje Bispedømme skulde efter hans [Kejser Ottos] Ønske være i Aarhus; denne By¹⁷⁾ skilles fra Fyn ved et meget smalt Sund, som kommer ind fra Østersøen og strækker sig i mange Bugtninger mod Nord mellem Fyn og Jylland op til Byen Aarhus. Fra den sejler man til Fyn eller Sjælland eller til Skaane eller helt op til Norge«¹⁸⁾. Her kommer en Mand, der har rejst gennem Danmark, og paapeger Arhusas Betydning som Handelsplads og Overfartssted. Det er meget morsomt at høre, at Adam for snart 900 Aar siden har set, at det var en Hovedopgave for Byen ved den aabne Bugt midt i Riget at være Udgangspunkt for Trafiken fra Jylland til de andre Landsdele Fyn, Sjælland og Skaane, ja endog til Norge.

Af hans Skildring af Danmark fremgaar, at trods urolige Forhold er Kristendommen blevet udbredt over hele Riget (med Undtagelse af Bleking og Bornholm). Han nævner, at der var 300 Kirker i Skaane, 150 i Sjælland og 100 paa Fyn¹⁹⁾, Tal, der næppe skal tages bogstaveligt.

Da der kun var tre Bisper, Vale og Radulf i Jylland og Acco i Roskilde paa Øerne og Skaane, er det let at forstaa, at Kirken nu trængte til Organisation, at den fra at være et Missionsomraade maatte omdannes til et fast Led i Romerkirken.

II. BISPEDØMMETS UDVIKLING TIL 1191

Med Svend Estridsøn, Svend Kongefader, begyndte en ny Tid i Danmark; thi han tog fat paa et grundlæggende Nyordningsarbejde, hvoraf et vigtigt Led var en Reform af Kirkeforholdene. Den til Bremerærkebispens løst tilknyttede Missionskirke var nu naaet til et Punkt i sin Udvikling, hvor Trangen gjorde sig gældende til en mere regelbunden Indordning i Romerkirkens Rammer og en fastere Organisation i selve Landet.

I Samarbejde med den fremragende og ærgerrige Bremerærkebisp Adalbert (1043—72) gav Kong Svend den danske Kirke den Inddeling i Bisper-

¹⁷⁾ Han mener vistnok Bispedømmet. ¹⁸⁾ Adam IV, cap. 1 (Carsten L. Henrichsens Oversættelse. Kbh. 1930. ¹⁹⁾ Adam IV, cap. 7.

dømmer, som ikke blot bevarede uændret til Reformationen, men i det væsentlige har holdt sig til vore Dage.

Adam fortæller om et Møde mellem de to i Slesvig (1053), hvor der blev truffet Bestemmelse om mange kirkelige Anliggender; der blev holdt Raadslagninger om de kristnes Fred og om Hedningernes Omvendelse²⁰). Da de to Bisper, Vale i Nørrejylland og Acco i Roskilde, døde omtrent samtidig, blev Danmark delt 8²¹) Bispedømmer: Lund, Roskilde og Odense øst for Lillebælt og Slesvig, Ribe, Aarhus, Viborg og Vendsyssel-Thy i Jylland. De nye Bisper var næsten alle Bremerkanniker, og blev alle indviet af Adalbert, der følte sig som den danske Kirkes Herre og drømte om at gøre Bremen til et Patriarkat for Nordtyskland og de nordiske Lande. Denne Plan strandede paa Pavedømmets Modstand. Svend Estridsøn har derimod haft den Tanke, at de 8 danske Bispedømmer skulde indordnes i Romerkirken som en selvstændig Kirkeprovins, sideordnet med Bremen og de andre Ærkebispedømmer. Af nogle bevarede Breve fra Pave Gregor VII til den danske Konge kan man slutte²²), at denne er gaaet ind paa Tanken, der dog først blev virkeliggjort ved Oprettelsen af Kirkeprovinsen Lund i 1104.

Aarhus Stift var det mindste af de nye Bispedømmer og kom til at omfatte to østjydske Sysler, Aabo- og Løversyssel. 100 Aar efter Oprettelsen betegnes det som »meget ringe og fattigt«²³).

Om dette beskedne Bispedømmes Virksomhed i de første hundrede Aar melder de skriftlige Kilder saare lidt. Adam standser med Adalberts Død (1072) og fik ingen jævnbyrdig Fortsætter.

Den første Biskop hed Christiern og blev indviet af Adalbert sammen med de andre nye nørrejydske Bisper. At Indvielsen fandt Sted i Bremen fremgaar af Stedet hos Adam: »... snart efter indviiede han (Adalbert) til Ribe Oddo, til Aarhus Christiern, til Viborg Heribert og til Vendsyssel Magnus; da den sidste paa Hjemrejsen efter Indvielsen led Skibbrud paa Elben, indsatte han i Stedet for ham Albrich«.

At Svend har taget Initiativet fremgaar af to Bemærkninger af Adam i samme Kapitel: »Hans (Vales) Stift blev delt i 4 Bispedømmer, hvilket Ærkebiskoppen gav sit Samtykke til« . . . »Disse 4 Bisper fik dengang Ribe Stift ved Kong Svends Gave«²⁴). Naar Aarhus betegnes som meget ringe og fattigt, er en af Grundene formodentlig den, at kun en ringe Del af eller maaske slet intet af det rige Gods, som Odinkar skænkede sit Bispedømme, har ligget i de to Sysler, som Aarhus Bispedømme omfattede.

Biskop Christiern var Deltager i Toget til Nordengland i 1069—70 under Ledelse af Kong Svends Broder Asbjørn, der var blevet jaget ud af England

²⁰) Adam III, cap. 18. »Til Slut blev der, som Skik er hos Barbarerne til Forbundspag-tens Bekræftelse afholdt et overdaadigt Gilde, skiftevis hos Parterne i 8 Dage i Træk«. ²¹) Der var en kort Tid to Bisper i Skaane (Lund og Dalby), men Dalby Stift blev opgivet. ²²) Regesta 25. Jan. og 17. Apr. 1075. Smlg. Hal Koch: Danmarks Kirke I, 46—48. ²³) Exor-dium Carae Insulac i Gertz: Scriptorum minores II, S. 162. ²⁴) Adam IV, cap. 2.

af Vilhelm Erobreren og mente, at han kunde rejse en Opstand i det gamle Danelagen. Han drog ud med over 200 Skibe, og det lykkedes ham at gøre sig til Herre over York, men da Kong Vilhelm nærmede sig med sin normanniske Rytterhær, flygtede de danske ombord paa Flaaden og sejlede hjem, mens de Egne, der havde sluttet sig til dem, blev hærgede med Ild og Sværd. Vi faar her et Indtryk af Tidehvervet: den første Biskop over Aarhus Stift var Deltager i det sidste Vikingetog.

I Svendssønnernes Urodstid sad her en Bisp, der hed Ulkeld (Ulvketil), han blev draget ind i Kampene mellem Niels og Magnus og Erik Emun efter Mordet paa Knud Lavard 1131. Magnus, der var Fører for Niels' Flaade, sejlede i 1132 ud fra Aarhus, men som Sakse siger: »Lykken var ham ej saa huld, som Børen var blid«. Vinden splittede Skibene, og da Eriks Flaade, der laa ved Sejrhø, sejlede frem til Angreb, havde den let Spil og ryddede Magnus' Skibe et for et; med Nød og Næppe lykkedes det Føreren at undkomme paa et lille hurtigsejlende Skib²⁵).

I det afgørende Slag ved Fodvig i Skaane (1134), hvor Magnus faldt, og en stor Del af hans Hær blev hugget ned, var Biskop Ulkeld Deltager og mistede Livet sammen med 4 andre Bisper. Efter at Kong Niels var blevet dræbt i Slesvig, blev Erik Konge og besatte straks i Slesvig de ledige Bispestole; til Biskop i Aarhus udnævnte han Illuge, hvis Navn findes under et enkelt Brev; ellers kender vi intet til ham.

Der er naturligvis foregaaet noget i Aarhus i Bispedømmets første Aarhundrede. I »gamle Bøger« kan vi læse noget om, at Aarhus paa Ulkelds Tid blev flyttet fra Lisbjerg til Aarhus; den ofte gentagne Historie fortælles første Gang i Arild Huitfelds Bispekrønike, der udkom 1604, 500 Aar efter den formodede Begivenhed. Uden Kildeangivelse siger Huitfeld: »Anden Bisp vaar en, heed Ulkild, sad 1102. Da var bygt en Trækirche ved Stranden paa Bierget, Tienesten holtes udi. Da vaar oc Aarhus flyt fra Lysbierre, oc did som det nu ligger²⁶). Forlængst er dette sene Sagn sat paa sin Plads i Digtningens Verden og forsvundet som Fata Morgana. Lad os hellere end at diskutere den Slags Sagn prøve, om vi ikke, som Professor W. C. Brøgger i Oslo har sagt²⁷), kan restaurere den magre skriftlige Overlevering ved Undersøgelser paa Stedet.

I Aarhus, hvor Skippere og Fiskere mødtes med Handelsmænd, der kom fra Nord og Syd, og med Bønder, der kom for at købe og tuske, har Missionærerne forkyndt Kristendommen. Mellem de fremmede Købmænd og Skippere har der sikkert været Kristne, der har dannet Grundstammen i en Menighed, som Kong Frode byggede en lille Trækirke til, indviet til den hellige Trefoldighed. Dette er naturligvis kun en løs Formodning; thi Trækirken er tidligt forsvundet uden at efterlade sig Spor.

²⁵) Saxo ed. Olrik og Ræder. 1931, S. 360. ²⁶) Huitfeldt: Bispekrønike. 1604. Om den anden Biskop i Aarhus. ²⁷) Viking I. 1937, S. 174.

Da det faste Bispedømme blev oprettet ca. 1060, kunde denne lille Kirke i alt Fald ikke gøre Fyldest; og paa Torvet var der ikke Plads til en større Kirke og en Bispegaard, hvor Bispen og hans Præster kunde bo. De maatte søge et andet Sted hen, hvor der var Plads og Ro, men ikke for langt fra den lille Bys Midtpunkt. Vi véd, hvor de fandt det: paa det nuværende Aarhus Hospitals Grund vestfor Lilletorv mellem Vestergade og Klostergade.

Den vestre Del af den nuværende Frue Kirkes Nordmur er af en helt anden Beskaffenhed end den øvrige Kirke, der er opført af Munkesten; thi den er i ca. 4 m's Højde opført af ganske raa Kampsten blandet med Fraadsten, der særlig har faaet Anvendelse i det østre Hjørne. Henimod Vestenden findes en nu tilmuret Døraabning af den brede rent romanske Form der, hvor de romanske Landbykirkers Kvindedøre plejer at være. Dette Stykke meget primitiv Mur maa stamme fra en romansk Kirke, der er meget ældre end Dominikanerkirkens ældste Parti, Koret, som blev opført ca. 1250²⁸⁾.

Det er bevist, at denne Mur er en Rest af den til St. Nikolaj indviede Kirke, der var Domkirke, før Peder Vagnsøn og hans Efterfølgere lod bygge den til St. Clemens indviede store Murstenskatedral; da Bisp og Kapitel var flyttet ind i St. Clemens, blev St. Nikolaj overladt til Dominikanerne og bevarede sit gamle Navn lige til 1541, da den blev kaldt Frue Kirke. I Hellig Niels' Levned fortælles det, at i 1180 var St. Nikolaj Domkirke. Men hvornaar kan den være bygget? Den primitive Murrest siger ikke noget, men peger langt tilbage i Tiden. Navnet St. Nikolaj siger meget. Vi véd, at Kong Erik Egode paa sin første store Rejse 1098 var til Stede ved et Koncilium i Bari (nær Brindisi), hvor den hellige Nikolajs Relikvier 1087 var nedlagte. Denne translatio var en stor Begivenhed, der gav Genlyd; der blev i den følgende Tid indviet mange Kirker til Helgenen. Kong Erik fik Relikvier af St. Nikolaj med hjem og nedlagde dem i en Kirke, som han byggede i sin Fødeby Slangerup²⁹⁾. Da St. Nikolaj næppe har været kendt i Danmark, før Kong Erik kom hjem, maa St. Nikolaj Domkirke i Aarhus være bygget efter Aar 1100, men sandsynligvis i Begyndelsen af Aarhundredet, mens Interessen for den nye Helgen var levende. Det maa i saa Fald være Biskop Ulkeld, der har været dens Byggherre. At dømme efter den bevarede Murrest, har den svaret til det ringe og fattige Bispedømme; men ingen véd jo, hvorledes Kor og Apsis har været udformet. I de Stifter, hvor der har været statelige og rigt udformede romanske Domkirker, finder vi adskillige Landsbykirker, der er bygget efter Bispekirkens Forbillede og maaske opført af Mestre, der er uddannet paa dennes Byggeplads. Mest kendt er »Ribe Domkirkes Døtre«, de ca. 40 Tufstenskirker mellem Varde og Tønder; men baade i Slesvig og Viborg Stifter finder vi Døtre af Dom-

²⁸⁾ Vilh. Lorenzen: Vor Frue Kirke og Hospitalet i Aarhus. Aarhus 1906, har først gjort opmærksom paa denne Rest af den gamle Kirke. S. 10—11. ²⁹⁾ Saxo, S. 339.

kirkerne. Nu er der i Aarhus Stift en Mængde meget værdifulde Landsbykirker, der alle er ældre end St. Clemens. Hvis der her har været et lignende Forhold mellem Katedral og Sognekirker som i de andre Stifter, kan St. Nikolaj Domkirke ikke have været saa ringe, som det bevarede Brudstykke tyder paa. — Der er paa Døbefonter, paa Portaler og Korbuer bevaret Værker af to Billedhuggerskoler, en vestlig (Hasle, Stjær, Laasby, Tulstrup o. fl.) og en østlig, der kan grupperes om Navnet Horder. Vilde det ikke være mærkeligt, om disse Mestre ikke havde haft Tilknytning til Bispesædet og dets Kirke? Der er i Dominikanernes gamle Kapitelsal (den nuværende Hospitalskirke) bevaret nogle smukke Tærningkapitæler, der kan stamme fra St. Nikolaj Domkirke. Hvorvidt en udmærket romansk Billedkvader (i Aarhus Museum), der blev fundet ved Undersøgelsen paa Karmeliterklostrets Grund, kan have samme Oprindelse, er tvivlsomt. Underligt er det i alt Fald, at Bispesædet i et Stift, som har bevaret megen værdifuld romansk Bygnings- og Billedkunst, næsten intet har tilbage. —

Hvorom alting er, saa har i det 12. Aarhundrede den lille Købing ligget omkring Lilletorv og ved Immervad, og Bispen og hans Klerke haft til Huse ved St. Nikolaj Domkirke, hvor nu Frue Kirke og Hospitalet ligger.

Med Illuges Efterfølger Eskil kommer vi ind i Valdemarstiden; under ham blev Aarhus plyndret af Venderne 1158³⁰), og han blev draget ind i den store Kirkepolitik. — Da Kardinalerne i Rom 1159 havde valgt Alexander III til Pave, vilde Mindretallet støttet af Kejser Frederik Barbarossa ikke anerkende Valget og forsøgte at paatvinge Romerkirken en anden Pave, Victor IV. Efter Kejserens Ønske sluttede Kong Valdemar og med ham flere Bisper sig til denne, mens Ærkebiskop Eskil holdt paa den af Kardinalerne valgte Pave og gik i Landflygtighed, da han ikke vilde bøje sig for Kongen. Dette Skisma, hvis Historie vi ikke her kan komme nærmere ind paa, endte med Alexander III's Sejrr. Biskop Eskil, der fortrød, at han havde stillet sig paa den kejserlige Paves Side, søgte at gøre sin Uret god og at vinde den rette Pave ved at skænke Abbed Henrik af Vitskøl Aarhus Bispestols Gaard i Sabro til Oprettelsen af et Cistercienserkloster i Aarhus Stift; da Abbeden fandt dette Sted mindre egnet, blev det ombyttet med en Gaard i Sminge ved Gudenaen, og Pave Alexander bekræftede i Sommeren 1164 Overdragelsen³¹). Biskop Eskil oplevede ikke at se Cistercienserklostret udvikle sig, thi han døde kort efter, vistnok i 1165, paa et Vendertog; hans Lig blev ført hjem, og det omtales i Øm Klosters Krønike, at han blev begravet hos de graa Munke, der senere førte hans jordiske Levninger med sig, da de flyttede fra Sted til Sted³²).

Eskils Efterfølger hed Svend og tilhørte Udsønnernes rige og mægtige Slægt. Han stod Absalon nær og omtales flere Gange af Saxo som dennes

³⁰) Saxo, S. 414. ³¹) Exordium Carae Insulae. Gertz: Scriptores minores II, S. 167.

³²) Sst., S. 169.

Kampfælle paa Vendertogene. Efter Toget opad Peenefloden 1163 udsaa Kong Valdemar Absalon til, sammen med Svend, Buris og hans egen Søn Christopher, at grundlægge en dansk Nybygd i Wolgast; men Planen slog fejl, kun Absalon havde Mod, »de andre turde ikke indlade sig paa sligt farefulde Vovestykke og kunde ikke faa nogen med sig«³³).

Her var han altsaa bange; men efter Arkonas Erobring 1169 fulgte han Absalon paa hans dumdristige Færd til Karenz, de rygiske Fyrsters By. Skræmmede af Arkonas Skæbne havde Jermer og Tetislav, de to Fyrster, begivet sig ud paa Absalons Flaade og havde overgivet sig. Mens Esbern Snare beværtede Tetislav paa Flaaden, red Absalon og Svend, ledsaget af en Haandfuld Huskarle, med Jermer til Karenz. Da de nærmede sig Byporten, saa de væbnede Folk i Tusindvis strømme ud og stille sig op paa begge Sider af Vejen med Spydsoffene stukne i Jorden; Svend studsede, men Absalon bad ham være uden Frygt, det var jo for at hylde dem, at Folk myldrede ud. »Under Absalons Værn alene var ingen ræd for Fjendens Mængde«, siger Saxo. Karenzfolkene kastede sig nu næsegrus til Jorden foran dem, som var det Guder, de tilbad, og fulgte i al Fredsomlighed efter dem. Bisperne gik straks til de tre Gudehov og lod de tre mangehovedede Gudebilleder hugge om af Svendene. Derpaa blev Indbyggerne tvunget til at slæbe de magtesløse Træblokke udenfor Byen, hvor de skulde brændes. For at vise dem, hvor usle deres Billedstøtter var, stillede Biskop Svend sig ovenpaa dem, mens Karenzfolkene slæbte dem bort, hvorved de blev tunge til Gavns, især ved den Skam og Skændsel det var for Indbyggerne: ej blot at slæbe af med deres egne Guder, men tilmed at se en fremmed Præst træde dem paa Nakken³⁴).

Da Absalon nogle Aar senere, efter at Kongen var sejlet hjem, blev tilbage for at skærme Rygens Kyst mod Pommeranerne, sluttede Biskop Svend med en Del Jyder sig frivilligt til ham. Fyrsterne Jermer og Tetislav takkede Absalon og tilbød ham og de andre Udliggere saa mange Levnedsmidler, som de havde Brug for. Men da Jyderne rev alt muligt til sig af hvad der blev bragt, uden at oppebie Uddelingen, tabte Absalon Lysten til at benytte det gavmilde Tilbud og udbad sig for Fremtiden kun den Sild, der tilkom ham af Fangsten, for at Tetislav ikke skulde faa Skam til Tak³⁵).

Biskop Svend var med Kong Valdemar paa Helsingborgs Strand, da de skaanske Bønder kastede Sten efter deres nye Ærkebiskop, Absalons Skib; da Kongen fo'r op i Vrede, tog Bispen ham om Livet og bønfuldt ham om ikke at fare haardt frem mod Almuen³⁶); men denne Forsonlighed forhindrede ikke det skaanske Oprør!

Mens vi hos Saxo lærer Biskop Svend at kende som Kong Valdemars Raadgiver og Absalons Kampfælle, faar vi et Indblik i hans Virksomhed som Bisp og Munkefader i Øm Klosters Krønike, hvor han prises højt som

³³) Saxo, S. 451. ³⁴) Saxo, S. 473—76. ³⁵) Saxo, S. 490—91. ³⁶) Saxo, S. 528.

Mindesten over Biskop Svend, lagt i Øm Klosters Kirke i Slutningen af det 15. Aarh., derfra flyttet til Rye Kirke.

for at fæste Bo i Øm, og han testamenterede dem en Del af sit Arvegods, nemlig alt hvad han ejede i Attrup, Ørup, Rosmus, Ennegaard og Hyllested i Djursland.

Med honningsød Veltalenhed skildrer Munken Klosters Beskytter og

Cistercienserklosters Grundlægger og Velgører.

Som en legendeagtig Optakt til Skildringen af Svends store Velgerninger fortæller Munken, at han i Førstningen stod Brødrene imod, fordi han var misfornøjet med, at Eskil ved sin Gave havde formindsket det fattige Bispedømmes Gods; men saa kom han i Havsnød paa en Rejse hjem fra England og lovede efter Tilskynelse af en Cistercienser, at han, hvis Gud frelste hans Liv, vilde bygge Ordenen et Kloster i sit Bispedømme. Efter Hjemkomsten aflagde han da al den Uvilje, han havde haft mod Brødrene og fuldbyrdede, hvad han i sin Nød front havde lovet.

Han var Brødrene en uvurderlig Støtte i de første trange Aar, da de maatte flytte fra Sminge til Venge og derfra til Kalvø, som de forlod 1172,

Ven: I hans Dage behøvede Abbeden ikke een eneste Gang at give Møde paa verdsligt Ting, da Bispen overalt stod fast til deres Værn. Han hjalp dem med Korn og hvad de ellers kunde mangle, ja han fandt sig ikke i, at Daglejerne ikke fik deres Løn. Han kvægede dem ikke blot med legemlig Føde, men ogsaa med aandelig, idet han fyldte Bogskabet med gudelig Læsning. Da han blev gammel, opnaaede han Pavens Tilladelse til at blive Munk; men Døden indhentede ham, før han havde nedlagt sin Bispestav. Abbed Vilhelm var til Stede ved hans Dødsleje paa Østrup — muligvis Oustrupgaard i Røgen Sogn, Gern Herred — og jordfæstede ham foran Klosterkirkens til Jomfru Maria indviede Højalter 1191³⁷). Over fire Hundrede Aar senere blev der — maaske af den samme Mester, der udførte Biskop Ejler Madsens Ligsten i Aarhus Domkirke — hugget en Mindesten over ham, som, efter at Klosterkirken var nedbrudt, blev ført til Sognekirken i Rye. Indskriften lyder i Oversættelse: Her er begravet den ærværdige Fader i Christo og Herre, Biskop Svend, Grundlægger af Øm Kloster i det Herrens Aar 1183³⁸). Gid hans Støv maa hvile i Fred³⁹).

III. PEDER VAGNSØN, DOMKIRKENS OG DOMKAPITLETS GRUNDLÆGGER, OG HANS NÆRMESTE EFTERFØLGERE 1191—1241

Hvad Biskop Svend har udrettet for Aarhus Bispedømme, er skjult for os; thi derom har Munken i Øm ikke fortalt os noget. Han mindes der kun som Øm Klosters Grundlægger. Det blev hans Efterfølger, Biskop Peder Vagnsøns (1191—1204) Sag at bringe det lille fattige Bispedømme paa Højde med Kirkeprovinsens øvrige, idet han grundlagde St. Clemens Katedralen og indrettede et Domkapitel.

Peder Vagnsøns Fader, der maaske tilhørte Udsøn Slægten, var gift med Ingrid eller Ingegerd, som var en Datter af Peder Thorstensøn til Pedersborg ved Sorø, en af de kendte Førere paa Vendertogene, og Cecilie, der var Asser Rigs Søster. Ingegerd var altsaa Søskendebarn til Absalon og Esbern Snare.

Han kom til Aarhus fra Lund, hvor han havde været Kannik hos Absalon og havde siddet i Korstolene i den prægtige St. Laurentius Katedral, og han havde sikkert med Beundring fulgt den storslaaede Byggevirksomhed paa Sjælland, som hans mødrene Frænder tog saa virksom Del i; de skønne Kirker, der blev opført af det nye Materiale, den røde Mursten, i Ringsted, Sorø, Kalundborg og Roskilde, maa have gjort stærkt Indtryk paa hans

³⁷) Gertz: *Scriptores minores* II, S. 178—179, 186—189, 191—192. ³⁸) Aaret for hans store Gave af Jordegods. ³⁹) *Hic tumulatus est venerandus in Christo pater Dominus Sveno Episcopus fundator monasterii Carac Insulae anno Jesu Christi 1183. Cujus anima requiescat in pace.*

Sind, og han maa have følt Forskellen mellem disse Gudshuse og den mere end beskedne enskibede Landsbykirke, St. Nikolaj, som han fik overdraget som Domkirke. Det er intet Under, at han med disse Udgangspunkter og som et Barn af den Tid, hvor alt var i Fremgang, og Kirkebyggeriet stod i første Række, samlede alle sine Kræfter om den store Opgave at skaffe det lille fattige jydsk Stift en Domkirke, der kunde staa Maal med den, hans Frænde og Embedsbroder, Peder Sunesøn, havde under Bygning i Roskilde; i denne Kirke ønskede han at indrette en rigtig Katedralgudstjeneste efter Tidens Fordringer, og dertil behøvede han Medhjælper, Kanniker.

De første sikre Efterretninger om hans Planer faar vi gennem et Gavebrev (1195)⁴⁰), hvori han skænker sine Bøger til den hellige Clemens til Brug for de fremtidige Præster ved denne Kirke; men han forbeholder sig at beholde dem til sin Død, derefter skal de opbevares i Kirkens Skab, samt to Pavebreve udstedt af Celestin III d. 23. April 1197⁴¹); i det ene tilsiger Paven 40 Dages Aflad (Indulgentia) til dem, der vil bidrage til Opførelsen af den Stenkatedral, som det var Bisp Peders Hensigt at bygge i Stedet for den tidligere af Træ. I det andet bekræfter han Oprettelsen af 6 Præbender, som samme Bisp har skænket Jordegods til.

Af disse Breve fremgaar, at den nye Stenkatedral skal indvies til St. Clemens og bygges af nyt et andet Sted end den tidligere Domkirke, der var viet til St. Nikolaj; men det undrer os, at der staaer »den tidligere af Træ«. Det kan være en Uagtsomhed af Curiens Skriver, men Udtrykket kan gaa paa et Trækapel, der ifølge nogle Optegnelser fra det 14. Aarhundrede om Niels, Knud Magnussøns Søn⁴²), skal have ligget ved Havet.

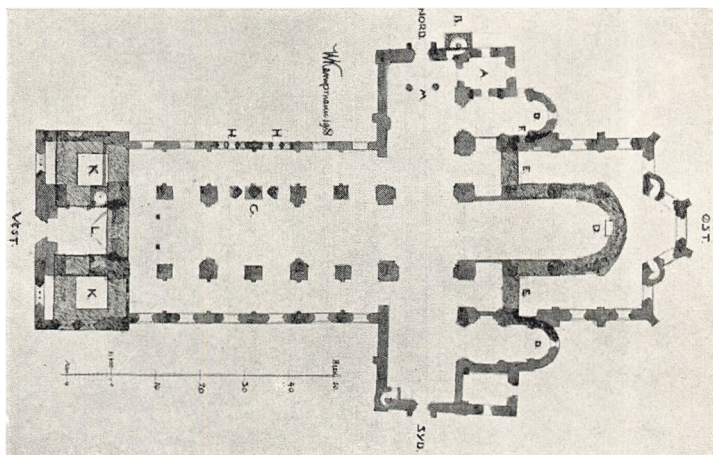
Ifølge denne meget plumrede Kilde, der væsentlig bestaar af Jærtegnfortællinger, har den fromme Kongesøn »valgt sit Gravsted i Trækapellet ved Havet, det Kapel, som Bisp Peder senere gjorde til Domkirke og indviede til den hellige Clemens' Ære«. Men Biskop Svend lod paa Trods af dette Ønske den fromme Mand begrave »i St. Nikolaj Kirke, der dengang var Domkirke (1180)«. Da der skete Jærtegn ved Graven, og en stor Stjerne dalede ned over Kapellet, hvor man fandt en Kilde, der havde Form som en Grav, maatte Biskop Svend lade Niels jorde paa dette Sted⁴³). Da vi af et Brev fra Biskop Ebbe 1216 véd, at der blev skænket Offergaver til hellig Niels⁴⁴) ved hans Grav i Aarhus Domkirke, maa der ligge nogen Virkelighed bagved Fortællingen. Naar man tænker paa, hvad en velbesøgt Helgengrav kunde komme til at betyde for en Kirke, kan man godt forstaa, at Biskop Svend vilde sikre sig den fromme Mands Lig til sin Domkirke. Da Liget var blevet flyttet til Trækapellet, hvor en vis Helgendyrkelse synes at have fundet Sted, kan Bisp Peder have ønsket at bygge den nye Dom-

⁴⁰) Repertorium. ⁴¹) S. R. D. VI, S. 387. ⁴²) De vita et miraculis Beati Nicolai Arusien-sis. Gertz: Vitae sanctorum Danorum, S. 398—408. ⁴³) Gertz, S. 400. ⁴⁴) Han kaldes beatus, ikke sanctus, er altsaa ikke af Paven anerkendt som Helgen. 1254 gøres der Anstrelgelser for at faa ham kanoniseret, men uden Resultat.

kirke ved eller over den hellige Mands Grav, der maaske kunde blive en rigtig Helgengrav, hvis det lykkedes at faa ham kanoniseret, men det lykkedes ikke; hellig Niels kom ikke til at betyde meget for Domkirken, der blev viet til St. Clemens Romanus, og hvor der fandtes Relikvier af denne Helgen, skaffede af Bisp Peder.

St. Clemens, til hvis Ære der navnlig i England blev bygget mange Kirker, var særlig Søfarenes Beskytter, og det er sandsynligt, at »Trækapellet ved Havet« har været et Andagtssted for Skippere og har været viet til deres Patron; det laa et godt Stykke øst for den lille Købing omkring Lilletorv

og var opført paa en lav fast Grusbanke, der skraanede ned mod Aaen og mod Øst afsluttedes af en Brink mod Bugten⁴⁵). Paa denne gode faste Byggeplads lagde Bisp Peder Grundstenene til sin store Domkirke. Gennem Pavebrevet 1197 skimter vi hans Anstregelser for at skabe

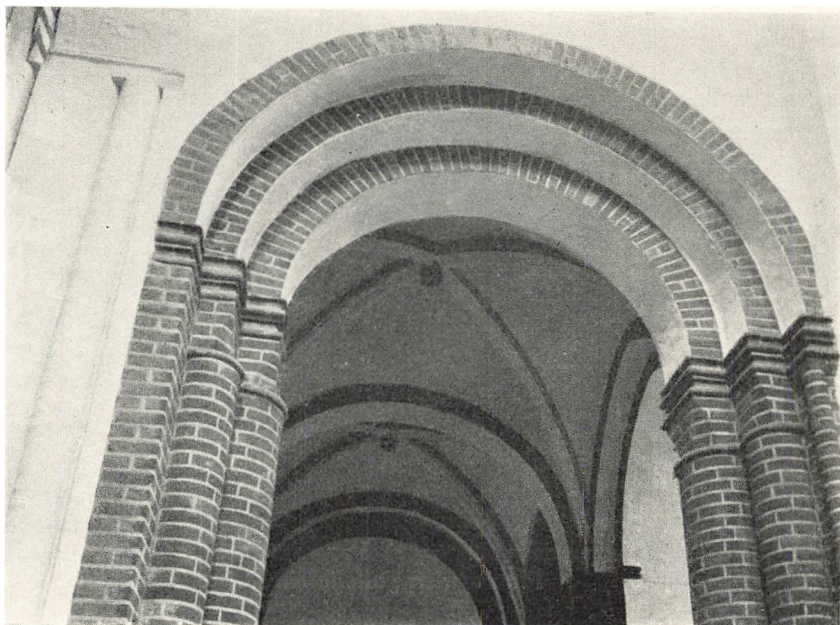
Kampmanns Plan af den romanske Kirke, tegnet ind paa en Plan af den gotiske Kirke. Architekten X.

et Byggefond (fabrica), og formodentlig har han selv bidraget til dette baade af sit Arvegods og af Bispedømmets Midler. Da han døde allerede 1204, har han vel ikke engang set Koret under Tag — Arbejdet er her som vanligt begyndt fra Øst — men da han ikke blot har lagt Grunden, men sikkert ogsaa lagt Planen for den store Bygning, der blev bygget færdig af hans Efterfølgere i Løbet af maaske halvhundrede Aar, kan vi vel nok have Lov til at kalde den romanske Katedral Peder Vagnsøns Kirke og allerede nu omtale den.

I det 15. Aarhundrede blev den omskabt til den store sengotiske Domkirke, som staar nu i restaureret Skikkelse; men ved Ombygningen og Udvildelsen blev der bevaret saa meget Murværk, at vi, takket være Undersøgelser og Fremdragelse af tidligere skjulte Bygningsdele og Rekonstruktioner, udført af Domkirkearkitekterne W. Th. Walther, Hack Kampmann og Mogens Clemmensen, kan danne os en Forestilling om den. Kampmann, der har Æren for at have genfundet Hovedtrækkene af den oprindelige Korplan, har i 1908 offentliggjort en Planskitse⁴⁶), som vi lægger til Grund for en hastig

⁴⁵) Smlg. Navnet: Skolebakken. ⁴⁶) Architekten X. 1907—08, S. 397—400.

Gennemgang. — Vi ser, at Peder Vagnsøns Kirke var næsten lige saa stor som den nuværende, kun Koret og Vestpartiet er helt omdannet og udvidet. Langhus og Korsfløj hviler endnu paa de svære Fundamenter fra det 13. Aarhundrede, og den oprindelige Kvadersokkel løber endnu rundt om Foden paa de Munkestens Ydermure, der navnlig opadtil er stærkt ændrede, men dog rummer meget romansk Murværk. Det enskibede Kor var afsluttet af en Apsis, der ikke naaede længere mod Øst end til det nuværende Højalter;

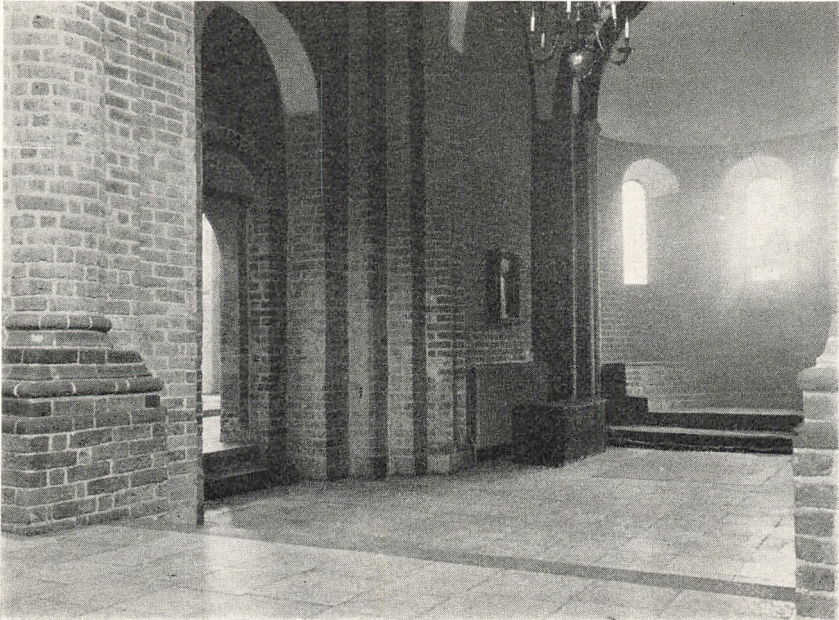
Det Sehestedske Kapel.

fra det lange Tværskib var der mod Øst bygget tre Kapeller ud paa hver Side af Koret; de to midterste havde Apsis, mens de fire andre, kortere, var afsluttede af lige Mure.

Dette ejendommelige Koranlæg, hvis Form er fastslaaet ved Udgravning af Fundamenter, maa have virket meget malerisk og livfuldt udefra med den høje Hovedapsis flankeret af de to lave Sideapsider, der skød sig frem fra de andre Kapellers lige Murflugt. Langhuset var en treskibet Basilika, udenfor hvis Vestmur der blev bygget to firkantede Taarne, hver paa sin Side af en aaben Forhal.

Det bedste Indtryk af den romanske Kirke faar vi i de to Kapeller med Apsis. Det nordre, der kaldes det Sehestedske Kapel, er rigest udformet; man gaar ind i det fra Korsfløjen under en rundbuet Arkadebue, der bæres af tre Par murede Halvsøjler med Trapezkapitæler og rigt profilerede Baser over en høj Kvaderstenssokkel. Kapellet staar med røde Munkestens Mur-

flader, der leddes af indfældede kuplede Halvsøjler. De oprindelige Hvælvinger har tunge Krydsribber, i hvis Skæringspunkt der sidder en Slutsten af Granit. Apsis er rekonstrueret af Walther paa den bevarede Sokkel; dens tre smaa Vinduer spreder et dæmpet Lys over det lille, harmoniske Rum. Det søndre, der kaldes Sakristiet, savner Kvadersoklen, og dets Arkadebue er mindre rigt profileret. I Apsis ses Klerkenes halvrunde Bænk med Munkestenstrin, der er stærkt slidt. Ud fra disse Kapeller kan vi forestille os Koret,

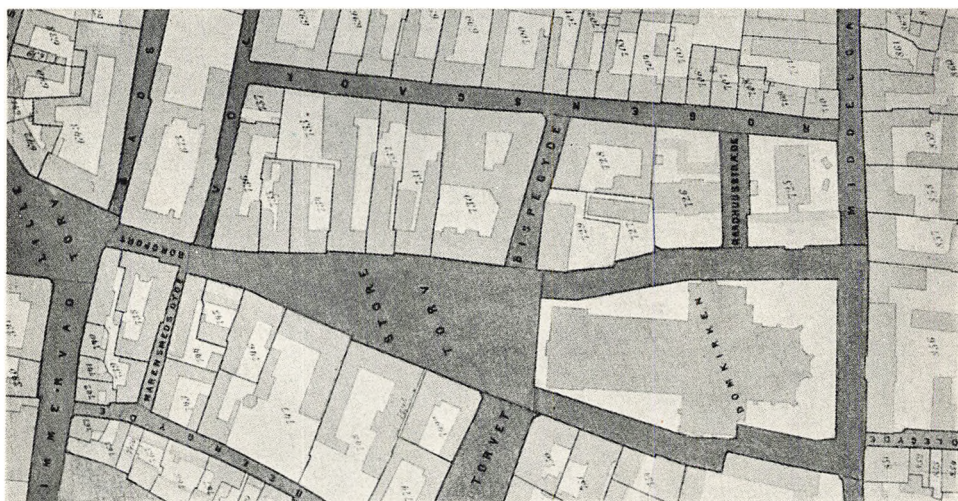
Sakristiet.

der har haft samme Form i større Dimensioner; paa Højaltret har formodentlig det gyldne Lisbjerg-Alter, der nu er i Nationalmuseet, lyst i Halvmørket. Langhusets Arkadebuer har svaret til Kapellernes. Højkirkevinduerne har været anbragt to og to. Kampmann har set, »at de var overordentlig smukt murede med Anvendelse af grønglaserede Tegl og rigt profilerede Indramninger«⁴⁷⁾. I Sideskibene har der været tre Vinduer i hvert Fag. Langhusets Midtskib har været indrettet til at overhvælves med kvadratiske Ribbehvælvinger, thi hveranden Arkadepille er ind imod Midtskibet forsynet med et retvinklet Fremspring og en muret Halvsøjle med Trapezkapitæl, der skulde bære Krydsribber og Gjorbue⁴⁸⁾. Ogsaa Sideskibene var beregnet paa Hvælvinger, mens Korsfløjene oprindeligt har haft fladt Loft. I Vestgavlen var der mellem Taarnene anbragt en Gruppe af tre spidsbuede Vinduer, hvis Lysninger kan ses fra den nuværende Forhal. Af disse Gavl-

⁴⁷⁾ Architekten X, S. 398. ⁴⁸⁾ Beckett: Danmarks Kunst I, S. 142.

vinduers Form og Gruppering maa vi slutte, at Vestpartiet er bygget sidst⁴⁰). Uden at gaa ind paa Arkitekturdetaller kan vi til Slut pege paa, at f. Eks. Tregruppevinduerne minder om Roskilde Domkirke, og at Pillernes Profiler minder om Vitskøls anden Byggeperiode. Domkirkerne i Roskilde og Aarhus og Udvidelsen af Koret i Vitskøl er de tre senromanske Størværker fra Tiden ved og efter Aar 1200.

Det er en nærliggende Tanke, at Bisp Peder og hans Efterfølgere har opført en Bispegaard nord for Domkirken, hvor senere Biskop Jens Iversøn Lange opførte sit store Stenhus; denne Formodning blev bekræftet ved Ud-

Midten af Clemens Staden.
Udsnit af Matrikelskort 1870. Arkitekten 1920.

gravningerne nord for Domkirken i 1926, da vi paa to Steder dybt nede fandt Bygningsrester af romansk Præg. Under det store Stenhus' Kælder saa vi Sydsiden af et Kampestensfundament, der løb fra Sydøst til Nordvest i en Længde af 4,26 m; i begge Ender udgik der vinkelret mod Syd to Fundamenter, der var skalmurede indvendig med lange romanske Munkesten. Dette lille Fundament er altsaa Nord-, Vest- og Østvæggene af en Kælder i et Hus, der blev fjernet, da man byggede det store Hus. Mod Øst lige ved Raadhusets Vestgavl viste der sig Levninger af et Fundament, der fulgte Gavlen og delvis var ødelagt ved Opførelsen af denne. Fundamentet var sat i stærk Kalk; der var intet Murværk bevaret, men vi fandt Rester af to Vinduesaabninger formurede med lange smalle Munkesten og riffelhuggede Smigsten, det var Kældervinduer i Vestmuren af et Hus, der har

⁴⁰) Det er sandsynligt, at Langhuset, der rejste sig i Løbet af Valdemar Sejrs Regering, er paavirket af senromansk lybsk Bygningskunst, da Lübeck jo var den vigtigste Handelsby i Valdemars Østersørige. Smlgn. Joh. Plesner i Scandia XI, S. 146—147.

staaet paa Raadhusets Plads og har haft Retning fra Nord til Syd. Det kan have tilhørt den romanske Bispegaard⁵⁰).

Det er muligt, at Peder Vagnsøn ikke blot har bygget en Bispegaard, men ogsaa har planlagt en hel ny Bydel øst for den gamle By omkring Lille-torv, St. Clemens-Staden, som Museumsinspektør Hugo Matthiessen har kaldt den, fordi den maa være planlagt efter Kirkens Opførelse og med den som Midtpunkt⁵¹).

Mens Domkirkens Vestfront laa frit ud til det trekantede nye Torv, der dannede Forbindelsen med den ældre By omkring Lille-torv, var den paa de tre andre Sider omgivet af Kirkegaarden, der blev hegnet af svære Mure. Ved Undersøgelserne paa Bispetorvet i 1921 blev der fremdraget et langt Stykke af den søndre Hegnsmur, der var over 1 m tyk og hvilede paa et svært Fundament. De nedre Skifter var muret op af romanske lange Munkesten, hvoraf mange var riffelhuggede, og maa altsaa være opført samtidig med den romanske Kirke⁵²); ogsaa Nord for Kirken blev der 1924 og 1926 sporet en Mur. Grundene udenom Kirkegaarden blev bebygget med grundmurede Munkestenshuse, der gav Plads til Bispedømmets forgrenede Virksomhed: mod Nord Bispegaarden, mod Øst Dreng- og Præsteskolene og mod Syd Kannikegaardene, hvor det af Bisp Peder oprettede Domkapitel havde til Huse. Mens de skriftlige Kilder til Bispens Byggevirksomhed flyder sparsomt, er der bevaret en Mængde Dokumenter vedrørende Domkapitlets Oprettelse, Organisation og Gods i Afskrift i den saakaldte »Aarhusiensis Liber«⁵³), der ligesom Exordium Carae Insulae har tilhørt Grev Christian Rantzau, Vicekonge i Norge, der *efter* Universitetsbibliotekets Brand (1728) skænkede dette bl. a. disse to højst værdifulde Haandskrifter.

Ligesom Aarhus var det sidste af de danske Bispedømmer, der fik en rummelig Domkirke, var det ogsaa det sidste, hvor der blev oprettet et Domkapitel; men ligesom Kirken blev Kapitlet helstøbt og veludstyret efter Tidens Krav.

Samme Dag, som Pave Celestin III skænkede 40 Dages Indulgens til dem, der gav Bidrag til Domkirkens Opførelse, bekræftede han Bisp Peders Gave af Gods til Oprettelse af 6 Præbender, 3: Gods til Underhold af 6 Kanniker. Denne Gave var kun en Begyndelse, den egentlige Oprettelse af Kapitlet fandt først Sted ved en stor testamentarisk Gave (den 14. November 1203)⁵⁴), da Bispen af sine Ejendomme skænkede en lang Række Gaarde til Kannikernes fælles Bord og andre Gaarde til Lysekroner og Klokker og til Kannikernes Dragter. Ved et Brev udstedt af Valdemar Sejrs den 16. Marts 1204 blev alt dette Jordegods fritaget for Leding, Stud, Kværtsæde og al kongelig Ret⁵⁵).

⁵⁰) Se nærmere Ejler Haugsted: Udgravningerne nord for Domkirken, Aarhus 1927, S. 25 ff. (Særtryk af Aa. St. A. 1927). ⁵¹) Architekten 1920, S. 157—160. ⁵²) Ejler Haugsted: Udgravningerne paa Bispetorvet 1921, S. 7 ff. (Særtryk af Aa. St. A. 1923). ⁵³) S. R. D. VI, S. 376—519. ⁵⁴) S. R. D. VI, S. 404—405. ⁵⁵) S. R. D. VI, S. 395—396.

Efter at Kapitlet var oprettet og økonomisk sikret, har det vedtaget nogle Statuter, som kun kendes fra en Afskrift hos Pontoppidan, og hvis Ægthed er draget i Tvivl⁵⁰); de ældste Statuter, Aarhusbogen har bevaret, er fra 1312. Disse Statuter var det retslige Grundlag for den Korporation af Præster (Prælater og Kanniker), som Domkapitlet udgjorde: Kapitlet havde Ret til at supplere sig selv, det raadede selvstændigt over sit Gods og havde baade Skattefrihed og Jurisdiktionsret. Denne meget selvstændige Korporation havde til Hovedopgave at bistaa Biskoppen i Stiftets Styrelse og havde Ret til at vælge Bispen, en Ret, der førte til, at Kapitlet kunde stille Betingelser og afkræve Løfter af den Mand, det valgte til Biskop. Bispen maa forpligte sig til at udføre alt i Forhandling og Samarbejde med sit Raad, og han skal bruge Kannikerne til Medhjælpere i sin Administration af Stiftet, f. Eks. som Dommere og Regnskabsprovster. En meget vigtig Side af Kannikernes Virksomhed er at uddanne Præster til Stiftets mange Sogne, en anden at forrette Gudstjeneste i Domkirken, et Arbejde, der, efterhaanden som Altrenes Antal steg, fik et saa stort Omfang, at der maatte antages Vikarer.

Kapitlet var vel for Bispen en nødvendig og veluddannet Stab af Medarbejdere, men det begrænsede paa Grundlag af sin Selvstændighed i høj Grad hans Myndighed. Naar en Biskop døde, gik Myndigheden over til Kapitlet, der administrerede, indtil et Bispevalg havde fundet Sted. Kapitlet var altsaa det blivende, mens Bisperne skiftede, og man forstaar, at i den følgende Tid var det Biskop og Kapitel, der styrede, og at det var meget vigtigt, at de to Myndigheder var enige.

Der var to Grader indenfor Kapitlet, Prælater og Kanniker. I Aarhus var der tre Digniteter (Prælatsstillinger), Archidiaconus (Ærkedegnen), Kapitlets Formand repræsenterede dette udadtil og ledede de juridiske Forretninger, Præpositus (Domprovsten) forestod den indre Forvaltning (Kapitlets Godsstyrelse) og Cantor havde Overtilsynet med hele Gudstjenesten i Domkirken. — Af Kannikerne havde nogle selvstændige Hverv (officia), Scholasticus var saaledes Forstander for Skolen, og Sacrista havde Tilsyn med Kirkens Inventar og Kostbarheder og maatte holde Kataloget over dem å jour, Notarius capituli førte Protokollen ved Kapitlets Forhandlinger. Alle Kapitlets Medlemmer maatte deltage i Gudstjenesten, og visse Forretninger, navnlig Regnskabsarbejdet, gik paa Omgang. Til Kapitlet var knyttet underordnet Personale af Vikarer og Skrivere.

Aarhus Domkapitels Medlemmer var ikke bundet af nogen Ordensregel, men var Præster, tilhørte altsaa Sekulærgejstligheden; til hver af dem var anvist visse Indtægter (fra en Kirke, et Alter eller Kapel og fra Jordegods), der sammenfattes under Navnet Præbende; men en Del af Kapitlets Gods

⁵⁰) Hal Koch: Danmarks Kirke II, S. 106, 114—116, er tilbøjelig til at tro paa deres Ægthed.

laa til mensa communis, »det almindelige Bord«, tilhørte altsaa Korporationen som Helhed. Godset voksede stadig ved Gaver og Køb, ikke mindst ved Oprettelsen af Altre og Indstiftelse af »Aartider«, anniversaria, og Præbendernes Antal var 1427 vokset til 15. Kapitlet havde, som ovenfor nævnt, til Huse syd for Domkirken, hvor der efterhaanden paa Bispetorvets og Kannikegades Plads rejste sig dels et Kapitelhus (domus capitularis), der tilhørte Fællesbordet, dels Kannikegaarde (curiae canonicales), hvor de enkelte Kanniker boede.

Det er med god Grund, at Biskop Peder Vagnsøn er blevet kaldt »Aarhuskirkens vigtigste Velgører«⁵⁷⁾. Han blev sandsynligvis begravet i Koret foran Højaltret i den romanske Domkirke. Nu hviler hans jordiske Levninger under en sort Marmorplade syd for Højaltret i det gotiske Kor. Da Graven blev aabnet i 1830, fandt man i et muret Rum under Dækstenen en Blykiste, der rummede Skeletrester indsvøbt i Sølvbrokade; paa Laaget laa en Blyplade — der nu er anbragt i Muren over Marmorpladen — med en Indskrift, der melder, at Peder Vagnsøn døde d. 11. April 1204. Fundforholdene viser, at den oprindelige Grav maa være forstyrret ved det gamle Kors Nedrivning, og at dens Indhold (Skelet og Tavle) pietetsfuldt er blevet bisat i det nye Kor mellem Højaltret og Bispestolens Plads.

Paa den skønne Mindesten over Absalon, der blev udført 1536, vistnok af Morten Bussert, og som er den ældste Renaissanceligsten i Danmark, ser man ved Absalons Fødder to smaa siddende Bispekikkelser og læser (paa Latin): »Hans Slægtninge Bisperne Peder og Skjalm fra Aarhus ligger begravet her«⁵⁸⁾. Da Bisp Peder ligger i Aarhus, maa Mester Morten være fejl underrettet for hans Vedkommende.

Efter Bisp Peders Død valgte Kapitlet en af hans Brødre, Skjalm Vagnsøn (1204—15), som var dets Provst. Han fulgte i Broderens Fodspor, idet han byggede videre paa Domkirken og selv skænkede noget sjællandsk Gods til Byggefondet (fabrica) til Erstatning for, at han til eget Brug havde anvendt nogle milde Gaver. Ved et Mageskifte med Kongen erhvervede Biskop Ebbe i Stedet for dette fjærnt liggende Gods Øen Tunø paa den udtrykkelige Betingelse, at Indtægterne derfra til evig Tid kun maatte anvendes til Kirkens Bygnings Tarv (fabricae usibus)⁵⁹⁾. 1209 opnaaede Bisp Skjalm Pavens Tilladelse til at give 40 Dages Aflad til dem, der vilde hjælpe til Kirkens Opbyggelse, »der var begyndt paa en temmelig kostbar Maade«⁶⁰⁾. Ligeledes gik han i Broderens Fodspor ved at skænke Kapitlets Fællesbord de Grunde, han ejede i Byen Aarhus og flere Gaarde i Aaby, Brendstrup og Stautrup samtidig med, at han betænkte de enkelte Præbender med forskellige Tien-

⁵⁷⁾ S. R. D. VI, S. 423: ecclesie Arusiensis principalis benefactor. ⁵⁸⁾ Danmarks Kirker, Sorø Amt, S. 90—92. ⁵⁹⁾ S. R. D. VI, S. 395. ⁶⁰⁾ S. R. D. VI, S. 391: opere non modicum sumptuoso.

Hans Efterfølger Ebbe (1215—24) fulgte Valdemar Sejr paa Toget til Estland. Sagnet lader ham og Biskop Niels af Slesvig støtte Ærkebiskop Anders Sunesøns Arme, da han bad for Sejren. Han oprettede to nye Kanonikater⁶¹⁾ (1216) og bestemte, at de to Tredjedele af Gaverne ved Hellig Niels' Grav skulde anvendes til Kirkens Bygning og den ene Tredjedel samt alle Fødevarer tilfalde Kapitlet⁶²⁾.

Peder Elavsøn (1224—46) omtales i Øm Klosters Krønike som den sidste af Aarhusisperne, der viste Klostret Venlighed. Han døde under et Besøg hos Cistercienserne, der begravede ham foran Jomfru Marias Alter. Ved Udgravningen af det Kapel syd for Koret, der inden den nye Klosterkirke var blevet færdig, blev brugt som Kor, og hvis Alter var viet til Maria, fandt vi i 1917 en muret Grav, hvori der laa et Skelet af en gammel Mand. Da det til Hovedet bestemte Rum var tomt, maa det formodes, at den afdøde er blevet begravet med Bispehue, der har udfyldt Rummet, og at det er Bisp Peders Grav og Skelet, der er fremdraget.

Inden vi gaar videre, maa vi prøve at besvare de nærliggende Spørgsmaal: hvad blev der af St. Nikolaj, og var der i Valdemarstiden ikke andre kirkelige Anlæg end Domkirken?

Iblandt alt det meget Gods, som Bisp Peder 1203 skænkede Kapitlet, anføres mellem det, der skal anvendes til Kannikernes Dragt (ad vestitum præbendariorum): St. Olafs Kirke i Aarhus og Jord i Sprakælyki, St. Nikolaj Kirke, den hellige Jomfrus Kirke og Tulstrup, Kirken i Haldum med Gaarden Akre med Mølle og Skov i Boces, Bjørnstrup, Udby i Rougsø⁶³⁾.

Det var Skik, at Kirkerne i Bispestaden overdroges til Kapitlet; vi maa da vente, at hvad der dengang fandtes af Kirker i Aarhus blev opført i dette grundlæggende Gavebrev; men kun ved en af de nævnte Kirker tilføjes »Arus« (ecclesia St. Olavi), men det er rimeligt at antage, at ecclesia St. Nickolai, der følger næst efter, er den gamle Domkirke, som selvfølgelig laa i Aarhus. Den hellige Jomfrus Kirke er vel den, der i Biskop Ulriks Statuter 1427 nævnes som den ottende Præbende: ecclesia beate Marie virginis Arusii m. m.

Om St. Olavi siges det udtrykkeligt, at den laa i Aarhus; den er altsaa ældre end 1203. Naar man tænker paa Hellig Olavs Ry og den livlige Forbindelse med Norge, kan det ikke undre, at der i Aarhus ligesom i Helsingør, Randers, Hjørring o. fl. Steder er bygget en Kirke til St. Olavs Ære. Den har ligget paa den nuværende St. Olufs Kirkegaard og faldt sammen

⁶¹⁾ S. R. D. VI, S. 406. ⁶²⁾ S. R. D. VI, S. 408. ⁶³⁾ S. R. D. VI, S. 404: . . . ecclesia sancti Olavi de Arus et terra in Sprakælyki, ecclesia sancti Nickolai, ecclesia beate virginis et Thulistorp, ecclesia de Hallum cum mansione Akre sum molendino et silva in Boces, Bjørnstrup, Udby in Roxø.

af Ælde Fastelavns Søndag 1548. Olufsmesser, der blev holdt paa St. Olavs Dag 29. Juli og følgende Dage, har givet Anledning til de bekendte St. Olufs Markeder, der blev holdt lige til Slutningen af det 19. Aarhundrede.

Da St. Clemens blev taget i Brug som Katedral, fik St. Nikolaj en anden Anvendelse, idet den blev overdraget til Dominikanerordenen; der er intet Aarstal overleveret; men Overdragelsen er sikker nok; den maa være sket, da Klostret blev oprettet, altsaa før 1246, da det omtales paa Provincialkapitlet i Ribe⁶⁴) og efter 1222, da det første Sortebrødrehus opstod i Lund. Da Ordenen udbredte sig meget hurtigt, og da en Sortebroder, der var født i Aarhus, virkede for Oprettelsen af nye Klostre, er det sandsynligt, at Grundlæggelsen har fundet Sted i Tyverne, og at Pontoppidan kan have Ret, naar han uden at anføre Hjemmel sætter Begivenheden til ca. 1227⁶⁵).

Om denne mærkelige Sortebroder fortæller en lille Krønike⁶⁶) om Ordenens Komme til Danmark: I 1220 traadte Salomon fra Aarhus i Jylland (han er maaske en af de første Klerke, der er udgaaet fra Domkapitlets Skole) i Verona ind i den nystiftede Dominikanerorden; efter at have været Prior i Kärnten deltog han i Ordenens andet Generalkoncilium i Bologna (Bononia), hvorfra Dominicus sendte ham med Brev til Valdemar Sejr og Anders Sunesøn. Vejen gik over Køln, hvor han grundede et Kloster. Da han ingen Rejsefælle til Danmark kunde finde, drog han over Paris til Flandern, hvor han var saa heldig at finde et Skib, der skulde til Danmark; i Storm og Taage forfejlede Skuden sin Kurs og landede ved Trondhjem; her fik han Hjælp af Skule Jarl og naaede ad ufremkommelige Veje og over det vilde Hav til Copendehaafn, hvor han traf Ærkebisen, der bød ham Velkommen og udtalte Ønsket om, at der i hvert af Kirkeprovinsens Stifter maatte blive oprettet et saadant Kloster; han kom i Forbindelse med den pavelige Legat Gregorius de Crescentia, hvis højt paaskønnede Tolk han blev; med dennes Støtte bevægede han Ærkebisen til at skænke Grund og Bygninger til det første danske Dominikanerkloster i Danmarks kirkelige Hovedstad, hvorfra Ordenen hurtigt bredte sig ud over Landet og altsaa ogsaa kom til Aarhus.

Da St. Nikolaj var overdraget Brødrene, finder vi den ikke i Biskop Ulriks Statuter.

Ved Valdemarstidens Slutning (1241) har der altsaa i Aarhus af kirkelige Anlæg været: St. Clemens Katedralen, der nærmede sig sin Fuldendelse, St. Nikolaj, der nu var Dominikanernes Kirke, Nord for Clemens Staden St. Olaf, der vel har været Sognekirke for en nordlig Forstad eller Bydel; Syd for Aaen har der maaske ligget en Frue Kirke i en Forstad, der, efter at Vadestedet var bleven afløst af en Bro, fik Navn af Brobjerg.

⁶⁴) S. R. D. V, S. 501. ⁶⁵) Pontoppidan: Annales I, S. 542. ⁶⁶) De ordine predicatorum de Tolosa in Dacia. Gertz: Scriptores minores II, S. 372—73.

IV. BORGERKRIGENES AARHUNDREDE 1241—1375

Valdemarstiden havde været en Tid fuld af Grøde. Paa det primitive Bondesamfunds Grund var der under stærk Paavirkning udefra vokset en helt ny Stats-, Kirke- og Samfundsorden op under heldige økonomiske Forhold. De tre Lande var svejset sammen til eet Rige under en stærk Kongemagt, der var sit Ansvar bevidst: Det er Kongens Pligt at overvaage Dommene og gøre Ret og frelse dem, som undertrykkes, og ikke tillade Ugerningsmænd at leve i Landet . . . da han er Guds Tjener og Lovens Vogter⁶⁷). I Forbund med Kongemagten er Kirken vokset frem og er blevet indordnet i Romerkirken, og alle dens forskellige Organer: Bisp og Kapitel, Sognegejstlighed og Ordensfolk er traadt i Funktion. Ikke faa Købstæder har skilt sig ud af Bondesamfundet.

Men da nu alle disse nyopstaaede politiske Organer skulde til at virke sammen, saa gik det galt. Over hele Linien nægtede de Organer, der var tænkt som hjælpende og støttende, at lyde de store samlende Myndigheder. Kongebrødrene, der var anbragt som Kongens Stedfortrædere i Rigets Yderkanter, vilde være uafhængige. Ærkebisperne hævdede Kirkens fulde Uafhængighed af Kongemagten. Ligesom Kapitlerne ved Bispevalgene stillede Betingelser og krævede Løfter af den kommende Bisp, søgte Rigets Stormænd at binde Kongen ved Haandfæstninger. Ordensfolkene pukkede paa deres internationale Organisation og vilde helt frigøre sig fra Bispemyndigheden. Alle disse forskellige Modsætninger greb ind i hverandre paa den mærkeligste Maade. Man kommer til at tænke paa en Egeskov, hvor en altfor frodig Underskov vokser op uden at tøjles. Ikke blot kvæles Egene, men de unge Træer søger at kvæle hverandre i forbitret Kamp om en Plads i Solen.

Disse mangfoldige Modsætninger gjorde sig ogsaa gældende i Bispedømmet Aarhus. I Peder Elavsøns sidste Aar var der en bitter Strid mellem Biskop og Kapitel om Retten til at vælge Kanniker; da Bispen havde indsat en Kannik, klagede Kapitlet til Paven over denne Krænkelse af deres Privilegier. Paven befalede Provsterne fra Lund og Slesvig at mægle, men det lykkedes dem ikke at bringe Forsoning, thi Ærkebiskop Uffe maatte noget senere personlig rejse til Aarhus, hvor han fandt Stemningen meget ophidset, men efter en lang Forhandling fik han et Forlig bragt i Stand, hvorved Bispen fik Ret til at deltage i Valget af en ny Kannik og fik Afgørelsen, hvis Stemmerne stod lige⁶⁸). (1244—45). Efter Bisp Peders Død gik tre Aar hen med Splid i Kirken om, hvem af alle Kannikerne der kunde anses for at være den ypperste, saa først opnaaede Peder Ugotsøn Bispestolen⁶⁹). Denne Biskop begyndte den lange Strid mellem Bispestolen og

⁶⁷) Fortalen til Jydske Lov. ⁶⁸) S. R. D. VI, 402. ⁶⁹) Exordium Carae Insulae. Gertz: *Scriptores minores II*, S. 198.

Øm Kloster, som er udførligt, men ensidigt, skildret i Exordium. Dens Kerne er, at Abbederne hævder, at de i Kraft af deres Privilegier og Ordensregler er uafhængige af Bispedømmet og ikke er forpligtede til Gæsteriydelser og andre Afgifter, som Bisperne — efter deres Mening med Urette — kræver af dem. I Kraft af den stærkeres Ret lykkes det Bisperne at gøre Klosteret megen Fortrød; men Krøniken standser (1267) før Stridens Afslutning, saa vi véd intet om de principielle Spørgsmaals Afgørelse.

Ind i Stridighederne mellem Bisp og Kapitel og Bisp og Kloster spiller Tidens andre Kamp. Ved Valget efter Peder Ugotsøns Død 1262 stod Stemmerne lige i Kapitlet, 6 imod 6. Da der ikke blev opnaaet Enighed, valgte Ærkebisen, Jakob Erlandsøn, der var landflygtig, fordi han vilde hævde Kirkens Uafhængighed af Kongemagten i Overensstemmelse med den kano-niske Ret, Cistercienserabbeden Arnfast i Ryd Kloster (nu Lyksborg) til Biskop og indviede ham; men Arnfast vovede ikke at tiltræde Bispedøm-met, fordi han var blevet valgt mod Dronningens Ønske. (Arnfast var nem-lig mistænkt for Delagtighed i Mordet paa Margrete Sprænghests Mand, Christopher I), og han vendte tilbage til Ryd, hvor han opholdt sig til sin Dødedag. For hans Skyld gæstede Marsken Jens Kalf 7 Gange Øm med mindst 300 Heste for at forsøge, om han ikke kunde fange ham, og han svor, at om han saa fandt ham for Højaltret, vilde han tage ham dër; men han var der ikke⁷⁰).

Da Arnfast ikke tiltraadte som Bisp, tilkom det Paven at besætte Bispestolen, og han valgte en Magister Tyge, der opholdt sig ved Romerhoffet. Tyge tilstod paa sit eget Landemode, at han overfor Romerhoffet havde paadraget sig en Gæld paa 600 Mark rent Sølv, hvorfor han bad sine under-givne hjælpe ham dermed. Under ham naaede Striden mellem Bispestolen og Øm Kloster sit Højdepunkt. I Exordium skildres den med stærke Far-ver, med megen Ordkunst gengives de hvasse Ordskifter mellem Tyge og Abbed Bo, og mange Beviser, i Form af Breve og Privilegier, for at Klosteret har al Retten paa sin Side, fremlægges, men man er ikke helt tryk; det havde været rart, om man havde haft et Indlæg fra Tyges Side. Han be-dømmes personlig ud fra bitre Modstanderes Standpunkt⁷¹). Billedet af den onde Tyran, som Krøniken slutter med, danner en virkningsfuld Modsæt-ning til den honningsøde Skildring af Munkefaderen Biskop Svend.

Fra anden Side véd vi, at Biskop Tyge var en af Dronning Margretes mest betroede Mænd, og at han var den egentlige Leder af Kampen imod Jakob Erlandsøn og Roskilde Bispedømmes Styrer, mens Bips Peder var landflygtig; han var altsaa, hvad man i Frankrig vilde kalde Gallicaner: han var Tilhænger af Kongens Myndighed over Landets Kirke, men hæv-dede stærkt, ja til Overmaal, Episcopatets Rettigheder.

Øm Klosters Krønike standser 1267; det er en af Grundene til, at det

⁷⁰) Gertz: *Scriptores minores* II, S. 217—218. ⁷¹) Sst. S. 209—263.

er meget lidt, der kan fortælles om Tyges nærmeste Efterfølgere. Peder — den fjerde — var Ærkedegn, da han blev valgt af et Tremandsudvalg, som Kapitlet havde nedsat. Han deltog i 1274 i Konciliet i Lyon, men maa være død kort efter, da Tyge — den anden — omtales som Biskop i 1276, da han indviede tre Altre i Franciskanerkirken i Lund, fordi den udvalgte Ærkebiskop Thrugot dengang endnu ikke havde modtaget Bispevielsen.

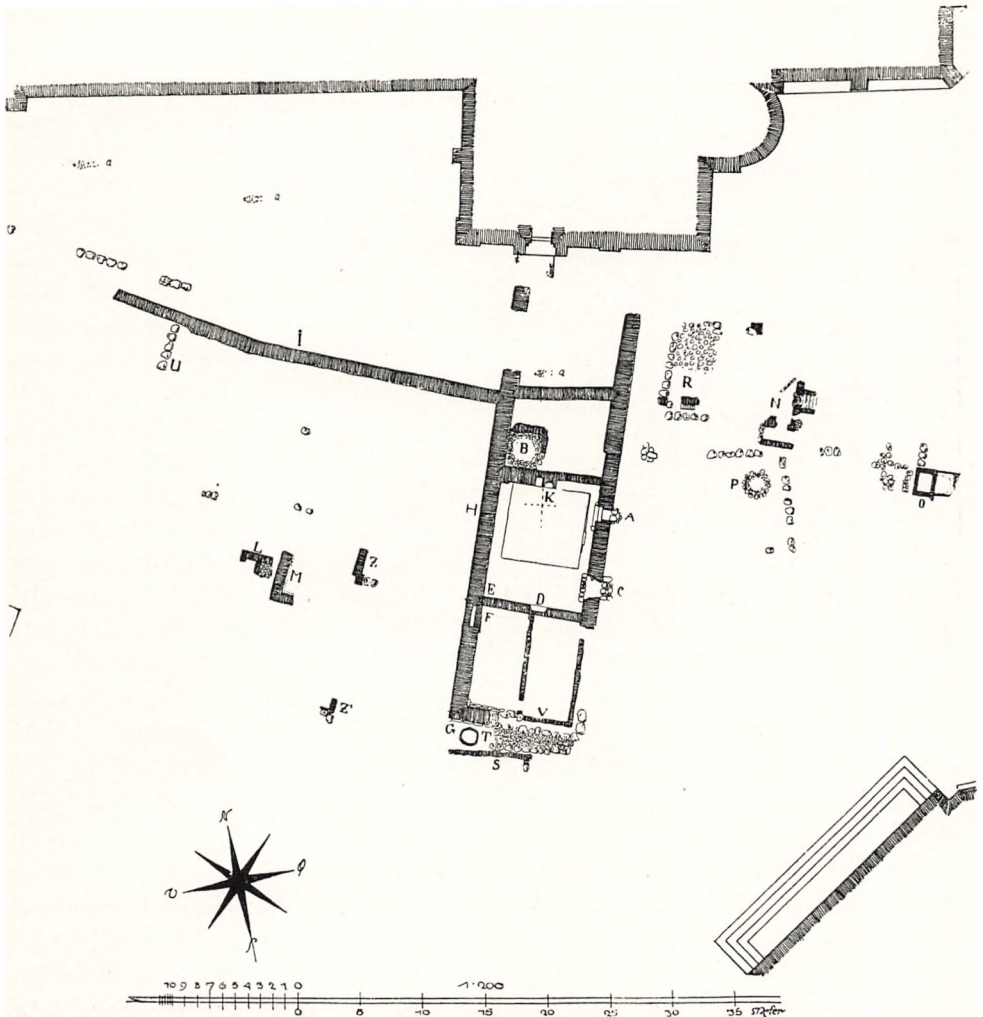
Jens Assersen (1288—1306) var Ærkedegn, da han blev valgt til Biskop; han skænkede Hedensted Kirke med al dens Tilliggende til Kapitlet⁷²⁾, og i sit Testamente betænkte han Kirken med nogle Sølvbægre til en Værdi af 140 Mark. Hans Ligsten er Alterplade paa Domkirkens Højalter. Esger Juul (1306—1310), der som Kannik i Ribe havde medvirket til Forsoningen mellem Erik Menved og Jens Grand, blev af Clemens V udnævnt til Ærkebiskop i Lund og maatte rejse til Konciliet i Vienne for at hente sit Pallium. Som Biskop i Aarhus købte han Sølvbægrene tilbage fra Kapitlet for en Gaard i Laasby⁷³⁾. Esger Bonde (1310—1325) blev afløst af Svend (1325—1352), der var en af Lederne af Jydernes Modstand mod Grev Gert og 1338 rejste til Tyskland til Junker Valdemar, i hvis Følge han kom tilbage i 1340. Povl (1352—1369) nævnes som Deltager i Danehoffet i Kalundborg 1360. 1371 valgtes Kapitlets Provst Olaf, der døde 1386.

At Domkirken var taget i Brug paa Biskop Tyges Tid, véd vi fra Øm Klosters Krønike, hvor der fortælles, at en af Klosters Vener, Ridder Jens Kanne, bad Abbeden følge med ham til Aarhus, hvor han vilde mægle i Striden. Mødet blev i Fasten 1263 holdt i et Kapel i St. Clemens Kirke og fik et yderst dramatisk Forløb. Da Bispen langt om længe indfandt sig, gentog han sit Klagemaal, at han var blevet jaget af Klostret med Stokke og Knipler, og at Munkene skjulte mange af Kongens Fjender, deriblandt Abbed Arnfast, og aflagde Ed paa sine Udtalelser; da rejste Abbed Bo sig og svor paa, at det ikke var sandt, og bandlyste højtideligt den, der havde sagt dette om ham; Bispen udbrød saa fnysende og tænderskærende: »Hører I da ikke, at han bandlyser mig i min egen Kirke«. Herremændene, der vilde mægle, svarede: »Han bandlyser jo ikke Eder, men den, der havde løjet ham paa«. Af Hensyn til den store Skare dulgte han sin Vrede og foreslog, at Abbeden skulde komme næste Dag til Dover Kirke og vise sine Fri-breve⁷⁴⁾.

Mindet om dette uhyggelige Møde er bevaret, men ingen har fortalt om Kirkens Indvielse, om Gudstjenesten og alt, hvad der foregik i Domkirken in majorem Dei gloriam; det maa vi tænke os til. Noget kan sluttes af Dokumenter om Gaver og Alterstiftelser. At Domkirken paa Biskop Svends Tid blev hærget af Ildebrand, faar vi at vide af et Pavebrev 1330: da Kirken for nogen Tid siden ved en ulykkelig Hændelse var brændt, tillades det Bisp og Kapitel at oppebære en Tredjedel af Kirketienderne i 5 Aar.

⁷²⁾ S. R. D. VI, S. 425 f. ⁷³⁾ Sst., S. 434 f. ⁷⁴⁾ Gertz: *Scriptores minores* II, S. 218—219.

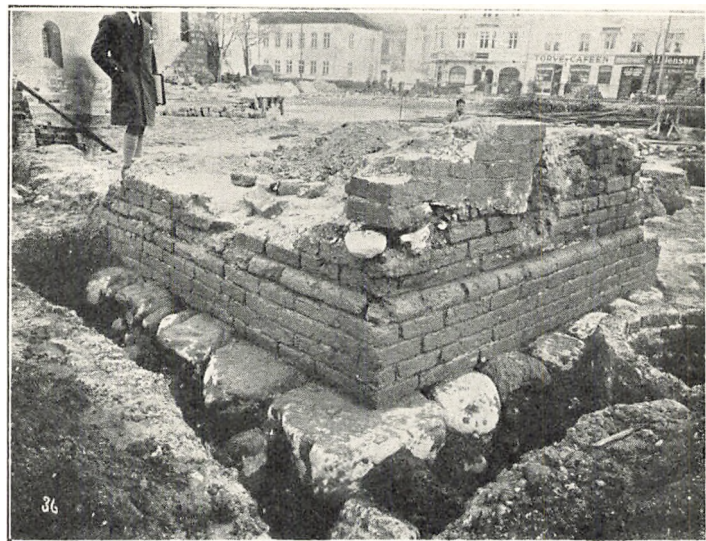
Ved Udgravningerne paa Bispetorvet i 1921 blev der fremdraget Levninger af et stort Hus, der strakte sig mod Syd-Sydvest fra Domkirkens søndre Korsfløj; og baade øst og vest for det blev der fundet Fundamenter

Plan over Udgravningerne Syd for Domkirken.
Opmaaling af Stadsarkitekt Draiby.

af forskellige Bygninger. Det store Stenhus maa være opført i et Træk; Stentypen viser, at det maa stamme fra Tiden 1250—1300. Naar vi ud fra denne Viden gennemgaar Liber Aarhusiensis, maa vi standse ved et Par Breve fra Slutningen af det 13. Aarhundrede. 1. Maj 1286 gør Kapitlet vitteligt, at Ærkedegnen Hr. Jens (den senere Biskop Jens Assersen) har testamenteret Kapitlet et Stenhus, som han har bygget for sin Sjæls Frelses

Skyld ved Siden af et Stenhus, der tidligere var bygget i vor Gaard, til fælles Brug for de Kanniker, hvis Lod det blev for en Tid at kastes paa Sygelejet. Brevet slutter med Bandlysning af hver den Kannik, der kunde understaa sig i at tilegne sig dette Hus som Særeje⁷⁵⁾. 6. Januar 1298 bekræfter Kong Erik Menved, at Biskop Jens har tilskødet Kapitlet sit Stenhus — med alt Inventar — som ligger ved Siden af St. Clemens Kirken

Det sydvestre Hjørne af Kapitelgaarden.
Fotografi 1921.

mod Syd⁷⁶⁾. — Af disse to Breve fremgaar det, at der i Kapitlets Gaard syd for Domkirken i 1286 laa to Stenhus, hvoraf det ene havde staaet færdigt i nogen Tid, og det andet var bygget af Ærkedegnen Jens og af ham testamenteret til Kapitlet for at bruges som Sygehus. Det vil da være rimeligt at antage, at Lev-

ningerne af det store Stenhus, der synes at stamme fra Tiden 1250—1300, maa hidrøre fra »det Stenhus, der tidligere er bygget i vor Gaard«, Kapitelhuset.

Fundamenterne mod Øst, der var meget ufuldstændige, da den protestantiske Bispegaards Hovedbygning var bygget over den, kan maaske være Rester af Biskop Jens' Sygehus⁷⁷⁾. I et Forlig mellem Kapitlet og Borgmester og Raad af 22. Februar 1496⁷⁸⁾ nævnes det, at 4 Kannekegaarde: Hellig Kors', Hr. Peder Sludhers, Mester Palnes og Mester Henrik Davidsens laa sønden næst St. Clemens Kirkegaard. De meget ufuldstændige Fundamenter mod Vest kan tilhøre en eller flere af disse Gaarde, der jo nok med deres Haver har bredt sig ned mod Aaen, og hvis Minde er bevaret i Gadenavnet Kannekegade.

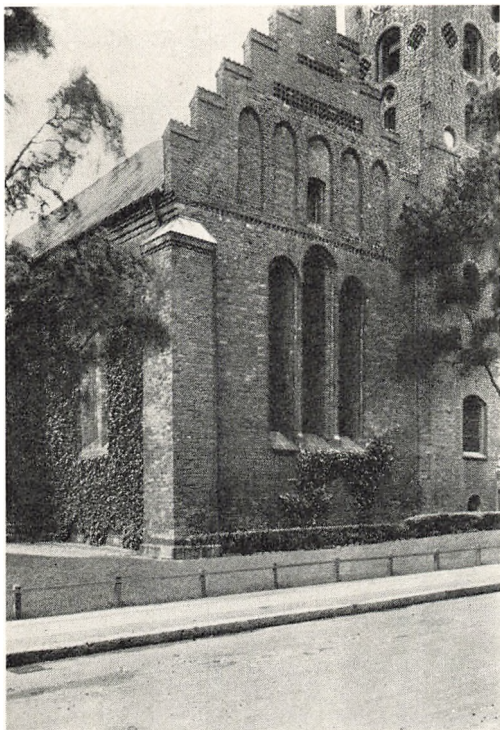
⁷⁵⁾ Noverint universi . . . quod Johannes . . . domum lapideam quam in remedium anime sue edificari fecit, juxta domum lapideam factam prius in curia nostra, usui communi canonicorum, quos infirmari pro tempore contingeret, post mortem suam deputavit. S. R. D. VI, S. 415. ⁷⁶⁾ S. R. D. VI, S. 399. ⁷⁷⁾ Se nærmere Ejler Haugsted: Udgravningerne paa Bispetorvet. Aa. St. A. 1923. ⁷⁸⁾ Hbz. I, S. 81.

Mens Kannikerne byggede og boede navnlig her syd for Kirken — ogsaa mod Øst ved den nuværende Mejlgade har der ligget Kannikegaarde — voksede Dominikanernes Kirke og Kloster frem paa den gamle Bispekirkens Plads. Da Sortebrødrene prædikede for Smaafolk og øvede Barmhjertighedsgerninger, vandt de hurtigt stor Tilslutning, og milde Gaver strømmede ind til dem; den gamle St. Nikolaj blev dem snart for trang, og mod Nord voksede der efterhaanden op et Kloster i tre Fløje, der sammen med Kirken dannede en firkantet Klostergaard.

Det falder straks i Øjnene, naar man ser paa Kirken, der siden 1541 kaldes Frue Kirke, at den er bygget i tre Tag: ældst er Koret, derpaa blev Skibet ombygget, og tilsidst blev Sideskibet mod Syd med de tre Trappegavle opført.

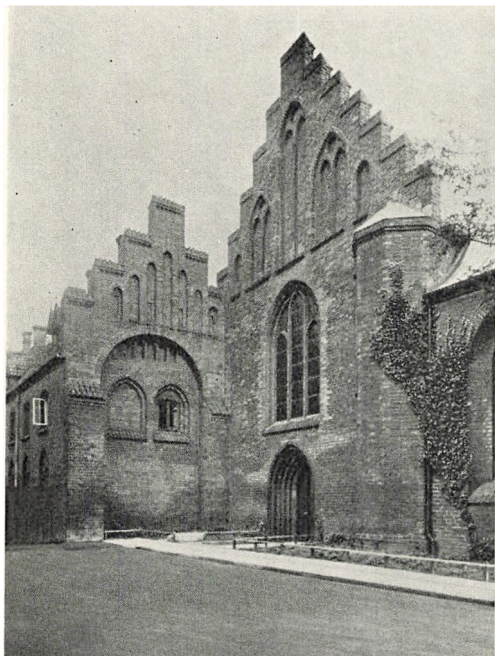
Efter Munkeskik er Koret rektangulært og bestaar af to Hvelvingsfag med senere indbyggede Hvelvinger: det er bygget af Munkesten over en Kvadersokkel. I Østgavlen sidder en usædvanlig smuk tredelt Vinduesgruppe; slanke Halvsøjler paa de to Poster forbinder de lancetformede Vinduer til en Enhed, der danner Overgang fra den senromanske Gruppe af tre adskilte Vinduer, som vi lærte at kende i Domkirkens Vestgavl, til det af Sprosser tredelte gotiske Vindue, der ses i Frue Kirkes Vestgavl. I Sydturen er der en Togruppe og en Tregruppe. Korets Gulv har i Munkenes Tid ligget lavere end nu og har højst været 2 Trin højere end Skibet. Af Arkitekturformerne fremgaar, at Koret maa være bygget kort efter Klosters Oprettelse ca. 1250. Karakteristisk for denne Overgangstid mellem Romanik og Gotik er bl. a. Skiften mellem spidse og runde Buer som øvre Afslutning paa Døre og Vinduer.

Senere blev Skibet ombygget med Bibeholdelse af den S. 133 omtalte Rest af den gamle Nordmur. Det blev delt i tre Hvelvingsfag, hvoraf hvert havde eet bredt spidsbuet Vindue mod Syd. Profilerne af disse, Gesimsen og Fir-

Frue Kirkes Kor.

kløverfrisen, er helt gotiske. Til den brede Vestgavl med eet højt tredelt Vindue og en tredelt Gruppe af slanke Blændinger er der bygget et Trappe-taarn. Skibet maa være bygget ca. 1400. Det er værd at lægge Mærke til, at Dominikanerkirken er opført imellem Domkirkens to Byggeperioder, saaledes at vi i de to Kirker har alle den middelalderlige Murstensarkitekturs Stilfaser repræsenterede. — De tre kapellignende Udbygninger mod Syd,

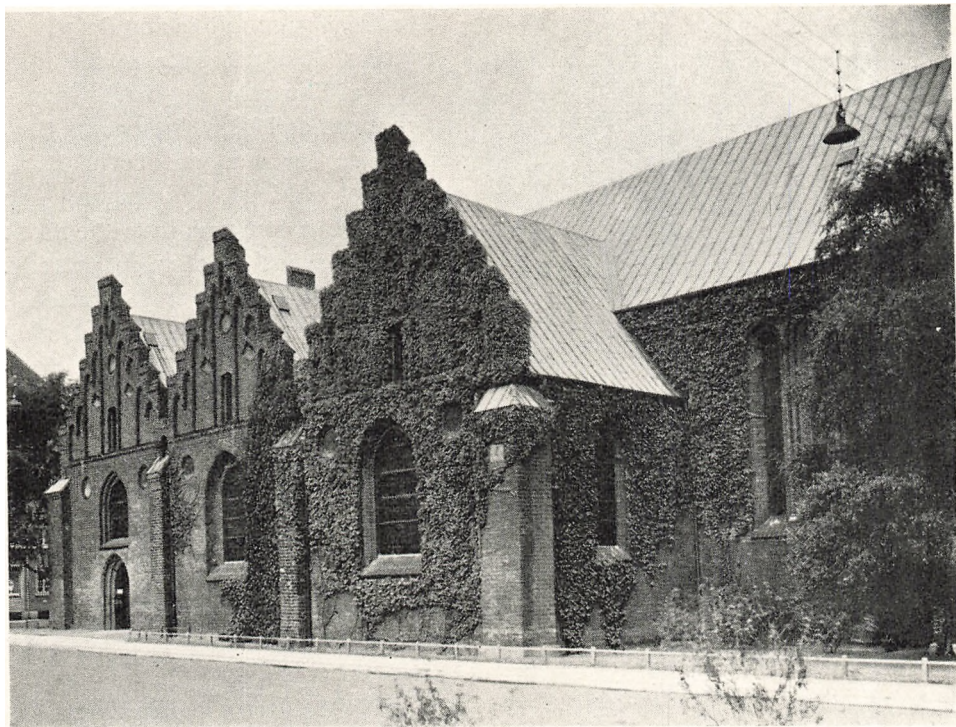
*Frue Kirkes Vestgavl og
Sydgavlen af Klosters Vestfløj.*

der dannede Sideskib, har Kamgavle med rige Blændinger; de to østre har hver sit store Vindue, der har samme dybe Hulkehl som det store Vindue i Domkirkens søndre Korsfløj, i det vestre er Kirkens nuværende Indgang. Taarnets nedre Parti og dets Tilbygning er samtidige med eller lidt yngre end Sideskibet, der maa være bygget 1475—1500. Taarnets Overdel og Spir er fra Tiden efter Reformationen.

Kirken er en udpræget Tiggermunkekirke; det firkantede Kor er rummeligt, da det skulde give Plads til alle Munkene, der er ingen Adskillelse mellem dette og Skibet, der kan rumme mange Tilhørere til Prædikebrødrenes Prædikener; da Tilhørerskaren voksede, opførtes Tilbygningerne mod Syd, og Sydmuren blev gennem-

brudt med store Buer, for at man fra Sideskibet kunde høre og se Præsten. Bygningen er bred, lav, solid, bevidst prunkløs. Man følger Teglstensgotikens Udvikling gennem tre Faser paa Gavlene, i Øst, i Vest og i Syd.

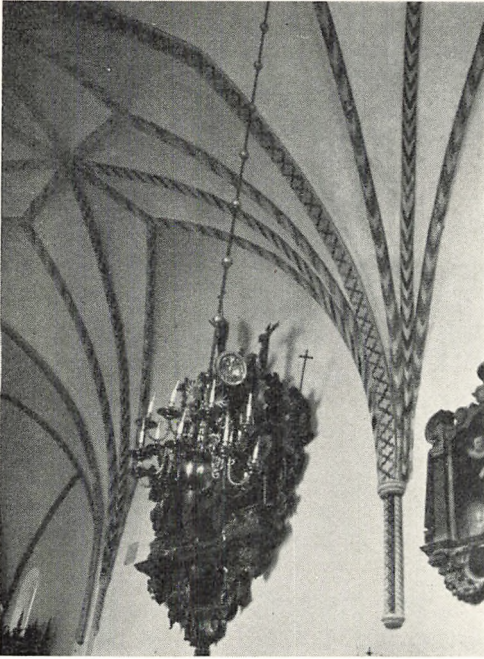
Inventaret i Frue Kirke stammer fra den protestantiske Tid med Undtagelse af den malede og udskaarne Fløjaltertavle, der blev opstillet i Koret 1520—30, kort før Sortebrødrene forlod Klosteret. Paa Midtfløjen har Billedskæreren fremstillet Golgata. Ved Foden af de tre Kors vrimler det med Mennesker, som man traf dem paa Torvet eller Havnepladsen i en af det 16. Aarhundredes store Handelspladsen; de bærer — dog ikke de højhellige — Datidens Dragter og tumler sig imellem hverandre. Mennesketyperne er grove og plumpe og gebærder sig med stor Ugenærthed; tre Soldater slaas om Kristi Kjortel, saa Blodet flyder, mens en fjerde lusker bort med Klædningsstykket; en fuld Mand bliver baaren bort paa en Bærebør; en Neger-

Sideskib og Forhal.

Sideskib set fra Prædikestolen.

Korets Hvælvinger.

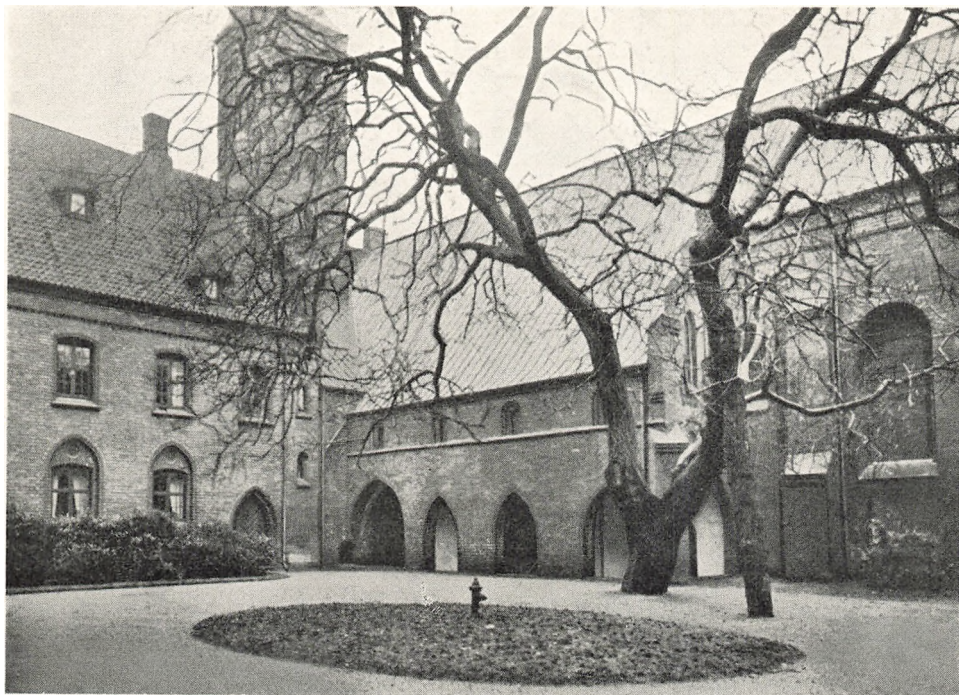

Dør fra Kor til Sakristi.

familie, Fader, Moder og Barn, paraderer i Forgrunden; men midt i Myldret kan man dog finde Maria, Johannes og Maria Magdalena. Baggrunden for den viddrevne Realisme er sikkert de dengang saa yndede Passionsspil, hvori de brede Lag i Byernes Befolkning agerede. Paa Fløjene indtager St. Nikolaj, Kirkens Værnehelgen, og St. Dominicus, Ordenens Stifter, Hæderspladserne mellem Apostle og andre Helgener.

Da Kristusfiguren minder om den Korsfæstede paa Claus Bergs berømte Altertavle i St. Knuds Kirke i Odense, har man villet henføre denne Tavle til Odenseværkstedet; men det er den kunstnerisk set for ringe til.

I Nordmuren var der ikke mindre end fire Døre, der førte fra Kirken ind i Klostergaarden, hvor der ud for Koret og Skibets østre Del er bevaret fire Fag af Korsgangen, der har strakt sig langs Kirken, Øst- og Vestfløjen; denne er den bedst bevarede Del af Klostret; dens Sydgvæl vender ud mod Kirkepladsen og danner sammen med Kirkens Vestgvæl en Bygningsgruppe af sjælden Skønhed; hver Gavl har sit Præg; i den brede Kirkefront giver Trappetaarnet og det store Vindue Rejsning, mens den smalle Klostergvæl gøres bredere af den kraftige Rundbueblindning over Dobbeltvinduet. Fløjen er bygget op i to Stokværk, i det nederste er der hvælvede Rum, blandt hvilke der er Grund til at fremhæve den forudoms Kapitelsal, der gaar igennem

Kirkens Nordside med de fire bevarede Fag af Korsgangen.

hele Huset og faar Lys gennem tre Vinduer i Vestmuren; de 9 Krydshvælvinger bæres af to Granitsøjler, der til Baser har to romanske Terningekapitæler, der maaske er taget fra en Søjleportal, som kan have siddet i den gamle Domkirke. Søjlerne har meget smukke unggotiske Volutkapitæler og maa ogsaa være taget fra en ældre Bygning. Dr. Vilh. Lorenzen siger, at »disse Søjler tillige med de fintformede Hvælvinger gør Salen til en af de eleganteste og festligste i hele vor Klosterarkitektur«⁷⁹). Paa Nordvæggen er der fremdraget Kalkmalerier fra Middelalderens Slutning. Den bruges nu som Kirke for Stiftelsen.

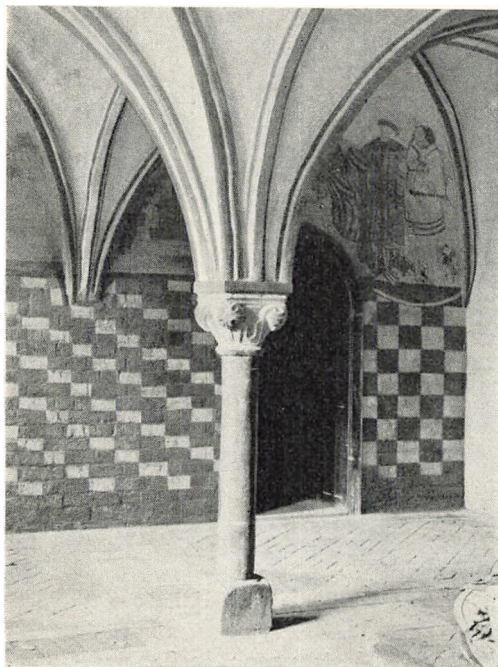
I Nordfløjen, der er stærkt ombygget, er der bevaret en meget smuk nu tilmuret Dør, der maa være samtidig med Koret og alt-saa har hørt til den første Bygning, Munkene opførte. Vestfløjen

Kalkmaleri i Kapitelsalen.

⁷⁹) Vor Frue Kirke og Hospital, S. 23.

og den Østfløj, der blev revet ned i Treserne og erstattet af en helt moderne Bygning, er bygget i det 15. Aarhundrede. Om Livet i Klosteret er saa godt som intet bevaret; fra Dokumenter kendes Navne paa nogle Piorer, og i

Fra Kapitelsalen.

forskellige bevarede Testamenter betænkes det med Gaver; den kalkmalede Skjoldefrise i Koret, som der er fremdraget Brudstykker af, minder om, at baade Medlemmer af Kongehuset og Mænd af Adel har været blandt Klosters Velgørere. Paa Dronning Margretes Tid kom Landsdommer Jens Nielsen Løvenbalk til Aunsbjerg for Skade at dræbe Hr. Jens Jensen Brok til Clausholm; han maatte bøde haardt for denne Forbrydelse. I et bevaret Orfejde Brev, dateret Helsingborg i Dronning Margretes Nærværelse 1405, som han udstedte til den dræbtes Frænder, opregnes alt, hvad han maatte forpligte sig til, bl. a. hedder det: »Item skal jeg lade hannem begaa (begrave) det fejreste og bedste som jeg kan, og skal der bydes

begge vores Venner til. Item 30 fattige Folk skal jeg klæde samme Dag, og de skal holde 30 Blus i denne samme Begængelse. Item (skal jeg gøre) en evig Messe udi Sorte Brødre Kirke udi Aarhus, som fornævnte Jens Jensens Lejersted er«.

V. BISPEDØMMETS BLOMSTRING I UNIONSTIDEN

1375—1536

Med Møje og Besvær lykkedes det Valdemar Atterdag Stykke for Stykke at samle Danmarks Rige og at genoprette Kongedømmets Autoritet, men hele hans Regering var en næsten uafbrudt Krigstid; det er først under Margrete, at der blev Fred i Landet. Hun kunde tumle de verdslige Stormænd, der blev haardt straffet for lovløs Optræden, som vi lige hørte, og samle dem til Kamp mod ydre Fjender, og hun genoprettede det gode Forhold mellem Konge og Bispemagt fra Valdemar Sejrs Tid til gensidig Fordel. Der opstod stærke religiøse Bevægelser, der bredte sig over hele Pavekirkens Omraade, og som gav sig Udslag dels i, at Menneskene i deres

Angst strømmede til Kirken for at skaffe sig Del i dens Naademidler, dels i høje Raad om Reformen et in capite et in membris (baade i Pavedømmet og i alle Kirkens Organer). Da ogsaa de økonomiske Forhold bedredes, delvis paa Grund af de fredeligere og mindre anarkiske Tilstande, kan vi forstaa, at det 15. Aarhundrede trods Gæring og Kritik blev en stor Tid for Kirken, ikke mindst i materiel Henseende. »Fromheden skabte Rigdom«. Bispedømmerne steg i Magt og Indflydelse; Tilstrømningen til Gudstjenesten, Rejserne til Valfartssteder, de mange Gaver til Kirkens sociale Arbejde og til Oprettelsen af Altre og Kapeller kan nævnes som Aarsager til, at det 15. Aarhundrede blev Middelalderens anden store Byggeperiode.

Men mens det i det 12. Aarhundrede i et periferisk Land som Danmark næsten udelukkende drejede sig om Nybygninger eller Erstatning af Trækirker med Stenkirker, er det 15. Aarhundrede i høj Grad Tilbygningernes og Ombygningernes Tid; dog opførtes der ogsaa Nybygninger, navnlig til de Ordensfolk, der i særlig Grad kunde fange Tidens Øre, som f. Eks. Briggitterne og Karmeliterne; og der blev oprettet ikke faa Hospitaler for syge og gamle, som f. Eks. Helligaandshuse og St. Jørgens Gaardene, her i Aarhus St. Karens Gaard, se S. 188—192.

I de godt halvandet Hundrede Aar, der gik fra Valdemar Atterdags Død til Reformationen, styredes Aarhuskirken af en Række Bisper, hvoraf mindst tre, Peder Jensen Lodehat, Jens Iversøn Lange og Ove Bille var fremragende Mænd; alle arbejdede de paa Bispedømmets Fremme, idet de forøgede dets Gods og dermed dets Virkemidler, og hver af dem gav sit Bidrag, større eller mindre, til Domkirkens Ombygning; der arbejdedes planmæssigt, og Maalet blev naaet: I Begyndelsen af det 16. Aarhundrede stod der i det lille jydsk Stifts Bispesæde en Domkirke, der var Kirkeprovincens længste og rigt udstyret, saa at den opfyldte Vilkaarene for, at Katedralgudstjenesten kunde udfolde sig rigt og smukt efter de liturgiske Forskrifter foran Altrene i Kor og Kapeller under de høje Hvælvinger.

Inden vi taler om Domkirken, maa der siges et Par Ord om disse Bisper.

Peder Jensen Lodehat (1386—95) nævnes første Gang 1375 som Kanonik i Roskilde og som Dronning Margretes Klerk; Livet igennem blev han hendes trofaste Hjælper. Som Biskop i Vexsjø rejste han til Paven og kom hjem som Biskop i Aarhus; men hans Virksomhed her er lidet kendt og træder i Skygge for, hvad han har udrettet som Dronningens Kansler i Rigets Tjeneste og som Biskop i Roskilde (1395—1416).

Skønt Kapitlet havde valgt en anden, drog en Roskildekannik af ringe Byrd, Bo Mogensen, (1395—1424) »paa eget Æventyr« til Pavehoffet, hvor han blev viet til Biskop, men han maatte først betale en »Tax for Arus Kirke«; den har næppe været ringe og spøger endnu i Arvestridighederne efter hans Død; han har haft god Forstand paa denne Verdens Sager, og han drev en fremsynet Godspolitik, thi det var ham, der til Bispestolen

erhvervede baade Aakjær og Silkeborg, som blev Midtpunkter i to store Godskomplekser. Mod Pant i den gejstlige Jurisdiktion i Støvring, Onsild, Hald og Gerlev Herreder laante han 1395 Biskop Jakob af Viborg Penge til at betale Dronning Margrete med for Hald. Da Pantet aldrig blev indløst, hører de fire Herreder den Dag i Dag til Aarhus Stift. Han støttede ogsaa Dronningen med Laan, men de blev nok betalt tilbage, og Kalø med sit murede Slot og Fæste samt Samsø, som Valdemar Atterdag havde pantsat til Bispestolen, blev 1407 indløst⁸⁰).

At der har været en alvorlig Strid mellem Borgerne paa den ene og Bisp og Kapitel paa den anden Side fremgaar af et udateret Brev fra Biskop Bo⁸¹), hvori han lover de to Borgmestre, at han og Kapitlet vil sende Mænd, der skal forhandle om Fred. I Brevet, der er skrevet i Vejle, siger han, at »der er ingen det gør mere ondt end os, at der ingen Gudstjeneste kan holdes i vor Domkirke; men desværre kan den ikke holdes, naar de, der skal besørge den, er fordrevne og ikke kan faa Sikkerhed for deres Liv og Gods«.

Sandsynligvis har denne Godssamler forsøgt at tilegne sig noget af Aarhus Bymark. I alt Fald maa der have været en Anledning til, at Dronning Margrete er kommet til Aarhus for personlig at ride Markskel for Bymarken.

At hun har gjort det, fremgaar af en Række Dokumenter fra Christiern I og Hans' Tid, deriblandt et Laasebrev (»Laas er Lovens Ende og evig Tielse«), udstedt 1490, hvori Bymarken med de Grænser, Dronningen har indredet, sikres Borgerne. Den Bæk, der løber ud i Bugten gennem Kløften i Riis Skov, danner Nordgrænsen, der derpaa vestpaa følger en Linie, som markeres af Grims Eg, Rogberget, to smaa Høje og Kræmmersten, derfra gaar Grænsen mod Syd over Dronningesten og nedad det Lagfald ved Hasle Hage fremad til Medel Bjerg og saa til Havet. De forskellige Lokalteter kendes ikke.

Medelbjerg er muligvis den Højde, den gamle Kirkegaard ligger paa, og her har Grænsen mellem Bymark og Bispens Havreballegaard formodentlig gaaet ved nuværende Sønderallé.

Ulrik Stygge (1424—1449) blev straks ved sin Tiltrædelse indviklet i en Strid om Arven efter Biskop Bo; det havde aabenbart været vanskeligt for Bo at holde sin private Ejendom ude fra Bispedømmets, og nu kom baade Dronningen Philippa, der styrede Landet under Erik af Pommerns Pilgrimsrejse, og Arvingerne med store Krav. Bispestolen krævede Aakjær, som Bisp Ulrik forøgede meget; han kom i virkelig Besiddelse af Silkeborg og har sandsynligvis bygget det store Stenhus, som der er Ruiner af i Papirfabrikens Have. Kapitlet fik nye Statuter i hans Tid, og han synes at have været en virksom og dygtig Mand. Han var ivrig for at faa Erik af Pom-

⁸⁰) Pontoppidan Annales II, S. 250. I Følge Brev af 6/7 1393 har Dronningen skænket Hald. — D. M. 3, S. 177 ff. ⁸¹) Hbz. I, S. 1 f.

mern afsat, og ved Christopher af Bayerns Kroning 1443 var han med til at gennemføre, at de jyske Bisper for Fremtiden fik fuld Tiende.

Jens Iversøn (1449—1482) tilhørte den adelige Slægt, der førte tre røde Roser paa Sølvgrund i sit Vaaben, og som senere kaldtes Lange; han studerede ved fremmede Universiteter (1424 immatrikuleres Johannes Ivari de Arusia i Rostock og i Erfurt). I Trediverne var han den danske Kirkes Repræsentant paa Konciliet i Basel; allerede 1440 nævnes han som Ærkedegn i Aarhus. 1449 var han i Kongens Ærinde i Rom, og blev ved sin Hjemkomst Biskop. Povel Helgesen roser ham for hans sjældne Lærdom og alvorlige Karakter og tilskriver ham stor Indflydelse paa Christiern I; dette kan paa Grund af Kildernes Magerhed ikke bevises; men sikkert er det, at han deltog i en lang Række vigtige Møder med Svenskerne. I sit Bispedømme var han en myndig og foretagsom Hersker; ingen har sat saa dybe Spor som han, da han, som vi snart skal se, var Domkirkens og Bispegaardens vigtigste Bygherre; han hævdede Bispemagtens Rettigheder med stor Kraft, men kom undertiden for langt ud. 1458 laa han i Strid med Rigens Hofmester Erik Ottesen (Rosenkrantz), hvis Fader, Hr. Otte Nielsen, havde ryddet et Stykke af de store Skove nord for Ryum Enge og bygget en Kirke indviet til Maria Magdalene for Nybyggerne; da Erik Ottesen valgte en Præst til denne Kirke, vilde Bispemagtens ikke anerkende hans Ret, men Kongens Retterting gav ham ikke Medhold, og han maatte gøre Afbigt; men han bar ikke Nag. 1460 stævnedes han en Del jyske Herremænd til et venligt Møde »i Biscopsgaarden i Aars«, hvor han forsøgte at mægle i Fejden mellem Rigshofmesteren og hans Fader og den brutale Lave Brok paa Gammel Estrup. Han samlede meget Gods, navnlig til Silkeborg.

Da Bisp Jens var død, mødt af Dage, valgte Kapitlet sin Ærkedegn, Ejler Madsen (Bølle), til Biskop (1482—1491). Da Paven havde forbeholdt sig Retten til at besætte Bispestolen, blev Valget kasseret, og derpaa blev den valgte udnævnt ved Provision, et Eksempel paa Curiens Pengeafpresning! Ejler Madsen magtede aabenbart ikke Stillingen. Han laa længe i Strid med Borgmester og Raad om Markskel; han har aabenbart villet tilegne sig noget af det Omraade, der fra Arilds Tid havde tilhørt Byen og var blevet indredet af Dronning Margrete, men det lykkedes Byen efter vidtløftig Rettergang at faa Laasebrev paa sin Bymark ^{2/10} 1490⁸²). Han maatte en anden Gang bøde og bedre for den Forfang og Skade, som tre af hans Svende havde gjort Borgere og Borgersker (1489)⁸³). Der meldes ogsaa om Stridigheder med Kronen. Povel Helgesen har da næppe Uret, naar han siger, at Biskop Ejler hverken formaade at vinde Kongens eller Folkets Gunst, og da han ikke var i Besiddelse af Kløgt, nødtes han til efter faa Aar at nedlægge sit Embede. Han betingede sig 24 Dukater aarligt og tog Ophold paa Silkeborg, hvis Tilliggende han havde forøget med store Arealer i Vrads Herred.

⁸²) Hbz. I, S. 72. ⁸³) Sst. I, S. 61.

Verset om Aarhus i Morten Børups Byrim:

Nu skal du aldrig høre
 Harpen, Aarhus, dig til Pris.
 Thi din Fører vil du føre
 i Morads paa Stimandsvis.
 Det er svedne Kræmmerfnis,
 naar du roser dig som viis:
 En retfærdig, højærværdig
 Kirkens Hyrde tør du styrte
 i et lumsk beredt Forlis.

hentyder ganske tydeligt til Bisp Ejlers Stridigheder med Borgerne og med Kongen, hvori Bispen maatte trække det korteste Straa og tilsidst resignere. Kanniken tager sin Biskops Parti⁸⁴).

Niels Clausen (1491—1520) var Sjællænder, Søn af en Herremand i Ramløse ved Arre Sø. — Han hørte ikke til Skade Slægten, men førte et Vaaben, der lignede dennes. Hans Moder tilhørte Present Slægten. Han var Kannik i Roskilde, da han ved Provision blev udnævnt til Biskop. Han deltog ikke meget i Rigsstyrelsen, men han var des mere virksom i Aarhus Stift. Silkeborg Slots Tilliggende voksede stærkere under ham end under nogen anden af de Bisper, der sad inde med Slottet⁸⁵). Ligesom Forgæengeren trak han sig tilbage til Silkeborg (1520), hvor han boede til sin Død 1531.

Den sidste Aarhus Biskop, Mester Ove Bille (1520—1536), tilhørte en af Landets førende Slægter og havde i 14 Aar været Kansler hos to saa vanskelige Herrer som Hans og Christiern II. Efter Bispevielsen skrev han i et Brev til sin Moder: ». . . den almægtige Gud og Hr. St. Clemens og alle vore Patroner unde mig den Naade, at jeg maa forestaa mit Embede og Regimente, at det maa vorde Gud, Hr. St. Clemens til Lov og Hæder og Ære og den hellige Kirke til Bestand og mig til Lykke, Glæde og Salighed«.

Dette fromme Ønske blev ikke opfyldt. Ove Bille blev revet ind i de følgende skæbnesvangre Begivenheders Malstrøm, og han kom til at kæmpe paa den tabende Side, men gjorde det paa en saadan Maade, at han aftvang sine Modstandere Respekt. Han kaldes i »Klageskriftet mod Biskopperne« den Biskop, der havde været Hovedet for al Papisteriet; han kæmpede mod de lutherske Prædikere, men i Modsætning til flere andre Bisper foretrak han Kamp med aandelige Vaaben for ydre Tvang; han indrettede et Trykkeri i Aarhus, hvorfra Povl Helgesen og andre udsendte Stridsskrifter mod Luthers Tilhængere; han haabede, at den gamle Kirke kunde bevares i reformeret Skikkelse, hvis Frederik I's yngre Søn Hans, der blev katolsk opdraget, blev Konge i Stedet for den ældre, den ivrige Lutheraner Hertug Christian; det har vel nok været hans Livs bitreste Øjeblik, da han paa

⁸⁴) Emanuel Sejr: Morten Børup. Aa. St. A. 1926, S. 158, 160. ⁸⁵) Edv. Egeberg: Silkeborg Slot I, S. 62.

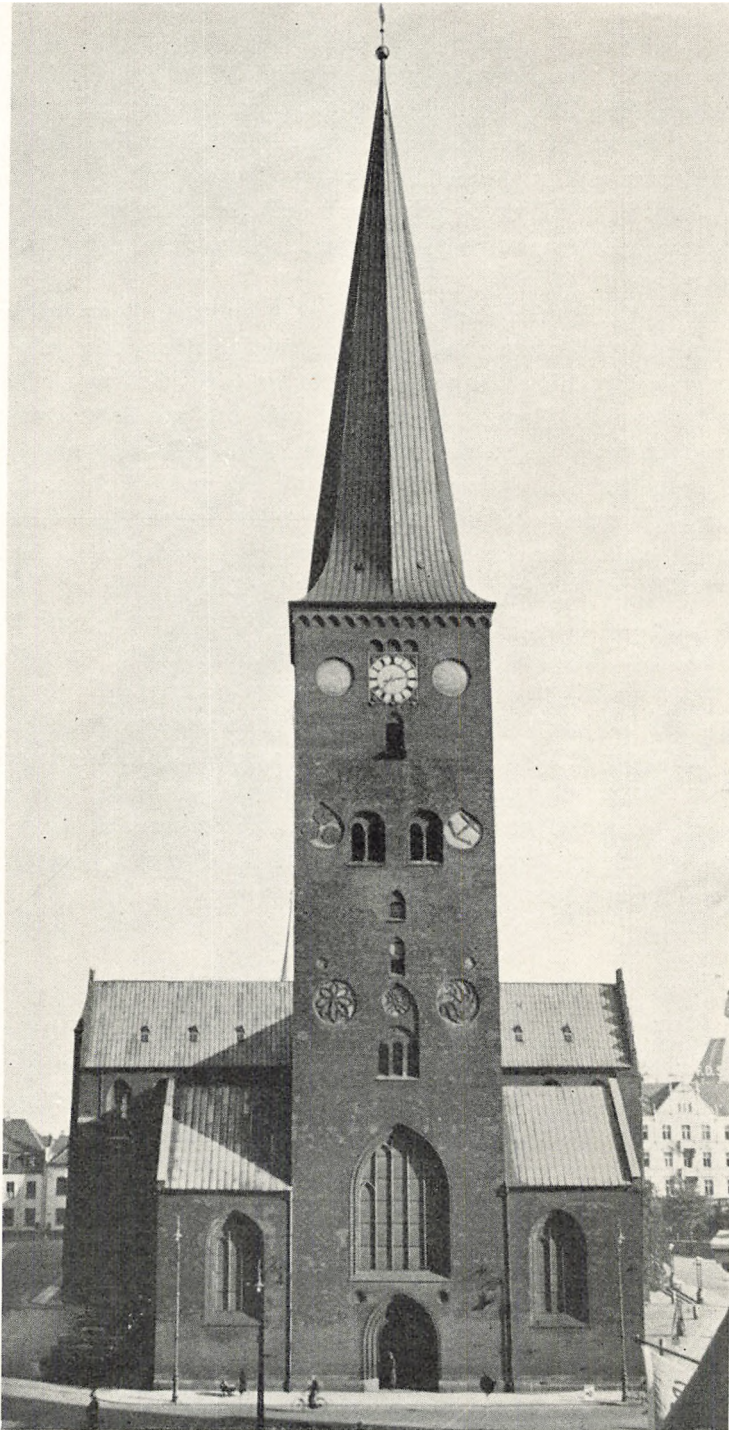
Mødet i Rye Kirke (d. 4. Juli 1534) med grædende Taarer indvilgede i at vælge Hertug Christian. Han saa, hvad Følgen vilde blive. Da de andre Bisper blev fængslet hin skæbnesvangre Augustnat 1536, lagde Christian III ikke Haand paa Ove Bille; men da han nægtede at give sin Lensmand paa Silkeborg Slot Ordre til at udlevere Borgen til Johan Rantzau, blev han ført til Dragsholm og blev holdt i Forvaring, til han bøjede sig for den nye Tingenes Tilstand. Saa blev han forlenet med Skovkloster (Herlufsholm), hvor han levede næsten en Snes Aar, agtet og æret som en Patriark af sine talrige Slægtninge († 1555)⁶⁶).

Det er klart, at Domkapitlet, som ovenfor antydet, har taget en meget væsentlig Del i Bispedømmets vidtløftige Administration, ikke mindst under Bisper, der som Ove Bille har været stærkt optaget af Hverv i Rigets Tjeneste, men her er ikke Plads til at gaa nærmere ind paa dette Emne. Blandt dets Medlemmer skal dog lige nævnes Morten Børup, Bondesønnen fra Skanderborg Egnen, der som voksen Mand satte sig paa Skolebænk sammen med Piltene og derpaa efter et Ophold ved det nyoprettede Universitet i København fortsatte sine Studier i Tyskland og kom hjem til Aarhus som Doctor juris. Her blev han som Kannik scholasticus, Leder af Bispesædets Skole (Katedralskolen), og vandt Ry som Skolemand og latinsk Digter. De to bevarede Digte, Majvisen og Byrimene, viser, at det ikke var uden Grund. Paa sine ældre Dage rykkede han op til Prælatstillingen Cantor og havde i den Egenskab Ledelsen af hele Katedralgudstjenesten. Da der fra hans Cantortid foreligger et Breviarium Arhusiense, som Kapitlet lod trykke 1519 hos Melchior Blume, og hvoraf kun eet Eksempplar er bevaret (i Kgl. Bibl., Kbh.), ligger det meget nær at formode, at det er ham, der har redigeret dette Værk, og at han har forfattet nogle af de Hymner, der ikke kendes fra andre samtidige Breviarier⁶⁷).

VI. DOMKIRKENS OMBYGNING

Til en Gudstjeneste som den, Breviarieret giver Indblik i, og som de forandrede Tider og Bispedømmets Fremgang krævede, kunde Peder Vagnsøns Domkirke ikke bruges; den blev, for at bruge et moderne Udtryk, hurtigt forældet og ubrugelig og maatte gøres tidssvarende. Da Midlerne i det 15. Aarhundrede var langt rigeligere end ved Aar 1200, kunde den ikke blot blive større, men ogsaa langt prægtigere og højere, da man nu kendte de gotiske Konstruktioner, der kunde anvendes i Murstensbygninger. Der blev navnlig stillet tre praktiske Krav: et nyt Kor, hvor der var Plads til den Gudstjeneste, som det forøgede Antal af Kanniker og Vicarer gjorde mulig, nye Kapeller og Plads til Altre. Da Højaltret ikke kunde flyttes og Guds-

⁶⁶) Ejler Haugsted: Aarhussegnens historiske Minder. Aarhus 1925, S. 12 ff. ⁶⁷) Emanuel Sejr: Morten Børup, Aa. St. A. 1926, S. 130—177.

Domkirken, set fra Borgporten.

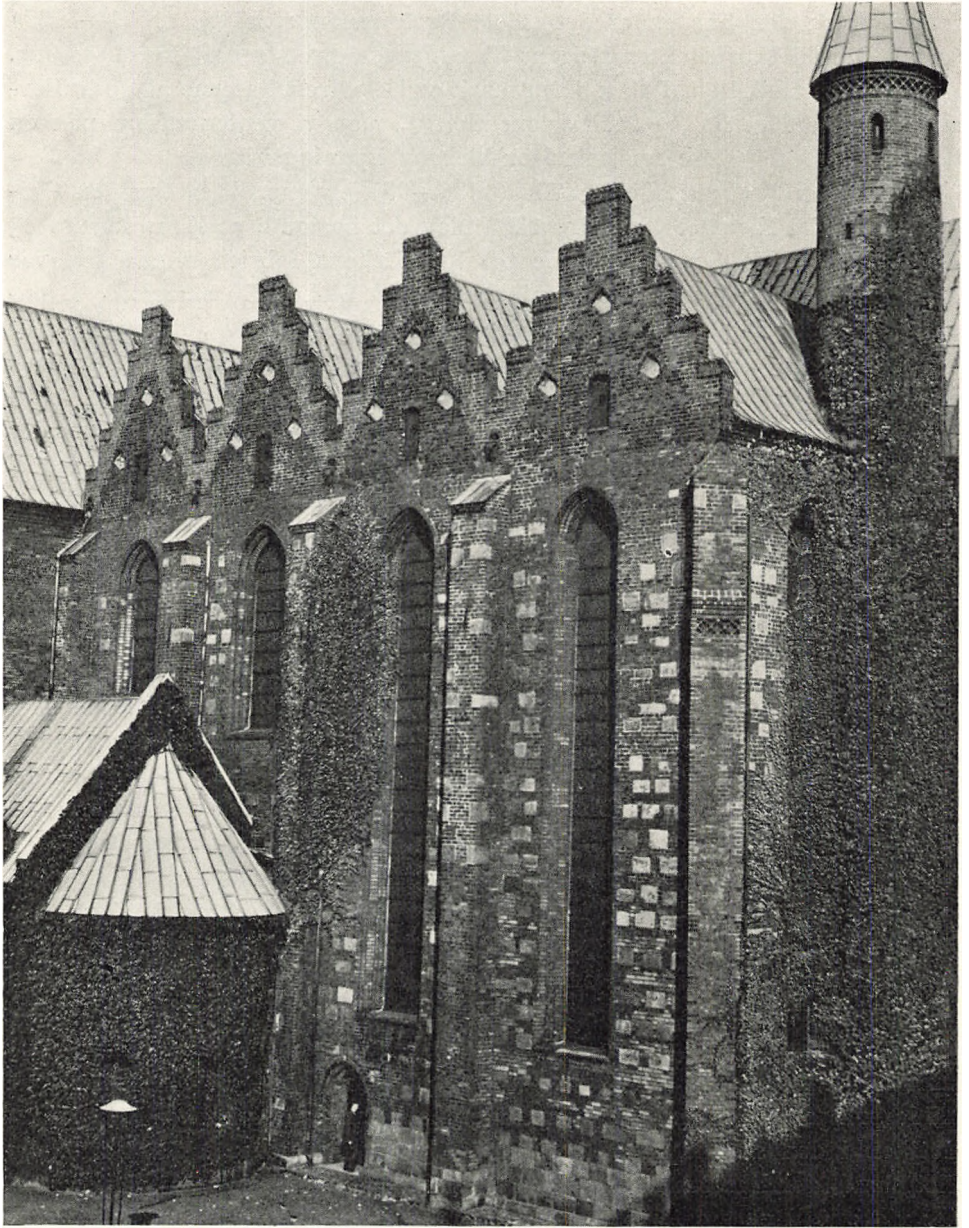
tjenesten ikke afbrydes, foregik Ombygningen gradvis. Da der er meget faa skriftlige Kilder til Bygningshistorien, maa vi lytte til, hvad Kirken selv fortæller, og den har under det sidste Restaureringsarbejde (1921—1927) fortalt Domkirkearkitekten Mogens Clemmensen og Museumsinspektør Chr. Axel Jensen adskilligt. I Traps Danmark er Hovedresultaterne af de to Forskeres Undersøgelser og Studier meddelt⁸⁸⁾, men vi venter endnu paa en detailleret Redegørelse for hele Domkirkens Bygningshistorie.

Paa Peder Jensen Lodehats Tid (1386—95) har man tænkt paa en Ombygning, thi i Kapitlets Statuter 1388 blev det bestemt, at Kannikernes og Kirketjenernes Bøder helt skulde tilfalde Kirkens fabrica, indtil den var istandsat i sine betydeligere Bygninger. Under Biskop Bo skænkede Dronning Margrete 1000 Mark til Domkirkens Bygning (1407), og derefter er den store Ombygning vistnok paabegyndt fra Vest. De to romanske Taarne, der maaske aldrig er blevet færdige, er delvis nedbrudte, og man har op til den romanske Vestfront bygget de nedre Partier af det store Vesttaarn, der mod Nord blev flankeret af det Kapel, der nu rummer Konstantin Marselis' Gravmæle. Da Bisperne Bo og Ulriks Ligsten har ligget her indtil 1703, er Kapellet identisk med det Kapel, som Biskop Bo stiftede 1420⁸⁹⁾. Dette var kun en Begyndelse til det mægtige Byggearbejde, som blev udført under Ledelse af den energiske Jens Iversøn Lange, der herskede over Aarhus Stift (1449—1482) samtidig med, at Christiern I var Rigets Konge. Hans Vaaben, de tre Roser, er ved Siden af St. Clemens' Anker anbragt højt oppe paa det store Taarns Vestmur, og det fortæller, at han er dettes Bygherre; men ikke blot Taarnet og det Kapel, der blev bygget syd for det (nu Landemodesal), er hans Værk; saa at sige hele Ombygningen og Forhøjelsen af Peder Vagnsøns Kirke er foretaget i hans Bispetid, saa der kan være god Grund til at kalde den Kirke, der nu staar, Jens Iversøn Langes Kirke.

Vi kender ikke Navn paa Bispens Bygmester; men det er ikke svært at se, hvor han har fundet sine Forbilleder og har faaet sin Uddannelse; Aarhus Domkirke er stærkt paavirket af Murstensgotiken fra det 15. Aarhundrede i Hansestæderne, særlig i Lübeck, der jo paa den Tid ikke blot var Handelscentrum, men ogsaa Kulturcentrum for hele Norden. Mens vor romanske kirkelige Bygningskunst har modtaget direkte Paavirkning fra Rhinlandet, Østfrankrig (Bourgogne) og Lombardiet — altsaa har øst af Kildespringene — har Senmiddelalderens danske Bygmestre kun kendt Gotiken i den afstumpede Form, hvori den udformedes i det nordtyske Sletteland, der ligesom Danmark var henvist til at nøjes med Mursten som det vigtigste Byggemateriale.

Undersøgelserne af Murværket har vist, at efter Taarnbygningen tog man fat paa Forhøjelsen af Tværskibet, derpaa blev Koret bygget af nyt

⁸⁸⁾ Trap Danmark. VII. 4. Udg., S. 75—76. ⁸⁹⁾ Biskop Bo's Ligsten blev fundet i Kapellet 1894.

Koret, set fra Skolegale.

med Bevarelsen af noget af det gamle Murværk tæt ved Korsskæringen, og tilsidst blev Langhuset omformet og forhøjet. Nordre Korsfløjs Hvælvinger blev bygget paa Bisp Ejlers Tid (1482—1491), og det blev Galleriet i nordre Korsarm vistnok ogsaa, og dermed var Byggearbejdet i det væsentlige afsluttet. Det blev Niels Clausens Opgave at fortsætte Udsmykningen med Kalkmalerier og tilvejebringe det Inventar, der manglede ved hans Tiltrædelse. Fra Ove Billes Tid stammer vistnok kun mindre betydningsfulde afsluttende Arbejder.

Det nyopførte Vestparti bestaar af det kvadratiske svære Taarn og to rektangulære Kapeller, der flankerer det i Nord og Syd. Det ses bedst en Eftermiddag fra Borgporten, naar Solen belyser dets brunrøde Murstensflader og Kapellernes grønne Tage. Taarnet er bygget op uden Leddeling; dets Flader brydes kun af de nødvendigeste Aabninger, en lav Dør, et højt Vindue, og to smaa Glamhuller, der deles af en Midtsøjle. Af Pryd er der kun nogle cirkelrunde Blændinger. Ankeret fortæller, at Kirken er viet til St. Clemens, de tre Roser, at Bygherren var Jens Iversøn af den adelige Slægt Lange, og Fiskeblærerne, at den er sengotisk. De to Kapeller, der vistnok tidligere har været noget højere, end de er nu, giver en Maalestok for, hvor mægtigt Taarnet er, de dækker Sideskibenes grimme Skraagavle, og over deres Tag ser man de høje Korsfløje, hvis Tage danner den faste, rolige Baggrund. Inde i Taarnhallen ser man, hvor mægtig Underbygningen er, og kan glæde sig over den smukke Gruppe af tre Vinduer (tilmurede) i den romanske Kirkes Vestmur.

Den anden Nybygning fra Jens Iversøns Tid, Koret, ses bedst ved Middagstid fra Skolegade; det er en Kirke for sig, en Kirkehal, hvis Sideskibes Mure er ført op i samme Højde som Midtskibets. I tyske Kirkehaller overdækkes den brede Bygning, som de tre Skibe udgør, af eet mægtigt ladeagtigt Tag, men her er Tagkonstruktionen formet paa en langt smukkere Maade, idet Sideskibsmurene foroven afsluttes af fire Gavle, og hver af de fire Fag har sit Tag vinkelret paa Midtskibets. I Øst afsluttes dette af en Udbygning, der danner de tre Sider af en Sekskant; dens Østmur løber op i en Gavl, der er højere og smallere end Sideskibenes, og i de stumpe Vinkler, hvor Udbygningen støder til Sideskibenes Østmure, er der opført to slanke, runde Trappetaarne. De enkelte Fag er gennembrudt af høje, slanke, spidsbuede Vinduer, som indrammes

Romansk Ligsten,
indmuret i Dom-
kirkens Korgavl.
(Efter Løffler.)

Koret, set fra nordvestre Korspille.

len rundt. — Fra den nordvestre Korspille ser vi bedst Korets Indre. Hallen deles i tre Skibe af fire Par Piller, de svære firkantede østre Korspiller danner Indgangsport, det næste Par — ogsaa firkantede — er spinklere, men de fire sidste er slanke, ottekantede Stammer fra hvis Top Hvælvingerne med deres fine Ribber grener sig ud som Palmehblade. Fra de høje Vinduer — som maaske har været fyldt med Glasmalerier — og under de høje Arkadebuer strømmer Dagslyset ind og forhøjer Indtrykket af det lette, det lyse og det luftige, som den skønne tredelte Hal vækker; i Side-skibene fatter man bedst, hvor høj den er⁹⁹). Aarhus Domkirkes Kor er et Hovedværk indenfor det 15. Aarhundredes Murstensgotik. Vi har bevaret adskillige smukke Kloster- og Købstadskirker fra samme Periode, men denne Kirkehal er, ikke blot i Rum, et Hoved højere end alt Folket.

Den øvrige Del af Kirken, der har faaet sin Form ved Ombygning, staar ikke Maal med Koret.

⁹⁹) Hvælvingerne over Korsskæringen og Koret er 22,3 m høje, Midtskibets ca. 20 m.

af Stræbepiller, der møder Trykket fra Hvælvingerne. Hvor højt Koret er, faar man en Maalestok for ved at sammenligne det med de restaurerede Kapeller fra Peder Vagnsøns Kirke. I Murfladerne har Bygmeisteren strøet en Mængde Granitkvadre, der formodentlig har siddet paa en dengang nedreven Kva-derkirke, hvis de da ikke har været brugt i det romanske Kor. Tre romanske Ligsten er indmurede i Østmuren lige over Soklen (en fjerde ses i søndre Taarnkapel). Vi har i Frue Kirke set eet kort Side-skib udvendig formet som en Række af tre Kapeller og i Præstø Kirke findes noget lignende, men Aarhus Domkirke er, saa vidt jeg véd, det eneste Sted, hvor Motivet er konsekvent gennemført Kirkehal-len rundt.

Balkon i nordre Korsfløj.

Udvendig fra ser man straks, at Langhuset, en Basilika i seks Fag med underlig korte og brede Overvinduer, og Tværskibet med de mange Spor af Ombygningen og uregelmæssigt anbragte Vinduer — dets største Pryd, det store Vindue med den dybe Hulkehls Indramning i Sydgavlen, sidder meget skævt — virker fattigt ved Siden af de to Partier, der blev opført af nyt.

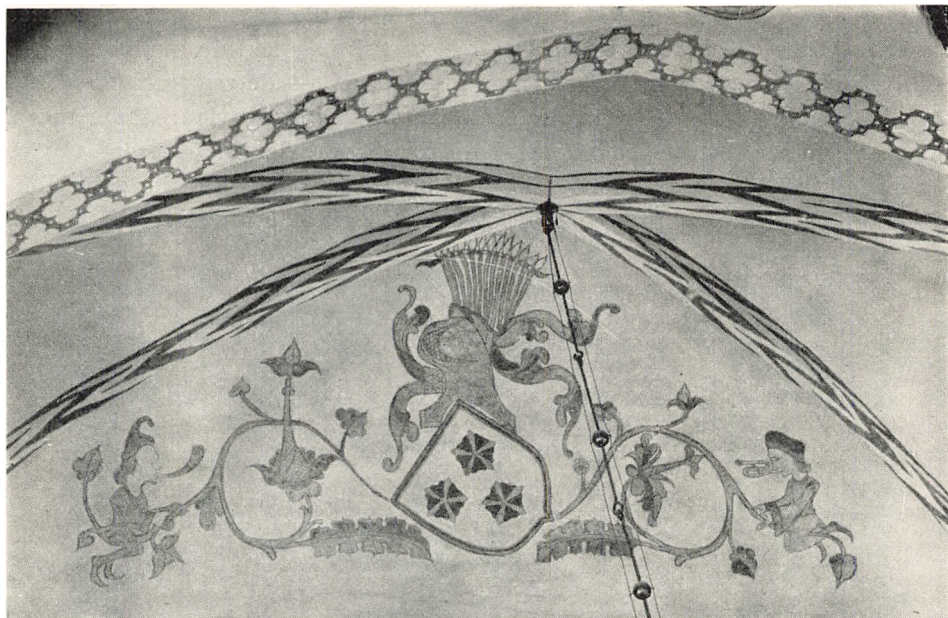
Tværskibet, med hvis Forhøjelse den store Ombygning af de østre Dele af Kirken begyndte, er højt og smalt og er med sine 52,5 m (udvendigt Maal)

Langhusets nordre Arkaderække.

længere end manganen Købstadskirke. Det er interessant at finde Sporene af den gamle Kirkes Hvælvinger, men de ru Murflader, der gennembyrdes af spredte højsiddende Vinduer, er uskønne. — I Langhuset er de romanske Arkader blevet ombyggede og forringede, idet de har mistet deres Halvsøjler, og Rundbuene er blevet erstattet af plumpe, ikke profilerede Spidsbuer, og mellem dem og de tarvelige Overvinduer er der ru og raa Murflader; de smukke romanske Fremspring og Halvsøjler, der var beregnet til at bære svære Gjordbuer og Krydsribber, staar disharmonisk til de lette sengotiske Hvælvinger; Sideskibene har plumpe uskønne Hvælvinger og ked-sommelige uopdyrkede Murflader med tarvelige Vinduer.

Men — hvormeget der end kan indvendes mod de ombyggede Partier — stiller man sig i Vestdøren og vender Blikket mod Koret, ser man, at Hvælvingernes lange Række binder Skib og Kor sammen til een høj og lys sengotisk Hal. Koret drager og udfolder sig skønnere og skønnere, alt mens

*Kalkmaleri paa en Hvælving i søndre Korsfløj.
Jens Iversøns Vaaben.*

*Kalkmaleri i søndre Korsfløj.
Gæssene hænger Ræven. Aarhus Stifts Mærke.*

man gaar mod Øst. Korets Hvælvinger er bygget først og er i Følge kalkmalede Aarstal udført 1467—71. Paa Skibets vestligste Hvælving læses 1477; paa søndre Korsfløjs ses Jens Iversøns Vaaben, men Korsskæringen og nordre Korsfløj er overhælvvet under Biskop Ejler, der fuldførte Arbejdet 1487, mens en frygtelig Pest rasede⁹¹). — Det allersidste, der blev bygget i Domkirken, var vistnok Balkonen i nordre Korsfløj, hvorfra et Galleri førte over til Bispegaarden.

Hele Kirkens Indre blev overkalket; det var Mode, og det gjaldt om at dække Sporene af Ombygningen, men baade Hvælvinger, Vægge og Piller blev udsmykket med Kalkmalerier; efter Reformationen gik Hvidtekosten over de papistiske onde Billeder, men efter de to sidste Hovedstandsættelser er adskilligt af den sengotiske Udsmykning blevet fremdraget og restaureret. Disse Kalkmalerier er — i Modsætning til de romanske, der blev malet al fresco, i den vaade Kalk — malet al secco, umiddelbart efter at Kalken var tørret. — Malerne brugte Lasurfarver, udrørt i Vand. Brunrødt er vel nok den hyppigst anvendte Farve, men foruden graat og sort træffer man gult, grønt, blaat og rødt. Kalkmalerierne maa nærmest karakteriseres som kolorerede Omridstegninger. Malerne kendte ikke Perspektivets Love; men indenfor den dekorative Fladekunsts Rammer viser de megen Sans for Linievirkning og Komposition.

Paa Tværskibets Hvælvingsskapper slynger sig en let og graciøs Udsmykning: Yndefulde Planteslyng, smaa Fabelscener og Bispevaaben opliver med deres lyse Farver de store hvide Flader. I Skibets Arkadebuer er der fremdraget en Del Billeder, der har hørt til Altre, som blev fjernet efter Reformationen; blandt dem kan fremhæves Kristi Legems Billedet, hvor Frelse-

*Kalkmaleri i søndre Arkaderække.
Kristi Legems Billede.*

Paa Tværskibets Hvælvingsskapper slynger sig en let og graciøs Udsmykning: Yndefulde Planteslyng, smaa Fabelscener og Bispevaaben opliver med deres lyse Farver de store hvide Flader. I Skibets Arkadebuer er der fremdraget en Del Billeder, der har hørt til Altre, som blev fjernet efter Reformationen; blandt dem kan fremhæves Kristi Legems Billedet, hvor Frelse-

⁹¹) Indskrift paa nordre Korsfløjs Hvælv: Post natalitatem Christi de virgine pura M C D anno septem cum bis quadraginta progenie clarus Ejlerus episcopus Arusiensis hoc opus explevit, dum pestis maxima saevit.

*Kalkmaleri i søndre Arkaderække.
Trefoldighedsbilledet, Sibyller og Profeter.*

ren aabenbarer sig paa Altret og hans sande Blod strømmer fra hans Vunder ned i en Alterkalk. Det er vistnok udført efter et Kobberstik, mens Træsnit har været Forlag for andre grovere udførte Billeder som Trefoldighedsbilledet (1499). Paa den nordre Korsranke ses St. Jørgen og Dragen (1497), og paa den søndre et meget smukt og interessant Billede i tre Striber: øverst troner Kristus ved Faderens højre Haand omgivet af musicerende Engle, i Midten en reliefagtig Fremstilling af Gregors Messe; Underet foregaar i Overværelse af Repræsentanter for hele det katolske Præsteskab og nogle Lægfolk i Tidens Dragter, nederst Skærsildsstraffe⁹²).

Langt betydeligere end denne Vægudsmykning er det rige Inventar til Katedralgudstjenesten, som Jens Iversøn og Niels Clausen har anskaffet til den ombyggede Kirke, og hvoraf vigtige Stykker er bevaret. Intet andet Domkirkekor i Danmark har

⁹²) Se nærmere om Kalkmalerierne Beckett: Danmarks Kunst II, S. 385—397. Ejler Haugsted: Kalkmalerierne i Aarhus Domkirke. Jul i Aarhus 1933, S. 4—7.

i samme Grad som det i Aarhus bevaret Præget fra Bispernes Tid. — Den Altertavle, som Jens Iversøn havde bestilt hos Lübeckermesteren Bernt Notke, og som blev rejst over Højaltret 1482 lige før Bispens Død, staar endnu paa sin Plads flankeret af de gamle Kirkeskabe. Langs Korskrankerne staar — ganske vist restaurerede — de to Rækker Korstole dør, hvor Kannikerne forlod dem 1536, og midt paa Gulvet staar den pragtfulde Lyseklov endnu dør, hvor Niels Clausen opstillede den. Bispestolen, som skulde staa ved Peder Vagnsøns Grav, mangler, og det pragtfulde, søjlebaarne Lektorium, som Niels Clausen lod bygge som Indramning af Koret mod Vest og som Skel mellem Præsternes og Menighedens Kirke, blev ødelagt 1775 ved en »Restaurering«. Af al dets rige Udsmykning er kun bevaret fire Træfigurer forestillende de fire store Kirkefædre; de staar paa det nuværende Korgitter.

»Altertavlen er den største og omstændeligste udskaarne, malede og forgyldte Altertavle i hele Danmark,

ja, vist i hele Skandinavien⁸³⁾. Den bestaar af et Fodstykke (Predella) med Skabe til de hellige Kar, det egentlige Alterskab med to faste og fire bevægelige Fløje, der kan lukke for Midtbilledet, og ovenpaa dette staar et af Niels Clausen opsat Tabernakel.

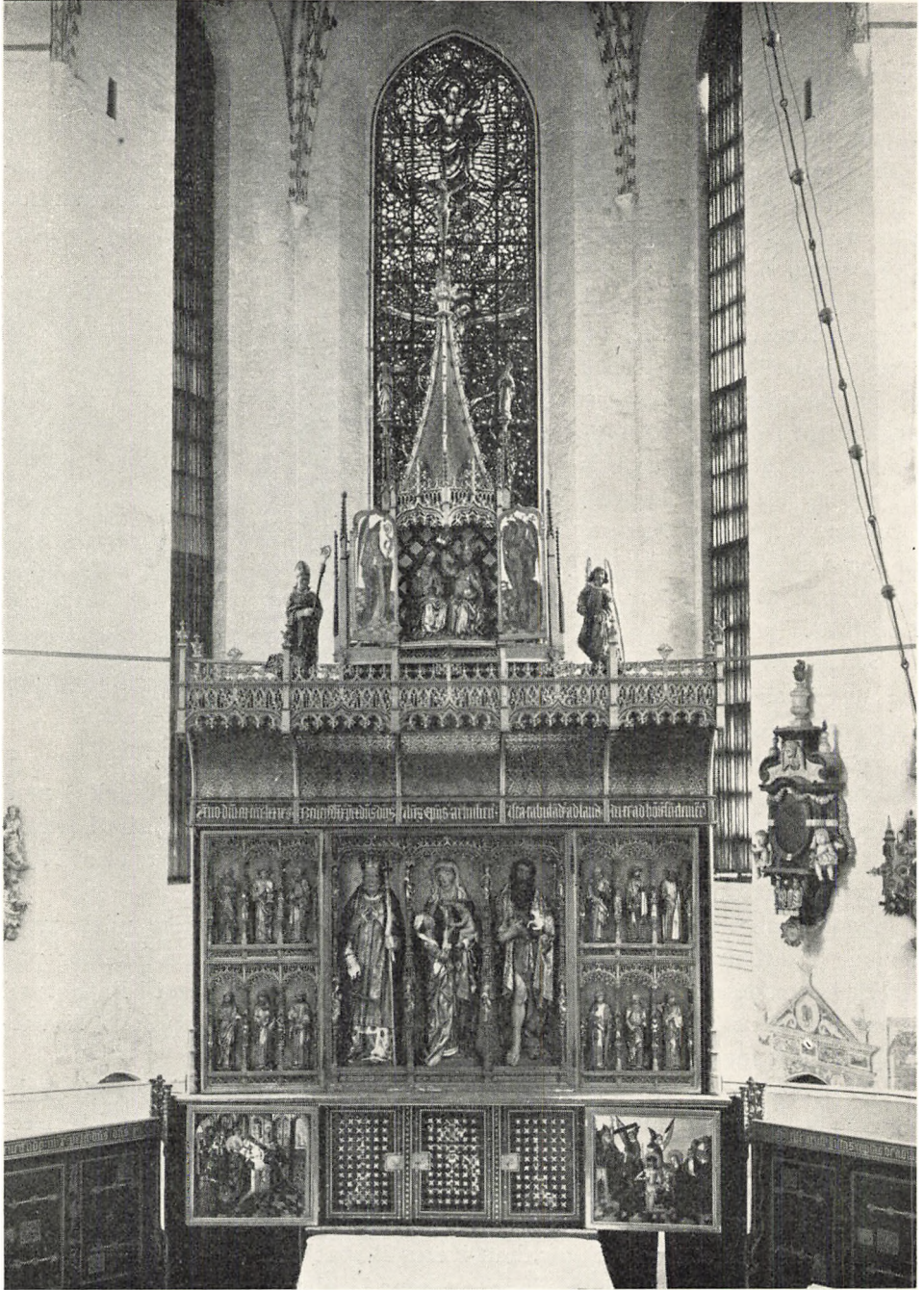
Naar Skabet ved de store Fester aabnes, ser man tre store udskaarne, malede Træfigurer: I Midten St. Anna selvtrødte: Jesusbarnet sidder paa sin Bedstemoders Arm, og den unge Jomfrumoder ser glad op til Barnet; til venstre Domkirkens Værnehelgen, St. Clemens; til højre Bisp Jens' Navnehelgen, Johannes Døberen.

Paa Fløjene ses smaa Figurer af de tolv Apostle. Naar disse Fløje lukkes, viser der sig malede Fremstillinger af Jesu Barndoms- og Lidelseshistorie, drejes derpaa det andet Sæt Fløje ind over Midtfløjen, ser vi paa deres Yderside atter St. Clemens og Johannes Døberen og paa de faste Fløje Billeder fra disse hellige Mænds Liv. Under Johannes Billedet er Stifteren, Biskop Jens, malet i halv Figur, han bærer Bispekrud og -stav, men Bispehuen staar foran paa en Bordplade, og hans Vaaben er slaaet op paa Væggen — man faar med al Tydelighed at vide, hvem det er — de behandskede

Kalkmaleri i søndre Koromgang.
Brudstykke af Gregors Messe.

⁸³⁾ Beckett: Danmarks Kunst. II, S. 155.

Altartavlen.

Jens Iversøns Portræt.

Hænder er foldet i Bøn (dens Ordlyd kunde læses paa Sedlen, der udgaar af hans Mund) til de højhellige, som ses paa den anden Fløj. Apostlen Johannes anbefaler ham. Bispen var 1479 en meget gammel Mand, og der er næppe Tvivl om, at Maleren har fremstillet ham, som han gik og stod, sammensunken, hvidhaaret, rynket, en Mand med sit eget Ansigt. Vi ser et Øjeblik paa dette Portræt, fordi det er det ældste, vi kender i Danmark, og fordi det forestiller Kirkens Bygherre, malet saaledes, at Mesteren kan

*Kalkmaleri over Altertavlen.
Kristus som Verdens Dommer.*

i Snitværk og paa Fløjene de to Ærkeengle, Gabriel og Mikael malede (Bebudelsen og Dommedag). En knælende Bispeskikkelse forestiller maaske Niels Clausen. Paa det afsluttende lille Taarns Korsblomst ses den korsfæstede, og paa de to Fialers Spidser Maria og Johannes. Højt oppe paa den østre Hvælvingskappe har Maleren fremstillet Kristus, der kommer igen for at dømme levende og døde. Fra St. Anna til Dommedag spænder altsaa dette rige og forgrenede Alterværk, hvis Indhold er dikteret af Præster, og hvis Form skyldes Malere og Billedskærere. Den egentlige Tavle blev udført under Ledelse af Lübecker Mesteren Bernt Notke, den er hans Ungdoms Hovedværk; som ældre udførte han St. Göran och draken i Stockholms

aflægge Ed paa hver Detailles Rigthighed; det viser, hvis vi sammenligner det med andre Skikkelser paa Tavlen, at den realistiske Kunst fra Gent er ved at trænge ind i Danmark over Lübeck.

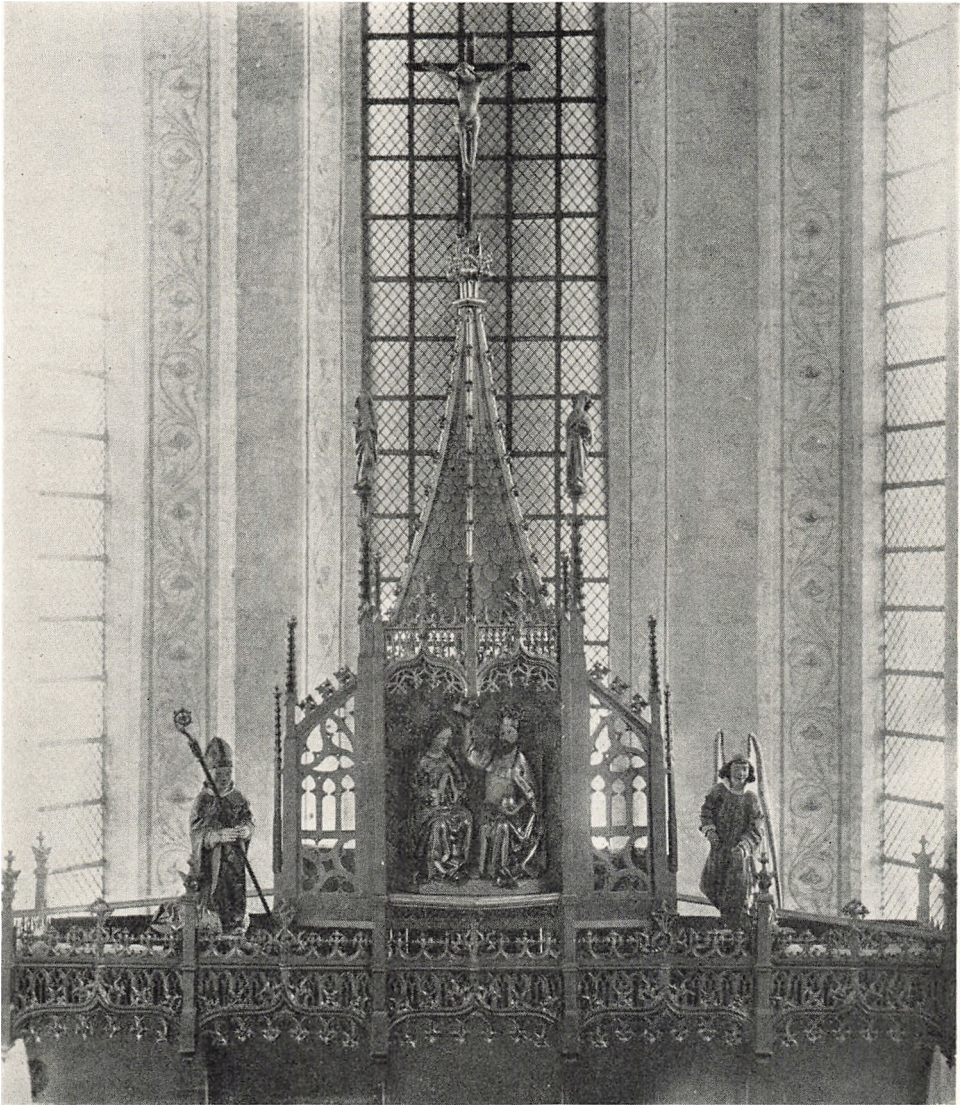
Over Tavlen læser man — hvis man kender Skriften, Forkortelsestegnene og Sproget — i gyldne gotiske Bogstaver paa blaa Grund: »I det Herrens Aar 1479 gav den ærværdige Fader og Herre i Kristus Hr. Johannes, Biskop af Aarhus, denne Tavle, Gud til Pris og den hellige Clemens til Ære⁹⁴⁾).

Foroven afsluttes Tavlen af en Baldakin med virtuost udført Snitværk, der viser Sengotikens Sten-Kniplingsværk omsat i Træ; det kunde jo ikke gengives i Mursten!

Niels Clausens lille Tabernakel viser os i Skabet Mariæ Kroning

⁹⁴⁾ Anno domini m cccc lxxix Reuerendus in X^o pater et dominus dominus Johannes Episcopus arhusiensis istam tabulam dedit ad laudem dei et ad honorem sancti clementis.

Storkyrka. En anden yngre Mester har gjort Tabernaklet, hvis Skikkelse er fyldigere og mindre stive og bærer det 16. Aarhundredes Præg. (1514.)

Tabernaklet over Allertavlen.

— Fra Niels Clausens Tid stammer ogsaa de smukke Korskaabe med Jernbeslag; de har nylig faaet Egetræsmalingen fjernet og fremtræder nu med broget Staffering, som da de blev afleveret af Snedkeren 1508. Korstolene, der har haft 18 Sæder paa hver Side, men nu kun har 15, har over disse elegant udførte sengotiske Udskæringer (Masswerk), paa Endestykkerne

*Kalkmaleri i nordre Arkaderække.
Dommedag.*

Døbefonten.

kraftige Planteslyng og fornedet en enkelt reliefskaaret Figur, bl. a. Kristus som Verdensdommer. Lysekloven, den syvarmede Lysestage, er 3,5 m høj og bærer Niels Clausens Vaaben; den er støbt i Messing af Dirick Kron i Lübeck 1515 og bekostet af Bispen. Døbefonten, der nu staar overfor Prædikestolen, men vel oprindeligt har staaet ved Vestindgangen, er støbt af Malm hos Klokkestøberen Peder Hansen i Flensborg. De fire Evangelister bærer Kummen, de tre af dem (Marcus, Lucas og Johannes) er afbildet med deres Symbols Hoved. Den er skænket 1481 af Jens Iversøn.

Der er i Aarhus Domkirke bevaret Ligsten over 5 Bisper. Jens Assersens ligger som Bordplade paa Højaltret. Bo Mogensens blev fundet 1894 i Marseliskapellet og er nu opstillet opad Kirkens Vestmur. Bispen er fremstillet staaende. Billedet dannes af indridsede Streger. Jens Iversøns og Ejler Madsens er, ligesom den Mindesten over Biskop Svend, som fra Øm Kloster er flyttet til Rye Kirke, udført i fladt Relief. Gravskriften danner en Ramme om Bispebilledet, i dens fire Hjørner Fremstillinger af Evangelistsymbolerne. — Biskop Ejler og Biskop Svend er fremstillet i hel Figur en face, de staar i Bispeskud med Hue og Stav velsignende, men der er dog en Pude under Hovedet (!) — Af Biskop Jens ses kun Hoved og Overkrop, da hans Vaabenskjold med Hjelm og Hjelmfaner dækker

Lysekloven og nordre Side af Korstolene.

hele den nedre Del af Stenen. Disse tre Sten har saa mange Lighedspunkter, at man har Grund til at tro, at de er udført i samme Værksted. Skriften er

den samme, de samme Fa-
beldyr afbryder Indskrif-
ten her og der, Kaaber-
nes Foldekast er ens, og
Bispestav og Vaabenskjold
er ens anbragt paa Bisper-
ne Svends og Ejlers.

Niels Clausens Sten er større end disse, men den har ikke samme faste Holdning. Renaissancemotiver blander sig hist og her mellem de gotiske; den gamle Stil er i Opløsning, og den nye er endnu ikke udviklet. Denne Sten tilhører Overgangstiden, mens den næste Bispeligsten — ligesom den Person, den fremstiller, Mester Knud i Odense — helt hører til den nye Tid, som vil blive behandlet i et senere Afsnit. Endnu kan nævnes de prægtige Kor-
kaaber og Messehagler med Bisperne Jens' og Niels' Vaaben, der bevares i Marseliskapellet, men saa maa vi standse. Vi skal ikke fortabe os i Gisninger om, hvad der er forsvundet: de mange Altre med deres »Rede«, Kirkens hellige Kar og meget andet; thi

Jens Iversøns Ligsten.
(Efter Løffler.)

hvad der er bevaret, viser os klart, at »vor kære naadige Herre, Biskoppen af Guds Naade af Aarhus« i Spidsen for sine 18 Prælater og Kanniker omgivet af Alterpræsternes og Vikarernes Skare, af Sangere og Skolepilte, nu kunde fejre Kirkens Fester og lede den mangfoldige Gudstjeneste Helg og Søgn paa rette Vis i den nye store Katedral, der dengang ikke var for stor.

Biskop og Kapitel havde, som tidligere antydet, meget andet at tage Vare paa end Gudstjenesten. Store Midler skulde skaffes tilveje og administreres, og dertil behøvedes rummelige Bygninger; om Kannikegaarde og Kapitelhus syd for Kirken har vi talt, her skal blot tilføjes, at den Mur, som skiller Kirkegaarden fra disse Gaarde, engang maa være gaaet i Forfald og atter er blevet ført op paa de sidste Bispers Tid. Det bevarede Stykke af den viser nemlig, at der oven paa Skifterne af Peder Vagnsøns Mur er opført en senere Mur af samme Slags Sten, som blev brugt til Domkirkens Ombygning. Nord for Kirken voksede »Biscopsgaarden i Aars« op og dækkede efterhaanden hele Karréen mellem den nordre Kirkegaardsmur, Mejlgade, Rosensgade og Bispegade.

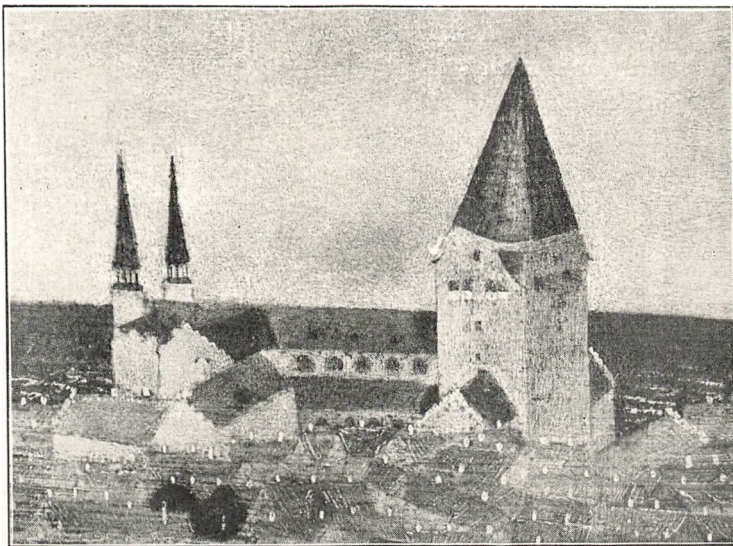
Ejler Madsens Ligsten.
(Efter Løffler.)

Ved Udgravninger paa denne Bispegaards Tomt i 1924

og 1926 blev der fremdraget adskillige middelalderlige Fundamenter, som blev omhyggeligt undersøgt og opmaalt, og en Redegørelse blev udarbejdet⁸⁵⁾,

⁸⁵⁾ E. Haugsted: Udgravningerne paa den katolske Bispegaards Tomt. Aa. St. A. 1927, S. 213 ff.

af en Mur. Da Bispegaarden stod færdig, og Ombygningen af Domkirken var afsluttet med Indbygning af Hvælvinger i nordre Korsfløj, blev Slutstenen sat i det store dobbelte Anlæg, idet Galleriet blev bygget fra Balkonen i nordre Korsfløj til andet Stokværk i Bispegaardens Sydfløj, rimeligvis af Niels Clausen. Kuneen Biskop, Ove Bille, kom til at virke i det nu fuldførte Bygningskompleks, Katedral, Bispe- og Kapitelgaard, hvis ydre Monumentalitet og indre Pragt straalende paa Baggrund af Borgernes lave, lerklinede Bindingsværks-huse.

Bispegaarden og Domkirken i det 18. Aarhundrede.
Udsnit af Maleri tilhørende Aarhus Museum.

VII. KARMELITERKLOSTRET

I Modsætning til andre Bispebyer har Aarhus rummet faa Klostre, kun to: Foruden Dominikanerklostret et Karmeliterkloster⁹⁶⁾, som vi har meget sparsomme skriftlige Efterretninger om; det vigtigste Dokument er den pavelige Bekræftelse paa Klosters Oprettelse (3. Septbr. 1482)⁹⁷⁾, det meddeler, at Biskop Jens med Kapitlets Samtykke og efter Byraadets Tilskyndelse har skænket et Kapel indviet til St. Jørgen, St. Knud Konge og St. Knud Hertug og tilhørende Bispestolen til Karmeliterordenen, der har taget imod Gaven, og en Del Brødre har læst Messer og holdt anden Gudstjeneste. Paven tillader, at der maa bygges et Hus for nævnte Orden med Kirkegaard, Klostergaard, Dormitorium, Refektorium, Haver, Urtegarde, Klokker, Klokketaarne og andre nødvendige Officiner. I 1498 blev der paa dette Klosters Foranledning, maaske i selve Klostret, trykt en Bog om St. Jørgen; den er nu forsvundet, men det vides, at Universitetsbiblioteket i København har ejet et Eksemplar, der gik til Grunde i Branden 1728, og at Arne Magnus-

⁹⁶⁾ Se nærmere Ejler Haugsted: Karmeliterklostret i Aarhus. Aa. St. A. 1931, S. 201—229. ⁹⁷⁾ Acta Pontificum Danica IV, Nr. 2828.

sen har haft den i sin Haand og har gjort et Uddrag af den; naar man gengiver den gamle Forfatters poetisk formede latinske Vendinger paa jævnt Nutids Dansk, faar man at vide, at Mariebrødrene (det danske Navn for Karmeliterne) efter at have overtaget Kapellet for St. Jørgen, St. Knud Konge og St. Knud Hertug paa Brobjerg byggede en smuk og rummelige Kirke, der som alle Ordenens Kirker blev indviet til Jomfru Marie, men hvor der ogsaa var Altre for Kapellets tre andre Helgener.

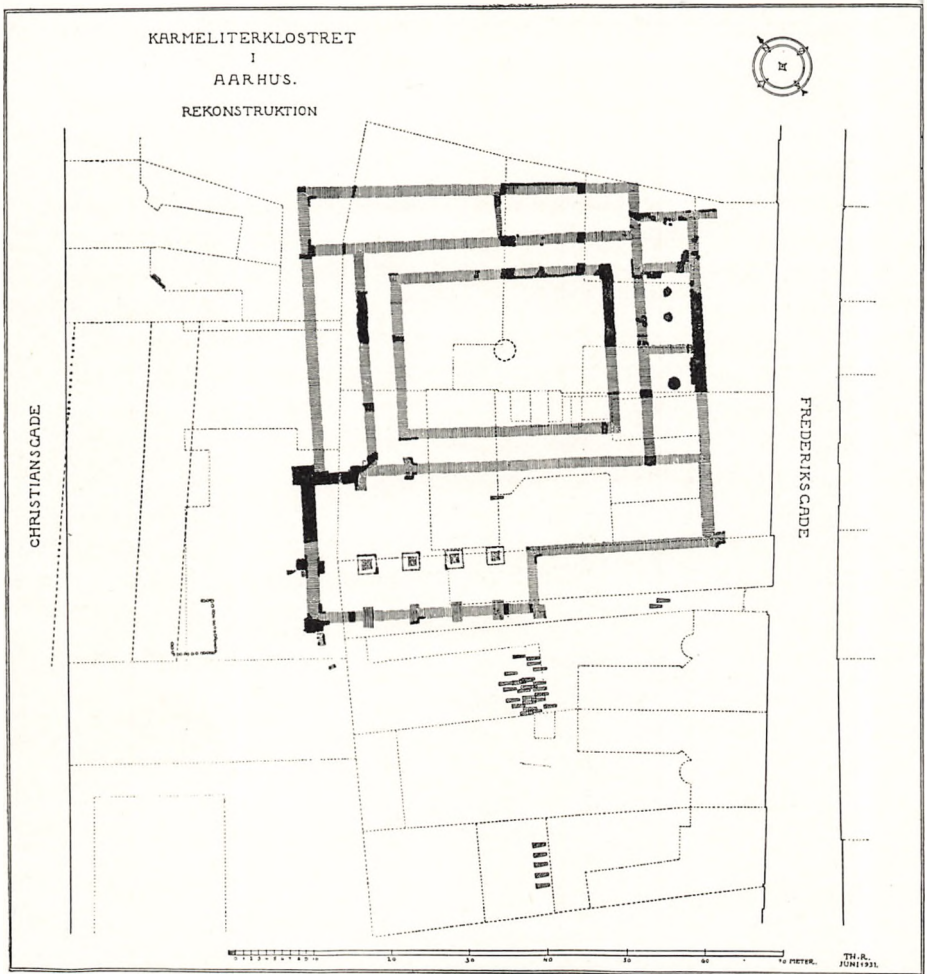
Den berømteste danske Karmelit, Povl Helgesen, har to Gange opholdt sig i Aarhus, først i 1522—23, da han bekæmpede Christiern II i Skrift og Tale, og derpaa ca. 1531, da han under Biskop Ove Billes Beskyttelse udarbejdede og udgav en Række Skrifter til Forsvar for den gamle Kirkeordning. Det er sandsynligt, at han har boet i sin Ordens Kloster. Samme Aar har Konventsbrødrene i Jomfru Marie Kloster i Aarhus, liggende paa Brobjerg, for nogle mærkelige Aarsagers Skyld overdraget Biskop Ove Bille samme Kloster og Sted med Grund, Kirke, Kirkegaard, Huse, Bygning, Toft og Humlegaard og al anden Ejendom⁹⁸). De mærkelige Aarsager maa staa i Forbindelse med Reformationen. Ved Christian III's Statskup i 1536 blev Klostret paa Brobjerg med alt andet Bispegods inddraget under Kronen, og 1541 er dets Saga ude; thi 5. November fik de Borgere i Aarhus, som havde fanget Skade af Ildebrand, Brev, at Kgl. Majestæt har givet dem til Bygnings Behov, hvad Sten, Tømmer og anden Del, som findes i St. Jørgens Kirke og Kloster i Aars, hvilket de maa nedbryde og skifte iblandt de skadelidte Borgere, fattige saavel som rige, hvem der begærer det og har det Behov⁹⁹). De brandlidte Borgere har utvivlsomt i fuldeste Maal benyttet sig af denne Tilladelse, og da den gratis Teglgård og Stenbrud var tømt, er Klostertomten formodentlig snart blevet udstykket og bebygget.

Denne sparsomme Viden har vi forsøgt at forøge ved at tage en Spade og lede efter Murværk og Fundamenter der, hvor man formodede, at Klostret maatte have ligget. Da Frimurerlogen blev bygget 1907, fandt man et svært Fundament, der fortsattes ind paa en Nabogrund. Arkitekt Smidt fra Nationalmuseet blev tilkaldt og udtalte efter at have undersøgt det: »Der er god Grund for den Antagelse, at man her paa Bispetofte er stødt paa en Levning af Vor Frue Kloster«¹⁰⁰).

En planmæssig Undersøgelse blev mulig, da Jyllands-Posten, efter at have købt J. D. Rasmussens gamle Bindingsværks Gaard Frederiksgade 72, i 1922 lod Grunden udgrave til nye Bygninger. Aarhus Museum tog da Affære¹⁰¹) og har i de følgende Aar fortsat Undersøgelserne paa Nabogrundene i Frederiks- og Christiansgade. Det var med smaa Forventninger, vi tog fat, men Resultatet blev overraskende; de fremdragne Fundamenter viste,

⁹⁸) Fr. I's d. Reg. Kbh. 1879, S. 292—293. ⁹⁹) Hbz. I, S. 132. ¹⁰⁰) C. M. Smidt: Beretning om Undersøgelsen . . . Aarhus Museums Arkiv. ¹⁰¹) Arkitekt C. M. Smidt ledede Undersøgelsen det første Aar.

at der paa Brobjerg har ligget et firfløjet Klosteranlæg af omtrent samme Dimensioner som Karmeliterklostret i Helsingør. — Hele Kompleksets udvendige Længde var fra Nord til Syd 55 m. Kirkefløjen fra Vest til Øst 52 m.

*Plan over Udgravningen af Karmeliterklostret.
Opmaaling af Snedkermester Th. Rasmussen.*

Kirken (mod Syd) var, efter 15. Aarhundredes Skik for Klosterkirker, en lang Hal uden særligt Kor ($49,8 \times 10,5$), men til dens vestre Del var der bygget et Sideskib ($27 \times 5,4$), der gennem pillebaarne Arkader aabnede sig ind til Hovedskibet. En Korsgang omgav den rektangulære Klostergaard, i hvis Midte vi fandt Spor af Klosterbrønden. Fløjenes udvendige Bredde (med Korsgangen) var 12 m. I Østfløjen har der været mindst tre Rum. Salen med den ene Pille nærmest Kirken har formodentlig været Sakristi,

og den tilstødende Sal med to Piller og Kaminfundament har været Klosters fornemste Rum, Kapitelsalen. — I Nordfløjen, hvor Refektoriet plejede at ligge, fandt vi kun eet Skillerum; det kan have skilt Spisesalen fra Køkken m. m.; i Vestfløjen fandtes ingen Skillerum. At Kirkegaarden har ligget syd for Kirken, viser Skeletfund. Haven har formodentlig ligget nedad Skraaning mod Vest og har været hegnet af en Mur.

Hele dette store Anlæg maa være opført mellem 1482 og 1498. Vi kan nu godt forstaa, at St. Jørgens Bogens Forfatter er stolt af, at St. Jørgen ikke længere bor i et lille trangt Kapel¹⁰²⁾, »men i et meget skønt Tempel, hvor samme højlovede Jomfrus Brødre af Karmeliterordenen nu boer, som Dage og Nætter i Hymner og Sange priser Frelserens store Gærninger«¹⁰³⁾.

Det er interessant, at vi paa Grundlag af disse Udgravningsresultater kan konstatere, at det ikke blot var det rige og mægtige Bispedømme, der kunde gennemføre et stort Byggeforetagende i Slutningen af det 15. Aarhundrede, men at ogsaa et nystiftet Tiggermunkekonvent i en lille By var i Stand til i Løbet af faa Aar at bygge og udstyre et af Landets store Klostre. Dette Faktum vidner baade om stor Kraft og Dygtighed hos Konventet og om offervillig Tilslutning hos Befolkningen.

Men i det nye Aarhundrede voksede der en Slægt op, der kom til at se med andre Øjne end Legendeforfatteren fra 1498 paa alle Jomfruers Jomfru og de højhellige. Bevægelsens Ledere udtrykte sig — naar de talte pænt — i dette Sprog:

saa bygged de Klostre som store Slot
de gøre deri fulldidet godt,
de kalde det Guds Tempel at være.

(Visen om Antikristen.)

De Klostre de skinne baade hvide og røde,
mere end Slot saa braske de skønt.

(En Vise om Tiggermunke.)

Da den Aand, der fandt Udtryk i slige Viser, vandt Tilslutning i vide Kredse, vendte Befolkningen sig fra Tiggermunkene, og med Angreb paa dem begyndte den revolutionære Bevægelse, der gik Haand i Haand med Kirkeforandringen.

Hvor hurtigt Bevægelsen gik, og hvor kraftigt Strømmen vendte, faar vi et Indtryk af ved at tænke paa dette Klosters Skæbne. — 1498 udtaler Legendeforfatteren det Haab, at alle Jomfruers Jomfru, Frelserens Moder, med St. Jørgen fremtidig maa staa i et prægtigt og helligt Hus sammen med

¹⁰²⁾ Angusta capella. ¹⁰³⁾ Templum satis candidum, in quo sunt ejusdem optimae virginis fratres ordinis Carmelitarum, qui dies et noctes in himnis et canticis laudant magnalia salvatoris.

de hellige Martyrer, Hellig Knud Konge og Hellig Knud Hertug, udmærkede Fædre og Patroner ikke blot for nævnte hellige Konvent, men for hele Danmarks Rige . . .

1541 giver Danmarks Konge Tilladelse til, at brandlidte Borgere maa nedbryde St. Jørgens Kirke og Kloster. Da var den nye Tid, som skal behandles i andre Afsnit, begyndt!

Biskop Jens Iversøn Langes Segl.

Foto efter Original i R. A.
(Det kgl. Bibliotek fot.)

Biskop Jens Iversøn Langes Segl.

Tegning. Efter Henry Petersen:
Danske gejstlige Sigiller.

SANKT KARENS GAARD

AF C. J. T. THOMSEN

DA DEN FRYGTELIGE SPEDALSKE SYGE (Lepra) naaede til Europa paa Kors-togenes Tid, søgte man at hindre dens Fremtrængen ved at isolere de spedalske i særlige Hospitaler, der anlagdes udenfor Byerne eller i hvert Fald i deres Udkant, og saa vidt muligt ved rindende Vand.

De spedalskes Underhold fik man Beboerne i Omegnen til at paatage sig mod til Gengæld at indrømme dem en Ret til at faa deres spedalske optaget i Hospitalet¹⁾.

Her i Landet synes enhver lidt større By at have haft sit Spedalskhedshospital omkring Aar 1250, og der er derfor al Grund til at tro, at det aarhusianske Spedalskhedshospital Sankt Karens Gaard, ligesom dets Nabo mod Øst Sortebrødreklostret, skriver sig fra første Halvdel af det 13. Aarhundrede²⁾.

Til Sankt Karens Gaard svaredes der Plovkorn eller Almissekorn af Beboerne i Ning, Hjlemslev, Sabro, Hasle, Framlev, Gjern og Houlberg Herreder³⁾, 3 Skæpper af hver Helgaard, 1½ Skæppe af hver Halvgaard og 1 Skæppe af hvert Bol⁴⁾.

De første Oplysninger om Gaarden stammer fra Tiden omkring Aar 1500. Da var Sygdommen i Aftagende, hvad der vel var medvirkende til, at Beboerne ikke længere frivilligt leverede deres Plovkorn. Forstanderne klagede til Kongen, der skrev til Beboerne og paalagde dem at blive ved med at svare deres Plovkorn. Af saadanne Kongebreve er bevaret flere fra Kongerne Hans, Christian II og Christian III⁵⁾. I det sidste af de i Note 5 omtalte Breve siges, at det nu er bevist med deres og deres Forfædres aabne beseglede Pergamentsbrev, at de er pligtige at levere Plovkorn til Hospitalet. Dette

¹⁾ Se f. Eks. Fr. I's Brev af ⁴/₁₂ 1526 i K. S. 2. R. IV B., S. 30—31, og sammes Brev af ¹/₈ 1523 i Fr. I's d. Reg., S. 14. ²⁾ Se Johs. Lunddahls Artikel i nærværende Værk, Dr. med. Edv. Ehlers: Danske St. Jørgensgaarde i Middelalderen, Særtryk af Bibliothek for Læger, København, 1898, S. 3, Dr. theol. Gerhard Uhlhorn: De kristne Kærligheds Gjerninger, arbejdet med Forfatterens Tilladelse af Christen Obelitz, S. 259—261, Aarvog for dansk Kulturhistorie 1895, S. 77—79, Dr. F. V. Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Historie i Danmark 1873, S. 35—41, og Otto Holmgaard: Slagelse Helligaands-hus og Hospital, S. 10—14. ³⁾ Se min Artikel om Plovhavre i Aa. St. A. 1911, S. 81—90. ⁴⁾ Jvfr. 2 Fæstebreve af ³/₇ 1694, hvoraf der findes Genpart i Aarhus Hospitals herværende Arkiv. ⁵⁾ Aa. St. A. 1911, S. 82—83. Spørgsmaalet om Brevets Ægthed og Datering er behandlet i Rep. 2, VII, S. 67. Aa. St. A. 1911, S. 81—82. Hofman II, S. 104, Anf. V., S. 105.

Pergamentsbrev er nu desværre sporeløst forsvundet. Ikke engang dets Dato er bevaret. Ogsaa paa anden Maade viste Kongerne Hans og Christian II deres Interesse for Sankt Karens Gaard, idet de hver for sig skænkede den en Kirke for Afholdelse af Sjælemesser for deres og deres Forældres Sjæle, henholdsvis Sankt Nikolaj Kirke i Maarslet og Viby Kirke⁶⁾. Til begge Gaverne var der imidlertid knyttet den Betingelse, at Kirken først skulde tilfalde Sankt Karens Gaard efter Indehaverens Død eller frivillige Tilbagetræden, og kun Indehaveren af Sankt Nikolaj Kirke i Maarslet, Herman Fleming, der samtidigt var Provst i Aarhus, lykkedes det Forstanderen for Sankt Karens Gaard, Peder Hjort, der tillige var Præst i Odense Stift, at faa til at træde tilbage mod at faa tildelt en aarlig livsvarig Pension af Sankt Karens Gaard, en Ordning, der i 1514 blev stadfæstet af Kongen og af Paven⁷⁾.

De følgende Forstandere, Magister Jørgen Friis⁸⁾, Klerken Claus Peder- sen Varberg⁹⁾ og Svend Mogensen, der tillige var Skriver paa Skanderborg Slot¹⁰⁾, søgte forgæves at faa Sognepræsten i Viby, Niels Løring¹¹⁾ eller Boring¹²⁾ til at træde tilbage. Derimod opnaaede Svend Mogensen den 11. November 1526 et personligt kongeligt Ventebrev paa Viby Kirke efter Indehaverens Død. Det siges udtrykkeligt i Brevet, at Kirken efter hans Død frit skal komme til Kronen igen til Skanderborg¹³⁾.

Den 11. September 1512 havde Pave Julius II til Forstanderen og alle de fattige i Sankt Karens Gaard udstedt et Stadfæstelses-, Beskyttelses- og Forbudsbrev, der er bevaret. Det lyder i dansk Oversættelse saaledes:

»Biskop Julius, Guds Tjeneres Tjener, sender sine elskede Sønner, Forstanderen og alle de fattige i St. Karens Spedalskhedshospital i Aarhus, sin Hilsen og apostoliske Velsignelse. Den højhellige romerske Kirke plejer i Overensstemmelse med, hvad dens vante Moderkærlighed byder, at elske sine hengivne og ydmyge Sønner ved af Hjerte og som en kærlig Moder at forsvare dem ved sin Beskyttelses Værn mod at blive fortrædiget af Besværligheder og Chikaner fra slette Menneskers Side. Derfor, elskede Sønner i Herren, efterkommer vi med velvillig Indvilligelse eders biliige Forlangende og tager eders Personer og Stedet, hvor I lever i Fællesskab, tillige med al Ejendom, som I for Øjeblikket rettelig besidder, eller som I i Fremtiden ved Herrens Hjælp kan opnaa paa retfærdig Maade, under St. Peters og vor Beskyttelse, men særligt St. Nikolai Sognekirke i Mortzleth i Aarhus Stift, der i sin Tid er blevet forenet med, indlemmet i og forbundet med eder eller eders Hospital for bestandigt i Overensstemmelse med kanonisk Ret, ligeledes Skatten eller Indkomsterne i Omraaderne, som kaldes Herre-

⁶⁾ Se Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie, I, 1792, S. 77. ⁷⁾ Anf. V., S. 59, Brev af 12/3 1514, og A. P. D., VI, S. 62, Nr. 4435 og 4436. ⁸⁾ Anf. V., S. 339, Nr. 4836. ⁹⁾ Anf. V., S. 339 og 445, Nr. 4836 og 5001. ¹⁰⁾ Kh. S., 2., V, S. 729, Kh. S., 3., III, s. 195, og Historisk Aarboeg for Thisted Amt, 1935, S. 1—25. ¹¹⁾ Jvfr. Note 6. ¹²⁾ Se Fr. I's d. Reg., S. 120. ¹³⁾ Jvfr. Note 12.

der, nemlig Nyenherred, Hjelmøløvherred, Hasloherred, Sabroherred, Fromlowherred, Gherneherred og Holboherred, der efter eders Erklæring ved en anden Lejlighed er bleven indrømmet eller indrømmede eder eller eders Hospital med vor højtelskede Søn i Christo, Hans, Danmarks høje Konges Billigelse, i hvis Rige de Omraader ligger, i Kraft af hans lovlige Embedsmyndighed. Og i Kraft af den apostoliske Myndighed stadfæster vi eders og gennem eder eders Hospitals (Besiddelse af) Jorder, Huse, Enge, Græsgange, Lunde, Ejendoms Rettigheder, Jurisdiktioner (?) og hvad andet, der er eders, saaledes som I besidder dem alle erhvervet paa lovlig og fredelig Maade, og beskytter dem ved nærværende Skrivelses Værn, idet vi strengt forbyder nogen at driste sig til at kræve af og aftvinge eder Tiender af Haver og Krat eller af selve Kreaturerens Foder. Det være altsaa intet Menneske overhovedet tilladt at bryde dette vort Stadfæstelses, Beskyttelses og Forbuds Brev eller ubetænksomt vove at handle imod det. Men hvis nogen drister sig til at forsøge dette, skal han vide, at han vil paadrage sig den almægtige Guds og Apostlene Peters og Pouls Vrede. Givet i Rom ved St. Peter (s Kirke) 11. September Aar 1512 efter Herrens Fødsel i vort niende Regeringsaar¹⁴⁾.

Efter at Svend Mogensen den 4. April 1528 tillige var bleven Prior og Forstander for Ørslev Kloster¹⁵⁾ og den 20. Juni 1530 yderligere forlenet med Vestervig Kloster som Provst¹⁶⁾, oplod han Oluf Hammer Sankt Karens Gaard, en Ordning, der blev stadfæstet af Kong Frederik I den 4. Marts 1531¹⁷⁾.

Den 15. December 1560 fik Forstanderen for Hospitalet i det tidligere Sortebrødreklosters Bygninger Følgebrev til de Bønder, som hidtil havde ligget til Sankt Karens Gaard¹⁸⁾, og Oluf Hammer maa derfor antages at være død kort i Forvejen.

Allerede den 15. Maj 1542¹⁹⁾ havde Kong Christian III befalet, at den Kornrente, som plejede at gives af Beboerne i de forannævnte 7 Herreder til Sankt Karens Gaard i Aarhus og kaldtes *Spetalhavre* eller *Plovkorn*, for Fremtiden skulde ydes i Sortebrødre Klosteret i Aarhus og ene forvendes til de fattige og syge Folks Nytte, Gavn og Ophold, medens Oluf Hammer ej skulde bevare sig dermed efter denne Dag. *Plovkornet* synes derfor allerede i 1542 at være bleven til *Plovhavre*. Har der været nogle *Spedalske* tilbage, er de sandsynligvis samtidigt overført til Hospitalet i det tidligere Sortebrødreklosters Bygninger og anbragt i et Hus i Abildhaven eller et andet bekvemt Sted²⁰⁾.

Da *Spedalskheden* naaede til Europa, var det Kirken, der organiserede

¹⁴⁾ Pontoppidans *Annales ecclesiae Danicae diplomatici*, 1744, II, S. 739, og i Nannestads *Hilaria Arhusiensis*, 1748, S. 24—26. Oversættelsen er foretaget efter Teksten hos Pontoppidan. ¹⁵⁾ Se Fr. I's d. Reg., S. 158. ¹⁶⁾ Se anf. V., S. 254. ¹⁷⁾ Se anf. V., S. 279. ¹⁸⁾ Se K. B. og H. Fr. Rørdam: *Danske Kirkelove*, I, 1883, S. 203, Frdn. $\frac{4}{5}$ 1542, Kap. 19. ¹⁹⁾ D. K., S. 187. ²⁰⁾ H. Fr. Rørdam: *Danske Kirkelove*, I, 1883, S. 204, Frdn. $\frac{4}{5}$ 1542, Kap. 20.

Kampen imod den, og Sankt Karens Gaard hørte derfor til de gejstlige Stiftelser. Overensstemmende hermed fastslog en Herredagsdom, afsagt den 28. Marts 1523, at Forleningsretten med Hensyn til Sankt Karens Gaard tilkom Biskoppen i Aarhus, dog tilføjedes det i Dommen, at hvis der hos Kronen maatte findes Breve, der godtgjorde, at Forleningsretten tilkom denne, skulde denne Ret være uforkrænket i alle Maader²¹).

Sankt Karens Gaard laa Vest for Sortebrødreklostret, Syd for dettes Humlehave²²) og Nord for Vestergade. Grønnegade kaldes i et Pantebrev, udstedt den 10. Juli 1673, Sankt Karens Gade²³). Mod Vest har Sankt Karens Gaard antagelig strakt sig til en Linie lidt Vest for Skellet mellem Ejendommene Matr. Nr. 508 og 510, idet ingen af Ejendommene Vest for denne Linie men alle Ejendommene mellem denne Linie og Sankt Karens Gade i 1648 betalte Jordskyld til Aarhus almindelige Hospital²⁴). Af en Pakke bevarede Skattemandtal i Landsarkivet i Viborg, hovedsageligt stammende fra første Halvdel af det 17. Aarhundrede²⁵), synes det at fremgaa, at Sankt Karens Gaard endnu var beboet i 1634. Sankt Karens Ejendom har jeg endvidere fundet omtalt i et Skøde, udstedt den 10. Maj 1638²⁶). Aarhus almindelige Hospital maa derfor antages at have solgt Sankt Karens Gaards Grund til Ejerne af Naboejendommene mellem 1638 og 1648. Af det lige nævnte Skøde af 10. Maj 1638 fremgaaer det nemlig, at der har ligget en Række Huse mellem Vestergades nuværende Gadelinie og Sankt Karens Gaards Mur og antageligt ogsaa mellem denne og Grønnegades nuværende Gadelinie²⁷). Hvornaar man begyndte at opføre disse Huse, vides derimod ikke. Sankt Karens Gaard i Aarhus maa antages at have bestaaet af et betydeligt Antal Bygninger, ligesom Spedalskhedshospitalet i Svendborg, der i 1589 bestod af ikke mindre end 26 smaa Boder²⁸). En Kirkegaard har der ogsaa været. Da man den 6. Maj 1924 foretog Udgravninger paa Ejendommen Matr. Nr. 512 paa Gaardspladsen bag Forhuset mod Vestergade²⁹), stødte man paa Sankt Karens Gaards Kirkegaard.

I en kongelig Resolution af 12. November 1541³⁰) tales der om det Vandløb, der kommer gennem Muren fra Sankt Karens Gaard ind paa Sortebrødreklostrets Grund, og i Aarhus almindelige Hospitals Skøde af 8. Maj 1560 paa Matr. Nr. 523 b (og 523 c?) tales der om en Grav i den nørre

²¹) Fr. I's d. Reg., S. 2. ²²) Se min Artikel om Hospitalets Grund i Aa. St. A. 1911, S. 70—80, og Artiklen om Hospitalet i næste Bind af nærværende Værk, hvori bl. a. vil blive gengivet Sortebrødreklostrets Skøde paa Humlehaven, dateret $\frac{1}{7}$ 1499. ²³) Se Tingbogen, Bl. 83, og Tingbogen 1670/72, Bl. 154. ²⁴) Af et Skøde paa en af de vestligste Ejendomme, dateret $\frac{10}{6}$ 1639, se Tingbogen, Bl. 80, fremgaaer det, at Ejendommen mod Nord grænsede til sal. Laurits Jacobsen Møllers Have, d. v. s. til den Del af Humlehaven, der var frasolgt Hospitalet i Aarhundredets Begyndelse, se Aa. St. A. 1934, S. 115 og Note 22. ²⁵) Pakke Nr. 579: Forskellige Skatter 1612—1665 i Aarhus Raadstuearkiv i L. A. ²⁶) Se Tingbogen, Bl. 45. ²⁷) Se ogsaa Tingbogen 1670/72, Bl. 154. ²⁸) Se Dr. med. Edv. Ehlers i Note 2 nævnte Værk, S. 59. ²⁹) Se Aa. St. for den 8. og 9. s. M. ³⁰) Se D. K., S. 206, D. M., 3. R., 6. B., S. 312 og Artiklen om Aarhus Hospital i næste Bind af nærværende Værk.

Ende³¹⁾. Er det det samme Vandløb, der omtales begge Steder, synes det naturligt at antage, at Vandløbet er Borrebækken³²⁾, der findes indtegnet paa Matrikulkortet³³⁾ lidt Nordøst for Matr. Nr. 523 b, løbende lige mod Øst efter at have passeret Nørre Allé i Retningen Nord—Syd. Hvornaar man i saa Fald har ændret dens Retning, vides ikke med Sikkerhed, maaske er det sket mellem 1648 og 1652³⁴⁾. Da Ejendommen Nord for Sortebrødre-klostrets, senere Hospitalets, Humlehave³⁵⁾ i et Skøde af 24. Juli 1684³⁶⁾ beskrives som en Kornhave med tilliggende Eng, er det jo imidlertid ogsaa muligt, at det i den kongelige Resolution af 12. November 1541 omtalte Vandløb ikke er Borrebækken men et andet Vandløb, kommende fra denne Eng.

Arild Hvidtfeldt taler et Sted i sin Danmarckis Rigis Krønike om Sankt Jørgens Hus for Aarhus³⁷⁾. Da der i Følge Datidens Sprogbrug³⁸⁾ og Indholdet kan være Tale om Sankt Karens Gaard, forekommer det mig naturligt at antage, at Arild Hvidtfeldt det paagældende Sted har tænkt paa Sankt Karens Gaard. Opfatter man Udtalelsen saaledes, har jeg intet Sted fundet omtalt nogen aarhusiansk Sankt Jørgens Gaard og heller intet Sted nogen aarhusiansk Sankt Gertruds Gaard³⁹⁾.

Det synes derfor naturligt at antage, at Aarhus kun har haft et Spedalskhedshospital, Sankt Karens Gaard.

Derimod har Aarhus i ældre Tid haft baade et Sankt Jørgens Kapel paa Broberg⁴⁰⁾ og et Sankt Gertruds Kapel⁴¹⁾, der muligt har haft Tilknytning til Sankt Karens Gaard, selv om jeg intet Steds har fundet en saadan Forbindelse omtalt.

³¹⁾ Tr.: Hübertz. I. B., S. 162, se endvidere Aa. St. Aa. 1911, S. 71—73. ³²⁾ Se Hoffmeyer. I. B., S. 93—94. ³³⁾ Se Aa. St. A. 1911, S. 73 eller Matrikulkortet i nærværende Værks andet Bind. ³⁴⁾ I Aarhus Raadstuerets Protokol 1651/56, Bl. 24, staar der, at Mette Bertelsdatter, der mellem 1648 og 1652 boede i Klosterboderne, for gamle Hr. Svend havde gravet 2 Damme og for unge Hr. Svend 1. Gamle Hr. Svend er formentlig øverste residerende Kapellan til Domkirken og Sognepræst til Vejlbj, Svend Hansen Arrebo, død 3/4 1658 — se Wiberg — og unge Hr. Svend, Kapellan ved Frue Kirke, Svend Albertsen eller Albrechtsen, se Aa. St. A. 1937, S. 98 og 1938, S. 123, Nr. 5b. I Kommissionsforretningen af 29/2 1661 findes under Havejord her for Byen uden Munkeport bl. a. anført: sal. Hr. Svend Hansens Korn og Damhave, Taksation 230 Sldr., og Hr. Svend Albredtsens Have, Taksation 170 Sldr. ³⁵⁾ Jvfr. Note 22 forr. Side. ³⁶⁾ Se Skøde- & Panteprotokollen, S. 74. ³⁷⁾ II. 1652, S. 1391. Stedet lyder: Anno 1532 . . . blev oc S. Jørgens Huus / for Aarhus giiffuit til it Hospital / naar Provsten dør. ³⁸⁾ H. Fr. Rørdam: Danske Kirkelove. I Bind. 1883, S. 203, Frdn. 1/5 1542, Kap. 19. ³⁹⁾ De af Hertel i II Bind, Indledningen, S. XVIII, omtalte tvende ældgamle Pergaments-Skjøder, No: 5 og 6 (det ene dateret Arus, Aarhus, 1488 og det andet sammesteds 1499), maa være Dokumenterne No: 5 og 6 i Aarhus Bispearkivs 2. Reversal, og i disse to Dokumenter omtales ingen Sankt Gertruds Gaard. ⁴⁰⁾ Se nærværende Værk I, S. 183 og 186. ⁴¹⁾ Se E. Pontoppidan: Annales ecclesiae Danicae diplomatici. 1744. II, S. 312.

BORGERLIGE BYGNINGER

AF HELGE SØGAARD

ENHVER BY HAR SIT SÆRLIGE PRÆG. Selv den, der kun drager en flygtig Sammenligning, vil hurtigt opdage de smaa Forskelligheder, hvorved Købstæderne adskiller sig fra hverandre i Udseende; det er ikke blot det mere anselige, Kirker, Raadhuse og andre officielle Bygninger, som bidrager til Præget, men i lige saa høj Grad den almindelige borgerlige Bebyggelse fra det fremtrædende Palæ til den fattigste Bolig, og hver By røber herigennem tydeligt, hvorledes Forholdene i den er. Det store Indbyggerantal og den høje Bebyggelse hører sammen, mange ældre Huse fortæller om en Stagnation, hvor der ikke har været Raad til at erstatte Fortidens Bygninger med nye, som bedre kunde udnytte Grundværdien, og Forholdet mellem Antallet af velindrettede og tarvelige Boliger viser Højden af Borgernes Velstand. Paa samme Maade lader der sig aflæse en Række andre Oplysninger, naar man fæster sig ved de Bygninger, der er indrettet til et eller andet produktivt Formaal, Købmandsnæring, Haandværksdrift eller andre Virksomheder.

Hvor vigtigt Billedet af alle disse sociale Foreteelser end kan være, maa en historisk Skildring dog ikke nøjes hermed, men maa samtidigt beskæftige sig med Bygningernes Plan, Konstruktion og Udsmykning, saaledes som det har vekslet gennem Tiderne, og hvori der ligger et kulturhistorisk Udtryk, som i een Sum rummer Resultatet af alle de Paavirkninger, hvis Indflydelse har hersket til enhver Tid. Ogsaa Gadenettet i en By indeholder en Mængde oplysende Stof, i mange Tilfælde nødvendigt for den virkelige Forstaaelse af Husene, men Emnet er behandlet andetsteds, og det er blot nødvendigt at gøre opmærksom paa, at de nedenfor skildrede Bygninger næsten alle er samlet paa en forholdsvis lille Plads, Bykernen omkring de to Torve, Mejlgadekvarteret, Partiet omkring Frue Kirke, det nedre Løb af Aarhus Aa og endelig det gamle Brobjerg — nu Kvarteret omkring Frederiksgade. Et oliemalet Prospekt i Aarhus Museum (nu i »Den gamle By«) viser netop den angivne Bebyggelse. Det er skænket til Aarhus Raadstue 1791, men gaar tilsyneladende tilbage til et Forbillede, der er udført mellem 1606, da »Trods Katholm« blev opført, og 1642, da det høje Spir paa Domkirkens Vesttaarn brændte, idet begge træder tydeligt frem paa Maleriet.

Nogen større Værdi for de almindelige Huses Vedkommende tør man dog ikke tillægge dette Prospekt, der kun giver en nøjere Udredning for de vigtigste Bygninger, men iøvrigt blot nøjes med en tør Skematisering. Gadenettet synes dog paalideligt angivet.

Hvorledes den borgerlige Bebyggelse har været i Middelalderen, er Nutiden ganske uvidende om, da nogen Bygning fra denne Tid ikke er bevaret over Jorden, og kun hist og her har en muret Kælder undgaaet Tilintgørelsen. I Klostergade 58 er der saaledes fundet en sengotisk Kælder, muret af røde Munkesten, medens Bindingsværksbygningen, der er bygget oven paa den, kun gaar tilbage til Barokken. Den ældst daterede borgerlige Bygning, vi kender til, er den saakaldte Grarups Gaard (i Mejlgade), som efter Traditionen skal være opført 1552, men helt ødelagdes af en Brand 1882. Den kendes nu blot gennem en Tegning af Gaardspladsen, der er udført af Chr. Blache.

Den store Borgergaard af Bindingsværk er den fremherskende Type i Renaissancen. Saa vidt det kan skønnes, har den foretrukne Grundplan som Hovedled haft en lang Længe ud til Gaden med en Port ind til Gaardspladsen, og det passer godt hertil, at man har gjort opmærksom paa den store Façade, som Grundene omkring Store Torv har¹⁾. I ældre Tid har Handel med Oplandets Bønder haft en stor Plads i Byens Næringsliv, og i Overensstemmelse hermed ligger Købmandsgaardene tæt i de Gader, der som Hovedaarer førte Egnens Folk mod de to gamle Torve. Den store Plads, Datidens Handel krævede til Magasiner og Pakrum, medførte, at Købmandsgaardene blev anselige Komplekser, idet der sædvanligvis blev føjet Side-længer til Gadefløjen, som igen ofte blev forbundet med en fjerde Længe, parallel med Gaden, og selv om det fuldstændige Anlæg ikke i alle Tilfælde er blevet virkeliggjort, mærker man dog de fleste Steder en tydelig Stræben efter at naa det. Den firefløjede Gaard fandtes maaske allerede i Middelalderens seneste Tid, om end dens Forbilleder og Opstaaen endnu ikke er fyldestgørende forklaret, og den hævdede sin Plads til langt ned i det forrige Aarhundrede. Naar Chr. III i 1551 finder sig foranlediget til at forbyde Borgergaardenes Deling med en Befaling om, at øde Grunde paa ny skulde bebygges med dem, giver Forordningen selv den Forklaring, at der skulde være »gode herberge staallerom oc gaardtztrom«, saa Byen kunde huse Kongen og hans Følge, naar de gæstede den paa Rejser. At der har været en vedvarende Tendens til at dele de store Gaarde, ses deraf, at Befalingen maatte indskærpes gentagne Gange i det følgende Aarhundrede²⁾.

Der findes imidlertid Spor af en anden Grundplan for Borgerhuset i Aarhus end den store Længe ud til Gaden og flere eller færre Sidefløje. Medens denne Form var karakteristisk for Danmark, var Gavlhuset det herskende i Nordtysklands Renaissance. I de danske Købstæder kendes det

1) Hoffmeyer I, S. 321. 2) Hbz. I, S. 145—147.

fra Middelalderen, og flere Byer i Nørrejylland viser Eksempler paa denne Type fra Chr. III's og Fr. II's Tid. I Aarhus staar Bygningen Mejlgade 25 som en betegnende Prøve med Gavlen vendt ud mod Gaden. Façaden er nu ombygget, men til Gaarden staar de oprindelige Langsider nogenlunde uskadede. Til Gavlhuset hørte i Almindelighed en Indkørselsport langs Hussiden, og i Reglen adskiltes de indbyrdes af smalle Smøger, der naturligvis ogsaa dannedes, hvor to flerfløjede Nabogaarde havde deres Sidelænger liggende jævnsides, som det vil huskes fra »Byens Rende«, hvor en Fløj af Borgmestergaarden dannede den ene Side af den smalle Gyde og Tværfløjen til den tilstødende Ejendom i Vestergade den anden. — En forlængst nedbrutt Bygning paa Hjørnet af Store Torv og Maren Smeds Gyde var ligeledes et Gavlhus, og paa Hjørnet af Mejlgade og Tværgade laa til vore Dage et tilsvarende, som nu har faaet sin Plads i »Den gamle By«. Det er dog karakteristisk, at Gavlhuset i Kongeriget ofte træffes anbragt med den ene Langside ud til en bredere Smøge eller en Sidegade, som Tilfældet er med de to sidste Ejendomme, og helt hjemmefrem er Skikken ikke faldet. —

Gavlhus paa Hjørnet af Store Torv og Maren Smeds Gyde (nedrevet).

Den gamle By.

Modsatningen til Borgergaarden er Boden, det lille Lejehus, der har lige saa gamle Aner. Af det ovennævnte Kongebrev fra 1551 ser man, at det betragtedes som et Tilbehør til Borgergaarden, og at Boderne kunde sælges fra den egentlige Ejendom. De gik ogsaa under Betegnelsen Renteboder, idet de byggedes som en Pengeanbringelse af de jordejende Borgere, og i Almindelighed vil man ikke være i Tvivl om, hvilken af de to Grupper, Gaarden eller Boden, man skal henføre en Bygning til. Begge har deres tydelige Kendetegn, og først i Løbet af det forrige Aarhundrede udviskedes det skarpe Skel. Det var Borgergaardene, der satte Præget paa Byens Udseende.

Deres Historie gik Aarhundreder tilbage, og ved Nedrivninger, Nyopførelser og Reparationer fik de fleste en broget Sammensætning med en Blanding af alle Stilarter. Det maa heller ikke glemmes, at der var talrige Haver spredt mellem Husene, og at de i høj Grad bidrog til Indtrykket.

Under Renaissancen har Straatagene givet Aarhus et Udseende, der afveg meget fra det Billede, man nu har af Byen. Allerede i 1490 hører man ganske vist Tale om et Hus, som skulde tækkes med Tegl, men det har sikkert været blandt de sjældne Undtagelser³⁾, og gennem hele Renaissancen og en rum Tid efter har Straatagene været de fleste. Chr. III paabød i 1546, at alle Bygninger i Aarhus skulde have Tegtag, men der er ikke Grund til at tro, at Befalingen blev gennemført⁴⁾. Endnu saa sent som 1727 havde 35 Huse helt eller delvis Straatag⁵⁾.

Til langt ned mod vor Tid vedblev de ældre Dages Boligskikke, og for Forholdene i Midten af det forrige Aarhundrede er det lille Tidsbillede, som er givet af Højesteretsassessor G. A. Jensen, oplysende⁶⁾. Alle de tre Bygninger, han skildrer, har det fælles, at de har givet Husly for den solide Haandværker og den jævne Middelstand. I flere Enheltheder slutter de sig til den større Borgergaard og viser de almindelige Boligforhold paa denne og — med lidt Afvigelse — den foregaaende Tid.

Den store Udbredelse, Bindingsværket havde i Danmark, gør det muligt at sondre mellem forskellige Grupper efter Tid og Sted. Af de 16 borgerlige Bygninger, der er fredet i Aarhus, er de fleste af Bindingsværk, men dette ringe Antal er utilstrækkeligt til at forklare de stedlige Ejendommeligheder, og ogsaa andre Ejendomme maa omtales for at faa et nogenlunde tilfredsstillende Billede frem.

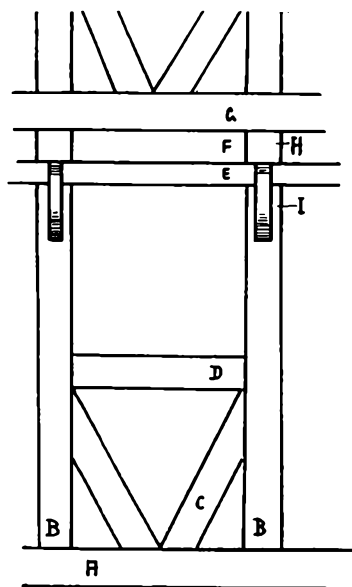
Karakteristisk for det ældste Bindingsværk, vi kender her i Landet, er de lange Stolper, Højstolperne, som naaede lige fra Fundamentets Fodtømmer op til den Rem, der samlede Stolpeenderne under Taget. Konstruktionen skal være fundet paa en nu forsvundet Bygning i Vestergade 6⁷⁾, og det ovenfor omtalte Gavlhus Mejlgade 25 er ligeledes udstyret med Højstolper paa begge sine Langsider. Loftsbjælkerne i Stuestokværket er her kun stukket halvt igennem Stolperne, saa Forbindelsen er ikke synlig udvendig i Modsætning til Bjælkerne i andet Stokværk, hvis Ender ligger fri. Den sidste Konstruktion er typisk dansk i Modsætning til den første, der trængte frem i Nordtyskland omkring 1450 og herhjemme altid forblev lidt af en Sjældenhed. Højstolperne kendes endvidere fra Aarhus Mølle. Møllergaarden har haft en indviklet Bygningshistorie. Skønt beliggende i Hasle Herred har den, saa vidt vi kender til det, fulgt de borgerlige Stilstrømninger og

³⁾ Hbz. I, S. 75—76. ⁴⁾ Hbz. I, S. 139. ⁵⁾ Hoffmeyer I, S. 311. ⁶⁾ Aa. St. A. 1924, S. 95—125. ⁷⁾ Jvfr. Mejborgs Samlinger, Nationalmuseets II Afd. (Tegning fra 1883).

kan derfor regnes blandt Aarhus's Bygninger. Om dens tidligste Udseende, da den første Gang nævnes i 1286, er Nutiden dog ikke underrettet, men den ældste Bygning, der er Spor af, er et Hus fra 1581⁸⁾. Møllefløjen paa 11 Fag i to Stokværk nedbrændte 1849, og Stuehuset blev nedrevet i 1770-erne, men Dele af dette Tømmer toges i Brug igen, saa det herigennem er muligt at faa et Indblik i Opbygningen af det ældre Hus. Højstolperne havde en anelig Bredder — op til 45 cm, og i andet Stokværk var de samlet af en gennemgaaende Liste, der hvilede i Indsnit paa Stolpernes Yderside, saa dens Overflade gik i eet med deres. Ligeledes er der bevaret to Indskrifter fra Bygningen. Den ene melder om Aaret for Opførelsen og om Bygherren, Lensmanden Erik Lykke, den anden har Navnet paa Bygmesteren, der samtidigt var Møllens Forpagter, Andres Possin, sammen med Valgsproget SI DEUS PRO NOBIS QVIS CONTRA NOS (Hvis Gud er for os, hvem er da imod os?)⁹⁾.

Alle de øvrige Bygninger af Aarhus Mølle tilhører en senere Periode.

Bindingsværkets ældste Tid er desuden betegnet ved andre Særtræk end Højstolperne. Mønstrene i de Skraastivere, der anbragtes for at støtte Stolperne, følger efter hinanden i en ret fast Række. Til de tidligste synes det at høre, hvor de er anbragt som et Andreaskors, en sjældent forekommende Ordning, som synes at tilhøre Aartierne efter 1550. I Aarhus har Typen været repræsenteret ved en Bygning (Mejlgade 30) paa to Stokværk, men kun paa 6 Fag, hvoraf de to i nederste Etage endda blev optaget af en Port. I Modsætning til Aarhus Mølle gengiver dette Hus Typen paa den jævne Borgergaard, der kun i ringere Grad har kunnet hævde sig ved Siden af de mere prangende Stormandsboliger, men alligevel ved den Mængde, hvori de fandtes, har sat et Præg paa Byen. Det var kun i Stue-stokværket, at Skraastiverne stod i »Krydsforbandt«, i den øvre, fremspringende Etage var de anbragt i V-Form, og denne Konstruktion bliver den almindelige i hele den senere Del af Renaissance. Her møder man fremdeles for første Gang de Udskæringer, der bliver de foretrukne i de jyske Byer i samme Tidsalder, idet Overgangsfoden — den vandrette Bjælke, som

Schematisk Tegning af et Bindingsværksfag.

A. Fodtømmer, B. Stolpe, C. Skraastiver, D. Løsholt, E. Rem, F. Mellemrummet mell. Bjælkehovederne, undertiden udfyldt af et Fyldholt, G. Overgangsfod, H. Bjælkehovede, I. Knægt.

⁸⁾ Jvfr. for dette og det følgende Hoffmeyer I, S. 225—283 og M. P. Moshjerg: Aarhus Møllens Bygningshistorie (G. B. A. 1928 og 1929, S. 24—41). ⁹⁾ Rom. 8,31.

bærer andet Stokværk — og de kraftige Fyldholter mellem de fremspringende Bjælkehoveder begge er dekoreret med et Hulstavsnit, hvormed den fremtrædende Inddeling i lige store Fag understreges. Façadens Bjælkehoveder støttes af Knægte med udskåret Akanthusløvværk og udformede som Volutkonsoller efter antikt Forbillede. Ved Nedrivningen af Huset blev et Par af de ældre Vinduer reddet. De maaler kun 44×57 cm, en ganske

*Mejlgade 30 (nedrevet).
Den gamle By.*

ringe Størrelse i Forhold til Nutidens, og tilmed har deres uklare og grønne Ruder kun ladet en ringe Mængde Lys trænge igennem, saa Værelserne har været temmelig mørke. I Stedet for det Sidebaand, der fandtes paa Bygningen i Aarhus Mølle, er der her, ligeledes i andet Stokværk, anbragt en lidt fremspringende Profilliste, der har strakt sig over hele Façaden.

Den knægthyggede Gaard som den her skildrede bliver Højrenaissancens mest yndede Bindingsværksform. Den fremspringende Gadeside tiltalte Tiden, og de udragende Tømmerstykker gav en velkommen Lejlighed til at anvende udskårne Dekorationer. I Begyndelsen holdt man dog noget igen, og den glatte, indadbuende Knægt med rygskåret Forside overtoges undertiden fra Gotikken. Den lille Sidefløj til Vestergade 1 har bevaret

disse Former paa de fleste af sine Knægte, hvoraf en enkelt søjledannet skiller sig ud fra de øvrige. En tilsvarende Udformning træffes ellers kun i Malmö og er ret enestaaende. Motivet hører til de allertidligste, og paa samme Maade har Sidefløjen paa sin Overgangsfod kun en simpel Affasning, som viser hen til et tidligt Opførelsesaar. I øvre Stokværk er Loftsbjælkerne stukket igennem Aabninger i Stolperne paa gammeldags Vis,

*Marcus Bechs Gaard, Fløjen mod Badstuegade (nedrevet).
Den gamle By.*

men denne Konstruktion vedbliver i Aarhus og andre Byer til langt ned i det 18. Aarhundrede. — I Modsætning til de to foregaaende Bygninger hørte Marcus Bechs Gaard til de mere anselige. Til 1915, da den blev nedrevet for at give Plads for det store Borgportkompleks, havde skiftende Ejere bygget om og bygget til. Den ældste Del ud mod Badstuegade talte 22 Fag og var bygget i 1593 af Raadmand Poul Pedersen Skriver, hvis Navn læstes paa den udskaarne Porthammer ved Siden af hans Bomærke, en Fisk, og Aars-tallet foruden Sentensen: Efther deg Herre forlengis meg, min Gud, jeg forhobis til deg, lad meg aldrig blive beskiemit. Det sidste er en Efterklang af Davids 71. Salme.

Selv af den seneste, temmelig medtagne Skikkelse fremgik det tydeligt,

hvor imponerende Bygningen havde virket i sine Velmagtsdage. I Konstruktion og Ornamentik var den et ægtefødt Barn af sin Tid. Hulstavnittet paa Overgangsfoden og Fyldholterne er velkendt fra tidligere Bygninger, og det samme gælder ligeledes Knægtenes udskaarne Akanthusmotiver og den V-stillede Ordning af Fyldetømmeret. Nyt er derimod den Svalekonstruktion, der fandtes til Gaardsiden, og som optræder igen paa den i mange Henseender nærstaaende Borgmestergaard.

Det store Areal, Marcus Bechs Gaard optog, var oprindeligt bebygget med to Gaarde, idet den østlige Del af Grunden i 1594 ejedes af Abedissen i Maribo efter tidligere at have været i Borgmester Knud Galtens Besiddelse. De to Gaarde var dog blevet slaet sammen allerede en lang Tid, før de i 1828 blev købt af Marcus Gottlieb Bech, hvis Navn i den følgende Tid blev knyttet til Ejendommen¹⁰). Da Længen ud mod Badstuegade blev nedtaget, erhvervedes den af »Den gamle By« til en senere Genopførelse.

Paa Højde med Marcus Bechs Gaard i Størrelse og Soliditet staar Borgmestergaarden eller den Secherske Gaard, som den kaldtes til sin Flytning 1908. Paa sin oprindelige Plads havde Gaarden en 16 Fag lang Façade ud mod Lille Torv med en 14 Fag lang Fløj mod Immervad, hvoraf de to sydligste Fag optoges af en Port, hvis svære Hammer bar Indskriften: Nisi dominus ædificaverit domum, frustra labora[n]t, qvi ædificant eam. Psal. 127 (Hvis ikke Herren bygger Huset, arbejder de forgæves, som bygger det). Derunder læstes Opførelsesaaret, 1597, og Initialerne fra Bygherrens og hans Hustrus Navne, N C S (o: Niels Christensen Skrivers) og C P D (o: Citzel Persdatter). Fra Torvefløjens vestlige Ende gik ligeledes en Fløj mod Syd. Jævnaldrende med Huset er en versificeret Indskrift:

Herre, udi Fred os bevare
Og fra Uvenners falske Skare,
Hjælp dette jordiske at bruge saa,
At vi det himmelske bekomme maa.

Foruden denne Strofe, der her er anført med moderne Stavemaade, har Tavlen ogsaa Bygherrens og hans Ægtefælles Navne.

Ved sin Opførelse har Borgmestergaarden staaet som en ægte Renaissancebygning med tre Stokværk, det ene kragende ud over det andet og til Gadesiden med glatte, profilerede Knægte. Den eneste Udsmykning var Fyldholternes og Overgangsfodens Hulstavnit og en tandsnitprydet Liste, der i andet Stokværk løb under Vinduerne i Stedet for Løsholter. Torvefløjens Gavl mod Immervad talte 5 Fag, hvortil de 9 andre var føjet løst til, idet Torvefløjen paa sin Bagside ud mod Immervadlængen var udstyret med indvendige Knægte. Skraastiverne var anbragt i den almindelige V-Form, og for at bringe Harmoni mellem de to Gadesider havde Torvelængens Gavl

¹⁰) Jvfr. Hoffmeyer I, S. 298—300.

mod Immervad en Stokværksudkrugning, baaret af korte Stikbjælker, der var tappet ind i Længens nærmeste Bjælke, og selve Hjørneknægten var tredelt og understøttede en tregrenet Stikbjælke. Til Gaardsiden har begge Fløje fra Begyndelsen haft en Svalegang. Ligesom paa Marcus Bechs Gaard er den dannet ved at lade Bjælkerne rage saa meget frem, at de kunde give Plads for en Gang. Konstruktionen blev kun muligjort ved at opgive Høj-

*Borgmestergaarden paa sin oprindelige Plads.
Den gamle By.*

stolperne, men at Gaardens Svalegang og stokværksdelte Stolper var en ny og uprøvet Idé, viser sig i det lille Træk, at Torvelængens Bagside mod Vest har haft Højstolper efter ældre Skik.

Til Gaden har Bygningen staaet udmuret med brændte Sten i sirlige Mønstre, og Gaardsiden har fra første Færd haft Klinetavl, hvis halmblandede Ler omkring de lodrette Stivedpinde har udfyldt Mellemrummene i Tømmerværket. Det var ligeledes Tilfældet med de oprindelige Skillerum, der under Nedtagningen kunde følges ved Hjælp af Stivedpindenes Mærker i Bjælkerne, hvoraf det fremgik, at Værelserne efter Tidens Skik havde haft hele Husets Bredde. Af de ældste Vægdekorationer er en enkelt Prøve bevaret, hvor en løst henkastet Kalkmaling efterligner Panelværk med Felter af flammet Træ i et regelmæssigt Mønster. I en Hjørnestue var denne Dekoration dækket af en noget senere Vægmalning, som var udført paa samme Maade og forneden gengav blaa Tæpper, der var ophængt paa Søjler, og

foroven et Gobelin med Planteornamentik. Et tredje Rum havde bevaret Rester af Dekorationer fra omkring 1700.

Forbindelsen med andet Stokværk synes udelukkende at være foregaaet ad Svalens Trapper.

Gennem forskellige Ejere, hvoraf Borgmestrene Jacob Michelsen (død 1678), Jens Rasmussen Laasbye og Sønnen Peder Laasbye er de mest bekendte, kom Borgmestergaarden 1788 i Købmand Poul Pedersen Frausings Besiddelse og underkastedes samme Aar en omfattende Istandsættelse. Vestfløjen ud mod »Byens Rende« blev fuldstændigt forandret, og det tredje Stokværk, der antagelig, som det kendes fra andre Steder, har været Pakrum, blev nedtaget. Ved en senere Lejlighed er Hjørnet af Immervadlængen og Torvefløjen ud mod Gaden blevet afskaaret og Tandsnitlisten i andet Stokværk hugget glat, da den ved Nedtagningen 1908 kun var bevaret paa et kortere Stykke. Ombygningen mindedes ved en Indskriftplade i den nye Vestlænge med Ejerens og hans Hustrus Navne. I hans Slægt forblev Gaarden til 1907. Paa Landsudstillingen i Aarhus dannede den Rammen om en historisk Udstilling, og i 1914 fandt den sin endelige Plads i Haven paa Vesterbro, hvor den blev Begyndelsen til »Den gamle By«¹¹⁾.

Naar Marcus Bechs Gaard og Borgmestergaarden er skildret forholdsvis udførligt, ligger Grunden i, at man her har at gøre med Bygninger, der er opført af og i deres Ejerrække tæller adskillige Medlemmer af Byens Patriat, enten Magistratsmedlemmer eller Storkøbmand, alle udmærkede Repræsentanter for de førende inden for Borgerskabet. De giver saaledes et Billede af, hvilke Krav denne Klasse af Befolkningen stillede til sine Boliger. De andre kendte Gaarde fra samme Tid er ikke af tilsvarende Størrelse, men holder sig til mere beskedne Maal. Mejlgade 19 er en betegnende Prøve paa den mindre Ejendom fra Renaissance. Skønt omdannet efter Nutidens Krav er dog de fleste af dens akanthusprydede Knægte skaanede, og de bærer stadig det udkragende øvre Stokværk, hvis Overgangsfod til Gadesiden paa sin frie Underkant er smykket med en spinkel, men smuk Profil, der fremhæver Adskillelsen mellem de to Stokværk. Rummet mellem Bjælkehovederne er ikke som sædvanligt dekoreret med Fyldholter, men har blot en simpel Udmuring med Teglsten. Gaardsiden er ganske glat med stokværksdelte Stolper, og selv om de konstruktive Forudsætninger saaledes er til Stede, mangler en Svalegang.

Paa det lille Gavlhus, der tidligere laa paa Hjørnet af Mejlgade og Tværgade og i 1923 blev genrejst i »Den gamle By«, er Hulprofilsnittet brugt som Dekorationsmotiv paa Overgangsfod og Fyldholter, medens Knægtene paa deres volutsungne Forside har et udskaaret Kasette-Ornament, hvis første Optræden paa Bindingsværket falder omkring 1600; kun en enkelt er prydet

¹¹⁾ Jvfr. Chr. Axel Jensen: Borgmestergaarden i Aarhus (udvidet Særtryk af »Architekten« 1909) og Peter Holm: Den gamle Borgmestergaard i Aarhus 1909—1919, Aarhus, u. A.

med Bladværk. De 5 Gavlfag er bygget med Stikbjælker ligesom Borgmestergaardens Gavlfag mod Immervad og har ligeledes en gennemgaaende Profiliste. Her sidder den dog over Vinduerne. Der er saaledes ikke faa Bygninger i Aarhus, hvis Bindingsværk udmærker sig ved dette særlige Træk, som i Jylland kun findes i Aarhus og Kolding, og Sidebaandet paa Stuehuset i

Borgmestergaarden i Den gamle By.
(Den gamle By fot.)

Aarhus Mølle fra 1581 kendes kun paa denne ene Bygning. Paa Sjælland er derimod baade Sidebaand og Vindueslister velkendte, og de sidste optræder tilmed hyppigt dobbelt, saa de indrammer Vinduerne foroven og forneden.

Hulstavnstallet er et Dekorationsmotiv, der næsten udelukkende optræder i det vestlige Danmark. I Aarhus kendes det foruden fra de forannævnte Bygninger ogsaa fra et lille Hus paa eet Stokværk, der laa i Skolegade og havde bladværksprydede Knægte.

Udskæringerne paa Byens Bindingsværk indskrænker sig imidlertid ikke til disse forholdsvis enkle Ornamentter. I Løbet af det 17. Aarhundrede voksede Trangen til en mere overdaadig Udsmykning. Prøver paa denne

nyere Stil er ikke bevaret, idet den rigest udstyrede Bygning, et Gavlhus paa Hjørnet af Store Torv og Maren Smeds Gyde, for flere Aar siden er blevet nedbrudt. Huset havde Hulstavsnit paa Overgangsfoden og Kassetteværk paa Knægtene. Fyldholterne bar vingede Englehoveder i kraftig Skæring, og de udragende Bjælkehoveder var beskyttede af paasatte Træplader, udskaarne i groteske Masker efter den tidlige Baroks Mønster. Paa disse Plader, hvoraf enkelte er bevaret, er Maskernes Udtryk varieret med stor Opfindsomhed, og ved alle sine Enkeltheder har Huset hævdet sig kraftigt i Flokken af de mange tarveligere Bindingsværksgaarde.

Af daterede Ejendomme fra Midten af det 17. Aarhundrede er kun en enkelt staaende. Huset (Skolegade 15) er dateret 1642, og dets Porthammer har en længere Indskrift, der nu er stærkt beskaaret. I nyere Tid er Gaarden blevet underkastet en saa haardhændet Istandsættelse, at næsten intet af det oprindelige er tilbage. Bygningen er i den almindelige Størrelse med to Stokværk; Knægtene har Kasette-Ornament, men af Dekorationen har i øvrigt blot Fyldholternes Udskæringer Interesse. Hver har midtpaa en Roset, der til begge Sider flankeres af en smal, firebladet Vifte med Spidsen udad. Motivet kendes ikke fra andre Steder i Jylland, men har været almindeligt i flere Købstæder paa begge Sider af Øresund. Der er imidlertid den Ejendommelighed, at Ornamentet paa Aarhusbygningen er firestraaleet, medens man i det østlige Danmark kun kender den trestraalede Vifte.

En af de oprindelige Døre fra Huset er bevaret.

Af en anden Bygning, som ligeledes var opført 1642, er kun en Dørhammer tilbage. Den har Indskriften: »Andre byget til mig — Jeg byger til andre«, der omgiver et Navneskjold med Aarstallet og Initialerne N S omkring en homærkelignende Figur. Tømmerstykket sidder nu i den yngre Bygning Graven 8.

Huse paa tre Stokværk som Borgmestergaarden kendes ogsaa fra Aalborg og Randers, og andre Vidnesbyrd om Samhørigheden mellem de tre Byer paa Bindingsværkets Omraade er til Stede. I Midten af det 17. Aarhundrede blev den Lade og Hestestald opført, som sammen med andre Dele af Aarhus Mølle er blevet genrejst i »Den gamle By«. Ladens Gadeside har Hulstavsnit paa sit øverste Tømmer, og Fyldholterne er dekorerede med en dobbelt Tandsnitliste, hvis nærmeste Slægtinge maa søges i det samtidige Bindingsværk i Randers, hvor en lignende Udsmykning er hyppig; bl. a. har Raadmand Jens Jensens Gaard paa Storegade (fra 1643) næsten den samme Dekoration. Ved Ladens Nedtagelse viste det sig, at en Del af dens Tømmer havde været anvendt i Forvejen, idet Gavlstolperne havde siddet i et Bulhus. Paa denne Bygning har man forladt Renaissancens Afbindingsformer, og hvert Fag har kun en enkelt lodret Post, der støtter Løsholtet efter en Mode, som blev herskende i hele den følgende Periode ved Siden af en Afbinding med to Poster.

Frands Hansens Gaard fra Mejlgade 78 — nu overflyttet til Købstad-museet — forener begge Afbindingsmaader og har i hvert Fag baade en lodret Post og V-stillede Skraastivere. Paa Fyldholter og Knægte findes Renaissancens Ornamentik.

Omkring Midten af det 17. Aarhundrede begyndte nye Former at trænge ind i de danske Byers Bindingsværk. Den foregaaende Tids knægthyggede Hussider opgaves til Fordel for de helt glatte Façader, og ved Siden af de lodrette Poster kendetegnes Afbindingen af et kraftigt Sidebaand, der naaede fra Fodtømmer til Rem og især anbragtes i Yderfagene. Udskæringerne forsvandt næsten umiddelbart efter at have naaet deres Højdepunkt.

Arkitekturhistorisk indtræder ligeledes en afgørende Vending. I Renaissancen var Anbringelsen af Døre og Vinduer afhængig af de enkelte Rums Udnyttelse, uden at man gjorde Forsøg paa at skabe en symmetrisk Façade, men nu vinder Kravet om en regelmæssig Leddeling af Bygningen Overhaand, i Almindelighed gennemført paa den Maade, at de enkelte arkitektoniske Led grupperedes symmetrisk om en Midtakse, og Symmetrien betonedes ofte ved en Gavlkvist. Hvor stor en Magt disse nye Synspunkter end havde, formaaede de dog ikke fuldstændigt at præge Bygningerne i Aarhus, og socialt er Linien den samme med den flerfløjede Borgergaard som den fremtrædende Type, hvorfra det mindre Anlæg og den simple Lejebod tydeligt adskiller sig.

Snitværket havde ligeledes vundet saa stor Yndest, at det ikke fuldstændigt blev opgivet, om end det kom til at indtage en mindre fremtrædende Plads og som oftest indskænkes til Porthamrene. Overgangsfoden, Bjælkehovederne og de hertil knyttede Led udformedes til Gengæld med vandrette Profiler, der blev gentaget i forskellige Variationer med Hulstav og Karnis som hyppigt forekommende Led. Selv om Knægtene bortfaldt, vedblev man nemlig at opføre Husene med et Stokværksfremspring, som i Løbet af det 18. Aarhundrede formindskedes for til Slut helt at forsvinde. En Svalegang blev det almindelige Tilbehør. Man vedblev som omtalt at bygge paa den ældre Maade, hvorefter det øvre Stokværks Bjælker stak ud gennem Huller i Stolperne i Stedet for at hvile oven paa Remmen.

Det er ikke usædvanligt, at Overgangsfoden hviler paa et dobbelt Bjælkelag, hvoraf hver anden Bjælke er anbragt over en Stolpe, og hver anden sidder midt i Faget. Krager begge Sæt ud, opstaar en næsten tandsnitagtig Virkning, som det kan ses paa en Bygning i den Fløj af Schmalfelds Tobaksfabrik, som vender ud mod Grønnegade.

Paa nogle Huse har Overgangsfoden blot en Affasning mellem Bjælkehovederne. Det gælder bl. a. Tværgade 3, der nu er overført til »Den gamle By«, og det samme Træk fandtes paa Mejlgade 72, som nylig er blevet nedrevet.

De Huse, der rejstes efter de Ødelæggelser, Krigene omkring 1650—60

havde foraarsaget, har været de første med alle disse Særtræk. Enkelte fra denne Tid har imidlertid udskilt sig fra den herskende Stil. Typen er blandt de endnu staaende Bygninger repræsenteret ved den saakaldte Molboernes Gaard i Aagade, som oprindeligt har været længere end nu. Til Gaarden har den en almindelig Gavlkvist, og til Gaden er nederste Stokværk omsat i Grundmur, men den bevarede Overgangsfod har mellem Bjælkerne en Udskæring, hvor en glat Stav til begge Sider afsluttes med et dragelignende Dyrehovede. Beslægtet med dette ejendommelige Ornament er nogle Fragmenter fra et Bindingsværkshus, der igen var taget i Anvendelse i Jernstøberiets Bygning ved Frederiksbro, hvor de kom for Dagen ved Nedbrydningen, da Aaen blev overbygget. Man fandt en flere Fag lang Overgangsfod, som i hvert Afsnit havde to sammensnoede Slangekroppe med et Hovede ud mod hver Side, og hertil svarede et Fyldholt, hvis frie Kant var afrundet. I Feltet var udskaaret et Par smækre Slangekroppe, der i brede Slynngninger bugtede sig ind i hinanden, medens de viste de aabne Gab udad.

Den gamle Toldbod (Aagade 14) viser den almindelige Konstruktion for Perioden. Som det fremgik ved Nedtagelsen, har den fra sin Begyndelse delvis staaet paa Pæle, der rejste sig op fra Aaen. Gavlene er glatte, og kun ud til Gaden krager Hussiden ud. Façadens Tømmerværk er symmetrisk ordnet om en Midtakse med Kvist og Hejsebom. Det beror paa en Misforstaaelse, naar Rasmus Berg (i »Aarhus«, S. 94) henfører Toldbodens Opførelse til 1656. Bygningen var 1766 Vejerbod for Vejer og Maaler Peder Brendstrup og er antagelig blevet opført ikke mange Aartier før¹²⁾.

Rigest udviklet finder man Tidens Stil i Hovedbygningen til Aarhus Mølle (i »Den gamle By«), hvor man ser, hvilke Fordringer der stilledes til et Patricierhus. Bygningen er efter al Sandsynlighed opført af Jens Jensen Wissing, g. m. Martha Elisabeth Meulengracht. Han havde allerede faaet Møllen tilskødt 1679, men Opførelsen er sikkert først sket lige før 1700. Senere — i Tiden mellem 1776 og 1781 — blev Huset forlænget med 6 Fag, hvis Tømmer dog er langt spinklere end det ældre. Bygningen er kun i eet Stokværk og faar sin kraftige Holdning ved den høje, af Kvader og Mursten opførte Sokkel og den brede og svære Gesims, der maaler ikke mindre end 75 cm. Lige under Fodtømmeret er Fundamentet karnisprofileret, og paa Gesims og Bjælkehoveder optræder Hulstav og Karnis i forskellige Variationer. Overensstemmende med Tidens Skik er ligeledes de store, tætsiddende Vinduer.

Inden for Kompleksets Bygningshistorie falder endnu et Par Bygninger, Maltmøllen i to Stokværk fra 1782 og en Forlængelse af Baglængen fra 1833, opførte af Ejerne Jacob Bregendahl og Frederik Dahl.

Kun et Mindretal af den senere Periodes Bindingsværk er dateret eller prydet med Udskæringer. I Klostergade 58 er Aarstallet 1702 indskaaret

¹²⁾ Jvfr. Hoffmeyer II, S. 149 f. Bygningen er genrejst i »Den gamle By«.

paa Sidebygningens Tømmer, maaske en Angivelse af Tiden for Opførelsen, og fra Vestergade 6, hvor der nu staar en moderne Bygning, er der bevaret en Portindfatning med kraftige, sentbarokke Plante-Ornamenter. Den er dateret 1747. Ejerindskriften: »Sal. Tøger Kjersgaard — Maren Olufsdatter« fortæller, at Gaarden er bygget af Enken. Tøger Kjersgaard havde erhvervet Ejendommen 1710¹³⁾. Et lignende Udstyr har Porthammeren fra

Tangen 17 under Nedrivning Sommeren 1937.

I Forgrunden en Skillerumsvæg med Lerklining omkring Stivedpinde.
(Den gamle By fot.)

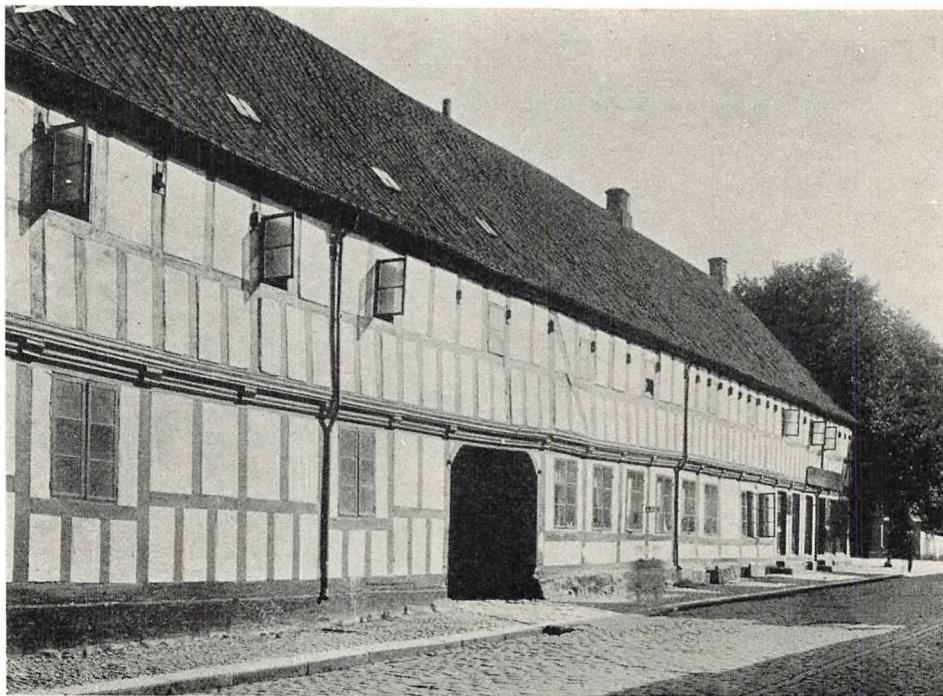
Vestergade 3, dateret 1752. Nr. 56 i samme Gade nøjes derimod med Ejerinitialer og Aarstallet 1750. Bagbygningen til Studsgade 20 har en Dørhammer, hvor Dateringen næsten er udvisket af de mange Tjærelag, men vist maa læses som 1752, og den nylig nedbrudte Ejendom Rosensgade 32 var dateret 1781. Fra en endnu senere Tid er Dynkarken 39—41 (1795) og den 17 Fag lange Bygning Skolegade 19, hvor en lille Sten meddeler, at den er opført 1802. Dens Porthammer har midtpaa Billedet af en Vægt og et Flag, som vist skal hentyde til Handel og Søfart.

Længere Indskrifter er sjældne. Et Stykke Tømmer fra det gamle militære Sygehus i Frederiksgade (nedbrudt 1907) har Sentensen: »Gjør Ret

¹³⁾ Jvfr. Hoffmeyer I, S. 451.

og Skiel — Und hver Mand wel«. — Paa den gamle Skole i Vestergade læses paa et Løsholt i andet Stokværk: »Qvo minime credis, tempore finis er[it]«.

Den store Gaard paa Hjørnet af Frederiksgade og Sønderallé er opført 1723 af Købmand Hans Jensen Buchtrup. Bygningen er ikke ensartet i sine Dele. I nogle Fag i Fløjen ud mod Frederiksgade har det øvre Stokværk et

Holsts Gaard, Frederiksgade 81.
(Nationalmuseet II fot.)

dobbelt Bjælkelag, idet baade Stolper og Poster har Gennembrydninger med udvendigt fornaglede Bjælker. Gaarden var oprindeligt bygget uden for Byporten, hvad der gav Anledning til en stor Proces, idet Magistraten vilde forbyde Opførelsen med den Motivering, at det kun var Landgrund, og Porten blev ogsaa senere flyttet ud. Buchtrups Slægt ejede Gaarden til Begyndelsen af forrige Aarhundrede, da den købtes af Rasmus Schandorph, under hvis Navn den en Tid har gaaet i almindelig Tale. Senere kaldtes den efter en anden Ejer Holsts Gaard¹⁴⁾.

Den ledende blandt Buchtrups Modstandere i Processen var Christen Basballe af den store Slægt, som dengang beherskede det offentlige Liv i

¹⁴⁾ Jvfr. Hoffmeyer I, S. 384--390. Baade denne Gaard og Skolen i Vestergade vil blive genrejst i »Den gamle By«.

Aarhus, og hvis Slægtsgaard laa i Immervad, tæt ved Frederiksbro. Den brændte 1744.

Af Købmandsgaarde kan nævnes flere endnu, som staar paa deres Plads. Vestergade 58, Graven 3 og Raadmand Halds Gaard i Vesterport er alle af Tidens almindelige Type. Af mindre Bygninger viser det lille Hus, der tidligere laa i Kannikegade over for Aarhus Privatbank, Aarhundredets Træk.

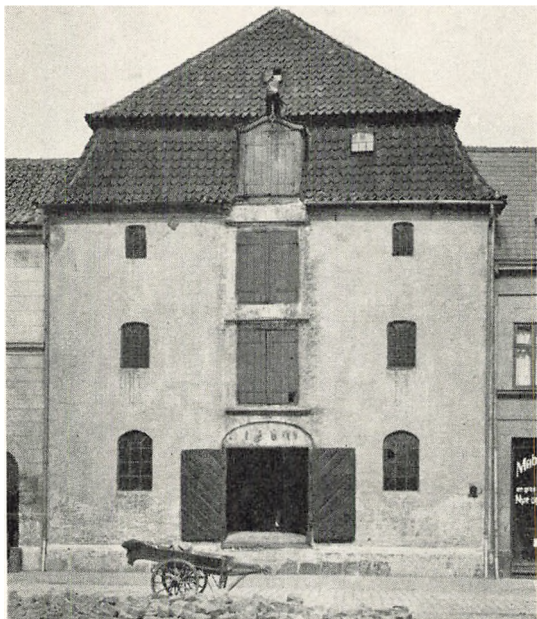
*Holsts Gaard, Frederiksgade 81, Længen mod Frederiksgade.
(Nationalmuseet II fot.)*

Med sin Kvist og smukke Konstruktion er det fuldt jævnbyrdigt med de endnu staaende smaaborgerlige Ejendomme, som man finder i Fiskergade. Det er nu genrejst ude i »Den gamle By«.

I Aarhus har Bebyggelsen væsentligt været borgerligt betonet, og bortset fra de forlængst forsvundne Gaarde, som skyldte den katholske Gejstlighed deres Oprindelse, har det været borgerlige Standshensyn, der har sat Præget paa Husene. Bindingsværket passede fortrinligt til de Forlangender, man stillede, og med Aarhundreders Hævd formaaede det at tilpasse sig efter de skiftende Krav. I Modsætning til Byer som Odense og Viborg har Aarhus heller ikke hørt til de Købstæder, der enten hele Aaret igennem eller til bestemte Tider drog Landsdelens Adel til sig i større Tal. Kun en enkelt

betydelig Adelsgaard kan nævnes, »Trods Katholm« i Mindegade (fra 1606), opført af Christence Bryske. Hvorledes det Sagn er opstaaet, hvorefter Gaardens Navn skal stamme fra Adelsdamens Rivaliseren med Søsteren paa Katholm, er uforklarligt, da der tilsyneladende har hersket den bedste Forstaaelse mellem de to Slægtinge. Bygningen fik senere borgerlige Ejere og

er nu omdannet til Ukendelighed, skønt den gamle Grundmur stadig rummes i dens Kerne.

*Magasin i Badstuegade, dateret 1809.
(Nationalmuseet II fot.)*

I Danske Atlas omtaler Ponttopidan, at der blot var faa grundmurede Huse i Byen, og til op i forrige Aarhundrede var de sjældne. Enkelte Ejendomme af denne fornemme Slags fandtes dog. Baade Barokkens og Klassicismens Huse er imidlertid præget af stor Enkelthed med nøgterne Stilformer, hvor Façadens regelrette Symmetri skal give det overvejende Indtryk. — Løveapoteket paa Store Torv, der helt ombyggedes for ca. 75 Aar siden, har repræsenteret Barokken. De to midterste Fag havde et svagt, risalitagtigt

Fremspring, og Hjørnerne var fremhævet ved en Kvadrang, ligesom Bygningen havde Stilens almindelige Vinduesindramninger, men hele Vægten var iøvrigt lagt paa Dørpartiet i Midten med en høj, stensat Trappe, der førte op til to store Fløjdøre, flankerede af Pilastre, som bar en trekantet Fronton med den Løvefigur, der nu er indmuret i en af Gaardbygningerne. Om Husets Farve har et Øjenvidne meddelt, at Muren har staaet rødgul med sorttjæret Sokkel¹⁵⁾.

Wistofts Gaard i Studsgade tilhører Klassicismen (opført 1798). Byggherren var Hans Fr. Raae. Yderfagene indrammes af Pilastre, Midtfaget med Indgangsdøren er inddelt i vandrette Baand med en Dørindramning af glatte Pilastre, der har guirlandeprydede Kapitæler med en Tandsnitgesims, som krones af et Vaabenskjold med et Anker, omgivet af Merkurstav, Neptunfork, Tønder, Vareballer og andre Handelens og Søfartens Symboler.

¹⁵⁾ Jvfr. E. Dam: Aarhus Løveapotek 1596—1896, S. 72.

ØKONOMISK UDVIKLING

AF JENS CLAUSEN

I. INDTIL 1536

BYENS OPRINDELSE OG DENS NÆRINGS LIV I MIDDELALDEREN

DET FØRSTE FASTE PUNKT i Aarhus Bys Historie er fra Gorm den Gamles Dage, idet Byen da findes omtalt første Gang i Beretningen om Ærkebiskop Unnis Rejse og Kong Frodes Trefoldighedskirke ved Aros¹). Det skal have været 934 eller deromkring, at Ærkebispem var her²). At Byen fjorten Aar senere gøres til Bispesæde³) er et vægtigt Tegn paa, at den da var en vigtig Plads, og laa der en Kirke dør før Unnis Besøg, har Stedet ogsaa da været af stor Betydning. Hvor længe vides ikke, men Sandsynligheden taler for, at Byen allerede dengang havde eksisteret i lang Tid. Almindelige historiske Forhold tyder derpaa saavel som det, at flere ældgamle Veje stiler mod Stedet. Forskellige Oldstidsfund fortæller sammen med Stednavne og Runestene⁴) om Egnens Bebyggelse lige fra den ældre Stenalder. En Handelsplads er Spiren til den ældste Aarhus By⁵). Af det følgende vil det fremgaa, at den ikke kan være opstaaet som Fiskerleje, og som almindelig Landsby vilde den ikke have faaet Plads i en sumpet Lavning klods op ad en skillende Aa.

Tydelige Tegn paa Handel i Danmark spores helt tilbage til Stenalderen⁶). Forbindelser med Keltere og Romere var der for et Par Aartusinder siden. De sidstes Indflydelse voksede til Folkevandringstiden og Romerrigets Undergang. At slaviske Stammer da kilede sig ind som en Bræmme af Folk langs Østersøen og Syd for Danmarks Grænse vanskeliggjorde Forbindelserne Syd paa. Men vist netop derved kom Slesvigs store Chance. Den By voksede op som Knudepunkt paa Handelsvejen over Gotland og Frisland. Ribe var paa samme Tid stor⁷). Og fra disse to Byer stiledede Veje op gen-

¹) S. R. D., I, S. 115. A. D. Jørgensen: Den nordiske Kirkes Grundlæggelse. 1874, S. 201 ff.
²) S. R. D., VI, S. 571. Suhm: Historie af Danmark, II, S. 571. Scandia IV, S. 193. P. Severinsen: Viborg Domkirke. 1932, S. 20. J. S., 5. III, S. 345. ³) Adam af Bremen: De hamburgiske Ærkebispers Historie (ed. Carsten L. Henriksen), S. 70. ⁴) Om disse 3 Ting se nærv. Værks Afsnit om dem. ⁵) Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer. 1927, S. 52. ⁶) J. Brøndsted: Danmarks Handelsliv i Oldtiden, N. K. XVI, S. 6 ff. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1934, S. 22. ⁷) A. f. n. O. 1920, S. 273—77.

nem Jylland. Horsens, Aarhus og Randers blev vigtige Punkter paa nye Ruter⁸⁾). Dybt nedskaarne Veje i Omegnen af Aarhus har begyndt at trække deres Striber gennem Terrænet i de Tider⁹⁾). Frisisk Storhandel i Perioden 500—900¹⁰⁾) kaldte Byerne frem. Slesvig naaede dengang sin største Blomstring. Allerede omkring 700 var Sliengen kendt helt ovre i England, hvor Munken Beda den Ærværdige omtaler den¹¹⁾). Da Aarhus' Opvækst som Handelsplads hænger sammen med Slesvigs, som den foraarsaget af Frisernes Handel¹²⁾), er det naturligt at regne med, at Aarhus eksisterede fra det 7. Aarhundrede. Yderligere Grund til at tro det, er, at de fleste og største af Omegnens Landsbyer efter deres Navneendelser at dømmes synes grundlagt i Tiden deromkring, mange af dem længe før¹³⁾). Og helt ringe har Pladens Betydning næppe været, selv om Handel paa Stedet mest har været knyttet til bestemte Tider af Aaret som allerede hos Oldgermanerne før Romaniseringen¹⁴⁾). Datidens Handel har ikke været ringe, selv om den ikke er imponerende efter Nutidens Maalestok. At der er fundet kinesisk Silke i Kongegravene ved Jelling er vel kun et usikkert Vink om dansk Handel¹⁵⁾), men naar Islændinge paa Harald Blaatands Tid tog fra Norge helt til Viborg for Handelens Skyld¹⁶⁾), har den været selv en lang Rejse værd. Og naar Fund af kufiske Mønter fra omtrent samme Tid er gjort ved Aalborg¹⁷⁾), vidner ogsaa det om store Muligheder for Fortjeneste i Jylland for rejsende Handelsmænd. Det synes da givet, at Aarhus har været relativt stor i det 10. Aarhundrede og har eksisteret mere end et Par Aarhundreder før den Tid. At Jyllands tredie Biskop fik Sæde her, 948, kunde friste til at anse Byen for den største efter de to andre Bispesæder, Slesvig og Ribe, og saaledes større end det vidtbekendte Viborg. Forholdsvis stor blev den sikkert ved at være, selv om den efter vore Begreber har været lille.

Spredte Oplysninger om Aarhus findes gennem det 11. Aarhundrede. Mønter fra Hardeknuds Dage, præget i Aarhus, findes i Aarhus Museum. Et Møntfund paa Foldøen i Stavanger Amt, 1907, indeholder 99 danske Mønter, hvoraf 2 er fra Aarhus og præget paa Hardeknuds og Magnus den Godes Tid¹⁸⁾). Andre Fund rummer lige saa gamle Mønter fra Byen¹⁹⁾). Ogsaa under Svend Estridsen prægedes Mønter i Aarhus²⁰⁾). Det er et Vidnesbyrd om Byens Betydning, thi Mønter prægedes kun ved pulserende Trafikaarer, saa Cirkulation og Udmøntning kunde gaa Haand i Haand med Veksel-

⁸⁾ Arup I, S. 92. ⁹⁾ Midd. Byer, S. 31. Hugo Matthiessen: Viborg Veje. 1933, S. 100.

¹⁰⁾ Elis Wadstein: Norden och Västeuropa i gammal Tid, 1925, S. 42. ¹¹⁾ Midd. Byer, S. 18.

¹²⁾ Elis Wadstein: Friserna och forntida Handelsvägar i Norden, Göteborg Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles Handlinger. 1918—19. ¹³⁾ H. V. Clausen: Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse. A. f. n. O. 1916. Aage Houken: Om Aarhusegnens Stednavne. Aa. St. A. 1930. Aarhusbygdens Stednavne i nærværende Værk. Jvfr. N. K. II. 1938, S. 7 f. ¹⁴⁾ Aksel E. Christensen: Dansk Torve- og Markedsvæsen. N. K. XVI, S. 181. ¹⁵⁾ N. K. XVI, S. 109.

¹⁶⁾ Gisle Surssøns Saga, Kap. VIII, De islandske Sagaer III, S. 227, Kbh. 1932. Jvfr. Viborg Domkirke, S. 535 og 22 f. ¹⁷⁾ A. f. n. O. 1842, S. 141 ff, og 361 ff. ¹⁸⁾ A. f. n. O. 1910, S. 239. P. Hauberg: Møntforhold og Udmøntninger i Danmark indtil 1146. 1900, S. 44 f. ¹⁹⁾ A. f. n. o. XIX, S. 292. ²⁰⁾ Hauberg, anf. V., S. 96. Studier tilegnede Verner Dahlerup. 1934, S. 183.

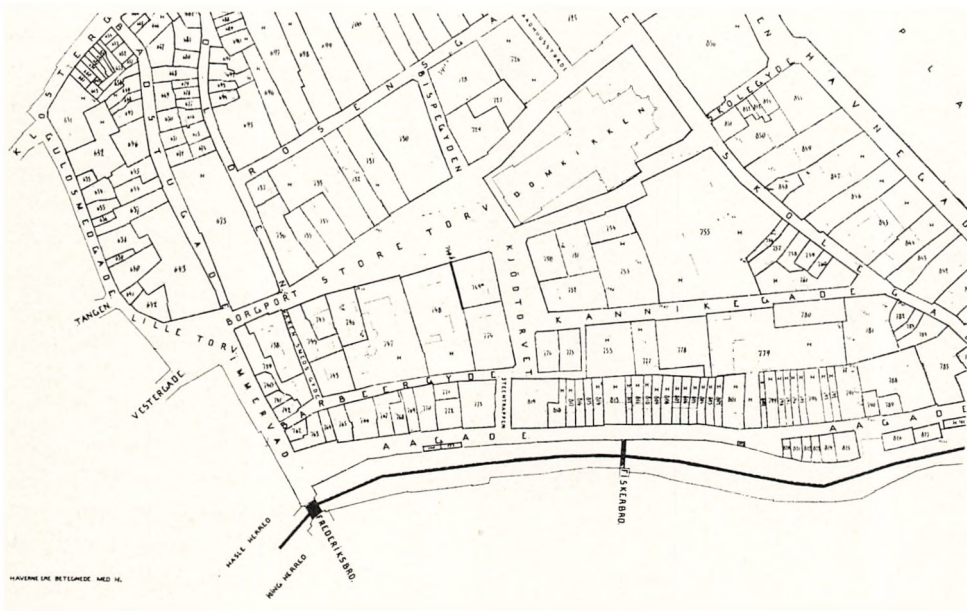
forretning²¹). Aarhus var dengang et Færdselsknudepunkt, et Mødested for baade Land- og Søtrafik²²). Byen synes at have været det jydsk Hovedoverfartssted til Sjælland, og fra den gik ogsaa Ruter til Fyn, Skaane og Norge²³).

Havnens Værdi styrker Antagelsen. Svend Estridsen benyttede Aarhus som Operationsbasis i en Del af Krigen mod Magnus den Gode. I December 1043 laa han der med mange Mænd og Skibe og stævnedes derfra ud paa Bugten til Kamp, som han tabte Søndag før Jul²⁴). Aaret efter stod der et Slag ved Helgenæs²⁵), som Svend ogsaa tabte, og muligvis var det i Forbindelse dermed, at Aarhus Kirke blev stukket i Brand. Især er det naturligt at tro, hvis Byen atter var Basis for Svend, hvad den muligvis har været, siden Kampen stod i Farvandene her, og han først havde underlagt sig Skaane og Øerne²⁶). Men hvis Adam af Bremens Beretning om Branden passer, maa det have været ved en anden Lejlighed, nemlig 1046 eller lidt senere²⁷).

Af Beretningerne om de Tronstridigheder fremgaar det, at Aarhus Havn havde stor Betydning, og at Byen led under Uroen. Og det har den gjort baade direkte og indirekte. Sørøveri har været særlig generende under Ufreden. Adam fortæller om Sørøvere, »som man næppe undgaar at falde i Hænderne paa« paa de danske Ruter, »selv om man har gunstig Vind«²⁸). Den gode Klerks Fantasi har vel her bevirket en Smule Overdrivelse. Sejladsen foregik jo dog. Men fra et Sørøverstandpunkt har det syntes særlig godt at holde til uden for vigtige Havne, saa det er troligt, at det var forholdsvis slemt paa Ruten Aarhus—Kallundborg²⁹). Sørøvernes Virksomhed kommer da til at staa som en Kompliment til Aarhus. Det er ogsaa den Omstændighed, at Byen fra 1060 blev fast Biskopssæde. Men Plyndring og Brand, Sørøveri og Krig med bestandig Uro en Snes Aar fra 1043 har virket hæmmende for Byens Udvikling. Da Knud den Helliges Tid endte i Oprør, og der i Kong Olufs Tid var megen Misvækst, har den sidste Halvdel af det 11. Aarhundrede sikkert været en uheldig Tid i økonomisk Henseende ogsaa i Aarhus, og stort bedre blev det næppe før Valdemar den Stores Dages, selv om Opgang kan have været at spore tidligere, og Forholdene skal have været gode under Erik Ejegod. Korstogstidens Prisstigning virkede vel fremmende i mange Henseender. Lübeck skød op efter 1143. Men den sachsiske Kolonisation, som den var et Resultat af, havde tvunget Venderne som Røvere til danske Vande og Strande, og Tronstridighederne bidrog deres til at holde Udviklingen nede. Endnu 1158 plyndredes Aarhus af Venderne³⁰). Men fra den Tid maa man forudsætte støt Fremgang i Byen og fra omved 1200 et lige-

²¹) Midd. Byer, S. 44. ²²) Anf. V., S. 49 og 52. ²³) Adam, S. 245 og 249. ²⁴) Magnus den Godes Saga, Kap. 29. Knytlinga Saga, S. 56 f. Udg. af Selskabet til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur. 1919. ²⁵) Anf. V., S. 58. Magnus den Godes Saga, Kap. 33. ²⁶) Anf. V., Kap. 29 f. ²⁷) Adam, S. 160 med Note 2. ²⁸) Adam, S. 249. ²⁹) Midd. Byer, S. 76 og 120. ³⁰) J. Olrik: Saksens Danesaga. IV, S. 7.

frem voldsomt Opsving. Da bulnede den ud over sine gamle Grænser. I de lange Ufredstider har Husene gnedet sig op ad hinanden Vest for Volden mellem Aaen og Borrebækken og Skidensig lidt Vest for den nuværende Frue Kirke³¹). Naar Vender eller andre Voldsmænd kunde ventes, var det bedst at bo bag den skærmende Vold og nær Kirkens hellige, fredelige Grund. Men i Valdemarernes gode Tider voksede Sikkerheden saavel som Indtægterne.

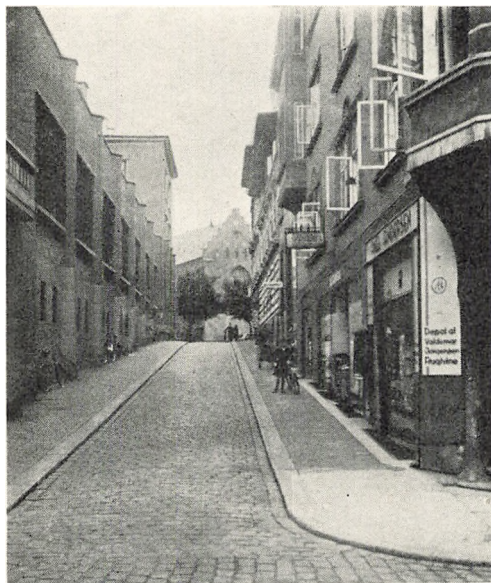
*Del af Matrikelkort, opmaalt 1865.
Den gamle By.*

Det var ikke længere farligt at bo Havet noget nærmere, og der var Grund til at udnytte Aaen længere neden for Immervad som Havn og ikke blot som Liggeplads for Skibe.

Den Dag, da Grundstenen blev lagt til Aarhus Domkirke, var en stor Dag saavel for Gejstligheden som for Byen med dens øvrige Borgere. Mens Kirken hævede sine Mure i de følgende Aar, voksede en ny Bydel, St. Clemensstaden, op omkring den inden for nye Volde langs Graven, Havet og Aaen og i Forbindelse med den ældre By ved en Port, Borgporten, gennem den gamle Vold³²). Skolegades Retning tyder paa Forventning om Trafik fra det daværende Minde. Mens Byen før Valdemarernes Tid ikke har været stor, regnet efter Indbyggertal, hvad dens ret ringe Omraade lader ane, men dog vigtig som Trafikknudepunkt og som Markedsplads, saa blev den nu i alle Henseender vigtig. Sine gamle Rammer sprængte den helt. Foruden

³¹) Aa. St. 1934 ²⁸/₁, S. 7 og 1934 ³/₄, S. 9. Østjydske Hjemstavn. 1938, S. 142—51. ³²) Hugo Matthiessen: St. Clemensstaden i Aarhus. »Architekten«. XXII. 1920, S. 153—60.

St. Clemensstaden er Fiskergade og Aagade Tegn derpaa og vel ogsaa Navnet Brobjerg med flere. Fiskergade var der ikke tidligere. At flytte uden for Voldene, oven i Købet over paa den anden Side Aaen, har næppe nogen gjort, saa længe der var Plads i Byen. Og Fiskeriet var ikke af videre Betydning som selvstændigt Erhverv. En egentlig Fiskerbefolkning synes overhovedet ikke at have eksisteret i Middelalderen³³). Der kendtes længe kun Ferskvandsfiskeri, og ved det kunde hver Mand skaffe sig, hvad han havde

Harald Skovbygade op over den gamle Søndervold.
(Den gamle By fot.)

Brug for. Sundfiskeriet omtales først i 1180erne³⁴), og ikke før omved 1200 begyndte Havfiskeri ved Skagen³⁵). Fiskergade vidner da baade om Udflytning fra den ældste Aarhus By og om et nyt Erhverv for en Del Aarhusfolk. Dels kan de have været i gejstliges Tjeneste som Ferskvandsfiskere, dels været blandt dem, der deltog i Sildefangsten i Øresund i Efteraarstiden. Som Aagade fortæller noget om Byens Vækst, røber den noget om Næringslivet. Den kan betragtes som en Bryggegade, hvor Skibe har losset og ladet ved en Kaj af Træstammer og Risknipper, som Tilfældet har været i visse andre Byer³⁶). Da en Syd vold blev lagt langs Aaens nordlige Side, levedes der Plads til en Gade mellem Aa og Vold³⁷). Jævnlig Transport til Stedet af større Varepartier maa have fundet Sted, og Aagades Opkomst er da Tegn paa voksende Omsætning i i Byen. Stentrappen, der findes endnu, nævnes flere Gange i det 16. Aarhundrede³⁸). Navnet alene antyder maaske, at der var andre Trapper, som blot ikke var af Sten, og i hvert Fald fortæller det, at Trappen har været meget benyttet. Den vidner da om Vigtigheden af Passage fra Aagade til Torvets Gaarde, der laa paa den ene Ende af Jordarealer, der strakte sig fra Søndervold til Torvet, et Forhold, der illustrerer baade Aagades og Torvets store Betydning og Forbindelsen mellem Skibsfart og Købmandshandel³⁹).

Almindelige historiske Grunde taler for, at Begyndelsen til Studsgade er samtidig med Fiskergade og Aagade. Byens Vækst i Forbindelse med større

³³) Curt Weibull: Lübeck och Skånemarknaden, S. 6. H. T. 7. VI, S. 159. ³⁴) J. Olrik: Saksens Danesaga II. 1912, S. 262. ³⁵) Æ. D. A. I, S. 101, jvfr. C. Klitgaard: Skagen Bys Historie. 1928, S. 10 f. ³⁶) Udgravninger ved Aaoverdækningen i 1939. Aagade i Horsens var en typisk Bryggegade. ³⁷) Hbz. 1477 1/2. ³⁸) Hbz. passim. ³⁹) »Architekten«, anf. St.

Sikkerhed og større Omsætning har gjort det naturligt, at Bebyggelsen har bredt sig uden for den gamle Bygrænse ogsaa mod Nordøst langs Grenaa-vejen, der indtil Jernbanens Anlæggelse fortsattes neden for Skrænten ved Riis Skov. Studsgade er et Stykke af den ældste Grenaa-vej og maa efter sin Retning at dømmes have ført ad Badstuegade gennem den ældste By til Immervad, før Clemensstaden byggedes. Først derefter er den ført ad Gaden Volden til det nyere Torv, Store Torv, der trak Handelen til sig. Baade de nuværende Gadeliniers Hovedretning og ældre Kort tyder derpaa. Undersøgelser af gamle Skøder viser, at Studsgade engang i Stedet for som nu at dreje mod Randersvej, der først efter 1757 helt erstattede en ældre og vestligere Randersvej⁴⁰⁾, har fortsat mod Nordøst for at støde til Mejlgedes Forlængelse nær denne Gades nuværende nordligste Del⁴¹⁾. Allerede i 1400erne var Studsgade stor⁴²⁾, og da Byen før 1349 var større end omkring 1400, hvad der belyses neden for, har Studsgade formentlig været eksisterende ogsaa før 1349 og er vel derfor vokset frem kort efter Clemensstadens første Tid ligesom Fiskergade. At sætte Gadens Oprindelse i Forbindelse med Raadmand Jep Sture sidst i det 15. Aarhundrede og sige, at dens Navn er afledet af hans⁴³⁾, vil næppe være rigtigt, da den var stor allerede paa hans Tid. Sprogligt er det næppe heller forsvarligt, selv om d kan gaa over til r i Udtale, der er gængs i et smalt Omraade fra Egnen ved Langaa og mod Sydøst til Vejlbj⁴⁴⁾. Hvad Navnet kommer af, vides ikke, men sandsynligst er vel, at det er i Forbindelse med

Stentrappen i vore Dage.
Paa den gamle Søndervold.
(H. L. Gjørup fot.)

⁴⁰⁾ Protokol D. b. 1 og D. b. 2, med Kort, Aa. B. A. ⁴¹⁾ Meddelt af Overretssagfører C. J. T. Thomsen, Aarhus. ⁴²⁾ B. P. 1637 ¹⁵/₈ m. fl. St. og Rep. 1466 ²⁰/₈ m. fl. St. Hoffmeyer I, S. 317. ⁴³⁾ Hoffmeyer I, S. 317. Jvfr. Et Blik . . ., S. 13. ⁴⁴⁾ Peter Skautrup i Østjydsk Hjemstavn II. 1937, S. 7.

Storeris. Nord for Byen var ikke blot Skoven med Navnet Riis, men ogsaa Knuderiis, paa Bakken lige uden for Knudriisgade. En kratbevokset Lokalitet nærmere Studsgade kan have eksisteret og heddet Storeriis. Krat var der længe lige uden for Byens Grænse⁴⁵).

Om Byens Vækst taler ogsaa Mejlgade. Navnet betyder Middelgade, Mellemgade. Da der ikke har ligget en Gade østligere, hvor Stranden gik længere ind end nu, kan den ikke have ligget mellem to andre Gader og parallelt med dem og faaet sit Navn af en saadan Beliggenhed. Derfor betegner Navnet vel Gaden som liggende mellem to Lokaliteter, der forbandtes af den, nemlig Clemensstadens nordlige Grænse og Byens senere Nordgrænse nær Snævringen og Smedegyde, af hvilke den sidste ved sit Navn alene antyder, at Byens Grænse engang var der⁴⁶). Mejlgade maa være kommet efter Clemensstadens Opvækst og have været en Genvej fra Grenaavejen til Store Torv og til Bispegaarden, hvor Tiendekorn leveredes. Noget yngre end Studsgade er den sandsynligvis, men næppe meget. De var begge store i det 15. Aarhundrede⁴⁷).

Snevringen, ved Rykind 1938.
(H. L. Gjørup fot.)

eller vanskelig fra Aarslev og næsten til Stranden. Dér, hvor der var mindst sumpet paa begge Sider, maatte Overgangen blive. Det ældste Vadested har muligvis været en Smule Vest for Frederiksbro, omtrent ud for Otto Mønsteds Fabrik; thi der er Aaens naturlige Bundmateriale af fastest Beskaffenhed, vel fordi Strømmen ved at slide paa Skrænten Syd for Aaen har faaet Sten til at trille ned. Og Rester af Opfyldningsmateriale er fundet i

⁴⁵) K. R. er flere Steder. A. a. 118. 1588 ¹⁷/₂, Aa. B. A. ⁴⁶) Hugo Matthiessen: Gamle Gader. 1917. passim. Aa. St. 1934 ²⁰/₁ og ³/₄. ⁴⁷) Baae i Rep. og Hbz. nævnes mange Ejendomme i begge Gaderne.

Aaens Nordside dør. Men Skrænten har paa dette Sted været saa stejl, at Vejen har maattet gaa langs Aaen et lille Stykke for i en Bue at fortsætte ad Frederiksgadestrøget. Navnlig med Vogne har det været ubekvent at svinge ned ad Bakken. Derfor er man tidligt kommet ind paa at forbedre Aaens Bund lige neden for Ruten fra Syd, og paa den Maade kan Immervad være opstaaet. Ved Hjælp af forskelligt Stenmateriale er Bunden her gjort sikrere for Færdsel. Derfor er der Grund til at tro, at Vadestedets Navn har Forbindelse med Emmer, ulæskelige Kalkrester⁴⁸⁾). Holder den Antagelse Stik, kan Navnet tidsfæstes nogenlunde. Først da Kalk fandt Anvendelse som Byggemateriale, har man ført det hertil, og saa maa det være, da Byens første murede Bygninger rejstes, altsaa da Kirkerne byggedes. Fartøjer har ført det op ad Aaen til Immervad. Dør har det været naturligt at læske det paa Bredden, hvor Vand var let for Haanden. At man har gjort det engang, ses af, at der er fundet Kalkrester i Jordbunden lige ved Vadestedet. Selv om det ikke er bevist, at Kalken er fra Middelalderen, er der næppe Grund til at tvivle om, at Læskning har fundet Sted dør, da St. Nikolaj og Domkirken rejstes. Og saa er det højst naturligt, at ulæskelige Klumper i Kalken, Emmer, er kastet i Aaen til Forbedring af Vadestedet, saa meget mere som den Slags Materiale har været noget nær ideelt til at gøre Bunden fast med. Store Rester af Opfyldningsmateriale saas tydeligt i det gamle Vadested, da Aaoverdækningen begyndte i 1930'erne. Sprogligt alene er der ogsaa den Forklaring paa Navnet, at det hænger sammen med Personnavnet Emmer. Men hvad end Navnet betyder, Manden Emmers Vadested eller Vadestedet med Kalksten i Bunden, saa er Immervad, som det nu skrives, oprindelig Betegnelse for selve Vadestedet. Da en kort, men meget vigtig Gadestrækning har faaet Navn derefter, har den været en fast Vejlinie eller Gade, da Vadestedet benyttedes, altsaa før Broen kom. Muligvis er dette Vadested ikke stort ældre end det Navn, det beholdt. Indtil Byens store Udvidelser efter 1200 har man maaske nøjedes med det naturlige Vadested nogle Alen vestligere. Sandsynligvis har man dog ikke gjort det saa længe.

Hvornaar Broen byggedes, kan ikke vides. Men da Bakken Syd for kaldes Brobjerget midt i det 15. Aarhundrede⁴⁹⁾), maa Broen have været der før og snarest længe før. I sidste Tilfælde maa den anses for at være fra Tiden før 1349, da Byen dengang var lige saa stor som hundrede Aar senere⁵⁰⁾). Og da langt ældre Broer findes i Landet, har der sikkert været Bro ved en saa vigtig Rute som den over Immervad. Baade det solide Vadested og den tidlige Bro vidner stærkt om stor Færdsel over Aarhus og derfor ogsaa om stor Omsætning i Byen. Ikke blot Markedshandel til visse Tider maa da have været der, men ogsaa Handel af fastere Karakter. Aarhus kaldes ikke som saa mange Byer i Valdemarstiden villa forensis, Torvekøbing, af hvilken Slags mange dengang skød i Vejret, men den kaldes civitas af Adam

⁴⁸⁾ Det ny Aarhundrede III. 2, S. 403. ⁴⁹⁾ Rep. og Hbz. I, passim. ⁵⁰⁾ Jvfr. det følgende.

af Bremen allerede og i Saksens Danmarkshistorie⁵¹) og placeres ved den Betegnelse højt i Købstædernes Række, for selv om der ikke var en fast Grænse mellem *civitas* og *villa forensis*, synes dog den første Benævnelse mest anvendt om befæstede Bispesæder eller i det hele store Byer, mens *villa forensis* fortrinsvis er Betegnelse for andre Købstæder⁵²). At der kom flere af dem i Valdemarstiden skyldtes, at baade Behov og Priser steg som en indirekte Følge af Korstogene og Sølvfund i Tyskland. Det var da naturligt, at Aarhus svang sig yderligere op. Tendensen var i Forvejen til Stede. St. Olafs Kirke var et Vidnesbyrd derom. Den nævnes 1203⁵³) og har muligvis eksisteret længe før⁵⁴). Som set gik der paa Svend Estridsens Tid Sejladts fra Aarhus til Norge, hvor St. Olaf var fra. St. Olafskirker synes særlig bygget i Søstæder⁵⁵), hvor søfarende handlende mødtes. Helgenen var deres Beskytter⁵⁶). En saadan Kirkes Eksistens i Aarhus berettiger da Antagelsen af stor Markedshandel her og stor Trafik hertil. Kirkens Plads nær Stranden et Stykke Øst for den ældste By giver et Vink om, at Markeder er holdt mellem Byen og Stranden, da de sikkert har draget Fordel af Kirkens Nærhed, der hidrog til Overholdelse af Freden. Der har da været økonomisk Fordel ved at opføre den ny store Kirke, Domkirken, hvor Indtægter kunde ventes. Egentlig Konkurrence med St. Olaf var der ingen Fare for. Peder Vagnsen dirigerede alle Kirkers Forhold. I 1203 skænkede han St. Olafs Kirke til Domkirken⁵⁷). Selve denne Kirkes Navn, St. Clemens, antyder ogsaa, at Aarhus var en vigtig Søstad, thi St. Clemens var som St. Olaf Helgen for de søfarende⁵⁸). At Aarhus da omkring 1200 var i rivende Udvikling synes klart.

Hvor stor Byen var, vides vel ikke nøjagtigt, men en begrundet Mening kan dog have derom. Ifølge Kong Valdemars Jordebog skulde den give 12 Mark Sølv eller vel 24 Mark Penge i Ledingsafgift 1231⁵⁹). Efter dette skulde dens Indbyggertal da have været henved 1500⁶⁰). Men i Virkeligheden har det været større, eftersom Kirkens Ejendomme i Byen var fritaget for Ledingsafgiften⁶¹). Da disse udgjorde den største Del af Clemensstaden, er det næppe for højt regnet at sætte hele Byens Indbyggertal til henved 2000 i Aaret 1231, saa meget mere som det bebyggede Areal var større end det tilsvarende i Horsens, der gav 60 Mark Penge⁶²) i Ledingsaflysning. Endnu nogen Tid derefter har Aarhus været i Fremgang. Valdemar Sejrs sidste Aaringer har sikkert været gode. De politisk urolige Tider

⁵¹) Saxonis Gesta Danorum, ed. Olrik og Ræder. 1931. I, S. 414. Adam af Bremen, ed. Pertz. 1846, pass. ⁵²) Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog. 1874, S. 127 ff. ⁵³) S. R. D. VI, S. 404. ⁵⁴) M. H. Rosenørn: Grev Gert og Niels Ebbesen. I, S. 98. ⁵⁵) Ellen Jørgensen: Helgendyrkelsen i Danmark. 1909, S. 32—35. ⁵⁶) S. R. D. II, S. 538. Acta Sanctorum, Juli VII, S. 89. ⁵⁷) S. R. D. VI, S. 404. ⁵⁸) Kh. S. 3. II, S. 464 f. H. Olrik: Danske Helgenes Levned, S. 299. ⁵⁹) Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, Hefte I, S. 5 og IV, S. 53, jvfr. 55 og 22. ⁶⁰) H. T. IV, S. 52. Om Beregningerne der jvfr. H. T. 5. V, S. 516 f. og H. T. 6. II, S. 264 ff. ⁶¹) Rep. 1204 ¹⁰/₃. S. R. D. VI, S. 395 f. ⁶²) K. V. J. Hefte IV, S 55 og I, S. 6.

i Slutningen af Aarhundredet synes ikke at have ført Tilbagegang med sig. Aarhusbisperne hævdede sig kraftigt⁶³). Øm Kloster synes at have maattet finde sig i meget fra den Kant⁶⁴). De fredløse med Marsk Stig i Spidsen har ikke skadet Byen. Kirkens Ejendomme paa Djursland vilde Marsken ikke røre⁶⁵). Ved Aarhundredskiftet viser det sig, at der paa Torvet ved Domkirken var anlagt Boder, der aabenbart var faste. Der handlede med dem omkring 1300, og de vedblev at være der⁶⁶). Disse Boder vidner om stort Torveliv, og det saa meget mere som Strækningen fra Munkeport til Immervad er Byens gamle Adelvej, der som saadan oprindeligt benyttedes som Torveplads og i det mindste for en Del af Strækningens Vedkommende blev ved dermed⁶⁷).

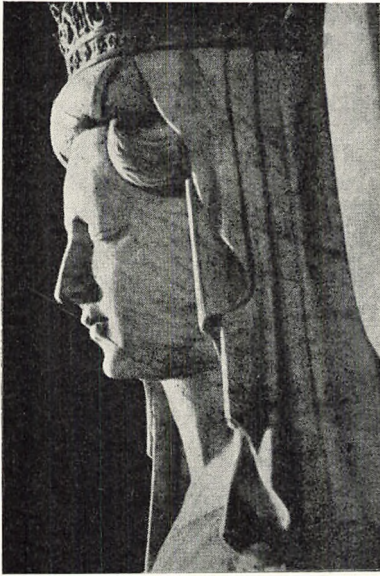
At fremmede handlende kom langejts fra hertil⁶⁸), fortæller om Stedets store Betydning som Handelsplads. Kun faa direkte Udtalelser om Handel ved Aarhus dengang findes, men de indirekte Oplysninger er vigtige. En saadan er Bestemmelsen fra 1325 om en Fragtavgift lig en Tredjedel af Værdien af Varer, der førtes mellem Aarhus og Kallundborg⁶⁹). Fjernes end Afgiften Aaret efter⁷⁰), vel fordi den tyngede for stærkt, er dog dens Paalægelse et Udtryk for en meget høj Vurdering af Rutens økonomiske Bæreevne og derfor ogsaa af Aarhus som Handelsplads. Priserne havde da været opadgaaende et Par Aarhundreder. Det skyldtes delvis Møntforringelsen, der var saa stærk, at en Mark Sølv i 1315 kunde regnes for 10 Mark Penge⁷¹) mod 2 Mark Penge i 1231. Priserne skulde da være steget til det femdobbelte, svarende til Følgerne af en Kronenedskæring i vore Dage til 20 Øre. Staten eller andre Møntere for ikke at sige Falskmøntnere tjente derpaa. Men delvis kan det være kommet næringsdrivende tilgode, og da Priserne i sig selv havde Tendens til Stigning, kan det have modvirket Møntforringelsens uheldige Sider og de urolige politiske Forholds Følger. Aarhus maa formodes at

St. Clemens med Ankeret.
Aarhus Domkirke.
(Nationalmuseet II fot.)

⁶³) J. Olrik: Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebisperstrid, passim. ⁶⁴) Øm Klosters Krønike, anf. V., S. 248 ff. ⁶⁵) S. R. D. VI, S. 416 f. Roscnørn, anf. V., S. 21. ⁶⁶) S. R. D. VI, S. 416 f. og 493. ⁶⁷) »Architekten«, 1920, S. 153—60. Aa. St. 1934 ²⁰/₁₅, ³/₄. ⁶⁸) Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike, S. 343. ⁶⁹) Arup II, S. 69 f. ⁷⁰) A. G. II, S. 13. ⁷¹) Arup II, S. 53, jvfr. I, S. 320.

have været i Vækst til efter 1326. Men Tiderne blev saa slemme, at Byen tog Skade idet Grev Gert vistnok afbrændte den i 1329⁷²⁾, og uden Tvivl er den som i høj Grad liggende ved Alfarvej blevet haardt medtaget af Den sorte Død, der i 1349 og de følgende Aar bortrev en Tredjedel af Landets Befolkning⁷³⁾) Viborg, der før den Tid var ved at sprænge sine Rammer, blev i Pestens Tid saa stærkt medtaget, at den først henimod Reformations-

Dronning Margrethe.

Monument i Roskilde Domkirke.
Efter Fabricius' Danmarks Historie.

tiden igen naaede saa vidt⁷⁴⁾. Og noget lignende synes at være Tilfældet i Aarhus⁷⁵⁾. I det 15. Aarhundrede begynder Bebyggelse dog at vise sig udenfor Portene, og der handles om smaa og meget nøjagtigt opmaalte Jordstykker⁷⁶⁾. I 1536 nævnes omtrent det samme Skatteydertal, som Byen synes at have haft 1231⁷⁷⁾, men det opgivne Tal er muligvis ikke saa lidt forskelligt fra det rigtige og derfor usolidt at bygge paa⁷⁸⁾.

Kilderne til Byens Historie begynder at flyde noget rigeligere fra omved 1400. Fra da af er der Basis for en Skildring mere i Enkeltheder af Byens økonomiske Udvikling. Dronning Margrethes Navn er i Aarhus knyttet til Byens Besiddelse af Bymarken, som den var i Middelalderen. Fastlæggelse af den og Stridigheder om den er behandlet under Bispedømmets Historie. Borgernes haarde Kamp for deres

Ret til Bymarken vidner stærkt om dens Værdi for dem og saaledes ogsaa om Landbrugets Betydning som Næringsvej i Byen. Marken⁷⁹⁾ benyttedes til Kvæg, og disse Dyr, der allerede dengang var en vigtig Eksportvare, har givet Borgerne gode Indtægter, mens de gryntende Svin, der rodede under Egene i Riis Skov⁸⁰⁾, endte som Flæsk i Borgernes Saltekar. En Del af Bymarken har utvivlsomt været dyrket som Landsbymarker med Rug og Byg. Privilegiernes Udtryk: fri Mark, Skov, Fægang o. s. v. synes at forudsætte det, og Navnet Rugbjerget⁸¹⁾ er et af Tegnene derpaa. Byens Humlehaber

⁷²⁾ Rosenørn II, S. 66. ⁷³⁾ F. V. Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Historie i Danmark. 1873, S. 70. ⁷⁴⁾ Viborg Stifts Folkeblad 1934, 17/4, S. 2. ⁷⁵⁾ Jvfr. Mansa, anf. St. ⁷⁶⁾ Rep., passim, f. Eks. 1470 21/3[?] og 1479 9/2. ⁷⁷⁾ Hbz. 1536 23/8, jvfr. H. T. IV, S. 52. ⁷⁸⁾ Skattekvitteringens Ordlyd, Hbz. anf. St., tyder paa, at Tallet ikke er nøjagtigt. Borgmestrene »beregne og overlage« det til at være 225. Overvejelserne har snarest ført til Afrunding nedad. Der skulde betales 80 Lød Sølv for hver Snes Borgere. Men der har været selvstændige næringsdrivende, som ikke var Borgere. Jvfr. nærv. Skildring for de flg. Perioder og Acta Jutl. IV, 2, S. 5. Desuden er Aaret uheldigt, fordi det var Krigs-aar. ⁷⁹⁾ Hbz. I, f. Eks. 1441 2/7, 1490 8/10, 1465 1/8, S. 223. ⁸⁰⁾ Hbz. I, passim. ⁸¹⁾ Hbz., passim, ofte fejlagtigt Rigbjerget, jvfr. Originalerne i R. A. og Aa. B. A.

og Ølbrygning erindrer om Bygavl. Havre var kendt. Syd for Bymarkens Grænser laa Havreballeager. Men Havre har maaske ikke været saet paa Aarhus Mark, før men i 1531 vilde gøre det »til en Forsøgelse«⁸²). Hvede fortælles der intet om, men det kan have været dyrket af Aarhusianere, siden det dog var kendt i Egnen. En Bonde i Kolt ydede en Afgift i Hvede⁸³). Et Vidnesbyrd om Kornavl paa Bymarken er ogsaa det, at der ved Aarhus laa en Mølle, og at der omtales en Møllevej fra Brobjerg dertil⁸⁴). Selv om Møllen kan have malet andet Korn end Byens, maa Aarhusianerne have ladet male der, siden de havde en særlig Møllevej. En Del af Byens Arealer benyttedes til Havebrug. — Rosensgade⁸⁵) vidner ved sit Navn om en gejstlig Have derved. Baade i Byen og uden for var der Haver. Paa Volden fandtes Kaalgaarde, ved Sortebrødre-kloster var en Abildgaard, og flere af begge Slags laa uden for Fæstningsgrænsen⁸⁶). Ogsaa Humlegaarde fandtes der⁸⁷). — Baade om Kvæg og Svin og Faar

*Landbrugsredskaber og Dragter
fra Middelalderen.*

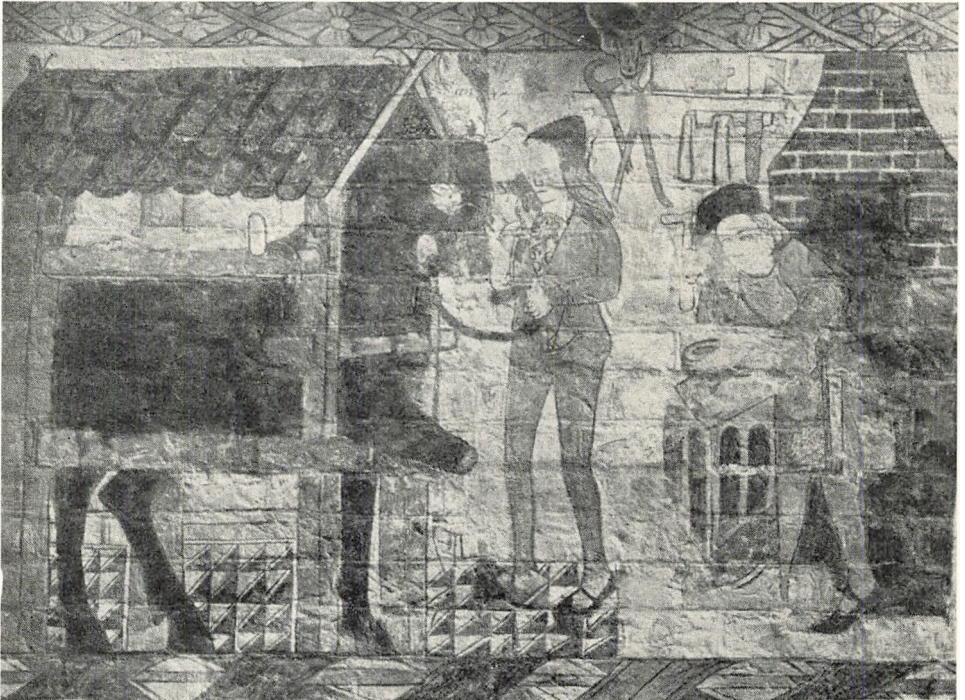
Kalkmaleri i Frue Kirke i Aarhus.
(Den gamle By fot.)

og om Kornavl og Havebrug i Aarhus fortælles vel ogsaa i en Række Kvitteringer for Leverancer af Naturalier, selv om Byen kan have købt Varerne andetsteds fra og for en Dels Vedkommende vel ogsaa har gjort det. Leverede Ærter⁸⁸) stammede sandsynligvis fra Byens Jord, og den Fjerding Sennep, der blandt meget andet sendtes til Varberg i 1508⁸⁹), var vel ogsaa hjemmeavlet, eftersom mange Planter, der nu ikke mere avles, dengang var Genstand for Dyrkning i Danmark. Henrik Harpestreng omtaler Sennep i det 13. Aarhundrede⁹⁰). Naar der leveres store Mængder af Mel og Malt og Brød og Øl, af Faarekød og Flæsk og Fisk med mere⁹¹), saa ligger det nær at antage, at de Borgere, der har skullet af med Sagerne, ikke først har været nødt til at købe det. Desuden ses det, at Borgerne i 1512 skulde brygge og

⁸²) Æ. D. A. V, S. 309, jvfr. Kh., S. 3, V, S. 335 f. og Hoffmeyer I, S. 348. ⁸³) S. R. D. VI, S. 430. ⁸⁴) Hbz. I, S. 94, 1506. ⁸⁵) Nævnt 1501 ¹⁹/₈, Rep. Hugo Matthiessen: Gamle Gader. 1917, S. 22. ⁸⁶) Se Rep., passim, f. Eks. 1497 ²³/₄, 1418 ¹⁵/₂, 1499 ¹/₇ og Hbz. 1499 ¹/₂. ⁸⁷) Rep., passim, og f. Eks. S. R. D. VI, S. 510. Jvfr. Johannes Tholle: Haver og Havedyrkning i Aarhus Amts Byer, Aa. St. A. 1933, S. 78 ff., og Tholle: Æble- og Abildgaard, Danske Studier. 1932, S. 97—138. ⁸⁸) N. Siggaard: Om den danske Befolknings Fødemidler gennem Tiderne. 1930, S. 98. ⁸⁹) Hbz. 1508 ²⁶/₇. ⁹⁰) D. M., I. 1794, S. 133. Henrik Smiths Lægebog 1577. Troels Lund: Dagligt Liv i Norden III. 1880, S. 209 ff. ⁹¹) Hbz. 1415?, 1508 ²⁶/₇, 1509, 1511 ⁹/₅, 1517 ¹⁹/₈, 1518 ⁸/₅.

bage for Kongen⁰²⁾, og at der var Bryggere i Byen⁰³⁾). Og siden Peder Skytte og Marquard Skernow indhegnede et Stykke Jord⁰⁴⁾ og saaledes uddrog det af Fællesskabet, har de vel haft Planer om at faa mere ud af Jorden end ellers gør ligt. Tilsammen viser alle Oplysningerne, at Landbrug har været en vigtig Erhvervsgren i Aarhus.

Om Haandværk gælder det samme. Det skal ikke vurderes alene efter de forarbejdede Kvanta, hvad Nutidsmennesker er tilbøjelige til, men ogsaa

Middelalderlig Smedie.

Den hellige Eligius, Smedenes Helgen, har savet Foden af Hesten før Skoning og maa bagefter ved et lille Mirakel sørge for Sammenvoksningen. Kalkmaleri i Aarhus Domkirke. (Nationalmuseet II fot.)

efter den store Grad af Beskæftigelse, Produktionen førte med sig. At Aarhus blev Handelsplads, har fremmet Byens Haandværk⁰⁵⁾. Først fra det 15. Aarhundrede røber Kilderne direkte noget videre om det. Da var Byens Haandværkerstand stor. At den har været det tidligere i saa stor en By, siger sig selv. Indirekte belyses det af Bestemmelser i Love og Vedtægter gældende Byer og Lav. Og de direkte Oplysninger om det tillader Tilbage- slutning til tidligere Tidere Forhold. Der var i 1501 en Smedelavs Gaard paa

⁰²⁾ Miss. II, S. 268, 1512 ¹²/₂. ⁰³⁾ Borgerskabsbogen under 1508, L. A. ⁰⁴⁾ Hbz. 1485 ³/₂ m. fl. St. ⁰⁵⁾ Jvfr. tredje Side i Afsnittet om Bystyre og N. K. XVI, S. 110 samt Broder Nissen: Haandværkshistorie. 1934, S. 17.

Hjørnet af Volden og Rosensgade⁹⁹). Deraf ses det selvfølgelig og forøvrigt bevislige, at der baade da og før var en Del Smede i Byen⁹⁷). Navne paa flere af dem findes fra det 15. Aarhundrede⁹⁸), Kong Hans har stadfæstet en Smedeskraa for dem¹⁰⁰), og Navnet Pustervig, der betegnede den søndre Del af Gaden Volden¹⁰⁰), røber, at Smede har holdt til der. Stedets Navn kan have Forbindelse med Kulpuster, spøgende Betegnelse for Smed, tillagt ham, fordi han brugte Blæsebælg¹⁰¹). Eller det er afledet af Ordet Puz, Pløre i en Pyt, der kan have gjort Nytte ved Jernafkøling. Smede og andre, der arbejdede med Ild, havde Værksteder ved Byernes Grænser, ved Vold eller Have eller Kirkegaard, da det var for farligt at have Gnister flygende over de straaetakte Bul- eller Bindingsværkshuse. Pustervig maa være Byens ældste Smedegade, eftersom dens Beliggenhed var ved Grænsen af den ældste Bydel, og senere Tidens Smede anvistes Plads i nyere Udkanter af Staden som Smedegyde og Brobjerg¹⁰²). Flere Omstændigheder vidner da om Smede i Aarhus i den tidlige Middelalder før Clemensstadens Grundlæggelse.

Smedene var et vigtigt Folkefærd. Baade deres Tal og deres Haandværks Specialisering vidner derom. Der var ikke blot Grovsmede, der lavede Hestesko¹⁰³), Porthængsler og lignende Ting, men flere andre Smede og Metalarbejdere. Sværdfegere, Vaabensmede, omtales der flere af i Middelalderens Aarhus¹⁰⁴). Allerede 1432 nævnes en Mand, der havde specialiseret sig som Sporesmed¹⁰⁵). Riddere og Svende har fundet Vej til hans Hus, saavel som andre, der sad meget paa Hesteryg. I den Forbindelse er det værd at huske, at Rejser dengang almindeligvis foregik til Hest, saa Sporebehovet var større end nu. Gennemgaaende endnu en Tak finere var vel den Kundekreds, der søgte til Hans Pansermager paa Rosensgade¹⁰⁰), naar Harnisket skulde fornyes eller repareres. Paa Brobjerg blussede Grydestøberes Ild, Kandegydere støbte Krus af Tin, Kedelmagere og Kedelsmede nævnes saavel som Klejnsmede. Guldsmede var der nogle af. En Gade er kaldt op efter dem, og de synes at have været fremtrædende Folk, nævnes i hvert Fald ret jævnlige som Tingvidner og Medbeseglere, og for at blive Mestre skulde de være i Besiddelse af en vis Formue som Sikkerhed for dem, der leverede

Middelalderligt Bæltespænde.

Fundet under Store Torv.
Den gamle By.

⁹⁹) Rep. 1501 ¹⁰/₈, jvfr. Hoffmeyer I, S. 503 og 313. ⁹⁷) Dania IX, S. 183 ff. Hans Kjær: Vor Oldtids Mindesmærker, S. 159. ⁹⁸) Hbz. I, Rep. og Borgerskabsbogen, passim. ⁹⁹) Hbz. II, S. 276. ¹⁰⁰) Resens Atlas. ¹⁰¹) Kalckars Ordbog II, S. 654, jvfr. Gamle Gader, S. 150 og Aa. St. 1934 ³/₄, S. 9 f. ¹⁰²) Aa. St., anf. St. ¹⁰³) Hestesko var kendt i Norden lige fra Vikingetiden. P. Grunth: Beslaglære, S. 12. Jens Clausen: Dynæs. 1933, S. 74 f. ¹⁰⁴) For de forskellige Haandværkeres Vedkommende nøjes jeg med under et at henvise til Rep., Hbz. I og Borgerskabsbogen, passim. ¹⁰⁵) Rep. 1432 ¹⁰/₈. ¹⁰⁶) Rep. 1501 ¹⁰/₈.

dem Sølv eller Guld til Forarbejdning¹⁰⁷). Da Oluf Guldsmed var paa Kant med Raadet, var det Ønske fremme, at han skulde indmelde sig i Smedenes Lav. Det nægtede han at efterkomme og motiverede Afslaget med, at han var i Dronningens Tjeneste¹⁰⁸). Som en Slags Hofleverandør har han været en fin Fabrikant, der var ude for særlige Krav og ikke har kunnet lade sig

Malmstøbt Kande.

Sentmiddelalderlig. Fundet i Grunden under »Centrum«, Hjørnet af Guldsmedgade og Klostergade. Højde 20,2 cm. Den gamle By.

binde af Lavets Bestemmelser om Priser og »Gerninger«, forarbejdede Varer. Guldsmede var ogsaa Sølvsmede og som nu mest dette. I en Forordning¹⁰⁹) udstedt af Kong Hans siges, at da »Guldsmedene i vore Købstæder gør meget ondt Sølv i Gerninger, saa den menige Mand besviges«, saa skal saavel Byens som Guldsmedens eget Mærke sættes paa hans Varer, og disse indeholde et bestemt Minimum af

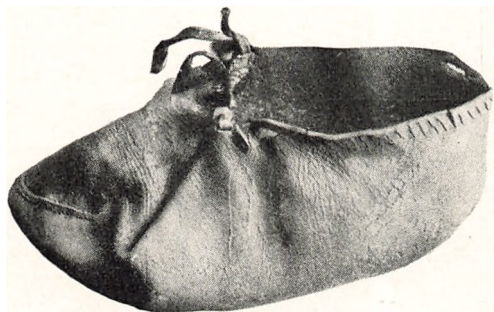
Sølv. Guldsmedene har derefter skullet være undergivet Kontrol fra Byraadet, direkte eller indirekte. Da det viser sig, at der senere var en Stads Guldsmed i Aarhus¹¹⁰), har han vel haft en særlig Autorisation eller været Raadets Kontrollør overfor Guldsmede. Derpaa tyder maaske ogsaa det, at det var en »Oluf Guldsmeds Bog«, hvori Afgifter i Forbindelse med Erhvervelse af Borgerskab fandtes opført¹¹¹). Derimod har der

næppe været et kommunalt Guldsmedeværksted som antydet andetsteds¹¹²). — Tilberedning af Huder og Forarbejdning af Skind- og Lædervarer spillede en mægtig Rolle i Middelalderen. Baade talmæssigt og paa anden Maade fik Skindbehandlere af flere Slags tilsammen en fremskudt Plads i Bysamfundet. Skomageren sad i sit Værksted eller solgte Varer fra sin Bod eller Vinduesklap¹¹³). Men før han naaede saa vidt, at han derved fik Penge i Posen, som han selv havde lavet, havde han haft megen Ulejlighed. Arbejde, som nu Garverier besørger, maatte Skomageren selv tage sig af. Det var Suderarbejdet. For Stankens Skyld helst en Smule afsides og ved Dam eller Aa, hvor Affaldet kunde skylle væk, blev de raa Huder lagt i Blød og renset for Kødstumper, Klove og Horn. Mellem de blodige, stinkende Skind gik Sudersvende og soppede, mens de udførte Arbejdet, der ogsaa bestod i at

¹⁰⁷) C. Nyrop: Dansk Guldsmedekunst, S. 11. K. D. II, S. 52. 1429. ¹⁰⁸) Rep. 1493 ¹⁴/₇. ¹⁰⁹) Rep. 1491 ⁸/₃, jvfr. A. G. V, S. 77 1491 ⁸/₃. ¹¹⁰) Aarhus Jordskylds Bog 1562, S. 8, Aa. B. A. Hbz. I, S. 168, jvfr. 238 Note. ¹¹¹) Borgerskabsbogen under 1509. Hbz. I, S. 241. ¹¹²) Hbz. I, S. 238 Note. ¹¹³) Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer II, S. 174, 302, 311, 318. Om middelalderligt Fodtøj se Sigurd Grieg: Middelalderiske Byfund. Oslo 1933.

skrabe Skindenes Haarlag af. Skavning kaldtes det¹¹⁴). Skønt Skomagere maatte være inde i Skavning, var dog ved Middelalderens Slutning Sudere og Skomagere ved at blive skilte ved Arbejdsdeling, da nogle Borgere kaldtes Sudere, andre Skomagere. At de to Erhverv ikke var helt skilte, men netop ved at blive det, gives der et lille Vink om ved Omtale af »den Sudersvend som Støvler gør«¹¹⁵). Svenden fik Borgerskab og har derfor næppe forsyndet sig videre mod Lavsregler. Det bemærkelsesværdige i Vendingen gaar da ikke paa, at han som Svend gjorde Støvler, men paa, at han gjorde det som Suder¹¹⁶). Det har antagelig været ved Aaen og nær den senere Garvergade, nu Møllegade, at Suderne i Aarhus har udført deres Arbejde og forurenset Aaens Vand med det stinkende Affald fra Skindene. Naar Garvergade har Navn efter Garvere med Garveri paa Stedet, gaar den sandsynligvis til den ældgamle Suderplads. Navnene Skidensig og Skidenstræde paa nærliggende Gader bestyrker maaske Antagelsen. Suderne var et kraftigt Folkefærd, »varme Venner af Slagsmaal, blaa Mandage, Lystighed og Dans«¹¹⁷). Skindernes Arbejde var beslægtet med Sudernes, Remsnidere svarede til vore Dages Sadelmagere. Ogsaa dem var der mange af. Buntmagere var der¹¹⁸), og en Bogbinder nævnes¹¹⁹). I hans Værksted har gejstlige haft Ærinde. Allerede i 1498 udkom i Aarhus en af Danmarks ældste trykte Bøger, St. Jørgens Historie paa Latin¹²⁰). Det ældste eksisterende Værk trykt i Aarhus er Breviarium Aarhusiense fra 1519, hvoraf kun et Eksemplar er bevaret¹²¹). Paa Reformations-tiden har maaske flere søgt til Bogbinderen. Der var da et Bogtrykkeri i Byen, hvor Povl Reff under Ove Billes Protektion¹²²) trykte Povl Helgesens aktuelle Stridsskrifter og solgte dem fra sin Bolig, saa han var baade Bogtrykker og Boghandler¹²³).

Skreddere nævnes der mange af Middelalderen igennem. De mange gejstlige var gode Kunder, Omegnens adelige ligeledes, og rige Købmænd har

*Middelalderlig Sko fra før 1200.
Fundet i Aamundingen. Den gamle By.*

¹¹⁴) I Dialekt bruges endnu Verbet aa skau, at skrabe, f. Eks. om ved Uheld at skrabe Huden halvt af. Flere Gadenavne i forskellige Byer minder endnu om Sudere og Skavning. Jvfr. Gamle Gader, S. 110, og »Jylland« 1935 5/5, S. 12. ¹¹⁵) Borgerskabsbogen under 1485, L. A., fol. 7. ¹¹⁶) Senere var en Suder en Skomager, der ikke havde lært sit Haandværk til Gavns, Dania VIII, S. 195 f. ¹¹⁷) Gamle Gader, S. 110. Dania VIII, S. 201 f. ¹¹⁸) Hbz. 1513 ¹⁴/7. ¹¹⁹) Borgerskabsbogen under 1489. Jvfr. C. P. Nielsen og R. Berg: Danmarks Bogbinderne gennem 400 Aar. 1926, S. 17 ff. ¹²⁰) Kh. S. 4. V., S. 162. Jvfr. Emanuel Sejr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie. 1937, S. 9—11. ¹²¹) Anf. V., S. 11—14. Jvfr. Laur. Nielsen: Dansk Bibliografi 1482—1550. ¹²²) D. B. L., under Ove Bille. ¹²³) Rørdam: Københavns Kirker og Klostre, S. 144 f. H. T. 2. II, S. 469, 463, 499. D. B. L., under Povl Reff. K. Schmidt-Phiseldeck: Et Bidrag til Bogtrykkerkunstens Historie i Aarhus, Aa. St. A. 1927, S. 31, 34, 39 f.

klædt sig og deres Familie fint efter Evne. Skrædderne fremstillede ikke selv det Stof, de brugte. Det fineste indførtes, men noget vævedes i Byen. Betegnelsen Væver kendtes¹²⁴), men ofte optræder Ordet Virkmester. En Virkmesters Bestilling var at indvæve eller indsy Guld og Sølv i Silketøj eller kostbart Klæde. Bestillingen var fin, hvad Navnet viser. Mester var en Titel, som benyttedes af lærde Mænd eller Folk, hvis Arbejde var af stor

Poul Reffs Bogtrykkermærke.

Efter

Emanuel Sejrr:
Aarhus Stifts-
bogtrykkerie.

Vigtighed og krævede særlig Uddannelse, Kyndighed og Paalidelighed. Datidens fornemme Portion stillede store Krav til Varens Kvalitet og kunstfærdige Forarbejdelse. Forfængelighed var der nok af. Konger og Bisper forordnede om forskellige Klassers Paaklædning¹²⁵). Skønvirkede fine Tøjer og Tæpper satte gejstlige og adelige stor Pris paa¹²⁶). Folkeviser taler om Virke og Væv og Stoffer virket med Guldtraad. Skønt Adelsdamer selv kunde slynge Guld og baldyre med Guldtraad¹²⁷), var det noget, man i den senere Middelalder overlod særlige Haandværkere. Guldsmede drog Guldtraaden, og Virkmestre og Possementmagere tog sig af dens Anbringelse.

Baade Navn og Arbejde henfører Virkmestrene til meget agtede Borgeres Kreds, og dermed stemmer det, at de i Aarhus jævnlgt nævnes¹²⁸), og at ikke mindre end to af dem havde den vigtige Kæmnerstilling¹²⁹). Med mindre de opgav deres Haandværk, kunde de vanskeligt naa videre i Politik, eftersom Haandværkere ikke kunde blive Raadmænd¹³⁰). En Mand, der havde med Tøj at gøre, var ogsaa Overskæreren. Under Straf af Bøde og Varekonfiskation var det paabudt at give ham Betaling for Overskæring af Tøjer. Der var faste Takster for Skarlagen, engelsk og gentisk Klæde med mere og indenlandsk Vare. Der tales om Overskærerenes Ret til disse Ydelser og om Tøj tilskaaret til Syning, før det forhandles paa Torvet¹³¹). I Aarhus nævnes flere Overskærere, og de har været af Betydning for den indgaaende Kontrol med Varer og Omsætning. Varekundskab har de haft. De gjorde Tøjstoffet færdigt¹³²), afskar de sidste Traade i Klædet, tilklippede det efter Vævningen og ordnede Kæden paa Lærredet, foretog i det hele Appreturen. De var paa en Gang Haandværkere og Klædehandlere¹³³) og en Slags auto-

¹²⁴) Hbz. 1514 ¹⁰/₁ eller ²⁰/₁. ¹²⁵) Erik Glippings Forordning 1283, A. G., V, S. 17 f. Poul Nørlund: De gamle Nordbovygder, S. 13 ff., 114 f. med Gengivelse af et Kalkmaleri fra ca. 1475 i Aarhus Domkirke, forestillende Profeten Esajas med Strudhætte. L. Weibull: Malmö stads urkundsbok. 1901, S. 27. ¹²⁶) O. Nielsen: Ribe Oldemoder, S. 114—16. Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder. 1901, S. 211. Hertel: Aarhus Domkirke II, S. 108 ff. Severinsen: Viborg Domkirke, S. 201 f. H. Dahlerup: Mariager Klosters og Bys Historie. 1882, S. 22. ¹²⁷) Grundtvig: Folkeviser, pass. A. f. n. O. 1915, pass. Jvfr. 2. Mosebog 39, 3. ¹²⁸) Hbz. I og Rep., pas. ¹²⁹) F. Eks. Hbz. 1507 ¹⁸/₁₁ og Rep. 1474 ¹⁷/₂, jvfr. under Bystyre om Kæmnerne. ¹³⁰) A. G., V, S. 58. ¹³¹) Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love V, S. 315, 374, 262, 499, 599. ¹³²) W. Cunningham: The growth of English industry and commerce during the early and middle ages, S. 431 og 442. ¹³³) B. E. Bendixen: De tyske Haandværkere paa norsk Grund i Middelalderen. 1912, S. 16 f. Hansische Geschichtsblätter. Jahrg. 1902, S. 74 og 83.

riserede Kontrolører, som Stadens Guldsmed maaske var det paa sit Omraade. I Almindelighed var de meget agtede Borgere¹³⁴).

Skønt almindelige Næringsmidler kunde produceres af mange Borgere selv, da de havde Del i Bymarken, var der dog Bagere og Bryggere i Aarhus. De første nævnes der mange af, og fra tidlig Tid maa deres Hverv have været vigtigt. De omtales i Slesvigs Stadsret¹³⁵), og allerede i det 13. Aarhundrede fastsattes Bøde for Bagere, naar det skete, »at Brød vorder ej fal en ganske Dag paa Torvet«¹³⁶). Bryggere nævnes sjældnere. Det hænger sammen med, at meget tysk Øl indførtes, og at Ølbrygning var Kvindernes Bestilling i de forskellige Hjem¹³⁷) eller tilladt Folk uden anden Næring¹³⁸). Dog var der Folk, der havde Bryggeri som Erhverv¹³⁹). Og det maa forudsættes, at Bagere og Bryggere i 1512 skulde bage og brygge for Kongen i Anledning af en stor Leverance paa 20 Læster Brød og 30 Læster Øl fra Aarhus¹⁴⁰).

Spillemænd i middelalderlig Dragt.
I Kapitelsalen i Sortebrødrekloster.
(Den gamle By fot.)

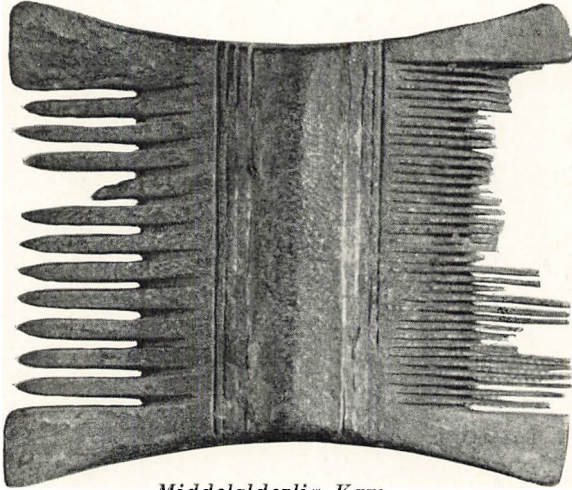
Fiskergade minder om Fiskere i Byen, men med Sikkerhed kan ingen enkelt Fisker eftervises. De har været Sæsonarbejdere i Øresund og forøvrigt mest i andres Tjeneste, ret fattige har de vel ogsaa været. De to sidste Omstændigheder maa være Aarsag til, at Fiskere ikke med Sikkerhed kan findes paa Dokumenter fra de Tider¹⁴¹).

I de ældste Stadsretter omtales kun faa Haandværkere. Slesvigs Stadsret nævner de fire Slags: Sudere, Slagtere, Bagere og Tømrere. Derfor kan der godt have været flere. Men Folk som Murere har først vist sig samtidigt med Murværk eller omkring 1100. Enkelte Kirker som Venge ved Skanderborg er vel lidt ældre, men først da Teglsten blev taget i Brug, blev Murerhaandværk almindeligt. Det var her i Landet fra Valdemar den Stores Dage¹⁴²). Indtil da og delvis længe efter var mange Huse af Træ, saakaldte Bulhuse¹⁴³), og af den Slags har muligvis Vaaningerne i Aarhus været i den

¹³⁴) Anf. V., S. 74 og 77. ¹³⁵) P. G. Thorsen: De med Jyske Lov beslægtede Stadsretter. 1855, S. 11—12. Dania VIII, S. 174—78. ¹³⁶) Erik Glippings Stadsret 1269, § 60, Rosenvinge, Love V, S. 498. ¹³⁷) Bendixen, anf. V., pass. Flere Bestemmelser i Stadsretterne. ¹³⁸) A. a. 14., 1475 ³⁰/₉, Aa. B. A. ¹³⁹) Borgerskabsbogen under 1508, Niels Jensen Skrædder brøgher. Jvfr. Bryggeritidende, Aargang 36, S. 77—82. ¹⁴⁰) Miss. II, S. 268, 1512 ¹²/₂. ¹⁴¹) At en enkelt Mand opføres med Tilnavnet Fisker, Borgerskabsbogen under 1478, er ikke Bevis paa, at hans Erhverv var Fiskeri. ¹⁴²) A. f. n. O. 1922, S. 267, jvfr. »Lerindustrien«, 1931, S. 45. ¹⁴³) Et Par Bulhuse findes i Den gamle By i Aarhus.

tidligmiddelalderlige Bys Tid, da de maa have været bedre end Jernalderens Stolpehuse¹⁴⁴). I det mindste et enkelt Fund fortæller om Bulhuse i Byen. Tømmerne har da været næsten de eneste Bygningshaandværkere.

Med Teglstensbygninger af forskellig Slags kom Murerarbejdet stedse mere frem. I det 13. Aarhundrede havde Aarhus flere Stenhuse end Kirkerne¹⁴⁵). Det sloges fast i 1326, at Borgere havde Lov at opføre Bygninger

Middelalderlig Kam.

Fundet ved Udgravning i Kannikegade 17.
Den gamle By.

af Træ eller Sten¹⁴⁶). Baade Tømrere og Murere var der flere af i Byen sidst i Middelalderen¹⁴⁷). De har bidraget stærkt til at ændre Byens Udseende. Regeringerne arbejdede fra Kong Hans' Tid paa at faa Straatagene fjernet og erstattet med Tegltag. Det tog Aarhundreder at faa Kravene gennemført. Men en stor Brand i Aarhus, vel 1471¹⁴⁸), har maaske bidraget til at fremme Interessen for Tegltag her. I hvert Fald forpligter Peder Pedersen Murmester sig i 1490 til i Tilfælde af, at han byggede

Hus paa en nylig købt lille Grund lige uden for Bygrænsen, at tække det med Tegl og i Ler »efter Byens Vilkaar«¹⁴⁹). Den sidste Vending røber i det mindste en Plan vedrørende Husbygning, en Slags kommunal Byggevedtægt gældende nye Huse. Og kan hændte er Vedtægten blevet overholdt nogenlunde, siden Kong Hans, der jævnligt færdedes i Aarhus¹⁵⁰), ikke ses at have paabudt Byen at tække med Tegl, skønt det vides, han har givet den Slags Befalinger til andre Stæder, at efterkomme saa vidt Borgerne formaaede det¹⁵¹). Af Byens senere Historie fremgaar det, at Kravene ikke blev grundigt gennemført. Men forholdsvis stærkt kan Tegltag have præget Aarhus. At Kirken havde et Teglværk, omtrent paa Knudrisgades Plads¹⁵²), og at der nævnes flere Teglslaaere, Teglbrændere i Byen, vidner om en ret almindelig Benyttelse af Teglsten og derfor maaske ogsaa om Teglpotter, Tagsten. Huse med jordgravede Stolper og Bulhuse synes at være gaaet af Brug i Købstæderne inden Middelalderens Udgang¹⁵³).

¹⁴⁴) Jvfr. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928, 1930, 1935. ¹⁴⁵) S. R. D. VI, S. 399 og 415. ¹⁴⁶) A. G. II, S. 13. ¹⁴⁷) Borgerskabsbogen, Hbz. I og Rep. passim. ¹⁴⁸) Hbz. 1472 ²¹/₁, ¹⁴⁹) Hbz. 1490 ⁹/₁₀. ¹⁵⁰) Hbz. I og Rep. viser, at Kong Hans har udstedt flere Breve her. ¹⁵¹) Diplomatarium Vibergense, S. 107. Rep. 1496 ²⁹/₁₀. ¹⁵²) Hoffmeyer I, 140, 174, 483. ¹⁵³) Chr. IIIs Forordn. om Husbygn. gælder kun Forh. paa Landet, D. S. V, S. 376. K. B. 1554 ²⁹/₁₀.

Glarmestre har færdedes i Aarhus paa Dronning Margrethes Tid for at smykke Domkirken med Glarvinduer¹⁵⁴), og Ruder af Glas har uden Tvivl Raadhuset haft, siden P. Glarmester skulde give Byen seks Glarvinduer i 1478¹⁵⁵). Ruder af Glas har været nogenlunde almindelige, at dømme efter, at der nævnes flere Glarmestre i Byen¹⁵⁶). Som dette tyder paa ikke ringe Velstand hos mange Borgere, gør ogsaa det, at der var Malere¹⁵⁷) i Byen, det.

Snedkere nævnes der nogle af. Tre omtales omtrent samtidigt¹⁵⁸). Den sidste, Oluf Snedker, var i Byens Tjeneste, og det gælder vel ogsaa Jacob Snedker, der lovede »paa Tro og Love og Ære« ikke at flytte bort uden Aftale, »i Minde«. Selv om Løftet vel kun skyldes det, at han som senere Oluf havde paataget sig kommunalt Arbejde, viser det dog ogsaa, at der ikke var mange due-lige Snedkere i Byen, og at det har været anset for ønskeligt at have den Slags paa Stedet. Ønsket hænger sammen med Folks voksende Krav til Møbeludstyr og med Snedkerhaandværkets lave Standard¹⁵⁹).

Af Bødkere var der flere til at forarbejde Tønder, Baljer, Kar, Spande, Bøtter og lignende, og der har været god Brug for deres Varer. Byens vigtige Handelsstand har brugt mange af dem, Bryggere ogsaa.

Salt har været en meget vigtig Artikel¹⁶⁰). Nedsaltning af Kød og Fisk har været nødvendig i høj Grad, da det var en Hovedbestanddel af Datidens Fødemidler¹⁶¹). Sulemaden skulde slaa til fra Efteraar til Efteraar. Det var Slagtetiden, fordi Dyrene da havde mest Huld paa Kroppen og fyldte mere i Saltekaaret end paa andre Aarstider. Alle havde Brug for Salt til Spisefor-raadet og var interesserede i at faa Salt nok til Forbruget. Man brugte dengang Salt til Maden i mange af de Tilfælde, hvor man nu bruger Sukker. I andre Tilfælde brugtes Honning, der ogsaa var en meget vigtig Vare¹⁶²), hvis Salg kontrolleredes efter Stadsretsbestemmelser. Salt var dog særlig vigtigt. At sælge det i for smaa Tønder forbødes Salthandlere. De har i Aar-

Træspand.

Fundet i en gammel Brønd ved St. Olufs Kirkegaard. Den gamle By.

¹⁵⁴) Molbech og Petersen: Danske Diplomer, Nr. 200, 1407 $\frac{9}{4}$. ¹⁵⁵) Borgerskabsb. ¹⁵⁶) Anf. St., jvfr. Rep. 1501 $\frac{10}{8}$ og H. T. 5 I, S. 433. ¹⁵⁷) Borgerskabsb. 1485. ¹⁵⁸) Borgerskabsb. 1512, 1514, 1524. ¹⁵⁹) Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere 1536—1660. 1911, S. 22. ¹⁶⁰) Gamle Gader, S. 104 f. og de der angivne Kilder. ¹⁶¹) N. Siggaard: Om den danske Befolknings Fødemidler. 1930, S. 115 f. ¹⁶²) Allerede i Skaanske Lov forordnedes om Biavl.

hus forsyndet sig i den Henseende en Tid, at slutte af, at to Raadmænd fra Byen klagede til Kongen over det og fik ham til at indskærpe, at en Tønde Salt skulde være paa 8 Skæpper¹⁶³). Salt fra Aarhusianernes Saltkedler, der omtales nedenfor, maa formodes solgt i Ry saavel som paa Aarhus Torv. Salt, Staal, Klæde, Øl, Humle, Kul¹⁶⁴) og Tjære er de Varer, der oftest nævnes i Handelsprivilegier.

Den megen Saltmad gav megen Tørst. Øl blev en saa vigtig Artikel, at det er vanskeligt at gøre sig klart, i hvor høj Grad det var Tilfældet. Forskellige Sorter tysk Øl blev indført, og deraf gaves Sise til Kronen¹⁶⁵). Kong Hans har flere Gange i Aarhus kvitteret for Modtagelsen af den¹⁶⁶). Raadet maatte sælge tysk Øl og udskænke det. Almindelige Borgere maatte det ikke, men blot skaffe sig til eget Forbrug. Derimod maatte de selv brygge det Øl, de vilde, og sælge det, for saa vidt de ikke var Haandværkere eller Købmænd¹⁶⁷). Krogersker, Ølkoner, maatte udskænke Øl og sælge det i Kandetal. Fra det 13. Aarhundrede skulde der være Øl at faa i Kroer, hos Krogersker eller andre, til hvem rejsende kunde tage ind. Fra Erik Glippings Dage forordnedes om Krovæsen¹⁶⁸), og i Middelalderens sidste Tid har der utvivlsomt været Krogersker i Aarhus. Det er sandsynligt, at en af de Boder, der omtales i Byen omkring 1300, var en Kro, men det er ikke givet¹⁶⁹).

Direkte omtalt er ikke faa Kræmmere. Købsvende dannede et særligt Lav¹⁷⁰). Peder Vinmand, der var Borgmester omkring 1400¹⁷¹), har sandsynligvis været Vinhandler, da den Slags netop kaldtes Vinmænd. Sjældnere betegnedes Kræmmere som Købmænd, men det hændte¹⁷²). Indirekte er der flere Vidnesbyrd om deres Virksomhed. Det er mere end et Tilfælde, at de Gilder og Lav, der kendes i Middelalderens Aarhus, næsten alle har tydelig Forbindelse med handlende og vejfarende. Det nævnte Købsvendelav anses for det samme som Vor Frue Gilde¹⁷³), St. Gertrud var især de vejfarendes Beskytter¹⁷⁴), og de fleste vejfarende var Handelsmænd. Byens St. Gertrudsgilde, der nævnes 1499¹⁷⁵), vidner da om mange af dem i Aarhus. St. Sebastian tjente Sundheden som Hjælper mod Pest, men virkede ogsaa mod Skud, Od og Æg¹⁷⁶) og har derfor ikke mindst været af Interesse for fremmede. Ogsaa han havde et Gilde i Aarhus¹⁷⁷). Guds Legems Lav, der nævnes i Byen 1433¹⁷⁸), var en Forening for Købmænd eller for Præster¹⁷⁹). Der var

¹⁶³) Hbz. I, S. 64. 1488 ^{15/11}. ¹⁶⁴) Trækul. ¹⁶⁵) A. G. V, S. 76 f., jvfr. Rep. 1491 ^{23/5}. ¹⁶⁶) Hbz. I, passim. ¹⁶⁷) Frdn. om Ølsalg i Aarhus 1475 ^{30/n}, A. a. 14, Aa. B. A. Hbz. I, S. 29. ¹⁶⁸) A. G. V, S. 17, 18, 53. ¹⁶⁹) S. R. D. VI, S. 416 f., 395, 497. Jvfr. Trap VII. 4. Udg. S. 66. Taberna betyder Kro eller Ølbod men det betegner i Middelalderen ogsaa andre Boder. ¹⁷⁰) Rep. 1418 ^{10/2}. ¹⁷¹) S. R. D. VI, S. 486. ¹⁷²) Borgerskabsbogen under 1509. ¹⁷³) Nyrop: Gilde- og Lavsskraer I, S. 216, 576. ¹⁷⁴) Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse, S. 34 f., 128 f. Lindström: Anteckningar om Gotlands Medeltid. II, S. 351. ¹⁷⁵) Nyrop anf. V., S. 129, Hbz. I, S. 88. ¹⁷⁶) Ellen Jørgensen, anf. V., S. 134, 34—36. Nyrop, anf. V., S. 576. ¹⁷⁷) Hbz. I, S. 88. ¹⁷⁸) Hbz. I S. 40, Note. ¹⁷⁹) I Randers og Aalborg var Guds Legems Lav et Købmandsgilde, Nyrop anf. V., I, S. 252, jvfr. Acta Jutl. IV. 2, S. 5 og C. Klitgaard: Aalborg Handelsstands Historie. 1918, S. 4 f.

ogsaa Haandværkerlav, men kun Smedenes træder tydeligt frem¹⁸⁰). Sammenslutninger i Aarhus dengang røber da for os mest om Handel.

Byens udstrakte Torve minder om stor Omsætning. Langs den gamle Adelvej fra Munkeport til Frederiksbro har den ældste Torvehandel gaaet for sig, især fra Aaen og til Frue Kirke. Tangen, der først sent blev til en smal Gade med dette Navn¹⁸¹), og Lille Torv har været vigtige Pladser i den ældste By, og selv efter Clemensstadens Opvækst med Domkirken og det nuværende Store Torv blev Lille Torv ved at benyttes. Der var endnu efter 1500 Byens Brønd¹⁸²), og Lille Torv hed tidligt Gammelortv¹⁸³). Ved den ældste Torvehandelsplads, Adelgadestrøget, har Frue Kirke bidraget til Overholdelse af Fred, og ved Clemensstadens Torv har Domkirken gjort samme Nytte. Rundt omkring i Købstæderne ligger de gamle Torve lige op ad Kirken eller den fordums Kirkegaard, for at Kirkens fredbringende Nærhed kunde udnyttes¹⁸⁴). Paa dens hellige Grund maatte Overgreb ikke finde Sted, og normalt holdt Folk sig i Tømme paa den Slags Steder. At rykke ind paa Kirkens Grund var omtrent det samme som at komme i Sikkerhed, hvis Slagsbrødre optraadte, og paa Kirkegaarde, ja selv i Kirker, gik Handel for sig. Den efter Tidens Forhold udmærkede Havn i Aaens Munding, det, at Veje løb sammen ved Vadestedet, og det, at et tæt befolket Bagland laa ved Byen, bevirkede de store Torves Opkomst. De lader ingen Tvivl tilbage om Byens store Betydning for Omsætning af forskellig Slags, og Handelen har støttet Haandværket. Da baade St. Olaf og St. Clemens var rejsende handlendes Helgener og begge direkte Sømænds Beskyttere, vidner netop de to Kirker ogsaa om Handel og Trafik paa Aarhus. Og skrevne Kilder taler baade direkte og indirekte om, at Aarhus var stor.

Af forskellige Breve fra 1486¹⁸⁵) fremgaar det, at Aarhusborgere plejede at handle i Ry og dér var fri for Told, Bodgæld og Stadepenge. Saadan havde det dengang været længe, siden baade Kong Hans og tidligere Konger havde undet dem de nævnte Fordele. I Skoven ved Ry maatte de hugge Træ undtagen Eg og Bøg til Brændsel og Ølboder, og Tømmer til andre Boder maatte de tage i Øm Kloster Abbedens Gaard i Byen, begge Dele mod en lille Afgift, og deres Øg maatte de frit græsse paa Ry Bys Mark. Det har ikke alene været Købmænd fra Aarhus, der kom der, men Haandværkere af forskellig Slags, der mødte op for at sælge deres Produkter. Smede og Sudere nævnes blandt de besøgende, og Bryggere maa efter Sammenhængen ogsaa have udnyttet Chancen. Ingen Haandværkere maatte efter 1475 bruge Ølsalg i

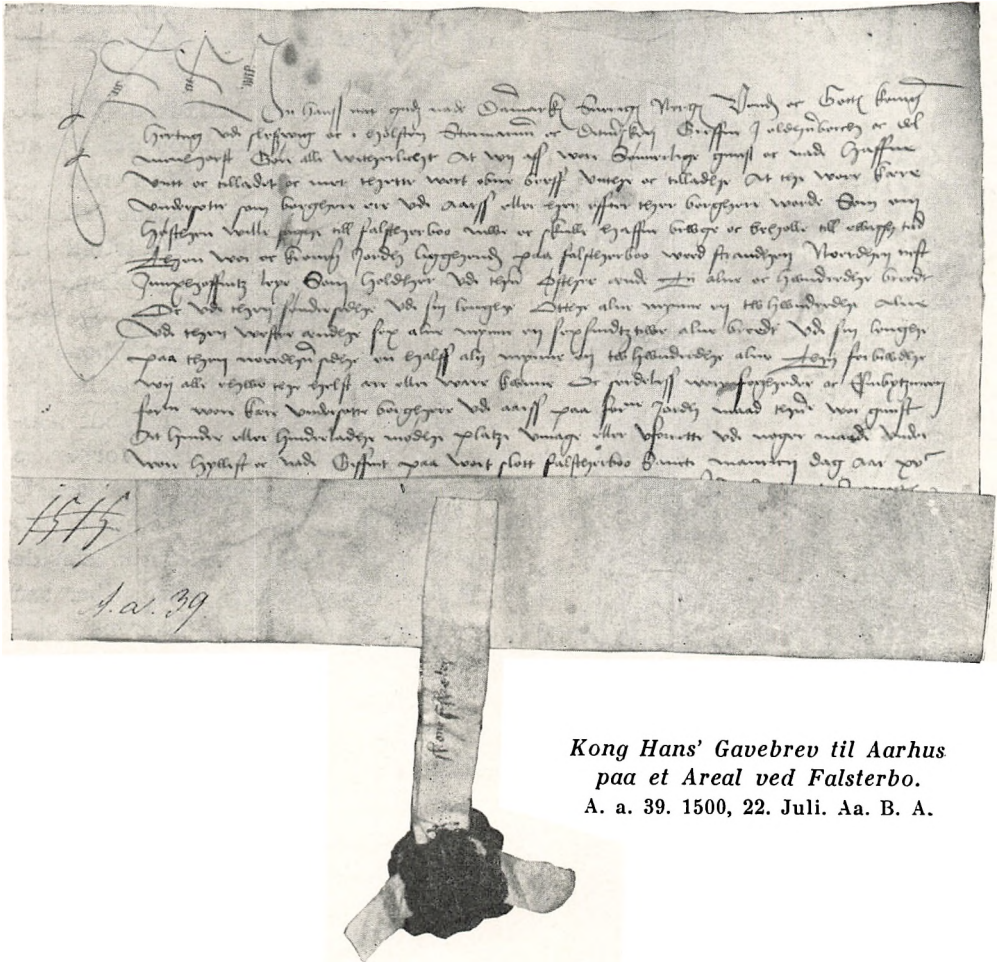
¹⁸⁰) Rep. 1493 ¹⁸/₇, jvfr. Aarvog for dansk Kulturhistorie. 1892, S. 69 f. ¹⁸¹) En Tange er en ubebygget lille Plads, hvor 2 Gader løber sammen i en spids Vinkel. Tangen fremkom, da der byggedes midt paa Pladsen ved Klostret, og Navnet overførtes paa den ene af de Gader, der opstod ved de ny Huse. ¹⁸²) D. M. 2. II, S. 118—20. ¹⁸³) Æ. D. A., V, S. 308. 1386. ¹⁸⁴) Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde, S. 71—76 og 137, jvfr. Danske Byer og Sogne, Viborg Amt, S. 135. ¹⁸⁵) Hbz. I, S. 52—57. A. a. 27, 1486 ¹/₈, Aa. B. A.

Aarhus¹⁸⁶), Købmænd heller ikke, men Folk, som intet Haandværk havde lært, maatte bjerge sig, som de bedst kunde, ved at sælge Øl, og der tales om Aarhusianeres Ølboder i Ry. Den By laa ved den gamle Vej fra Aarhus til Hærvejen og har været forholdsvis let for Aarhus at drage Fordel af. Men ogsaa andre Steder optraadte Aarhusborgere. Ifølge Kong Hans' Stadfæstelse af deres Privilegier¹⁸⁷) var de toldfri i Limfjorden som andetsteds i Landet og fritaget for flere forskellige Afgifter i forskellige Byer. I Ribe optraadte lang Tid senere aarhusianske Haandværkere paa Markeder¹⁸⁸). At Limfjorden særlig nævnes som toldfrit Omraade tyder paa Strid med Aalborg, der ønskede Eneret til Handel i den østlige Limfjord og navnlig søgte at faa Hovedudbyttet af Sildefiskeriet ved Nibe og af den Handel, der fulgte deraf¹⁸⁹). Blandt Aalborgs Konkurrenter har uden Tvivl Aarhusianere været¹⁹⁰). Deres Toldfrihed bekræftedes senere, og det sloges fast, at de frit maatte fiske i Belt og Kalsvig og under Jyllands Side¹⁹¹), og at de maatte fiske og lade fiske i salt Vand under Jylland¹⁹²).

Et særligt Tegn paa Foretagsomhed hos Aarhus Folk er det, at de ved et kongeligt Gavebrev i 1500 fik et Areal ved Stranden ved Jungshoved Leje ved Falsterbo, hvor nogle af dem plejede at søge til i Sildesæsonen. Omraadet var omkring $\frac{3}{4}$ Hektar¹⁹³). Naar Aarhus selv fik en Stump Fed ved Falsterbo, maa man regne med, at ikke blot Fiskere fra Byen har søgt dertil, men ogsaa handlende. Paa Feddet har de modtaget Fisk, som de har ladet Gællepiger rense og salte i Tønder, vel fra Bødkere i Aarhus. Hanseaterne har selv villet benytte deres gode Lüneborgersalt eller den fine Bajsalt, for at deres saltede Sild kunde være af bedste Kvalitet. Aarhusianere har uden Tvivl haft Ønsker af samme Slags, og de har maaske skaffet sig dem opfyldt, siden en Skipper fra Byen førte Fragt fra Lübeck til Falsterbo¹⁹⁴). At de, muligvis ved andre Lejligheder som ved Saltning hjemme, har brugt anden Salt, tyder det paa, at forskellige Borgere nævnes som Ejere af Saltkedler paa Læsø¹⁹⁵) og forskellige Steder paa Jyllands Østkyst som Fjellerup paa Djursland¹⁹⁶) og Bogensholm¹⁹⁷) ved Ebeltoft. Naar Borgere fra Nykøbing paa Mors sejlede gennem Øresund¹⁹⁸), ligger det nær at antage, at Borgere fra Aarhus har handlet endnu videre omkring, og i samme Retning peger det, at Jens True fragtede Varer fra Lübeck til Falsterbo¹⁹⁹). Et tydeligere Tegn derpaa er det, at da Danzigerne omkring 1460 kaprede 30 danske Skibe, vel fordi de sejlede paa østprøjsiske eller baltiske Havne²⁰⁰),

¹⁸⁶) Hbz. 1475 $\frac{30}{100}$. ¹⁸⁷) Hbz. 1486 $\frac{21}{2}$, jvfr. 1441 $\frac{2}{7}$. ¹⁸⁸) V. Kinch: Ribe Bys Historie II, S. 527, 839. ¹⁸⁹) J. S. VII, S. 274 ff. C. Klitgaard: Nibe Bys Historie. 1917, pass. ¹⁹⁰) J. S. VII, S. 289. K. B. 1553 $\frac{10}{10}$. ¹⁹¹) Hofman III, S. 189. 1477. ¹⁹²) Hbz. 1496 $\frac{6}{3}$, jvfr. 1441 $\frac{2}{7}$. ¹⁹³) A. a. 39, 1500 $\frac{22}{7}$, Aa. B. A. Om Falsterbo og Livet der se Midd. Byer 129 f. og de der anførte Kilder, især D. Schäfer: Das Buch des lübeckischen Vogts auf Schonen, med Kort, jvfr. Torslow: Kartor över Skanör och Falsterbo. Hansische Geschichtsblätter, Jahrg. 1899, S. 65—92. ¹⁹⁴) Borgerskabsbogen under 1513. ¹⁹⁵) Æ. D. A. III, S. 198. ¹⁹⁶) Æ. D. A. V, S. 745, jvfr. H. Grüner-Nielsen: Læsøfolk i gamle Dage, S. 32. Rep. 1461 $\frac{20}{5}$. ¹⁹⁷) S. R. D. VI, S. 517. ¹⁹⁸) D. M. 3. VI, S. 66. ¹⁹⁹) Borgerskabsbogen under 1513. ²⁰⁰) Jvfr. William Christensen: Unionskongerne og Hansestæderne. 1895, S. 346.

var det bedste af disse et Fartøj fra Aarhus²⁰¹). Det var vel et af de største, danske Skibe dengang, skønt det kun var paa 30 Læster, en dog antagelig Størrelse²⁰²). De 30 Skibe, der vides at have fragtet Varer fra Aalborg til Danzig 1474—76, førte ialt 578 Læster over²⁰³) og var altsaa gennemgaaende

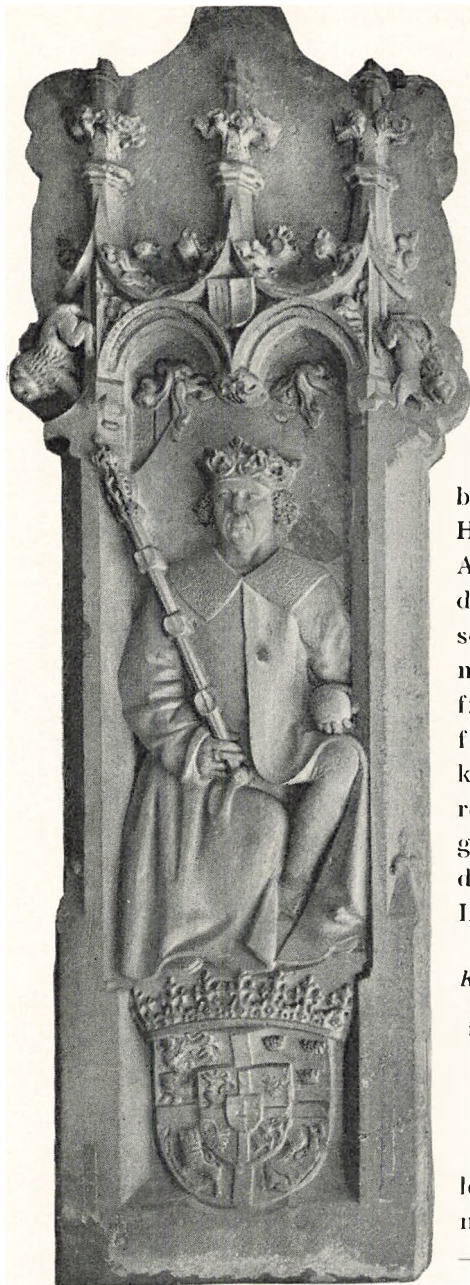

Kong Hans' Gavebrev til Aarhus
paa et Areal ved Falsterbo.

A. a. 39. 1500, 22. Juli. Aa. B. A.

ikke lidt mindre end det tagne Aarhuskib. Dette tilhørte selve Aarhus By, og det ser ud til, at Staden selv var Reder ogsaa omkring 1500, da Bispens kvitterede Raadet for Afdrag paa Købesummen for en Snekke²⁰⁴). At Christian I's Forbud af 1475 mod Danskeres Handel paa tyske Havne ophæves to Aar senere²⁰⁵) lader os skimte Misfornøjelse med den i Almindelighed og

²⁰¹) Dänische Wirtschaftsgeschichte. 1933, S. 61. ²⁰²) Hansische Geschichtsblätter, Jahrg. 1902, S. 19. Øvregrænsen for smaa Skibe var 24 Læster (à 2 Tons), jvfr. W. Sombart: Der moderne Kapitalismus. 1917, S. 279. ²⁰³) E. Daenell: Die Blütezeit der deutschen Hanse II, S. 203. 1906. Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, Heft XXXIII (Danzig 1894), S. 19. ²⁰⁴) Hbz. 1502 2/4. ²⁰⁵) A. G. V., S. 71 og 73.

sikkert ogsaa i Aarhus. Enkelte Aarhus-skibe sejlede paa Norge, hvor nogle af dem gav Told i Drammen²⁰⁶). Fra Lübeck kom jævnligt Skibe til Aarhus²⁰⁷). Paa Byens Søhandel er der saaledes Eks-empler nok til at slutte af, at den har været ret betydelig.

Til Lands var Aarhusianere at træffe ned til Rigets Sydgrænse, og det i ikke ringe Tal. To Borgere skyldte Penge ved Gottorp Toldbod i 1527²⁰⁸). Alene 1484-85 gav over 20 Aarhusborgere Hestetold ved Grænsen²⁰⁹). Det samme gjorde Mænd fra flere jyske Byer. Fra Randers og Aalborg var et lignende Antal, fra Viborg og Holstebro var der flere. Efter dette har de Aarhus Hestehandlere gjort sig godt gældende, selv om det lige saa lidt for deres som for andres Vedkommende var særlig mange Heste, der var Tale om, kun ca. 80 fra Aarhus i det nævnte Tidsrum. Men de fleste Heste eksporteredes over Ribe, saa kun de færreste noteredes i Gottorps Toldregnskab. — Oplandshandelen søgte Borgere i videst mulig Grad at sikre sig For-delene ved. Derom vidner det, at Byen fik Læbælte, i 1505, da Kong Hans indskærpede, at i en Afstand af 30 km

Kong Hans.
Monument
i National-
museet.
(National-
museet II
fot.)

fra den maatte ingen fremmede Købmænd handle, med mindre de som Borgere fra Horsens, Randers og Grenaa havde Privilegium derpaa²¹⁰). Adelige, Præster og Bønder maatte hel-

ler ikke drive Forprang. Lignende Bestemmelser var vel tidligere givet som alminde-

²⁰⁶) A. Bugge: Den norske Trælshandels Historie. I, S. 296. ²⁰⁷) Hans. Geschichtsbl. Jahrg. 1904-05, D. M. 6. I, S. 238. ²⁰⁸) Gottorps Toldregnskab 1484-85, D. M. 6. VI. Sandsynligvis er Tallet 30, men 3 Mænd nævnes 2 Gange, og 6 er muligvis ikke fra Aarhus, de 4 af de 6 dog temmelig sikkert, se Forord til Regnskabet. Enkelte af Mændene er maaske ikke netop Hestehandlere, f. Eks. Peter Wilde, der kun gav Told af 1 Hest. ²¹⁰) Hbz. 1505 ¹⁹/₁₁, jvfr. Kinch, Ribe I, S. 383 og II, S. 31.

ligt gældende²¹¹), men har vanskeligt kunnet overholdes. Kong Hans' Brev er Tegn paa, at Aarhus ønskede at hævde sin Ret. Ulovlige Havne var forbudt i Byens Nærhed efter dens Privilegier. Omegnens Varer har skullet føres til Torvet, hvor Handelen skulde gaa for sig.

Meget faste Regler for Torvehandel fandtes. I Byens kortfattede, bevarede Privilegier redegøres der ikke for det i Enkeltheder, men det antydes, at det var som i andre Købstæder. De almindeligt gældende Regler har da ogsaa skullet efterleves i Aarhus²¹²). Som ingen andetsteds fra har maattet drage rundt i Eggen og handle med Bonden, maatte heller ikke Borgere gøre det. Det faldt ind under Forprang at gaa Bøndervogne i Møde uden for Byen og købe Varer hos dem, naar de stiledede mod Torvet. Hensigten var, at Handelen skulde kontrolleres. Dels skulde udenbys Folk betale en Afgift, Torveørtug, af de Varer, de førte til Staden, dels skulde Menigmand i Byen sikres Varer til rimelig Pris. At enkelte skaffede sig store Mængder, saa de kunde sikre sig rigelig Fortjeneste paa Medborgeres Bekostning, skulde hindres, ved Bøder eller eventuelt ved strenge Straffe. Naar Torvehandelen begyndte, kundgjordes det ved Klokkeringning eller ved, at et særligt Tegn blev stukket ud²¹³), en Visk eller Fane. Den første Del af Torvetiden var sikret almindelige Forbrugere til Indkøb. Paa et bestemt nærmere angivet Tidspunkt maatte Melleghandlere begynde deres Virksomhed. Hver ugentlig Torvedag forsynede Byens Folk sig af Oplandets Varer, og Landboerne gjorde Indkøb af Haandværksprodukter, fremstillet af Byens Haandværkere, eller Varer som Tøj og forskellige udenlandske Sager, indført til Byen fra hanseatiske Stæder, eller Salt, hidrørt fra danske Saltkedler i Aarhusianeres Besiddelse, maaske ogsaa andet Salt. Bønder maatte kun handle med Borgere, Gæster, fremmede Købmænd, ligeledes, men Bonde og Gæst ikke indbyrdes. Kædehandel skulde undgaas og Priserne være rimelige. Men var Gæsterne Liggere, overvintrende, maatte de benytte Torvet mod som andre handlende at betale Bodgæld og Stadepege foruden Gæstepenge og Havnepenge²¹⁴). Af de indførte Varer skulde gives Told og Sise, den sidste oprindeligt en Udtapningsafgift paa tysk Øl, som Raadet maatte sælge fra Raadstuekælderen. Andre maatte nok servere det for Gæster, men ikke sælge det ud af Huset i Kandetal. Kom en Gæst søvært med Varer, maatte de, bortset fra Korn, Tømmer og fersk Sild, ikke afhændes fra Skib, men skulde føres til Logiet og sælges derfra, ikke fra Bod eller Vinduesklap. Kong Hans' Kvitteringer²¹⁵) for Sise og Told viser, det ikke var helt ringe Mængder, der

²¹¹) A. G. V, S. 55, 58, 74 og 76, Frdn. dateret: c. 1490?, skal være 1491 ²³/₅, jvfr. Rep. nævnte Dato og Hanserecesse 1477—1530 III, S. 3. ²¹²) Skildringen af Torvehandelen bygges foruden paa Byens Privilegier af 1441 og paa Hbz. især paa Paragraffer af de almindelige Stadsretter, Rosenvinge: Love V, S. 485—575, og paa den vigtige Ribe Ret, anf. V., S. 215—63, samt paa Forordninger af 1422 ¹⁵/₂, 1475 ³⁰/₈, 1477 ²⁷/₈ (= Rep. 1477 ²⁸/₈) og c. 1490? (= Rep. 1491 ²³/₅), alle trykt i A. G., V. En baade instruktiv og malende Skildring af Torvelivet findes i Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde. ²¹³) A. G., V, S. 58. N. K. XVI, S. 184. ²¹⁴) Hbz. 1505 ¹⁰/₁₁. ²¹⁵) Hbz. I, pass.

indførtes til Byen. Og naar en Lübecker, Johannes Stoff, kunde komme til at give 6 Rhingylde²¹⁶) for meget i Told, peger det tydeligt i samme Retning ligesom det, at der var jævnlig Forbindelse med Lübeck²¹⁷). — Fra Raadhuset holdt Raadet Øje med Torvehandelen ved Boder og Skamler i

Middelalderlig Vægt.

St. Michael som Sjælevæjer. Djævelen søger at tynde den ene Vægtskaal ned til Skade for Menneskesjælen. Kalkmaleri i Aarhus Domkirke. (Nationalmuseet II fot.)

Rækker paa Torvet, hvor Opstillingen var Faggruppevis, saaledes at Bagere stod for sig, Sværdfegere, Sudere, Remsnidere og andre ligeledes, svarende til den maaske almindelige Skik, at Fagfæller fortrinsvis boede i samme Gade. Det har været som i Viborg, at paa Torvedagen skulde Borgerne »udstaa med deres Kram og Købmandsskab af hvert Embede, saa at Almuen, som dennem søge til Torvs, fange der at se og købe saadanne Varer, som Borgerne fal have der, som andensteds gøres i vores Købstæder²¹⁸). Paa en Torvedag var Torvet et Billede en miniature af Byen. Handel skulde foregaa i Vidners Nærværelse, for at den enkeltes Ret kunde bevises, om noget urigtigt forefaldt, svarende til, at Skøder og deslige bedst gyldiggjordes ved Raadmænds Attestering paa Raadhuset. At Fagfæller havde Plads ved hindens Side paa Torvet, bidrog til at skærpe Kontrollen. Priser og Varer skulde være efter Raads og Lavs Bestemmelser, og Brud paa dem blev let bemærket under Afsætningen, da Nabo er Nabo værst, som et gammelt

Ord siger. Som andre Stæder havde Aarhus en Byvægt, hvor Varer kunde eller skulde vejes; en Bysens Stob, Kandemaal, har der vel ogsaa været saavel som Skæppe og Alenmaal, justeret og gyldig. For Snyderi var der strenge Straffe, Varekonfiskation og Bøder indtil Hovedlods Fortabelse. Direkte Tyveri førte let til Hængning. Brugte en handlende falsk Stob eller Skæppe, blev den med ituslaaet Bund hængt op paa Kagen eller andetsteds paa Tor-

²¹⁶) Hanserecess 1477—1530, IV, Nr. 429, § 57. ²¹⁷) Die Lübeckischen Pfundzollbücher von 1492—96, Hansische Geschichtsblätter, Jahrg. 1904—05, S. 118 f. ²¹⁸) Dipl. Vib., S. 45, 1461 ¹⁵/₃.

vet til Spot og Skade for Ejermanden. Den, der »maalte ind« med for lang Alen og »maalte ud« med for kort, risikerede det tilsvarende. At have de rette Maal af enhver Slags tilgængelige paa eller ved Raadhuset formindskede eventuel Tendens til Snyderi. Forøvrigt skulde baade Længdemaal og Rummal være »brændte«, mærkede med et særligt Tegn, der angav, at de var godkendte af Byøvrigheden. Torvereglerne strammedes mere og mere. De sidste middelalderlige Konger søgte at gavne den danske Borgerstand paa fremmede handlendes Bekostning. Forskellige allerede nævnte Forordninger tog Sigte paa det. Bymændene sikredes Fordele til to Sider ved, at Gæst ikke maatte handle med Bonde, men de to Parter hver for sig kun med Borgere. Kong Hans forbød ligefrem Tyskerne Handel i danske Byer om Vinteren, som Christian I havde gjort det²¹⁹). Følgen deraf blev ikke, at de hørte op dermed, men blot, at nogle af dem lod sig naturalisere, tog Borgerskab og underkastede sig alle Byens Tynger²²⁰). I det hele blev dog Bestemmelserne efter Hensigten i nogen Grad til danske Borgeres Fordel.

Handelen paa det oprindelige Handelsstrøg, Torvets Vugge, den gamle Adelvej fra Munkeport til Vadestedet er efter Clemensstadens Opvækst blevet ledet ind gennem Borgporten til det ny Torv foran Domkirken. Længe havde Kirken som Ejer af Torvets Jord Indtægter deraf. Først 1496 slap Byen fri for Afgift af Raadhuset og Torvet mod at yde andet til Gengæld²²¹). Markeder er som antydet fra meget gammel Tid blevet holdt ved Aarhus. St. Olafs Marked ved St. Olafs Kirke blev holdt St. Olafs Dag den 29. Juli og følgende Dage. I ydre Henseende lignede en Markedsdag Torvedagen med dens myldrende Liv af Bønder og Borgere ved deres Vogne og udstillede Produkter i Boder og paa Skamler. Der var ikke i den Grad standardiserede Varer som nu om Stunder, saa det var mere nødvendigt for Købere at se Sagerne an. Adelige Liebhaveere har vist sig mellem Skamlerne, Munke og andre gejstlige ligeledes. Men medens Borgerne paa Torvedagene var ene om at handle

Lerkar.

Fundet i middelalderligt Kulturlag ved Udgravning omkring Domkirken 1925. Den gamle By.

Stjertpote af rødt Ler med Blyglasur.

Almindeligt Husgeraad i Middelalderen og noget senere. En Mængde Skaar af den Slags fundet i Aarhus. Den gamle By.

²¹⁹) A. G., V, S. 72 f., 76. ²²⁰) Enkelte tyske og nederlandske Navne i Borgerskabsbogen tyder derpaa. Jvfr. Acta Jutlandica IV, 2., S. 5. ²²¹) Hbz. 1496 ²²/₂.

til begge Sider, med Bønder og med fremmede, og da skaffede sig Raavarer til Forarbejdning og Fødevarer til Fadebur og Kælder, idet de samtidig drog Fordel af Oplandets Købelyst, saa var det ikke saaledes paa Markedet. Dér kom Borgerskabet ud for Konkurrence fra fremmede Købmænd og Haandværkere, der langvejs fra mødte op for at handle i Markedstiden, som strakte sig over mange Dage. Kun delvis gavnede Markeder Byen. Mest har de været til Fordel for Oplandets Beboere og de fremmede. Blandt disse var længe, bortset fra udenbys Danskere, Tyskere talrigest, men efterhaanden viste sig ogsaa nogle Nederlændere i Skaren og sidst i Middelalderen vel ogsaa Skotter, der da drog rundt til danske Markeder²²²). Befolkningen i Aarhus har været mest interesseret i Torvehandelen, selv om enkelte Kræmmere har haft megen Fordel af Markeder, og nogle adelige og gejstlige dér benyttet sig af Chancen til fordelagtigt Indkøb af Varer, de havde Brug for.

Afhængige af de økonomiske Tilstande i Byen var de Personer, der varetog Trafikken. Der var baade Vognmænd og Skippere. Byen skulde i visse Tilfælde skaffe Befordring til Kongen og hans Familie²²³), og i andre Tilfælde har der ogsaa været Brug for en Vognmand. Naar Varer skulde fragtes fra Aarhus til Ry, har der været Chancer for ham, og allerede 1401 synes en Aarhusianer at have haft Vognmandskørsel som Erhverv, i hvert Fald delvis, siden en Borger da betegnedes som Vognmand²²⁴). Byraadet ses at have haft Aftale med Skippere om Fragt af Fetalje. Det var i Anledning af Uenighed om Fragtbetaling, at Skipper Jens Pedersen tog til sin Kniv og sagde til Borgmester Niels Andersen, at han skulde faa Fanden, fordi han havde forventet ham hans Fragt²²⁵). Ved en anden Lejlighed gjordes Regnskabet op med Jens True, der havde ført Fragt fra Lübeck til Falsterbo²²⁶). Der nævnes flere Skippere. Men Sejladsen paa Havnen vil blive behandlet under Havnens Historie.

Borgerskabsbogen fortæller ikke blot om de næringsdrivendes forskellige Erhverv og om hvilken Slags Borgere, de var, men giver ogsaa Vink om, hvor mange der var. Under Forudsætning af, at den er fuldstændig og ført nogenlunde korrekt, hvad den sandsynligvis er, kan det ses af den, hvor mange der tog Borgerskab om Aaret eller i visse Perioder²²⁷). I 1476—85 var det 195, det følgende Tiaar 192 og det følgende igen 259. Til Sammenligning kan tjene, at det var 155 i Tiaaret 1586—95, 161 fra 1596—1605 og 202 fra 1606—15. Ved en Taksering Aar 1600 var Antallet af vaabenføre Mænd i Aarhus 315²²⁸). Henved 20 Gange de vaabenføres Antal skulde være Indbyggertallet²²⁹) efter en Beregning, der dog er meget forskellig fra en anden, der regner med 1000 Indbyggere for 125 vaabenføre²³⁰). Sandheden ligger

²²²) Gamle Gader, S. 106 f. ²²³) A. G., V, S. 11 og 13. ²²⁴) Æ. D. A., V, S. 308. ²²⁵) Hbz. 1521 1/8. ²²⁶) Borgerskabsbogen under 1513. ²²⁷) Borgerskabsbogen 1471—1673, jvfr. Tabeller i Hbz. og Acta Jutlandica IV, 2., S. 96. ²²⁸) Emil Madsen: Jylland i det 16. Aarh., S. 38. ²²⁹) H. T. 3., II, S. 51. Mansa, anf. V., S. 254. ²³⁰) Kinch, Ribe I, S. 505.

snarest midt imellem²³¹), dog vel nærmest det sidste, saa Aarhus skulde have rummet knap 4000 Indbyggere omkring 1600. Efter Borgerskabstabelerne skulde Tallet ikke have været meget mindre omkring 1500. Og det skulde det saa meget mindre, som kun 1 Mand tog Borgerskab i 1497, det Aar Kong Hans gjorde Krigstog mod Sverige. De store Ekstraskatter og Tvangslaan, Aarhus mere og mere kom ud for henimod Reformationstiden, placerer ogsaa Byen blandt de største²³²). Selv om nogen Tilfældighed kan spille ind for Tallene for Borgerskab i de enkelte Perioder, byder dog de her anførte Tal et antageligt Grundlag for en Beregning af Indbyggertallet, og den vil blive yderligere underbygget senere i Skildringen. Den normale Tilgang af Borgere med Borgerskab synes fra første Færd ret jævn, som naturligt vilde være. Det ses især indirekte, for det viser sig, at naar der er Nedgang, er det samtidigt med, at Udskrivning foretages i Anledning af Krig eller Forventning derom. Saaledes var det i 1497, saaledes 1517—20 under Christian II's Krigstog mod Sverige og under Grevens Fejde samt i 1523 under den stærke Uro, da Kongen forlod Landet. Udskrivning af Aarhusianere 1509 i Anledning af Hansekrig svarer ogsaa til Nedgang i de borgerskabssøgendes Tal²³³). Det samme viser sig Tilfældet netop efter store Brande i Byen og efter Pest, hvilket senere vil blive belyst.

Hvilke Slags Borgere, der boede i Aarhus i Middelalderen, vil delvis være fremgaaet af det foregaaende. Deres Navne og andre Betegnelser giver dog ikke blot Oplysninger om deres Erhverv, men ogsaa om deres Oprindelse²³⁴). Af de nævnte er det absolut overvejende Antal danske. Flere af dem bærer Landsbynavne hentet fra Aarhuseggen og kan derfor betragtes som kommet fra disse Byer eller stammende fra dem. Navne som Sejerbo og Tunbo er paa lignende Maade oplysende. Om nogle Personer noteres det, fra hvilket Sted de er flyttet til Aarhus. Enkelte var fra andre Købstæder som Grenaa og Kallundborg. Den Tilgang, dette viser, har været modsvaret af, at Folk fra Aarhus har slaet sig ned i andre Byer. Dog synes Indvandringen fra Landet langt større end fra Købstæder, og da Udflytning til Landsbyer næppe har været almindelig, maa Tilgangen have betydet en forøget Tendens til Vækst i Befolkningstallet. Det samme maa være Tilfældet ved Udlændinges Ophold i Aarhus. Blandt disse maa især nævnes Tyskere. Men ogsaa Nederlændere var her. Navne paa fremmede er der dog kun bevaret faa af²³⁵), men det hænger sammen med, at de ikke var Borgere i almindelig Forstand, men Liggere, der paa visse Betingelser havde Lov at drive Næring i Byen. Da deres Overvintring blev dem forbudt²³⁶), har de maattet

²³¹) Jvfr. Danske Byer og Sogne, Viborg Amt, S. 142. ²³²) D. M. 3. IV, S. 207: Ribe skulde give 4000 Lod Sølv i Hjælp til Kongen 1535, Aarhus 3000, Horsens 2500, Randers 2000, Vejle 1500, Varde 1000, Grenaa 300, Ebeltoft 100. Jvfr. Hbz, passim. ²³³) Borgerskabsbogen. Hbz. I, S. 98. ²³⁴) Borgerskabsbogen, Hbz. I, Rep. passim. ²³⁵) Peter Wilde, nævnt i Gottorp Toldregnskab 1484—85. D. M. 6. VI, S. 371, var vel Tysker. Paa omtrent samme Tid var der en Borgmester Diderick Wilde i Wismar, Hanserecese 1477—1530 I, S. 327. ²³⁶) A. G. V, S. 72 f., 76 og Rep. 1477, 28/8.

holde sig i Baggrunden eller slaa sig ned som formelt danske Borgere med samme Forpligtelser som de øvrige. Det varede vel længe, inden Maalet at faa dem væk blev naaet²³⁷), og først efter Middelalderens Udløb synes det at være blevet virkelig nødvendigt for dem at blive Borgere i Byen²³⁸). Men allerede før begyndte de derpaa. Blasius af Wismar tog Borgerskab i 1500, Hans van der Na i 1504.

Det udenlandske Islæt i Aarhus Bys Befolkning har dog ikke været stort. Naar Aarhus har været driftig nok til at hage sig fast paa de indtægts-givende Pladser som Falsterbo og Limfjorden og faaet de hansefjendtlige Kongers Hjælp dertil peger dette i samme Retning som det, at saa faa fremmede nævnes i Byen. En særlig Fraktion af Byens Befolkning har adelige og gejstlige været. At adelige var at finde her ses af Skildringen af Bystyret i samme Periode. Antagelig har der været en Del flere end direkte paavise- ligt. Det var fra den tidlige Middelalder saaledes, at mange adelige ejede Gaard og Grund i forskellige Købstæder²³⁹) ligesom Kongerne. Næst Gejstlig- heden var Adelen Datidens Mestre i Kapitalanbringelse og derfor inter- esserede i indtægtsgivende Købstadarealer- og Huse. Righovmester Mogens Gjõe skaffede sig Ejendom i Aarhus²⁴⁰). Knud Tygesen med det adelige Til- navn Friis ejede 1386 en Gaard paa Gammeltorv²⁴¹), og Erik Ottosen ejede Grund i Byen²⁴²). Mange Borgere har set skævt til Gejstlighedens Breden sig paa store Arealer med ikke blot Kirker, men ogsaa Bispegaard, Kannike- gaarde, Rosenhaver med mere, mens de selv maatte kile deres Huse ind paa smaa Stykker Jord, udmaalt ikke blot i Alen, men ogsaa i Kvarter²⁴³). Og ikke blot Byens egne gejstlige maatte man se brede sig, men ogsaa andre som Mariager Kloster²⁴⁴). Forskellige kongelige Forbud mod, at Købstad- ejendomme maatte blive skattefrie ved Overgang til gejstlige, taler højt om borgerlig Misfornøjelse med den Slags Tilfælde. I Aarhus klagede Borgerne over, at Kanniker og Præster købte Gaarde og Jorder i Byen og derved for- mindskede Kronens og Byens Skatteindtægt i Strid med Byens Privilegier. Kong Hans gav Borgerne Medhold. Købte en gejstlig en Gaard, skulde han bære dens Tynge²⁴⁵). Borgerligt Syn paa Gejstligheden skinner igennem i den gamle Vise om Peder Smed og Adser Bonde²⁴⁶). Det har næppe været anderledes i Aarhus og allermindst under de mange Stridigheder med Bispen, og selv da de Stridigheder ebbede ud, betragtedes han som Byens Modstan- der, at se af et Brev, Oluf Friis paa Kalø sendte Borgmestrene²⁴⁷), og hvori han raader dem til at holde Brevets Indhold hemmeligt, for ikke at Bispen skulde faa det at vide.

²³⁷) Jvfr. Acta Jutl. IV. 2., S. 5. ²³⁸) I sidste Halvdel af 16. Aarh. tog forholdsvis mange af dem Borgerskab, jvfr. C. C. D. 1583 ²³⁹/₄. ²³⁹) Jvfr. Molbech og Petersen: Danske Diplo- mer, 1403 ²⁴⁰/₈, Rep. og Æ. D. A., passim. ²⁴⁰) Fr. I's d. Reg. 1530 ²⁴¹/₂. ²⁴¹) Æ. D. A., V, S. 308. ²⁴²) Hbz. 1477 ²⁴³/₂. ²⁴³) Rep. 1470 ²⁴⁴/₃, 1479 ²⁴⁵/₂. ²⁴⁴) Æ. D. A., V, S. 751. H. Dahlerup: Mariager, S. 10. ²⁴⁵) Hbz. 1488 ²⁴⁶/₁₁. Kh. S. 3. V, S. 333 f. ²⁴⁶) Kh. S. 5. IV, S. 152—77 og 2. V, S. 740 f. ²⁴⁷) Miss. II, S. 98, 1493 ²⁴⁸/₇.

Det ledende Borgerskab har rummet mange velstaaende Personer. Naar flere af dem ejede Saltkedler paa Læsø og Jyllands Kyst, tyder det derpaa saavel som det, at ikke faa nævnes som Ejere af Gaarde spredt rundt om i Jylland²⁴⁸). Man træffer den meget fine Benævnelse Frue anvendt om Enker i Aarhus. Fru Mette, Enke efter Jens Stisen, der havde købt Knud Tygesens Gaard paa Gammeltorv, pantsatte en Gaard i Maarslet for 50 Mark lübsk Sølvmønt²⁴⁹), som hun skyldte Birthe Pedersdatter, der var af Slægten Lykke²⁵⁰). Den Slags Smaatræk, som der er flere af, vidner om, at der var fine Borgere i Byen, og saadan har det været, før det ytrede sig ved Borgernavnes Plads foran Bønders paa officielle Dokumenter. Aarhus har haft et Bourgeoisi af rige Borgere, delvis af adelig Oprindelse. Kong Hans' jævnlige Færden i Byen kan kun bestyrke Formodningen derom. At Aarhus havde en første Klasses Restaurant peger i samme Retning. Det var Badstuen, der antagelig laa i Badstuegade.

Dér kunde man faa Bad af forskellig Slags, ogsaa Dampbad, der muliggjordes ved, at Badstuemanden eller hans Svend hældte Vand over gloende Sten. For Vandforsyningens Skyld eller i hvert Fald for Afløbets Skyld laa Byernes Badstuer nær Aa eller vandfyldt Bygrav²⁵¹). I Aarhus synes det at have været ved Graven²⁵²). Det kan have været af den gode Grund, at Aaen forurenedes af Priveter og Suderiaffald med mere. Ganske vist tog man det i de Tider ikke saa nøje med Vandets Renhed. Men trods let Adgang til Vand i Aarhus havde man dog Brønde i Byen for at faa bedre Drikkevand end ellers muligt. Kan hælde Badstuens gode Renommé hænger sammen med, at der i den brugtes Brøndvand. Det gode Publikums Krav til Badstuen har højnet dens Kvalitet. Badstuer²⁵³) var baade Sundheds- og Forlystelsesanstalter, ofte ogsaa Usundhedsanstalter paa Grund af forurenede Vand og Smittespredning. I dem var der

Lerkar.

Fundet under Frands Hansens Gaard i Mejl-gade ved Overflytningen til Den gamle By.

²⁴⁸) F. Eks. Æ. D. A. II, S. 28, Lysgaard Herred 1459; II, S. 64, Framlev H. 1505; III, S. 298, Lerbjerg 1439; IV, S. 411 Nørre H. Salling; V, S. 751 Viborg 1508 og 1507. Rep. 1465 ^{10/10} Maarslet. ²⁴⁹) Rep. anf. St., udstedt paa Raadstuen. ²⁵⁰) Danske adelige Sigiller L. V. 42. ²⁵¹) Gamle Gader, S. 42 f., 134 f. ²⁵²) Ikke alene Badstuegades Plads tyder derpaa, men ogsaa enkelte Breve. Æ. D. A., V, S. 751. ²⁵³) Hugo Matthiessen: Borgmester Mogens Tues-søns Badstue i Næstved, Aarbog for Præstø Amt 1915. Janne Agri: Bland yrkesmån i gamle dagar. Lund, 1930. Badstuer kendtes meget tidligt i Danmark. Svend Grathe fik Hovedværk i Badet af den megen Røg og Damp. J. Olrik: Saksens Danesaga III, S. 242, jvfr. 237. Peder Billes Testamente, Rep. Udat. (1508?).

Liv og Løjer og glade Dage, meget frie Former for behageligt Samvær for baade Mænd og Kvinder, og Mad og Drikke at faa. Badstuelystigheden florerede mest i Middelalderen, men med dens Udgang begyndte Lystigheden at svinde, da smitsom Syge kunde spores tilbage til den Slags Stuer, saaledes Syfilis, der da begyndte at vise sig²⁶⁴). Tilbage blev den alvorlige Side af Badstuelivet, det, som Badstuen egentlig skulde byde paa, Renselse og Sundhedspleje. Selve Badet bød paa Finesser som at faa Kroppen bearbejdet med Birkeris, noget, der hørte sig til i en bedre Stue, før Børste eller Tvist kom paa Mode blandt skulderstive Gæster. Trængte den besøgende til anden Be-

Middelalderlig Stob, fra det 13. Aarhundrede.

Fundet i Aarhus. Den gamle By.

Middelalderlig Stob, fra det 13. Aarhundrede.

Fundet i Aarhus. Den gamle By.

handling, var den at faa. Ikke blot Klipning, Frisering og Barbering bød Anstalten paa, men ogsaa klinisk Pleje som Saarbehandling, Aareladning og Fjernelse af eventuelle Ligtorne og Knyster. — I Betragtning af, at Badstuenæringen var saa mangesidig, er det naturligt, at Stuerne blev stærkt søgte. Badning var meget almindelig. Det blev paa-budt, at fattigforsørgede skulde have Bad hver Halvmaanedsdag²⁵⁵). Der kendes i Aarhus flere

Badstuemænd inden Middelalderens Slutning. I 1490erne alene nævnes der 3 Badskærer i Byen²⁶⁰). De har vel kunnet deres Fag til Bunds. At Kong Hans søgte til Aarhus Badstue, naar Lejlighed bød sig, kan maaske tages som Tegn paa, at den var af den bedste Slags med god Betjening og de ønskelige Finesser. Om hans Besøg dér vides dog blot, at han badede og et Par Gange betalte for Øl, der »blev uddrucket« paa Stedet, den ene Gang 3 Tønder²⁵⁷). Formodentlig har Kongen rettet sine Fjed mod Stuen gelejdet af Hofsinder og efter Behandlingen forfrisket sig med en Stob Øl eller flere fra de Tønder, Selskabet fik til at glide ned. Med det behagelige kunde han forene det nyttige at skaffe sig Førstehaandskendskab til det tyske Øl, han kvitterede for Sise af. Hans Besøg faldt i Badstuernes Glansperiode og har maaske betegnet Højdepunktet i Aarhus Bys Badstueliv. Badstuemændens Etablissement har været en god Forretning, der vidnede om en god Kundekreds i Staden.

En Møntsmedie blev indrettet i Aarhus i 1534 med grundmuret Skor-

²⁶⁴) Agri, anf. V., S. 9—17. Mansa, anf. V., S. 118 ff. Arup II, S. 305 ff. Terpager: Ripæ cimbricæ. 1736, S. 547. ²⁶⁵) Rep. 1496 ²²/₂. Jvfr. D. M. VI. 1752, S. 124. ²⁶⁶) Borgerskabsbogen. Til Sammenligning kan tjene, at der kun maatte være 4 Badskærer i Flensborg i 1515, Aarbo for dansk Kulturhistorie. 1892, S. 68. ²⁶⁷) D. M. 4., I, S. 89 og 173.

sten og med Smeltekammer og Glødeesse og alt til Faget henhørende. Her virkede Reynold Junge, indtil Kongen havde faaet København indesluttet 1535 og derpaa kaldte ham til Roskilde, for at Pengene lettere kunde være for Haanden, naar Lejetroppelønning skulde udredes. Saa fik Borgmestrene i Aarhus det Hverv foreløbig at vogte Møntbygningen og Materialer i den. Snart fortsattes dog Udmøntningen her. I 1538 omtales Møntmester Hans van der Viidhe som boende i Byen²⁵⁸). At en Møntmester anvistes Plads i Aarhus var nu som tidligere en anbefaling for Stedet.

Urolige Tider og sikre Perioder har afløst hinanden i Byens Historie før Reformationstiden, økonomisk gode og daarlige Tider har skiftet, men ikke altid saaledes, at Borgerne var fattige, naar Staten var ødsel. Som Folk havde Penge, da Statsbudgettet steg til sin største Højde ved Verdenskrigens Slutning, har de tidligere haft det ved tilsvarende Lejligheder. Af Christian I's dyre Politik spores ingen Mærker i Aarhus. Byskatten var ikke engang stigende, men blot konstant, 200 Mark, hele det 15. Aarhundrede igennem.

Klippinge fra Aarhus 1535.
Efter Nordisk Kultur XXIX, S. 178.

Toldafgifterne gav forøgede Summer omkring 1500. Men det vidner om øget Købekraft. Naar Byen brændte, som 1471, eller Pesten hærgede, som 1487 og 1529²⁵⁹), naar Krig var paa Færde, som flere Gange skete, eller Fjender kunde ventes, som i Grevens Fejde, blev Kaarene ringere for flere eller færre, men i over hundrede Aar før Reformationen har baade Landbrug, Haandværk og Handel, Byens Næringsliv i det hele, været i Trivsel. Den overvejende jydsk Befolkning med enkelte Øboer iblandt har klaret sig godt, Tyskere og de faa Nederlændere i Byen sikkert ikke mindre, selv om de efterhaanden kom ud for Modvind. De faa adelige har i økonomisk Henseende ikke spillet en paaviselig større Rolle. Om Gejstligheden gælder det modsatte. Men den var som en Stad i Staden og lige saa vel Konkurrent som Konsument. Den faldt med et Knald, blev indskrænket baade i Tal og i Magt. Over dens Grunde kunde Borgeres Boliger begynde at brede sig, eller dens Bygninger kunde komme i Borgeres Eje. Inden for Grænserne blev bedre Plads for almindelige Mennesker. Vanskeligheder ved Tabet af den rige Gejstlighed formindskedes ved luthersk Begejstring og Prisstigning. Men Fordelene ved det udnyttedes af samme Grund kraftigt. Erhvervs livet har maattet tilpasse sig efter de nye Forhold. Dets Udøvere har faaet noget at

²⁵⁸) Borgerskabsbogen. Jvfr. om Møntmestre i Aarhus N. K. XXIX. 1936, S. 178—82, D. M. 3. V, S. 54 og 68, D. M. 4. III, S. 220—23, G. Galster: Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534—40. 1934. ²⁵⁹) Indskrift paa Hvælving i Nordre Korsfløj i Domkirken. Mansa, anf. V., S. 141 f. H. F. Rørdam: Historiske Kildeskrifter I. 1873, S. 361.

tænke paa ved det katolske Bispedømmes Fald. En saa kraftig Nedskaering af en saa stor Institution kunde faa meget vide Følger. Det drejede sig om Penge saavel som Religion. Begivenhederne i 1536 var vigtige for begge Dele²⁶⁰).

II. 1537—1627

FRODIG FREMGANG

Grevens Fejde var gaaet over Landet, som et piskende Uvejr over nogle Egne, langende andre et Svirp af Snerten. Aarhus havde faaet det sidste at føle. Byen maatte udrede Folk og Fetalje²⁶¹) og havde en trykkende Indkvartering, saa den ikke kunde sende saa mange Repræsentanter som krævet til Viborg for at hylde Christian III, men maatte nøjes med at lade en enkelt Mand, Peder Terkelsen, drage af Sted²⁶²). Men den følgende Tid blev heldig for Byen. Det ses af dens Plads i Købstædernes Række. Tidligere var den blandt de seks største i Nørrejylland²⁶³), og den hævdede længe Stillingen let. Et tydeligt Tegn derpaa er de Pengeydelse, den maatte præstere til Staten i forskellige Anledninger. De ses af det hidsatte Skema, der ogsaa antyder Byens Plads i Rækken af jyske Købstæder og viser, hvorledes Aarhus efterhaanden distancerede Randers og mere og mere kom forud for Viborg, medens den vandt ind paa det mægtige Aalborg²⁶⁴) og endog undertiden ydede mere end Ribe, det sidste dog paa Grund af, at denne By kom ud for Ulykker som Vandflod²⁶⁵) og Ildebrande²⁶⁶).

Som Skemaet viser tydelig Fremgang i Aarhus, fastslaar det, at Byen blev den trediestørste i Nørrejylland. Horsens var efter de samme Kilder lidt mindre end Randers, Grenaa lidt større end Ebeltoft, der stod som en af de mindste Byer omend forholdsvis noget større end i vore Dage. De ikke nævnte²⁶⁷) var alle mindre end Randers. En Liste over Indkvarteringer i det samme Tidsrum viser, at det samme Forhold gælder. I enkelte Aar staar dog Aarhus forholdsvis lavt, men det hænger sikkert sammen med visse Uheld som Ildebrande²⁶⁸) eller Besvær med Underhold af Krigsfolk, der drog gennem Byen²⁶⁹), og med Pest²⁷⁰).

Sammenholdes den hidsatte Udskrivningsliste med Skatteskemaet, ses det, at Aarhus ydede forholdsvis mere i Penge end af Mandskab. Det maa tydes som Tegn paa, at Byen var forholdsvis rigere paa Penge end paa Borgere, saa den kan betragtes som en velhavende By med stor Skatteevne. De Ydel-

²⁶⁰) Reformationsartikel i Aa. St.'s Tillæg 1/11 1936. ²⁶¹) D. M. 3., V, passim. ²⁶²) Hbz. 1535 4/3, jvfr. Reces 1537. ²⁶³) Kvitteringer i Rep., D. M. 2., VI, S. 290 og 318, jvfr. H. T. 7., III, S. 189. ²⁶⁴) C. Klitgaard: Aalborg Handelsstands Historie. 1913. C. Klitgaard: Nibe Bys Historie. 1917. ²⁶⁵) Mansa 207. ²⁶⁶) Kinch II, 173 f. ²⁶⁷) Se blandt andet Tabellerne omtrent sidst i hvert Bind af C. C. D. ²⁶⁸) Hbz. 1541 5/11, 1546 4/4 Dm. 3. VI 315. Rørdam: Monumenta. 2. II, 505. A. M. 8 8° fol. 337 v. ²⁶⁹) K. B. 1567 8/5. ²⁷⁰) Hbz. 1573 8/3, 1579 10/1.

Pengeskatter i Daler 1535—1627.

Kilde og Tid	Ribe	Aalborg	Viborg	Aarhus	Randers	Ebeltoft
D. M. 3. IV, 207. 1535....	4000 ²⁷²⁾			3000 ²⁷²⁾	2000 ²⁷²⁾	100 ²⁷²⁾
D. M. 3. VI, 100. 1545....	800	600	400	400	600	100
D. M. 4. II, 71. 1548....	1000	600	400	400	400	100
D. M. 4. VI, 334. 1551....	1000	500	400	400	400	100
C. C. D. ^{15/12} 1564....	8000	8000	4000	6000	3000	300
— ^{3/10} 1565....	2500	2500	800	1500	1400	200
— ^{5/5} 1566....	2000 ²⁷³⁾	2000 ²⁷³⁾	1000 ²⁷³⁾	2000 ²⁷³⁾	1000 ²⁷³⁾	100 ²⁷³⁾
— ^{24/11} 1568....	2000	2500	500	2000	1200	200
— ^{8/10} 1569....	800	1000	300	1000	600	100
— ^{12/3} 1570....	2000	3000	600	1600	1200	150
— ^{13/12} 1570....	1500	2500	600	1600	1200	200
— ^{24/3} 1572....	1500	2000	600	1600	1200	150
— ^{10/7} 1575....	1000	2000	400	600	400	50
— ^{2/4} 1576....	2000	2500	800	1800	1200	150
— ^{15/11} 1588....	1500	2500	700	1500	1000	100
— ^{28/2} 1596....	750	1250	350	750	500	50
— ^{10/8} 1602....	375	625	175	375	250	25
— ^{10/4} 1611....	1500	1500	400	1000	600	200
— ^{20/7} 1621....	500	1000	200	400	350	40
— ^{20/10} 1622....	50	50	—	30	20	—
— ^{8/8} 1624....	520	1040	208	416	364	93
— ^{28/2} 1625....	520	1040	208	416	364	93
— ^{3/3} + ^{31/7} 1625....	92	80	64	64	64	44
— ^{14/3} 1626....	520	1040	208	416	364	93
— ^{26/3} 1627....	2080	4160	832	1664	1456	372

ser²⁷¹⁾, den skulde præstere, er ikke alle opført paa Listerne her. Det gælder f. Eks. Madskatter. Især i Krigstid var der mange af dem. Da Syvaarskrigen stod paa, skulde Byen Gang paa Gang levere store Mængder af Brød og Kød m. m. paa Hallandskysten, mest Halmstad, til Krigsfolkets Underhold. Og der kom stadig Krav om Øl, som Aarhusianere maatte brygge til de Soldater, der synes bestandig at have raabt derpaa. Skibsladninger sendtes afsted til de tørre Halse. Havre og andet Foder sendtes fra Byen og Oplandet fra Havnen over Kattegat. Kobber skulde leveres til Krigsbrug, og et Krigsskib²⁷⁴⁾ skulde stilles saavel som Mandskab til Flaaden. »Væragtige Karle, velrustede med Harnisk, gode Værges, Hager og lange Spyd og en Raadmand til at kommandere dem²⁷⁵⁾ maatte stille fra Byen. Skibsbyggere og Tømmermænd skulde af Sted. Pibere og Trommeslagere var der Brug for saavel som Bartskeerere. Ogsaa i Fredstid maatte den Slags møde, enten

²⁷¹⁾ Om dem se især D. M., K. B. og C. C. D. passim. Jvf. H. T. 2. I, 129—236. ²⁷²⁾ Lod Sølv. ²⁷³⁾ Halvdelen i Sølv, Halvdelen i Klippinge. ²⁷⁴⁾ K. B. 1560 ^{16/5} Skib leveret. K. B. 1563 ^{1/4} omtales de Skibe, Byerne skulde stille. Aarhus 1 Skib, Aalborg 1 Skib, Viborg, Hobro, Sæby og Skive tilsammen 1 Skib o. s. v. H. T. 2. I, 150. ²⁷⁵⁾ K. B. 1564 ^{23/3}.

Indkvartering.

Kilde og Tid	Ribe	Aalborg	Viborg	Aarhus	Randers	Ebeltoft
D. M. 3. VI, 309. 1541....		50	50	30	100	10
1. c. 349. 1542....	120	100	100	15	100	10
1. c. 4. I, 8. 1543....	100	80	80	20	80	10
1. c. 9 f. 1543....		200	200	50	120	10
1. c. 147. 1545....	40	50	30	15		5
1. c. 4. V, 313 f. 1550....	32	29	10	24	14	5
K. B. 17/1 1551....	40	35	30	20	16	6
— 18/8 1559....	60	60	40	50	30	10
— 5/11 1562....	60		25	25		5
— 9/10 1566....	60	60	50	50	40	10
— 19/11 1568....	40	40	20	25	20	10
— 20/10 1573....	80	100	40	80	40	15
— 8.9/5 1574....	10	12	6	6	6	2
— 21/7 1576....	50	50	10	15	15	5
— 30/6 1577....	60	70	22	30	30	8
— 14/8 1578....	60	60	22	30	25	8
— 2/8 1580....	65	65	24	40	25	10
— 3/8 1581....		46	18	30	24	8
— 9/10 1587....		63	28	34	32	16
— 24/11 1588....		53		24		
— 11/8 1590....		32	12	16	14	4
— 20/10 1596....	48	50	14	14	18	8
— 8/11 1599....	44	40	14	15	18	
— 14/12 1600....	40	40	14	15	18	8
— 22/12 1600....	8	8	8	7	5	2
— 30/11 1611....	47	47	21	21	21	11
— 18/11 1618....	47	47		24	24	11
— 7/12 1619....	50	50		26	26	9
— 8/10 1622....	50	51	24	28	27	9
— 15/10 1624....	50	54	24	28	27	10
— 28/8 1625....	50	54	24	28	27	10

fordi Kongen vilde være parat, naar Krig syntes i Sigte, eller han vilde rense Rigets Strømme for Fribyttere, eller føre Tilsyn med, at Englænderne overholdt Aftaler²⁷⁶). Og var sliq Omsorg ikke nødvendig, var der altid Brug for Murere og Tømrere, Kalkslagere og Pligtskarle til Slotsbyggeri og Skibsreparation. En og anden Specialist kunde faa Ordre til at møde, som »den Karl i Aarhus, der kan male med det røde Ler, som tages ved Ringkloster«²⁷⁷) eller som Plattenslageren i Byen blive sat til under Kontrol at lave Harnisker til Kongen²⁷⁸), eller som Byens bedste Slagter blive beordret til Viborg i Anledning af store Jagter deromkring²⁷⁹). Kom Kongen paa Besøg,

²⁷⁶) Danmark og Norges Traktater 1583 ²²/₈, 1577 ¹⁴/₈. ²⁷⁷) K. B. 1551 ²³/₃. ²⁷⁸) K. B. 1552 ¹⁹/₁₀. ²⁷⁹) K. B. 1587 ²¹/₆.

Udskrivning af Mandskab²⁸⁰).

Kilde og Tid	Ribe	Aalborg	Viborg	Aarhus	Randers	Ebeltoft
D. M. 3. VI, 357f. 1542....	100	60	60	30	60	5
1. c. 4. I, 33. 1544....	25	25	20	10	25	5
1. c. 4. II, 275. 1550....	80	60	30	80	60	
C. C. D. 1562....	34	40		10	10	5
— 1564....	100	100	50	50	50	10
— 1565....	110	106		46	33	25
— 1566....	40	50	40	35	25	5
— 1566....	60	60	50	50	40	10
— 1567....	48	46	2	28	19	21
— 1568....	48	46	2	28	19	21
— 1569....	44	46	2	28	19	21
— 1574....	40	20		20	10	4
— 1576....	30	30		15	10	8
— 1577....	30	30		15	10	8
— 1579....	30	30		15	10	8
— 1579....	30	26		6	8	8
— 1582....	24	24		15	16	7
— 1584....	15	20		15	8	8
— 1586....	15	20		7	8	8
— 1606....	20	15		13	15	2
— 1610....	10	10		6	4	4
— 1618....	4	4		2	2	2
— 1630....	6	8		4	4	2

skulde Nathold ydes og Vogne med Forspand stilles²⁸¹). En Borgervæbning skulde holdes. Dens Medlemmer skulde »holde gode Rustninger, Harnisker, Røere, lange Spyd og anden lange Værge« og ledes af en Borgmester eller Raadmand²⁸²). Altid hang Pligter Folk over Hovedet.

Knægte, Soldater, i Kvarter var ikke behagelige. Christian III truede engang med at indlægge Landsknægte hos Borgerne »dem til Besværing«²⁸³), og da Frederik II engang ønskede Penge af Byen, slog han paa, at hvis de ikke betaltes, blev han nødt til at sende Borgerne Landsknægte i Kvarter »eder alle til fordærvelig Skade«²⁸⁴). Forskellige dog næsten ens Reglementer udstedtes om Forplejning af Knægtene. De skulde have Kost som Værten og — for at undgaa Overdrivelse — kun indtil 6 Potter Øl daglig pr. Mand²⁸⁵). Øllet skulde skumme de Karle i Skægget. Var de ikke tilfredse, kunde de forlange en bestemt Sum Penge i Stedet for Forplejning og saa selv skaffe sig den. Det var forudset, at de kunde volde Ravage, og saa maatte Raadet sætte dem i Bysens Kælder og efter Omstændighederne enten

²⁸⁰) Oftest Baadsmænd. ²⁸¹) D. M. 3. VI, 332, 4. I, 165. Jvfr. K. B. 1622 ¹⁰/₈. ²⁸²) D. M. 3. VI, 184. 1537. ²⁸³) D. M. 3. VI, 232. ²⁸⁴) Hbz. 1568 ²⁴/₁₁. ²⁸⁵) K. B. 1552 ¹⁰/₁₀ og passim. Hbz. 1587 ¹⁰/₆, 1571 ²⁰/₁₀.

selv straffe dem eller sende dem til København til videre Behandling²⁸⁶). Der er da ogsaa Eksempler paa, at Byen havde Kvalm med dem²⁸⁷). Det var Lejesoldater, gerne anført af Udlændinge, ofte Tyskere, hvad Navnene tyder paa²⁸⁸). Blandt mange andre kan nævnes Jørgen van der Hude, der var en bremisk Adelsmand²⁸⁹). Men Jacob van Nørbierig var sikkert dansk ligesom senere Søren van Aarhusen²⁹⁰). Knægtene selv kom ogsaa gerne fra Tyskland, men engang var en skotsk Afdeling indkvarteret i Byen²⁹¹). Som enkelte Anførere var danske, var ogsaa nogle menige det²⁹²). I Byens Skatte-register 1619²⁹³) og tilsvarende for enkelte Aar i 1620erne, nævnes nogle Mænd, der havde Tilnavnet Soldat, med Fornavne som Jens og Jacob, Rasmus og Mikkell og andre gængse Navne. Da Soldat betyder Lejesoldat, og Ordet først findes i det 16. Aarhundrede, ligger det nær at antage, at de selv eller deres Fædre har været Lejesoldater.

Hvad enten Knægte skulde modtages i Kvarter, eller Mænd og Penge med mere skulde skaffes, maatte Borgerne yde, hvad ydes skulde. Hvor mange, der var om det, og hvor mange Indbyggere, der var i Aarhus i den her behandlede Periode, er ikke helt let at fastslaa. Dog synes det sikkert, som i foregaaende Afsnit omtalt, at der var knap 4000 omkring 1600. Og det har en Overgang været større, nemlig i Tiden omkring 1570. Pesten i Byen 1572 bevirkede, at »en stor Part« af Borgerne døde, saa Byen slap for at betale 800 Daler i Skat²⁹⁴), og ikke mindre slem var Pesten 1578²⁹⁵). Pontoppidan fortæller, at 2250 bortreves af Sygdommen. Skulde dette passe, maa Aarhus have haft 6—7000 Indbyggere før dette Aar. Men Pontoppidans Oplysning om det er 200 Aar yngre end Begivenhederne og næppe paa-lidelig. Dog er der noget om Snakken, for medens Aarhus i Slutningen af 1560erne flere Gange gav lige saa store Ydelser til Kongen som Aalborg og til Tider mere end Ribe, saa Byen en Overgang var Nørrejylland næst-vigtigste Købstad, blev det fra 1570erne anderledes²⁹⁶). Da Byen blev fritaget for 300 Daler af Skat 1579, paalagt to Aar tidligere²⁹⁷), er det muligvis Restbeløbet af 1800 Daler, paalagt 1576²⁹⁸), og saa kunde der være nogen Sandsynlighed for, at den nævnte Sjettedel af Beløbet svarede nogenlunde til en forsvunden Del af Skatteyderne, og at derfor en Sjettedel af Befolkningen kunde formodes bortrevet af Pesten. Men med tilstrækkelig Sikkerhed kan det ikke vides. Nedgangen i Ydelser til Staten fra Slutningen af 1560erne til efter Pesten i 1578 kunde godt tyde paa en saadan Formindskelse af Indbyggertallet, der, efter det her sagte, derfor kan formodes at have været henvend 4500 før 1570.

De borgerskabssøgendes Tal²⁹⁹) tyder ogsaa paa stor Nedgang i den daar-

²⁸⁶) Hbz. 1588 ³/₀. ²⁸⁷) Hbz. 1587 ²⁴/₁₀, 1587 ¹⁰/₁₁, 1588 ³/₀. K. B. 1588 ¹⁰/₁. ²⁸⁸) D. M. pas-sim, især 4. III, S. V, VII, XXVIII. ²⁸⁹) D. M. 4. I, 194, 218. ²⁹⁰) K. B. 1599 ²⁰/₁₀. ²⁹¹) K. B. 1570 ³/₇. ²⁹²) Hbz. I, 213. ²⁹³) Aarhus Aarlig Skatt Register 1619. L. A. ²⁹⁴) Hbz. 1573 ⁶/₃. ²⁹⁵) Pont. IV, 72. Hbz. 1579 ¹⁰/₁. ²⁹⁶) Jvfr. Listerne foran. ²⁹⁷) Hbz. 1579 ¹⁰/₁. ²⁹⁸) C. C. D. 1576 ²/₄. ²⁹⁹) Borgerskabsbogen. L. A.

lige Periode. Det havde været ekstra stort, nemlig 336, 1536—50, sikkert paa Grund af Reformationens Følger, af Aarhusgaards Oprettelse som Lensmandssæde og af Christian III's Forordninger om, at næsten alle Haandværkere skulde bo i Købstæderne³⁰⁰), hvorefter mange maatte flytte ind fra Landet med Værksted og Familie, og sidst men ikke mindst af den almindelige Opgang i Priserne. Fra 1551 til 1565 var Tallet 231, hvorved maa bemærkes, at de tre sidste Aar synes præget af Syvaarskrigen. Medens 61 havde søgt Borgerskab i Aarhus i Treaaret 1560—62, gjorde kun 30 det i de følgende 3 Aar 1563—65. I Perioden 1566—80 med store Krigsydelser og Pest søgte kun 171 Borgerskab, 1581—95 kom der 240, 1596—1610 steg Tallet til 342, og fra 1611—25 naaede det op paa 399. At Tallet paa Borgervæbningsmandskabet 1588 var 390³⁰¹) og altsaa ikke saa lidt større end den Styrke, Byen takseredes til i 1600, nemlig 315³⁰²), behøver ikke at vise virkelig Nedgang i Indbyggertallet mellem de to Aar, idet Borgervæbningen omfattede de tjenstdygtige, medens Takseringen angiver det Antal, der skulde møde i Kongens Tjeneste. Flere jyske Byer viser en tilsvarende Forskel i Tallene for de to Aar, dog ikke alle Byer³⁰³). Agtelsen for udskrevet Mandskab var paa Retur³⁰⁴).

Det kan betragtes som sikkert, at der var henved 4000 Indbyggere i Aarhus Aar 1600. Men en stor Pest bortrev 160 Mennesker i Byen i 1602³⁰⁵), og en mere langvarig hærgede omkring 1619³⁰⁶). Et Skatteregister af dette Aar³⁰⁷) er vel præget af dens Virkninger, da Skatteyderne var ca. 550 mod 614, der betalte Bøsseskyttehold i 1612³⁰⁸). I det store og hele synes dog Byen at have været i Fremgang fra 1600 og indtil Kongens og senere Wallensteins Tropper besatte den 1627³⁰⁹). De borgerskabssøgendes Tal steg, som set, stærkt i denne Tid. Mod 161 i 1596—1605 blev det i de to følgende Tiaar indtil 1625 henholdsvis 202 og 292³¹⁰). At det i videre Grad skulde skyldes, at forholdsvis mange Mestre og andre selvstændige næringsdrivende er døde, er ikke sandsynligt. Der er stor Tilgang i det pestfrie Tiaar 1606—1615. Blev Svende Mestre, kom ny Svend og Lærlinge. Borgertallet maa da have været noget større 1627 end ved Aarhundredskiftet.

Tegn paa Opgang 1537—1627 maa ogsaa Stigningen i Skatteydertallet være. Medens det 1535 lavt ansloges til 225, vel da svarende til henved 4000 Indbyggere³¹¹), den katolske Gejstlighed medregnet, var der i 1562 ca. 300, der gav Skat af ca. 400 Ejendomme, deraf ca. 100 Haver³¹²). Blandt Jordskyldsydere i 1562 nævnes ca. 60 Haandværkere. Men der har været en Del flere. Kun 1 Murmand giver Jordskyld, men Byen stillede undertiden flere Murmestre til Kongens Tjeneste, og paa tilsvarende Maade var det med

³⁰⁰) Reces 1537. ³⁰¹) Hbz. I, 222 f. ³⁰²) Emil Madsen: Jylland, S. 38. ³⁰³) l. c. og H. T. 2. I, 200 f. ³⁰⁴) C. IV's B. I, 68. ³⁰⁵) Mansa 260. Hbz. II, 311. ³⁰⁶) Hbz. II, 317 f. og 36 ff. ³⁰⁷) Aarhus Aarlig Skatteregister 1619. L. A. ³⁰⁸) Taksering over Aarhus Bys Byskyttehold. 1612. L. A. ³⁰⁹) Hbz. II, 320 f. ³¹⁰) Acta Jutlandica IV, 2., S. 96. ³¹¹) Jvfr. foran og Et Blik . . ., S. 31 f. ³¹²) Jordskyldsbogen 1562. A. a. 82. Aa. B. A.

andre Fag³¹³). Naar der saaledes har været en Del flere Haandværkere, end det ses af Skatteydertallet, og det samme kan være Tilfældet for andre næringsdrivendes Vedkommende, kan det skønnes, at der har været ikke faa flere Indbyggere, end Skattelisternes Tal alene lader ane, idet det ikke blot har været fattige og gejstlige og ikke faa andre, der enten ikke betalte Skat eller ikke deltog i enhver Skatteydelse. Forskellen mellem Tallet paa Jordskyldsydere og næringsdrivende har ikke været helt ringe. Nogenlunde svarer det maaske til Forskellen mellem Tallet paa Grundejere og Lejere. Naar der var 272 Gaarde med tilliggende privat Markareal i Aarhus 1559³¹⁴), og der var en Del Boder, Lejehuse, i Byen og ikke faa flere næringsdrivende end Grundejere, har Aarhus i 1560erne trods Tabet af den katolske Gejstlighed haft mange flere Indbyggere end før 1536. Og da Krigsvanskelighederne naaede Aarhus i 1627, har der ikke været synderligt færre Indbyggere end i 1560erne. Ikke mindre end 626 betalte Byskyttehold i 1625³¹⁵), deraf 94 Lejere. Da de øvrige 532 var Ejere, svarer de vel nogenlunde til de 300, der i 1562 gav Jordskyld af 400 Arealer, og saa vil det næppe være for højt regnet at sætte Byens Indbyggertal til godt 4000 i 1627. Der har i den Periode været en moderne Folkevandring til Byen³¹⁶), hvad senere skal ses, og den har bevirket, at Nedgang hurtigt har kunnet overvindes.

Som Aarhus voksede i Folketal, ændrede den sig paa anden Maade. Det bebyggede Areal blev større, og Byens Udseende forandredes i flere Henseender. Renligheden lod oprindelig meget tilbage at ønske. Christian III, der af Selvsyn kendte til Forholdene i den Retning, lod i Begyndelsen af sin Regeringstid udgaa en Forordning, hvori det hedder³¹⁷), »at der i Riget er stor Ulempe og Uskikkelighed, hvor vi fremdrage udi Købstæderne, . . . med ond Lugt, Stank og anden Del, hvilket ikke kommer af andet, end at Kirkegaarden ligger meste Parten ret op til Vejen, som man skal fremgaa, og døde Kroppe derudi begraves, og deraf kommer stor Stank og ond Lugt, hvoraf Pestilens og anden svar Sygdom har sit rette Udspring og Fremgang. . . . Thi ville vi nu herefter, at udenfor hver Købstad skal oplades et bekvemt Sted, hvilket kan omgærdes eller ommures og holdes i Form, og skal den menige Mand, som dør, udføres af Byen og der begraves, baade naar Pestilens er og anden Tid, og ikke begraves paa andre Kirkegaarde inden Købstaden. Sammeledes skal der gøres en Rakkerkule for hver Købstad, og der skal al anden Aas, baade af døde Svin og andet Kvæg, og al anden Urenlighed indføres.« Byraadet skulde paase, at det skete, og sørge for, at Gaderne blev brolagte og holdt rene.

Det var dog lettere sagt end gjort. Kongen maatte gentage Forordningen. I 1548 befalede han hvert Byraad at holde Byen ren og hver Lørdag lade

³¹³) K. B. passim. Hbz. passim. ³¹⁴) Hoffmeyer 177, 185. Pont. IV, 101. ³¹⁵) Aarhus byes Mandtal paa Byesskøtterhold 1625. L. A. ³¹⁶) Borgerskabsbogen. Jvfr. H. T. 6. II. 215 og Acta Jutl. IV. 2., S. 17 og 96. ³¹⁷) Reces 1537.

alle Stræder og Gader feje, saaledes at hver Mand skulde feje for Hus og Gaard og fjerne Skarnet til en bekvem Plads uden for Byen. Byraadet skulde lade lægge gode Broer og Gader med Sten, baade inden og uden Byen, saa vidt dens Areal rakte. Forsømmelige Borgere skulde pantes og straffes for Ulydighed, eventuelt skulde Borgmester og Raad staa til Ansvar³¹⁸). Det lød lidt skrap, og Meningen var tydelig nok. Men gamle Vaner lod sig ikke saa let udrydde. Byens Luft blev sikkert ved at være »ond« som andre Byers³¹⁹), men et Par Ting tyder dog paa en Smule Bedring i Aarhus. Ikke længe efter findes en Gade med Navnet Raaddengyde³²⁰), sikkert kaldt saaledes, fordi Affaldspladsen laa nær ved den³²¹), som det sikkert ogsaa var Tilfældet med Skidengyde og Skidenstræde. Selv om hverken deres Navn eller Lugt var videre appetitlig, vidner de dog om en Slags Renlighedssans, idet Borgerne har sørget for at faa det værste Skarn væk fra Huse og Gader. Navne som de nævnte fortæller da om Byens Grænsers Plads i en længere Periode. Om Gadernes Brolægning taler Betegnelsen Stenpikker. Der var i det mindste to saadanne Brolæggere i Aarhus 1562³²²). Der kom Forbud mod at kaste Skarn i Aaen³²³), og i 1622 havde Byen ikke faa Udgifter³²⁴) til Brolægning og Renholdelse. Pikning blev dengang lagt i hele Gader, f. Eks. Vestergade, Skarnkister anbragtes, og mange Gange fik Kvinder Betaling for at skovle og feje Skarn, især paa Torvegade og Emmervad, engang var ikke mindre end 24 Personer samtidig sat til at skovle paa Torvet, mens Vognmænd kørte Dyngerne bort, saa efterhaanden havde man lært at gøre ikke saa lidt for Gadernes Renholdelse. Noget hænger det maaske sammen med en bedre Byggeskik.

Borgerne kom ind paa at bygge bedre Huse. Borgmestergaarden i Den gamle By er et af Beviserne derpaa. Selv om de fleste Bygninger ikke kunde maale sig med denne Gaard, synes det dog givet, at man var kommet saa vidt, at Husene var af Bindingsværk paa Stensokkel, siden det kun blev Bønder forbudt at bruge Bulfjæle og jordgrave Stolper³²⁵). Brandlidte Borgere har i 1541 kunnet faa baade Sten og Tømmer til nye Huse gratis, da Kongen forærede »Sten og Tømmer og anden Del, som findes i St. Jørgens Kirke og Kloster i Aars« til Byen til Nedbrydning og Uddeling som Byggehjælp³²⁶). Træ var blevet for dyrt til at anvendes saaledes, at det hurtigt raadnede. Riis Skov har ikke været tilstrækkelig til Byens Forbrug³²⁷).

Tagene var vel overvejende af Straa, selv om man før 1500 havde anvendt Tegltag ogsaa paa private Bygninger³²⁸). Efter et Par Brande i 1540erne saa Christian III sig foranlediget til at befale, at Gaarde, Huse, Stalde og Boder i Aarhus skulde tækkes med Tegltag³²⁹). Skønt Forsømmelse i den

³¹⁸) D. M. 4. I, 345. ³¹⁹) Se f. Eks. Hugo Matthiessens Bøger: Gamle Gader og Torv og Hærstræde. ³²⁰) Hbz. I, 167, 171, 174. ³²¹) Gamle Gader 65, 140. ³²²) Hbz. I, 165, 170. ³²³) I. c. 1581 ⁹/₇. ³²⁴) Kæmnerregnskab 1622. L. A. ³²⁵) D. S. V, 376. K. B. 1554 ²⁸/₁₀. ³²⁶) D. K. 1541 ⁵/₁₁. ³²⁷) Hbz. 1579 ¹⁰/₁. ³²⁸) I. c. 1490 ⁹/₁₀. ³²⁹) Hbz. 1546 ²⁸/₃, jvfr. 1541 ⁵/₁₁, 1542 ²/₆, 1546 ⁴/₄.

Retning skulde straffes med store Bøder, blev Befalingen ikke tilstrækkeligt efterkommet. En stor Brand hærgede Byen 1556³³⁰), og en ny Ordre paabød Raadet at paase, at Husene nu blev tækket med Tegltag, da Taget ellers vilde blive brudt af. Der var saa megen Alvor i Forordningen, at Borgerne forstod, at nu skulde det være, men da de ikke kunde faa Sten før det følgende Foraar, bad de om Udsættelse saa længe, idet de lovede at bestille Sten i Holland eller andetsteds. De fik Udsættelsen paa Betingelse af, at Sagen blev bragt i Orden til den lovede Tid³³¹). Regeringen havde ikke tabt Sagen af Syne siden 1546. Forbud mod Skorsten i straataekte Huse var udstedt 1554³³²). Ved Ejendomsoverdragelse maatte Køberne gaa ind paa den Forhæftelse, at Ejendommen skulde holdes vedlige med »god Købstadbygning og Tegltag«³³³). Saa lange Tidens Bestræbelser har vel hjulpet noget, og maaske har det bidraget til Sagens Fremme, at Borgerne fik Lov at benytte Aarhusgaards Teglværk³³⁴). Givet er det dog, at det ikke har battet tilstrækkeligt, for Kongen maatte atter tage bister Mine paa og befale alle Halmtage nedtaget inden 1. Maj 1584, og da de laa urørte et Aar derefter, fik Lensmanden Ordre til at lade alle Halmtage afbryde og paalægge Borgmestrene og Byfogeden at føre Tilsyn med, at ingen tækkede med Langhalm. Skete det alligevel, skulde de skyldige straffes³³⁵). Der kan næppe være Tvivl om, at Bestemmelserne har hjulpet, for ikke faa Borgere havde Raad til at efterkomme dem, men mange Huse og vel de fleste blev ved at være straataekte, siden det var saaledes i andre Købstæder til efter 1800. Sidst i Perioden havde dog saa ringe et Hus som Bøddelens Tegltag³³⁶), men det var ganske vist en Bygning, Kommunen havde Ansvar for.

De vigtigste Erhverv i den Tids Aarhus var som før Landbrug, Haandværk og Handel. At Landbrug stadig spillede en Rolle, er tydeligt. I Byens Marker var tre dyrkede Vange, Møllevang, Skovvang og Vorregaards Vang. De deltes henholdsvis i 1568, 1578 og 1559 hver i 272 Arealer hørende til 272 Gaarde i Byen³³⁷). Selv om de saaledes var udskiftede til private Ejere, har Driften været fælles omtrent som i Landsbyerne. Om Vangene vides det, at de senere dyrkedes i 2 Indtægter med tre Aars Brug og tre Aars Hvile³³⁸), og muligvis har det været saaledes ogsaa paa denne Tid. Med Oldjorden, Enge og Skov var Byens Tilliggende vist ca. 1730 Tønder Land, hvoraf de tre dyrkede Vange udgjorde omved to Trediedele³³⁹). Antages det derefter, at der hver Sommer stod Korn paa henvend 600 Tdr. Land, har der været godt et Par Tdr. Land Kornareal deraf til hver af de 272 Gaarde. Det vil sige, at kun faa har avlet mere Brødkorn og Ølkorn end til Husholdningsbrug. En Del af Jorderne var lejet ud til udenbys boende³⁴⁰). I vanske-

³³⁰) l. c. 1556 ¹⁰/₈. ³³¹) K. B. 1561 ²¹/₁₁. ³³²) K. B. 1554 ²¹/₀. ³³³) K. B. 1555 ⁴/₅, 1560 ²⁰/₁₂, 1575 ¹/₂, jvf. Hbz. 1573 ¹⁴/₁. ³³⁴) K. B. 1573 ¹⁰/₃. ³³⁵) K. B. 1585 ¹/₅. ³³⁶) Kæmnerregnskab 1622. L. A. ³³⁷) Hofman II, S. 27 f. og III, S. 189 f., jvfr. Markbog 1683, M. A. ³³⁸) Markvedt. 1688, Protok. D. a. 1, Aa. B. A. ³³⁹) Hoffmeyer I, S. 177 f. ³⁴⁰) Div. Dokum. 1685-1759, Nr. 6 (eft. Vangbøger fra 1558) Rentekammerets Ark., Aarh. og Ribe Stifters Kontor, R. A.

lige Aar kunde der da være Fare for, mere end i Landsbyerne, hvor der til hver Gaard vel avledes 20 Gange saa meget som til en Købstadgaard, at Jorderne ikke blev besaaet, saa Byen kom til at mangle Korn³⁴¹). Det er naturligt af den Grund, at dens Marker ikke var større end manges Landsbys, medens Befolkningen var mange Gange større. At Kornavl dog har spillet en Rolle, ses af, at der dyrkedes baade Rug og Byg og Havre. De forskellige Leverancer³⁴²), Aarhus ydede i Naturalier, viser det. Naar Byen sendte store

Hjørnet af Mejlgade og Tværgade.
Opført kort efter 1600. Nu Tekstmuseet i Den gamle By.

Mængder af Brød til Soldaterne i Syvaarskrigen, vidner det om Rugavl saavel som Navnet Rugbjerget, og Jens Rughalms³⁴³) Navn leder Tanken i samme Retning. At Byg avledes, ses af, at hvert Aar skulde Borgerne levere som Afgift alene af Vorregaards Mark ikke mindre end 1 Læst Byg³⁴⁴). Ølproduktionen tyder paa Bygavl saavel som det, at der var en Del Bryggere³⁴⁵) i Byen, og at Bryggeredskaber ansaas for nødvendigt Indbo³⁴⁶). At Havre dyrkedes er lige saa sikkert³⁴⁷). Det siges direkte, at Borgerne pløjede og saaded³⁴⁸), og at Markjorderne har været anset for værdifulde, fremgaar af Byens Bestræbelser for at sikre sig Vorregaards Mark, som Frede-

³⁴¹) D. M. 4. I, S. 192. 1546. ³⁴²) Hbz. 1565 ¹⁷/₁₂, 1566 ¹⁵/₈. K. B., passim, jvfr. foregaaende Afsnit om økonomisk Udvikling. ³⁴³) K. B. 1578 ²⁰/₁₁, 1624 ²⁶/₈. ³⁴⁴) Hbz. 1542 ²/₆. ³⁴⁵) Hbz. passim. Forskellige Skattesager 1612—65, L. A. ³⁴⁶) Hbz. 1548 ²²/₂. ³⁴⁷) Hbz. II, S. 197. K. B. passim ³⁴⁸) Hbz. 1559 ¹⁸/₄.

rik II helt overlod den³⁴⁹), og af en for Byen heldig Strid om en Æblehave i Bymarken³⁵⁰) foruden af forskellige andre Omstændigheder³⁵¹). At Kornpriserne var stigende Perioden igennem har styrket Interessen for Agerbruget.

Indtægt af Husdyrbrug har Borgerne ogsaa haft. Ogsaa for dettes Vedkommende giver Leverancerne flere Vink. Dertil kommer, at Fædrift og Uddrift omtales³⁵²), og at der nævnes en Fæggyde³⁵³), ad hvilken Kreaturer har trasket til Mark eller Fold. Desuden var der Hyrder, voksne Mænd, til at vogte Kreaturerne paa Marken. Naar en Mand kaldes Brobjerg Hyrde³⁵⁴), har der dengang, 1562, været i det mindste en Hyrde til³⁵⁵), og senere træffes en Morten Hyrde i Havgyden og Per Hyrde³⁵⁶). Om Kvægbrug minder vel ogsaa det, at forskellige var interesseret i at udføre Græsøksne, Faarekød, salt Kød m. m.³⁵⁷), og et godt Bevis paa Kvægbrugets Betydning er det, at Kvægfolden gjordes i Stand³⁵⁸). Som Hyrder førte Tilsyn med Kvæget, var der Vangvogtere til at føre Tilsyn med Mark og Skov. De skulde paase, at Gærderne var i Orden og Leddene ikke af Lave, lyse Udgangsfæ af Marken ved Saatid og i det hele holde Øje med, hvad der forefaldt³⁵⁹). I 1622 nævnes to Vangvogtere, og der forekommer Vendingen: begge Vangvogterne³⁶⁰). Leverancerne af Flæsk tyder paa Svinehold, og det vides, at Hospitalet havde Svin, der gik paa Olden i Skove til Skanderborg Slot³⁶¹).

En Del af Jorderne benyttedes som Haver. I Jordskyldsbogen og forskellige andre Steder³⁶²) omtales baade Abildgaarde og Humlehaver, den almindeligste Betegnelse er dog blot Have. At der ikke som før nævnes mange Humlehaver, hænger vel sammen med Humleindførselen³⁶³). Omved 300 Haver nævnes i Jordskyldsbogen. Deres Beliggenhed var dels i Byen og dels uden for Portene. Inden for Plankerne laa de især paa Volden, Nørregrave og Søndervold og i Kanten af Bebyggelsen især uden for Portene og paa Mølledæmningen, Nord for Byen ved Teglgården³⁶⁴) og Syd for ved Selkær og paa Brobjerg. Det ser ud til, at alle ledige Jordstumper udnyttedes, og at det har kunnet betale sig, for baade Byens velhavende Mænd og jævne Folk som Bysvende havde Haver, og det skønt Afgiften af dem ikke var helt ringe, men svarende til almindelig Dagløn for flere Dage³⁶⁵). Interessen for Havedyrkning ses ogsaa af, at der nævnes flere Podemænd, Gartnere, i Byen samtidig³⁶⁶).

Riis Skov fyldte en stor Del af Byens Jordtilliggende. En Tid synes den ikke at have været saa meget bevendt som ønskeligt, siden Bøge maatte

³⁴⁹) Hbz. 1561 $\frac{7}{12}$ Jvfr. 1542 $\frac{2}{6}$ og 1559 $\frac{18}{4}$. ³⁵⁰) Hbz. 1553 $\frac{28}{10}$. ³⁵¹) Hbz. I passim og II, 1626 $\frac{26}{5}$. ³⁵²) Hbz. 1542 $\frac{2}{6}$. ³⁵³) Hbz. I, 166. ³⁵⁴) Hbz. I, 171. ³⁵⁵) Jvfr. Hoffmeyer I, 190, II, 50. ³⁵⁶) Forskellige Skattesager 1612—65. L. A. ³⁵⁷) K. B. passim. ³⁵⁸) Kæmnerregnskab 1622. L. A. ³⁵⁹) Kæmnerregnskab 1622. L. A. ³⁶⁰) Kæmnerregnskab 1622. Jvfr. Hoffmeyer II, 49 f. ³⁶¹) Hbz. 1574 $\frac{22}{10}$. ³⁶²) Hbz. I passim. K. B. passim. ³⁶³) K. B. 1554 $\frac{21}{11}$, Jvfr. Hbz. 1601 $\frac{7}{4}$. ³⁶⁴) K. B. 1553 $\frac{28}{10}$. ³⁶⁵) Efter stærk Prisstigning fra 1562 til 1622 var alm. Dagløn 2 Sk., at dømme efter K. R. 1622. Mindste, men langt fra alm. Haveafgift 1562 var 2 Sk. ifølge Jordskyldsbogen. ³⁶⁶) Forsk. Skattesager 1612—65. L. A.

skaffes andetsteds fra til Havnens Udbedring³⁶⁷). Brandene i Byen har vel bidraget til, at den blev forhugget, naar Tømmer skulde skaffes til de nye Bygninger³⁶⁸). At Riis Skov dog omkring 1600 var af ikke ringe Nyttевærdi, ses deraf, at der i 1622 foregik megen Træfældning i den. Gang paa Gang udbetaltes da Løn til Karle for Hugst i Skoven saavel som til Savmand og Vognmand, Bysvend og Vangvogter for Arbejde og Kørsel og Tilsyn. Under-tiden fældede ikke mindre end 18 Karle ad Gangen Træer i Skoven, hvor man fik Stave til Havnen, Bolværkspæle, foruden Planker til Hegn og Stænger til Gærder³⁶⁹). Men maaske har Hugsten været noget for stærk, for inden længe kneb det at holde Havnen i Orden med det, Skoven kunde yde, saa Ege maatte skaffes fra Kalø Len³⁷⁰). Til Gærder om Haver og Vange og By og til Brændsel paa Husenes Arner har Skoven maattet afgive en Mængde Materiale, og derved har den været af stor Betydning.

Der var mange Haandværkere i Aarhus³⁷¹). Det hid-satte Skema kan vise det. Paa det er opført Personers Erhverv, angivet ved Slutningen af Perioden³⁷²). I forskellige allerede citerede Arkivalier³⁷³) og andre Kilder nævnes flere erhvervsdrivende som Slagtere, Læstemagere, Brevmænd, Notlere, Smørkræmmere, Bogbindere, Remsnidere, Rebslagere, Møntmestre, en Knivsmed, en Kurvemager, Teglstryger, Sejermager, Plattenslager, Saltbrænder, Orgelmester, Hestekøber, Røgter, Hakkelsemand, Hjultrykker, Soldmand, Destillierer, Bogtrykker, Tøffelmager, Overskærer, Apotekere med flere og dertil Bestillingsmænd som en Grindmand, Hyrder, Vangvogtere, Bysvende, Vægttere, Bøddel og Rakker foruden flere af samme Slags som de i 1625 nævnte og f. Eks. en Ringdegn. I visse Tilfælde ses, at der var flere af samme Slags end de paa en eller anden Skatteliste opførte, saaledes at det kan konstateres, at ikke alle næringsdrivende var sat i Skat. I Kæmnerregnskabet 1622 nævnes ikke mindre end 8 Skippere, som Kommunen ydede Godtgørelse, og sandsynligvis har der været mange flere³⁷⁴), men de er ikke alle paa Skattelisterne for dette Aar, og i 1625 opføres kun een³⁷⁵). Paa samme Maade er det med Gravere, d. v. s. Jordarbejdere. En Sammenligning mellem Registret over Ydere af almindelig Skat og over Ydere af

Malm-potte.
Formentlig oprindelig
i Borgmestergaarden.
Den gamle By.

³⁶⁷) Hbz. 1579 ¹⁰/₁. K. B. 1553 ¹⁰/₁₀. ³⁶⁸) Jvfr. D. S., V, 376. ³⁶⁹) K. R. 1622. L. A. ³⁷⁰) Hbz. 1634 ²¹/₂, jvfr. 1626 ⁶/₈ og 1627 ⁷/₅. ³⁷¹) Borgerskabsbogen, L. A. Forsk. Skattesager 1612—65, L. A. Lavsprotokoller, Den gamle By. ³⁷²) Aarhus Bys Mandtal paa Byskyttehold 1625, L. A. ³⁷³) Indeholdt i Pakken: Forskellige Skattesager 1612—65, L. A. ³⁷⁴) Arant Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed. 1656, S. 141. I K. R. 1635, Aa. B. A., nævnes 50 aarhusianske Skippere foruden nogle fremmede. ³⁷⁵) Mandtal paa Byskyttehold 1625. Skolegade er ikke opført i dette Mandtal, men dets ca. 20 Skatteydere er regnet med under Kannikegade, der er opført med lige saa mange, som denne Gade og Skolegade tilsammen rummede iflg. de øvrige citerede Arkivalier fra Forskellige Skattesager.

Næringsdrivende 1625	Kannikegade	Mejlgade	Havgade	Fægde	Studs-gade	Graven	Badstue-gade	Immervad	Ved Aaen	Fiskergade	Brobjerg	Folmersgyde	Vestergade	Møllesten	Bag Klostret	Guldsmedgade	Volden	Rosengade	Torvegade
Aalmænd										1									
Arbejdere					1	3									1			1	
Arbejdskarle		1			1														
Baadsmænd	1				1	1				1							1		
Bagere		1			2						1					1			
Bartskærere								1					1						
Blytækkere					1														
Broksnidere	1																		
Bryggere						1													
Buntmagere	1							3	2										
Bydemænd										1									
Bødkere		1			1	1	1		1	2					1				
Bøssemænd	1									1	1	1							
Dragere										3									
Drejere													1						
Feldberedere									1		1	1			1				
Fiskere					1														
Glarimestre									1		1								
Gravere						1													
Grovsmede																		1	
Grydestøbere														1					
Guldsmede	1							1					2						
Handskemagere													2						
Hattemagere					1						2		3						
Hattestafferere																			1
Hjulmænd					3														
Hummelmænd												1							
Kalkslagere						1				1									
Kandemænd		1																	
Kandestøbere		1																	
Kedelførere	1																		
Kedelsmede											1								
Klejnsmede	1				1								1		1		2		
Kokke									1	1	1								
Kræmmere		3						1			1		2		1				
Kældersvende												1							

Næringsdrivende 1625	Kannikegade	Mejlgade	Havgade	Fæggyde	Studs-gade	Graven	Badstuegade	Immervad	Ved Aaen	Fiskergade	Brobjerg	Folmersgyde	Vestergade	Møllestien	Bag Klostræt	Guldsmedgade	Volden	Rosensgade	Torvegade
Leppere																1			
Malere	1															2			
Murmænd						1	1		1		2	2	1			1			
Møllere											1	1							
Pikkemænd									1										
Podemænd												1				1			
Pottmagere																2			
Sadelmagere											1								1
Savmænd					1		1									1			
Sinkelmagere ...		1																	
Skibsbyggere										1									
Skipperne										1									
Skomagere	2	1			2					1	1		2		5	3			
Skræddere	2	3			3	1	2		1	2	1	1	6				1	1	
Skustere							1												
Smede					1	1						1							
Snedkere	3	3			3		1			3	1		1				1	1	
Soldater					1														
Spillemænd										1									
Stenhuggere											1								
Styrmænd										1									
Svarfere																	1		
Sværdfe-gere											1								
Sykoner			1																
Trommeslagere..	1																		
Tømmermænd ..					1	7	2			1			1						
Vognmænd	1	1								1						1			
Vævere	1	1		1	1	2	1			3		1		2			1		

Forskud viser, at de sidste var lidt flere end de første. Forskud³⁷⁶⁾ paalignedes med smaa Beløb, de fleste paa 4 eller 8 Skilling, og indbragte knap halvt saa meget som den almindelige Skat³⁷⁷⁾. Nogle blev helt fritaget for Skat, andre ydede kun Forskud, nogle betalte baade Forskud, almindelig Skat og Jordskyld.

³⁷⁶⁾ Jvfr. H. T. 7. III, S. 171 f ³⁷⁷⁾ Se Skattereg. 1619 og 1622 og Forskudsreg. for de samme Aar, Forsk. Skattesager 1612—65, L. A.

Af Skemaet ses, hvorledes de forskellige Haandværkergrupper var fordelt i Byen, og det bliver deraf klart, at de ikke boede Faggruppevis, f. Eks. alle Vævere i samme Gade. En Rest af det gamle Forhold er der dog maaske at spore deri, at forholdsvis mange af Søens Folk holdt til i Fiskergade og forholdsvis mange Tømmermænd ved Graven—Badstuegade—Studsgade, hvor Trælagre kunde ligge forholdsvis brandsikkert i Regionerne ved de mange smaa Haver paa Byens gamle Grænse dør. At Pottemagere, der arbejdede ved aaben Ild, holdt til bag Klosteret, er naturligt, og Feldberedere og Buntmagere, der brugte Vand til Skindbehandlingen, holdt lige saa naturligt mest til nær Aa og Bæk.

*Fragment af
bronzestøbt Kniv-
skaft forestillende
en antik Kriger.
Fundet i Bispegaardens
Have, syd for
Domkirken.
Den gamle By.*

Efter Befolkningstallet³⁷⁸⁾ var Mejlgade størst i 1625 og de foregaaende Aar med omved 85 Skatteydere. Næsten lige saa stor var Fiskergade med ca. 75, Vestergade havde ca. 65, og derefter kom Studsgade med ca. 55 Skatteydere. »Ved Aaen« var Betegnelsen for Aagade, hvor godt 25 Ydere havde til Huse. Mindst var Møllegade med 2 og Havgyde og Fægyde med omkring 5. Særlige Forhold gør sig gældende for Folmersgyde. Snart findes dens Beboere paa Listen over Brobjerg, snart delvis og snart ikke. Skatteregistret 1622 regner med 29 i Folmersgyde og 39 i Distriktet Brobjerg, men Forskudslisten samme Aar har 6 det første Sted og 65 det sidste. Baade de enkelte Navne og Totalsummen viser, det er de samme Skatteydere, der er Tale om. Den lille Forskel i den samlede Sum fremkommer ved, at Forskudsansættelsen her som i de øvrige Gader skraber nærmere Bunden end Skatteregistret. Det hele tyder paa, at Folmergyde, der dog nævnes 1588³⁷⁹⁾, først nu var ved at faa Gadepræg, et af Tegnene paa Byens Vækst dengang.

Uden Tvivl har det været til Gavn for Aarhus, at næsten ingen Haandværkere maatte virke paa Landet³⁸⁰⁾. At Forordningen derom er blevet efterlevet, tyder saavel det store Tal af borger-skabssøgende paa som Oplysninger om Enkeltpersoner blandt dem i Aarene 1536—50. En stor Del af dem kom fra Omegnen, hvad deres Navne tyder

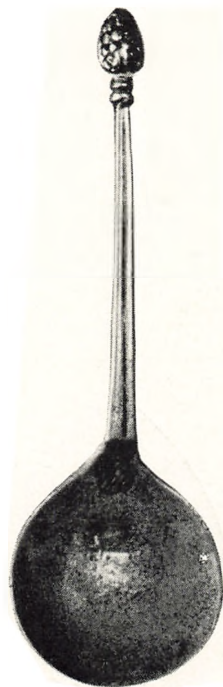
*Sengotisk Lysestage.
Fundet ved Gaderegulering om-
kring Sortebrødrekloster.
Den gamle By.*

³⁷⁸⁾ Forskellige Skattesager fra 1612—65. L. A. ³⁷⁹⁾ Hbz. I. 219. ³⁸⁰⁾ Reces 1537.

paa³⁸¹). Da Mikkel Smed fik Borgerskab 1538³⁸¹), maatte han forpligte sig til at flytte til Byen og skatte og skyldte med sine Medborgere. Men en saa hastig Tilflytning som den skete betød skarpere Konkurrence, og man kan se Aarhusianernes Uvillie mod det af den Bestemmelse, som Byraadet og de 24 Mænd traf i 1550, at ingen skulde kunne faa Borgerskab i Byen, før han i tre samfældige Aar havde haft Tjeneste hos Borger, med mindre han giftede sig med en Aarhusianerinde og gav ekstra høj Borgerskabsbetaling efter Byraadets nærmere Bestemmelse. At dette Reglement skulde overholdes, fremgaar af, at det paany fastsloges et halvt Aar senere³⁸²), og at det virkelig blev overholdt, tyder det paa, at der i de følgende Aar gaves færre Borgerskabstildelinger. Forøvrigt havde vel Overgangsperioden været længe nok, da Tilgangen søgtes bremset i 1550, til at Kongens Befaling kunde være sket Fyldest.

Skønt Byens Haandværkere var blevet kede af Indvandringen af Konkurrenter, havde Situationen dog sine lyse Sider. Især Præster og Storbønder fik flere Ærinder i Købstaden end før, og at Aarhushaandværkerne havde et aabent Øje for Betydningen heraf, viser sig ved, at de saa skævt til den, der drev ulovlig Haandværkervirksomhed paa Landet. Niels Kedelsmed, der havde gjort det en halv Snæs Aar, havde mistet sit Borgerskab af den Grund, og da han ønskede at faa det tilbage, maatte han punge ud med ikke mindre end 30 Daler eller femten Gange det normale Beløb til Straf for ulovlig Konkurrence og Skattesnyderi³⁸³) ved ikke at deltage med de andre Borgere i Byens Tynger. Morten Sørensen, der havde drevet Forprang i Landsbyerne, maatte i 1563 love at lade det være³⁸⁴).

At Aarhushaandværkere solgte deres Produkter i andre Købstæder, fandt de naturligt, og at de leverede Ting til Herregaarde og Slotte vidt omkring i Landet vides. Nederlænderen Giert van Groeningen, der var Borger i Byen, leverede i 1570erne Stenhuggerarbejde til Kronborg Slot³⁸⁵). Den Ligsten af belgisk Kalksten, der nu staar i Højslev Kirkes Kapel og minder om Bjørn Kaas til Staarupgaard, er muligvis tilhugget af den samme Mand, siden den synes udført paa et Værksted i Aarhus i Begyndelsen af 1580erne. Muligvis gælder det samme Højslev Kirkes Prædikestol fra 1585³⁸⁶). Og naar der er Tale om Aarhushaandværkere, ligger det nær at erindre, at den bekendte

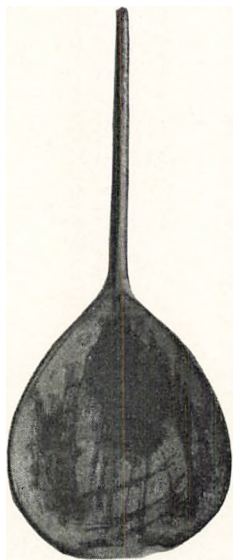

*Messingske
fra ca. 1620.
Fundet i Rosen-
holm Voldgrav.
Den gamle By.*

³⁸¹) Borgerskabsbogen. ³⁸²) Hbz. I, S. 248. ³⁸³) Hbz. I, S. 248, jvfr. 246. ³⁸⁴) Borgerskabsbogen. ³⁸⁵) Hbz. 1573 ³/₂. Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere. 1911, S. 70. ³⁸⁶) Skivebogen 1935, S. 56 f.

Billedsnider Mikkel van Grønningen i Hornslet muligvis er Søn af Gert og kan have haft Del i det Arbejde, der udgik fra Gerts Værksted i Aarhus³⁸⁷). I alle Tilfælde er der leveret Kvalitetsarbejde fra Stenhuggere her.

Til Varetagelse af Haandværkernes Interesser virkede Lavene, der vel blev ophævede ved kongelig Forordning 1613³⁸⁸), fordi de opskruede Priserne og hindrede Tilgang af ny Mestre ved Forøgelse af Indmeldelsespenge

*Bronceske fra
Reformationstiden.*
Fundet ved Gravning
i Kannikegade 17.
Den gamle By.

med mere, men snart igen tillodes³⁸⁹), saa de har været af Betydning praktisk talt hele Perioden, kun skindøde en kort Tid. Smedelavet og Smedelavets Gaard³⁹⁰) omtales flere Gange, og Lavets eksisterende Protokoller kendtes af Hübertz tilbage til 1575³⁹¹). Skomagernes Lavshus nævnes ogsaa i denne Tid³⁹²), i det mindste senere var der flere andre Lav³⁹³), og Bagerlavets Vedtægter er bevarede i den Form, de fik 1621³⁹⁴). Dette Lav har været mere ensartet end andre, bestaaende kun af Bagere³⁹⁵). Lavsreglerne skulde sikre Mestrene Rettigheder ved at fri dem for Konkurrence til daglig for Eksempel fra Oplandets Bønder og Møllere og fra en Del Kvinder i Byen. Dog maatte Bagerenker og andre Enker efter Mænd med Borgerskab bage og falholde Brød, og paa Markeder maatte fremmede sælge den Vare. Til Gengæld for Rettighederne skulde Bagerne levere godt, forsvarligt Brød til Afsætning i deres Huse og ved Borgporten til en rimelig Pris, som kontrolleredes af Raadet, Fattigfolk til Gavn. Smedelavets Protokoller viser, at alle Slags Smede og Metalarbejdere var Medlemmer, men foruden dem enkelte andre som Remsnidere og

Feldberedere, saa Lavet har været baade stort og vigtigt. Det samme maa formodes om Skomagerlavet, baade fordi dets Lavshus nævnes, og fordi der var mange Skomagere. Siden Købmændene var en vigtig Befolkningsklasse, har Kræmmerlavet ogsaa været vigtigt. At der var et saadant Lav, ses af Rasmus Thestrups Optegnelser fra 1654, idet han omtaler, at han 1609 gav Kræmmerpenge til Lavets Oldemand Peder Christoffersen³⁹⁶). Lavets Hus har vel været det saakaldte Kræmmerhus ved Aaen. Det omtales flere Gange³⁹⁷).

For at blive Medlem af et Haandværkerlav maatte man først være Mester. Men før det kunde naas, maatte en Lærlingetid og en Svendetid udstaaes og

³⁸⁷) Chr. Axel Jensen, anf. St. ³⁸⁸) C. C. D. 1613 ¹⁰/₆. Historiske Meddelelser om København 2. III, S. 82 f., 88 f., jvfr. S. 106. Jvfr. J. S. 3. III, S. 453 f. ³⁸⁹) C. C. D. 1621 ¹⁰/₁₂. ³⁹⁰) Hbz. I-II, passim. K. B., passim. Forskellige Skattesager 1612—65, L. A. ³⁹¹) Helge Søgaard i J. S. 5. III, S. 366 f. Hbz. II, S. 274 ff. ³⁹²) Hbz. 1553 Dec. ³⁹³) En Oversigt findes i »Aarhus«, S. 33 ff. ³⁹⁴) A. a. 148, Aa. B. A. Hbz. II, S. 39—45. ³⁹⁵) Helge Søgaard: Aarhus Bagerlav. 1934. ³⁹⁶) Hbz. II, S. 312, jvfr. S. 316 og 324. ³⁹⁷) Hbz., passim.

Svendestykke og Mesterstykke laves. Lærlingebreve, Svendebreve og Mesterbreve fra lidt senere Tid findes der mange af i Lavsprotokoller i Den gamle By i Aarhus.

Lavene, som skulde virke i Medlemmernes Interesse, var i en vis Henseende ogsaa til Publikums Gavn. Deres Regler om Produkternes Kvalitet var en Garanti over for Kunderne. At finde den rette Pris ansaas ikke for en Sag mellem Køber og Sælger, men for en vigtig Opgave for Byraadet³⁹⁹). Derved styrkedes Bestræbelserne for, at Kvaliteten skulde være god. Sløseri i den Retning kunde føre til tvungen Prisnedsættelse. Raadet maatte se paa alle Borgeres Interesse. Og skulde det ske, at Lavsmestre og Raadsmedlemmer blev enige om en for høj Pris, var der dog Farer for Producenterne. Køberne kunde holde sig tilbage, til Markedstid indtraf, da fremmede mødte frem med deres Varer³⁹⁹), eller Regeringen kunde give Konkurrenter Adgang til Vareafsætning i Byen ogsaa uden for Markedstiden. Skomagerne fik en Novemberdag 1609 paa Raadhuset den kedelige Besked, at Kongen havde givet Skomagere baade fra det øvrige Land og fra Udlandet Lov til at sælge Sko og Støvler og andet Skomagerarbejde paa en bestemt Plads paa Torvet i Aarhus hver Onsdag og Lørdag, fordi Byens egne Skomagere tog ublu Priser⁴⁰⁰). Andre Haandværkere fik lignende Modvind at mærke, da Christian IV forsøgte at indføre Næringsfrihed for alle Haandværkere i Købstæderne⁴⁰¹), og selv om Forsøget glippede, var det dog ubehageligt for Lavene, og det staar som et Tegn paa, at de misbrugte deres Myndighed.

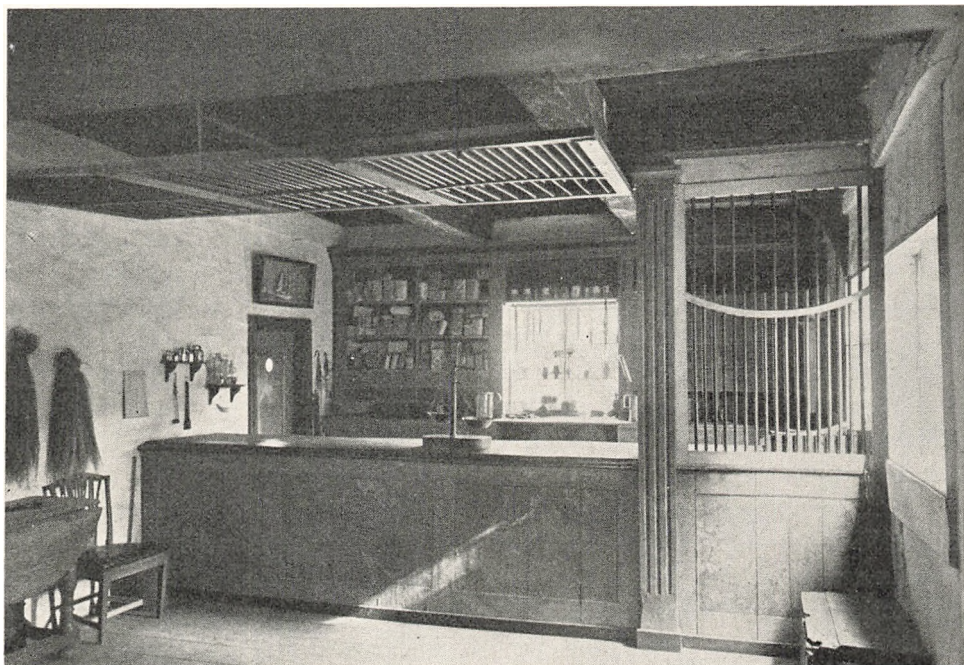
Varekontrol og Priskontrol var ikke Sikkerhed nok. For at ikke Sælgerne skulde skaffe sig ulovlig Fordel ved at bruge ukorrekt Rummaal og Længdemaal, forordnedes om den Slags. Byraadet fik Meddelelse om, at sjællandsk Alen skulde bruges, og et Eksemplar af Jern opbevares paa Raadhuset⁴⁰²). Om andre Maal forordnedes paa lignende Maade⁴⁰³). Mens disse Bestemmelser syntes rimelige nok, var det ikke saaledes med tilsvarende om Mønten⁴⁰⁴). I vanskelige Tider forringede Regeringen Pengestykkerne, saaledes at deres virkelige Værdi — Metalværdien — ikke svarede til deres paalydende. Mange havde da en Følelse af at have Retten paa

*Oblatbøsse i Frue Kirke.
Udført af Augustinus Jacobsen
i Aarhus 1595.*

³⁹⁸) Hist. Medd. om Kbh. 2. III, S. 82. ³⁹⁹) Se f. Eks. Fabricius: Horsens 414 og Hbz. 1542 ³⁹⁷/₇. ⁴⁰⁰) A. a. 131, Aa. B. A. jvfr. Hbz. II. 1609 ²⁹/₁₀ med Noten S. 19. ⁴⁰¹) Hbz. II, 1613 ¹⁹/₆ C. C. D. 1613 ¹⁹/₆ jvfr. C. C. D. 1621 ¹⁰/₁₂. ⁴⁰²) A. a. 135. Aa. B. A. 1613 ¹⁹/₆. ⁴⁰³) C. C. D., passim, f. Eks. om Tønden 1602 ¹²/₅. ⁴⁰⁴) C. C. D., passim.

deres Side, naar de forlangte Varer betalt i gammel Mønt og ikke i ny. Det fordrede en Omkalfatring af Begreberne, at to ulige store Sølvmængder skulde være lige meget værd. Et sligt Forlangende fra Regeringens Side syntes ubilligt. Selv om Kronen pukkede kraftigt paa sin Magt, var det vanskeligt at faa Folk til at bøje sig. Da Frederik II under Syvaarskrigen havde ladet slaa ny Mønt, Klippinge, fik Byraadet Ordre til at indskærpe — »fordi

Borgmestergaardens Krambod.
Den gamle By.

Vor Mønt endnu foragtes og ikke annammes i Køb og Salg for det Værd vi den foresat have« — at Kongens Klippinge skulde »gænge og gæve holdes«⁴⁰⁵). Efter samme Brev skulde Raadet opsætte en Galge paa Torvet, og hvis nogen fandtes, som foragtede Kongens Mønt, skulde det straks lade Vedkommende straffe paa Livet og i samme Galge ophænge »uden al Undskyldning«, saa at andre kunde »se derved og Vore Breve og Bud agte«. Forsømte Borgmestre og Raad Pligter i den Retning, vilde Kongen lade dem straffe som uhørsomme og ulydige. Den Besked var klar. Og Raadet sad den ikke helt overhørig. Aaret efter stod en Borgerenke, Anne Nielsdatter, anklaget i Raadstueretten for at have foragtet Kongens Mønt, som det ses af et Raadstuevidne⁴⁰⁶). En af Raadmændene, Dines Thøgersen, havde en

⁴⁰⁵) A. a. 84. Aa. B. A., dateret 1564 ²⁸/₄, men med galt Datum paaskrevet senere. ⁴⁰⁶) A. a. 86. Aa. B. A. Jvfr. Hbz. 1565 ¹¹/₈.

Finger med i Spillet, da Sagen blev rejst, men den officielle Anklager var Foged paa Aarhusgaard, Christoffer Pedersen, der saaledes har søgt at værne Kongens Interesser. Den Dag, Enken stod anklaget, sad Dines Thøgersen blandt Raadmændene, der sammen med Borgmestrene udgjorde Retten. Retsforhandlingerne afslørede et lille Komplot, der havde Ret efter Bogstaven.

Christoffer Pedersen havde siddet i Dines Thøgersens Hus »hos godt Selskab«⁴⁰⁷) og raflet eller paa anden Maade spillet om Øl, Mumme. Sammen med ham var vel Dines Thøgersen selv og Niels Dyrskov fra Aaby foruden Peder Dinesen fra Holstebro, som vandt en Kande Mumme fra Christoffer. Den skulde nu hentes hos Anne Nielsdatter. Først gik Niels Dyrskov efter den medbringende 16 Skilling Klippinge, men han kunde ingen Mumme faa. Saa blev Dines Thøgersens Pige Kirstine sendt af Sted med 20 Skilling Klippinge. Anne spurgte hende, hvem hun tjente, og sagde saa: »Vel véd Dines, at jeg ikke kan købe Mumme i Lübeck for Klippinge!« Tredje Gang sendtes Dines Thøgersens Dreng. Han havde 8 Skilling rund Mønt af den gamle Slags, og han fik Øllet. Men Anne blev opdaget, og nu var hun for Retten. Efter Kongens Bestemmelse stod hun til Hængning. Det vides ikke, hvordan det gik hende. Men det er næppe sandsynligt, at Naboer og Bekendte senere har set hende dingle i Galgen. Den Straf var for Mænd. Kvinder blev i Stedet for levende begravet.

Foruden at give et lille Indblik i en bestemt Sag i Datidens Aarhus kaster Dokumentet et lille Strejflys ind over handlendes Forhold i disse vanskelige Tider. Det var utvivlsomt rigtigt, som Anne sagde, at hun ikke kunde købe lübsk Øl for Kongens Klippinge. Et Par Træk tyder paa, at hun vidste, det gjaldt at være klar over, hvad Slags Folk man havde for sig. Niels Dyrskov, som hun ikke synes at have kendt, men blot betegnede som Bonde i Aaby, nægtede hun efter eget Sigende at sælge Øl til uden at se efter, hvad Slags Mønt han havde. Og Pigen Kirstine vilde hun have nærmere Oplysninger af, inden hun gav Besked, og i den klinger en Bebrejdelse mod Dines Thøgersen. Det var vanskeligt at vare sig, naar Uheld var ude. Og har det været vanskeligt for Ølkonen i sit Hus, har det ikke været det mindre for de handlende paa Torvet. Indførelsen af Klippinge har sammen med Krigens andre Følger generet meget en Overgang. Aarhus fik det at føle i saa høj Grad, at Kongen i 1567 indrømmede Byen Lempelser i Ydelser, der var paalignet den. Indkvartering og Pligttransporter var blandt det, han begrundede det med⁴⁰⁸).

Taget som Helhed har dog Næringslivet trivedes godt i Perioden fra Reformationstiden til Trediveaarskrigen under Prisernes Stigen til over det tredobbelte⁴⁰⁹). Til Hverdag solgte de handlende Varer fra deres Boliger.

⁴⁰⁷) godt = hæderligt. ⁴⁰⁸) K. B. 1567 6/8. ⁴⁰⁹) Scandia III. 2, 226. Dänische Wirtschaftsgeschichte, S. 136 f.

Brød falbødes med visse Indskrænkninger ved Dørene, og Udsalg af »godt forsvarligt Brød« var der i Borgporten⁴¹⁰). Eksempel paa Handel i Husene er Anne Nielsdatters omtalte Ølsalg. Kirstine Skald har efter sit Navn at dømmes været Ølkone. Skald var Betegnelse for Viborg Øl⁴¹¹). Fra 1582 faar Borgmestre og Raad Privilegium⁴¹²) paa at holde Vinkælder, medens det forbødes andre at sælge Vin ud af Huset i Kande-, Stobe- eller Pottetal. Privilegiet motiveres med, at fremmede, der kom til Byen, »for deres Penge ikke kunde bekomme nogen Vin, der god er«, men kun forfalsket. Andre maatte kun sælge større Portioner, en halv Ame, inden for Husets Vægge dog i et hvert Maal til eget og Gæsters Behov. Blandet Vin skulde overalt anses for en Uting. Borgmestre og Raad fik Ordre til at bekendtgøre et Forbud⁴¹³) mod at sælge blandet Vin. Det skulde ske baade ved Oplæsning paa Raadhuset og ved Opslag paa Raadhusdøren eller Kirkedøren og baade paa Dansk og Tysk af Hensyn til fremmede Vinhandlere. Vin og Vin var to Ting, nemlig Rinskvind og anden Vin. Disse to Slags maatte ikke føres i samme Forretning paa Grund af den »Uskikkelighed«, at Vin tit og ofte »forplumpes og forfalskes«. Og for at dette ikke skulde ske, fik en af Raadmændene den Bestilling mod Procenter in natura »udi det ringeste engang hver Maaned og ellers paa underskellige Tider om Aaret at visitere alle Vinkældere«, ogsaa med det Formaal at vurdere Vinen og fastsætte dens Pris, der saa opsloges paa Raadhuset til behageligt Eftersyn for Vinhandlere og eventuelt misfornøjede Kunder⁴¹⁴). Byens Forsyning med Vin droges der yderligere Omsorg for blandt andet derved, at der kom flere Vinkældere, saaledes fra 1607 en ny offentlig Kælder med fransk og spansk Vin og med Raadmand Peder Christensen som Indehaver⁴¹⁵). God Vin skulde der ogsaa være at faa hos Apotekerne. Saadan sømmede det sig ifølge Apoteker Anders Caspersens Beværterbevilling⁴¹⁶), efter hvilken han mod at føre »god ustraffelig Vin« maatte holde aaben Vinkælder og udsælge Vin baade i Ame- og Pottetal til en rimelig Pris, »da saadan Drik bør findes paa et Apotek«. Der blev saa stor Vinhandel i Byen, at en enkelt Mand ikke kunde overkomme Kontrollen. I 1619 og 1620 var Rasmus Thestrup Vinprøver »selv fjerde«⁴¹⁷).

Flaskeprop fra Aarhus,
ca. 1625.
Den gamle By.

Torvehandelen foregik hver Onsdag og Lørdag⁴¹⁸), efter gammel Skik ved Boder og Skamler paa Torvet, hvor de handlende opstilledes Faggruppevis, udsat for indbyrdes Kontrol saavel som for Byraadets Blikke bag Raad-

⁴¹⁰) Hbz. II, 45 og 305. ⁴¹¹) Suhms nye Saml. III, S. 188. ⁴¹²) Hbz. I, 1582 ¹⁹/₆. ⁴¹³) A. a. 112. Aa. B. A., dat. 1585 ¹⁶/₄, i en dansk og en tysk Tekst. ⁴¹⁴) Hbz. II, 1605 ²/₈. ⁴¹⁵) K. B. 1607 ¹²/₁₀. ⁴¹⁶) K. B. 1598 ²⁹/₃. ⁴¹⁷) Hbz. II, S. 317. ⁴¹⁸) Hbz. II, 1609 ²⁸/₁₀.

husets Ruder. Stadepladsen til den enkelte var meget lille, næppe ret meget større end den, hver Borger i Gøteborg raadede over paa Torvet i sin By, godt 1 Kvadratmeter⁴¹⁹). Paa Markedsdage bugnede Byen af Varer, falbudt af handlende alle Vegne fra⁴²⁰), mens Omegnens Folk strømmede til for at købe eller se. Nogen udelt Fornøjelse for de handlende i Byen var Markeder ikke, de betød jo Konkurrence udefra. Med Randers var der Strid om Randersborgeres Rettigheder paa Aarhus St. Annemarked. Den endte med en Aftale om gensidig Ret svarende til den gængse Praksis, at Randersianere kom til St. Annemarked og Aarhusianere til St. Ludvigsmarked i Randers⁴²¹). Længe gik det dog ikke godt med denne Ordning, for Aarhusianerne ønskede ikke St. Annemarked afholdt. Det var dem »storligen til Hindring og Skade paa deres Næring og Bjerling«, og de fik med den Motivering Kongen til helt at ophæve Markedet⁴²²). Saa havde deres Synspunkter sejret for saa vidt, men kun for et Aars Tid. Brevet om Markedets Ophævelse blev gjort ugyldigt i Odense 1554, da Knud Galten overleverede Kongen det⁴²³). Der maa have været delte Meninger i Byen om Markeder. Haandværkere har været imod dem, Købmændene for. Og søgte andre Stæder at ophæve Markeder, var Aarhus ikke enig med dem. Sin egen udenbys Handel vilde den nok bevare.

Med det mægtige Aalborg laa Aarhus og Randers og flere Stæder i Strid paa den Tid, da Annemarkedet ophævedes. Det drejede sig om Ret til Handel og Fiskeri paa Fiskelejerne i Moe Birk, Dokkedal og Hals Sogn, altsaa ved Bredderne af Limfjordens østligste Del⁴²⁴). Kongen afsagde den Kendelse, at Folk fra Aarhus og Randers maatte sælge Salt og Træ paa de nævnte Fiskerlejer hele Aaret rundt, men andre Varer kun fra 25. Marts og til Pinsedag⁴²⁵). Aarhusianernes gamle Rettigheder i Limfjorden og andre Steder i Landet hævdedes og bekræftedes paany⁴²⁶), saavel som deres Toldfrihed i andre Havne⁴²⁷). I Aalborg optraadte de med Varer ved det vidtberømte Pinsemarked, hvortil flere Hundrede handlende stævnedes fra alle Kanter af Landet, fra Sverige, Norge, Skotland, Nederlandene og Nordtyskland⁴²⁸), saa de fremmede med deres Skibsfolk og Svende har forøget Aalborgs Befolkning med nogle Tusinder i Markedstiden. I hele denne Stimmel fyldte nogle faa aarhusianske Gæster vel ikke meget, men at dømme efter de Afgifter, de udredede, har de repræsenteret Byen pænt⁴²⁹). Og som de tog til Marked i Aalborg og Randers, har de gjort det andre Steder. Jens Abelen og Hans Bremer kunde træffes med Bøger til Salg i Domkirken i Ribe, naar dér var Marked i Aarene omkring 1600⁴³⁰). Bastian van Erfertt, bosat i Aarhus, handlede bl. a. i Viborg⁴³¹) under Snapstinget der, til saa

⁴¹⁹) Helge Almquist: Göteborgs Historia. 1929, S. 255. ⁴²⁰) Jvfr. Liste over fremmede markedshandlende i Aalborg. J. S. IX, S. 121—35. ⁴²¹) Hbz. I, 1542 ³⁰/₇. ⁴²²) Hbz. I, 1553 ¹⁹/₉. ⁴²³) K. B. 1553 ¹⁹/₉. Hoffmeyer II, S. 156 f. ⁴²⁴) K. B. 1553 ²⁹/₉. ⁴²⁵) Hbz. I, 1553 ¹⁹/₁₀. J. S. VII, S. 289. ⁴²⁶) Hbz. II, 1602 ¹⁴/₉. ⁴²⁷) A. a. 125, Aa. B. A., dat. 1604 ²³/₃. Jvfr. Hbz. II, 2., Note. ⁴²⁸) J. S. IX, S. 121—35. ⁴²⁹) J. S. I. c. ⁴³⁰) Kinch II, S. 839. ⁴³¹) D. M. 4. I, S. 269.

stor Ærgrelse for Viborgenserne, at de »have beslaget« ham hans Gods i den Anledning. Johan Worm søgte Fortjeneste i København⁴³²), og var der Marked i Kolding, kunde Aarhusianere ventes dertil. Frederik II befalede engang, at Folk fra det da pesthærgede Aarhus »eller andre fordægtige Steder« ikke maatte komme ind i Kolding By under Markedet dér⁴³³), og det ses, at Flensborgere og Aarhusianere har handlet med hinanden i Kolding. En Flensborgmand leverede Varer dér mod senere Betaling i Kød fra Aarhus⁴³⁴). I det følgende vil flere Eksempler blive nævnte paa Aarhusianernes Handel udenbys. Forretningsforbindelser havde flere af dem videre omkring.

Aarhusianere viser sig som Borgere i Bergen i Aarhus⁴³⁵). Med Svenskere, Tyskere og Nederlændere stod nogle i Forbindelse. Folk fra Lübeck, Danzig, Hamburg og Amsterdam havde Tilgodehavender i Aarhus⁴³⁶), saaledes Just Pedersen fra Amsterdam hos Mads Svenningsen⁴³⁷). I nogle Tilfælde ses, at Aarhusianere selv har været ude paa de Steder for at handle⁴³⁸), saaledes Per Olufsen, der henved 1545 havde udgivet Penge i Danzig for sin Medborger Per Brød⁴³⁹). Fra Amsterdam til Island og Danzig var Aarhusianere at finde⁴⁴⁰). Amsterdam var Datidens Amerika⁴⁴¹), Stedet hvor de store Chancer laa. Der var dér en hel dansk Koloni, saa stor, at den i 1630erne fik sin egen Kirke⁴⁴²). Danskere i den By drev Forretninger i Danmark og blandt andet i Aarhus⁴⁴³). Der er Eksempler paa, at Aarhusianere havde Toldrestancer baade i deres egen By⁴⁴⁴) og f. Eks. i Kolding⁴⁴⁵). Og i Øresund gav nogle af dem Told, dog ikke mange⁴⁴⁶), skønt over hundrede Skibe i lidt senere og vanskeligere Tider skal have været hjemmehørende i Byen, deraf 20 store⁴⁴⁷). At fremmede Skibe, der fortoldede i Sundet, havde lagt Vejen om ad Aarhus, kan i nogle Tilfælde ses, og det vidner sammen med meget andet om, at Aarhus var værd at gæste, selv om langt flere Skibe gæstede Aalborg⁴⁴⁸). Handel paa Udlandet, Import og Eksport, var der meget af. Enkelte Borgeres Historie neden for vil vise det.

Varehandelen var ret omfattende. Ikke blot handledes der vidt omkring, men ogsaa med temmelig store Kvanta og mange Varearter. Ved Pinsemarkedet i Aalborg 1594 gav de fleste under 1 Mark i Bostadepenge. Der var 76 handlende om at betale godt 47 Mark, og af dette Beløb betalte Johan Worm i Aarhus og Morten Rennersen af Brunsvig hver 8, mere end dobbelt saa meget som hver af de næste 5 i Rækken. Og af 414, der betalte godt

⁴³²) K. B. 1571 ²⁶/₆. ⁴³³) K. B. 1578 ²⁶/₉. ⁴³⁴) K. B. 1593 ³⁰/₁₂. ⁴³⁵) N. Nicolaysen: Bergens Borgerbog I. Kria. 1878, passim. ⁴³⁶) K. B., passim. ⁴³⁷) D. M. 4. I, S. 290. ⁴³⁸) K. B., passim. ⁴³⁹) D. M. 4. I, S. 186 og 189. ⁴⁴⁰) K. B., passim. Hbz. II, S. 16. ⁴⁴¹) Acta Jutl. IV, 2., S. 23. ⁴⁴²) L. J. Moltesen: Frederik Brekling, S. 69 f. og passim. ⁴⁴³) D. M. 4. I, S. 147, 290. K. B. 1599 ²³/₆. ⁴⁴⁴) Hbz. 1573 ²⁶/₆. K. B., passim. ⁴⁴⁵) K. B. 1590 ¹/₇ m. fl. St. ⁴⁴⁶) Nina Ellinger Bang: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1660, passim. ⁴⁴⁷) Trap, Aarhus Amt, S. 68, vel efter de 24 Mænds Indberetning af ¹⁹/₆ 1735, § 3, Læg 2 i Stiftsrelationerne for Aarhus 1735, R. A. I K. R. 1635, Aa. B. A., nævnes 50 Skipperer eller Redere fra Aarhus, og der noteres Afgifter fra unavngivne. ⁴⁴⁸) Øresundtabel-
lerne, passim.

418 Mark i Bropenge, erlagde Niels Thamesen fra Aarhus »af hans Skude og Kræmmergods« 4½ Mark og 5 Skilling, et saa højt Beløb, at mere kun betales af 2 Mænd, begge fra Emden. Ingen andre Danskere maatte af med saa meget som de højestydende Aarhusianere⁴⁴⁹).

Af Varearterne bør først nævnes Aars Øl, der var Byens Specialitet og sikkert anerkendt som god. Om Klosters Inventarium af 1554⁴⁵⁰) røber, at der i Klosters velforsynede Herrekælder laa 12 Tønder Aars Øl sammen med 16 Tønder Mjød, 12 Tønder Most, 1 Tønne Hamburg Øl, 36 smaa Tønder Gammeltøl med mere, mens ringere Øl som Svende Øl og Udspise Øl laa i Svendekælder. Aarhusianerne har allerede i Middelalderen faaet arbejdet et godt Marked for Øl i Omegnen af Ry, hvor de udnyttede særlige Handelsrettigheder⁴⁵¹). I Længden at hævde Stillingen i Konkurrencen har dog næppe været let overalt. Der var en Mængde Ølsorter⁴⁵²) at faa alle Vegne fra, skarpe, krydrede, stærkt forskellige, saavel i Smag som i Virkning. Nogle brugtes blot for Tørst, andre ogsaa for Lyst og en Del som Medicin. Mest omtales forskellige tyske Ølsorter, benævnt efter deres Hjemsted, og en Mængde af det indførtes til Aarhus, saa selv om Ølforbruget var kæmpemæssigt, havde Aars Øl sikkert eksisteret sin bedste Tid, inden Perioden var omme. Navnet forekommer nu sjældent⁴⁵³), selv om der bryggedes meget Øl i Byen. Med indenbys Øl var ingen Toldkontrol. Aarhus har som Viborg været bekendt for Øl i den Tid, da enhver Købstad i Almindelighed havde en eller enkelte særlige Varespecialiteter⁴⁵⁴), som Randers i lidt senere Tid havde Randers Laks og Randers Handsker.

Øksne udførtes der mange af. Af 68 Studetransporter gennem Haderslev i Foraaret 1539, væsentligst i Marts Maaned, var 4 paa i alt 641 Stykker fra Aarhus, og efter 7. August samme Aar kom 2 Transporter eller tilsammen 125 Øksne sammesteds fra⁴⁵⁵). Som Regel gik Transporten ad Landevejsruten over Kolding⁴⁵⁶), men undertiden ad Søvejen. Det gjaldt, naar det var store, fede Staldøksne, der vilde tabe for meget i Værdi ved at drives gennem Landet⁴⁵⁷). De opkøbtes i Mængde af storhandlende i Aarhus⁴⁵⁸). Alene i Øksentold skyldte Jens Poulsen i Aarhus i 1592 ikke mindre end 568 Daler⁴⁵⁹), og da Tolden dengang var 1 Daler pr. Okse⁴⁶⁰), har det drejet sig om en antagelig Flok Stude, og Villum Worm alene maatte i 1600 udføre 150 Øksne til Mikkelsdag⁴⁶¹). Disse Købmænd har været store Kunder hos Herremænd⁴⁶²). Hestehandlere træffes ogsaa i Byen. I det mindste nævnes Laurids Hestekøber⁴⁶³). Salt Kød var en Salgsvarer⁴⁶⁴), og det hændte, at Skippere fra Aarhus mistænkte for at føre den til Lübeck trods Forbud⁴⁶⁵). Korn af-

⁴⁴⁹) J. S. IX, S. 121—35. ⁴⁵⁰) Suhms nye Saml. II, S. 304. ⁴⁵¹) Hbz. I, pass. ⁴⁵²) Bryggeritidende Aarg. 36. 1933, S. 82. ⁴⁵³) Hbz. II, S. 276. ⁴⁵⁴) Suhms nye Saml. III, S. 187 ff. Jvfr. W. Sombart: Der moderne Kapitalismus. 1917, I, S. 248. ⁴⁵⁵) Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. 1931, S. 201. ⁴⁵⁶) K. B. 1590 4/7, 1592 3/8 m. fl. St. ⁴⁵⁷) K. B. 1595 24/4. ⁴⁵⁸) K. B. 1595 9/11, 1603 23/8. ⁴⁵⁹) K. B. 1592 3/6. ⁴⁶⁰) C. C. D. 1574 27/8. H. T. 9. I, S. 270, H. T. 7. I, S. 338. ⁴⁶¹) K. B. 1600 9/9. ⁴⁶²) K. B. 1595 9/11, 1603 23/8. ⁴⁶³) Forskudslisten 1622, L. A. ⁴⁶⁴) K. B. 1593 30/12 og passim. ⁴⁶⁵) Hbz. I, S. 246.

hændedes til Hollændere, der med deres Skibe kom til Aarhus efter det⁴⁶⁶). Korn var en meget vigtig Eksportvare for hele Landet. Kramvarer solgtes vidt omkring, baade indenlands og udenlands. Villum Worm havde ikke mindre end 230 Daler tilgode for den Slags hos Erik Brade i Sverige 1600⁴⁶⁷).

Indførselen af Varer⁴⁶⁸) var stor. Øl og Vin nævnes ofte. Danzig Øl, Hamburg Øl, Rostockerøl, Sundish Øl, Barsbier, Wismars, Kolbergs, Bernovst og andet Øl var meget kendte Sorter. Blandt andet fra Amsterdam kom Ladninger af Vin til Byen. Handel med forskellige andre Varer nævnes. Træ fra Norge førtes hertil⁴⁶⁹). Men det var dengang lige saa lidt som nu saaledes, at Handelen var fri. Baade Eksport og Import generedes af snærende Baand, og det baade i Krisetid og Krigstid og i mere normale Perioder.

Rigsstyrelsen kendte til Prisregulering saavel som Bystyret⁴⁷⁰). Told anvendtes baade mod Eksport og Import, undertiden var den rettet mod enkelte fremmede Stæder eller Lande, hvorved andre fik reel Begunstigelse⁴⁷¹), til Tider fjernedes den for visse Egnes Varer, som naar Svenskerne fik Toldfrihed for egne Produkter⁴⁷²), eller naar den nedsattes for andre som i de Perioder, da Wismarøl nød Præference⁴⁷³). Det sidste begrundedes med et Ønske fra Dronning Sofies Side, saa en dynastisk Familieforbindelse var en Faktor i Handelspolitik. Jævnlig blev truffet ny Toldbestemmelser⁴⁷⁴), og selv om det kunde være af saavel økonomiske som politiske Grunde, blev deres Virkninger af lignende Art som en Valutacentrals. Øltolden var til Gavn for indenlandsk Produktion. I visse Tilfælde kom der ligefrem Forbud, der kunde ramme enten Eksport eller Import og enten gjaldt Varen eller Omsætning i bestemte Egne. Saaledes rantes den aarhusianske Korneksport i 1620 af et foreløbigt Forbud⁴⁷⁵). Ved andre Lejligheder forbødes for længere Tid Udførsel⁴⁷⁶) af Varer som Heste, Græsøksne, Havre, salt Kød, Honning, tør eller saltet Fisk eller andet. Snart var der Forbud mod Udførsel til Sverige eller til en tysk Stad som Danzig, naar den var ramt af Pest⁴⁷⁷). En Slags Kontingentering var kendt, for saa vidt som der ofte sattes bestemte Grænser for, hvad Enkeltmænd maatte udføre eller indføre⁴⁷⁸).

I Forbindelse med forskellige Kompagniers Oprettelse fandt Vareregulering Sted. Det gjaldt, da Christian IV oprettede et Saltkompagni⁴⁷⁹), der fik Eneret til Saltindførsel fra Frankrig og Spanien. Ved at slaa mange Kapitaler sammen til en stor skulde det blive muligt at faa Saltet til en billig Pris og samtidig skaffe Fortjeneste til Borgere i Landet selv. Det var en Koncentration i moderne Stil og under Statens Auspicier. I Jylland drog

⁴⁶⁶) K. B. 1620 $\frac{15}{4}$. ⁴⁶⁷) K. B. 1600 $\frac{5}{11}$. ⁴⁶⁸) K. B. passim. ⁴⁶⁹) A. Bugge: Den norske Trælasthandels Historie II, S. 109, I, S. 289. ⁴⁷⁰) F. Eks. den kbh. Reces 1540 og C. C. D. 1615 $\frac{1}{6}$ og passim. ⁴⁷¹) K. B. og C. C. D., passim. ⁴⁷²) K. B. 1591 $\frac{26}{8}$ o. fl. Steder. ⁴⁷³) K. B. 1573 $\frac{25}{1}$. ⁴⁷⁴) C. C. D., passim. ⁴⁷⁵) K. B. 1620 $\frac{15}{4}$. ⁴⁷⁶) K. B., C. C. D. og Hbz. passim. ⁴⁷⁷) K. B. 1624 $\frac{24}{8}$. ⁴⁷⁸) K. B. pass. D. M. 4. I, S. 147. ⁴⁷⁹) C. C. D. 1621 $\frac{10}{4}$, K. B. 1623 $\frac{6}{11}$, 1623 $\frac{4}{4}$, 1623 $\frac{5}{4}$, 1626 $\frac{19}{6}$.

blandt andre Eske Brok til Gammel Estrup rundt og forhandlede med Byraadene for at vække Interesse for Sagen og faa Pengene sikret til Kompagniets Igangsættelse⁴⁶⁰). Afdelingen i Aarhus⁴⁶¹) kom til at raade over 10750 Daler tegnet i Aarhus og andre østjydske Byer, Aalborgafdelingen over 10220, den i Ribe over 6600. Aarhus var forholdsvis stærkt interesseret. I Byen tegnede 47 Participanter sig for et samlet Beløb paa 3050 Daler saaledes fordelt, at 39 »indlagde« hver 50 Daler, 6 hver 100 Daler, Anders Bertelsen 200 og Søren Frost 300 Daler. De to Mænd blev sammen med en Koldingenser og en Randersianer straks Direktører med en Aarsløn paa 50 Daler til hver »for deres Umag«. Det var gennemgaaende de største Skatteydere, der satte Penge i Foretagendet. Men der var særlige Vanskeligheder. Saltkompagniets Skibe skulde være paa 100 Læster, men Fartøjer paa over 70 Læster kunde normalt ikke gaa ind i Aarhus Havn. Saltskibene maatte ankre i Kaløvig. Saaledes viste det sig tydeligt, at Aarhus ikke havde saa gode Chancer som Aalborg, hvis Havn var dyb nok. Det hjalp ikke, at Aarhus-Kompagniet havde Privilegium paa Salg af Salt i Kolding, Vejle, Horsens, Randers, Grenaa, Ebeltoft, Hobro, Mariager, Kallundborg og underliggende Fiskerlejer. — Saltkompagniet kom ikke til at svare sig. Men det gjorde det intetsteds, og i 1626 ophævedes dets Eneret til Salthandelen⁴⁶²).

Som det gik med Saltkompagniet, gik det med andre Kompagnier, der skulde beherske Handelen med andre Varer. Vinhandelen blev knyttet nær til Salthandelen, fordi begge Slags skulde hentes i Spanien. Og det gik med Vinen som med Saltet. Organisationen af Handelen bristede. Ogsaa Silkehandelen søgtes koncentreret. Et Silkekompagni med Centrum i Silkehuset i København fik Monopol paa Silkeimport, og fra dette skulde Købmænd i Købstæderne tage deres Silkevarer efter truffet Aftale⁴⁶³). Nogen stor Interesse for Sagen synes Købmændene ikke at have næret. De maatte mere end een Gang have Tilhold om at hjemhente Varerne. Og Silkekompagniet begyndte at gaa samme Vej som Saltkompagniet. Sæbehandelen søgtes dirigeret fra oven. Den første danske Sæbesyder, Hans Røper i København, fik Ret til at forsyne nogle Købstæder med Sæbe, og en skønne Dag meddelte Raadet i Aarhus Borgerne den kongelige Befaling, at den Sæbe, de skulde bruge, skulde aftages hos Hans Røper, og til Sejladsens Fremme skulde de selv hente den i København⁴⁶⁴). Forskellige Kompagnier som det østindiske, det vestindiske, det grønlandske og det islandske kom til at beherske Vareimporten fra deres bestemte Handelsomraader. Aarhusianerne opfordredes til at tegne sig for Kapital til Det ostindiske Kompagni⁴⁶⁵). Islandshandelen

⁴⁶⁰) K. B. 1622 ²/₈. ⁴⁶¹) Saltkompagniets Akter, Danske Kanc., R. A. Gregers Nielsen i Aarhus havde dog i 1635 et Skib paa 120 Læster, Liste ved K. R. 1635, Aa. B. A. Jvfr. Dän. Wirtschaftsgesch., S. 273 f. og Danmarks Søfart og Søhandel. 1919. I, S. 334—39. K. B. 1632 ¹²/₆. ⁴⁶²) Danmarks Søfart og Søhandel 1919. I, S. 340. K. B. 1626 ¹⁹/₈. ⁴⁶³) C. C. D. 1625 ¹²/₂. K. B. 1626 ³¹/₇, 1627 ⁹/₇, 1623 ¹⁹/₄. ⁴⁶⁴) Hbz. II 1621 ³⁰/₄. Johannes Lehmann: Den danske Sæbeindustri. 1932, S. 7 og 43. ⁴⁶⁵) Hbz. II, 1616 ¹⁵/₇ og ⁵/₇.

var nogle af dem interesserede i før den Tid⁴⁸⁶). Men de forskellige Kompagnier kom ikke til at gavne, som Hensigten var. Deres Privilegier har af mange enkelte næringsdrivende været følt som snærende Baand, der gjorde det vanskeligt at tage mod et godt Tilbud paa Salt og Vin og Sæbe og Silke. Og det var ikke blot Handelsmænd, der generedes af Reguleringen fra oven. Ophævelsen af Lavene i 1613 hang sammen med Kongens Planer om Organisation af Næringslivet, den saakaldte Manufakturpolitik⁴⁸⁷). Og som Forordningen af 1613 bragte stor Uro blandt Haandværkerne, har Manufakturpolitiken gjort det blandt Købmændene, fordi den baade generede og bragte Tab⁴⁸⁸). Den havde været et storstilet Forsøg paa Koncentration af Næringslivet og medført nye Forhold i nogle Næringsgrene. Da den ebbede ud i Slutningen af 1620erne, blev Forholdene friere for Købmænd og Lav. Nogle Kompagniinteressenter ogsaa i Aarhus havde tabt nogle Penge. Nu kunde man gaa videre ad gammelkendte Veje.

Om Konkurrence fra andre Byers Borgere er allerede talt og om Synet paa den. Naar den var ilde set af mange Borgere, var det naturligt, at det, der kunde kaldes Smudskonkurrence, nemlig Forprang, var det i endnu højere Grad. Som set tog man strengt paa den Slags. Men i visse Tilfælde maatte det tolereres som lovlig Handel. Det gælder Samsingernes Handel i Byens Omegn. Den søgte Aarhusianerne bremset, men uden Held, da Kongen anerkendte Samsingernes Ret, fordi visse Varer ikke var til at faa paa deres Ø⁴⁸⁹). Og det gælder nogle Enkeltmænds Handel. Kongen boede dengang skiftevis paa forskellige Slotte, og i Slottets Nærhed slog da særlig privilegerede Handelsmænd sig ned for en Tid, Folk, der førte Varer, som ellers ikke var til at faa paa Stedet, fine Varer, Tøjer og deslige, som Hoffolk og Adelsmænd ønskede. Naar Kongen tog Ophold paa Skanderborg, hvad tit var Tilfældet i længere Perioder, viste der sig en Manufakturhandler fra Flensborg, og han fik da Lov til ogsaa at skaffe sig Omsætning i nærliggende Byer som Aarhus. Det søgte Byen at faa forbudt, men Kongen støttede Manufakturhandleren med den Begrundelse, at Byens Folk ikke førte netop de fine Varer, han havde, saaledes Silke, som ikke paa det Tidspunkt forhandlede i Aarhus⁴⁹⁰). Og saa maatte Aarhusianerne finde sig i, at Flensborgerne Johan Kløckert, Just Feet og Morten Holst mødte op med deres fine Sager⁴⁹¹). I enkelte Tilfælde kunde Kongens Konkurrence blive brutal, som da Christian IV forbød Aarhusborgere at sælge Byg og Malt til Hollænderne, førend Dorette Juel paa Aarhusgaard havde udsolgt. Og det var saa meget mere føleligt, som det drejede sig om Kronens Indkomst af Byg og Malt fra hele Lenet. Kom saa nogle Borgere til at staa med usolgt Korn eller blev nødt til at sælge til lavere Priser, maatte de finde sig i det,

⁴⁸⁶) K. B. passim og nedenfor. ⁴⁸⁷) Albert Olsen: Staten og Lavene. Hist. Medd. om Kbhvn. 1928, S. 88 f. ⁴⁸⁸) Danm. Søf. og Søh. I, S. 340. ⁴⁸⁹) K. B. 1582 ²²/₇, 1595 ²³/₇, 1598 ⁹/₄. ⁴⁹⁰) K. B. 1600 ⁸/₁₂. ⁴⁹¹) K. B. passim. Jvfr. J. S., V, S. 213—31.

skønt deres Korn muligvis har været det bedste, siden Hollænderne ønskede at købe det først⁴⁹²).

Der forlyder ikke direkte noget om Misfornøjelse med Kongens Konkurrence. Den har vel været betragtet som rimelig og i hvert Fald ikke til at undgaa, for naar adelige havde Ret til privat Import, maatte Overadelsmanden Hans Majestæt have samme Ret. Tiden kunde med god Grund kaldes Enevældens Dæmring. Hvad Kongen forordnede, havde man at rette sig efter. Men Borgernes Uvillie mod Kløckert og den Slags Folk er dog en indirekte Kritik af Forholdene. Og Kongens Vareindførsel var meget stor, saa hvis han havde ladet Borgerne faa den Fortjeneste, der kunde have været paa de Varer, han forbrugte, vilde det have betydet en stor Indtægt for dem. Af det, der vides om de Varemængder⁴⁹³), der transporteredes over Aarhus til Skanderborg Slot, er det tydeligt, at mangan Aarhusianer har haft Grund til at gøre sig Forestillinger om, at han havde kunnet tjene meget ved at levere dem, men kongelig Hofleverandør blev ingen. Mellemandhandleravancen blev sparet. Især Christian IV laa det fjernt at gøre de daglige Hofholdningsudgifter unødigt store. Som Fortjeneste paa Varer til Hoffet gik Folks Næse forbi, gælder det en Del andre, nemlig dem, som særlig privilegerede fik Fortjeneste paa. Byraadets Medlemmer og enkelte andre fik Gang paa Gang Ret til at udføre eller indføre Varer uden Told af nogen Art. Jævnligt lossedes flere Læster Rostockerøl paa disse Betingelser. Men det var der dog Mening i, for Fortjenesten var som Regel en Godtgørelse for Besværet med Bystyrelsen.

For handlende, der selv havde Skibe sejlene, var der ogsaa andre Vanskeligheder saa vel som for Skippere, der blot var Fragtmænd til Søs. I Krigstid var der altid Fare for Kaperi, hvis Ruten gik nær ved en Fjende af Danmark. Og selv i Fredstid kunde søfarende komme ud for Sørøvere. Nogle af den Slags blev engang taget i selve Aarhus Havn, men de havde ganske vist kun plyndret Nederlændere og Englændere, som deres Fører, Adelsmanden Jacob Rostrup, havde et Horn i Siden paa⁴⁹⁴). Men naar Kongen ønskede Baadsmænd for at rense Rigets Strømme for Fribyttere, var det ikke helt uden Grund. Da Filip II af Spanien kom i Besiddelse af Dunkerque 1583, gjorde han denne By til Udgangspunkt for en vel organiseret Kaperkrig⁴⁹⁵). Dynkerkere, som Kaperne kaldtes, opsnappede nederlandske Skibe og gjorde derfor dansk-norske Farvande usikre, saa meget mere som de ogsaa tog Skibe, der sejlede paa Nederlandene uden at høre hjemme dér. Nordsøen var ikke noget sikkert Farvand. Der var mange Kapere, og Ordet Dynkerker⁴⁹⁶) blev i almindelig Sprogbrug det samme som Sørøver. Helt ned i Kattegat vovede den Slags sig. En Sommersøndag i 1605 opbragte en Dyn-

⁴⁹²) K. B. 1620 ¹⁵/₄. ⁴⁹³) K. B. passim. ⁴⁹⁴) K. B. 1593 ¹⁹/₈. Niels Slange: Christian IV's Historie (ved Gram 1749) I, S. 74. ⁴⁹⁵) Almquist: Göteborgs Historia. I, S. 239. Yngvar Nielsen: Jens Bjelke til Østråt. 1872, S. 276 f. ⁴⁹⁶) K. B. passim.

Slægten Worms Mindetafle fra 1572.

Den ældste borgerlige Mindetafle i Aarhus Domkirke. (Den gamle By fot.)

kerker et Malmøskib ved Anholt⁴⁹⁷). Men selv om Sikkerheden til Søes saaledes langt fra var absolut, holdtes dog Farvandene saa nogenlunde rene, saa Skibene normalt kunde sejle i Fred. Og relativt har Tilstandene paa Søen været rolige, selv om det ikke altid var saa yndigt, som det skildres for Regeringsraadets Periode omkring 1590. »Vandet gav her sine Velsignelser, og Skibene sejlede saa sikkerligen paa Havets Bølger, som Ploven skar sine Furer i Jordens Ryg«⁴⁹⁸).

Skønt der var mange Hindringer for Disponering og fri Omsætning, var Chancerne store. Flere Aarhusianere kunde med Grund kaldes Storhandelsmænd. Blandt disse er nogle allerede nævnt, og flere kunde føjes til, f. Eks. Jacob Sørensen, der handlede paa Amsterdam, og som man mente at kunne træffe i Øresund⁴⁹⁹). Blandt de største af dem var flere af fremmed Oprindelse, saaledes nogle af Familien Worm⁵⁰⁰), der spillede en stor Rolle i Byen omkring 1600.

⁴⁹⁷) K. B. 1605 4/6. ⁴⁹⁸) Slange I, S. 102. ⁴⁹⁹) K. B. 1599 23/8. ⁵⁰⁰) Oprindeligt skrevet Orm. Hbz. I, S. 250. F. Nannestad: Hilaria Arhusiensia. 1748, S. 113.

Johan Worm, der døde som Raadmand 1601, var født i Arnheim i Geldern i Nederlandene, og under de religiøse Stridigheder under Hertugen af Alba var han med flere af Familien flygtet derfra og indvandret til Aarhus, hvor han tog Borgerskab 1570⁵⁰¹). Hans Flugt var sikkert omtrent samtidig med Hertugens Ankomst, siden han naaede Aarhus allerede 1567, hvad han maa have gjort, da han ellers ikke kunde have opnaaet Borgerskab her i 1570, eftersom dette forudsatte et treaarigt Ophold i Byen. Forbindelse med Aarhus maa han dog før have haft. Hans Broder Henrik boede her i Forvejen og døde her i November 1566. Maaske har Johan selv været her tidligere, siden han var gift med en dansk Kvinde, Anne Nielsdatter Storm fra Yding, og hans Søn Villum vel var født 1563, eftersom han var i sit 66. Aar, da han døde 1629⁵⁰²).

Forskellige Træk tyder paa, at Johan var dygtig, og at han forstod at sikre sig. Vidt omkring foregik hans Handel⁵⁰³). Hans Repræsentant Dieterich Stratmand gør sammen med Ewert Worm Forretninger i Amsterdam, og som set var han blandt de Aarhusianere, der omtales som handlende i København og Aalborg, hvor han var blandt de største handlende i 1594. Da han var i Stand til at udrede 500 Daler for Tønnes Worm, maa han have været rig. At han var ivrig for at sikre sig, viste sig, da han tog af den Vin, der egentlig tilhørte Vilhelm van Dantz i Amsterdam, og anbragte den i sin egen Kælder til Sikkerhed for den Sum, han havde udlagt for Tønnes Worm⁵⁰⁴). Ogsaa ved anden Lejlighed stikker Egoismen frem. Sammen med sin Søn Villum Worm, som han optog i Firmaet, traf han i 1590 Aftale med Vilhelm van Dantz om en Forretning med Salt og Malt. I Fællesskab vilde de købe 100 Læster Malt, som Johan og Villum skulde skaffe parat i Aarhus, hvortil Amsterdammeren skulde sende Skibe med Salt som Betaling for Maltet, der saa skulde i de samme Skibe til Amsterdam. Et Saltskib kom snart til Aarhus, og Johan Worm modtog Ladningen, som han solgte for godt 383 Daler. Maltet havde han ganske rigtigt opkøbt, men da van Dantzs Skipper vilde have det, havde Johan Worm solgt det hele til en Skipper fra Emden til sin egen Fordel, og han gav saa Skipperen fra Amsterdam en Sum Penge, som denne selv maatte skaffe sig Ladning for. Vilhelm van Dantz beviste ved »hoslagte Supplikater«, at han havde lidt Skade for over 360 Daler paa Forretningen, fordi Johan Worm havde holdt Aftalen saa daarligt. Amsterdammeren klagede over Behandlingen med det Resultat, at Regeringen befalede Borgmestre og Raad i Aarhus at forlige Parterne eller dømme dem imellem, »da saadanne Praktiker og Underfundighed er mod al kristelig og oprigtig Handel«. Samtidig skulde de, naar først Kronen havde faaet sit, hjælpe Vilhelm van Dantz til sit Tilgodehavende hos Tønnes

⁵⁰¹) Worm: Lexicon over lærde Mænd. 1773. II, S. 630 og 636. Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed. 1832, S. 284. Borgerskabsbogen. ⁵⁰²) E. Pontoppidan: Marmora Danica, 1741. II, S. 113. Worms Lexicon II, S. 636. ⁵⁰³) Om hans Forretninger se K. B. passim. J. S., V., S. 213—31, passim. ⁵⁰⁴) Se nedenfor under Tønnes Worm.

Worm, »for at Kongen kan blive forskaanet for saadanne slemme Sager«. Udtrykkene i Kongens Befaling til Byraadet var lidet smigrende for Johan Worm. Dygtig og rig har han sikkert været, men hans Metoder var utiltalende.

Tønnes Worm tog Borgerskab i Aarhus 1576⁵⁰⁵) og var som Johan en af Storkøbmandene i Byen omkring 1590. Han kom i økonomiske Vanskeligheder, saa Kreditorerne faldt over ham fra alle Sider, muligvis mere forskrækkede, end der var reel Grund til. Selv begrundede han sin daarlige Stilling med Uheld, han havde haft, og mente, han kunde komme paa Fode igen. Og det var han vist paa Vej til, da han døde i 1594. Hans Kreditorer var forskellige. Den første, der optræder for at faa et Tilgodehavende ved Øvrighedens Hjælp, er Hans Meinsen fra Hamburg, som kunde fremlægge Bevis for, at Tønnes Worm skyldte ham godt 1219 Carolusgylden. Paa omtrent samme Tid havde Ewert Worm og Dieterich Stratmand, Johan Worms Tjener, som han kaldtes, paa Tønnes Worms Vegne købt en Del Vin hos Vilhelm van Dantz i Amsterdam til senere Betaling, idet de udtalte, at Tønnes var en formuende Mand og god for Pengene, godt 2562 Gylden, der skulde betales til Paaske 1591 enten i Amsterdam eller Hamburg. Saa rejste de. Og Vinen blev sendt. Men kort efter hørte Vilhelm van Dantz, vel gennem sin Forbindelse i Hamburg, hvor jo Hans Meinsen anede Uraad, at Tønnes var forgældet, og saa rejste han til Danmark for at træffe sin Debitor og enten sikre sig Betalingen eller faa Varerne tilbage. Men da han intet Sted kunde træffe Tønnes Worm, henvendte han sig til Ewert og Johan Worm i Aarhus for at faa Raadighed over Vinen, som stadig var i Behold. Men i Mellemtiden havde Johan Worm maattet betale 500 Daler for Tønnes og derpaa for at holde sig skadesløs taget en Del af Vinen og lagt den ind i sit eget Hus som Sikkerhed for Udlægget. Amsterdammeren kunde ikke faa den fra ham og mødte desuden andre Vanskeligheder. Tønnes havde andre Kreditorer og blandt dem forskellige Udlændinge. Hans Hus og Gaard var pantsat til en Adelsmand, og til Kronen stod han i Restance med nogle Hundrede Daler Told, og det var en privilegeret Fordring, for hvilken Kronen havde lagt Beslag paa Gods, han besad. Vilhelm van Dantz var ikke den eneste Amsterdammer, der havde Krav paa Tønnes Worm, og da der ikke var andet at faa for Øjeblikket, tog de som Pant fire Regnskabsbøger, hvoraf det fremgik, hvad Tønnes havde af udestaaende Fordringer, og overleverede dem »til troer Hænde« til en Borgerske i København i hendes Husbonds Fraværelse, for at hun skulde opbevare dem, til de atter kom. Det syntes Tønnes Worm ikke om. Han hævdede med Rette, at Bøgerne var fjernet fra hans Hus mod hans Vilje, og for at komme ud af sin Gæld til Kronen og forskellige Udlændinge var det nødvendigt for ham at faa Bøgerne tilbage. Han mente at kunne klare Gælden og vilde stille nøjagtig

⁵⁰⁵) Borgerskabsbogen. Se for det øvrige K. B. passim.

Borgen for Betaling, og ved Proces fik han Dom paa Københavns Raadhus for, at han skulde have Bøgerne tilbage. De blev saa sendt til Borgmestre og Raad i Aarhus, der skulde udlevere ham dem efter at have taget Borgen med vederhæftige Mænd af ham for, at han med det første vilde betale sin Gæld. Kunde han ikke skaffe denne Kaution, skulde Byraadet paase, at hans Ejendomme bevaredes som Sikkerhed for Kronens Krav.

Det viste sig, at Tønnes ikke kunde skaffe Dækning. Saa rejste han selv til Kongen og forklarede Sagen. Dels havde han mange udestaaende Fordringer, dels havde han haft stort Uheld med Øksenhandel, og han mente, han kunde komme paa Fode, hvis han fik Henstand med Tolderlæggelsen, og især hvis han fik en Del af den eftergivet. Kongen maa have fundet hans Redegørelse god, var i hvert Fald klar over, at Uheld havde spillet med ind, og han eftergav ham 400 Daler af Toldrestancen paa Betingelse af, at han til bestemte Terminer kunde afdrage Resten. Men nu kom det ham paa tværs, at han manglede sine Regnskabsbøger, fordi han ikke havde kunnet stille Kaution, saa han heller ikke kunde klare Afdragene. Kongen forlangte da hans økonomiske Stilling nærmere undersøgt for at faa Klarhed over, om der i det hele var Dækning for Gælden til Kronen. Tolder Jens Poulsen i Kolding fik eftergivet 400 Daler af det Beløb, Tønnes Worm stod tilbage med. Men Resten skulde skaffes. Den blev det. Tønnes Worm betalte Jens Poulsen en Sum, der efter hans Mening oversteg hans Gæld til Kronen. Samtidig anmodede han om at faa opgjort Regnskabet med Tolderen i Nærværelse af Lensmand paa Koldinghus, Casper Markdanner, og saa faa det tilbage, han havde betalt for meget. Kongen beordrede Lensmanden til at kontrollere Opgørelsen, saa Sagen kunde komme ud af Verden. Det saa ud til, at Tønnes Worm var ved at komme oven paa igen som Øksenhandler. Da Tolderen i Kolding døde et Aars Tid derefter, og hans Enke skulde have Regnskabet klaret over for Kongen, stod Tønnes Worm atter som flere Studehandlere i Restance for Told, og det med ikke mindre end 505 Daler. Frantz Rantzau paa Silkeborg solgte ham Øksne og mange Varer paa Kredit. Men saa døde Tønnes. Kronen havde Told til Gode og Frantz Rantzau Penge for Øksne m. m. Kronen skulde som privilegeret Kreditor først have sine Penge, Frantz Rantzau ønskede at være den næste, og Kongen gav ham da Lov at laane Tønnes Worms Regnskabsbøger at indkræve Penge efter, naar først Kronen havde faaet sine Penge ind. Andre Kreditorer meldte sig ikke ved den Lejlighed. Og selv om Tønnes ikke var helt solvent ved sin Død, hvad Frantz Rantzau ikke synes at have betragtet som givet, saa har han dog syntes mere velstillet end faa Aar før. Nogen nær Slægting af Johan Worm har han næppe været⁵⁰⁶), selv om de maa formodes at have været beslægtede.

Ewert Worm var en yngre Broder til Johan og allerede nævnt foran som

⁵⁰⁶) Worms Lexicon II, S. 636, Stamtavle over Slægten der.

handlende vidt omkring. Vi træffer ham paa Forretningsrejse i Amsterdam, og det viser sig, at han har faaet Varer fortoldet i Kolding, hvor han ved en Opgørelse skyldte 6 Daler og en anden Gang fik 50 Daler eftergivet⁵⁰⁷). Det ser ikke ud til, at hans Omsætning har været saa stor som Broderens og Tønnes Worms. Skattelisterne fra Tiden efter 1612⁵⁰⁸) viser, at de Aarhusianere, der handlede eller havde handlet i fremmede Byer, oftest hørte til blandt de højest beskattede. Men det gjorde Ewert Worm tilsyneladende ikke, skønt han boede i det fine Kvarter Store Torv⁵⁰⁹). I hvert Fald i 1612 var hans Skat ret ringe, og hans Brodersøn Villum Worm skulde give seks Gange saa meget, men han stod ganske vist blandt de allerhøjeste.

Villum Worm⁵¹⁰) var Søn af Johan Worm, og da han døde 65 Aar gammel i 1629, maa han være født i Nederlandene, før hans Fader udvandrede derfra med Familien og maa være kommet til Aarhus som lille Dreng. Han blev Raadmand og var samtidig Bisidder i Smedenens Lav⁵¹¹). Borgmesterværdigheden opnaaede han flere Gange. Velhavende var han som de fleste Byraadsmedlemmer, en Overgang i det mindste har han været rig. Han besad flere Ejendomme i Byen, var blandt dens højeste Skatteydere og boede i det fine Kvarter Torvegade⁵¹²). Det er foran set, at han var med i Faderens Forretninger. I dennes sidste Aar optræder han alene i Forretningsanliggender, eksporterer store Flokke af Stude og sælger Kramvarer i store Partier til Udlandet⁵¹³). Hos danske Adelsmænd havde han Penge tilgode⁵¹⁴). I 1620 havde han vel maattet give Pant i sine Ejendomme, og Ulrik Sandberg til Kvelstrup skyldte han en Sum, som Ulrik krævede Pant for, saa Villum Worm maatte finde sig i, at Borgmestre og Raad lod hans Ejendomme taksere til Gavn for Kreditor⁵¹⁵). Men Aktiverne har nok været større end Passiverne, for senere var han stadig Ejendomsbesidder og blandt de største Skatteydere⁵¹⁶), ligesom han var blandt dem, der satte Penge i Saltkompagniet⁵¹⁷). Han har hævdet Wormernes Plads blandt de øverste Købmænd, som Borgmester hørte han hjemme i Byaristokratiet, og hans Hustru var en Borgmesterdatter fra Horsens. Et Par Aar før han selv blev Borgmester 1615, var hans Søn blevet Professor i København 25 Aar gammel. Det var Ole Worm, der som en af Tidens ypperste lærde og Danmarks første Runeforsker kastede Glans over Familien.

Flere Aarhusianere var Handelsmænd af relativt stort Format. Blandt disse var Povl Pedersen Skriver, der formodentlig er den samme som den Povl Skriver, der gav en stor Afgift af Kramvarer paa Pinsemarkedet i Aalborg 1583⁵¹⁸). Han var en af de danske Handelsmænd, der drev Handel paa

⁵⁰⁷) K. B. 1593 ⁹/₅, 1594 ²¹/₉. ⁵⁰⁸) Forskellige Skattesager 1612—65, L. A. ⁵⁰⁹) A. b. 2. 1588 ²³/₅, Aa. B. A. ⁵¹⁰) Worms Lexicon, K. B., pass. Jvfr. foran og under Bystyre. ⁵¹¹) Hbz. II, S. 278. ⁵¹²) Forskellige Skattes., pass. K. B. 1624 ²⁶/₈, ²³/₁₂. ⁵¹³) K. B. 1600 ⁹/₉, ⁹/₁₁. ⁵¹⁴) K. B. 1606 ⁹/₁₁. J. S., V, S. 217 og 222. ⁵¹⁵) K. B. 1620 ¹⁹/₄. ⁵¹⁶) K. B. 1624 ²⁶/₈, ²³/₁₂. Forskud 1622 og 1623 og Byskyttheold 1625, L. A. ⁵¹⁷) Lister over Saltkompagniernes Participanter, Saltkomp. Akter fol. 19 f., R. A. ⁵¹⁸) J. S. IX, S. 127.

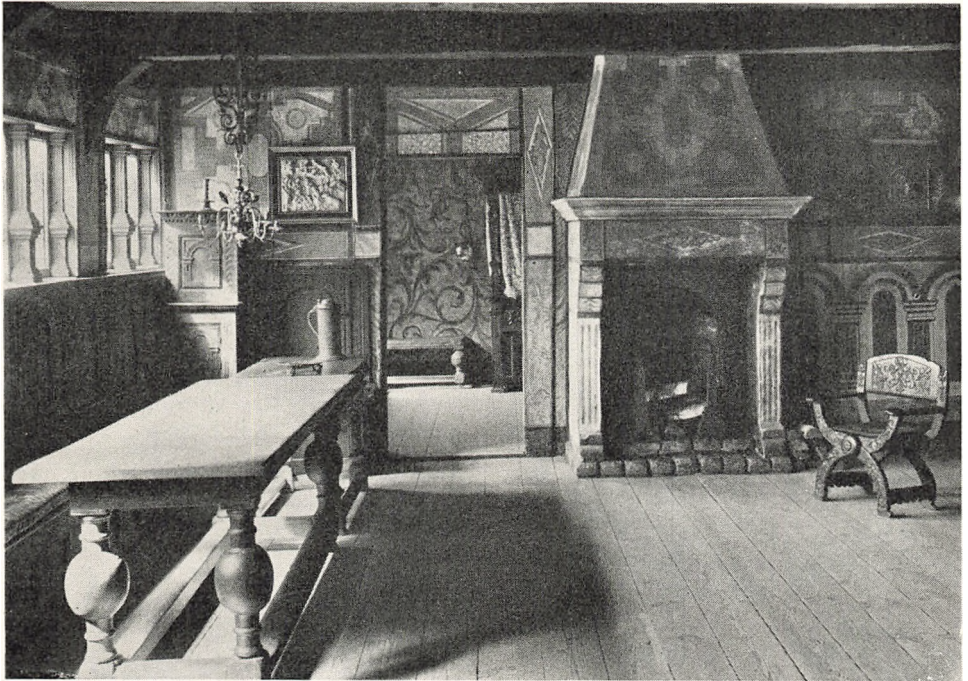
Island. Englændere, Nederlændere og Tyskere, især fra Hamburg, Bremen og Lübeck, havde drevet en ikke ringe Handel dér. Men i sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede søgte Danmarks Konger at faa den Handel varetaget af Danskere⁵¹⁹). Povl Pedersen var en Tid Kongens Bestalter og Skriver paa Vespenø⁵²⁰). Nogle engelske Skibe blev da taget deroppe, og Borgmestre og Raad i København skulde i den Anledning dømme Povl Pedersen og Englænderen Laurents Clætan imellem⁵²¹). Der var Forbud mod, at Englændere uden at yde Afgift⁵²²) fiskede ved Vespenø »paa deres egen Profit«⁵²³), og Povl Pedersen havde Ret til at opbringe dem og føre dem til København. Han var Raadmand i Aarhus samtidig med, at han som Skriver paa Vespenø var i Kongens Tjeneste paa lignende Maade som andre af Byens Raadmænd til forskellige Tider var det andetsteds⁵²⁴). Paa forskellig Vis fik han Betaling for det⁵²⁵), og han har været en velhavende Mand med en flot Gaard i Badstuegade⁵²⁶). Den Sild, han satte over Gaardens Port sammen med sit Navn og Bomærke, skulde vel minde om, at han havde tjent Penge paa Sildehandel.

Jens Poulsen drev Handel omtrent som Tønnes Worm. I 1590 skyldte han Vinhandler Hans Meinsen i Hamborg 720 Daler, som denne da ønskede betalt⁵²⁷). To Aar efter fik han Besked om at betale en Restance i Kolding paa ikke mindre end 568 Daler i Øksentold. Han havde da som Tønnes Worm og mange andre lidt store Tab paa Øksenhandelen, saa han var blevet »næsten helt forarmet« og ude af Stand til at betale det hele Beløb. Derfor maatte han bede om at faa Summen delvis eftergivet, for at han igen kunde komme paa Fode. Kongen eftergav ham Halvdelen paa Betingelse af, at han af de to resterende Fjerdedele betalte den ene om et Aar, den anden om to⁵²⁸). Knap et Aar efter stod han endnu i Restance med hele Summen⁵²⁹). Men enten han har klaret Skærene eller ikke, viser Oplysningerne om ham, at han har hørt til de store handlende i Byen.

Under Skildringen af Byens Handel i Almindelighed er flere Forretningsmænd nævnt. Yderligere er der Grund til at erindre om den rige Peder Ibsen, der købte Stude af Eske Brok og handlede med flere Slags Varer, og om Byfoged Svend Bendtsen, der motiverede et Krav om Lønforhøjelse med, at han paa Grund af Besværet med Fogedbestillingen ikke kunde søge sin Næring udenlands⁵³⁰). Flere kunde nævnes, men de her fremførte Træk af enkelte Mænds Historie maa være nok til at give et Indblik i Handelsforhold dengang. Skriftlige Aftaler mellem Handelsmænd var omtrent de samme som nu. Handelsformen var af moderne Tilsnit. Varer kunde betales med Veksler⁵³¹).

⁵¹⁹) Danmarks Søfart og Søhandel I, S. 466 f. Dänische Wirtschaftsgeschichte, S. 266 ff.
⁵²⁰) K. B. 1596 ⁵/₁, 1598 ¹⁷/₁. ⁵²¹) K. B. 1593 ¹⁸/₁₂. ⁵²²) Danmark-Norges Traktater, 1583 ²²/₆, 1577 ¹⁴/₈. ⁵²³) K. B. 1598 ¹⁰/₅. ⁵²⁴) K. B. passim. ⁵²⁵) l. c. ⁵²⁶) Aa. St. A. 1917, S. 88 f. Hbz. I, S. 226 f., »Aarhus«, S. 23 ff., Hoffmeyer I, S. 298 ff. ⁵²⁷) K. B. 1590 ¹³/₈. ⁵²⁸) K. B. 1592 ³/₆. ⁵²⁹) K. B. 1593 ⁴/₅. ⁵³⁰) D. S. 2. VI, S. 21 jvfr. K. B. 1608 ⁹/₃. K. B. 1592 ²³/₆. ⁵³¹) Jvfr. Note 519.

Selv om udenbys handlende rangerede blandt de rigeste Borgere, hvad Skattelisterne bekræfter⁵³²), stod dog nogle andre paa Højde med dem. Der var som tidligere Aarhusianere, der havde Landejendomme⁵³³), tilsyneladende dog færre end før. Enkelte havde Ejendomme i andre Købstæder, to nævnes som Besiddere af flere Ejendomme i Horsens⁵³⁴). Indenbys træffes ikke blot Handelsmænd som Ejere af mere end een Gaard eller Grund

*Opholdsstue i Borgmestergaarden fra dens første Tid.
Den gamle By.*

hver⁵³⁵). Foruden enkelte adelige og gejstlige gælder det flere, især Raadsmedlemmer. Blandt de øvrige er der Grund til først at nævne en Kvinde. Tove Nielsdatter gav i 1562 ualmindelig meget i Jordskyld, 1 Mark af Søndervold »som det store Hus paa stander«, 1 Mark af »den Jord neden for samme Hus imod Aaen« og 6 Skilling af »den Jord uden Borgporten, hendes Krambod paa stander«⁵³⁶). Hendes Jord ved Aaen har vel været den Grund ved Stentrappen, hvorom der var Proces i 1552⁵³⁷), Ingen ydede saa meget i Jordskyld, og næsten ingen nær saa meget. Peder Skrivners Ejendomme var takseret til i alt en lidt mindre Ydelse. Men som Borgmester var han fritaget for at betale. Som Ejer af »det store Hus«, Grund og Kram-

⁵³²) Forskellige Skattesager. 1612—65. L. A. ⁵³³) K. B., passim. ⁵³⁴) Fabricius: Horsens, S. 13. ⁵³⁵) Forskellige Skattesager. L. A. ⁵³⁶) A. a. 82, Aa. B. A., Hbz. I, S. 175. ⁵³⁷) A. a. 73, Aa. B. A., Hbz. 1552 ¹⁰/₆.

bod har Tove Nielsdatter været en af de mest velhavende i Byen. Rasmus Gius, der i Slutningen af Perioden var Raadmand og Borgmester⁵³⁸), boede i Vestergade, ejede flere Ejendomme og betalte høj Skat. I Sommeren 1622 leverede han 106 Læs Piksten til Vestergade og Stentrappen⁵³⁹). Med moderne Betegnelse kunde han kaldes Grosserer i Bygningsartikler. Hans Slægt havde

da boet længe i Byen. I 1562 nævnes Gyuffsses Gaard, som da var takseret til høj Afgift og beboedes af Borgmester Peder Skrivers⁵⁴⁰). En velhavende Mand af Navnet Gius maa før have ejet den og har maa-ske opført den. Antagelig stammer Slægten fra Lübeck. Der omtales en lübsk Borger Dyriick Ghyze, der handlede paa Aarhus omkring 1534⁵⁴¹). Navnets Stavemaade er meget forskellig ogsaa i Rasmus Gius's Tid, tydende paa, at det har været vanskeligt at fordanske. Selv skrev han det vistnok Gius, da det staves saaledes paa officielle Dokumenter med hans Navn under i hans Borgmestertid⁵⁴²). Til de velhavende Borgere hørte Apotekerne og i Almindelighed Bartskeerer, Lægernes Forgængere⁵⁴³).

Mekell Jensen fra Viby 1629.
Borgerdragt. Den gamle By.

Udlændinge har udgjort et sær-

ligt Befolkningselement. Hvor stort det har været lader sig ikke afgøre. Med mindre de tog Borgerskab, er det ret tilfældigt, om vi hører om dem. Men da Regeringen i 1623 forbød Liggere at være i Riget⁵⁴⁴), har der vel været en Del af den Slags⁵⁴⁵) og derfor sikkert ogsaa i Aarhus. Mange har det dog næppe drejet sig om, for hele Perioden igennem træffes Udlændinge, som tager Borgerskab, mest Nederlændere og Tyskere, og det ikke blot Bartskeerere og Haandværkere, for hvilke det har været en Eksistensbetingelse, men ogsaa handlende. Johan Skrinck⁵⁴⁶), Tønnes Worm og Johan Worm var blandt disse. Og Regelen har vel været, som Tilfældet var for den sidstes Vedkommende, at Borgerskab opnaedes efter nogen Tids Ophold i Byen, omtrent saa snart det blev muligt efter Betingelserne, der stilledes⁵⁴⁷). I be-

⁵³⁸) Hbz. II, pass. ⁵³⁹) K. R. 1622, L. A. ⁵⁴⁰) Hbz. I, S. 173. ⁵⁴¹) D. M. 4. I, S. 8. I. R. Hübertz: Et Blik paa Staden Aarhus 1837, S. 51. ⁵⁴²) A. a. 150, 1626²⁶/₁, Aa. B. A. Hbz. har Datering 1626 ⁶/₈. ⁵⁴³) Borgerskabsbogen. E. Dam: Aarhus Løveapotek. 1896. Om Medicinalvæsen se nærv. Værks Afsnit derom. ⁵⁴⁴) K. B. 1623 ¹⁹/₁₁. ⁵⁴⁵) Jvfr. Acta Jutl. IV. 2., S. 5. ⁵⁴⁶) A. a. 124, 1603 ²³/₈, Aa. B. A. K. B. 1603 ²³/₈, Hbz. II, S. 2 f. ⁵⁴⁷) Jvfr. Hbz. I, S. 248.

varede Skattelister⁵⁴⁸) er næsten alle Navne almindelige danske. Og selv om det ved Hjælp af Borgerskabsbogen kan konstateres, at nogle af deres Bærere er kommet fra Udlandet, bliver det dog ret faa⁵⁴⁹). — Navne som Meynert van Knippen, Jørgen Hamborg, Hans Skott og Mikkell Dalkarl er i Skattelisterne næsten ene om at pege mod fremmede Lande. De er oplysende derved, at de peger mod de Lande, de fleste Udlændinge kom fra⁵⁵⁰). Udenbys Danskere har der muligvis været mange af. Direkte ses det vel ikke for denne Tids Vedkommende. Men da det kan paa-peges som foran sket, at der var flere næringsdrivende end skatteydende, ligger det nær at antage, at Forholdet har været omtrent som i 1675, da der nævnes over 200 fremmede, som ikke stod »under Byens Takst«. De har næsten udelukkende danske Navne⁵⁵¹).

Socialt var Befolkningen delt i flere Lag. I Toppen stod Lensmanden og hans Familie, men andre adelige var der meget faa af. Om en af dem er der dog et Minde i Byen endnu, nemlig »Trods Katholm« i Mindegade, opført 1606 af Christence Bryske, Søster til Lensmand Carl Bryske paa Aarhusgaard. Biskoppen og flere gejstlige og andre lærde med Katedralskolens Rektor i Spidsen udgjorde en særlig Kreds. Deres Indtægter var gode, og deres Lærdom agtet. Der var dog et stort Spring fra Biskoppen til Ringdeggen, der passede Klokkeringningen. Købmænd, af hvis Kreds Raadmændene toges, større Grundejere, Apotekere og Bartskeerere dannede den næste Række, og efter dem fulgte Haandværkere og Bestillingsmænd, af hvilke de første tit var velhavende⁵⁵²). Lejerne udgjorde i 1625 15 % af Borgerne, optalt efter en Skatliste fra dette Aar⁵⁵³). Men blandt dem var Folk af alle Indtægtsklasser. Nogle beboede en hel Ejendom alene, men der var Ejendomme, Renteboder, der rummede 6 skatteydende Lejere, sikkert Familieforsørgere. Det har dog næppe alle Lejere været. De 128 »liderlige og pasløse Personer«, der udvistes af Byen 1588, holdt for de flestes Ved-

Det oprindelige Trods Katholm.

Førstørret Udsnit af Prospekt i Theatrum Urbium.

⁵⁴⁸) Skattesager 1612—65, L. A. ⁵⁴⁹) Jvfr. Acta Jutl. IV. 2., S. 96. ⁵⁵⁰) Borgerskabsbogen. Jvfr. Hoffmeyer I, S. 369 f. ⁵⁵¹) K. R. 1675, Aa. B. A. ⁵⁵²) Skattesager 1612—25. ⁵⁵³) Mandtal paa Byskyttehold, 1625. L. A.

kommende til i Renteboder⁵⁵⁴), og tilsvarende »smaa Lejere« har der utvivlsomt været i Aarhus i Slutningen af Perioden blandt de Indbyggere, der ikke findes paa Skattelisterne⁵⁵⁵). Nederst i Bysamfundet stod Bøddel og Rakker. Begge findes omtalt⁵⁵⁶). Skellene mellem Klasserne var ikke meget skarpe. Lensmanden og andre adelige kunde omgaas borgerlige selskabeligt⁵⁵⁷), Kæmneren kunde drikke Øl med Arbejderne⁵⁵⁸).

Ved Periodens Udløb var Aarhus Nørrejylland's trediestørste By, i god Vækst, forholdsvis velhavende, stærkt trafikeret⁵⁵⁹), mere dansk end i lange Tider, relativt renlig, med et kultiveret Borgerskab og anset for egnet til at rumme en Stiftsskole med Professorer som Lærere⁵⁶⁰). Men Tredivaarskrigen trak mod Nord, truende Skyer var oppe, en frygtelig Byge slog ned over Staden. En Septemberdag i 1627 rykkede plyndrende Soldater ind. Det blev et Vendepunkt i Aarhus Bys Historie.

III. 1627—1701.

ULYKKER OG NEDGANG

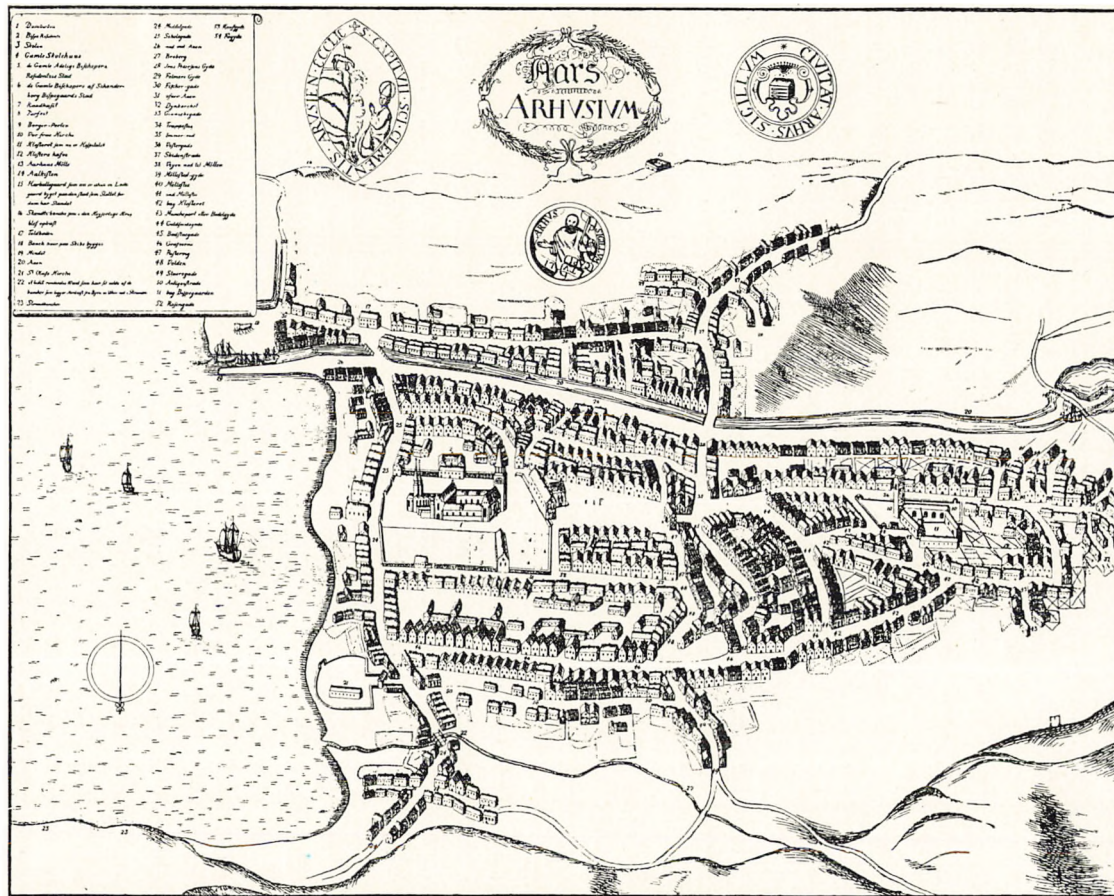
Tredivaarskrigens Ulykker bragtes først til Jylland af Christian IV's egne Soldater, der drog plyndrende op gennem Halvøen og i stort Tal huserede i Viborg, indtil Wallensteins Tropper jog dem derfra. En Del flygtede mod Nord, men andre Skarer gik til Aarhus for derfra at slippe over til Øerne⁵⁶¹). Aarhuskøbmanden Rasmus Thestrup fortæller⁵⁶²) i sine Optegnelser, at Kongens Ryttere kom til Aarhus den 20. September og plyndrede mange Godtfolk og her som andetsteds holdt sælsomt Hus, saa det blev en drøj Tid at komme igennem. Og bedre blev det næppe, da Kejserens Folk rykkede ind Fredag den 5. Oktober. De holdt Byen besat i syv Fjerdingsaar og »holdt selsom Hus her inde, saa det suier til det Barn i Vugen leger, men Verden staar«, som Rasmus Thestrup skrev under 1629 i de Optegnelser, han sluttede 1654. Hans Mening var vel, at selv de yngste ikke vilde leve længe nok til at se Krigens Følger overvundne. Om 1628 skrev han, at det var et bedrøveligt Aar formedelst de mange Krigsfolk og Fjender, som var Landet mægtig. »De umilde Mennesker stjal og røvede fra fattige Folk« baade Korn og Kreaturer, Heste, Svin, Tøj og Redskaber og andet, mens »Pengene var alt af Landet og udgivet til Skat«. Ved Rygtet om, at der skulde komme 6 Regimenter mere til Jylland, sagde den tyske Oberst i Aarhus, von der Goltz: »Sker det, dør vi af Sult«⁵⁶³).

⁵⁵⁴) A. a. 118. Aa. B. A. ⁵⁵⁵) K. R. 1622 sammenlignet med de øvrige Skattesager 1612—25. L. A. ⁵⁵⁶) K. R. 1622. Hbz. I, S. 245 og 223. ⁵⁵⁷) Personalhistorisk Tidsskr. 3. II, S. 150. ⁵⁵⁸) K. R. 1622. L. A. ⁵⁵⁹) Se Havnens Historie. ⁵⁶⁰) A. a. 146, 1621 ¹/₈, Aa. B. A. Jvfr. Hbz. II, 1639 ¹⁷/₅ og 1640 ¹³/₉. ⁵⁶¹) Slange, S. 602. ⁵⁶²) Hbz. II, S. 320 ff. ⁵⁶³) I. Krebs: Aus dem Leben Melchiors von Hatzfeldt. Breslau 1910, S. 107.

Slet saa faretruende har Situationen dog næppe været. Skiftebreve fra 1630erne viser, at der bevaredes en Del Kostbarheder i forskellige Hjem og Kvæg i Staldene⁵⁶⁴). Men galt stod det dog til. Som velhavende Grundejer led Rasmus Thestrup store Tab. Fjenderne nedrev nogle af hans Huse, saa han i 1630 maatte genopføre fem⁵⁶⁵). Andre Borgere er det gaaet paa lignende Maade. Apoteket var blevet meget »besuecket« i Fjendens Tid. En Mængde Kobber var »Undersaaterne frakommen«. Sølv-sager blev taget fra Kapitlet, Kostbarheder gik i Soldaternes Lommer, alle Slags Ejendele tog de fra Folk, mangan Mand maatte se sine Brugsgenstande slaaet i Stykker og sine Huse væltet. Tømmeret kunde bruges som Brændsel eller anvendes i Skansen, som Fjenden opførte, hvor nu Skanseanlægget er⁵⁶⁶). Alle skulde yde Skatter til Fjenden, rige Borgere maatte udlægge mange Penge for andre⁵⁶⁷). Nogle flygtede fra Byen, enkelte druknede sig af Fortvivlelse foranlediget af den haarde Behandling⁵⁶⁸). At have Soldater i Kvarter kunde være en Fare for Liv og Lemmer. Peder Thomsen berettede i 1633, »at han i Fjendernes Tid er blevet slaaet døv og ganske ilde medfaren, at hans fattige Hustru i Synderlighed er ganske ilde medhandlet, og at deres fattige Formue er ganske frataget dem, saa at de nu er fattige, vanføre, arme og elendige Folk«⁵⁶⁹).

For Aarhusianerne var det en stor Lettelse at se Fjenderne forsvinde, Pinsedag 1629⁵⁷⁰). Men i Krigens Kølvannd fulgte gennem flere Aar Processer mod Borgere, der havde købt Sager, Soldaterne havde stjaalet, eller som paa anden Maade havde skaffet sig Fordele paa andres Bekostning⁵⁷¹). Det brune Blæk i de gamle Protokoller staar i faste Linier og fortæller om hæderlige Mænds Uvilje mod de Personer i Byen, der havde skaffet sig Indtægt ved Handel med Tyvekoster og røvede Sager⁵⁷²). Det er tydeligt, at Besættelsestiden var drøj. Fattigdom bredte sig, Skatteevnen blev ringe. Efter flere Aars Forløb maatte Regeringen eftergive Byen resterende Skatter for 1630 og 1631⁵⁷³). De leverede Skatter har sikkert tynget stærkt. Det var langt fra enhver muligt at skaffe de rede Penge, Fjenderne forlangte. Enkelte, der pungede ud paa Byens Vegne, maatte foreløbig nøjes med at haabe at faa Pengene ind engang. Men det Haab tog Borgerskabet Afstand fra, da Fjenden var borte. I 1631 sendte Krigstidens Borgmestre og Raad Kongen en Supplikats »anlangende menige Borgerskabs Hjælpning til at betale det, som Borgmestre og Raad mener sig at have udlagt i Fjendernes Tid«, og Skrivelsen fik af Kongens Sekretær den Paategning, at Sagen skulde afgøres for Domstolen. Men da der næppe var Penge at faa paa den Tid, og Borger-

⁵⁶⁴) Pakken: Skiftesager 1593—1666, mærket A. b. 40, Aa. B. A., f. Eks. Skiftebrev af 1630 ³/₂. ⁵⁶⁵) Hbz. II, S. 319. ⁵⁶⁶) K. B. 1629 ⁵/₁₁, 1631 ¹⁹/₃, 1629 ⁵/₁₁. Hbz. II, 1630 ¹⁰/₇, ¹²/₃ og passim. Et Blik, S. 57. K. R. 1635, Aa. B. A., B. P. 1637 ⁷/₉, L. A. Billede af Wallensteins Skanse i Danmark, Norges og Sveriges Historie III. 1871, S. 552. ⁵⁶⁷) B. P. 1637 ²⁴/₈ og ¹⁴/₆. L. A., K. B. 1634 ²/₄. ⁵⁶⁸) P. T. 3. II, S. 152. Et Blik, passim. K. B. 1631 ³/₄, 1633 ¹¹/₁₂. B. P. 1637 ⁷/₄, L. A. ⁵⁶⁹) K. B. 1633 ²/₁₂. ⁵⁷⁰) Hbz. II, S. 320 f. Et Blik, S. 57—63. ⁵⁷¹) K. B. 1633 ¹¹/₁₂. ⁵⁷²) B. P. 1636—39, passim. L. A., K. B. 1630—34, passim. Hbz. II, S. 58. ⁵⁷³) K. B. 1634 ¹⁶/₃, K. B. 1633 ⁷/₁₀ og ¹⁹/₁₂. Hbz. II, 1640 ¹³/₅, jvfr. 1635 ⁹/₅.

Aarhus omkring 1675.
 Resens Atlas. Her efter »Aarhus« 1905.

skabet ikke vilde indrømme Forpligtelsen til at betale, saa gemtes Sagen til en bedre Lejlighed. Da kom en Forordning om, at Trætter foraarsaget af Fjendernes Indfald skulde »gøres anfangig« inden et Aar. Saa kom der Fart i Pengeudlæggerne. De vilde nok have Mønten. Men paa menige Borgeres Vegne mødte to Mænd med en Erklæring, som »en ganske Hob af Borger-skabet haver beseglet og underskrevet«, og som gik ud paa, at Kreditorernes Ret var forspildt⁵⁷⁴). Resultatet er ukendt, men Parternes Opfattelse er klar. Og det blev tydeligt, at selv Laan til Kommunen kunde være usikre.

De kommunale Udgifter var omkring 350 Daler i 1622⁵⁷⁵). Ifølge Listerne i foregaaende Afsnit var Afgifterne til Staten før 1627 ikke stort større. Under Krigen og efter blev de meget højere. Nogle, men ikke nær alle Skattemister for Aarene omkring 1630 eksisterer⁵⁷⁶). Kæmnerregnskaberne er forsvundne. Det første bevarede efter 1622 indeholder Poster fra September 1634 og til April 1636⁵⁷⁷). Indtægten var deri opført som 3430 Daler, Udgiften knap 10 Daler mindre. Kommunale Udgifter var ikke meget større end 1622, saa langt det overvejende Beløb var Skatter, der videresendtes til Staten⁵⁷⁸). Og de maa i den vanskelige Tid have tynget haardt. En Bedring indtraadte dog, inden den næste Krig kom. I 1638 var Udgift og Indtægt omkring 1200 Daler⁵⁷⁹). I 1641 ryger vel Udgifterne op til over 4300 Daler, men det skyldes, at Statsskatterne steg, og at Restancer for andre Aar nu indkrævedes⁵⁸⁰). Det er vel Udtryk for, at Byen var ved at komme paa Fode. Helt har den dog ikke naaet det. Et Tegn derpaa er, at Tilgangen i borger-skabssøgendes Tal var mindre end tidligere. Medens det 1613—27 var 366, var det 1628—42 kun 235. Et andet Tegn paa Tilbagegang er de øde Ejendomme. Af den Slags havde der vel tidligere været enkelte, men nu var der mange⁵⁸¹). Og benyttede Bygninger stod det skralt til med. Forskellige Synsforretninger, noterede i Bytingsprotokollerne, giver Indtryk deraf⁵⁸²). Og af 639 Skatteydere i 1630 var 52 eller ca. 8 % fritagne for at betale⁵⁸³). Skattevæsenet skrabte dog Bunden omhyggeligere end før. En Del Svende og Karle blev sat i Skat⁵⁸⁴).

Opgivne Priser fra Krigsaarene tydeliggør yderligere, at Tilstandene var meget daarlige. Naar Rasmus Thestrup skriver i sine Optegnelser under 1628, at en Okse kunde købes for 1 Daler, er det en talende Oplysning, da Priserne var langt højere, saa snart Fjenderne var borte. I et Skiftebrev fra 1630 vurderedes 13 Øksne til gennemsnitlig 15 Daler pr. Styk, Stude til 8

⁵⁷⁴) B. P. 1638 $10/5$ og $14/6$, L. A. K. B. 1633 $11/12$. ⁵⁷⁵) K. R. 1622. L. A. ⁵⁷⁶) I L. A. Jvfr. Hbz. II, 1635 $9/5$ og S. 70 Note samt passim. ⁵⁷⁷) Dette og alle de følgende Kæmnerregnskaber findes i Aa. B. A. Enkelte er paginerede, nogle har Dato for Udgiftsposter eller Rækker af dem, mange har Udgifterne ordnede i Grupper efter Sagernes Art, som Broudgifter o. s. v., Indtægterne staar altid først, eventuelle Paategninger saa godt som altid sidst. ⁵⁷⁸) C. C. D., IV, S. 764 f. ⁵⁷⁹) K. R. 1638. ⁵⁸⁰) K. R. 1641. C. C. D., V, S. 678 f. ⁵⁸¹) Forsk. Skattelister, L. A. B. P. 1636—39, passim, f. Eks. 1636 $15/6$, L. A. ⁵⁸²) F. Eks. B. P. 1639 $14/2$ og 1636 $31/3$. ⁵⁸³) Skatteliste 1630, L. A. ⁵⁸⁴) F. Eks. Skatteliste 1638, L. A. K. R. 1637.

og Køer til 6 Daler⁵⁸⁵). Og Opkøberne gav vel normalt henved en Snes Daler pr. Styk⁵⁸⁶). Med andre Varers Pris har det forholdt sig paa lignende Maade⁵⁸⁷). Folk holdt sig tilbage fra at købe, naar de risikerede, at fjendtlige Soldater tog Varerne fra dem. Efter Krigen steg Priserne igen. Og selv om der var Krig nede i det tyske, og Kaperi fandt Sted paa Havene, saa Tiderne var usikre, var Forholdene dog ved at trække sig i Lave i Aarhus, da Byen atter fik Krigen at føle.

Kejsersoldaterne var ikke glemte, saa man vidste, hvad det gjaldt, naar Fjender kom. Derfor var det en højst ubehagelig Nyhed, der naaede Byen midt i December 1643, at den svenske General Torstensson var rykket ind i Riget. Parate Krigsfolk skulde straks marchere⁵⁸⁸). Byraadet fik travlt med at skaffe en Styrke af raske Karle, der skulde møde i Ry. Der var forlangt 200 Mand med Vaaben, Ammunition og Proviant. Raadet fik sendt 100 Mand af Sted⁵⁸⁹), men faa Dage efter, den 31. December »om Aften ved 5 slet« kom den Ordre, at der allerskyndsomst skulde sendes saa meget Ridetøj, som kunde skaffes, til Snoghøj ved Middelfart Sund⁵⁹⁰). »Haster, haster i højeste Grad« stod der uden paa Brevet. Det var et daarligt Tegn paa Krigens Gang. Og Ridetøjet naaede næppe Bestemmelsesstedet i Tide, da Torstensson sikkert kom til Snoghøj først⁵⁹¹). Inden længe var den danske Styrke fejtet til Side og med den de raske, aarhusianske Karle. Den 16. Januar 1644 var to Regimente af den svenske Hær i Aarhus⁵⁹²). Hos Rasmus Thestrup indkvarteredes en Ritmester med 27 Soldater og 31 Heste. »Han holdt saa Hus hos mig, at jeg næppelig forvinder det her i Verden, thi imidlertid Fjenderne var Landet mægtig, kom jeg til Agters baade paa min Ejendom, Husleje, Indkomst, Gæld og Formue næsten for 4000 Dalers Værdi«, skriver Rasmus Thestrup, og han fortæller videre, at de umilde Mennesker nedrev og fordærvede en hel Række Ejendomme for ham⁵⁹³). Og som det gik ham, gik det andre. Penge og Kostbarheder blev taget⁵⁹⁴), Brandskat blev udskrevet, Anders Lydicksen udlagde 4000 Daler, som han senere forlangte betalt af Borgerne med Rente og Rentes Rente og paaløbne Omkostninger til stor Fortrydelse for mange, der med Rasmus Thestrup og Søren Sørensen i Spidsen protesterede, men dømtes til at betale⁵⁹⁵). Rasmus Thestrup og Anders Lydicksen var ikke ene om at punge ud til Fjenderne⁵⁹⁶). Byen blev værre medtaget end i Kejserkrigen. Bagefter udstedte Magistraten en Erklæring om den Brøstfældighed, Aarhus By »udi Fjendernes Tid

⁵⁸⁵) Skiftebrev af 1630 $\frac{3}{2}$ i Pakken A. b. 40, Aa. B. A. ⁵⁸⁶) Jvfr. H. T. 9. I, S. 272. Dän. Wirtschaftsgeschichte. 1933, S. 127. J. S. 5. III, S. 29. ⁵⁸⁷) Hbz. II, S. 321. H. T. 2. IV, S. 213—68, passim. ⁵⁸⁸) Hbz. II, 1643 $\frac{16}{12}$. ⁵⁸⁹) A. a. 160, 1643 $\frac{27}{12}$, Aa. B. A. ⁵⁹⁰) A. a. 161 a, 1643 $\frac{29}{12}$, Aa. B. A. ⁵⁹¹) Et Blik . . . , S. 66. ⁵⁹²) Hbz. II, S. 136, 324. ⁵⁹³) Hbz. II, S. 324 f. ⁵⁹⁴) Et Blik . . . , S. 67. Hbz. II, S. 136. B. P., passim. ⁵⁹⁵) A. a. 174, 1650 $\frac{22}{2}$, Aa. B. A., hos Hbz. med gal Dato: $\frac{22}{8}$. Medborgeres Fuldmagt til Rasmus Thestrup og Søren Sørensen til at varetage Borgernes Interesser i den nævnte Sag. Dokumentet oplysende om Borgers Skrivefærdighed dengang. Enkelte har underskrevet med Bomærke, andre med Forbogstaver, de fleste med fulde Navn. R. P. 1652 $\frac{7}{4}$, L. A. ⁵⁹⁶) Se f. Eks. Et Blik . . . , S. 67. R. P. 1665 $\frac{15}{6}$, L. A.

A. a. 174

Fuld.

Vi underskrevne... 1650

Handwritten signatures and initials: MS, AM, H, NS, R, S.R.S., etc.

A. a. 174

A. a. 174. Aa. B. A. Fuldmagt, undertegnet af en Række Borgere.

er udi geradt⁵⁹⁷). De fleste Fjender var trukket bort, da der stod en Kamp ved Skansen den 17. August, hvor Danskerne, der gjorde Indfald, sejrede og fangede Besætningen, godt 70 Mand⁵⁹⁸). Baade Byen og Oplandet var blevet slemt udsuget under Besættelsen. Blandt andet Rasmus Thestrups Optegnelser fortæller derom.

Som set førte Krigen til Uenighed i Byen, da Fjenden var borte. Og klart er det, at Velstanden var aftaget. Skatterne kunde ikke betales. Kongen maatte fritage Byen for Restancer fra 1643—44⁵⁹⁹). I Kæmnerregnskaberne for 1652 noteres ud for en Del Skatteydere: »er intet at bekomme«. Kommunen maatte spare. I 1646 var Udgifterne til Byens eget Behov kun godt 130 Daler⁶⁰⁰). Det var uheldige og usikre Tider, saa længe Trediveaarskrigen rasede, til 1648. Fra 1646 til 1650 tog 84 Borgerskab i Byen. Derefter synes en Bedring indtraadt. 1651—55 indskreves 133 ny Borgere. I 1659 kalder en polsk Officer Aarhus en smuk By⁶⁰¹), og Arent Berntsen skildrer den rosende, men overdriver vel som sædvanligt⁶⁰²). Ifølge ham er Byen »velbyggt og haver et stort og formuende Borgerskab, som deres Handel til Søs vidtløftigen fortsætte, ikke alene udi Østersøen, men og udi Vestersøen, paa Norge, Holland, Engeland, Hispanien og til andre vidt omkring liggende Stæder . . .«

Den Bedring, der sporedes, blev en stakket Glæde. Ny Krigstrængsler kom. En Septemberdag i 1657 rykkede svenske Tropper ind i Aarhus, og dermed begyndte en Besættelse⁶⁰³), der varede et Par Aar og blev den værste, Byen havde oplevet. Det første Aar var her Svenskere, det sidste Polakker og Brandenborgere, der var Danmarks Forbundsfæller, men lige saa ubehagelige at have i Kvarter som de svenske Fjender. General Kønigsmarck, der kommanderede Svenskerne i Aarhus, lod 13 Borgere arrestere hos Raadmand Jens Lassen den 23. April 1658, skønt der da var sluttet Fred, og forlangte en Mængde Penge af dem. Da de ikke kunde udrede Summen, blev der truffet den Ordning, at de laante 1000 Daler af Michel Wilder fra Lübeck »paa vores egne og menige Aarhus Byes Indvaaneres Vegne«. Byen skulde efter to Maaneders Forløb udrede Pengene til Jens Lassen, der garanterede Michel Wilder Beløbet. Men hvad de 13 Mænd havde lovet paa Byens Vegne, vilde Borgerne ikke staa inde for, viste det sig. Der maatte baade Højesteretsdom og kongelig Resolution til, før Pengene blev indkrævet⁶⁰⁴). Og det var vanskeligt at faa dem ind. Efter Paaligning 1666 indkom en ringe Del af Beløbet i 1667⁶⁰⁵). Men Renter og paaløbne Omkostninger havde bragt Gælden i Vejret. I 1675 var den over 1734 Daler. Da blev der taget

⁵⁹⁷) Hbz. II, 1645 ²¹/₁₂, jvfr. 1645 ¹⁶/₁₁ og Encomion Regni Daniæ. 1654, S. 65. ⁵⁹⁸) Slange, S. 1252. ⁵⁹⁹) A. a. 171, 1648 ¹⁴/₇, Aa. B. A. ⁶⁰⁰) K. R. 1646. ⁶⁰¹) St. Rosznecki: Polakkerne i Danmark 1659. 1896, S. 57. ⁶⁰²) Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed. 1656, S. 141. Jvfr. E. Holm: Danmark-Norges indre Historie 1660—1720. 1886. II, S. 351. Helt grebet ud af Luften er A B.'s Oplysninger dog ikke. Jvfr. neden for om Import og Søfart. ⁶⁰³) Et Blik . . ., S. 72—85. Rosznecki, anf. V., S. 148. ⁶⁰⁴) Ufuldstændige Papirer til Skattesager 1665 o. f. a., L. A. Hbz. II, S. 218. Hoffmeyer II, S. 96 f. ⁶⁰⁵) K. R. 1667.

alvorligt fat paa Sagen. »Den Skat, som til de svenske forleden Fejdetid af Michel Willer af Lübeck Byen er forstrakt med«, blev da paalignet Borgerne af de 24 Mænd, ikke af de sædvanlige Takserborgere, og Ligningen forkyndt paa Bytinget to Gange⁶⁰⁶). Nu skulde det aabenbart være Alvor med Inddrivelsen. Højesteretsdom og kongelig Resolution kunde ikke i Længden siddes overhørig. Mange Borgere vendte dog det døve Øre til. Endnu i 1680erne maatte Kommissarius Jesper Nielsen Hutfeldt flere Gange gøre Antegnelser til Beløb under Michel Wilders Skat i Kommunens Skattepapirer, og endnu den 7. Maj 1688 var blandt andet Poster fra den Sag til Afgørelse i Rentekammeret⁶⁰⁷). Hele Sagens Historie viser vel, at Borgerne havde særlig meget mod den Skat, men i Forbindelse med de mange uerholdelige Skattebeløb, Kæmmerregnskaberne omtaler, tyder den paa stærkt svigtende Skatteevne, der især bliver tydelig af, at den mest haardhjertede Indkrævningsmetode, militær Eksekution, blev benyttet fra 1660erne⁶⁰⁸). Det var gammel Skik, at Borgmestre ikke betalte Skat, og de slap ogsaa nu, da de klagede sig. I 1660 fik de bevilget Skattefrihed paa Grund af den »store Besværing og Næringsforsømmelse, som de udi deres Bestilling haver, saa og at de fleste af dem formedelst ulidelige Indkvarteringer og Ejendommens Ruin og andre store Penges Udgifter i forleden Krigs Tid er til Agters kommen«⁶⁰⁹). Men andre slap ikke saa let. De maatte døje baade Besættelsen og dens Følger. Ikke blot Flokke af Borgere havde været ude for Tvang, men ogsaa Enkeltmænd og Hospitalet og Domkirken⁶¹⁰). Værst havde det været, naar Byen var ude for Angreb. En Sommeraften i 1659 kom en svensk Styrke roende i Baade, jog Polakkerne til Side og begyndte at stikke Ild i Skibe i Havnen. Dagen efter kom 13 store Skibe og lagde sig uden for Mindet og gav sig til at beskyde Byen. Polakkerne, der laa her, skulde forsvare den, men gjorde det daarligt og krøb i Ly bag Magasinhuset, paa det Sted, der senere kaldtes Polakhaven. Medens det hele stod paa, tog fem gejstlige ud til Admiralen og lovede at betale et stort Beløb for at blive fri for Skydning og Brandstiftelse⁶¹¹). Det var vel netop det Udfald, Svenskerne ønskede. Og det skete tidsnok til, at Byen reddedes. Men stor Skade var sket, mange Bygninger var brændt og deres Ejere derved blevet helt forarmede, saa Husene mange Aar efter endnu ikke var genopbyggede. I 1684 vilde Arvinger ikke vedkende sig en Plads ved Mindet, som »siden den gamle svenske Fejde, da de allierede var her i Landet, har ligget øde«, saa Byen maatte overtage den af Hensyn til Havnens Vedligeholdelse⁶¹²). Og i 1685 var endnu 8 % af Ejendommene øde⁶¹³).

⁶⁰⁶) K. R. 1675. ⁶⁰⁷) Ufuldst. Papirer o. s. v., L. A. ⁶⁰⁸) Hbz. II, 1666 ¹⁶/₁₀. K. R. for de de følgende Aar, passim. ⁶⁰⁹) A. a. 178, 1660 ⁴/₁₂, Aa. B. A. ⁶¹⁰) Et Blik, S. 75 og 82 f. Hbz. II, S. 191. ⁶¹¹) Raadstue-Kopibog 1676 ²⁵/₁ L. A. Enfoldig Klagedict ofver den store Ulycke, som var antent udi Aarhus den 27. Juli Anno 1659. 1663. Rosznecki, anf. V, S. 158. ⁶¹²) A. a. 196, 1684 ²³/₇, Aa. B. 4. ⁶¹³) Grundskatliste 1685, vedlagt K. R. Jvfr. Taksationsprotokol ¹/₅ 1661 for Aarhus med flere Byer, R. A.

Det er uden al Tvivl, at Aarhus tog overordentlig stor Skade i økonomisk Henseende under Besættelsen 1657—59. Og tre Besættelsesperioder i 33 Aar var ikke til at taale uden stærk Føringelse af Kaarene. Det er forstaaeligt, at der var Nervøsitet i Byen, da Den skaanske Krig brød ud, og at man da ønskede Befæstning ved Havnemundingen, for at ikke en Episode som svensk Landgang lig den i 1659 skulde indtræffe⁶¹⁴). Ingen kunde vide, at Aarhus ikke skulde blive okkuperet af Fjender i næsten 200 Aar, til 1849. Faren for Angreb var der. Men skønt Byen slap for det værste, fik den dog noget af Smerten at føle. De økonomiske Ofre blev store⁶¹⁵). Byens Udgift, Statsskatter indbefattet, var i 1675 knap 2500 Daler, Aaret efter 500 Daler større, hvert af de 2 følgende Aar henved 11000 Daler ialt. I 1679, da Krigen var ved at ebbe ud, var Summen vel sunket til godt 9000 Daler. Men Belastningen for Skatteyderne havde da ogsaa været saa haard, at i 1680 maatte omkring 250 Ydere helt eller delvis fritages for Betaling. 3 Aar senere var der endnu meget gamle Restancer. I Forordet til en Skatteliste 1683 tales om »store Skatter, der endnu ikke siden det svenske Indfald 1657 har været at bringe til Veje, formedelst denne fattige By altid med stor Gæld haver været . . . behæftet⁶¹⁶). I 1680erne var Ydelserne 2—3000 Daler med Tendens til Stigning. Ogsaa denne Krig gjorde Skade i Aarhus. Derimod synes den korte Krig i 1700 ikke at have sat dybere Mærker i Byen. Kæmnerregnskabet viser blot, at en Bavne bekostedes opstillet paa Brobjerg.

Periodens Krige før 1700 har været haarde Tider at komme igennem, baade ved den Brutalitet, Befolkningen blev Genstand for, og ved den Usikkerhed i alle Ejendomsforhold, de førte med sig, derunder ved de store Udskrivninger af Penge og Ejendele, ved Røveri, Tyveri og Ødelæggelse. Velstand afløstes af Fattigdom. Mange Næringsdrivende kom til at savne tilstrækkelig økonomisk Basis for deres Virksomhed. Sammenslutninger i Lav var vel til Gavn for nogle. Men det hjalp ikke tilstrækkeligt, da Købeevnen paa Landet var for ringe efter Besættelserne⁶¹⁷). De Haandværkere, der for en stor Del skulde leve af Salg til Landboere, fik det særlig vanskeligt, og for Eksportører som Kornhandlere blev Tiderne nedadgaende, fordi ogsaa andre Lande var for medtaget. Og saa smaat begyndte det at vise sig uheldig, at England blev Korneksportland, fordi dets Landbrug drejedes i Retning af mere Kornavl, da Frankrigs Væveindustri blev saa stærk, at engelsk Uldproduktion blev mindre lønnende end før. Saa købte Nederlænderne mindre Korn i Danmark. Priserne faldt. Kapitelstaksterne for Aarhus Stift var i Daler og Skilling for Rug, Byg og Havre i de nedennævnte Aar saaledes:

⁶¹⁴) Raadstue-Kopibog. 1676 ²⁵/₁, L. A. ⁶¹⁵) K. R. 1675—80. ⁶¹⁶) K. R. 1683. ⁶¹⁷) Se f. Eks. Rosznecki anf. V, S. 57 o. fl. St. E. Holm: Danmark-Norges indre Historie 1660—1720. II, S. 271 ff.

	1650	1660	1672	1701
Rug	2 80	2 32	1 16	1 40
Byg	1 80	2 00	72	1 24
Havre	80	1 16	40	48

Taksterne svingede en Del. Fra 1660 til 1672 faldt de stadigt. Saa kom under ny Krige i Europa nogle større Stigninger. Men ved Periodens Slutning laa de et godt Stykke under Taksterne omkring 1650⁶¹⁸). Der var ikke Plads for saa mange Storkøbmænd i Aarhus som tidligere, men de faa, der var, synes at have været endnu større Matadorer end de gamle, og i den forarmede Befolkning har de syntes overvældende rige. Enkelte af dem skal omtales nedenfor. Den sociale Deling var blevet anderledes end før. Der var flere fattige og færre rige.

Befolkningstallet har efter en flygtig Betragtning holdt sig nogenlunde paa samme Højde, saa længe de tre haarde Krige stod paa. Den Skade, de gjorde, bestod i, at Folk gennemgaaende kom til at leve i daarligere Kaar, men ikke at de blev synderligt færre. Mange øde Ejendomme stod vel og vidnede om de strenge Tider, men et nyt Kvarter, Dynkerken⁶¹⁹), skød op. Regnes en Mands Virketid som selvstændig næringsdrivende til 40 Aar, er der Grund til at se paa to fyrraarige Perioder. En saadan fra 1587 til 1626 viser, at 837 da tog Borgerskab. Den følgende Periode fra 1627 til 1666 viser 779 borgerskabstagende. Befolkningstallet kan i Almindelighed læses nogenlunde sikkert af Bevægelserne i Borgerskabslisterne, fordi det er de selvstændige næringsdrivende, som giver Bevægelsen i Byens Størrelse, idet de beskæftigede et ret fast Antal Medhjælpere⁶²⁰). Efter dette skulde da Totalantallet af Aarhus Bys Mennesker 1627—66 synes at have været godt 6 % mindre end i den foregaaende Periode⁶²¹). At Borgerskabsbogen ingen Fortegnelse har over borgerskabssøgende 1658—59 spiller næppe nogen Rolle. Af Listen hos Hübertz ses, at under selve Krigen tog næsten ingen Borgerskab. I 1628 var der 2, i 1644 kun 1. Umiddelbart efter en Krig er der til Gengæld forholdsvis mange lige straks. Saaledes var det ogsaa i de første Aar af 1660erne. Der er da næppe Tvivl om, at af dem, der i disse Aar tog Borgerskab, vilde en Del normalt have gjort det i 1658—59, om ikke Krigen havde været. Dermed er ogsaa sandsynliggjort, at det er rigtigt at slutte Perioden lidt efter 1660, f. Eks. som her 1666. Men det ligger i Sagens Natur,

⁶¹⁸) Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. 1904. ⁶¹⁹) Muligvis kaldt saaledes efter Søren Dynkerker, der tog Borgerskab 1656 og senere boede nær ved Mindet. K. R. 1656 samt Skattelister for en Række Aar senere. Aa. B. A. ⁶²⁰) Acta Jutl. IV. 1932. II, S. 65. ⁶²¹) Jeg bygger paa Listen over borgerskabstagende Hbz. III, S. 408. Ved at sammenligne den med Borgerskabsbogen i L. A. er jeg i nogle Tilfælde kommet til lidt andre Tal end Hübertz, men Afvigelserne har været meget smaa. Det, at nogle har undladt at tage Borgerskab, er der Eksempler paa, men de er sjældne og har næppe betydet stort i det lange Løb, da tilsyneladende ingen har undgaaet den Afgift ret længe. Jvfr. Hoffmeyer II, S. 90.

at Borgerskabslisterne ingen direkte Oplysninger giver om Børn og unge Mennesker. Disses Tal kan derfor godt have været ret forskellige i de to Perioder og det samlede Befolkningstal derfor ogsaa. Og det ser ud til, at der i den sidste Periode har været relativt faa Børn i Aarhus. To Ting tyder derpaa. Rasmus Thestrup fortæller, at der døde mange Hundrede Børn af en hid-sig Sygdom, Kopper, 1634, og at der Aaret efter var Mæslinger i Byen⁶²²). Og efter 1665 svandt Tallet paa borgerskabstagede stærkt en Aarrække. I Fem-aaret 1666—70 indskreves kun 47 mod 142 i de sidste fem Aar før 1657 og mod 193 i de fem Aar før 1627. Og tages Perioden 1666—75 er der kun Tale om 151, ogsaa mindre end almindeligt i en 10 Aars Periode tidligere i Aar-hundredet. Det ser da ud til, at Aldersklasserne, der stammede fra 1630ernes Midte, har været faatallige, saa Byens Befolkningstal fra den Tid har haft et Minus, der for os først bliver synligt i 1660erne. Til de 6 % Nedgang, der er at se af Borgerskabslisterne, maa da regnes yderligere nogle paa Procent. At det ikke har været nogen stor Nedgang alt i alt, tyder Skattelisterne paa. Ydernes Tal i 1620erne og 1670erne er praktisk talt det samme⁶²³). At Skattevæsenet skrabte Bunden mere nær efter Krigene end før, holder Skatteydernes Tal oppe paa samme Højde som før Nedgangen. En Liste over Kvartalskat i 1672 opregner 634 forskellige Ydere, en tilsvarende over Bøsse-skyttehold 1625 har 626. Lister over anden Skat fra de samme Aar har lavere Ydertal, da ikke alle var med til at betale enhver Skat. Ved Beregninger som Fridericias over Københavns Befolkningstal omkring 1660⁶²⁴) bliver Aarhus Folketal 1672 knap 3000, men dertil kommer, at midlertidigt nærværende Personer, for en Del svarende til Middelalderens Liggere, var talrige i Aarhus. Det er saa heldigt, at en Liste fra 1675 over den Slags Folk i Aarhus er bevaret. Det er en Takst over Baadsmændsskat og Badskærkiste m. m. Den deler Folk i Aarhusianere og fremmede, der kun betalte visse Skatter, men ikke alle. De fremmede deles i to Slags: dem, »som her fra Byen sejler«, og dem, »som ej staar under Byens Takst«. Blandt disse fremmede var ikke mindre end 206 Skatteydere. At de repræsenterede flere, skønnes for de sejlendes Vedkommende delvis af en Liste fra 1683 over Skippere med Folk⁶²⁵). Efter den var der 42 Skippere med 106 Medhjælpere, deraf 29 Dreng. Tælles de foran omtalte 206 derfor med som almindelige Skatteydere, vil Folketallet efter Beregninger som Fridericias kunne sættes til omkring 3500 i 1670erne⁶²⁶). Det er rimeligt at medregne dem ogsaa af den Grund, at de tilsvarende Folk er medregnet blandt almindelige Skatteydere paa en Liste i 1700, hvorved der fremkommer et Skatteydertal paa 856⁶²⁷).

⁶²²) Hbz. II, S. 323 og 322. ⁶²³) Skattelister for 1620erne i Pakken »Forskellige Skatte-sager 1612—65«, L. A. Jvfr. foregaaende Afsnit. Listerne for 1670erne er vedlagt Kæmner-regnskaberne, Aa. B. A. ⁶²⁴) H. T. 6. II. ⁶²⁵) Liste vedlagt K. R. 1683. ⁶²⁶) I 1690erne var Gennemsnitsantallet af Fødsler 116,9 (Pontoppidan IV, S. 92), efter Beregninger som Rubins (H. T. 7. III, S. 52 f.) svarende til et Folketal paa ca. 3500. ⁶²⁷) »Mandtal over Transportskat og Byens Bekostning«, vedlagt K. R. 1700.

næsten nøjagtigt svarende til Tallet fra 1670erne, naar 17 beskattede Ungkarle fra 1672 tælles med. Og saa viser Beregningerne over Folketallet sig at stemme. I 1672 var det 3474 ifølge en Optælling i Anledning af Beregning af forventet Konsumstionsafgift⁶²⁸). Og da der regnet efter de to nævnte fyrreaarige Perioder var omkring 70 næringsdrivende færre i Aarhus 1672 end 1627, har Befolkningstallet i 1627 været omved 4000. Opgørelsen her er da et indirekte Bevis paa Rigtigheden af de i de foregaaende Afsnit foretagne Beregninger.

I Forhold til andre jydsk Kjøbstæder havde Aarhus holdt Stillingen godt. Ved Periodens Begyndelse var baade Aalborg og Ribe større, ved Slutningen kun Aalborg. Ribe var gaaet stærkt tilbage. Da Aalborg i 1672 havde 4181 Indbyggere og Aarhus 3474, maatte Ribe nøjes med 1939, færre end Randers og Viborg⁶²⁹). Baade Pengeskatter⁶³⁰) og Konsumtionsafgifter vidner om disse Forhold. Konsumtionsafgiften i Aaret 1700 var for Aalborgs Vedkommende 8000 Daler, for Aarhus godt 7294 og for Randers 3742. Fortifikationskat i 1691 var for de tre Byer henholdsvis 3000, 2000 og 1000 Daler⁶³¹). Da Skat og vel ogsaa Konsumtion viser noget om Byernes Formue⁶³²), ses det af det foregaaende, at selv om der har været Tilbagegang, har den tilsyneladende været mindst for Aarhus Bys Vedkommende. Men Næringslivet var her som andetsteds skadet af Prisfald, Pest og Krig.

Om Landbruget findes for denne Periode flere Oplysninger end for de foregaaende. De fleste, der drev Landbrug, havde ogsaa andet Erhverv. Kornavlen var omtrent som før. Det, der i den foregaaende Tid syntes Tilfældet, at henved 1200 Tdr. Land dyrkedes i 2 Indtægter, altsaa henved 600 Tdr. Land ad Gangen med 3 Aars Brug og 3 Aars Hvile, medens Resten af Arealet var Græsmark, Eng og Skov, har været Praksis sidst i det 17. Aarhundrede. Møllevangen var næsten lige saa stor som Skovvangen og Vorregaards Vang tilsammen. De 2 sidste dyrkedes i samme Periode og laa brak, mens den første var besaaet. Oldjorden laa hen som Græsmark⁶³³). Ved 1680ernes Kæmnerregnskaber i Aarhus Byarkiv ligger Skattelister over »Aarhus Markjord og Haver, som bruges til Sæd«. I 1683 indkom 24 Daler 2 Ort og 2 Skilling. Bortset fra 2 Skilling af et Areal vurderet til 2 Læs Hø, bliver Beløbet 2352 Skilling, og da der gaves 4 Skilling af det Areal, der saaedes en Tønde Sæd i, vel nogenlunde svarende til en Tønde Land, bliver altsaa Kornarealet i 1683 paa 588 Tdr. Land. I de tre Aar 1684—86 indkom aarligt 2375 Skilling, svarende til et Areal paa 593 $\frac{3}{4}$ Td. Land. Fra 1687 viser sig atter 2352 Skilling som Indtægt. Altsaa har man tre Aar ad Gangen dyrket den ene Mark og derpaa igen besaaet den første. De 2 Markers

⁶²⁸) Pakken »Rentek. i Alm. A. Diverse til Kontorefterretning og Oplysning: Befolkningsstatistik. V, 9«. R. A. ⁶²⁹) Falbe Hansen og Scharling: Danmarks Statistik I. 1885, S. 568 og 562. ⁶³⁰) C. C. D. IV-V-VI. ⁶³¹) E. Holm: Danmark-Norges indre Historie 1660—1720. II. 1886, S. 376 ff. ⁶³²) Anf. V., S. 377. ⁶³³) Markvedtægt 1688 § 2 i Protokol D. a. 1., Aa. B. A.

Arealer var dog lidt mindre end Beregningen her viser, idet der er regnet med hele det dyrkede Areal; men i dette er medtaget enkelte Kaalhaver, Urtehaver og lignende i Kanten af Byen; de var dog gennemgaaende smaa. Derimod er de Kornhaver, som nævnes, baade mange og store. En enkelt beskattedes med 28 Skilling, svarende til 7 Tdr. Land, ikke helt faa var paa 6 Tdr. Land, de færreste var under 2 Tdr. Ifølge deres Benyttelse hører de naturligt med til Marken, og de har vel kun været særligt indhegnede Markstykker, maaske fordi deres Ejere har ønsket det saadan — som i sin Tid Markvard Skernov — eller fordi deres Jordbundsforhold har været anderledes end Omgivelsernes, eller fordi de har ligget saaledes i Terrænet, at det har været naturligt at betragte dem som noget for sig. Det sidste har sandsynligvis været Tilfældet med Teglhaven ved Knudrisgade. En »Damhauge« kunde der være Grund til at indhegne særskilt, fordi Kornet i den sandsynligvis modnedes senere end paa den øvrige Mark. Kornhaverne synes saa godt som alle at have ligget umiddelbart uden for Bebyggelsesgrænsen, uden for den og den Port. Saaledes var det baade i Begyndelsen og i Slutningen af Perioden⁶³⁴). Nogle Kornhaver kan have svaret til en eller flere Gaardsavl og har vel gjort det. Da der var 272 Gaardsavl i Marken fra det 16. Aarhundrede, og der i 1683 kun nævnes 239 direkte, hvoraf Afgifterne betaltes af 116 Ydere af 159 i alt, maa nogle være »skjulte«, saa meget mere som Aarhus Bys Vide og Vedtægt fra 1760 nævner 272, og en Liste ved Kæmnerregnskabet 1690 regner med næsten samme Tal. Hele Beløbet, der betaltes i 1683, svarer til 294 Avl, idet 43 Ejere ydede tilsammen 440 Skilling, svarende til i alt 55 Avl. De »skjulte« Gaardsavl er da antagelig blot delte Avl, hvis Dele for nogles Vedkommende var samlet med andre Dele, efter som Folk havde handlet med dem. Det Areal, der fandtes ud over det, der svarede til de 272 Gaardsavl, har vel været det, der fra et tidligt Tidspunkt benyttedes som Kaalgaarde og Urtehaver, Abildgaarde og Humlehaver. Da Matrikuleringen var gennemført 1688, var Byens Jorder i 1690 ansat til 196 Td. 0 Skp. 1 Fdk. Hartkorn eller henved 9 Tønder Land pr. Tønde Hartkorn. Skatten af Gaardsavl og Havejord var 196 Daler og 3 Skilling eller 1 Skilling pr. Fjerdingkar⁶³⁵).

Hver Vang var delt i nogle faa Fald, gerne 5, der hver igen var delt i mange Agre. De fleste Arealbesiddere havde flere Agre, nogle over 50. Men hver enkelt Mands Agre laa spredt mellem andres over hele Marken. Saa godt som ingen havde 2 endsige flere Agre op ad hinanden. Næsten ingen af Agrene var lige brede i begge Ender, og gennemgaaende var de korte. Manges Længde var kun et Par Snese Alen, almindeligst var dog omkring 150 Alen, meget høj Agerlængde var 600 Alen⁶³⁶). En Del Arealer var udlejet til udenbys⁶³⁷).

⁶³⁴) B. P. 1636—39, passim, L. A. Skattelisterne i L. A. og Aa. B. A. ⁶³⁵) Ufuldstændige Papirer o. s. v., L. A. ⁶³⁶) Protokol med Landmaalingsforretningerne 1684 over Aarhus Købstads Jorder, M. A. ⁶³⁷) Diverse Dokumenter 1688—1759, Nr. 6, Rentek. Aarhus og Ribe Stifters Kontor, R. A.

Hvor meget, der avledes paa Markerne, kan ikke afgøres med Sikkerhed. Af Oplysninger om Afgrødens Størrelse kan nævnes, at en Gaardsavl i et bestemt Tilfælde kunde anslaaes til 12 Traver Byg og 21 Traver Havre⁶³⁸). Maaske er det ikke for højt regnet til at gælde som Normalavl, da den foregaaende Sommer havde været tør og var fulgt efter en streng Vinter⁶³⁹). Men selv om det er sikkert, at en Trave var 60 Neg og ikke som nu undertiden forveksledes med en Skok paa 30 Neg, er det dels uvist, hvor store Negene var, og dels kunde Afgrøderne veksle meget stærkt, fra flere Fold, sjældent over 5, til mindre end Udsæden⁶⁴⁰). Regnes med 4 Fold, skal der paa saa meget som en Sommers Kornareal i Aarhus, 294 Avl à 2 Tønder Udsæd, avles 2352 Tønder Korn. I Betragtning af, at en mindre Del af Arealet var virkelige Haver, vil det være forsvarligt at anslaa Avlen i jævngode Aar til omkring 2000 Tønder.

Hvad der avledes, er der forskellige Oplysninger om. Af Vorregaards Vang ydedes der aarligt Domkirken 36 Tønder Byg som bestemt i Skødet⁶⁴¹). Indtil 1675 blev Afgiften erlagt i Byg, og i det Aar tilbød man som sædvanlig Bispen de 36 Tønder, men »fordi det paa Raadhuset formedelst Tagets Brøstfældighed var bleven noget vaadt, vilde han ganske intet deraf annanne«, og efter den Tid leveredes der regelmæssigt Penge for Byg efter Kapitelstakst⁶⁴²). Foruden Byg og Havre dyrkedes ogsaa Rug⁶⁴³). Der var Ærte haver omkring Byen, og Ærter, Hvede og Hør dyrkedes i Omegnen⁶⁴⁴). Boghvede nævnes og er sandsynligvis dyrket paa Stedet, siden Kæmneren havde det til Salg ligesom leveret Byg⁶⁴⁵). Hø bjergedes, saa ikke alt Græsset blev afædt. Det Areal, der kunde give et Læs Hø, gaves der 1 Skilling i Afgift af⁶⁴⁶). Der skelnedes mellem Borgerlæs og Bondelæs⁶⁴⁷), og her er vel regnet med Borgerlæs. I 1678 var der et større Lager af Hø i Byen og ligeledes et Lager af Hakkelse, da Kommunen lod skære 2000 Tønder til Fodring af Stykheste⁶⁴⁸). I det mindste fra 1622 fodredes Heste med Hakkelse, saa den Finesse ved Fodringen har været kendt hele Perioden igennem. Hakkelsemænd nævnes jævnlige⁶⁴⁹). Hø og Hø var to Ting, nemlig godt Hø og Mosefoder⁶⁵⁰).

Den Læst Byg, der leveredes Domkirken, indkrævedes hos dem, der havde Kreaturer til Græsning paa Bymarken, og den opbevarede paa Raadhusloftet. Betalingen til Kommunen var 1 Skæppe pr. Ko⁶⁵¹), og der var

⁶³⁸) B. P. 1636 17/3, L. A. ⁶³⁹) Hbz. II, S. 323. ⁶⁴⁰) N. Siggaard: Om den danske Befolknings Fødemidler. 1930, S. 46. C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier I. 1891, S. XLVII f., jvfr. H. T. 7. III, S. 541. Om Trave og Skok se Svend Aakjær i N. K. XXX. 1936, S. 238. ⁶⁴¹) A. a. 81. 1561 12/7, Aa. B. A. ⁶⁴²) K. R. 1675 og fl. Aar, f. Eks. 1687. ⁶⁴³) B. P. 1636 17/3, 1639 2/5 og 16/5. ⁶⁴⁴) Lister over Markjord og Haver, vedl. K. R. 1683—87. Hbz. II, S. 179 og 326. ⁶⁴⁵) K. R. 1622, L. A. K. R. 1634, 1640, 1657, 1675, 1684. ⁶⁴⁶) Liste ved K. R. 1683 m. fl. Aar. ⁶⁴⁷) B. P. 1636 17/3. Jvfr. om Læs Svend Aakjær i N. K. XXX. 1936, S. 239. ⁶⁴⁸) K. R. 1678. ⁶⁴⁹) K. R. 1622, L. A., og flere K. R.'er med vedlagte Skattelister, Aa. B. A. ⁶⁵⁰) Græsningstaksation 1683, i Protokol D. a. 2, fol. 331—37, Aa. B. A. ⁶⁵¹) K. R. 1668 7/5. Kobyg gav ikke blot for Køer, men for Bæsters og Fæmons Græsning, K. R. 1684 og 1701, jvfr. Græsningstakst i Pakken »Kobygspenge 1646—1820«, mærket D. b. 7., Aa. B. A.

altid Overskud, naar Kirken havde faaet sine 36 Tønder. Regnes der 1 Skæppe for hver Ko, har der i Almindelighed været 3—400 Køer paa Bymarken, og Tallet var undertiden højere. Visse Kreaturtællinger i Anledning af Kop- og Kvægskat i 1680erne har ikke været paalidelige. Husdyrenes Tal er efter dem angivet for lavt. Det ses af, at Rentekammeret kan konstatere for lave Tal⁶⁵²), og af en Takst fra 1701 »angaaende Bæster og Fæmmon, som efter Vangvogternes og Hyrdernes Angivelse indeværende Aar har været til Græsning«⁶⁵³). Der græssedes da 133 Heste, 427 Køer og 400 Faar mod 183 Heste og 415 Køer i 1646⁶⁵⁴). Der er Eksempler paa, at Dyr har været lejet paa Græs udenbys, for Eksempel i Viby⁶⁵⁵); men det er sjældne Tilfælde. Regner man med Tallene fra 1701, ses det, at der paa en Tønne Hartkorn holdtes gennemsnitligt 2 Køer og 2 Faar og paa 3 Tønder Hartkorn 2 Heste. Af andre Husdyr spores kun faa. Byen holdt et Par Tyre, der opstaldedes paa Kommunens Regning⁶⁵⁶). I 1684 opgaves til Skattevæsenet foruden 2 Stader Bier 1 Ged og 10 Svin. De sidste fandtes alle hos Byens 2 Møllere⁶⁵⁷). Men som set har den Slags Oplysninger ikke været paalidelige. Der har sandsynligvis været flere Svin. Ved Skovtaksation 1683 ansloges Riis Skov til at kunne fede 24 Svin, »naar fuld Olden falder«⁶⁵⁸). Tidligere synes de at have været almindelige, da man kunde frygte, at Hunde og Svin løb igennem uvedligeholdte Gærder, og da 2 af en Mands Svin fandtes »døde og ihjelslagne«⁶⁵⁹). Arten var en gammeldags, utrivelig Slags, som vore Dages Landmænd vilde betakke sig for. Trekvart Aar gamle Svin kaldtes Grise og kunde vurderes til kun 2 Mark Stykket, »en liden Sou gris« dog samtidig til 3 Mark⁶⁶⁰). Det sidste kan tyde paa størst Efterspørgsel af Sogrise og derfor paa nogen Interesse for Svineavl. Det vil sige, at mangen Mand holdt Griseso. Det forholdsvis store Hestehold skyldtes dels, at megen Trækraft var nødvendig i gammeldags Landbrug, og dels, at der var mange Vognmænd i Byen. Gæs var der en Del af. Arealet Gaasemaden minder om dem, og Gæs findes omtalt direkte, selv om de ikke figurerer paa nogen Liste⁶⁶¹). Husdyrenes Udseende vides der ikke saa lidt om. Der var kullede og hornede Bukke⁶⁶²), der tales om blakkede Ungnød, om en blakhovedet, en blakhjælmet og en sorthovedet Ko, saa Racen har lignet den nuværende jyske⁶⁶³). Der fandtes røde Heste med Blis og hvide Fødder⁶⁶⁴). Hestefarven har i Tidens Løb været underkastet Modeluner. I Kvægpestens Tid i 1740erne synes Sort at have været den yndede Farve paa Heste i Salling⁶⁶⁵), medens det 100 Aar senere var lysebrunt⁶⁶⁶) og i vore Dage rødt.

Den store Fællesbedrift, som Byens Landbrug i mange Henseender var,

⁶⁵²) K. R. 1688, med Bemærkning om Rentekammerets Antegnelse. ⁶⁵³) K. R. 1701, jvfr. K. R. 1684. ⁶⁵⁴) D. b. 7., Aa. B. A. ⁶⁵⁵) B. P. 1636 $\frac{7}{11}$, L. A. ⁶⁵⁶) K. R. 1689 $\frac{23}{12}$. ⁶⁵⁷) Mandtal over Kop- og Kvægskat 1684, vedl. K. R. 1684. ⁶⁵⁸) D. a. 2., fol. 337, Aa. B. A. ⁶⁵⁹) B. P. 1636 $\frac{5}{5}$ og R. P. 1655 $\frac{20}{9}$, L. A. ⁶⁶⁰) B. P. 1638 $\frac{2}{11}$, L. A. ⁶⁶¹) B. P. 1674 $\frac{26}{11}$, L. A. ⁶⁶²) B. P. 1637 $\frac{21}{9}$, L. A. ⁶⁶³) B. P. 1636 $\frac{4}{3}$, 1637 $\frac{21}{9}$, $\frac{19}{10}$, 1639 $\frac{31}{10}$. ⁶⁶⁴) R. P. 1651 $\frac{10}{7}$, L. A. B. P. 1639 $\frac{31}{10}$, 1637 $\frac{21}{9}$. ⁶⁶⁵) Skivebogen 1931, S. 65—154, passim. ⁶⁶⁶) St. St. Blicher: Viborg Amt. 1839, S. 128.

fordrede for visse Sager en fælles Ledelse. En Videreudvikling af det gamle synes at være sket. Der var Vangvogtere, der havde samme Opgave som tidligere og som før blev bistaaet af Bysvendene, især naar det drejede sig om Digegravning. I alle Kæmnerregnskaberne nævnes Vangvogterne flere Gange. Men medens der tidligere kun var to, kommer der nu en tredje til. Han kaldtes Vangvogteren paa Brobjerg og fik oprindeligt kun halvt saa meget i Løn som hver af de andre. Hvert Foraar havde de travlt med at skaffe Ris og Stave, Stolper, fra Riis Skov til Gærderne om Markerne og om Foldene, af hvilke der nu var mindst to, den ene Sønden for Aaen, den anden og langt den vigtigste uden for Studsgades Port. Vangvogterne skulde da faa Vangenes mange Led bragt i Stand eller fornyede, de skulde faa Digerne i Orden og Broerne i Møllevangen repareret. Naar alt var parat, lyste de Udgangsfæ af Marken. De skulde sammen med Hyrderne kontrollere Tallet paa de græssende Heste og Kreaturer af Hensyn til Opkrævning af Afgifter, som det vil være fremgaaet af det foregaaende. Og de tog en Haand i med, naar Risene skulde hugges i Skoven, og naar Smeden skulde beslaa Vangelled eller sætte ny Laas for Folden. Deres Kontrol har været effektiv og deres Hverv ret ansvarsfuldt, for slap en Flok Kvæg ind i Kornet, kunde der snart ske saa megen Skade, at den, der led Tabet, følte sig meget fornærmet. Da Johan Fachs Ko og Gæs havde ædt Abraham Kobbersmeds Kaal, førte det et farligt Postyr med sig⁶⁶⁷). Der var stadig 2 Hyrder til at vogte Dyrene. Men de fik ikke som Vangvogterne Løn af Byen. Derimod lønnede Kommunen 2 Markmænd⁶⁶⁸), hvis Hverv det var at føre Tilsyn med dyrkede Arealer og hvad, der gik for sig paa dem vedrørende Arbejde og Overholdelse af Rettigheder, der stod optegnet i Vangbogen⁶⁶⁹). Over Markmænd, Vangvogtere og Hyrder stod 3 Vangherrer⁶⁷⁰), der afgjorde Stridigheder om Arealer i Vangene, og som lod deres Afgørelser fastslaa af Retten. De svarede til de senere Markdirektører⁶⁷¹).

I Slutningen af Perioden videreudvikledes den hidtidige Ordning ved en ny Markvedtægt af 1688, der deltes i Paragraffer og fik enkelte Ændringer og Tilføjelser i 1690, 1697 og 1703⁶⁷²). By og Græsningsareal deltes i 2 Dele: Øster Hjords Drift, der ogsaa kaldtes Medelgades Hjords Drift, og Vester Hjords eller Vestergades Hjords Drift. Hver Drift havde sin Hyrde og sit bestemt angivne Areal til Græsning, 3 Aar i Træk Møllevangen og dernæst 3 Aar Vorregaards Vang og Skovvang. Oldjorden og Engen Hitstrud sydligst ved Aaby Skel hørte til Vester Hjords Drift⁶⁷³). Geder, Svin og Gæs maatte ikke drives med i den øvrige Flok. Hyrderne drev kun Fæmøn og Faar. Heste havde Vangvogterne Ansvaret for, vel fordi Heste gik i særlige

⁶⁶⁷) B. P. 1674 ²⁶/₁₁, L. A. ⁶⁶⁸) K. R. 1652 og 1663 og senere Aar. ⁶⁶⁹) B. P. 1636 ²¹/₇, 1638 ²⁶/₇, K. R. 1688. ⁶⁷⁰) B. P. 1638 ³⁰/₈. ⁶⁷¹) P. Bjerge og Th. J. Søegaard: Danske Vider og Vedtægter II. 1908, S. 272 f. ⁶⁷²) Protokol D. a. 1., S. 1—12, Aa. B. A. ⁶⁷³) D. a. 1., S. 18. Forskellige Kort over Oldjorden og Hitstrud findes i D. b. 27., Aa. B. A.

Indelukker, saa det ikke var nødvendigt at trave over store Dele af Marken, naar der skulde spændes for. To Hyrder vogtede Hjordene, to Markmænd Agrene og to Vangvogtere Hegnene og Leddene. Der var to Vangbøger, hvori Bestemmelser om Vangene indeholdtes. Nu var der fire Vangherrer, to for hver Hjords Drift, men de var alle indbyrdes solidariske med Hensyn til Ansvar for eventuelle Uregelmæssigheder, som en eller flere af dem maatte faa Skyld for.

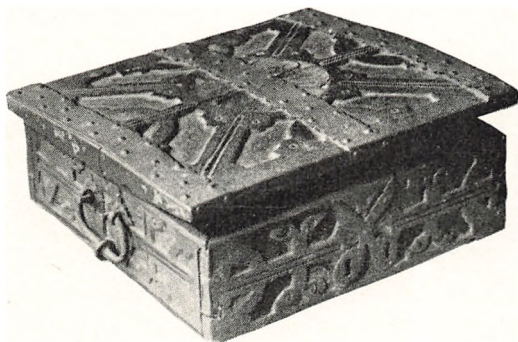
Af det hele fremgaar det, at Marken var af stor Betydning, og at der vaagedes godt over den. Der blev grebet ind, naar Borgernes Interesser var i Fare. Anders Jensen i Hasle fik det at føle, da han i 1652 maatte bøde 15 Daler, fordi han havde »pløjet nogen Jord paa Aars Mark«⁶⁷⁴). Vilde en Borger tilegne sig noget af Byens Jord som sit private ved at indhegne det »uden Vilje og Minde«, kunde Raadet tvinge ham til at opgive det⁶⁷⁵). Hvad der syntes Byens, vilde den beholde. Engskifter i Holmstrup Mark vilde Aarhusianerne »sig tilholde«, da Gabriel Marselis havde faaet Havreballegaard. Men Kongen forbød dem det⁶⁷⁶). At køre gennem Vangene var forbudt, at age over Kornet eller Engene førte Bøde med sig⁶⁷⁷). Før Høst maatte ingen slaa andet paa Marken end Smaastykker efter nøjagtig Opmaaling og i Overensstemmelse med Vangbogen⁶⁷⁸), der indeholdt Fortegnelse over, hvad der tilkom den enkelte.

Haver var der stadig mange af. Regnes Kornhaverne fra, bliver der dog ikke noget stort Areal tilbage. I 1691 opregnes en Del med Navne⁶⁷⁹), der for nogles Vedkommende er tidligere Ejeres. Eksempelvis kan nævnes Rytterhaven, Folmerhaven, Borgmesters Have ved det store Hus, Troldbjerghaven, en Have uden Medelgade Østen Skoven ved Stranden, Borrebæks Have, en Urtehave, den lille Borgmesterhave, Kalvehaven, der var stor, og mange flere. En Kornhave laa uden for Mejlgade »i Hoel Vejen«⁶⁸⁰). Navnene har Interesse ved ikke blot at erindre om Ejere, men ogsaa ved at røbe noget om Brug og Beliggenhed, saa de giver Oplysning om topografiske Forhold. Baade Kaalhaver, Urtehaver og enkelte Humlehaver omtales, og Haver i mere moderne Forstand har der været som før, da der stadig nævnes nogle Podemænd. Baade Kongen og Godsejere yndede Fiskedamme, hvad Kancelliets Brevbøger har mange Oplysninger om. Aarhusborgere har ogsaa haft den Interesse. I eller ved nogle af Byens Haver fandtes Fiskedamme, saaledes udenfor Munkeport⁶⁸¹).

Riis Skov var af Værdi som tidligere. Hvert Aar hentedes derfra en Mængde Læs Gærdsel til Vange og Fold, til Bøddelhusets Havehegn og til et Gærde ved Mindet, til Reparation af Skanser, naar Krig var i Sigte — som i 1675 — til Istandsættelse af Veje, der var blevet for hullede, saa

⁶⁷⁴) K. R. 1652. ⁶⁷⁵) B. P. 1638 ²¹/₆, L. A. ⁶⁷⁶) A. a. 191, 1666 ²/₁₁, Aa. B. A. Jvfr. K. B. 1633 ³/₇. ⁶⁷⁷) K. R. 1678. ⁶⁷⁸) B. P. 1636 ²¹/₇, 1638 ²⁸/₇. ⁶⁷⁹) Takst over Matrikelsskatter 1691 ved K. R. 1690. ⁶⁸⁰) B. P. 1638 ¹⁸/₁, L. A. ⁶⁸¹) B. P. 1636 ²¹/₇, L. A.

Vogne vilde vælte, til Opfyldning ved Broer og ved Bolværk og til mere endnu. I Gærder omkring Kornhaver brugtes foruden Ris ogsaa Stolper, der var 2 m lange og 16 cm tykke⁶⁸²). Større Stave, som de kaldtes, brugtes i Bolværk, undertiden svære Egestammer⁶⁸³). Brændsel til Raadhuset hentedes fra Skoven. Skibsbyggere hentede Egetræ der⁶⁸⁴). Det er forstaaeligt, at det vanskeligt slog til, hvis ikke Skoven skulde forhugges. Det ses da ogsaa, at der indførtes Tømmer til Bolværk og Byens mange Broer, til Vejerhus og Raadhus, Tvættsted og Bøddelhus, Tingskur og Cordegaard og meget mere. Selv Brændsel indførtes undertiden fra Norge⁶⁸⁵). Men den Nytte, Byen havde af Skoven, var stor. Egetræer voksede der flest af, men Tjørn og Hassel var der ogsaa mange af til Gavn for Hegn og Gærde om Marken. El og Elm og vist Bøg var der⁶⁸⁶). Der var mange Agern, og det var forbudt uvedkommende at sanke dem, hvad tre Fiskere fra Aarhus maatte sande, da de blev dømt til at holde sig borte fra Skoven i Agerntiden⁶⁸⁷). Senere — i 1760erne — var der Skovløg i saa stor Mængde, at de gjorde Græsset utaaleligt for Hornkvæget⁶⁸⁸), og maaske var det allerede nu Tilfældet. Der høres i det 17. Aarhundrede intet om Kvæg i Skoven ud over, at den »til Aars Mark og Fædrift nogle Hundrede Aar har været beliggende«⁶⁸⁹).

Aarhus Skrædderlavs Lade.
Formentlig fra ca. 1650. Den gamle By.

Haandværkerstanden i Aarhus var stadig stor, og den synes ikke at være gaet tilbage, skønt der var Nedgang i Befolkningstallet. Mod ca. 230 Haandværkere og paa lignende Maade beskæftigede i 1625 var der efter en Skatteliste i 1672 ca. 250⁶⁹⁰). Selv om et Haandværks Tilnavn ikke er Bevis paa, at Navnets Bærer drev det tilsvarende Haandværk, saa viser det sig dog i næsten alle Tilfælde, at han gjorde det. Kæmnerregnskaberne fortæller, at Claus Maler faar Betaling for Malerarbejde, Thomas Bogbinder for at indbinde den gamle Borgerskabsbog, Søren Glarmester for Glarmesterarbejde, og saaledes videre i en Mængde Tilfælde, saa der ikke kan herske Tvivl om, at Haandværkere fik Navn efter deres Erhverv, ligesom Gader fik Navn efter det, de rummede. Som Forholdet var omkring 1620, at der var nogle flere Næringsdrivende end de enkelte Skattelister viser, saaledes

⁶⁸²) B. P. 1669 16/12, L. A. ⁶⁸³) R. P. 1654 2/11, L. A. ⁶⁸⁴) B. P. 1638 29/3, L. A. ⁶⁸⁵) K. R. 1678. ⁶⁸⁶) Brev af 1742 21/2 i Pakken D. b. 6., Aa. B. A. Protokol D. a. 2, fol. 337, Aa. B. A. (testeret Udskrift af Landmaalingsforretningen 1684). ⁶⁸⁷) R. P. 1652 7/10, L. A. ⁶⁸⁸) Pontoppidan, IV, S. 103. ⁶⁸⁹) A. a. 187. 1664 12/2, Aa. B. A. ⁶⁹⁰) Februar Kvartal, vedlagt K. R. 1672.

var det ogsaa i 1670erne omend ikke saa iøjnefaldende. Den nævnte Skattemetode fra 1672 opfører Næringsdrivende som angivet paa Skemaet. Især for Skippernes Vedkommende gælder det, at der var flere, end Listerne nævner. Det ses af en foran omtalt Liste 1675 over dem, der sejlede fra Byen eller ikke stod under Byens Takst, og af Listen over Skipperne 1683. Men

Bronceske.

Fundet mellem Skolegade 19 og Havnegade. Fra ca. 1620—30. Den gamle By.

ogsaa for Købmændene gælder det, at de var flere end her nævnt. Til deres Tal kan føjes Borgmestrene og de fleste Raadmænd, der betegnes med deres Byraadhverv. Forøvrigt var flere af Købmændene ogsaa Værts-

husholdere. Det gælder blandt andet for flere Medlemmer af Familierne Basballe og Langballe. Til yderligere Illustration af Byens Næringsliv kan nævnes en Række Hverv, der ikke er repræsenteret paa den her behandlede Skattemetode, men som har haft Udøvere i Byen, for de flestes Vedkommende ogsaa i 1670erne og for alle i Perioden 1627—1701, og som alle er nævnt i Kæmnerregnskaberne eller Skattemetoderne.

Der var en Tækkemand, der lagde Straatag paa Husene, der var Fouragehandlere som Hakkelsemænd, der var Skorstensfejere, over hvis Arbejde, der førtes Bog, der var Arbejdskarle og Pligtsfolk og Pladsfolk, der tilsidst kaldtes Handlangere, der var Kjeldmænd eller Brøndgravere, der var Lepere, som nu fik Betegnelsen Skoflikkere, der var en Blegkone, der som Blegemanden lagde Folks Hvidevarer til Blegning paa en Blegdam. Der fandtes en saadan ved Mindet og en ved Aaen, hvor nu Gaden Blegdammen gaar. — Der var Sømkvinder og Sykoner, Klinekvinder og Podekoner, der var Kobberhandlere og Tinstøbere, Hestekøbere og Kedelførere, Sporemagere og

Sølvsk, fremstillet i Aarhus 1698.

Den gamle By.

Hattestafferere, Tobaksspindere og Maattemagere, Notlere, Landskræddere, Lærredskræmmere, Sejlbyggere, Instrumentister, Musikanter og Lirendrejere, Billedhuggere og Contrafejere, Barberere, Badere og Kopsættere og, omkring 1700, en Parykmager. Jørgen Klokkestøber, der ogsaa kaldtes Jørgen Grydstøber, støbte Klokker i Klokkegraven og havde Leverancer i andre Byer.

Næringsdrivende efter Skatteliste 1672.

Aalekræmmere	1	Glarimestre	4	Pottemagere	4
Apotekere	1	Gravere	1	Rebslaaere	1
Arbejdere	2	Grydermænd	2	Sadelmagere	6
Baadsmænd	3	Guldsmede	3	Skibsbyggere	8
Badskærere	2	Handskemagere	8	Skipper	6
Bagere	5	Hattemagere	7	Skoflikkere	7
Bagerkoner	1	Hjulmænd	3	Skomagere	21
Beridere	1	Kalksaaere	1	Skræddere	16
Billedsnidere	2	Kandemænd	1	Skustere	1
Blegmænd	1	Kandestøbere	3	Slagtere	1
Blikmænd	1	Klejnsmede	7	Slagterkvinder	3
Blokdrejere	1	Knapmagere	2	Smede	5
Bogbindere	4	Knapskræddere	1	Snedkere	9
Bryggere	2	Kobbersmede	2	Stenhuggere	1
Buntmagere	1	Kræmmere	8	Stenpikkere	1
Bødkere	8	Købmænd	1	Styrmænd	1
Bøssemagere	2	Lædertoere	3	Sværdfegere	1
Drejere	2	Malere	4	Teglstrygere	1
Farvere	1	Murmænd	11	Tømmermænd	9
Feldberedere	8	Orgemestre	1	Vognmænd	10
Fiskere	4	Papirmænd	1	Vævere	10
Frikustere	2	Podemestre	3		

Han virkede her i 1630erne⁶⁹¹). Katrine Knippelkvinde kniplede for Folk, nogle Dragere boede ved Mindet, en Sukkerbager i Mejlgade. Krydenerere, Tøffelmagere og Blytækkere var her, Sinkelmagere lavede Spænder, og i det mindste en Tid var der flere Sejermagere i Byen til Gavn for Borgeres Ure⁶⁹²). Der var Mangelslaaere og Træskomænd, Pungemagere, Fiskeblødere og Klosterets Røgter, og flere Gange nævnes en Selkvinde⁶⁹³). Friskustere og Glarimestre, der nævnes paa den hidsatte Liste over næringsdrivende, er der Grund til at sige det om, at de første havde Lov til at drive deres Erhverv uden at være Medlem af et Lav, og at enkelte af Glarimestrene maaske ogsaa var Glaspustere, siden der er Eksempler paa, at de indførte Salpeter⁶⁹⁴). Lædertoere svarede nærmest til Garvere.

Om de færreste Haandværkere vides der noget videre, bortset fra det, der fremgaar af, at de har skældt hinanden ud i Lavforsamlingerne. En af Byens Malere blev af Fjenden i 1627 anset for saa dygtig i sit Fag, at han blev

⁶⁹¹) Skatteliste 1635, L. A. B. P. 1636 ⁴/₈, L. A. K. R. 1636 ²⁰/₁. ⁶⁹²) R. P. 1656 ⁹/₁₀, L. A. B. P. 1636 ¹⁰/₁₁, L. A. Helge Søgaard i »Urmageren« 1938, S. 30. ⁶⁹³) Antagelig en Kvinde, der solgte Varer, f. Eks. Brød, fra en Kurv, jvfr. Videnskabernes Selskabs Ordbog. I visse Egne, bl. a. Møen, bruges Ordet Sælgekone endnu. Men da det gl. Ord altid stavedes med e, er det næppe afledet af sælge, men vel af Selde, en bred, flad Kasse eller Kurv, se Sprog og Kultur V. 1936, S. 49. Ingen Bager maatte fra 1753 have mere end 1 Bod med en Selle i Ols Marked, Hbz. II, S. 307. Sprogligt er Selle vel afledt af selde, ryste Korn gennem et Sold, jvfr. Sprog og Kultur, anf. St. Derfor kan en Selkvinde maaske i Stedet oprindelig være en Kvinde, der selder Mel eller Korn for Bagere, Møllere eller Kornhandlere. ⁶⁹⁴) B. P. 1639 ¹⁴/₂ og ¹⁴/₃, L. A. Om Friskustere jvfr. Hist. Medd. om Kbh. 1928, S. 87.

sat til at male Kontrafejer, Portrætter⁶⁹⁵). Flere Kontrafejere har der været i Byen i Tidens Løb, at slutte af de forskellige Portrætter paa Epitafier i de gamle Kirker, og engang imellem figurerer i Kæmnerregnskaber Udgifter til Kontrafejere, ligesom deres Tilstedeværelse ogsaa er at se af andre Arkivalier. I det nye Kvarter Dynkarken boede, som det ses af Skattelisterne, en Del Skibsbyggere. I 1676 byggedes i Aarhus et Skib paa 46 Kanoner⁶⁹⁶). Byen har ikke været noget ringe Skibsbyggersted. I 1681 fik en Mand fra Kurland

Velkomst 1675.
Af Træ.
Den gamle By.

Eneret som Skibsbyggermester i Aarhus. Han skulde have 8 eller flere Tømmermænd ved Haanden til Skibsreparation og være fri for borgerlig Skat⁶⁹⁷). Lavene holdt paa Fagfolks Ret og deres indbyrdes Forpligtelser. I uorganiseredes Hjem foregik dog en Mængde Arbejde af faglig Art. Paa Spinderiets Omraade er det at bemærke, at der fandtes Hjulrokke⁶⁹⁸). Ølbrygning til mere end eget Brug havde fra gammel Tid mange Ret til. Men de blev til en vis Grad set paa Fingrene. En Foraarsdag i 1654 var Borgerskabet kaldt til Raadstuen for af Byraadet at erfare Lensmandens Befaling om at brygge bedre Øl end tilforn eller staa til Rette som vedbør⁶⁹⁹). Fremgang i Haandværksteknik er paa enkelte Omraader at se. Det gælder for Naalemageriets Vedkommende. Visse Kæmnere har med smaa Knappenaale fæstet oplysende Smaasedler ved nogle Skatteyderes Navne. Først i Perioden var Naalenes Hoved en Spiral eller Knude dannet af det øverste Naalestykke, senere var Naalehovederne behandlet omtrent som

Aarhusiansk
Skafferstok.
1700.

Formentlig benyttet af Skomagerlavets Skaffer, d. v. s. Regnskabsfører og Mødearrangør.
Den gamle By.

i vore Dage. At der var stærk Specialisering, ses alene af Listen over Haandværkere.

Lavsprotokollerne viser, at hvert Fags Folk nidkært vogtede paa, at ingen gik dem i Bedene. Hver Slags Mestre havde deres faa, bestemte Ting at producere. At en Mand var Sporemager, betød dog ikke, at han kun fremstillede Sporer. Visse finere Arter Beslag maatte han lave. Anders Spormager leverede saaledes »et Jern til den blaa Fane« og en Skrue til Raadhuseglet⁷⁰⁰). Men paatog en Klejnsmed sig Grovsmedearbejde, blev det paatalt, og indlod en Remmer sig paa Sadelmagerarbejde, var det samme Til-

⁶⁹⁵) J. S. 4, II, S. 218. ⁶⁹⁶) O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold. 1850, S. 259. ⁶⁹⁷) Hlbz. II, 1681 ²⁰/₁₁. ⁶⁹⁸) R. P. 1651 ³/₅, L. A. ⁶⁹⁹) R. P. 1654 ²/₅, L. A. ⁷⁰⁰) K. R. 1675, S. 19.

fældet⁷⁰¹). Forseelser kunde resultere i Bøder eller Udelukkelse af Lavet. Forfærdigede en Skrædder Huer og »andet Peldzeri« og falholdt det i Borgeport, blev han dømt til at blive ved sin Naal og Traad⁷⁰²). Personer, der stod uden for Lavene, f. Eks. Mesterenker, kunde dog i visse Tilfælde faa Lov at fremstille Varer som et Lavs. — Da Buntmager- og Handskemagerlavet rejste Sag mod Lisebeth Handskemagers for ved en Svends Hjælp at gøre Lavet Indpas i dets Haandværk, blev Resultatet, at hun maatte fortsætte,

To Pengebøsser, der formodes at have tilhørt et aarhusiansk Lav.
Den gamle By.

mod at baade hun og Svenden aarligt ydede et Beløb til Lavet⁷⁰³). Paa lignende Maade havde enkelte Overenskomst med Bagerlavet⁷⁰⁴). Af Haandværkerlav var der flere, nemlig Bagerlav, Smedelav, Buntmager- og Handskemagerlav, Snedkerlav, Murerlav og Hattemagerlav. Det sidste autoriseredes i 1698⁷⁰⁵). De øvrige Lav var meget ældre. Feldberederne var med i Smedelavet, men havde ogsaa egne Lavsforsamlinger⁷⁰⁶). Et Væverlav findes ikke omtalt, men det spores dog, idet der omtales et Væverlavshus⁷⁰⁷). Bagerlavet er omtalt i foregaaende Afsnit. Det fik nyt Privilegium i 1634⁷⁰⁸), og dets Bestemmelser om Salg ændredes flere Gange i Aarhundredets Løb⁷⁰⁹). Men Lavsaanden sporedes i dem alle. Den fik dog ikke Lov at brede sig uhindret i noget Lav, men kom ud for stærk Modvind sidst i Perioden⁷¹⁰). Den var

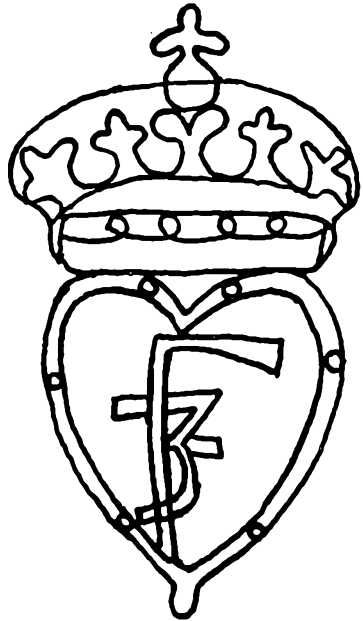
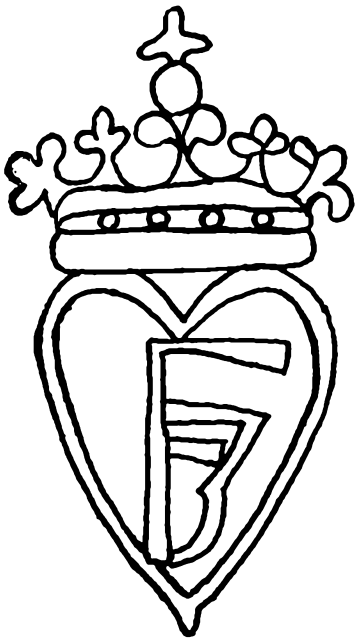
⁷⁰¹) Smedelavets Protokol 1662 ²⁶/₂ og 1655 ⁹/₁₂. Hbz. II, S. 289 f. ⁷⁰²) R. P. 1656 ¹⁰/₁, L. A. ⁷⁰³) R. P. 1655 ¹⁰/₅, L. A., jvfr. Hbz. II, S. 287. ⁷⁰⁴) Hbz. II, S. 305. ⁷⁰⁵) Tidsskrift for Industri. 1904, S. 259. ⁷⁰⁶) Hbz. II, S. 274, 287, 297 og pass. ⁷⁰⁷) B. P. 1639 ¹⁷/₁, L. A. ⁷⁰⁸) C. C. D. IV, S. 603, jvfr. A. a. 148, 1621, Aa. B. A. ⁷⁰⁹) Hbz. II, S. 304—06, jvfr. Hbz. III, S. 169. ⁷¹⁰) Scandia III. 1930, S. 249.

for snæver, kun fagbestemt, og derfor stærkest i det negative, i at hindre Konkurrence. Produktionsfremmende var den ikke.

Markederne var Haandværkerne en Torn i Øjet. De forsøgte endog engang at faa dem totalt afskaffet med den Motivering, at udenbys førte saa meget ind i Byen til Skade for de her boende Haandværkere, at disse blev saa slet stillede, at de ikke kunde svare saa megen Skat som før. Subsidiært bad de om at faa et af Byens Markeder indskrænket til kun at gælde Kvæg og Heste⁷¹¹). Jo, lur dem! Deres pæne Tanke skulde være til at slaa af paa. Forsøget var antagelig fremkommet som Modtræk mod en Købmandsadresse til Kongen om at faa flere Markeder i Byen. Byraadet erklærede Markeder for gavnlige⁷¹²). Haandværkernes Aktion førte til intet Resultat. At de for Alvor har set skævt til Markeder er tydeligt. Det viste de engang ved deres Behandling af Viborgensere, Randersianere og Horsensianere⁷¹³), der optraadte som Sælgere, antagelig af Sko og Hatte og Hattestof paa Aarhus Marked. Dem overfaldt de. Af Viborgensernes Klage og Redegørelse til Stiftamtmand Baron Krag i Viborg fremgaar det, at da de kom til Marked i Aarhus den 4. Marts 1700, mente de, at de kun gjorde, hvad de havde Lov til, fordi det altid før havde været lovligt. Men nu slog Aarhus Folk Viborgenserne Boder ned og dem selv med, skønt Borgmester Malling havde givet dem Lov at holde Marked en Time eller halvanden, da de betalte til Byfogden og Byens Tjenere det, der tilkom dem. Men »straks det var sket, da kom Aars Skomagere og Hattemagere og jaget os bort af Markedet, som vi med Tingsvidne kan bevise«, skrev Oldemanden for Viborg Skomagerlav. For Aarhus Byting eller Raadstueret vilde Viborgenserne ikke, »for det vilde blive alt for strængt«, men de udtalte Ønsket om, at »de gode Herrer paa en bedre Maade kunde det indføre, at vi kunde faa noget Ret paa dem og beholde Markederne med Fred for dem, som af gammel Tid har været«. Baron Krag skriver da til Magistraten i Aarhus, at han »vil ingenlunde formode, Eders Velvisheder i nogen Maade den Conduit approberer, som slige let sindige og oprørske Folk i Aars har brugt, hvorfor jeg til dem selv vil indstille, hvad Satisfaktion, de for gode vil agte Viborg Borgere at lade tilkomme, for vederfare Overlast, dem er sket«. Baronen vil behandle et antageligt Tilbud velvilligt, men gives et saadant ikke, maa Sagen gaa til Kongen med det Resultat, »at de skyldige vil nok tilkomme deres hastige Medfart med Kroppen og Midlerne at betale«. Fremmedbesøg i en By, siger han, er i baade Kongens og Byens Interesse. Det forøger Konsumtionen og fremmer Omsætningen. Sagen⁷¹⁴) blev tilsyneladende afgjort med en Bøde. Den har vel næppe gjort Stemningen blidere blandt Aarhusaandværkerne.

Haandværkervirksomheder i lidt større Stil end almindelige Værksteder var der i Aarhus. Saaledes oprettedes et Klædegøreri og en Valkemølle af

⁷¹¹) Hbz. II. 1697 ¹⁹/₄. ⁷¹²) Hbz. II, S. 183. ⁷¹³) Randers Bytingsvidne af ²²/₃ 1700 efter Kopi, A. b. 7., Aa. B. A., A. a. 220, 1700 ¹³/₄, Aa. B. A. ⁷¹⁴) A. a. 220, 1700 ¹³/₄, Aa. B. A.

*Vandmærker i Papir fra Hans Skonnings Papirmølle i Aarhus.
(Sejr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie, Side 18.)*

Berndt Kloedt, der ogsaa fik Kornmøllen i sin Besiddelse og udnyttede Vandkraften til begge Virksomheder⁷¹⁵). For Afgiften af Møllen skulde han aarligt levere godt, rødt, krympefrit Klæde i Kongens Klædekammer⁷¹⁶). Borgerne lod indrette et Sejldugsvæveri i et gammelt Stenhus i Bispegaarden⁷¹⁷). Til Behandling af Skind fandtes en Skindmølle svarende til et Garveri⁷¹⁸), en Krudtmølle⁷¹⁹) sattes i Gang, og en Papirmølle startedes⁷²⁰). Et Bogtrykkeri⁷²¹) oprettedes af Hans Skonning til Trykning af Bøger paa græsk, latinsk, dansk og tysk Tungemaal, og det virkede længe. Et privilegeret Farveri ejedes af Peder Jessen. Kort før 1700 var der to privilegerede Farvere⁷²²).

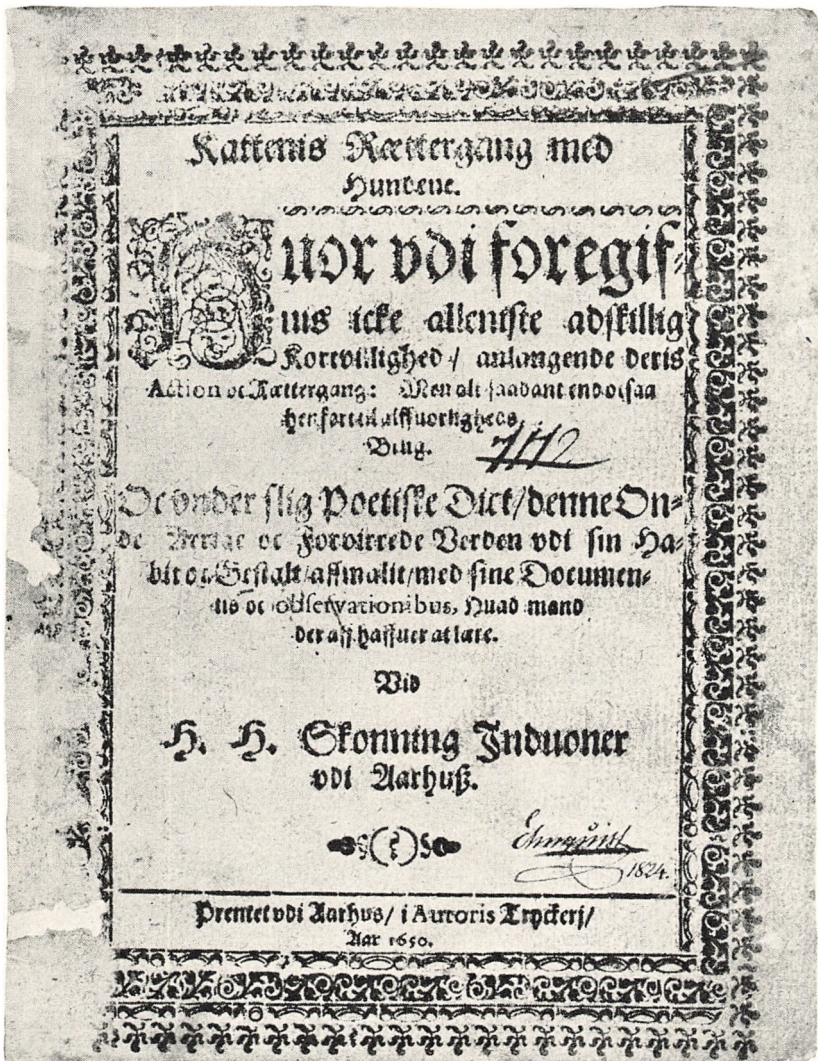
Haandværkerne indtog en Dobbeltstilling ved at være baade Producenter og handlende. Beværternæring havde mere med Produktion at gøre end i vore Dage. Hjemmebrygget Øl serveredes saavel som importeret. Brændevin⁷²³) var blevet kendt. Der nævnes en »Distilierer« allerede 1622, og stadigt hyppigere betaler Kæmneren for Brændevin til Brevdragere, Soldater og Arbejdsfolk. Værtshusene var af højst ulige Kvalitet, fra de værste Knepper til Raadstuekælderen⁷²⁴). En Skomagersvendenes Kro blev nedlagt, fordi Svendene forholdt sig uskikkeligt i den⁷²⁵). Nogle Herberger var oprettet efter kongelig Befaling og havde visse Forpligtelser⁷²⁶). Fra alle Beværtninger kunde hentes Drikkevarer, og gjaldt det at faa noget ekstra fint, var det at faa hos Apotekerens, der var en Slags finere Materialhandler.

Aarhusianernes Handel var mangeartet og omfattende. Nogle drev »smaa Hushandel«⁷²⁷), andre havde større Butikker og kaldtes Købmænd. Nogle Haandværkere solgte deres Varer ikke blot i deres Huse, men ogsaa forskellige Steder i Byen. Slagterne maatte gaa rundt med Kød af Kalve, Faar og Lam, men ikke Oksekød⁷²⁸). Bagerne havde Udsalg af Brød ved Borgporten og til Tider ved Mindet. I nogle Perioder lod de Brød bære rundt til Salg i Gaderne, eller Brødsælgere havde faste Stadelpladser⁷²⁹). Buntmagerne solgte af deres Produkter i Borgporten, undertiden udsat for ulovlig Konkurrence fra Skræddere, der kom der og solgte Huer og andet⁷³⁰). Jacob Abel havde et Boglager og Bogudsalg, et Liberi⁷³¹) i Domkirkeens nordre Kapel, hvor han ved visse Lejligheder som Markeder solgte Bøger. Som flere andre, der nævnes nedenfor, havde Hans Justsen en Krambod med fine Varer⁷³²). Apotekere havde jævnligt Strid med Kolonialhandlere, Vinhandlere og Kornhandlere. Parterne beskyldte hinanden for ulovlig Konkurrence⁷³³).

Enkelte Jøder fik Lov at slaa sig ned i Aarhus. I 1686 fik Daniel Berntz

⁷¹⁵) K. B. 1632 ²⁰/₁₂. Hbz. II, 1632 ²²/₁₂, 1642 ²¹/₅, 1636 ²⁸/₆. ⁷¹⁶) K. B. 1634 ²²/₇. ⁷¹⁷) Hbz. II, 1642 ³⁰/₇. K. B. 1633 ¹⁴/₄. ⁷¹⁸) K. R. 1636, jvfr. Hbz. II, S. 297. ⁷¹⁹) Hbz. II, 1637 ¹⁸/₅. B. P. 1639 ⁷/₂, L. A. R. P. 1653 ²⁴/₁₁, L. A. ⁷²⁰) Hbz. II, 1635 ²⁹/₈ og flere Steder. ⁷²¹) Emanuel Sejrr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie. 1937, S. 17—27. K. B. 1632 ²⁵/₆, Hbz. II, 1643 ⁴/₁₂. ⁷²²) A. a. 218, 1699 ⁴/₁₁, Aa. B. A. Forskellige Skattelister. ⁷²³) Skatteliste 1622, L. A., K. R. 1647 ¹¹/₁₀ og senere, Aa. B. A., jvfr. Hbz. II, 1640 ⁷/₆. ⁷²⁴) K. R., passim, Hbz. II, 233. ⁷²⁵) R. P. 1656 ⁹/₆, L. A. ⁷²⁶) Hbz. II, passim. ⁷²⁷) Hbz. II, S. 334. ⁷²⁸) Hbz. II, S. 259. ⁷²⁹) Hbz. II, S. 304—06. ⁷³⁰) R. P. 1656 ¹⁰/₁₁, L. A. ⁷³¹) Hbz. II, S. 199. B. P. 1636 ²⁴/₃, L. A. ⁷³²) R. P. 1636 ¹¹/₁₁, L. A. ⁷³³) Hbz. II, passim. A. a. 200. 1687 ¹²/₁₁, Aa. B. A.

fra Holland kongelig Tilladelse til at drive Handel her. Han lejede et Hus og indlagde et Varelager deri, men maatte i den første Tid lade en Bestyrer

Kattenis Rettergang med Hundene.

Trykt i Hans Skonnings Trykkeri i Aarhus 1650.
(Sejr: Aarhuus Stiftsbogtrykkerie, Side 29.)

forestaa Salget, indtil han selv kunde komme hertil fra Holland⁷³⁴). Hans Broder Johan Berntz lejede den murede Gaard i Emmervad af Claus Nielsen for at anlægge et Tobaksspinderi deri 1689, men da hævede Claus Niel-

⁷³⁴) A. a. 199. 1687 $\frac{5}{2}$, Aa. B. A.

sen Kontrakten under det Paaskud, der næppe var helt korrekt, at hans Med-ejer, Landkommissær Friis ikke vilde have en Jøde til at bo der⁷³⁵). Under disse Forhold maatte Spinderiet opgives. Et Par andre Jøder, der nævnes paa samme Tid, maatte vist ogsaa fortrække⁷³⁶). Isak Joseph og Nathan Moses kom fra Ribe hertil i 1693 og gik i Kompagni med den forhenværende Ripenser Simon Hartvig om at udføre Korn. De skaffede Kapital, der fragtedes et Skib paa 100 Læster og dertil tre Baade, og Kornindladningen skulde begynde i Mariager Fjord. Et andet Skib skulde gaa med Korn fra Nysted. Der var Dristighed og Energi i Foretagendet, men en Mand, som Simon Hartvig skyldte mange Penge, blev ængstelig for sit Tilgodehavende og krævede det udbetalt straks. Saa gik Foretagendet i Stykker, og Jøderne gik fallit og flyttede fra Byen⁷³⁷). Det er tydeligt, at de er ude for baade Modvilje og Uheld, og der foreligger intet om, at de selv var Skyld i det. Ikke desto mindre antydes dette i en Magistratserklæring senere, da andre Jøder ønskede at bo i Aarhus, og Erklæringen munder ud i, at hvis det vilde behage Kongen »Byen for saadanne Jøder naadigst at forskaane, var det Byen og Købmændene i deres Næring meget tjenlig«⁷³⁸). Efter Papirerne at dømmes opførte Jøderne sig bedre end den anden Part.

Børsen var Navn paa en Bygning i Aarhus. Den nævnes i mange Skattekister og Kæmnerregnskaber, uden at der noget Sted staar noget om, hvad den brugtes til. Men da Christian IV efter 1619 havde bygget Børsen i København, er vel Navnet ført derfra og hertil, og da Købmændene i Aarhus fra gammel Tid havde et saakaldt Kræmmerhus her, vil det være naturligt, at de ogsaa havde et Hus til indbyrdes Handel eller til Handel med fremmede. Særlig naturligt vilde det være, da Kræmmerhuset for en Tid blev ødelagt i Aarene før 1661⁷³⁹). Børsen laa paa Brobjerg. At dømme efter Skatteafgiften af den regnedes den blandt de store Gaarde i Byen. Temmelig faa svaredes der mere Skat af. Der boede en Vognmand i den⁷⁴⁰), og dette leder til den Tanke, at den var en Station for Fragt og Trafik som Byens Børs i det 19. Aarhundrede og som nogle Købmænds og Hotelers Gaarde endnu i vore Dage.

Torvedag var indtil 1647 om Fredagen, men fra da af om Lørdagen⁷⁴¹). Byen havde »et vel dertil beskikket Akseltorv hos, hvor dagligen Handel og Kiøb drives«⁷⁴²). Det kunde baade Haandværkere og Købmænd goutere, da det gavnede begge Parter. Markederne var der som set delte Meninger om. Men skønt Borgerne ikke i Almindelighed yndede Konkurrence fra udenbys Folk, vilde de dog nok selv skaffe sig Fortjeneste udenbys og varetage deres Rettigheder der. Det var dem en Torn i Øjet, at Samsingerne, som havde Ret til at handle i Aarhus og der for Eksempel skaffe sig Træ

⁷³⁵) Hbz. II, S. 258. ⁷³⁶) Anf. St. ⁷³⁷) Hugo Matthiessen, Otto Smith og Victor Hermansen: Ribe Bys Historie 1660—1720. 1929, S. 222. ⁷³⁸) Hbz. II, 1696 ³/₄. ⁷³⁹) A. a. 184. 1663 ²⁰/₁₀. K. R. 1667, 1672, 1681, jvfr. Hoffmeyer II, S. 74. ⁷⁴⁰) Ligning vedl. K. R. 1672. ⁷⁴¹) A. a. 165, 1647 ¹⁴/₄, Aa. B. A. ⁷⁴²) Wolf: Encomion Regni Daniæ. 1654, S. 53.

til eget Forbrug, købte Træ i Byen, hvor de ladede et Skib »al fuld af Ved« og sejlede til København med det for at tjene paa Varen⁷⁴³). En Lübecker maatte give 8 Daler i Bøde, »for han havde fordristet sig til at handle her i Byen Borgerskabet til største Præjuditz med sine Varer«⁷⁴⁴). Haandværksfolk og løse Købsvende maatte ikke drive Handel mod Byens Privilegier⁷⁴⁵). En Mand fra Bierager gav 10 Daler i Mulkt for at have gjort det⁷⁴⁶). Men i Ry stod Aarhusianere som Sælgere paa Markedet⁷⁴⁷) nu som tidligere, og i Viborg viste de sig ogsaa, til Ærgrelse for Viborgenserne, der paa Snastringet i 1700 knurrede stærkt over det⁷⁴⁸). For Eksempel med Drejeri-produkter viste Aarhusianere sig flere Steder⁷⁴⁹).

Nogle af Byens Borgere eksporterede til Udlandet. Malt og Træ og Tjære fandt Afsætning i Norge⁷⁵⁰), og til Amsterdam gik Malt og Smør med mere⁷⁵¹), i England var Marked for Rug og Havre⁷⁵²), i Lübeck solgtes Havre og andet Korn⁷⁵³). Over 9000 Tønder Rug, Byg og Havre gik fra Aarhus til Holland og Lübeck i 1655⁷⁵⁴). Rasmus Værn havde Forbindelser i Belgien. Paa hans Vegne førte Aegidius Vindeken i Brygge Proces i Gent mod Handelsmand Thomas Wley i Ostende⁷⁵⁵). Baade direkte og indirekte oplyses om Aarhusianeres Færden til Søs. Christen Smed ved Mindet sejlede paa Spaniefareren⁷⁵⁶). Rasmus Strædfars Navn antyder, at han havde sejlet gennem Gibraltarstrædet som maaske flere Aarhus Mænd, der fik det samme Tilnavn⁷⁵⁷). Søren Dynkerkers Navn betegner vel Søren som en Mand, der sejlede paa Dunkerque⁷⁵⁸). Mange Skibes Bestemmelsessted var Holland. I 1638 gik mindst 12 dertil og et til England⁷⁵⁹), og muligvis har det været en Del flere, ligesom der udførtes flere Varer end de her nævnte, f. Eks. Æbler og Træsko⁷⁶⁰).

Men mere end Eksporten vidner Importen om udenlandske Handelsforbindelser. Der har været flere af dem, end det direkte kan konstateres. Oplysninger om Tidens Handel faaes af Toldlister og Justitsprotokollerne. De sidste giver kun Oplysning om de færreste Tilfælde, men røber mest om Handelens Form og Biomstændigheder ved Udvekslingen, især naar Tolderne blandede sig i det ved at rejse Sag i Anledning af Sving eller For-

⁷⁴³) B. P. 1636 ²²/₉. ⁷⁴⁴) R. P. 1662 ¹³/₈, L. A. ⁷⁴⁵) J. Lindbæk: Aktstykker til Statskollegiets Historie. 1903. I, S. 136. 1663 ³⁰/₁₁. ⁷⁴⁶) K. R. 1665. ⁷⁴⁷) Hbz. II, S. 287. K. B. 1631 ¹⁵/₆. ⁷⁴⁸) A. a. 220, 1700 ¹³/₄, Aa. B. A. ⁷⁴⁹) Bytingsvidne 1642 ²²/₁₂, A. b. 41, Aa. B. A. ⁷⁵⁰) R. P. 1653 ¹⁴/₄, 1655 ²⁶/₁₁, L. A. ⁷⁵¹) B. P. 1639 ²⁵/₄, L. A. R. P. 1655 ¹¹/₁, L. A. ⁷⁵²) B. P. 1639 ²⁵/₄. ⁷⁵³) R. P. 1656 ²⁸/₂, L. A. Hbz. II, 1634 ²⁰/₄. ⁷⁵⁴) Dän. Wirtschaftsg., S. 158. ⁷⁵⁵) Brev paa Latin, dateret Gent 1649 ⁵/₂, A. b. 41, Aa. B. A. ⁷⁵⁶) Mandtal paa Byskyttehold 1641, L. A. ⁷⁵⁷) Rasmus Strædfar opføres paa Skattelister c. 1670, andre med Navnet Strædfar paa senere Lister. Skattemandtaller vedlagt Kæmnerregnskaberne i Aa. B. A. Jens Mikkelsen Strædfar tog Borgerskab 1746, A. b. 72, Aa. B. A. ⁷⁵⁸) Om Søren se K. R. 1656 og Skattelister for en Snes Aar derefter, alle i Aa. B. A. Dynkerker blev fra 1580erne Betegnelse for Sjørøverskib, K. B. passim, og det er muligt, Søren D. har faaet sit Navn ved at have gjort Tjeneste paa et saadant Skib, men det er mest i Overensstemmelse med Tidens Navnetil-delingsskik at regne Dynkerker, naar det er Personnavn, for analogt med Strædfar og betragte det som et Navn, der viser, hvor Manden plejede at komme, eller hvor han havde opholdt sig. ⁷⁵⁹) Pontoppidan IV, S. 94. ⁷⁶⁰) H. T. 6. II, S. 217.

modning om det. Det viser sig tydeligt, at de fleste Varer importeredes fra Holland, især Amsterdam, og fra Lübeck og Norge. Det var dog langt fra de eneste Steder, Aarhusianerne fik Ladninger fra. Der var Forbindelse med Riga, og fra Libau kom Varer hertil⁷⁶¹). Fra Norge kom Træ og Fisk, fra Lübeck Isenkram og Kolonialvarer, fra Nederlandene Vin, Brændevin, Tobak og Manufakturvarer. En saadan Fordeling efter Varearter gælder dog langt fra absolut⁷⁶²). For hvert Aar findes der i de nævnte Protokoller fyldige Oplysninger om Importhandelen⁷⁶³). Som Illustration til den og til Datidens Varebehov i Aarhus nævnes her en Del af den Fragt, Søren Olufsens Skipper førte til Byen en Dag i 1651. Skibet kom fra Lübeck og var ladet med 8 Skippund Stangjern, 4½ Læster Lüneburger Salt, 7 Skippund Hør, 3 Skippund Hamp, 2 Skippund Blaar, 6 Tønder spansk Salt, 3½ Læster Humle, 2 Tønder Kringler, 2 Skippund Bly, alt tilhørende Aarhusborgere, og desuden 2 ⅜ Tønder, 2 Poser og 3 smaa Skuffer med 3 Kurve Rosiner, adskilligt Speceri til en Værdi af 195 Mark lybsk, 1 Oksehoved og 1 Tønde med 400 Pund Svedsker, 150 Pund lange Rosiner, 130 Pund Annis, 100 Pund Korender, Brasiltræ, Papir og Brunrødt for 95 Mark lybsk, 2 Fjerdingskar Sæbe, 300 Pund Amdam, 300 Pund Alun, 100 Pund Vitriol, 1 Deger Corduan, 4 Huder Puntlæder, 3 Stykker sort og blaat Lærred, 2 Tønder med gemene Kramvarer til Værdi af 100 Mark lybsk. Blandt flere andre Ting var der i Skuden »en liden Knip med nogen Fiel omkring«. Dette Knippe er Skyld i, at Skibets Ladning blev noteret i Raadstueprotokollen, thi det indeholdt 30 Alen Fløjl, 20 Alen Taft og 20 Alen Brokade, tilsammen 450 Mark lybsk værd, og disse Ting mentes ikke fortoldet i Nyborg, som de skulde have været. Skipperen havde ingen Toldseddel paa dem derfra. Varerne var fra Hans Meinsen i Hamborg til Købmand Hans Justsen paa Store Torv. Hans Justsen fralagde sig Ansvaret for Besvigelsen, Søren Olufsen ogsaa. Resultatet blev, at Hans Justsen fik Tøjet, Søren Olufsen en Bøde og Skipperen Skylden, medens han antagelig var til Søs i Søren Olufsens Tjeneste, siden han ikke blev afhørt under Processen⁷⁶⁴). Tolderen havde passet paa som en Smed. Efter Justitsprotokollerne at dømme har Tolderne været nidkære i Tjenesten og gjort deres Pligt. Derfor er Toldregnskaberne sikkert paalidelige. Havnetolden i Aarhus var i 1638 fastsat til 2 og 1 Hvid pr. Sletdalers Værdi af Lasten at erlægge af henholdsvis Udlændinge og Danskere og gældende baade Udførsel og Indførsel⁷⁶⁵). Nogle Toldregnskaber er bevaret. Efter dem har Værdien af Varer indførte til Aarhus i 1655 været ca. 20330 Daler, af udførte ca. 23700 Daler⁷⁶⁶).

Handelen førte med sig, at mange Aarhusianere kom vidt omkring, og at mange fremmede kom til Aarhus. Ikke blot Skippere og Sømænd fra Byen

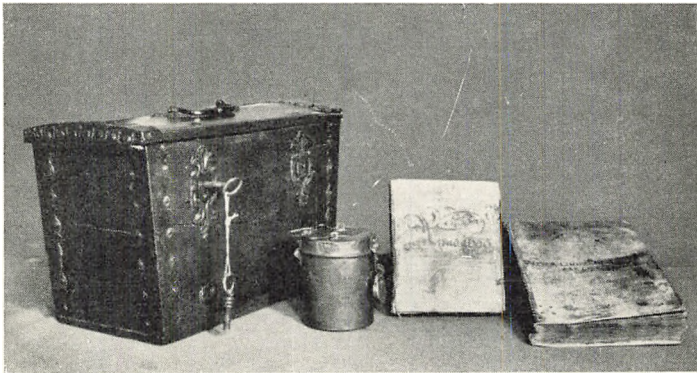
⁷⁶¹) R. P. 1654 27/7, L. A. ⁷⁶²) Se f. Eks. H. T. 6. II, S. 218. ⁷⁶³) Se f. Eks. R. P. 1651 7/5, 14/6, 4/9 og 1656 2/10. ⁷⁶⁴) R. P. 1651 4/9, L. A. Jvfr. Hbz. II, S. 242 f. ⁷⁶⁵) A. a. 154, 1638 9/9, Aa. B. A. ⁷⁶⁶) H. T. 6. II, S. 218.

saa fremmede Egne. Nogle Aarhusianere søgte Uddannelse udenlands. Det gælder den unge Laurids Hansen, der stod i Lære hos Marie Peldt i Amsterdam⁷⁶⁷), og det gælder sikkert en Del Haandværkere. Det hænder, at de faar udstedt et Skudsmaal paa Tysk⁷⁶⁸). Den umyndige Peder Pedersen, der i 1656 vilde have sin Formynder til at rykke ud med en Del af Arven og betale den til Cordt Hermansen i Barbadas i Vestindien gennem dennes Fuld­mægtig Wunche Lorenzen af Husum, der var i Aarhus efter Pengene⁷⁶⁹), har maaske været helt i Amerika. Hans Forpligtelsesbrev til Cordt Hermansen var 15 Maaneder gammelt, da Sagen kom for i Aarhus, saa det kan passende være bragt hertil fra Vestindien. Der kom i det mindste 97 Danskere til Ny Amsterdam, nu New York, mellem 1630 og 1674. Det første Ægteskab, der blev indgaaet dér, var mellem en dansk Pige og en Hollænder⁷⁷⁰). De fleste af disse Danskere var dog rettere betegnet Frisere, idet de stammede fra Husum og Ditmarsken og de Egne. Wunche Lorenzen fra Husum kan meget sandsynligt have haft Forbindelse med Barbados og derfor haft det Ærinde at hente et Tilgodehavende i Aarhus. Nogle Aarhusianere havnede i Tyskland⁷⁷¹). Andre slog sig ned i Norge, og selv om de ikke alle var Handels­mænd, fulgte de dog Handelens Veje. Alene i Bergen tog 24 Aarhusianere Borgerskab i Tiden 1627—1701⁷⁷²). Bergen var en meget stor Handels- og Skipperby, der var mere kendt end de fleste Byer for et raskt Liv. I 1623 var der i den 400 Kroer og Øltapningssteder til »stor Guds Fortørnelse med Sus, Dus og anden Uterlighed«⁷⁷³). Borgere i Bergen havde Handelsforbindelser i Aarhus. Søren Gylling skyldte Penge deroppe⁷⁷⁴). Stavanger, Oslo og Kongsberg var ogsaa Pladser, Aarhusianere slog sig ned paa⁷⁷⁵). Men de bortrejste erstattedes tildels af andre. Især fra Omegnen og fra Tyskland kom mange. Nord fra kom kun faa⁷⁷⁶).

Christian IV havde forbudt Liggeres Ophold i Riget⁷⁷⁷). Christian V firede lidt paa Bestemmelsen ved at forordne, at Øksenhandlere fra Holland, Brabant og andre Stæder maatte logere hos deres Bekendte i Købstæderne, og hvor de vilde, og Aarhus fik Besked derom⁷⁷⁸). Men de fremmede, der slog sig ned i Byen som Konkurrenter, var ilde sete. Marius Pedersen, Simon Kock og Hans Justsens Enkes Tjener Søren Størcke fremstod en Dag for Retten og »dennem højliggen beklagede over en fremmed Person Poul Sigbretz af Amsterdam, som selv her til Vedermæle stod, at han logerede her i Byen, hos Peder Thygesen, Borger og boende paa Skolegaden, og imod Stadsretten dennem og andre fattige Skatteborgere paa deres Næring og Brug til største Skade og Afbræk solgte og udhøkrede i Tønnevis og Alen-

⁷⁶⁷) R. P. 1654 $\frac{11}{5}$, 1656 $\frac{10}{7}$, L. A. ⁷⁶⁸) R. P. 1654 $\frac{30}{5}$, L. A. ⁷⁶⁹) R. P. 1656 $\frac{14}{8}$, L. A. ⁷⁷⁰) John O. Evjen: Scandinavian Immigrants in New York 1630—74. Minneapolis 1916, S. XVIII—XX, jvfr. S. 151—296. ⁷⁷¹) R. P. 1652 $\frac{2}{4}$, L. A. ⁷⁷²) N. Nicolaysen: Bergens Borgerbog 1551—1751. Kria 1878. ⁷⁷³) Yngvar Nielsen: Jens Bjelke til Østråt. 1872, S. 307. ⁷⁷⁴) B. P. 1638 $\frac{6}{2}$, $\frac{22}{11}$, L. A. ⁷⁷⁵) B. P. 1636 $\frac{7}{7}$, $\frac{4}{8}$, 1637 $\frac{12}{1}$, L. A. ⁷⁷⁶) Borgerskabsbogen, L. A. Acta Jutl. IV. II. 1932, S. 21 f. ⁷⁷⁷) K. B. 1623 $\frac{19}{11}$. ⁷⁷⁸) A. a. 219. 1696 $\frac{24}{11}$, Aa. B. A.

tal sine Varer, derfor de gerne var begærendes, at han derfor maatte lide og staa til Rette«. Retten betydede Poul Sigbretz, »at han sig fra slig Udhøkren, som han angives for skulde entholde«, og forbød Peder Thygesen at sælge den andens Gods, eller han skulde »staa til Rette som vedbør«⁷⁷⁹). Poul Sigbretz slap dog ikke med denne Advarsel. Ogsaa Toldvæsenet var ude efter ham. Og i den Anledning kom det frem, at han havde faaet Varer ind i Byen uden at give Told af dem. For de fleste Varers Vedkommende havde han Toldseddel med fra Helsingør. Men i en Sending, han havde modtaget fra Johan Westling i Amsterdam, og som var ført til Aarhus af en Skipper fra Schellingen, var en Mængde kostbare Manufakturvarer, og disse, mente Tolderne, ikke alle var fortoldede. Saa havde man foretaget en Undersøgelse i Poul Sigbretz Kammer hos Peder Thygesen og dér tildels haft Held med sig, idet der paa en ringe Del af Varerne ingen Toldseddel var. De 3 tidligere Klageres Argumenter fremførtes. Poul Sigbretz søgte at klare sig ved at hævde, at Skipperen havde Skylden, men denne var borte forlængst, og Poul Sigbretz maatte finde sig i, at den mindre Del af hans Varelager konfiskeredes; men da havde han ligget længe i Byen og solgt væk af Sagerne⁷⁸⁰). Poul Sigbretz var tilsyneladende baade selvstændig handlende og Repræsentant for Johan Westling. Fra Amsterdam kom flere Handelsmænd og Skippere til Aarhus⁷⁸¹). Der var Jan van der Pyllen, Direch Dommer og Vibeke Eggebrechts og flere. Og Gang paa Gang omtales Amsterdammere, der havde Repræsentanter her. Blandt den Slags Storkøbmænd kan nævnes Jurrin Huberts, Herman Moritzen, Jan Deutz, Peter Blaes og Anthony van Huch⁷⁸²). — Andre

Skipperlavets Lade, Fattigbøsse og Lavsbøger.
(Aarhus Stifts Aarbøger. 1934, S. 63.)

Steders Handelsmænd omtales ogsaa som besøgende her, f. Eks. Bernt Schrøder fra Lübeck, eller som Leverandører til Aarhus-handlende⁷⁸³). Den foran omtalte Retssag oplyser baade om de fremmedes Handel og Aarhusianernes Syn paa den. Kun-

de de skade de udenlandske Konkurrenter ved Handelsforbud eller ved at pudse Toldvæsenet paa dem, saa gjorde de det. Men det hindrede ikke, at de selv begik Toldsvig. Der er mange Eksempler paa, at de uddrog Staten

⁷⁷⁹) R. P. 1654 ¹⁸/₅, L. A. ⁷⁸⁰) R. P. 1654 ¹/₆, fol. 50—52, L. A. ⁷⁸¹) B. P. 1637 ¹⁷/₈, L. A. R. P. 1654 ²⁷/₇, 1655 ¹⁰/₄, L. A. Et Blik., S. 88. ⁷⁸²) B. P. 1637 ¹⁷/₈, 1639 ¹⁰/₁, L. A. R. P. 1655 ¹¹/₁, L. A. ⁷⁸³) B. P. 1636 ¹⁰/₃, ⁴/₂, L. A.

Afgift af Malt og Kød, de lod male eller udføre⁷⁸⁴). Simon Kock, der var med til at rejse Sag mod Poul Sigbretz for ulovlig Handel, blev anklaget for naturlig Indsmugling fra en hollandsk Bøjert, der laa udenfor Stranden⁷⁸⁵). Aarhuskipperne kunde ogsaa finde paa at undlade at betale Afgift af Varer, de sejlede bort med⁷⁸⁶). — Som omtalt var der mange Skippere hjemmehørende i Byen. En Liste over opkrævede Lastpenge for Oktober 1634 til December 1635 har Navne paa 60 Skippere eller Rhedere, der betalte Lastpenge af 111 Skibe af meget forskellig Størrelse. Betegnelserne er: Baade, Skuder, Bøjertes. De fleste var under 10 Læster, et Par var paa 40, Jens Madsen havde et Skib paa godt 60 Læster, og Gregers Nielsen et paa 120. De fleste af disse Skippere var fra Aarhus, enkelte fra Samsø, Ebeltoft, Helsingør eller Kallundborg, kun faa fra Udlandet⁷⁸⁷). I 1683 opregnes 42 Skippere i Aarhus, og der fandtes et Skipperlav⁷⁸⁸). Med visse Stæder var der fast Forbindelse, saaledes med Bergen, da der tales om »første Vinterskib« dertil⁷⁸⁹). Ikke blot den almindelige Tilbagegang og Krigene i Danmark generede Skibsfarten, men ogsaa Urolighederne i Europa. Det vel organiserede Kaperi⁷⁹⁰) eller Dynkerkeri fortsattes ind i denne Periode, saa Havene var usikre, især udenfor Østersø og Kattegat. Nedgangen i Byens Handelsflaade er der mange Grunde til. En Fordel fremfor mange Købstæder havde dog Aarhus ved at være Stapelplads som bestemt i Toldrullen af 1683. Det vil sige, at Varer her kunde oplægges afgiftsfrit. I Jylland havde kun Aalborg og Aarhus og Fredericia den Fordel⁷⁹¹).

Blandt Enkeltpersoner i Datidens Aarhus er der Grund til her at nævne forskellige. Blandt de ældre var Søren Frost⁷⁹²), der som Borgmester er omtalt kort under Bystyret. Han var født i Aarhus, antagelig 1578, og døde dør i sit 65. Aar i November 1642, ifølge Epitafium i Frue Kirke over ham og hans Hustru og hendes første Mand. I 4 Aar havde han været Slotsskriver paa Skanderborg, da han tog Borgerskab i Aarhus 1612⁷⁹³). Inden længe blev han Raadmand her og en af Byens mest fremtrædende rige Borgere. I 1622

Borgmester Søren Jensen Frost.
Efter Epitafium i Frue Kirke.
(H. L. Gjørup fot.)

⁷⁸⁴) R. P. f. Eks. 1651 ¹⁰/₄, 1652 ¹⁴/₁₀, 1653 ³/₁₁, L. A. ⁷⁸⁵) R. P. 1655 ⁵/₇, ²⁶/₇, L. A. ⁷⁸⁶) R. P. 1655 ²⁶/₁₁, L. A. ⁷⁸⁷) Listen vedlagt K. R. 1635. ⁷⁸⁸) Baadsmændsskatteliste, ved K. R. 1683. Aa. St. A. 1934. ⁷⁸⁹) B. P. 1638 ²²/₃, L. A. ⁷⁹⁰) Yngv. Nielsen: Jens Bjelke, S. 276—82. Jvfr. J. S. 2. II, S. 241—51. Et Blik., S. 88. K. B. 1634 ¹⁷/₃. Den danske Mercurius 1672 ¹¹/₁, ¹/₉, ¹/₈, 1673 ¹/₈, ¹/₉ m. fl. Steder. ⁷⁹¹) Carl Christiansen: Dansk Statshusholdnings Historie II, S. 708. 1922. ⁷⁹²) Jvfr. Bricka og Fridericia: Chr. IV's egenhændige Breve V, S. 277. ⁷⁹³) B. P. 1636 ¹⁰/₃ og Borgerskabsbogen, L. A.

tegnede han sig for 300 Daler til Det spanske Kompagni, næsten 10 % af Aarhusianernes Indskud, og blev Direktør i Kompagniet⁷⁹⁴). Det blev dog ikke nogen Guldgrube for ham. Da Kompagniet viste sig at gaa daarligt, voldte det ligefrem Vanskeligheder at faa Aktiekapitalen indbetalt. Endnu 1632 stod en Del Randersfolk i Restance med Beløbet, som Selskabet foreløbigt havde optaget som Laan⁷⁹⁵). Direktørerne Søren Frost og Anders Bertelsen fik udvirket kongelig Befaling til Restanterne om at indbetale Beløbene. Men selvom Selskabet ikke gav Udbytte, gav det dog Gage, 50 Daler aarligt til hver Direktør, saa noget direkte Tab har Søren Frost ikke lidt. Hans Rigdom var stor. Alene det, at han i 1641 kunde betale en Bøde paa 3000 Daler for at have siddet for længe i Borgmesterembedet, er Bevis nok derpaa. Han var Købmand og Grundejer og Pengeudlaaner. Hans Bolig var en Gaard i Emmervad, men flere Ejendomme i Byen tilhørte ham⁷⁹⁶), og i Ry havde han Boder⁷⁹⁷) til Brug ved Markederne. Som Pengeudlaaner var han af den Slags, der krævede deres Tilgodehavende til sidste Hvid eller mere. I Parentes bemærkes, at dette Udtryk hænger sammen med en bestemt Praksis. Naar Kæmneren havde talt Regnskabets Poster af Daler, Mark, Skilling og Hvide sammen og omregnet Hvidene til Skilling, regnede han derefter ikke med mindre Beløb end Skilling. Overskydende Hvide blev ikke taget i Betragtning. De var saa lidt værd, at det var for smaaligt at holde paa en enkelt af dem i et Regnskab. Den, der derfor krævede sin Ret til sidste Hvid, var en streng Kreditor. Og Søren Frost var en saadan. Han havde faaet en lille Sum tilgode hos en fattig Mand og lod gøre Udlæg for Beløbet. To Puder og to Lagener og et Par Smaating desuden var der at faa⁷⁹⁸). Der er ikke faa Eksempler⁷⁹⁹) bevaret paa, at han tog Pant i Løsøre, oftest Bryggeredskaber, men forøvrigt alt muligt. Og undertiden forlangte han noget, han ingen Ret havde til. Sognepræsten i Aarslev vilde han fratage Landgilde og Tiende af Annekspræstegaarden i Tilst, men Landsdommeren fik af Kongen Ordre til at forbyde ham det⁸⁰⁰). En Bager i Aarhus søgte han at købe en sort Kaabe af for 11 Mark og sendte først to Mænd med Pengene for at faa den. Da det mislykkedes, sendte han to Bysvende i samme Ærinde, og de benyttede sig af det Fif at lægge Pengene, inden de gik, men Bageren kastede Beløbet efter dem, da de forsvandt, saa Søren Frost ikke skulde komme og sige, at Bordet fangede. Bageren har ment sig i sin gode Ret, skønt de to første Mænd sagde ham, at Kaaben var pansat til dem. Selv om de muligvis havde Ret, var der noget muggent ved Historien, og Søren Frost lagde Navn til⁸⁰¹). Han laante ogsaa Penge ud i Jordejendomme⁸⁰²), saa han var ikke alene det, vi vilde kalde Pantelaaner. Forskellige Smaatræk, der er bevaret om ham, tjener ikke til hans Ros, og saa bliver det mindre

⁷⁹⁴) Saltkompagniets Akter IV, fol. 4. R. A. ⁷⁹⁵) K. B. 1632 ¹²/₆, jvfr. 1630 ⁹/₃, 1631 ⁴/₃. ⁷⁹⁶) Skattelister, L. A. ⁷⁹⁷) K. B. 1631 ¹⁵/₁. ⁷⁹⁸) B. P. 1638 ¹/₂, L. A. ⁷⁹⁹) B. P. 1637, ¹⁷/₈, 1638 ⁸/₃, ¹²/₇ og passim, L. A. ⁸⁰⁰) K. B. 1626 ¹²/₆, L. A. ⁸⁰¹) B. P. 1638 ¹²/₇, L. A. ⁸⁰²) B. P. 1639 ¹⁴/₂, L. A.

mærkeligt, at han i sin Tid kom i Slagsmaal med Hans Grønbæk paa Raadhuset, og at han til sidst blev fjernet fra Borgmesterembedet, mens hans Medborgmester fik Lov at blive, skønt ogsaa han havde været Borgmester for længe og mindst lige saa længe som Søren Frost. Oplysninger om Søren Frost viser ham som gridsk og haard, men sikkert ogsaa dygtig.

Anders Bertelsen havde som set ligesom Søren Frost været Skriver paa Skanderborg og Direktør i Det spanske Kompagni, og han kaldes Rigens Skriver⁸⁰³). Hans Erhverv var Kornhandel⁸⁰⁴). Han ejede blandt andre Ejendomme i Aarhus Magasinhuset Syd for Mindegade og boede paa Brobjerg, sikkert nederst i det nuværende Frederiksgade⁸⁰⁵). Forretningsforbindelse havde han i Amsterdam. Da han var død, søgte Herman Mortzen derfra sit Tilgodehavende hos ham hos hans Enke og fik derfor Pant i »det store Hus« ved Mindet, der ogsaa kaldes »det store Murit Hus og Gaard og Ejendom«⁸⁰⁶). Efter hans Skatteydelse at dømmes, har han været regnet for en velhavende Mand. Men efter hans Død meldte mange Kreditorer sig hos Enken med store Krav. Købmand Wulf Baltzersen var en af dem⁸⁰⁷).

Gregers Nielsen var Kornhandler og Skibsreder. Han ejede i 1630erne Byens største Skib, der rummede 120 Læster⁸⁰⁸), og det gik vidt omkring⁸⁰⁹). Korn købte han i store Partier, for Eksempel fra Giessinggaard⁸¹⁰). Hans Bolig

*Gregers Nielsens Ligsten i Aarhus Domkirke.
(Den gamle By fot.)*

⁸⁰³) B. P. 1638 $\frac{25}{10}$, L. A. ⁸⁰⁴) K. B. 1625 $\frac{10}{11}$. ⁸⁰⁵) Flere Skattelister i L. A. og Aa. B. A. ⁸⁰⁶) B. P. 1639 $\frac{18}{4}$ og $\frac{10}{11}$, L. A. ⁸⁰⁷) B. P. 1638—39, passim, f. Eks. 1638 $\frac{25}{10}$. ⁸⁰⁸) Liste over Lastepenge, ved K. R. 1635. ⁸⁰⁹) B. P. 1639 $\frac{25}{4}$, L. A. ⁸¹⁰) B. P. 1638 $\frac{22}{2}$ og $\frac{8}{3}$, L. A.

var i Mejlgade, men han ejede andre Gaarde i Byen og desuden Arealer udenfor, saaledes en Eng ved Graa Mølle, og han havde Penge staaende i Mollerupgaard⁸¹¹). Som flere rige Borgere gav han sig af med at laane Penge ud. Han døde kort efter Søren Frost, 1643, at se af hans Ligsten i Domkirken.

Mest kendt blandt Periodens ældste Mænd i Aarhus er Rasmus Thestrup, der boede i Mejlgade, hvor hans Gaard laa ved Siden af Gregers Niensens⁸¹²). Rasmus Thestrups egne Optegnelser⁸¹³) giver en Oversigt over hans Liv og Slægt. Baade af disse og af andre Oplysninger om ham faaes det bestemte Indtryk, at han var en from, redelig, meget agtet og dygtig Mand. Hans Valgsprog var: »Haab paa Herren og gør godt, bliv i Landet og nær dig redeligt« og »Herren er nær hos alle, som kalder paa ham«⁸¹⁴). Disse Ord skrev han i Indledningen til Optegnelserne. Det ses af dem, at han nærede Datidens Tillid til Astrologien. Hver Gang et Barn fødes ham, noterer han Solens og Maanens Stilling i Forhold til Stjernegrupper, saaledes: »Anno 1612 Torsdagen, som indfaldt den 9. Januarij, blev min Søn Peder Rasmusen Thestrup født, der Klokkeren var 3 Eftermiddag, der Solen var udi Stenbukkens og Maanen udi Løvens Tegn«. Maaske har han selv været Astrolog i det smaa. Hans Skolegang havde efter Tidens Forhold været god. Elleve Aar gammel blev han sendt til Skole i Aarhus og tre Aar efter til Skole i Lübeck, hvor han dog kun var et halvt Aars Tid og derpaa maatte drage hjem til Thestrup, fordi hans Forældre døde. Men han har ikke dermed lagt Læsningen paa Hylden. Selv siger han, at »tvende Ting haver jeg altid af min Ungdom op haft stor Lyst til og der altid efter tragtet, som haver været Bøger og Ejendom, og det haver den gode Gud rigelige og rundelig begavet og velsignet mig med, Hans Navn være æret i Evighed, saa jeg haver haft over et Halvtusinde indbundne Bøger foruden 85 Aars Almanakker til denne Tid, og foruden mange gamle Dokumenter og Antikviteter, endog Fjenderne og mine Børn mange deraf have forkommet, saa og over de 70 Ildsteder og Vaaninger smaa og store, baade her i Byen og paa Landet, som var alle besatte⁸¹⁵), før end Fjenderne kom herind og det fordærvede, og siden en Del deraf er efterhaanden bortsolgte«. Som dette vidner om hans efter Tidens Forhold meget store Belæsthed, vidner hans Sprog og faste nydelige Skrift om Begavelse og Karakterstyrke. Dygtig har han været, og han har været Genstand for Agtelse og Tillid. Han blev vel hverken Borgmester eller Raadmand, men det skyldtes snarest, at Bystyret var præget af Klikevæsen blandt de rige Borgere. Byraadsmedlemmer var næsten alle indbyrdes beslægtede eller besvoglede og af Købmandsfamilie. Et Vink om

⁸¹¹) B. P. 1637 ¹²/₁, 1638 ⁷/₆, 1639 ¹⁷/₁₀ og Skattelister fra den Tid i L. A. og Aa. B. A.

⁸¹²) Skattelister i Aa. B. A. og B. P. 1637 ²³/₃, L. A. ⁶¹³) Udtog af dem trykt i Hbz. II, S. 307—28. Vilhelm og Fr. Visby: Familien Visby. 1905. Paa Side 321 Fotografi visende Rasmus Thestrups Skrift. ⁸¹⁴) Ps. 37 og 145. ⁸¹⁵) D. v. s. beboede og med Besætning og Tilbehør.

Klikevæsen i Byen er den Udtalelse, at ingen turde gøre Borgmester Christen Karlsen imod paa Grund af hans store Svogerskab⁸¹⁶). Rasmus Thestrup havde dog som set vovet den Slags et Par Gange, paa egne og mange Borgeres Vegne. Og som dette tyder paa Tillid blandt Borgerne, kan det forklare Uvilje mod ham i Byraadskredse og dermed ogsaa, at han ikke kom i Raadet. At han ikke skulde have ønsket det, er ikke meget sandsynligt. Blandt hans Optegnelser er den, for ham selv aabenbart glædelige, Ting, at der var 130 »af Adel« med til hans Søn Olufs prægtige Bryllup paa Domhuset i Viborg, og han noterer omhyggeligt, hvilke offentlige Hverv han fik overdraget, saaledes at han blev blandt andet Vangherre, Vinprøver, Taksérborger, Rodemester, Kirkeværge, Oldermænd i Kræmmerlavet, Kæmner, Overkøbmand og Overformynder foruden det, at han af de kejserlige blev tvunget til at fungere som Byfoged under Besættelsen. Hvis private havde Brug for en Voldgiftsmand, henvendte man sig til ham⁸¹⁷). Hvor der var Brug for en paalidelig Mand, var Rasmus Thestrup anvendelig. Og sine egne Sager stillede

Rasmus Thestrup og Maren Olufsdatter.
Epitafiebillede i Præsteværelset
i Aarhus Domkirke.
(Den gamle By fot.)

han med Omtanke og Fasthed. De giver Indtryk af Orden. — Han var en knap femtenaarig Dreng, der gik i Skole i Lübeck, da hans Forældre døde af en »forgiftig Pestilens«, der ogsaa rev hans 5 Sødskende bort⁸¹⁸) foruden 10 andre Mennesker paa Gaarden. Det var i Foraaret 1603. Saa tog han straks hjem til den triste Gaard i Thestrup og gik der i 2 Aar. Knap 17 Aar gammel flyttede han til Aarhus. Da han var 19 Aar, var han en af Tinghørerne i Byen, Aaret efter sad han paa Raadhuset og modtog Byg paa Byens Vegne. Det følgende Aar, 1609, optoges han i Kræmmerlavet, og 1610, 22 Aar gammel, giftede han med en Bødkerdatter, den attenaarige Pige, Maren Olufsdatter fra Aarhus. Faa Aar senere ejede han selv Gaard, og snart viser han sig som en rig Mand, der ikke blot ejede flere Ejendomme i Byen og Omegnen, men ogsaa optraadte som Pengeudlaaner. Han drev i Virkeligheden Bankvirksomhed, da der ingen Banker var. En Mængde Mennesker

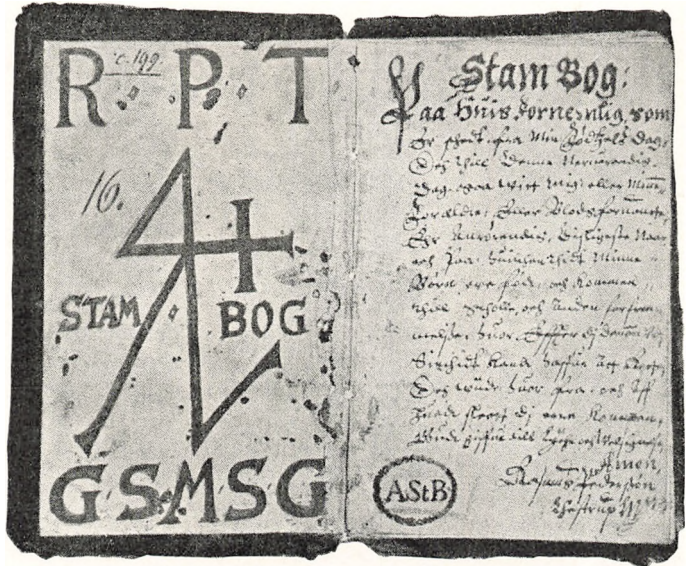
⁸¹⁶) Kh. S. 2. V, S. 663 f. ⁸¹⁷) F. Eks. B. P. 1636 14/1, L. A. ⁸¹⁸) Jvfr. Thestrup-Epitafiet i Maarslet Kirke.

skyldte ham Penge, som han fik Pant for i deres Ejendomme. I Oplandets Landsbyer sad Folk, der stod i Gæld til ham og betalte Renter og Afdrag i Penge eller Naturalier som Byg eller Gæs eller Lam eller Bly, eftersom det passede bedst for deres Bedrift⁸¹⁹). Muligvis hænger det sammen med, at han har givet Folk Kredit, naar de købte Varer i hans Købmandsgaard paa Mejl-gade, og saa har han, da Tiderne var vanskelige efter Besættelsen 1627—29, sikret sig ved Panttagning. Paa lignende Maade var mange Aarhusianere stillet overfor ham. Han havde her Pant i en Mængde Ejendomme⁸²⁰). Den normale Rente var hos ham og alle andre 6 %. Men kun hos ham har jeg bemærket et maaske lavere Rentekrav. Søren Laasby, der pantsatte ham sit »Hus paa Vestergade op til Klostermuren«, slap med 4 Skilling af hver Daler, men da Laanesummen ikke er opført, er der muligvis regnet med Sletdaler à 4 Skilling og ikke Rigsdaler à 96 Skilling, og i saa Tilfælde er Procenten ogsaa her 6. Sin gamle Kollega i Kræmmerlavet, Raadmand Jens Stigsen, havde han udlagt Penge for og fik derfor Pant baade i Indbo og Besætning⁸²¹), men skønt det ikke dækkede hele Summen, garanterede han dog senere et Beløb for Jens Stigsen⁸²²), og da han en anden Gang sørgede for at faa Sikkerhed i en Mands Indbo, lod han notere, at det skulde forblive hos Skyldneren⁸²³). Selv om intet af disse Tilfælde beviser noget, tyder de dog sammenlagt paa, at Rasmus Thestrup ikke blot tog forretningsmæssige Hensyn, men ogsaa andre. Et lille Tegn paa hans Forstaaelse af andres Stilling er det vel ogsaa, at han dvæler ved, at Prisstigning, som gavner ham selv, er til Skade for fastlønnede. Men som han vilde vise Retsindighed mod andre, fordrede han Ret for sig selv. »Øv Ret og kræv Ret« kunde han som senere Christen Berg have sagt. Han vilde ikke lade sig gaa for nær. Da Gregers Nielsen havde opsat et Plankeværk mellem deres Gaarde, fra Mejl-gade til Stranden, rejste Rasmus Thestrup Sag i den Opfattelse, at Plankeværket var anbragt helt inde paa hans Areal, men Retten gav ham ikke Medhold⁸²⁴). Ved en anden Lejlighed byggede han paa Graven et Hus for langt frem mod Gadelinien, »sin Nabo til Skade og Afbræk«⁸²⁵). Han synes ikke at have været klar over det før bagefter. Andre havde før gjort det tilsvarende, og han mente nu for Retten, at der skulde være lige Ret for alle, ikke mere for Wulf Baltzersen end for ham⁸²⁶). Tydeligvis har han, som han selv siger, interesseret sig for Bøger og Ejendom. De fleste af hans mange Børn studerede med et fint Resultat og kom i gode Stillinger.

Anders Lydicksen var født »udi Lante Holsten i Høyer«, antagelig i 1597, da han var 53 Aar i 1650⁸²⁷). I 1638 tog han Borgerskab i Aarhus⁸²⁸), men flere Aar i Forvejen havde han været her, idet han i 1633 ønskede at købe

⁸¹⁹) B. P. 1637 $\frac{3}{3}$, $\frac{30}{3}$ og mange andre Steder, hvor Rasmus Thestrups Navn staar over Protokollatet, L. A. ⁸²⁰) B. P. 1639 $\frac{28}{11}$, 1636 $\frac{7}{1}$ og som i foregaaende Note. ⁸²¹) B. P. 1636 $\frac{4}{2}$, L. A. ⁸²²) B. P. 1636 $\frac{28}{4}$, L. A. ⁸²³) B. P. 1638 $\frac{1}{2}$, L. A. ⁸²⁴) B. P. 1637 $\frac{23}{3}$, L. A. ⁸²⁵) B. P. 1636 $\frac{17}{3}$, $\frac{7}{4}$. ⁸²⁶) B. P. 1636 $\frac{16}{6}$, L. A. ⁸²⁷) Epitafium i Aarb. Domk. Et Blik., S. 80. ⁸²⁸) Borgerskabsbogen, L. A.

Teglhaven, som han da havde i Fæste⁸²⁹). Han var før 1638 Ridefoged i Aarhusgaard Len⁸³⁰). Da han tog Borgerskab, var han allerede velhavende. Han havde Aaret før sammen med Jens Christensen bekostet St. Olai Kirke istandsat mod at faa visse Rettigheder⁸³¹). Paa lignende Maade som Rasmus Thestrup laante han Penge ud. Baade i Byejendomme og Landejendomme havde han Pant, saaledes i Gaarde i Vestergade og Badstuegade, i forskellige Haver og i en Gaard i Skejby, forskellige Markarealer ejede han, lige fra Krogen ved Høllsagre ved Vejlbyskel til Markmandens Hus paa Brobjerg og flere andre Steder⁸³²). Han var godt ude om sig og lod intet gaa fra sig. Da man engang havde glemt at sikre ham Fogedsalær, rejste han Sag for at faa det⁸³³). Han blev beskyldt for ulovlig

De første Sider af Rasmus Thestrups Stam Bog.
Efter V. og F. Visby: Slægten Visby.

Konkurrence ved Kornhandel og Ølsalg, men slap for Tiltalen, da Vidnerne erklærede aldrig at have bemærket den Slags, men kun at han drev Handel med Tømmer og Lægter⁸³⁴). Tømmerhandel og Landbrug har været hans Erhverv. Bag sin Gaard i Mejlgade havde han et Bolværk⁸³⁵) mod Havet, hvor Skibe kunde losse i Magsvej, og derved har maaske Havneafgiften kunnet spares. Selv om han ikke har drevet egentlig Kornhandel, har han dog været i Stand til at sælge Korn, nemlig af egen Avl og af det Brokorn, der leveredes ham af dem, der kørte den Slags over Lisbjerg Bro, som han for Afgiften skulde holde vedlige⁸³⁶). Da Svenskerne var her 1644, var han en af Byens rigeste Mænd, siden han som set da kunde udlægge 4000 Daler for Borgerskabet, og under Besættelsen i 1657—59 var han stadig meget rig. Ved den Lejlighed skal han være blevet taget til Fange af Svenskerne⁸³⁷), der hentede ham paa hans Bopæl og tog ham med ud

⁸²⁹) Hbz. II 1633 ²⁰/₃, ⁸³⁰) Et Blik . . , S. 60. ⁸³¹) Kommissionsdom 1694, A. b. 5, S. 6 og passim, Aa. B. A. Jvfr. Erik L. Pontoppidan: Annales ecclesiae Danicae IV. 1781, S. 296. Jvfr. Et Blik . . . , S. 64. ⁸³²) B. P. 1636 ⁴/₂, 1639 ²⁸/₁₁, ²/₅, 1638 ¹⁸/₁, ²⁶/₇, 1639 ¹⁶/₅, ⁹/₅, ²/₅, L. A. ⁸³³) B. P. 1637 ⁹/₃, L. A. ⁸³⁴) B. P. 1639 ²²/₈, L. A. ⁸³⁵) Hbz. II, S. 307. ⁸³⁶) K. B. 1633 ⁸/₄. ⁸³⁷) Et Blik . . . , S. 80.

paa Rheden, hvor deres Flaadeafdeling laa, da Byen blev beskudt. Hans Gaard i Mejlgade var en af Byens allerbedste, og efter hans Død i 1664 sad hans Enke Maren Clemmensdatter i 27 Aar som en af Byens allerrigeste Skatteydere, i Besiddelse af flere Gaarde og Boder, Byggsteder og Kaal-

*Borgmester Lydicksens
Epitafium i Aarhus Domkirke.
(Den gamle By fot.)*

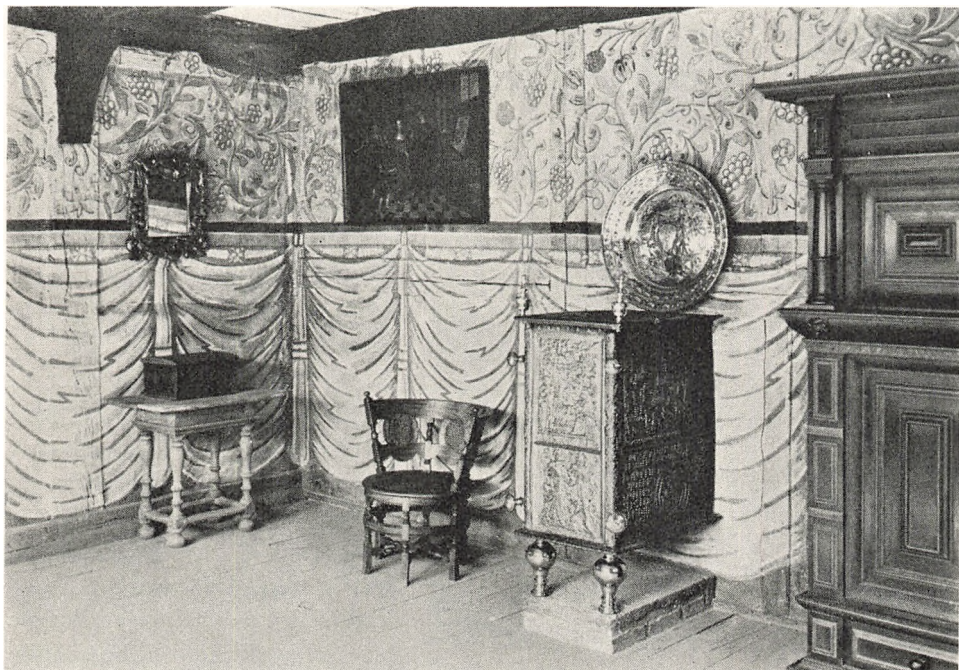
haver⁸³⁸). Anders Lydicksen hørte absolut til den fineste Del af Byaristokratiet og har egnet sig godt til ledende Stillinger. Borgmester var han 1652—64. Han repræsenterede Aarhus ved Frederik III's Hylding 1648⁸³⁹), og ved andre Lejligheder, hvor Købstadinteresser skulde varetages⁸⁴⁰), og han var blandt de borgerlige Stænderdeputerede ved Enevældens Indførelse 1660, hvor han var med ved vigtige Forhandlinger i det grønne Gemak paa Københavns Slot⁸⁴¹). I 1661 var han Medlem af den Kommission, der skulde taksere Købstadbygninger i Aarhus Stift⁸⁴²). Han synes at have været en Mand med bestemte Meninger. I den store Sag mod Bispinden havde han svoret hende »til Baal og Brand⁸⁴³). Hans Haandskrift var paa en Gang meget tydelig, smuk og fast og flot. Hans Ansigt giver ogsaa Indtryk af en fast og stærk Karakter, saaledes som det nu er at se paa hans Epitafium i Domkirken, der er Kirkens største af den Slags. Det har ikke været en ringe Kontrafejjer, der har malet Epitafiets

Portrætter af Anders Lydicksen og hans Hustru. De er individuelt prægede baade i Ansigtform og Udtryk og ikke som de fleste Epitafieportrætter malet ret udtrykssløst. Der er Liv i deres Ansigter, især Hustruens, selv om det langtfra er noget spillende Liv. Maren Clemmensdatter, den aarhusianske Raadmandsdatter, ser rolig og bestemt ud, bærende Præget af

⁸³⁸) Grundtakst over Købstæderne udi Aarhus Stift Anno 1682, R. A. Ufuldstændige Papirer o. s. v., L. A. Skattelister vedlagt K. R. C. J. T. Thomsen: Realregister til Aarhus Bys Skøde- og Panteprotokoller 1683—93, trykt i Aa. St. A. 1933 og de følgende Aar, især 1934. S. 26 f med de der nævnte Kilder. ⁸³⁹) A. a. 166, 1648 ¹²/₄, Aa. B. A. ⁸⁴⁰) A. a. 167, 1648 ¹⁹/₄ og A. a. 170, 1648 ⁶/₇, Aa. B. A. ⁸⁴¹) Et Blik . . . S. 85. ⁸⁴²) A. a. 180, 1661 ²⁶/₂, Aa. B. A. ⁸⁴³) Hbz. II, S. 131. Om Anders Lydicksen og Maren se forøvrigt Hoffmeyer I, S. 482—86.

den rige, dygtige Borgerhustru, der overlegent styrer et stort Hus og i enhver Henseende er sin Stilling voksen.

Nogle aarhusianske Enkeltmænds Historie kaster Strejflys ind i Datidens Butikker. Wulf Baltzersen, der blev Byfoged sidst i 1630erne og 10 Aar senere var Borgmester⁸⁴⁴), var som flere andre baade Pengeudlaaner, udenbys handlende og Købmand med Butik. Han havde Forbindelse med Amster-

*Blaakammeret i Borgmestergaarden i Jens Rasmussen Laasbyes Tid.
Den gamle By.*

dam⁸⁴⁵), og hans Varelager var mangeartet, rummende saa forskellige Ting som Sukker og Søm, brunt Silke og sort engelsk Klæde, brune Baandstrimler, Grydekobber og Hørfrø. Vin solgte han i Pottevis og Mumme i Stobetal⁸⁴⁶). Købmand Hans Justsen, der endte som Borgmester⁸⁴⁷), havde en Butik med kostbare Varer som Sølv og Silke og Hattepynt, Fløjl og Taft og Brokade⁸⁴⁸). Desuden handlede han med Stude. I Efteraaret 1651 og det følgende Foraar gik ikke mindre end 487 Øksne, der tilhørte ham, gennem Haderslev⁸⁴⁹). Han var Grundejer i større Stil og Pengeudlaaner⁸⁵⁰). Hans Gaard laa paa Torvet, og han havde Fiskedamme uden for Munkeport⁸⁵¹).

⁸⁴⁴) Se under Bystyre. Jvfr. Overskrifterne til Protokollaterne i B. P. 1639, L. A. Hbz. passim. ⁸⁴⁵) B. P. 1638 ³⁰/₈ og ¹²/₄. ⁸⁴⁶) Anf. St. ⁸⁴⁷) Se under Bystyre. ⁸⁴⁸) B. P. 1636 ¹¹/₄. R. P. 1651 ⁴/₈, fol. 10, L. A. ⁸⁴⁹) Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. 1931, S. 204 f. ⁸⁵⁰) B. P. 1636 ²¹/₇, ²/₈ og flere Steder, L. A. ⁸⁵¹) B. P. 1639 ¹⁷/₁₀, 1636 ²¹/₇, L. A.

Det sidste tyder paa, at han har forstaaet at leve fornemt. Baade om hans og andres Handel fortæller Importens Historie indirekte en Del. Men nærmere at belyse flere Enkeltpersoner vil væsentligst være af personalhistorisk Interesse. Om de økonomiske Forhold i Byen vil det næsten kun vise det

*Christen Jensen Basballe og Søren Olesen
Molbo med deres Hustruer.*

Epitafium, med forkludret Indskrift, i Frue Kirke.
(Den gamle By fot.)

samme som de allerede fremførte Træk af nogle Mænds Historie. De sociale Forhold vil det dog belyse en Smule. — Slægten Basballe⁶⁵²) talte mange Medlemmer, der var rige. Christen Jensen Basballe siges der ved Takseringen i 1661 om, at han »haver Brug med Kram og Skibsfart og Kornhandel«. Hans Gaard laa i Emmervad. I 1675 gav han som Byens største Skatteyder 80 Daler i Skat, og da han døde, var han Ejer af 30000 Rigsdaler. Hans Søn Jens Christensen Basballe, der skrev sit Navn Jens Cr. Basballe, og som blev Borgmester 1695, var baade rig og kundskabsrig og havde søgt Uddannelse i Udlandet. Foruden Byeendomme havde han Fulden Kobbermølle 1682⁶⁵³). Og han handlede blandt andet paa Frankrig⁶⁵⁴). Hans Forgænger i Borgmesterstolen var Jens Rasmussen Laasbye,

der boede paa Hjørnet af Emmervad og Vestergade i den gamle Borgmestergaard, der nu staar i Den gamle By. I den Gaard havde han Kramhandel, og han var Rheder med ikke mindre end 4 Skibe, af hvilke det største var paa ca. 100 Læster og over 2000 Daler værd. Hans Bo vurderedes efter hans Død til 16000 Rigsdaler. Sølvtoj, Guldkæder og Malerier med flere Kostbarheder hørte til hans Indbo. Hans Medborgmester Mikkell Mikkelsen Malling var ogsaa en rig Købmand, og han gav store Gaver til Domkirken. Ejendomme havde han baade indenbys og udenbys, for Eksempel Pinds Mølle, der bestod af 4 Gaarde⁶⁵⁵). Raadmand Jens Christensen Wegerslev var Storgrund-

⁶⁵²) Se K. R. og Skattelister og Borgerskabsbogen og Hoffmeyer II, S. 410—38. For Basballerne og de øvrige nedenfor omtalte Personer henvises til Hoffmeyer, C. J. T. Thomsens nævnte Realregister i Aa. St. A., P. T. og Litteratur nævnt i Dansk historisk Bibliografi. ⁶⁵³) Protokol 1822 b, fol. 8, M. A. ⁶⁵⁴) Et Blik . . . , S. 88 f. ⁶⁵⁵) Prot. 1822 b, fol. 32, M. A.

ejer, der i 1685 blandt andet ejede 35 Ejendomme i Byen⁸⁵⁶). Borgmester Jørgen Juel, der var gift med en Datter af Hans Justsen, drev Kornhandel og Skibsfart og havde mange Ejendomme og Grunde baade i Byen og udenfor, som »Borgmesterhaven« og en stor Kornhave, en Trøjeborghave, samt blandt andet 4 Gaarde i Hinnerup⁸⁵⁷). Dyre Vaaben, kostbare Smykker med Diamanter og Safirer, meget Sølv-tøj og en Mængde Ting af stor Værdi var der i hans Hjem paa Store Torv, blandt disse mange Bøger. I en Gaard paa

Mejlgades Vestside boede Jesper Nielsen Hutfeldt, der blev gift med Maren Clemmensdatters Niece Aaret før Anders Lydicksens Død. Han havde været i Hannibal Sehesteds Tjeneste i Norge og blandt andet været Ridefoged paa Kalø, før han blev Borgmester i Aarhus, hvor han til sidst blev Landkommisær. Handel og Landbrug drev han i stor Stil, Penge udlaante han, og han blev meget rig. Belæst var han ogsaa, i hans Hjem var mange Bøger. Og en Mængde Sølv-tøj ejede han. Da han døde 1696, vurderedes hans Bo til 40000 Rigsdaler. I Domkirken indrettedes da det Hutfeldtske Gravkapel. Brødrene Matthias og Nicolaus de

Jens Sørensen Vinter og Hustru.

Efter Epitafium i Frue Kirke.

(Den gamle By fot.)

Brobergue, der boede paa Brobjerg, var lærde og hovedrige. De var Søner af Borgmester Rasmus Nielsen Skriver og havde antagelig studeret i Frankrig. Matthias ejede blandt meget andet Gods Sjelle Skovgaard, og Nicolaus havde Jordegods i flere Stifter. En Mængde Smykker af Guld, Diamanter og Perler havde hans Frue til Disposition. En Mængde Sølv-tøj fandtes i hans Hjem, Brobjerggaarden, der bredte sig fra Aaen til Fiskergade lige uden for Emmervad Bro⁸⁵⁸). Hans Kaarde var af Sølv, og han var saa fornem, at han brugte Snustobak, den Gang noget nyt. Brødrene de Brobergue var Byens rigeste Mænd. Blandt Slægter, der da spillede en fremtrædende Rolle i Aarhus, kan endnu nævnes blandt andre Abel, Winter, Langballe, Bording, Fog, Friis, Knub, Meulengracht og alle Borgmestres Familier.

Skattelister og Kæmnerregnskaber fortæller med deres tørre Sprog det

⁸⁵⁶) Grundskatliste 1685, vedlagt K. R. ⁸⁵⁷) Protokol 1822 b, fol. 19, M. A. ⁸⁵⁸) Rester af Bygningen bragtes til Den gamle By under Nedrivningen 1938, bl. a. Fyldholter med udskaarne Englehoveder. Formodentlig er Gaarden opført i flot Bindingsværk i Tiden mellem de to svenske Besættelser af Aarhus, o: mellem 1645 og 1657. Oplysninger om Gaarden givet af Direktør Peter Holm.

samme, som her er sagt. Forholdsviis faa Skatteydere er sat til store Skattebeløb, nogle Daler eller mange eller over 100. Under dem er de jævne Skatteydere, der gav faa Daler eller nogle Ort à 24 Skilling, og mange skulde kun betale nogle faa Skilling, enkelte ingenting. Naar der da undertiden som set skete det, at en Mængde Restancer eftergaves med Begrundelsen: intet at bekomme, bliver Indtrykket af den store sociale Forskel i Byen meget fast.

*Pyramidesalen i Borgmestergaarden omkring 1700.
Den gamle By.*

Det værste var dog ikke, at denne Forskel fandtes, men at de daarligst stillede var uhyre daarligt stillet. Rigdommen var koncentreret, Fattigdommen udbredt. Bysamfundets Top var lille og fornem, højt hævet over den store Mængde. De lavest placerede karakteriseredes som andre ved det, man huskede dem for. Deres Tilnavne angiver deres Niveau og Agtelsen, for ikke at sige Foragten, for dem. Den brandgule Due, Sidsel Brændvins og Anne Tyvs er talende Betegnelser⁸⁵⁹). Enkelte kom paa Skatlisten, uden at deres Navne opgives. Blandt Møllestiens Beboere var i 1700 Blegmaren »og et locket folck ibidem«⁸⁶⁰), et Eksemplar af Menneskearten, nok værdigt til at give Skat, men ikke til at navngives. Mens de rigeste Borgere begravedes flot i Frue Kirke eller i selve Domkirken, førtes de fattiges Lig til Mølle-

⁸⁵⁹) Hbz. II, S. 199. Skattelister vedl. K. R. 1679 og 1700. ⁸⁶⁰) Skatliste vedl. K. R. 1700.

kirkegaarden. Ukendte fremmede og Stakler, Fattigfolk og Slegfredbørn overlodes der til Glemselen⁸⁶¹). Baade foragtede og frygtede var Heksene. En Kone fra Thunø forgjorde en Aarhusianer, og i Byen opholdt sig højst farlige Kvinder i Djævelens Tjeneste⁸⁶²). Mester Herman underkastede tre af dem Vandprøven efter Øvrighedens Begæring, »og de svømmede ret vel paa Vandet«, saa de maatte være skyldige. En Heks, Karen Madsdatter, dømtes til at brændes, men »formedelst særdeles Aarsager« blev hun »pardonneret paa Livet«⁸⁶³).

Heksefrygt plagede den fattige By, Tiderne var ringe, den sociale Deling daarlig. Aarhundredet løb ud helt anderledes, end det var begyndt. Efter lange, trange Tider var Udsigterne stadig mørke.

IV. 1701—1750

VANSKELIGHEDER OG STILSTAND

Betegnende for Tilstandene i Aarhus i første Halvdel af det 18. Aarhundrede er det, at Befolkningstallet var næsten konstant. Paa de ordinære Skattelister⁸⁶⁴) er omtrent samme Antal Ydere nævnt Perioden igennem. Til de 856 i 1700 svarer nogenlunde 830 i 1750, idet det erindres, at der var flere at tage med som Ydere, hvis det skulde være. I 1742 f. Eks. var 902 Personer paalignet Kommuneskat, Aaret før var det 858, i 1737 ikke mindre end 930, blandt hvilke var en Del logerende ligesom i 1726, da der var mindst 936 voksne næringsdrivende. Ekstraordinære Skatter til Staten var ikke altid saa nær alle med til at betale, i 1739 saaledes kun 417, da Afgifter indkrævedes til offentlige Bygningers Istandsættelse i København. Borgerskabs-listerne⁸⁶⁵) viser ogsaa Stilstand i Befolkningen. Fra 1701—50 var der gennemsnitligt 19—20 borgerskabstagede hvert Aar, ganske svarende til Tallene for de foregaaende 50 Aar. Befolkningstilvæksten kan ikke have været stor. Endnu 1769 var der kun 3597 mod 3474 i 1672⁸⁶⁶). Af Ejendomme var der i 1704 ialt 820, nemlig 180 Gaarde, 120 store Boder, 440 middelstore og 80 smaa⁸⁶⁷). Byens Grundtakst var i 1706 7226, i 1734 7235 Daler og i 1743 7633 Daler⁸⁶⁸).

I Byernes Række var Aarhus den næststørste i Nørrejylland. For Aalborg stod den noget tilbage, men de øvrige Byer havde den et godt Forspring for⁸⁶⁹).

⁸⁶¹) Bytingsvidne 1689 ²⁷/₆ om Ret til Passage over Møllekirkegaarden, A. b. 4, Aa. B. A. Jvfr. Frdn. 1708 ²⁴/₉. ⁸⁶²) Hbz. II, S. 239 og 250—54. R. P. 1686 ⁷/₁₀ og passim. ⁸⁶³) Hbz. II, S. 256 f. ⁸⁶⁴) Ligger for de flestes Vedkommende ved de respektive Kæmmerregnskaber i Aa. B. A. ⁸⁶⁵) Hbz. III, S. 408. ⁸⁶⁶) V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik I, S. 568 f. ⁸⁶⁷) Udkast til Vægterskat 1704, ved K. R. 1704. ⁸⁶⁸) Hbz. III, S. 25, S. 191 og Liste ved K. R. 1743. ⁸⁶⁹) E. Holm: Danmark-Norges indre Historie II, S. 373—76.

Folketallet var for

	Aarhus	Aalborg	Horsens	Randers	Grenaa	Ebeltoft
1672	3474	4181	1516	2036	453	817
1769	3597	4160	2584	2718	702	562 ⁸⁷⁰⁾

Aarhus er da gaaet frem, Aalborg en Smule tilbage.

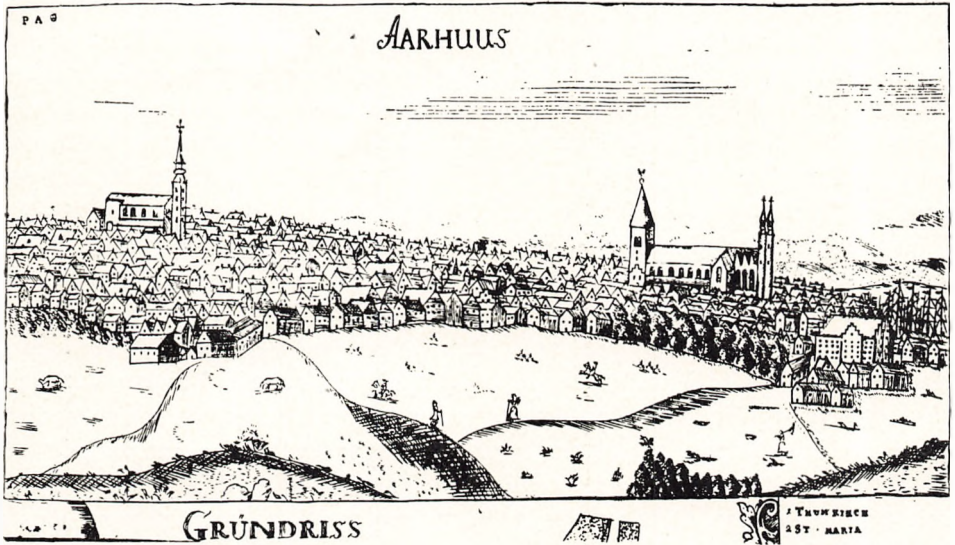
Skatterne viser Byens økonomiske Evne. I Krigsstyr udredes i Daler⁸⁷¹⁾:

	1710	1711	1713	1717	1720
Aarhus	4476	5853	3287	6917	5148
Horsens	1747	2105	1358	3647	2772
Randers	1278	1751	1119	3944	3384
Grenaa	315	333	150	513	389
Ebeltoft	158	154	249	682	682

Krigsstyren var beregnet til 2 % af hver enkelt Mands og Enkes Formue og saaledes, at den enkeltes Næring vurderedes som svarende til en vis Formue. Hele Byens Formue ses da omtrentlig af Krigsstyren ved at multiplicere denne med 50. Totalsummen bliver da relativt stor i Aarhus, i 1717 f. Eks. 345,800 Daler. Hvordan Gennemsnitsformuen pr. Indbygger har været, er en anden Sag. Den har været mindre end den tilsvarende i Aalborg, men vel omtrent som i de øvrige nævnte Byer. Aalborg gav i 1717 13,823 Daler mod 6917 for Aarhus Bys Vedkommende⁸⁷²⁾. At Aarhusianerne ikke stod med store Restancer kan tyde paa, at Skatterne udrededes forholdsvis let⁸⁷³⁾, men behøver ikke at gøre det, for det kan lige saa let vidne om, at Magistraten brugte den haardhændede Inddrivningsmetode: Eksekution ved Militærhjælp, saadan som de var vant til⁸⁷⁴⁾ og af forskellige Restancelister ses, at det ikke mindst var de velhavende Borgere, der var i Restance⁸⁷⁵⁾, maaske fordi de behandlede med blødere Haand end de øvrige. Enkelte Ting tyder derpaa, dels Borgeres Klager over Ligningen og dels Stiftamtmands Ordre til Magistraten om at sørge for, at der ingen Grund til Klage skulde være⁸⁷⁶⁾. At Misfornøjelse viste sig, naar Skatterne tyngede, kunde let ske. Og Skatterne har tyngt stærkt i Krigsaarene, da de gerne var over 10 Gange større end normalt, hvad de ovenfor angivne Krigsstyrsbeløb viser i Forbindelse med, at Kommuneskatten⁸⁷⁷⁾, d. v. s. Byens Bekostning samt Vægter- og Sprøjteskat, normalt laa mellem 300 og 600 Daler til de ordinære kommu-

⁸⁷⁰⁾ Danmarks Statistik I, S. 568 f. ⁸⁷¹⁾ Hbz. III, pass. Holm, anf. St. ⁸⁷²⁾ Anf. St. 376. ⁸⁷³⁾ Anf. St. 377. ⁸⁷⁴⁾ F. Eks. Resolution af 15/11 1702, ved K. R. 1702. K. R. 1711 Nr. 67. Jvfr. Afsnittet om Bystyre. ⁸⁷⁵⁾ F. Eks. Restanceliste ved K. R. 1718. ⁸⁷⁶⁾ Borgerklage og Amtmandsresolution ved K. R. 1715. Revisionsantegnelse 12/2 1729 med Løvenørns Resolution af 8/2 1729 ved K. R. 1728. ⁸⁷⁷⁾ Skattelister ved K. R.erne.

nale Udgifter i Krigsaarene, da særlig Sparsommelighed i Kommunalhusholdningen nødvendiggjordes. Og der var da flere Ekstraskatter end dem, der videreleveredes til Staten. Indkvartering af danske Soldater kostede i en Aarrække Byen 2000 Daler om Aaret⁸⁷⁸). Indkvartering af Fanger var ingen ringe Byrde. I lange Tider laa svenske Fanger i Byen, og selv om det oftest var under 100 Mand, hændte det dog, at der var over 1000. I 1713 kom en

Prospekt af Aarhus ca. 1700.
Theatrum Urbium.

Dag ikke mindre end 1458, af hvilke vel en Del snart blev forlagt rundt i Stiftet, men dog Hovedparten blev i Byen⁸⁷⁹), en sikkert meget følelig Indkvartering i en By paa under 4000 Indbyggere. Pesten i København 1711 gav Anledning til, at Udgifter til Sundhedsvæsen steg i Aarhus, da det gjaldt at hindre, at den kom her. Udgifterne paalignedes Borgerne⁸⁸⁰). Naar dertil kommer, at Byen paa Grund af Krigen fik flere Udgifter, f. Eks. til store Baalopstillinger, Bavner, paa Brobjerg og Galgebakken og Vagtmandskab paa disse Punkter og til Batterier ved Mindet og paa St. Olufs Kirkegaard med Vedligeholdelse af Kanoner og Indkvartering af Mandskab til Batteriernes Betjening⁸⁸¹), er det klart, at Udgifterne var saa mange og store, at Skatteborgerne nok kunde blive ømfindtlige. Dertil kom, at Tvangslaan udskreves og undertiden Brandstyr som efter Viborgs Brand i 1726 og Københavns i 1728⁸⁸²). »Til Guds Ære og Negotiens Fremme« maatte Aarhus ud-

⁸⁷⁸) Stiftsrelationerne 1735, Borgernes Indberetn. til Magistr. 1735 19/8, R. A. ⁸⁷⁹) Breve af 26/5 og 30/5 1713, jvfr. 1718 6/4 og flere Breve i Pakken A. b. 46, Aa. B. A. ⁸⁸⁰) Sundhedskommissionsprotokol med tilhørende Dokumenter i Pakken A. b. 44, Aa. B. A. ⁸⁸¹) K. R. 1710. Alle K. R'er fra Krigsaarene har en Række Udgiftsposter til Bavner og Batterier. ⁸⁸²) Hbz. III, S. 64 og Skattelister ved K. R'er for de følgende Aar, Aa. B. A.

rede 700 Daler til Det grønlandske Kompagnis Lotteri, »dette gudelige og nyttige Værk«⁸⁸³). Det blev vanskeligere for mange at holde Indtægterne oppe.

At Priser paa Landbrugsvarer gik ned, vil blive paavist nedenfor. Og andre Priser kom til at gaa samme Vej. Under Danmarks Neutralitet til 1709 var dog Tiderne relativt gode for os, da mange andre Lande var handikappet af Den spanske Arvefølgekrig eller dens Udløbere. Men med Danmarks Indtræden i Den store nordiske Krig naaede Vanskelighederne i høj Grad vort Næringsliv, og selv om der stadig var store Chancer, ikke mindst for dem, der var Skibsredere og Købmænd, som flere Aarhusianere var, var Risikoen til Gengæld meget stor, hvad Skibsfartens Historie nedenfor vil vise. Og Knaphed paa gode Penge viste sig. I nogle Aar maatte Kommunen modtage Skatter dels i »klingende Mønt« og dels i »autoriserede Sedler«⁸⁸⁴), der var gangbare i Landet til 1728⁸⁸⁵). Siden den Tid har Udtrykket: klingende Mønt, haft en særlig god Klang. Nederlandske Toldpaalæg og andre Restriktioner virkede bremsende paa Næringslivet. Krige, Afspærring, Pest, Lungesot og anden Kvægsyge kom stærkt paa tværs af heldig Udvikling. Handelsmænd følte Vanskelighederne stærkt og ønskede Krigen standset. »Friede ernerht, Unfriede verzehrt«, Fred ernærer, Ufred fortærer, lod tyske Købmænd trykke paa Indpakkingspapir sammen med et Reklamebillede for Hamburgerstrømper⁸⁸⁶), og i Aarhus har Pakkernes Modtagere uden Tvivl delt den Opfattelse. Der var dem i Byen, der satte sig imod at vove deres Skude til Transport i Kongens Tjeneste, eller som forlangte Sikkerhed for den, før de lod den gaa ud⁸⁸⁷). Søhandelsindtægterne var relativt smaa. I Forhold til Befolkningstallet klarede Aarhus sig i den Henseende ikke saa godt som Aalborg. Ved Aar 1700 var Toldindtægterne for denne Bys Vedkommende 9280 Daler og 20 Aar senere 13287 Daler, medens Aarhus paa de samme Tidspunkter gav henholdsvis 3188 og 2576 Daler⁸⁸⁸). Konsumtionsafgiften for de samme Aar var for Aalborgs Vedkommende 8000 og 8888 Daler mod 7294 og 8800 i Aarhus⁸⁸⁹), ret nøje svarende til de to Byers Indbyggetal.

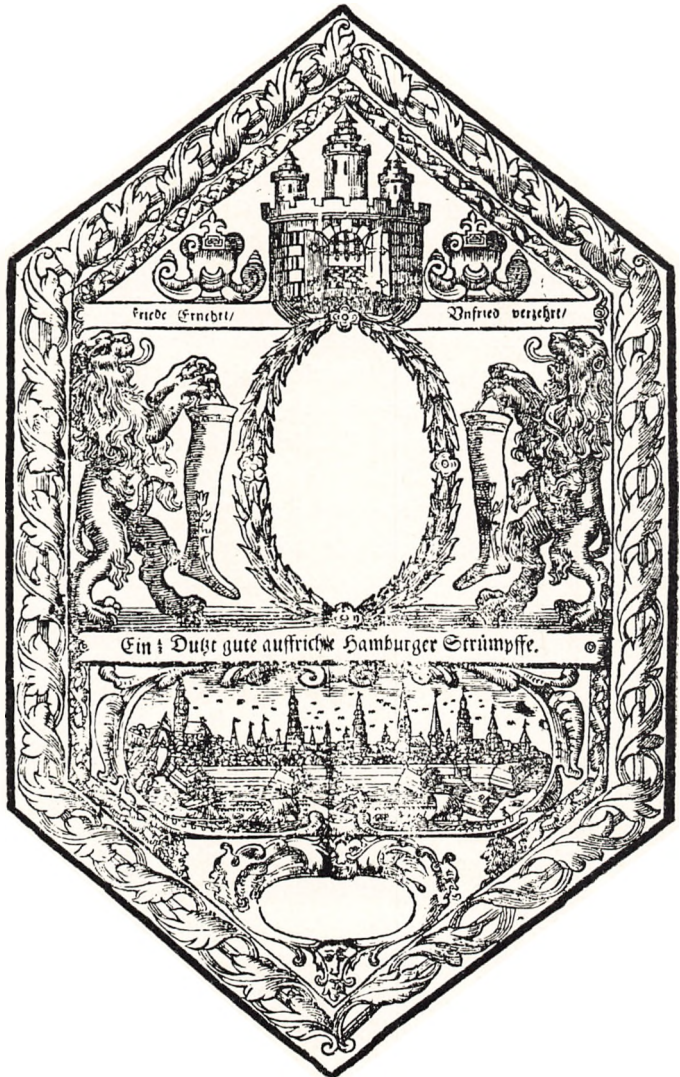
Skønt Borgertallet har været ret konstant i Perioden, har vel Indbyggetallet været lidt større end før. Der var en Del militære i Byen foruden i nogle Aar en Del Fanger. I 1728 udgjorde de militære 244 Mand og med Koner og Børn 374⁸⁹⁰). Men ved Folketællinger regnedes de ikke med⁸⁹¹). Af Grundskatlisten ses, at der spredt i Byen laa saakaldte Barakker, hvor Soldater havde til Huse⁸⁹²). Naar Militæret saaledes tog Plads op, var det na-

⁸⁸³) Hbz. III, 1725 16/3. ⁸⁸⁴) F. Eks. K. R. 1716, Indtægt. Holm, anf. Værk II, S. 231. ⁸⁸⁵) E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814 I, S. 446. ⁸⁸⁶) Omslag om »Kobygspenges«. 1722 i Pakken D. b. 7, Aa. B. A. ⁸⁸⁷) Magistratsordrer af 1716 12/9 og 14/9 i Pakken A. b. 50, Aa. B. A. Rentekammerskrivelse af 1719 2/5, A. b. 50, Aa. B. A. ⁸⁸⁸) E. Holm: Danmark-Norges indre Historie II, S. 376 ff. A. b. 51. Jacob Limes Toldregnskaber 1718—25, Aa. B. A. ⁸⁸⁹) Holm, anf. St. ⁸⁹⁰) Hbz. III, S. 153 f. ⁸⁹¹) Statistisk Tabelværk, første Hefte. 1835, S. VII. ⁸⁹²) Liste ved K. R. 1721 og 1732.

turligt, at Byen udvidede sig. Dynkarken kom til at bestaa af flere Ejendomme⁸⁹³) end før, af andre Kvarterer gælder dette ogsaa Bag Klosteret⁸⁹⁴), hvor Nygade var begyndt at spire frem, skønt Navnet først findes senere. Rykind, Sydpaafra Vinklen mellem Snevringen og Studsgade, viser sig som en hel lille Gade med flere Ejendomme⁸⁹⁵),

Skattelisterne nævner flere Beboere i Baggyden eller Gyden, d. v. s. Clemensstræde og Stentrappen⁸⁹⁶), nogle faa var at finde i Skolegyde, der som kært Barn havde mange Navne saasom Skolebakket, Skoletrappet, Strandstræde og Peterstræde. At det er samme Gyde ses af Beboernes Navne⁸⁹⁷). Junkerstræde nævnes i 1706⁸⁹⁸), Hans Jensens Gyde, der førte ned til Møllen, i 1725⁸⁹⁹). Portenes Flytning viser ogsaa Byens Tendens til Udvidelse. Der byggedes udenfor Mindeport og

Brobjergport med det Resultat, at Portene flyttedes udenfor Nybygningerne, da Konsumtionen ikke maatte lide Afbræk⁹⁰⁰). I 1723 byggedes den store

Reklame paa Indpakkingspapir ca. 1720.

D. b. 7. 1722. Aa. B. A.

⁸⁹³) Liste ved K. R. 1721 og 1732 m. fl. St. ⁸⁹⁴) Liste ved K. R. 1727 og 1736. ⁸⁹⁵) Liste ved K. R. 1721. ⁸⁹⁶) Liste ved K. R. 1727, 1729, 1730, 1733 m. fl. St. ⁸⁹⁷) Liste ved K. R. 1727 og flere Lister for de nærmeste Aar. ⁸⁹⁸) Liste over Vægterskat ved K. R. 1706. ⁸⁹⁹) Hbz. II, S. 269. ⁹⁰⁰) A. b. 8, 1707 ¹⁷/₁₁, A. b. 13, 1726 ²/₁₀, A. b. 14, 1727 ²⁷/₁₀, Aa. B. A.

Gaard paa Hjørnet af Frederiksgade og Sønderallé⁹⁰¹), hvad der afstedkom stort Postyr og lang Proces og tilsidst Portens Udflytning. Skønt Tiderne ikke var gode, men i mange Henseender daarlige, klarede Byen sig nogenlunde gennem Vanskelighederne. De enkelte Næringsgrenes Forhold vil nærmere belyse det.

Husdyrholdet var nogenlunde konstant fra 1701 til Kvægpesten sidst i 1740erne. Dog ses det tydeligt, at under Den spanske Arvefølgekrig fandt en Stigning Sted indtil 1709, da Danmark gik ind i Den store nordiske Krig, og derpaa en Dalen til denne Krig sluttede for Danmarks Vedkommende i 1720. Til Belysning af Udsvinget nævnes, at der i 1709 græssedes 199 Heste, 607 Køer og 462 Faar⁹⁰²) mod henholdsvis 136, 405 og 408 i 1720⁹⁰³). At se Nedgangen alene som Følge af Krigen er dog ikke rigtigt. I det mindste i to af Krigsaarene var der en Del Dødelighed mellem Kvæget. »Køer som efter Hyrdernes Angivelse afvigte Sommer paa Græsningen ere døde« var i 1712 ikke mindre end 34. Sygdommen var vel Lungesot⁹⁰⁴). Dertil kom, at forskellige Toldforhøjelser i Forbindelse med mindre Efterspørgsel efter dansk Kvæg i Udlandet skadede Kvægavlen⁹⁰⁵). Nedgang i Hestetallet hænger dog sikkert sammen med Statsopkøb af Heste og Udskrivninger af dem⁹⁰⁶). Der græssedes paa Bymarken almindeligvis hver Sommer bortset fra den nævnte Svingning omtrent samme Antal Heste som i 1701, men oftest flere Køer og Faar. I 1740 var det 131 Heste, 442 Køer og 564 Faar⁹⁰⁷), Tal, der er omtrent lig med Gennemsnitsantallet. Undtagelsesvist er der i 1730 kun 342 Faar paa Marken og end mere undtagelsesvist 975 i 1746. Muligvis skyldes det, at Lam da er regnet med, hvad ellers undertiden noteres, at de ikke var. Men netop 1746 kunde det synes rimeligt, fordi Pesten da var begyndt, og der gaves Afgift af circa 100 Køer mindre end normalt. Afgiften pr. Ko fastsattes hvert Aar, og der regnedes i nogle Aar 4 i andre 3 Faar lig 1 Ko. Koantallet synes at have været dalende i Begyndelsen af 1740erne. I 1746, da Pesten⁹⁰⁸) var kommet til Jylland, betaltes Græsning kun for 354 Køer. Kvægpesten i Nordtyskland har vel i de foregaaende Aar gjort det for risikabelt at drive Kvæg til Markeder i de Egne, saa Prisfald har vist sig længere mod Nord. Allerede 1746 spores Kvægpestens Hærgen i Aarhus direkte. 164 Stykker Hornkvæg styrtede⁹⁰⁹). Det følgende Aar græssedes kun 5 Heste, 42 Køer og 77 Faar paa Byens Mark, saa at man for at faa Kobygspengene

⁹⁰¹) Hoffmeyer I, S. 384. Aarhus Bys Justitsprotokol 1724—26, fol. 140—55 passim, 219, 230—34, 239, L. A. ⁹⁰²) Liste over Kobysafgift vedlagt K. R. 1709, jvfr. Lister ved K. R. for 1706, 1707, 1710, Aa. B. A. ⁹⁰³) Liste i Pakken: Kobygspenge, D. b. 7, Aa. B. A. ⁹⁰⁴) Aaret i Forvejen havde Rakkeren maattet nedgrave en Del Køer, der var døde af den Sygdom, og faa har det næppe været, da Betalingen var lig $\frac{1}{4}$ af hans Aarsløn. K. R. 1711 Nr. 35. ⁹⁰⁵) Jvfr. Dän. Wirtschaftsgeschichte. 1933, S. 168. Relationer over Aarhus Stift Nr. 4, 1735, R. A. ⁹⁰⁶) K. R. 1710 $\frac{17}{5}$ m. fl. St. Et Blik . ., S. 96. ⁹⁰⁷) Kobygsp. 1740 i Pakken »Kobygspenge 1646—1820«, mærket D. b. 7, Aa. B. A. ⁹⁰⁸) Et grundigt Indtryk af dens Virken faas af Dyr læge Klastups Afhandling i »Skivebogen« 1931 og J. S., 5. I. Paa Borgmester Basballes Gods Østergaard i Salling døde 217 Kreaturer i 1747—48, »Skivebogen« 1931, S. 144. ⁹⁰⁹) Hbz. III, S. 350.

ind greb til den Udvej at paaligne Beløbene delvis efter Gaardsavl. Inden 13. Juni 1747 havde Byen mistet 204 Stykker Hornkvæg⁹¹⁰). Selv de faa Dyr, der noteres paa Listen, faar for fleres Vedkommende tilføjet Bemærkningen: døde. Det vil da sige, at næsten alt Kvæget er bukket under, inden 1747 løb ud. To Aar senere var det stadig galt. Listen fra 1749 omfatter vel kun Vesterhjords Drift, der normalt udgjorde Halvdelen af Besætningerne. Den Drift var da paa 10 Heste, 88 Køer og 41 Faar. Men den var muligvis haardest ramt, for da den i 1750 udgjorde 17 Heste, 104 Køer og 38 Faar, var Østerhjords Drift paa henholdsvis 89, 282 og 530. Dog er det meget usandsynligt, at Pesten skulde have virket saa vidt forskelligt i samme Bys Halvdele, og derfor ligger det nærmere at slutte, at det relativt store Husdyrtal i Østerhjords Del i 1750 skyldes Indkøb. Og i saa Fald maa Smittefarens paa det Tidspunkt have været saa godt som overstaaet, ogsaa at se af, at i de følgende Aar var Husdyrholdet efter Græsningslisterne at dømme næsten det samme som før Pesten. I 1751 var der 116 Heste, 435 Køer og 552 Faar⁹¹¹). Pesten var i Hovedsagen forbi.

De nævnte Tal er gode Vink om Husdyrholdet i Aarhus. Men absolut rigtige er de ikke. Der regnedes i flere af Aarene 5—10 Stykker, undertiden nok saa mange, for meget som afgiftspligtige⁹¹²), undertiden dog ogsaa altfor faa. Udenbys Folk kunde faa Kvæg græsset paa Marken kortere Tid ad Gangen⁹¹³). Geder, Svin og Gæs maatte ikke være der i Græsningstiden fra Filipi Jacobi Dag, 1. Maj, og til Martini, 10. November, og heller ikke Særhjorder⁹¹⁴), velsagtens Ungkvæg og Kalve, som der kun undtagelsesvist omtales enkelte af blandt Græsningskreaturerne⁹¹⁵). I den Forbindelse er der Grund til at erindre, at en saakaldt Kalvehave fandtes, og at den var stor⁹¹⁶). I den har sikkert Ungkvæg gaaet bag et solidt Gærde⁹¹⁷). Ingen maatte leje Græsning »til andet Fæmon end Heste og Køer«⁹¹⁸). En Del Kalve solgtes antagelig, og mange af dem maa som Staldstude have fyldt op i Herregaardsstalde senere. Der var meget faa Geder, temmelig faa Svin og en Del Gæs. Det hænder, at Rakkeren faar Betaling for at slæbe et dødt Svin af Gaden. Svineflokke har der været i Riis Skov, der i 1683 vurderedes til at kunne fede 4 Læg eller 24 Stykker, »naar fuld Olden falder«⁹¹⁹). — Kobygspenge skulde i 1711 svares af over 10 Geder, da der var opført 10 Geder for lidt paa Listen⁹²⁰).

Jordernes Dyrkning var omtrent som tidligere, og Fordelingen af Arealerne ogsaa. Nogle Borgere ejede hver flere eller mange Gaardsavl, nogle intet af Marken. I 1684 tilhørte en Del af den udenbys Mænd. Saadanne

⁹¹⁰) Hbz. III, S. 351. ⁹¹¹) D. b. 7 for de nævnte Aar, Aa. B. A. ⁹¹²) D. b. 7 og K. R. 1712, pass. ⁹¹³) Protokol D. a. 1, S. 13, Aa. B. A. Liste over Kobygspenge ved K. R. 1711. ⁹¹⁴) Vedtægtens § 11 og § 4, Protokol D. a. 1, S. 3 f., Aa. B. A. ⁹¹⁵) Kobygspenge 1729 og Liste ved K. R. 1707. ⁹¹⁶) Takst over Matrikelsskatter 1691, vedlagt K. R. 1690. ⁹¹⁷) Jvfr. B. P. 1669 ^{16/12}, L. A. ⁹¹⁸) Markvedtægt 1688 § 6, Protokol D. a. 1, S. 3. ⁹¹⁹) Protokol D. a. 2, Fol. 337, Aa. B. A. ⁹²⁰) Ved K. R. 1711.

saakaldte Udejere var der da i Brendstrup, Lemvig, Horsens, Vejlbj, Fredericia, Vithen og Haldum⁹²¹). Det var kun 7 Ejere af ialt 149. De 142 Ejere var aarhusianske Borgere⁹²²). Men siden den Tid var en Del flere af Markens Jorder gaaet til Udejere, som i 1727 besad over 28 Tønder Hartkorn af dem eller 41½ Gaardsavl plus nogle Smaastykker paa ialt knap 4 Tønder Hartkorn, og samtidig var over 60 Tønder eller 92½ Gaardsavl foruden lidt mere bortlejet til udenbys⁹²³). Det vil sige, at omkring Halvdelen af Byens Markareal dyrkedes af fremmede. I Modsætning til tidligere⁹²⁴) var disse for de flestes Vedkommende Bønder og for det meste fra de nærmeste Landsbyer⁹²⁵). Aarhusianerne ansaa det af mange Grunde for heldigt at leje Jorderne ud. Magistraten erklærede, at det var »sandeligen for hele Aarhus Bys Beboere langt mere gavnligt end skadeligt at efterdags som tilforn maa af Aarhus Marke Jorder bortlejes til udenbys Folk«⁹²⁶), for den Borger, der kun ejede et Par Gaardsavl og ikke kunde holde Karl og Heste, hvad man skulde have mindst 6 Gaardsavl for at kunne med Fordel, fik sin Jord passet bedst med Gødning, Pløjning, Saaning, Høst og Indavl, naar han lejede en Del af den ud, idet Skikken var, at han som Betaling fik Resten passet af Lejeren. Bønder i Omegnen vilde helst have Ordningen paa den Maade, »hvored baade Købstadmanden og Landmanden bedst befinder sig«⁹²⁷). Medens Magistraten saaledes var Tilhænger af Udlejning, var den paa den anden Side Modstander af Salg af Jorderne, der erfaringsmæssigt førte til, at Skatterne ikke gik ind⁹²⁸). I Overensstemmelse med Udtalelserne om Udleje maatte Programmet være enten dette eller Besiddelse af mange Arealer. Svarende dertil er det, at en Del Aarhusianere hver havde tilsammenlagt et stort Areal af Marken. Det var de største Skatteydere, Folk med Penge paa Kistebunden, der havde det. Regimentskvartermester Langballe havde mange Tønder Hartkorn, fordelt paa en Masse Arealer i Marken. Blandt andre gælder det ogsaa Borgmester Christen I. Basballe⁹²⁹), af hvis 23 Avlinger, der blev solgt ved Auktion 1747, 4 gik til Bønder i Gjellerup og Skejby⁹³⁰). Som foran ses angives ofte Gaardsavlenes Tal til 272. I Vangbogen, der gjaldt i 1727, nævnes dog Gaardsavl Nummer 274, tilhørende Ole Olesen⁹³¹). Det kan betragtes som en Bekræftelse paa det i foregaaende Afsnit antydede, at der paa et tidligere, maaske langt tidligere, Tidspunkt har været en Del flere end 272 Avl⁹³²).

Foruden Korn avledes Hø. Byens »Engbiering«, som det hed, var takseret

⁹²¹) Protokol D. a. 2, 143—49, Aa. B. A. ⁹²²) Anf. St. Nr. 1—142. ⁹²³) Decision vedrørende Antegnelserne betræffende Købstadjorderne 1727, Nr. 6, i Pakken: Diverse Dokumenter 1688—1759, Rentekammerets Arkiv, Aarhus og Ribe Stifters Kontor, R. A. ⁹²⁴) Anf. St. ⁹²⁵) Anf. St. Nr. 7, S. 20. ⁹²⁶) Anf. St. Nr. 6. ⁹²⁷) Anf. St. ⁹²⁸) Anf. St. og Nr. 1, Decisionspunkt Nr. 3. ⁹²⁹) Anf. St. Nr. 7, Underretning fra Magistraten i Aarhus angaaende Aarhus Avlinger og Markjorder, dateret ¹⁵/₁₂ 1727, indsendt af Løvenørn ²³/₆ 1728, R. A., jvfr. Skattelister i K. R.'er fra den Tid, i Aa. B. A. ⁹³⁰) Udskrift af Auktionsprotokol 1747 ²⁷/₄ og ¹/₅, Pakken A. b. 52, Aa. B. A. ⁹³¹) Diverse Dokumenter 1688—1759 o. s. v., R. A. ⁹³²) Økon. Udv., S. 296.

tilsyneladende med stor Omhu i 1683⁹³³). Selkær var vurderet til 5 Læs Hø, Klostereng til 12 Læs godt Hø og 12 Læs daarligt, saakaldt Mosefoder, i Basballes Kornhave var en lille Engplet til $\frac{1}{4}$ Læs godt Hø, Vorregaards Vang kunde give ca. 20 Læs Mosefoder at bjerge paa mange Pletter i Vangen. — Rundt over hele Bymarken laa smaa fugtige Jordstykker, hvor en Smule Hø kunde bjerges, i særdeles mange Tilfælde kun en Toogtredivtedel Læs. Alle Pletter var efterset og takseret, en enkelt vurderedes ikke til nogen Ydelse. Den laa i Skovvangen og var en lille Forhøjning med Væld i, »en liden Veld Knøss paa Leergrafsaldet, hvorpaa aldeelis indtet voxer«⁹³⁴). Oldjorden Vest for Byen var derimod takseret til 30 Høveders Græsning⁹³⁵). Den omtalte Villighed til at leje Jorder ud, lader skinne igennem, at Aarhusianernes Chance for Fortjeneste ved Landbrug var smaa i Forhold til Mulighederne for Udbytte ved andre Næringsgrene. At leje Jorderne uden Pengeudgift kunde for mangan Bonde synes et Middel til at holde sig oven Vande, og for ham maaske det eneste forsøgbare Middel, da Landbrugsvarer faldt saa stærkt i Pris, at selve Jordens Værdi efter Den store nordiske Krig var nul. Som nævnt var Kvægpriserne dalende, og Kornpriserne var det ogsaa længe. Kapitelstaksterne for Aarhus Stift var i Daler og Skilling⁹³⁶):

	1703	1709	1710	1719	1730	1735	1748
Rug	1 32	4 00	2 8	2 48	1 24	1 68	2 36
Byg	80	2 16	1 16	2 00	80	88	2 8
Havre	48	1 00	56	88	48	44	1 56

Priserne var lavest omkring 1730. Risikoen ved Kornhandel var ikke ringe, saa Kornhandlere kun vilde købe til meget ringe Pris hos Producenterne⁹³⁷). Under disse Omstændigheder var det naturligt, at Haandværkere og delvis Købmænd med Landbrug som Bierhverv foretrak at leje Jorden ud. Det syntes dem derfor uheldigt, at det paabødes, at Matrikelskatten skulde betales, selvom Jorderne lejedes ud til udenbys boende, for saa var der i Virkeligheden sat en Stopper for Udlejningen med det Resultat, at Jorderne ikke forrentede deres Pris og, som Tiderne var, blev usælgelige⁹³⁸). Beholde Jorden som liggende til Byen vilde man dog nok, at se af, at de Aabymænd ikke skulde skaffe sig Rettigheder paa Engen Hitstrud i 1720erne. Og det man nu i 1735 klagede over: at Jorderne var usælgelige, blev derefter til manges Gavn, for paa den Tid begyndte Prisstigning at vise sig,

⁹³³) Protokol D. a. 2, Fol. 331—37, Aa. B. A. ⁹³⁴) Anf. St., Fol. 337. Ordet Knøss af samme Oprindelse som norsk Knaus, jvfr. Knøsen ved Silkeborg. ⁹³⁵) Anf. St., Fol. 337. ⁹³⁶) Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. 1904, S. 36—37. ⁹³⁷) Gersdorffs Indberetning 1735, Relationer over Aarhus Stift, Nr. 4, R. A. Jvfr. Danm. Statistik II, S. 109 og Hbz. III, 1732 $\frac{12}{2}$. ⁹³⁸) § 12 i Erklæring af 1735 $\frac{19}{8}$, Relationer o. s. v., R. A.

og da Regeringen i 1741 helt havde forbudt Udlejning til udenbys, viste det sig snart, at det var Aarhusborgerne med paa, for i 1747 klager de over, at Bønder trods alt er »bleven ved deres Brug paa Aarhus Mark«⁹³⁹). Nu da Prisstigningen var der, og Kvægavlen slog fejl i Pesttiden, var det nok værd selv at drive Kornavl. Havebrug var der ogsaa. Som en Bræmme mellem Byens Gærde og Marken laa en Mængde Kaalhaver. Næsten hver Mand, der boede lige inden for Gærdet, havde umiddelbart uden for mellem dette og Marken sin Kaalhave, enkelte som Borgmester Basballe en Frugthave dér⁹⁴⁰), og som tidligere omtales en Del andre Haver⁹⁴¹). Podemestre, Podemænd og Podekoner nævnes i alle Skattelister. Nær Studsgade og ved Borrebæk laa en saakaldt Podehave⁹⁴²).

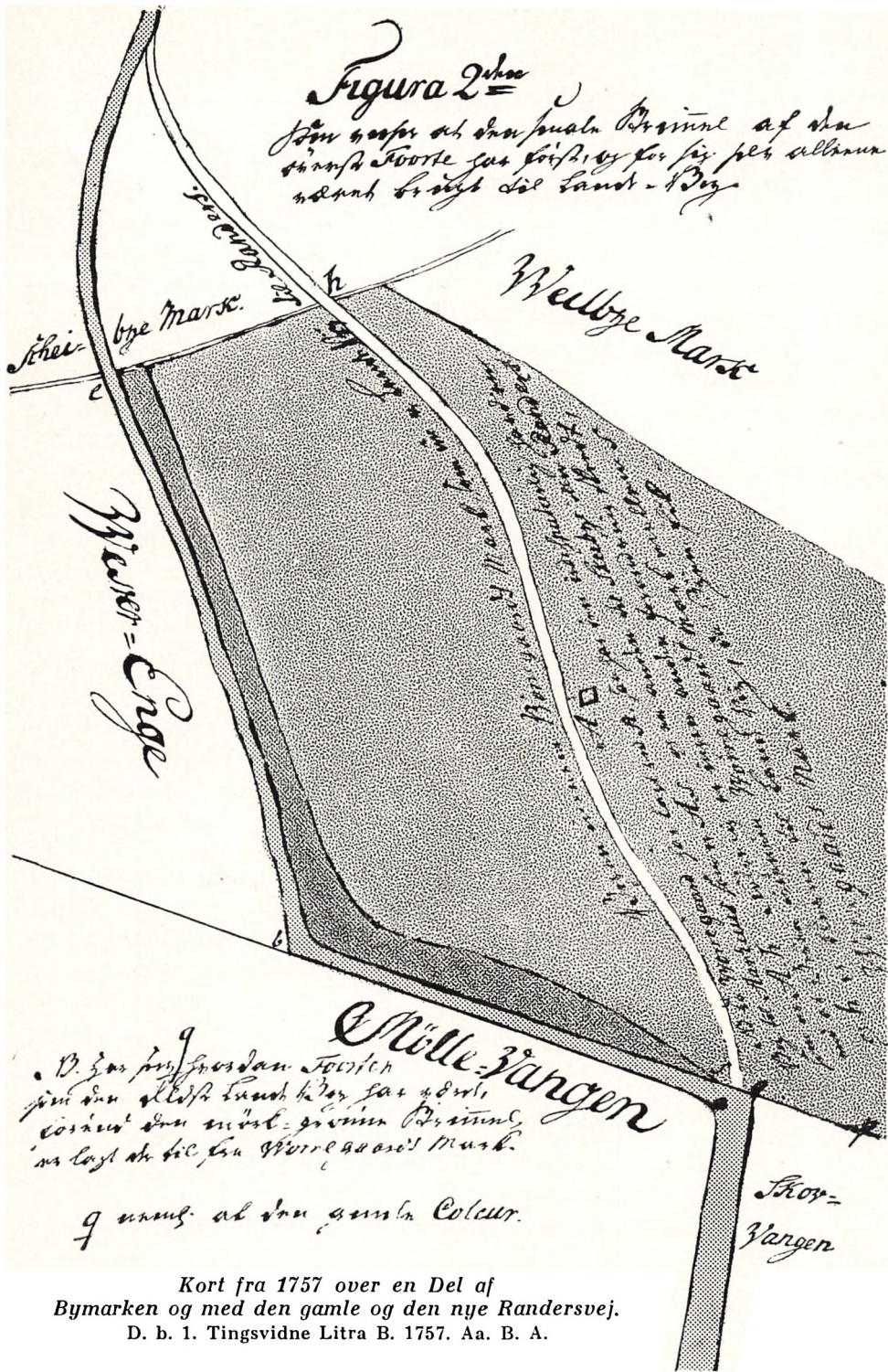
Organisationen af det aarhusianske Landbrug var i Hovedsagen som tidligere. Til Grund for Ordningen laa Markvedtægten af 1688⁹⁴³) med Smaaændringer i 1690 og 1703 om Betaling og Hyrdereglement⁹⁴⁴). Fra 1725 udnævnte Byraadet 3 Vangherrer for 3 Aar, saa længe Møllevangen var under Dyrkning. De to af dem skulde opkræve Græsningspenge for Mejlgedes Hjords Drift og for »det fremmede Fæmon« paa Byens Mark, den tredje skulde opkræve Pengene for Vestergades Hjords Drift, alt efter den gamle Vedtægt. De skulde hvert Aar inden 1. Maj lade Digerne for Kornvangene sætte i forsvarlig Stand og derefter paase, at de respektive Ejere holdt dem vedlige, saa længe Korn var paa Marken, og hvis dette ikke skete, saa »straxen lade Vangvogterne pante de forsømmelige«. Og for at »det kunde gaa des skikliger og bedre for sig med Indfenning for Vangene«, skulde Byens Avlsmænd meddele den ene Vangherre Navnet paa deres Avlingsareal og eventuelt, hvem der havde den i Leje. De skulde befale Vangvogterne ikke at lade nogen køre Korn af Byens Vang »udi Høst Tider om Aftenen efter at Klokken er ringet 10 og ikke heller om Morgenen, før den er ringet 5«⁹⁴⁵). De skulde ikke mindst have effektivt Opsyn med Vangvogterne »baade udi en og anden Maade, saavel som med Byens Hyrders sene Uddrift af Byen Morgen og Middag og deres Omdrift siden paa Marken«. Bekendtgørelse kunde de befale Tamburen »at forrette straks uden Betaling« indtil 3 Gange aarlig. Forsømmelighed hos Vangvogtere maatte de straffe »tilstrækkeligt efter Vedtægten«. Til Godtgørelse for deres Hverv skulde de have Engen Hitstrud »til deres gaun og Nøtt«⁹⁴⁶).

De fleste af disse Bestemmelser var blot nærmere Præcision af ældre, men den allersidste var nye og blev ilde modtaget. Det ses 3 Aar senere, da der atter skulde vælges Vangherrer. Byraadet havde da i Forbindelse med Borgerskabet udnævnt 5 Vangherrer, de 4 for hele Trearsperioden, Byens aarligt valgte Kæmner som den femte. Blandt de 4 var de 3 genvalgte, og

⁹³⁹) Hbz. III, S. 370. ⁹⁴⁰) Synsforretning over Byens Indhegning 1707 7/11, A. b. 8, Aa. B. A. ⁹⁴¹) F. Eks. Synsforretning 22/3 1745 A. b. 28, Aa. B. A. ⁹⁴²) K. R. 1748 Nr. 46. ⁹⁴³) Prot. D. a. 1, Aa. B. A. ⁹⁴⁴) Anf. St. fol. 8 f. og 10 f. ⁹⁴⁵) Anf. St., S. 14. ⁹⁴⁶) Anf. St., S. 15 f.

Figura 2da

*Jen søger at den gamle Provins af den
gamle Borte for Kristian 4tes alle
denne Bort til Land - & By*

*D. 3er Junij 1757 den 17de Jorden
den den gamle Borte for Kristian 4tes
denne den gamle Provins af den
den Bort til den gamle Borte Marse.*

9 unng. at den gamle Coluur.

Kort fra 1757 over en Del af
Bymarken og med den gamle og den nye Randersvej.
D. b. 1. Tingsvidne Litra B. 1757. Aa. B. A.

Peder Laasbye⁹⁴⁷) var den fjerde. Straks optraadte han som Oppositionens Fører og satte prompte Byraadet Stolen for Døren og stoppede dets Forsøg paa at udvikle Bensystemet. Efter Valget den 28. April, ved hvilket han ikke selv var til Stede, skulde han tiltræde den 1. Maj, men i Stedet for sendte han Byraadet en skarp Skrivelse, hvori han meddelte, at han vilde paatage sig det ham betroede Hverv, hvis der i Stedet for de 3 genvalgte, som gerne vilde være fri, valgtes 3 andre til sammen med ham at »have vedbørlig Tilsyn med Byens Mark, Hjord, Græsning og Diger« uden Vederlag saaledes som bestemt i Vedtægtsbogen med dens gældende Regler, vedtaget fra 1688 til 1703 »af vore kære Fædre, Formænd og Borgere« og konfirmeret af Borgmestre og Raad, og han protesterer imod, at Vangherrer skal »have, nyde og bruge den Eng Hitstrud eller dens Afgrøde«, for den skal som altid være til »Vestergades Hjords Fædrift, Græsning, Nytte og Tarv«. Før den Ordning genindføres, er det ham ikke muligt at modtage Hvervet som Vangherre, for han vil ikke handle mod Vedtægt, som er Lov. »Og Lov har at holdes og overholdes«, slutter han⁹⁴⁸). Kort sagt: Ingen Bengnaveri paa andres Bekostning!

Den kolde Straale virkede paa Raadet. Det lod ham vel vide, den 3. Maj, at han kunde have undgaaet Valget ved at møde paa Raadstuen, hvortil han var kaldet som andre Borgere, men ogsaa, at kunde han selv finde tre Mænd til Vangherrer, vilde det være rart, men saa skulde det være senest Dagen efter, »saasom særdeles mange Borgere ved Trommeslag er advaret i Morgen at reparere hver sine Diger«. Om Hitstrud udtaltes, at den var tilstaaet Vangherrerne for bedre Tilsyn, hvad der var »langt bedre end de Aabye Mænd skulde have den til Opdrift for deres Hjord«, men kunde Seigneur Laasbye faa 3 Mænd til sammen med ham »at gøre deres Forretninger til Gavns udi trende følgende Aar for intet, da bør billigen fornævnte Hitstrud ikke være til nogen particulaire Nytte«. I modsat Fald maatte den trufne Ordning staa ved Magt⁹⁴⁹). Saa sejrede Peder Laasbye. Dagen efter stillede han med 3 Mænd, der sammen med ham vilde føre Tilsyn i Overensstemmelse med de Synspunkter, han gjorde gældende, og Raadet maatte bide i det sure Æble: modtage hans Tilbud og erklære, at de oprindeligt valgte »demitteres fra deres hafte Forretning«⁹⁵⁰). I Løbet af mindre end en Uge havde Peder Laasbye sat Raadet paa Plads. Hitstrud laa atter til Vestergades Hjord. Peder Laasbye og 3 af hans Meningsfæller skulde sammen med Kæmneren være Vangherrer i de følgende 3 Aar, saa længe Skovvang og Vorregaards Vang var inde. Derefter kom 5 andre Vangherrer, men Hitstrud-Forsøget syntes skrinlagt. Den gamle Vedtægt gjaldt nu til efter 1750.

Under Vangherrerne stod som før 2 Vangvogtere, der i denne Periode fik Betegnelsen Skovfogder⁹⁵¹), og 2 Markmænd, af hvilke den ene fik ekstra

⁹⁴⁷) Anf. St., S. 16. ⁹⁴⁸) Anf. St., S. 18. ⁹⁴⁹) Anf. St., S. 19. ⁹⁵⁰) Anf. St., S. 20. ⁹⁵¹) K. R. 1711 Nr. 51, 1712 Nr. 7, 1713 Nr. 11, 1735 ³/₁₀.

Betaling af Kommunen for at føre Tilsyn med Raadmandslykken⁹⁵²), som Raadet fik Indtægterne af. Hyrdernes Løn var længe Kommunen uvedkommende, men den kom ind paa at betale Husleje til den ene Hyrde, og det førte med sig, at den anden Hyrde efter nogle Aars Forløb maatte have samme Fordel, efter at Revisorerne havde bemærket, at Betaling af Husleje for den ene Hyrde ikke burde finde Sted, med mindre det ogsaa skete for den anden⁹⁵³).

I den liden Egeskov, som Riis Skov kaldtes 1683, var de største Træer dengang tophalne og gamle, og de brugtes til Mindets Vedligeholdelse. Unge Træer i Opvækst fandtes der, som med Tiden kunde blive gode, men bortset fra nogle Tjørne var der ingen Gærdselhug. Nogenlunde tæt har Skoven dog været, for der var ingen Græsning i den, og den ansloges til at ville kunne fede 4 Læg Svin eller 24 Stykker⁹⁵⁴). Det, at der ingen Gærdselhugst var, kan højst gælde for netop Vurderingstiden, for alle Kæmnerregnskaber viser, at der hvert Aar huggedes en Del Gærdsel i Skoven til Hegn om Vange og Haver og By og til Fyld i Huller i Vejene. Og denne Hugst blev ved at finde Sted⁹⁵⁵). I 1701 kørtes mindst 60 Læs Ris og Tjørn og 12 Læs »Slatorn« af Skoven⁹⁵⁶). Fra Nytaar 1723 og til 14. Marts førtes derfra 85 Læs Brænde gennem Mejlgedes Port til privat Forbrug, og foruden Træstammer af forskellig Slags afgav Skoven i Foraaret samme Aar inden 6. Maj 165 Læs Gærdsel, »som synes at være mere end den liden Plet Skov kan taale«⁹⁵⁷). Skoven ydede i Krigsaarene Ved⁹⁵⁸) til Baverne paa Brobjerg og Galgebakken og hvert Aar til Raadhusets Kakkellovn og til Skovfogedernes Arner og til Opvarmning flere Steder, deriblandt Byraadsmedlemmernes Stuer⁹⁵⁹). Tit hentedes mange og store Træer i Riis Skov til Havnens Udbedring, i 1734 engang 66 Ege og Bøgetræer⁹⁶⁰). Dog var der Forstaaelse af, at Skoven skulde skaanes. Henimod 1740 klagede Borgere over Magistratens Bestyrelse af den⁹⁶¹). Der var ikke før »gjort nogen fast Anordning Skoven angaaende, hverken om Opelskning eller Udvisning, hvorover samme Riis Skov, som ikkun er liden af Distance, mærkelig skal være aftagen«. Nu indførtes den Ordning, at Magistrat og Havneinspektører og 4 Borgere i Fællesskab skulde føre Tilsyn med Skoven. Og fra da af var det mindre let end før for hver Mand af skaffe sig Skoveffekter⁹⁶²). Da Niels Stauning i 1742 ønskede 48 Ege og 60 Bøgetræer fra Skoven, fik han det Svar, at paa Grund af Skovens ringe Evne og Havnens store Mangel, kunde man ikke imødekomme hans Ønske. Indlod man sig paa den Slags, »da vilde Skoven i en Hast forsvinde«. Dog da han en Maaned senere gentog sin Anmodning, fik han Lov at faa af det,

⁹⁵²) F. Eks. K. R. 1716 Nr. 1. ⁹⁵³) K. R. 1714 Nr. 82 og flg. Aar, Revisionsantegnelse ved K. R. 1717, jvfr. K. R. 1726 Nr. 53 og 56. ⁹⁵⁴) Protokol D. a. 2, fol. 337, Aa. B. A. ⁹⁵⁵) K. R. pass., f. Eks. 1703 ⁸/₁₀, 1705 ³/₂, 1708 Aug., Aa. B. A. ⁹⁵⁶) K. R. 1701 Marts. ⁹⁵⁷) Protokol A. b. 63 III, S. 4752—54. ⁹⁵⁸) K. R. f. Eks. 1710 ¹²/₇, A. b. 8, 1707 ⁷/₁₁, Aa. B. A. ⁹⁵⁹) K. R. pass. A. b. 10, 1723 ²⁰/₁₀. Protokol A. b. 64 pass., Aa. B. A. ⁹⁶⁰) K. R. 1734 Nr. 44. ⁹⁶¹) Protokol A. b. 63 III, S. 4772, jvfr. 4752—54. ⁹⁶²) A. b. 63 III, S. 4743.

der ikke var tjenligt til Havnens Reparation, dog kun mod Betaling og kun 8—12 af de ringeste Risege og nogle Bøge. Men det maatte ikke være Skoven til nogen synderlig Skade, og Havnen skulde ikke lide under det. At man strakte sig saa vidt skyldtes, at til Bolværksbrug plejede private at faa af Skoven, og derfor maatte han nu faa det lovede til Reparation af Bolværk mod Havet⁹⁶³). Ejerne havde Pligt til at holde deres Bolværker i Stand⁹⁶⁴). Et Tegn paa Økonomiseren med Skovens Produkter er det ogsaa, at man nu i Stedet for Gærder nøjedes med Grøfter paa sine Steder som udenfor Reberbanen ved Dynkarken nedenfor en ny Mindeport⁹⁶⁵). Omkring selve Skoven gravedes Grøfter og lavedes Diger, Folk maatte ikke færdes i den, og Skovfogderne havde — efter hvad de selv sagde, da de søgte Lønforhøjelse — travlt med at holde dem borte⁹⁶⁶). En Port med Laas førte ind til Skoven⁹⁶⁷). Naar Las Wissings Gærde paa Diget om hans Sædhavne udenfor Munkeport tilfældigt reves ned, kom Fattigfolk og tog til sig af det, saa han »i Jesu Navn« opsatte et Stendige⁹⁶⁸). Skovtyveri blev straffet. Nogle Bønder i Vejlbj fik Bøder for ulovlig Skovhugst⁹⁶⁹). Havde alle faaet Lov til paa egen Haand at skaffe sig Træ fra Skoven, var den bleven ødelagt som saa mange andre Skove. Omsorgen for den var klog Politik.

Vognmandskørsel var en særlig Næringsgren. Dog var de fleste Vognmænd samtidig Avlsbrugere, som naturligt eller nødvendigt var, da de skulde holde Heste og helst holde dem godt. Det syntes rimeligt, at Vognmænd i Lavet hver fik et Par Heste græsset gratis paa Bymarken⁹⁷⁰). Da Kommunen som før skulde skaffe Befordring til mange rejsende og eventuelt kunde beordre Folk til Kørsel, var mange interesseret i, at et Vognmandslav fandtes. Det gamle Lav, der med Vanskelighed var opretholdt, gik i Stykker 1717, efter Vognmændenes Foregivende »formedelst Mangel af Foering, Havre, ringe og slette Bæster«, og Magistraten, som »led Overløb af de rejsende, der forlangte Befordring«, forfattede da en Rulle over alle dem, der holdt Heste i Byen, og paalagde dem den Pligt at befordre rejsende⁹⁷¹). Men det voldte Misfornøjelse. Ved Tilsigelser til Kørsler sagde nogle »plat nej«, og der indsendtes et Borgerandragende til Kongen gaaende ud paa, at det var umuligt uden Tab at forrette sliig Kørsel efter den fastsatte Takst. Denne blev da forhøjet⁹⁷²), og man kørte videre til 1727, da et nyt Vognmandslav oprettedes, omfattende 16 Mand, af hvilke de 14 havde meldt sig frivilligt. En Oldermænd skulde sørge for, at Lavet altid havde 16 Medlemmer, og en Vognmester indsattes til at give Vognmændene Besked og til at tage mod Kørselsbestillinger⁹⁷³). Saaledes var Ordningen i de følgende Aar, og Kørsel

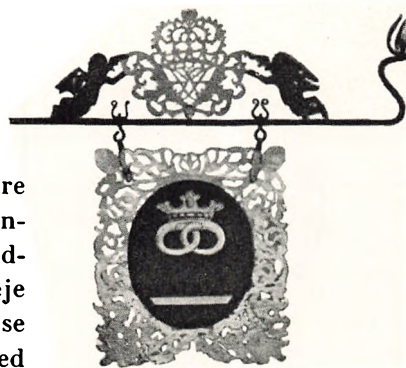
⁹⁶³) Pakken D. b. 6, 1742 ²¹/₂, Aa. B. A. ⁹⁶⁴) Reskript 1738 ¹¹/₄. ⁹⁶⁵) A. b. 8, Synsforretning om Byens Indhegning 1707 ⁷/₁₁, Aa. B. A. ⁹⁶⁶) A. b. 10, 1723 ²⁰/₁₀, Aa. B. A. ⁹⁶⁷) K. R. 1747 Nr. 76. Hbz. II, S. 273. ⁹⁶⁸) A. b. 15, 1727 ¹/₆, Aa. B. A. ⁹⁶⁹) K. R. 1729 Nr. 70, 1733 ²¹/₆ og 1741 Nr. 31. ⁹⁷⁰) D. b. 7, Kobyspenge, jvfr. K. R.'er f. Eks. 1712. ⁹⁷¹) K. R. 1701 April og Juni, Hbz. III, 1718 ⁸/₄, A. b. 58, 1716 ¹⁸/₄, 1717 ⁸/₄, ¹³/₄, ²³/₄, Aa. B. A. ⁹⁷²) A. b. 58, 1720 ⁹/₂. ⁹⁷³) A. b. 58, 1727 ⁶/₁₀.

var der nok af⁹⁷⁴). Tilfredsheden var mindre, Vognmændene maatte have Tilhold om at rette sig efter de dem tildelte Lavsartikler⁹⁷⁵).

Haandværket i Aarhus gik i det gamles Spor. Optælling efter Skattelister tyder paa, at Haandværkernes Antal var omtrent det samme som tidligere, og Haandværkerne repræsenterede de samme Slags Haandværk som før, baade de almindelige med flere Udøvere og andre med faa Udøvere. Nye Betegnelser for ældre Haandværk kom dog frem, og nye Haandværkshverv viser sig. De sidste vidner dog mest om Udspecialisering af ældre Erhvervsgrene. En Smed specialiserede sig som Ankersmed med Bolig paa Over Broen nær Skisbeddingen ved Mindet⁹⁷⁶), en Synaalemager sad til Leje i Alhed Dues Gaard⁹⁷⁷), en Limkoger havde til Huse i Vestergade⁹⁷⁸), en Spaanmagers Enke boede ved Olaj Kirkegaard, en Stolemager paa Ved Aaen, en Kammager i Fiskergade, en Brendrejer i Skolegade, en Tinknapmager i Møllestien, en Guldarbejder, en Træskomand og en Blikmager i Bag Klostret, en Gibser i Mejlgade og to Nagelsmede paa Ved Aaen⁹⁷⁹). Der var Possementmagere, Blytækkere, Rotgittere, Tobakspindere⁹⁸⁰), Fiskeblødere, Vadskepiger, Sykoner, Vævepiger, Podepiger, Soldmænd, Knippelpiger og Spindekoner⁹⁸¹) og flere. Og det gælder som før, at Folk benævnedes efter deres Erhverv, eller hvad der ellers karakteriserede dem, saa en Mand med Haandværkstilnavn drev det tilsvarende Haandværk, hvad nogle Eksempler vil vise.

*Aarhus Murerlavs Segl
fra 1716.
Den gamle By.*

*Bagerskilt fra Mejlgade
paa Frederik IV's Tid.
(Den gamle By fot.)*

Jens Drejer lavede Trommestokke til Byens Trommer⁹⁸²), Frederik Rebslaar leverede Tros til Bukken⁹⁸³), Jens Rebslaar en Snor til Bytrommen⁹⁸⁴), Niels Klejnsmed en Kakkellovnstid til Cordegarden⁹⁸⁵), Johan Grovsmed lavede Beslag til en Morgenstjerne⁹⁸⁶), Hans Sadelmager reparerede Læderspande⁹⁸⁷), Jens Maler fik Betaling »for Medelgades Bro med Olie Farve at anstryge«⁹⁸⁸), Hans Bødker lavede den spanske Kappe⁹⁸⁹), P. Chr. Murmand tilmurede det Hul, Alhed Due havde brudt i

⁹⁷⁴) K. R.erne. ⁹⁷⁵) A. b. 58, 1749 $\frac{14}{1}$, Aa. B. A. ⁹⁷⁶) Skatteliste ved K. R. 1706. De enkelte nedenfor nævnte findes alle i flere Lister. ⁹⁷⁷) K. R. 1736 Indtægt. ⁹⁷⁸) Liste ved K. R. 1711. ⁹⁷⁹) Lister ved K. R. 1750 og 1701. ⁹⁸⁰) Liste ved K. R. 1711. ⁹⁸¹) Anf. St. og Liste ved K. R. 1701 og 1750 og 1718. ⁹⁸²) K. R. 1704 $\frac{26}{6}$. ⁹⁸³) K. R. 1709 $\frac{22}{12}$. ⁹⁸⁴) K. R. 1715 Nr. 19. ⁹⁸⁵) Anf. St. Nr. 60. ⁹⁸⁶) K. R. 1718 Nr. 83. ⁹⁸⁷) K. R. 1728 Nr. 4. ⁹⁸⁸) K. R. 1736 Nr. 61. ⁹⁸⁹) Regningsbilag 1750 $\frac{16}{5}$, ved K. R. 1745, jvfr. K. R. 1748, III.

Fængselsmuren⁹⁹⁰), Christen Kobbersmeds Enke fik Betaling for Reparation paa Sprøjtekedelen⁹⁹¹), Laurs Glarmester for at indsætte Ruder⁹⁹²). Regelen er ikke til at tage Fejl af. I Kæmnerregnskabsposternes lange Rækker er det næsten et Særsyn, at Johan Zimmermand ikke kaldes Bogbinder, skønt han faar Betaling for Bogbinderarbejde⁹⁹³). Om ikke med absolut saa dog med stor Sikkerhed kan der da sluttet fra Haandværkeres sædvanlige Navne til deres Erhverv.

Segl fra Hattemager-svendenes Broderskab i Aarhus 1737.
Den gamle By.

De fleste Haandværkere var organiseret i Lav. I 1704 var der 10 Lav og en Del Mestre udenfor⁹⁹⁴). I Lav var i 1735 Skomagere, Skræddere, Snedkere, Bødkere, Smede, Bagere, Handskemagere, Murmestre, Drejere, Hattemagere, Slagtere, Feldberedere og Guldsmede. Udenfor Lavene var 1 Bogbinder, 3 Tobaksspindere, 19 Vævere, 10 Hustømmermænd, 8 Skibstømmermænd, 1 Blikmager, 1 Stolemager, 5 Parykmagere, 4 Malere, 4 Pottemagere, 1 Naalemager, 2 Hjulmænd, 2 Glarmestre, 1 Skærsliber, 3 Kobbersmede, 1 Garver, 4 Kandestøbere og 6 Rebslaaere.

De fleste af dem levede kummerligt, efter deres egen Mening paa Grund af Konkurrence fra ufaglærte forhenværende Soldater, der som en Slags Pension nød Fritagelse for »Byens Bestillinger, Tynge og Bekostning«. Desuden var der for mange i Forvejen⁹⁹⁵). Haandværkerne foretrak Lavsordningen for at holde Konkurrenter ude. Slagterlavet var organiseret 1719⁹⁹⁶), og i 1748 dannede Rebslagerne deres eget Lav⁹⁹⁷). — Fri Konkurrence syntes Haandværkerne en Vederstyggelighed. Skomager Hans Lybster og, maaske mest, hans Kone var Bagerne ude efter 1710, fordi de havde solgt Smaabrød⁹⁹⁸). Sagen var klar. Bagerne fik Ret. Mere indviklet var det, naar Lavsbrødre tog sig Friheder. En Feldbereder gav sig til at falbyde beredte Skind paa Torvet om Lørdagen, men maatte indrømme, at det kunde man kun paa Markedsdage, saa han maatte give Afkald paa den Torveindtægt⁹⁹⁹). Bagerne havde bestemte Salgsrettigheder, ens for dem alle. Kun een Bod eller Taske maatte de sælge Brød fra og ikke lade mere end een Person bære Brød omkring, fra 1708—19 dog to¹⁰⁰⁰). Urmager Jacob Michael Darmstätter bekæmpede Konkurrenter

Aarhus Rebslager-lavs Segl 1748.
Den gamle By.

⁹⁹⁰) K. R. 1732 Nr. 32. ⁹⁹¹) K. R. 1732 Nr. 8. ⁹⁹²) K. R. 1715 pass. ⁹⁹³) F. Eks. K. R. 1726 Nr. 6. ⁹⁹⁴) Hbz. III, S. 20. ⁹⁹⁵) Relationer 1735 Nr. 5, § 7, R. A. ⁹⁹⁶) Hbz. III, S. 98, II, S. 269. ⁹⁹⁷) A. a. 263, 1748 ^{30/9}, Aa. B. A. Helge Søgaard i Sprog og Kultur VII. 1938. Om de her afbildede Lavssegel se Den gamle Bys Aarbog. 1935, S. 61—63. ⁹⁹⁸) Raadstueprot. 1710 ^{4/6}, L. A. ⁹⁹⁹) Hbz. II, S. 301. ¹⁰⁰⁰) Hbz. II, S. 306. Om Bagerlavet se Helge Søgaard: Aarhus Bagerlav. 1934.

ivrigt¹⁰⁰¹). At Haandværkere fra andre Byer viste sig i Aarhus med Varer, syntes Aarhusianere ikke om, hvad Haandværkere andetsteds fra var blevet belært om i 1700, som foran set. Fem Aar senere lod Byraadet uden videre bekendtgøre, at Aarhusmarkederne i Februar og Oktober kun var Heste- og Fæmarkeder, »hvorfor alle og enhver paa de Tider sig med Kram- og Haandværksvarer fra bemeldte Markeder vil entholde«¹⁰⁰²). Stiftamtmanden greb dog ind og vilde have nærmere Besked. Markederne var hidtil holdt ogsaa med Haandværksvarer¹⁰⁰³). Fra Horsens og Viborg kom Forespørgsler om fremmedes Ret til Salg i Aarhus. Man vilde vide, hvad man gik ind til¹⁰⁰⁴). Resultatet blev, at Markedet i Februar blev afskaffet, medens Olaimarked igen oprettedes i sin gamle Skikkelse¹⁰⁰⁵). Som fremmedes Handel i Aarhus var ilde set, var Landprang det. Haandværkerne saa skævt til dem, der drog rundt paa Landet og opkøbte Raavarer, man havde Brug for i Aarhus. De »holstenske Piger eller Haarfolk«, der afkøbte Landboere Haar til Parykker, ønskede man borte¹⁰⁰⁶). Lavene rasede mod den Slags. Lavsaanden var stærk. Foruden de nævnte Lav var der Studsgades Lav og Brobjerg Lav, der dog som Skipperlavet vist blot var Ligbærerlav, praktiske, da andre Lav ikke var med paa at bære andre til Graven end Lavsbrødre, hvorpaa et tydeligt Eksempel findes i en Pakke Arkivalier: Handskemagernes Opsætsighed 1717¹⁰⁰⁷). De gode Haandværkere, der holdt stærkt paa deres Ret¹⁰⁰⁸), tog det for en Selvfølge, at de selv maatte konkurrere med andre Byers Borgere. Aarhusianske Læderhandsker solgtes der en Del af i København omkring 1700. I 1709 sendte Handskemagerlavet gøteborgske Købmænd et Parti Handsker til Levering i Aalborg, en Vare, som denne Bys Handskemagere dog fandt for farligt at have der, saa Aalborgs Magistrat returnerede Partiet¹⁰⁰⁹). Det gjaldt alle Vegne at sikre sig. Nagelsmed Jens Pedersen klagede over, at Borgmester Anders Vendelbo fabrikerede Nagler og Søm i Graa Mølle til Skade for de to Nagelsmede i Aarhus, men fik det Svar¹⁰¹⁰), at han ikke var Nagelsmed, men Grovsmed, saa der ikke var Tale om Konkurrence med ham. Anders Vendelbo var en driftig Mand, der ogsaa drev privilegeret Bogtrykkeri, fra den Tid han var Hører ved Katedralskolen¹⁰¹¹). Privilegeret Virksomhed var ogsaa Tobaksspinderi, som i Tidens Løb flere drev, blandt disse Borgmester Gylling¹⁰¹²), og han ønskede ingen Konkurrenter i den Virksomhed. Da Jøden Moses Heinrich i Fredericia ønskede at slaa sig ned som Tobaksspinder i Aarhus, og Borgmestrene Basballe og Laasbye anbefalede ham stærkt som en redelig Mand og erfaren Tobaksspinder, tog Gylling Afstand fra Anbefalingen med det Resultat, at Byens handlende afæskedes en

¹⁰⁰¹) Helge Søgaard i »Urmageren«. 1938, S. 9 f. ¹⁰⁰²) Kopi, 1705 ²⁹/₇, A. b. 7, Aa. B. A. ¹⁰⁰³) Anf. St. ¹⁰⁰⁴) A. a. 226, 1705 ⁹/₈ og A. a. 227, 1706 ¹⁶/₇, Aa. B. A. ¹⁰⁰⁵) A. a. 228, 1706 ¹⁹/₁₀, Aa. B. A. ¹⁰⁰⁶) A. a. 262 C, 1747 ³/₁₁, § 3, Aa. B. A. ¹⁰⁰⁷) A. b. 49, Aa. B. A. Deri se: Pakke Nr. 17 og 1717 ¹⁵/₁₀, jvfr. Raadstueprotokol 1718 ²/₁, L. A., og Hbz. III, 1715 ¹⁷/₉, 1717 ²⁶/₁₁ og 1718 ²⁰/₁. ¹⁰⁰⁸) Jvfr. Økon. Udv., S. 306. ¹⁰⁰⁹) Hist. Medd. om Staden Kbh. 3. II, S. 165. Hbz. III, S. 37 f. ¹⁰¹⁰) Hbz. III, 1709 ³⁰/₈. ¹⁰¹¹) Hbz. III, 1706 ²³/₃. ¹⁰¹²) Hbz. II, S. 269 f., jvfr. Hbz. III, 1715 ¹²/₉.

Erklæring om Sagen. Den gav de. »Aarhus By er, Gud være æret, ikke saa tom og øde, at den enten har fornøden at peubleres af den jødiske Nation eller til dens Bebyggelse og Konservation trænger til det Slags Folk«, begyndte de, og de tilføjede, at selv om Moses Heinrich havde et godt Skudsmaal for Ærlighed, saa var dog Jøderne Folk, der vilde bedrage de kristne, og fjøede man ham, havde man straks i Aarhus Oplag af Varer fra Jøderne i Holland og Hamburg og Fredericia, »under hans Konvolut«, saa han burde

*Sølukkande fra Aarhus ca. 1725.
Sikkert udført af Anders Schefmand,
af hvem flere Arbejder kendes.
Den gamle By.*

ikke have den ønskede Tilladelse¹⁰¹³). Erklæringen underskrevs af 20 af de vigtigste Købmænd, deres Stemning var tydelig nok. Det var rarest at være faa om Indtægterne. Det syntes Farverne ogsaa. Længe havde de været 3, men da den ene ikke formaaede at drive sit Haandværk, fik de fremkaldt den Bestemmelse, at der kun skulde være to Farvere i Byen¹⁰¹⁴). En privilegeret Bogbinder var der¹⁰¹⁵). Med ham kan Haandværkernes Række slutte. Fabriker eller Manufakturer var der ingen af, selv om den Slags syntes ønskelig som Middel mod »den skadelige Ørkesløshed«¹⁰¹⁶). Pligtskarle, Arbejdere og Daglønnere omtales sjældnere end før. — Beværternæring havde flere¹⁰¹⁷). Længe havde det

været en god Forretning, men daarlige Tider og Brændevinsbrænden og Krohold paa Landet generede Beværterne, mentes det¹⁰¹⁸). Der var en Stadsvinkælder i 1729, og senere omtales Raadstuekælderne¹⁰¹⁹). Den fineste Beværtning havde vist Postmester Weigner paa Store Torv, der beværtede Amtmænd og Godsejere og havde et meget velassorteret Varelager af Vine, The og Kaffe, det første mest, det sidste mindst¹⁰²⁰). En Gastgeber fandtes i Byen¹⁰²¹), og en Kok tilbød Hjemmene sin Tjeneste, naar Fest skulde holdes. Antagelig har han haft Konkurrenter, siden han ansøgte om at faa Eneret i sin Bestilling¹⁰²²).

Handelens Folk var en mindre broget Skare end Haandværkets, selv om der ogsaa var stor Forskel paa de handlende. Der var velfornemme Negotianter, der drev Købmandshandel i Forbindelse med Skibsrederi og Handel paa Udlandet, »en Del smukke bemidlede Mænd«¹⁰²³), jævnt velstillede Køb-

¹⁰¹³) Hbz., 1738 20/6. ¹⁰¹⁴) Hbz. III, 1744 6/11, og Relationer 1735 Nr. 5, fol. 2. ¹⁰¹⁵) Anf. St. ¹⁰¹⁶) Anf. St. ¹⁰¹⁷) F. Eks. Hbz. II, S. 264 f. og A. b. 46, Uddrag af Auktionsprotokol 1712, Aa. B. A. ¹⁰¹⁸) Relationer 1735 pass., R. A. ¹⁰¹⁹) K. R. 1729 Nr. 46 og Protokol A. b. 64 med Kommissionsdom af 14/9 1741 og Højesteretsdom 10/5 1747. ¹⁰²⁰) Bilag til K. R. 1749 med Datoer fra 1748. ¹⁰²¹) Protokol A. b. 60 Nr. 51, Aa. B. A. ¹⁰²²) Hbz. III, 1739 12/3. ¹⁰²³) Relationer 1735 Nr. 1, R. A.

mænd, Smaahandlende og Selkoner, der solgte alle Slags Varer for andre handlende¹⁰²⁴). Stiftsrelationerne fra 1735 er ikke blot en Skildring af Tilstandene, men ogsaa et Udtryk for Borgernes Ønsker og for Misfornøjelse med forskellige Forhold. Det synes, som Anmodningen om en Udtalelse er grebet med Begærlighed som en Lejlighed til at klage sig med det Formaal at faa Ønsker opfyldt. Da Stiftamtmanden udbad sig Magistratens Udtalelse, bad den om et Borgerudvalgs. Der kom fyldige Besvarelser, og Folk, som slet ikke skulde udtale sig om Sagen, gjorde det. Tolv Borgere bad Magistraten om i Erklæringen til Regeringen »at erindre og noget røre om den store Misbrug og Indpas, som til vores største Ruin gaar i Svang af Omløbere« o. s. v., og de haabede, at Kongen »efter saadan Erindring« vilde skærpe Forordningerne om Landprang¹⁰²⁵). I Relationerne siges, at »ikke over 50 Mand« brugte offentligt Købmandsskab¹⁰²⁶), men i Sammendraget¹⁰²⁷) af Udtalelserne staar, at kun 5 holdt aabne Kramboder, og at de ikke kunde staa sig ved det, fordi der fandtes i Byen »vel over 300, som handler i Smug inden lukte Døre eller ved Sælgekoner etc.« Imidlertid er det bevisligt, at Forholdet var noget anderledes.

Sølvbæger.

Udført af Christen Wissing i Aarhus
1747. Den gamle By.

Ved en beordret Vareoptælling 1732 gik Byraadet og Tolder Schønau rundt til 83 handlende for at kontrollere Lagrene. Af de 83 var nogle Skippere eller Tobakspindere, der drev Handel som Bierhverv, men ca. 60 var Købmænd¹⁰²⁸). Ved en anden Vareoptælling i 1750 var Situationen omtrent den samme¹⁰²⁹). En hel Række Købmænd i Perioden findes desuden navngivne i en Fortegnelse over dem, der beklædte kommunale Tillidsposter 1720—1828¹⁰³⁰). Endvidere røber Skattelisterne, at der var mange Købmænd i Byen, og Magistraten selv havde i 1732 indirekte sagt, at der var flere end de 76, som deltog i et Møde om Komsumtion¹⁰³¹). Som Udtalelsen om deres ringe Tal ikke staar for en nærmere Prøvelse, synes heller ikke Klagen over de mange Smughandlende og Sælgekoner at gøre det. Ved den nævnte Varekontrol i 1732 maatte Undersøgerne enkelte Steder notere: intet befunden¹⁰³²), og af Sælgekoner nævnes meget faa, paa de fleste Skattelister kun 1, Anne Selkvinde i Peterstræde. Selv om der godt

¹⁰²⁴) Anf. St. Nr. 12. ¹⁰²⁵) Anf. St. Læg 3. ¹⁰²⁶) Anf. St. Nr. 1, fol. 4. ¹⁰²⁷) Anf. St. Nr. 12. ¹⁰²⁸) A. b. 60, Aa. B. A. ¹⁰²⁹) A. b. 65, Aa. B. A. ¹⁰³⁰) A. b. 72, Aa. B. A., fejlagtigt kaldet: »Fortegnelse over Aarhus Borgere 1720«. ¹⁰³¹) Hbz. III, 1732 ¹²/₆. ¹⁰³²) A. b. 60, f. Eks. under ³/₆, Aa. B. A.

kan have været flere, og nogle bare ikke har villet tone rent Flag, saa har dog Smugghandlende og Sælgekoner næppe paa langt nær udgjort 300.

Forklaringen paa Udtalelsen om de 300 maa naturligst søges i en efter vore Dages Opfattelse meget sensibel Betragtning af Konkurrence. Denne Betragtning gaar som en rød Traad igennem Stiftsrelationerne og andre Udtalelser om Næringslivets Forhold dengang. Der klages over »omløbende Haderslebere, Ribers og Koldingers Landprang«, over at Bønder gik Hestekøbere og Kreaturhandlere i Bedene og over »Landprangere, Strandsiddere og Kroholdere«. Baade Stiftamtmandens, Magistratens og Borgernes Udtalelser røber Uvilje mod alt det, der berøver Byen Fortjeneste paa Landboeres Bekostning. Omkvædet paa alle Klager var nu som i Middelalderen og hele Tiden siden: Landprang. Dog glemte man ikke andre uheldige Ting, naar Vanskeligheder skulde paapeges. Dem var der nok af, og nogle af dem højst betydningsfulde. I Borgernes Udtalelser til Relationerne opregnes flere. Efter at have antydnet Ønskeligheden af, at Nabokøbstæderne laa længere borte, og dvælet ved forrige gode Tidens Lyksalighed, der skønnedes foraarsaget af den store Gud og den gode Havn, fastslaar Borgerudvalget en Nedgang fra Krigens Begyndelse og opregner blandt Aarsagerne, at Krigsudgifterne var store og forholdsvis sværere i Aarhus end i andre Byer, at der ikke var Skibsmandskab nok, da saa mange Søfolk udskreves til Kongens Tjeneste, at Byen havde haft store Skibstab i Kringen, at Indkvarteringen havde tynget saa stærkt, at »alting blev forkert og kom rent af Lave«, hvortil kom, at store Formuer var spredt ved Dødsfald, og at Havnen var »saa godt som tilstoppet og fordærvet« samt blandet andet — selvfølgelig — »den skadelige Landprang«. I Hovedsagen havde Udvalget Ret. Tynger og Tab var store, Havnen forringet og Vanskelighederne betydelige for Handelen. Stiftamtmanden siger omtrent det samme, blot i mere neutrale Vendinger, men han mener, det værste er overstaaet, og Chancerne for Fremgang nu helt gode, efter at Indkvarteringen var erstattet af en taalelig Afgift og Havnens Istandsættelse paabegyndt.

Trods Vanskelighederne klarede Folk sig igennem, blot var de gennemgaaende daarligere stillet. Storkøbmænd var der færre af end før. Store Forretninger blev til mindre Forretninger, Høkerier, siges det i Relationerne. Undersøges det da, hvad de handlende havde paa Lager, viser det sig, at de fleste Forretninger havde Brugsforeningsindhold eller var det, der kunde kaldes blandet Landhandel. Auktionerne¹⁰³³) over Chr. I. Basballes Pakhuse fortæller derom. Det samme gør Vareoptællingerne 1732 og 1750 og en Række bevarede Regninger til Madam Schaarup omkring 1750¹⁰³⁴). Eksempelvis kan nævnes, at Thomas Hansen i 1749 havde paa Lager: Salt, Kul, Jern, Tobak, 4 Gros Piber, Indigo, Ingefær, Flasker, Engleblaat, saltet Sild, Alun, ostindiske Tørklæder, Stangjern, forskellige Vine, franske Akvaviter, Kandis,

¹⁰³³) A. b. 52, 1747 ²⁷/₄, ⁸/₅, ¹⁵/₅, Aa. B. A. ¹⁰³⁴) A. b. 53, Aa. B. A.

Aalspeis, Pudder, Sæbe, Amdam, Spejle, Naale, Knapper o. s. v., Varer af vidt forskellig Slags¹⁰³⁵). Niels Stauning handlede med Tobak, Manufakturvarer og Bygningsartikler¹⁰³⁶). Tobak og Slibesten var at faa hos næsten enhver Købmand. Men selv om de fleste Forretninger havde omtrent samme Varer, var der dog Tilløb til Specialisering. Jens Betzer, Peder Laasbye, Tøger Kiersgaard, H. U. Pedersen, Peder Møller og Claus Horneman maa kaldes Manufakturhandlere, den sidste førte ogsaa Sølv og Guld¹⁰³⁷). Der fandtes i Byen en Hosekræmmer¹⁰³⁸). Og en Humlefører, Humlehandler, der kaldtes Hummelføreren her i Byen, har været Enegrosserer i Humle, fra hvem andre handlende fik Forsyning¹⁰³⁹), men som paa Landet maatte finde sig i Konkurrence fra tyske Humlehandlere, der kørte rundt med Kærrer og drev anden Landprang¹⁰⁴⁰) ligesom Glaskræmmere, der kom med Nürnbergerkram til Købstadmænds Skade¹⁰⁴¹). Henrik Feilberg¹⁰⁴²) havde størst Udvalg i Farvestoffer, men solgte dog andre Ting som Kamelhaarsknapper og Pudderpustere, og Berthe Abelatkone¹⁰⁴³) solgte Oblater. Hestekøbere og Kvæghandlere var der en Snes Stykker af. Nogle Købmænd var Kornhandlere.

Til de handlendes Lagre skaffedes Varerne for en stor Del fra København. Mange Ting¹⁰⁴⁴) hentedes i Norge, en Del kom fra Nederlandene og Tyskland hertil, noget kom fra danske Pladser. Landbrugsprodukter til Af-sætning videre kunde faas i Omegnen, fra Bandholm hentedes Hvede. Mursten og Hestedækkener, Øl og Eddike bragtes hertil fra Flensborg. Aabenraaskippere kom her med forskellige Varer, Tobak hentedes rundt omkring, hvor noget var til Salg, for Eksempel i Trondhjem, men noget af den Vare kunde faas fra danske Tobaksmarker ved Aarhus, Vejle, Horsens og Fredericia¹⁰⁴⁵). Træsko skaffedes i Læsseveis fra Himmelbjerggenen¹⁰⁴⁶). Salt hentedes mange Steder, Peder Laasbye indførte spansk Salt fra Amsterdam, norske Varer som Tørfisk, Graasey og saltet Sild førtes fra Aarhus til andre danske Havne¹⁰⁴⁷). Tolder Schønau indberettede 1735: »De fleste Fartøjer gaar herfra til Norge med Korn og fede Varer og hvad andet, som her ud i Landet vokser og falder, og hjemfører derfra Tømmerlast, saltet Sild, Tørv, Tran, Tørfisk, Jern, Tjære, Kalk og andet mere, og det Aaret igennem, undtagen nogle faa deraf kan gøre en Rejse paa Østersøen med Baglast bort og igen hjemhente Hør, Hamp og Blaar, samt og nogle paa København med fede Varer og Brændevad og derfra henter Vin, Salt og andet mere, som dér falder. De smaa Fartøjer farer her mellem Provinserne med Kornvarer og Træsko samt hvad andre Varer en Købmand udi en Købstad til een udi

¹⁰³⁵) A. b. 65, Aa. B. A. ¹⁰³⁶) A. b. 65 og A. b. 60, Aa. B. A. ¹⁰³⁷) A. b. 60, Aa. B. A. ¹⁰³⁸) Skatteliste 1760, Ved Aaen. ¹⁰³⁹) Anf. St., Brobjerg. A. b. 65, Aa. B. A. ¹⁰⁴⁰) Hbz. III, S. 368. ¹⁰⁴¹) Anf. St. 368 f. Jvfr. A. a. 262 C, 1747 ³/₁₁. ¹⁰⁴²) A. b. 65, Aa. B. A. ¹⁰⁴³) Skatteliste 1750, Olai Kirkegaard. ¹⁰⁴⁴) A. b. 48, Aa. B. A. ¹⁰⁴⁵) Hbz. III, 1746 ⁷/₅ og 1739 ⁸/₆. ¹⁰⁴⁶) Aa. St. A. 1916, S. 134. ¹⁰⁴⁷) A. b. 48, f. Eks. 1723 ⁹/₁₀, 1724 ⁹/₅ og ¹⁰/₅, 1725 ²⁴/₃, ¹/₁₂, Aa. B. A.

en anden Købstad kunde forhandle. Men Færgesmakkerne farer stændig mellem dette og Kallundborg med Passagerer, Heste og Kvæg¹⁰⁴⁸).

Eksportens vigtigste Genstand var Korn. I 1735 udførtes af Rug, Byg og Havre alene tilsammen vel for ca. 100,000 Kr. efter en løselig Beregning paa Grundlag af Kvantum og Priser¹⁰⁴⁹). Dertil kom Ærter, Gryn, Mel og Hvede og desuden Malt, der alene repræsenterede omved halvanden Gang

Prospekt af Aarhus fra Søsiden 1755.
Det kongelige Bibliotek.

saa meget som de øvrige nævnte Varer tilsammen¹⁰⁴⁹). Regnes Kapiteltaksterne, anført foran, for Indkøbspris, bliver Bruttofortjenesten vel henved 50 %, saa det efter Pengenes Købekraft dengang blev betydelige Summer, der indtjentes paa Kornhandel. Dertil kom Udførsel af Ost og Flæsk og andre Fedevarer, der som Kornet førtes til Norge eller København. Men denne Handel med større Partier krævede Kapital og indeholdt flest Chancer, naar den dreves i Forbindelse med Skibsrederi. Nogle af de aarhusianske Kornhandlere var da ogsaa Skibsejere, og fra Kornafsætningsstederne tog de andre Varer med tilbage og drev Handel med dem i Aarhus.

I Stiftsrelationerne betragtes Aarhus som først og fremmest Søstad og dens Havn derfor som særdeles vigtig for Byen. Efter Toldregnskaber for 1731 kom der til Toldstederne¹⁰⁵⁰)

¹⁰⁴⁸) Relationer 1735, ved Liste over Skibe. ¹⁰⁴⁹) Hbz. III, S. 284 og Danmarks Statistik. II, S. 109. ¹⁰⁵⁰) Albert Olsen: Danmark-Norge i det 18. Aarh. 1936, S. 63.

	Aalborg	Aarhus	Randers	Grenaa	Ebeltoft
Danske Skibe	71	95	20	3	15
Læster	833	1245	201	37	226
Norske Skibe	117	8	30	1	
Læster	1057	104	267	13	
I alt Skibe	188	103	50	4	15
I alt Læster	1891	1349	468	50	226

Deraf ses, at langt den væsentligste Del af Transporten mellem Aarhus og Norge varetoges af danske Skibe i Modsætning til, hvad Tilfældet var mellem Aalborg og Norge. Og utvivlsomt var de danske Skibe, der fra Norge løb ind i Aarhus Havn, næsten allesammen aarhusianske. I 1735 var 53 Fartøjer paa ialt 690^{1/2} Læster hjemmehørende i Byen. Skibsantallet udgjordes af 4 Skibe, 1 Bysse, 1 Hukkert, 16 Krejterer, 3 Skuder, 15 Galioter, 10 Jagter og 3 Færgesmakker¹⁰⁵¹). Tidligere havde Byen haft flere Fartøjer. I 1704 var der 63 paa ialt 833 Læster¹⁰⁵²). Til det store Antal Skibe svarede et stort Antal Sømænd. I 1706 var der af indrullerede 402¹⁰⁵³), saa naar det siges, at Aarhus først og fremmest var en Søstad, er det af gode Grunde. I 1706 var den det endnu mere end i 1735. Indtil Krigens Udbrud i 1709 maa det være gaaet godt med Fortjenesten. Halvandet Aar derefter var Byens Flaade paa 840 Læster¹⁰⁵⁴), og da var der endda en Del Tonnage gaaet tabt paa Grund af Krigsforholdene. Ifølge en Opgørelse 1721¹⁰⁵⁵) over Skibstab i Kri-gen mistede Aarhus allerede i 1710 4 Skibe, hvoraf i det mindste de 3 var taget af Svenskerne, det ene ved Skagen, det andet i Randers Fjord, det tredje i Kattegat. Det første var et af Byens største Skibe, »Domkirken«, paa 56^{1/4} Læst og tilhørende Raadmand Oluf Sørensen og 4 andre. Tabet af det alene opgjordes til 8099 Daler, og det var saa meget mere ærgerligt, som Skibet paa Vej fra Trundheim var kommet under danske Konvoj fra Stavanger og derfor skulde synes sikret. Ejerne tabte den Ladning, de havde for egen Regning, af Værdi 5292 Daler, foruden Skibet, takseret til 2000 Daler. Fragt-gods, rede Penge og Skibsfolkenes Ejendele blev sat til 807 Daler. Paa Listen opføres knap 50 Fartøjer, men enkelte af dem var gaaet tabt i andre Aar end Krigsaarene. Kunde Ejerne faa Erstatning for den Slags Tab, var det nok værd at faa Skuderne paa Listen. Enkelte, der tabtes i Krigsaarene, var ikke taget af Svenskerne. Nogle af dem var regulært forlist i privat Fart »med Mand og alt«, som det dengang hed. Enkelte var strandet paa Fart i Kongens Tjeneste, nogle forliste under Forsøg paa at undgaa Svenskerne, saaledes Byssen »Maria«, der løb paa en Pæl i Begtrup Vig. Hvert Aar tog Svenskerne aarhusianske Skibe, og de drev den Sport ikke blot i Skagerrak og Kattegat, men helt inde i Randers Fjord og Norsminde Havn. Det sidste

¹⁰⁵¹) Liste i Relationer o. s. v. R. A. ¹⁰⁵²) Hbz. III, 1704 11/3. ¹⁰⁵³) Hbz. III, S. 26. ¹⁰⁵⁴) Hbz. III, 1711 22/6. ¹⁰⁵⁵) Liste dateret 1721 10/3, A. a. 262 b, Aa. B. A.

Sted plyndredes Borgmester Basballes Skude »St. Anna« i 1712. Aaret efter kapredes hans Skib »Justitia« paa 42 Læster undervejs til Norge. Saa at sige lige udenfor Døren var Aarhusianere udsat for svenske Kaperier. Direkte taget blev en Snes Skibe, jaget paa Grund eller paa anden Maade mistet, fordi der var Krig, blev et lignende Antal. Som set var det ikke Sikkerhed nok at sejle i Konvoj. End ikke Peder Wessel, Tordenskjold, paa Løvendals Galej kunde vogte Skibene tilstrækkeligt. Fregatten »Patientia« forulykkede i hans Konvoj i 1713 til Tab for S. M. Gylling, der ejede en Ottendedel af den. Gyllings egen Galiot »St. Petter« blev af Svenskerne snappet ud af en Konvoj og ført til Gøteborg i 1711. Det nøjagtige Tal for de tabte Skibe fremgaar ikke af Listen. Der nævnes som tabt paa forskellig Maade mindst 1 Fregat, 9 Skibe, 4 Galioter, 1 Snave, 19 Krejterter, 1 Bysse, 5 Skuder og 3 Smakker, men i Relationerne siges, at det var 28 af de bedste Skibe, og det kan passe, at Regeringen har ydet Erstatning for saa mange. Det samlede Tab opgjordes til næsten 80000 Daler. I nogle Tilfælde maatte det være en Skønssag, om Tabet skyldtes Krigen eller ikke.

Trods de mange Vanskeligheder fortsattes Sejladsen. Chancerne ved den maa have været relativt gode, og Kapital har der været i Byen til Indkøb af ny Skibe. Der har været Kraft i den aarhusianske Skibsfart. Negotianterne i Aarhus har maattet kunne staa for et større økonomisk Stød. Der var Spænding i Foretagenderne for deres Vedkommende. Det var der ogsaa for almindelige Skippere, der blot var Fragtmænd til Søs og ikke selv ejede Ladningen. Men de kom undertiden ud paa Rejser, der fik Præg af Tids-spilde. Saaledes fortæller en Skipper¹⁰⁵⁶), at han den 18. Maj 1719 gik fra Aarhus og efter talrige og lange Ventetider paa forskellige Steder, f. Eks. 14 Dage i Ebeltoft Vig, gennemførte en unyttig Tur til Frederiksstad i Norge og først vendte tilbage midt i September. Det er forstaaeligt, at Skippere ikke havde Lyst til den Slags Ture, som kastede for lidt af sig. Da Søren Bagge blev beordret til at gaa med kongelig Fragt, undslog han sig for det med flere Begrundelser. Han manglede et Anker og 2 Mand. Forøvrigt vilde han have fuld Fragt, saa Turen kunde svare sig. Magistraten skældte ud, rent ud sagt, og maatte gribe til at idømme ham en Mulkt paa 4 Daler daglig »formedelst hans Ulydighed mod Kongens Ordre og hans Øvrigheds Befaling« og det saa længe, til »han sig hørsommelig indfinder og gør det, hannem er befaleet¹⁰⁵⁷). Aarhusianske Skibsejere forlangte Forsikring mod fjendtlig Opbringelse, men var næppe tilfreds med Magistratens Svar, der gik ud paa, at der ingen Fare var, naar de fulgte »den Konvoj som dennem ordineres«¹⁰⁵⁸), for som set var der Eksempler paa, at Skibe blev kapret selv i Konvoj. Skibsfartens Vanskeligheder var tydelige nok, saalænge Krigen

¹⁰⁵⁶) Bilag til Regnskab over Transportskatten, dateret 1720 ²³/₈, i Pakken A. b. 50, Aa. B. A. ¹⁰⁵⁷) A. b. 50, 1716 ¹⁴/₆, Aa. B. A. ¹⁰⁵⁸) Rentekammerskrivelse af 1719 ²/₅, A. b. 50, Aa. B. A.

stod paa. Efter den havde Byen dog en anseelig Flaade. Nedgangen fra 62 Skibe i 1711 eller 840 Læster til 52 eller 600 Læster i 1735 var ikke større, end at Krigens Følger tildels maa have været overvundne paa dette Tidspunkt. Det er rigtigt, at det mest var gaaet ud over de større Skibe, da der er større Nedgang i Tonnage end i Skibstal. For de store Skibe har man skaffet sig mindre. Efterkrigstiden bød paa færre Chancer end tidligere.

*Borgmestergaardens Køkken.
Den gamle By.*

Den aarhusianske Flaade naaede ikke op paa Niveauet fra før Krigen. »Vore Kompasser viser nu ingen Kurs til fremmede Stæder, og vore Forstavne berører ikke uden Kongens egne Grunde« hedder det i 1743¹⁰⁵⁹). I 1746 var der kun 42 Skibe paa tilsammen 553 Læster i Byen, men derefter steg det til 46 Skibe med ialt 618 Læster i 1750. Med Næringslivets begyndende Opsving lysnede det ogsaa for Skibsfarten. Lysningen blev dog kun forbigaaende.

Næringslivets Kaar havde ikke været gode i Perioden som Helhed. Dog var der endnu Købere til kostbare Varer som Silketøj og Vin og andre dyre Ting¹⁰⁶⁰), og Folks Huse var ikke saa ringe udstyrede. Blandt Tyvekoster i Byen 1727—30 var en Mængde Genstande¹⁰⁶¹). Meget ofte blev Gardiner

¹⁰⁵⁹) C. Klitgaard: Aalborg Handelsstands Historie. 1913, S. 95. ¹⁰⁶⁰) A. b. 60, Aa. B. A. ¹⁰⁶¹) A. a. 238 og »2 Dokumenter fra Aar 1730 uden Registrernummer«, Aa. B. A.

stjaalet, Netteldugsgardiner, Kramlærredsgardiner og flere Slags. Der maa have været Raad til at hænge noget for Vinduerne. Sølvkrus, Sølvbægre, »eine silberne Schachtol«, Sølvskeer og andre Sølvsaager havde Tyvene kunnet finde, Bøger og Glas, Sølvgreb til Kaarder, gode Vaaben og Spejle og andre Ting, som strengt taget kunde undværes, var der ogsaa. Ting til Brug i Datidens omfattende Husholdning som Garn, Korn og Kød havde Folk mistet meget af. Husholdningsgenstande som Tinkouse, Lerkruse, Tintallerkener, Kobberkedler var almindelige i Husene. Det har ikke været nødvendigt at spise paa Træbrikker. Baade Varelagrenes Indhold og Tyvenes Udbytte tyder paa Rest af Velstand i Byen. Særdeles mange Tyverier af Madvarer leder dog Tanken hen paa forsultne Mennesker.

Johan Plvms Bæger.
Fremstillet i Aarhus 1685.
Den gamle By.

I de vanskelige Tider er de fattiges Tal ikke blevet mindre. Overklassen blev trukket nedad, uden at dens Stilling blev daarlig. For ingen gik det saa galt, som det hændte i den foregaaende Periode, naar Byen havde fjendtligt Besøg. Men Muligheden for at komme oven paa igen efter et Stød var mindre end dengang. Ud af Skattelisterne kan læses omtrent det samme som af Næringslivets Forhold. Paa sidste Blad af Ligningen over Byens Bekostning 1707¹⁰⁶²) har Kæmneren lavet en Stati-

stik. Skatteborgerne deles der efter Ydelsens Højde. Det samlede Bekostningsbeløb var lidt over 389 Daler. De 33 højstbeskattede gav tilsammen over 100 Daler, de 290 lavest beskattede gav kun 62 Daler i alt, og 222 middelhøjt ansatte gav Resten. I alt var der 552 Ydere, men enkelte slap for at betale. Paa Listen var desuden opført 247, »som staar blanke«, ikke ansat med noget Beløb. Forudsat at denne Inddeling var rimelig, har altsaa omtrent hver tredje Mand været saa ringe stillet, at han kunde slippe for den almindeligste Skat. Og saaledes var det ogsaa efter Krigen. I 1726 skulde 666 næringsdrivende udrede Byens Bekostning, medens over 270 slap for at være med til det¹⁰⁶³). I Aarene deromkring fordelte Skatteyderne sig efter Ydelsernes Højde omtrent som i 1707¹⁰⁶⁴).

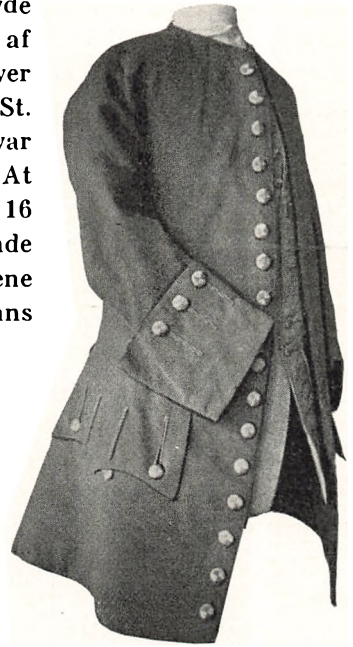
Borgmester Christen I. Basballe var antagelig Byens rigeste Mand, Negotiant, med Grunker i Massevis. Langt over 50 Ejendomme i Byen var hans, baade Gaarde, Boder og Pakhuse. Blandt hans Gaarde var en ved hver Ende af Emmervad Bro, som da kaldtes Basballebro. Foruden Kornhaver og Frugt-

¹⁰⁶²) Ved K. R. 1707. ¹⁰⁶³) Ligningsliste ved K. R. 1727. ¹⁰⁶⁴) Jvfr. Taksation over Byens Bekostning 1727, Aa. B. A.

haver og Smaaarealer i Byens Udkant ejede han 23 Gaardsavl paa Bymarken. Østergaard i Salling, som han Forvejen havde Pant i, købte han i 1727. Kongetiende, Provstikorn, Skov og Bondejord havde han her og der. Hans Møbler og andet Indbo vurderedes til over 10,000 Daler, hans Guld, Sølv og Juveler til lige saa meget. En Tid var hans Varelagre over 10,000 Daler værd, som Panthaver i forskelligt Gods havde han over 50,000 Daler tilgode¹⁰⁶⁵). Posefulde af Penge fandtes i hans Hus før Auktionerne over hans Besiddelser og Ejendele¹⁰⁶⁶). En Krejert »St. Anne« ejede han endnu 1747. Hans Rigdom var saa grundmuret, at han kunde taale store Tab. At han i Krigen mistede Skuden »St. Anne« paa 16 Læster og Skibet »Justitia« paa 42 Læster, kunde han taale bedre end andre noget tilsvarende. Alene Tabet af »Justitia« med fuld Ladning for hans egen Regning var et Smæk paa 6000 Daler. Da Tiderne efter Krigen stadig blev daarligere, holdt han fra 1726 op at drive Forretningen. Penge havde han nok af. Og som set slog de til, til han døde i 1747. Hans Søns Kreditorer har været glade for dem¹⁰⁶⁷).

Ingen anden i Byen naaede paa Højde med Christen I. Basballe hvad Rigdom angaar. Men flere rige Mænd var der dog. Nogle er nævnt i det foregaaende. Af en Skatteliste fra 1727, hvor Yderne er opført efter Skattens Højde, ses det, at nogle af

dem var netop de Folk, som havde lidt store Tab i Krigen¹⁰⁶⁸), men som altsaa har været saa solidt funderet i økonomisk Henseende, at de red Stormen af. Den højeste Skatteyder i 1727 var Peder Andersen, der havde mistet Ladning i forskellige Skibe for over 5254 Daler. Blandt de næste var den hovedrige Jens Andersen Müller, der havde Ejendomme i flere jyske Byer¹⁰⁶⁹), og hvis Tab var over 6150 Daler, Mogens Blach, Markus Mørk, Ole Olesen og Christen Skaarup. Raadmændene Oluf Andersen, Søren Mikelsen Gylling og Søren Jensen var af samme Slags Folk. I det hele gælder det, at de rige Mænd baade under Krigen og efter den er de samme, og at det er dem, der er baade Købmænd og Skibsredere, saakaldte Negotianter, og delvis allerede omtalte. De blev vel slaaet ned, men ikke slaaet ud. Jæv-

Mogens Blachs Frakke.
Den gamle By.

¹⁰⁶⁵) Liste ved K. R. 1721. Hbz. III, S. 355—61. Hoffmeyer I pass. ¹⁰⁶⁶) A. b. 52, 1747 forsk. Datoer, Aa. B. A. ¹⁰⁶⁷) Sønnen blev Højesteretsassessor, men stærkt forgældet, bl. a. ved den Sport at udstede Veksler in blanco, A. b. 52, 1742 $\frac{7}{12}$ Aa. B. A., i Pakken en Mængde private Papirer ham vedrørende. ¹⁰⁶⁸) Jvfr. A. a. 262 b, Aa. B. A. ¹⁰⁶⁹) H. T. 5. I, S. 134 f.

nere Købmænd, men dog ret velhavende, er ogsaa nævnt foran. Om de fattige gælder det, at de var mange. I 1732 fik 106 Personer Fattigunderstøttelse¹⁰⁷⁰). Naar henved hver tredje slap for at betale Byens Bekostning, har der sikkert været nogen Grund til at tale om »den skadelige Ørkesløshed«¹⁰⁷¹), og fattiges Ørkesløshed blev næppe mindre af, at svenske Fanger toges i Arbejde. Det skete for at lette Indkvarteringen, ikke for at skaffe Arbejdskraft. Fattige eller paa anden Maade daarligt stillede blev som andre betegnet efter det, der var karakteristisk for dem. Betegnelserne gaar her mere paa Personerne end paa deres Hverv og bliver derfor, selv hvor det ikke er saaledes, mere malende. »Gammel Jørgen, en Stakkel«, skrives der jævnlgt. Krøbbel-Niels og Anders Skævmand har haft legemlige Skavanker, Jesper Røver har næppe faaet sit Navn for det gode, Skau-Karen har haft det Hverv at skave Skind, et stinkende Arbejde, der ikke har gjort hende tiltrækkende.

Om Befolkningens S sammensætning er forøvrigt at sige, at den ændrede sig en Smule i Perioden. Ved dennes Begyndelse var vel i Aarhus omkring 9,5 % af Borgerne Udlændinge. De fremmedes Antal har antagelig været en Smule stigende. For en Del borgerskabstagede opføres ganske vist ikke Fødested. Det gælder for 40 i Tiden 1706—55¹⁰⁷²), men i det mindste en Del af disse har været danske at dømme efter deres Navne i Borgerskabsprotokollen. Nogle af Udlændingenes Tal øgedes ved, at svenske Fanger slog sig ned i Byen efter deres ufrivillige Ophold her, under hvilket allerede en Del af dem var kommet i Aarhusianeres Tjeneste¹⁰⁷³). I en Indberetning redegøres for, hvor mange Fanger, der kunde »forhverve« Føden selv. De opføres med Navn og Alder samt »Tilstand og Dygtighed«. Efter Oplysningerne at dømme har de som raske Svende betragtet været noget antikverede. Der nævnes 55. Enkelte var over 80 Aar, ialt var 37 over 50, 26 over 60 Aar. Af hele Flokken var mange behæftet med Svagheder almindeligvis i Øjnene eller Ørene eller Benene. Nogle som Morten Sperling, der var 66 Aar, fik Betegnelsen: »er gammel og ser slet ud«. Meget faa var i saa fin Form som den 32aarige Profos, Svendtorn, der fik vedføjjet Bemærkningen: »er frisk og ser vel ud«¹⁰⁷⁴). I 1718 indsendtes en tilsvarende Liste. Der var da 72 Fanger i Byen, en ordinær Styrke paa 20 Mand og dertil 40 »aparte« foruden 12, som var »gift i Byen« og ernærede sig der, de 10 af disse var svenske, de 2 »af tysk Nation«. Den alleryngste af de 72 var Korporal Jacob Frish, der var 30 Aar og betegnedes som »frisk og vel«. Den yngste af de 40 var 40 Aar og »synes nogenlunde frisk til lidt Arbeed«, den næst yngste af disse var 45 Aar og »har været bleseret og nylig brødt sit ene Ben«. De fleste i Flokken fik Betegnelsen »gammel og skrøbelig«. Kun 2 var under

¹⁰⁷⁰) Hbz. III, S. 173. ¹⁰⁷¹) Relationer 1735 Nr. 5, fol. 2, R. A. ¹⁰⁷²) Acta Julit. IV. II, S. 38 og 96. ¹⁰⁷³) Pakken A. b. 46, 1715 ¹⁸/₄ og ³⁰/₄. ¹⁰⁷⁴) A. b. 46, 1715 ²⁷/₆ Nr. 19, Aa. B. A.

50 Aar, 4 var over 80¹⁰⁷⁵). Som økonomiske Faktorer har de været lidet værd. Men de har holdt Udlændingenes Procenttal i Aarhus oppe. Indvandring fra Landdistrikter blev mindre end tidligere. Det var Stavnsbaandet, der virkede¹⁰⁷⁶). Det Minus, der derved kunde fremkomme, modvirkedes ved, at Udvandringen fra Aarhus blev mindre. Kun 1 Aarhusianer tog i denne Periode Borgerskab i Bergen mod 24 i foregaaende¹⁰⁷⁷). Og paa tilsvarende Maade har det været paa flere Pladser. Bortses fra Borgere uden angivet Fødested, hvad der ifølge det foregaaende næppe vil være betænkeligt, viser det sig, at i 1706—55 var 31,2 % af de borgerskabstagede indfødte Aarhusianere mod 23,4 % i Tiden 1626—1705¹⁰⁷⁸). Altsaa: Aarhus blev mere aarhusiansk.

¹⁰⁷⁵) Anf. St. 1718 $\frac{8}{4}$. ¹⁰⁷⁶) Acta Jutl. IV. II, S. 55. ¹⁰⁷⁷) Nicolaysen: Bergens Borgerbog. 1878. ¹⁰⁷⁸) Acta Jutl. anf. St., S. 96.

BYSTYRE

AF JENS CLAUSEN

I. INDTIL 1536

BYRAAD OPSTAAR. SELVSTYRE UDVIKLES

»FOR MEGEN ALMUE VOLDER TIDSSPILDE«, staar der skrevet i en svensk Forordning fra Slutningen af det 13. Aarhundrede¹). Som Karakteristik af Perioden kunde den Sætning skrives hen over mange middelalderlige Dokumenter vedrørende danske Købstæders Forhold, især i den sidste Del af den her behandlede Tid. Det aristokratiske Synspunkt, den rummer, var Adels og Gejstligheds, da Samfundet var blevet stærkt klassesdelt efter Ridderkulturens Indtrængen i Danmark samtidig med de større Krav til Rustningerne og med Prisstigningen i Korstogstiden, da begge de nævnte Klassers Indflydelse steg meget stærkt. Borgere og Bønder vandt ikke med. De kom til at udgøre »menige Almue«, hvis Mening nok kunde høres paa Tingmøde og andetsteds, men hvis Underskrift ikke havde juridisk Betydning i vigtigere Sager uden for deres egen Kreds og i deres egne Anliggender. Oprindelig stor Borgerne lavest. Hvor man i Dokumenter træffer Borgere og Bønder som Underskrivere, viser det sig helt ned i det 15. Aarhundrede, at Selvejrbonden agtedes højere end selv Raadmænd i Købstæderne, i hvert Fald nævnes han paa Dokumenterne før disse²). Og Regelen er, at de fornemste nævnes først, de mindst fornemme sidst. Selvejrbønderne, Odelbønderne, var fra tidlig Tid Landets fineste Folk, fra hvis Kreds Adelen kom til at udgaa, og fra Arilds Tid var deres Ord gyldige for Retten. Efterhaanden gik det saaledes, at kun de blev kaldt sande Dannemænd, hvis Ord stod til Troende. Det hænger sammen med, at de som Grundejere var vederhæftige, i Stand til at opfylde økonomiske Forpligtelser, gode som Kautionister, der kunde gøres Udlæg hos³). Selv da der fremstod Købstadborgere, som blev rigere end Selvejrbønder, blev disse længe ved at regnes for de fornemste og paalideligste, som gammel Skik var. I den sidste Del af Middelalderen blev det dog anderledes. Da nævnes paa Dokumenterne Borg-

¹) M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse. 1900, S. 4. ²) Oluf Nielsen: Ducholms Diplomatarium. 1872, S. XVII. ³) Peter Skautrup: Hardiske Maal II, S. 38 (i Trykken).

mestre og Raadmænd før Bønder. Saaledes var det i Aarhus bestandig efter 1450⁴⁾, og saaledes viste Forholdet sig ogsaa andetsteds⁵⁾, svarende til Oluf Nielsens Iagttagelser vedrørende Nykøbing paa Mors⁶⁾. At Handelsmænd og Haandværkere ikke havde været anset for saa paalidelige, juridisk set, skyldtes, at de forholdsvis let kunde flytte bort, deres Ejendele kunde de maaske fjerne, om de saa deres Fordel derved, og ved Brand kunde mange af dem let blive fuldstændig insolvente, hvad ikke saa let skete for en Landmand. Heller ikke var det givet, at de havde Slægtinge i Nærheden til at staa inde for sig. Da Købstadfolk saaledes oprindelig ikke i økonomiske Sager var at lide paa i samme Grad som Landboere, var det naturligt, at Købstæder først sent kom til at tælle med ved vigtige Afgørelser. Efter 1300 begynder de dog derpaa⁷⁾. Og Indflydelse paa deres Byers indre Anliggender har Borgere haft længe før den Tid. Den Indflydelse voksede fra Byernes Opkomst stadig højere lige til den reformatoriske Revolution i 1530erne, da Bystyrelsen laa overvejende i Magistratens Haand uden videre Kontrol fra Regeringens Side⁸⁾. Der var da sket en Klassesdeling inden for Købstæderne. Et Slags Byaristokrati⁹⁾ gav Tonen an dèr og var bestemmende næsten uden Afhængighed af menige Almue, Vælgerne, som det hedder i vore Dages Sprogbrug. Bystyret havde Middelalderen igennem udviklet sig til at blive af lignende Art i Byen som Rigsstyrelsen for hele Landet. Byraadet svarede til Rigsraadet.

Naar en By vokser ud af et Fiskerleje eller en Handelsplads, eller den vikler sig ud af Landsbysvøbet, sker der ikke blot det, at dens Omfang og Indbyggertal bliver større, men ogsaa det, at dens Art bliver ændret. Landbrug med nogen Jagt og Fiskeri bliver ikke ene om at præge den. Haandværk var der vel i enhver Landsby, men næppe mere end til dens eget Behov. Bortset fra Smede- og maaske Pottemagervirksomhed har Haandværk været varetaget af hver Mand, saaledes at han selv i sin Bedrift lod fremstille de Ting, han havde Brug for. Men med større Trafik og Besøg af Opkøbere blev det anderledes. Nogle Beboere slog ind paa at producere flere Genstande end til eget Brug, saa der efterhaanden opstod en Haandværkerstand, der drev Handel med egne Frembringelser. Afsætningsmulighederne fik flere til at slaa sig ned paa Stedet, og derved lokkedes flere handlende fra andre Egne til. Hvor Veje løb sammen, opstod der da Handelspladser. At Aarhus var et saadant Punkt og vigtig for Handel i det mindste fra det 7. Aarhundrede, er blevet paavist i Afsnittet om Byens økonomiske Udvikling¹⁰⁾. Fra

⁴⁾ Se bl. a. Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, Series secunda, passim (Rep.). ⁵⁾ F. Eks. l. c. 27/6 1469, 8/6 1470. ⁶⁾ Duch. Dipl., S. XVII f. ⁷⁾ Diplomatarium Flensborgense I. 1865, S. 17 f. Aarsberetninger fra Gehejmearkivet II, S. 31, jvfr. S. 35 f., hvor Aarhus nævnes blandt Købstæder, der skulde være med ved Kongevalg (1395). ⁸⁾ Poul Johs. Jørgensen: Forelæsninger over den danske Retshistorie. 1905, S. 324, jvfr. Nordisk Kultur (N. K.) XVIII, S. 63, S. 72, og Mackeprang, S. 53 f. ⁹⁾ P. J. Jørgensen: l. c., S. 338 f. ¹⁰⁾ Jvfr. Erik Arup: Danmarks Historie I. 1925, S. 92. N. K. XVI. 1934, S. 110. Halvdan Koht: Innhogg og Utsyn. 1921, S. 32.

da af har dens Forhold været andre end almindeligt i Landsbyer. Forøgelsen af Omsætning og Produktion gjorde Aftaler om det ønskelige mellem Byens egne Producenter og handlende. Jo større Byen blev, og jo flere Gæster, der kom, des mere blev der Brug for at faa truffet en særlig Ordning af Erhvervslivet. Tidlig har der været Spirer til baade Lavsordning og Torveordning, som i Middelalderens Løb naaede til stor Udvikling. Samtidig blev der Trang til en særlig Retspleje. De bosiddendes Rettigheder skulde sikres og det baade mellem dem indbyrdes og over for de fremmede. De sidste var ikke mindst interesserede i retslig Sikkerhed. Efterhaanden som Afgørelser blev truffet i Praxis, fremkom særlige Retsregler. At faa disse efterlevede var dog vanskeligt ved Hjælp af de ret langsomt virkende Herredsting alene. Stridigheder med tilrejsende krævede ofte hurtig Afgørelse af Hensyn til begge Parter. En bosiddende risikerede at gaa Glip af sin Ret, hvis den fremmede forlod Byen, og det kunde ikke betragtes som rimeligt, at han skulde vente maaske i Ugevis eller komme igen langvejs fra for at faa en Ordning i en Kontrovers. Af mange Grunde blev der Trang til en særlig Byret udskilt fra Herredsretten. Følgen blev da, at Byer med Købstadspræg udskilttes som særlige Retskredse med egne Domstole. Paa Byens Grund skulde Byfred herske. Byen blev et Birk¹¹⁾. En særlig Politimyndighed blev nødvendig, saa Tilstanden kunde være den, at ikke blot Domme blev afsagt, men ogsaa Straffe eksekveret. Myndighed til det blev overdraget en Kongens Mand paa Stedet, den senere Foged. Tidlig var der to bestemmende Faktorer i Byen: Kongens Ombudsmand og Menigheden. Med mere moderne Udtryk kunde de kaldes Fogden og Borgerskabet.

Den første Overvaagelse af trufne Aftaler mellem Borgerne indbyrdes maa tænkes praktiseret af Mænd, hvis Ord havde Vægt i det lille Samfund, og som havde paataget sig Hvervet for deres Medborgere. Under Forudsætning af, at Byraadet er en selvgroet Institution¹²⁾, kan det naturligt være begyndt at fremstaa paa denne Maade. De ledende Mænd, Ordførerne, eller hvad de har været kaldt, har ved Generalforsamlinger eller lignende, som vi vilde sige, kunnet skaffe sig Indtryk af, hvad der ønskedes af dem. Den gamle Skik at holde Grandestævne gør det naturligt at regne med en saadan Fremgangsmaade. Yderligere Støtte for den Antagelse er det, at der i visse Byer endnu langt ned i Middelalderen sporedes den Skik at holde Møde, saakaldt Môt¹³⁾, naar Borgernes Mening ønskedes hørt. Men Kendskabet til den ældste Bystyrelse er saa ringe, at intet helt sikkert kan siges om, hvordan Styrelsen har været. Over Slesvig og Ribe synes en nordtysk Byforfatningsordning at være trængt ind i Danmarks øvrige Byer¹⁴⁾, efter som de

¹¹⁾ Ordet Birk kommer af det frisiske Ord berek og betyder et særligt Retsomraade. Elis Wadstein: Norden och Västeuropa i gammal Tid (Stkh. 1925), S. 78. ¹²⁾ Mackeprang, S. 43. N. K. XVIII, S. 69. ¹³⁾ Skaanske Birkeret § 10. Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love V. 1827, S. 51. ¹⁴⁾ Mackeprang l. c. Poul Johs. Jørgensen: Udsigt over den danske Rethistorie I, S. 117 ff., S. 123 ff.

blev saa store, at en mere fast Form for Styrelse syntes paakrævet. Blot skal det ikke antages, at en saadan ny Ordning her er begyndt paa bar Bund. Snarere har den vundet Indpas som en ny Ramme om allerede eksisterende Bystyrelse.

Ordet Raad findes ikke som Betegnelse for Styrelsens Mænd i danske Byer før i det 13. Aarhundrede¹⁵). Men i Erik Glippings saakaldte almindelige Stadsret af 1269 forudsættes Raadet eksisterende¹⁶). Det tidligste kendte Organ for Borgerskabet er seniores¹⁷), der findes omtalt lige efter 1200¹⁸), eller senatores¹⁹). Begge Ord oversættes bedst ved Oldermænd, Formænd. — Medlemmerne i det Raad, der senere opstod, kaldtes proconsules og consules, fordansket til Borgmestre og Raadmænd. Seniores og senatores findes ikke omtalt i Aarhus som Raadsmedlemmer. Navnet har dog været kendt her som Be-

tegnelse for Oldermænd, nemlig i Købsvendenes Lav 1418²⁰). Consules omtales mange Gange efter 1284, da de første Gang træffes²¹). Den første, vi kender Navnet paa, er Peder Foged, der kaldes consul 1395²²). De næste nævnes 1404 under Betegnelsen Raadmænd²³). Johannes Smed og Peder Vinmand, der omtales 1395²⁴), er de første, kendte proconsules med Navns Nævnelser. Peder Vinmand og Jens Brun optræder som Borgmestre 1404²⁵). I Aaret 1395 var da Aarhus Byraad fuldt udviklet, bestaaende af Raadmænd med 2 Borgmestre i Spidsen. Men antagelig har Forholdet været saaledes længe før, vel fra omkring 1350 eller maaske tidligere, da Udviklingen den-

*Secretum Arusiensis
civitatis. 1421.*
(Den gamle By fot.)

¹⁵) Mackeprang, S. 42. ¹⁶) Rosenvinge: Love V, 483 f. § 33 f. og V, 236 § 28. Jvfr. nedenfor om Ribe samt Blandinger udgivne af Universitetsjubilæets danske Samfund. I, S. 147. ¹⁷) Slesvigs Stadsret § 32, Rosenvinge: Love V, 317, Mackeprang, S. 37. Jvfr. Johannes Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog. 1874, S. 230. Anm. og Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1880, S. 34 f. ¹⁸) Ebbe Hertzberg: De nordiske Retskilder. 1890, S. 51. ¹⁹) Danmarks Riges Historie (D. R. H.) II, S. 87, 89. Viborgs og Lemvigs Segl. ²⁰) Rep. 1418 10/4. ²¹) S. R. D. VI, S. 415. ²²) Rep. 1395 før 12/3. ²³) S. R. D. VI, 486. ²⁴) Rep. I. c. Svend Bonde og Johannes Staverskog var ikke Borgmestre som angivet Hertel I, S. 23 og 27, jvfr. S. R. D. VI, S. 400. ²⁵) S. R. D. I. c.

gang var naaet saa vidt i andre af de større Købstæder²⁶⁾. Consules havde Aarhus sikkert fra omtrent samme Tid som andre store, jydsk Byer. De nævnes tidligst i Ribe, nemlig 1252²⁷⁾, altsaa ikke længe før de først konstateres i Aarhus.

Et Tegn paa, at Aarhus havde et fuldt udviklet Købstadstyre saa tidligt som nævnt, er ogsaa det, at Byen havde et officielt Bysegel, i det mindste fra Midten af det 14. Aarhundrede. Det ses paa et Dokument, dateret 1356 ²⁴/₁₁, Danica 118, Staatsarchiv Lübeck. Aftrykket i Lübeck er i grønt Voks i ufar-

Borgmester
Claus Pedersens Segl.

Efter Thiset:
Danske adelige Sigiller.

vet Voks og mindre klart end det her gengivne, der er fra 1421 og i rødt Voks i ufarvet, men ellers ganske tilsvarende. Diameterlængden er 65 mm. Omskriften er: Secretum Arusiensis Civitatis. I Midten ses St. Clemens, med Ankeret, og St. Paulus, med Sværdet, begge siddende under en tredelt Portal mellem to Taarne over en tindet Mur med Bølger foran. En tiltagende Maane og en syvoddet Stjerne udfylder Mellemrummet mellem Taarnenes og Portalens kugleprydede Spidser²⁸⁾. Dette Segl anvendtes af Byen i over 200 Aar til 1581. — Fra første Færd har maaske nogle af Raadmændene været

adelige. Der træffes Eksempler herpaa i andre Byer²⁹⁾. Meget almindeligt har det dog næppe været, og især ikke efter at Adelen var naaet til stor Betydning baade militært, socialt og politisk. Snart var almindelige Borgere næsten ene om Stillingerne. Omtrent alle kendte Borgmestre og Raadmænd i Aarhus Middelalderen igennem var vel »beskedne Dannemænd«, hæderlige og agtede Folk, der kunde give Besked, som de stod inde for, men ikke adelige. Dog var saa sent som i den Periodes Slutning et Par Mænd af adelig Byrd Borgmestre i Byen i mange Aar og en stor Del af Tiden Førsteborgmestre, eftersom de regelmæssigt nævnes først paa Dokumenterne og undertiden optræder ene i Spidsen for Raadmændene. Den ene var Claus Pedersen, der i bevarede Kilder omtales første Gang 1471³⁰⁾, sidste Gang 1491³¹⁾. I de mellemliggende Aar figurerer hans Navn meget ofte paa Breve, der vedkom Aarhus Byraad³²⁾, og det hænder, at han besejler Breve sammen med Adelsmænd i Anliggender, der ikke vedrørte Aarhus³³⁾. Da han viser sig som Borgmester i 1476³⁴⁾, har han den første Plads, foran Jens

²⁶⁾ Mackeprang 48 f. ²⁷⁾ Terpager: Ripæ cimbricis. 1736, S. 686—87: senatores et consules. ²⁸⁾ Poul Bredo Grandjean: Danske Købstæders Segl indtil 1660. 1937, S. 20 og Tavle 2 a, Lübeck-Eksemplaret. ²⁹⁾ Mackeprang, S. 15 f. ³⁰⁾ Rep. 1471 ¹³/₉. A. Thiset regner med (Danske adelige Sigiller i XV., XVI. og XVII. Aarhundrede), at Claus Pedersen nævnes første Gang i et Brev af 1461 ¹⁹/₃, men det paagældende Brevs Datering er mærkelig og snarest at opfatte som 1491 ¹⁷/₃. Se Rep. de nævnte Data. Jvfr. Borgmesterlisten nedenfor. ³¹⁾ Rep. 1491 ¹⁷/₃, jvfr. Rep. 1461 ¹⁹/₃. ³²⁾ Rep. 1471—91 passim. Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus I, passim indenfor det nævnte Tidsrum. ³³⁾ Rep. 1487 ⁹/₁₀ (2 Breve). ³⁴⁾ S. R. D. VI, S. 514 f.

Madsen, der dog nævnes som Borgmester fra samme Aar³⁵). At Claus Pedersen opføres som den første, viser, at han var blevet Borgmester før Jens Madsen, men efter Borgmesterlisten at dømmes dog ikke længe før. Hans Førsteplads hænger næppe sammen med hans højere Byrd, for senere nævnes en adelig Borgmester paa Andenpladsen, da Jens Madsen var blevet Førsteborgmester efter Claus Pedersens Afgang. Claus Pedersen var af den ældgamle jydsk Slægt Rotfeld med tre Ibskaller i Skjoldets røde Felt³⁶). Den anden adelige Aarhusborgmester var Erik Pedersen, der beklædte Stillingen fra 1496 til 1512³⁷). I Seglet havde han en Maane og en Stjerne³⁸).

Findes der saaledes adelige i Aarhus Byraad endnu i den sidste Del af Middelalderen, er de der dog kun som enlige Fugle. Forøvrigt har de næppe været agtet saa højt som Landadelsmænd med Herregaard³⁹). Flertallet var i de Perioder, hvor Forholdet kan kontrolleres sikrest, bestaaende af Købmænd. Haandværkere havde mindre Indflydelse, og ved Erik af Pommerns Forordning af 15. Februar 1422 blev det ligefrem forbudt at vælge Raadsmedlemmer blandt dem⁴⁰). Saa var Købmændene sikre paa at være næsten ene om Hvervet. Det var dog Skik at tilkalde andre end Raadsmedlemmer, ikke blot til Møde om en eller anden Sag, men ogsaa til Medbesegling af Dokumenter og som Vidner paa Tinge. Undertiden var kun en eller to Mand ved slige Lejligheder i Virksomhed sammen med Raadet, men som Regel flere, paa Bytinget regelmæssigt otte Vidner samt enkelte Medbeseglere⁴¹). Blandt den Slags Borgere, især blandt Medbeseglerne, viser de samme sig Gang paa Gang, saa der har været en ret fast Stab at vælge iblandt, en Slags Borgerrepræsentation eller Spire til den Forsamling, der efter 1500 viste sig under Betegnelsen: De 24 Mænd⁴²), som skal omtales senere. Baade Købmænd og Haandværkere var blandt disse Eliteborgere, som man kunde kalde dem. De har ofte Tilnavne som Skrædder, Suder, Guldsmed, Murermester og lignende, der synes at vise, at de var Haandværkere⁴³). Selv om det langt

³⁵) l. c. og Rep. 1476 ²³/₅. ³⁶) Thiset l. c. E. XVIII, S. 12. Danmarks Adels Aarvog XXIX, S. 423. ³⁷) Nævnes Rep. 1496 ²⁴/₈, 1512 ¹/₆ eller ¹⁵/₉, og Hbz. I, S. 101, 1511 ¹⁷/₇, og i begge de nævnte Kilder flere Gange i det mellemliggende Tidsrum foruden i et Brev af 1498 ⁶/₈, trykt i »Fra Randers Amt«. 1908, S. 29. Hübertz har under 1507 ¹⁸/₁₁ en Borgmester Kie Pedersen, men i Originaldokumentet, A. a. 43 i Aarhus Byraadsarkiv, staar der tydeligt Eric P. Der er forøvrigt Grund til at gøre opmærksom paa, at der ikke sjældent er Smaafejl i Stavemaaden i Hübertz's Gengivelse af Dokumenterne. ³⁸) Thiset: D. a. S. G. III, S. 11. ³⁹) William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede. 1903, S. 182 f. Jydsk Samlinger 2. I, S. 146. ⁴⁰) A. G., V., 58, Art. 2. Forordningen gjaldt vel kun de sjællandske Købstæder, men ansaas senere for almindeligt gældende. Se f. Eks. N. K. XVIII, 70. ⁴¹) Rep. passim. Hbz. I, passim. Mackeprang, 117 f. I Bytingsvidner var Regelen, at Byfogeden m. fl. erklærede, at 8 Mænd vidnede, at andre Mænd vidnede om en Sag. De otte er Vindingsmændene, som Mackeprang omtaler S. 117, de andre Mænd var i visse Tilfælde Sandemænd, der skulde vidne i særlige Sager. Kong Hans bevilgede i 1496, Hbz. I, 83, at i Aarhus skulde der hvert Aar vælges fire ny Sandemænd til Afløsning af fire af de fungerende, da Hvervet var besværligt og krævede megen Tid. — Byting holdtes om Torsdagen. ⁴²) Direkte omtalt som de 24 Mænd er de i Aarhus første Gang 1550, Hbz. I, 248, men som Stokkenævner allerede 1507 ¹⁸/₁₁, Aa. B. A., A. a. 43, og flere Gange inden 1550. Hbz. under nævnte Dato og 1511 ¹⁷/₇, 1513 ²/₆ og 1514 ¹/₅. Jvfr. Mackeprang 180 f. ⁴³) Rep. passim Hbz., passim.

fra er sikkert, at en Mand var Suder, Skomager, fordi han kaldtes saaledes, er det dog sandsynligt, at mange af dem, der nævnes med Haandværks-tilnavne, ernærede sig af det tilsvarende Haandværk. I enkelte Tilfælde kan det bevises. Oluf Guldsmed var Guldsmed baade af Navn og af Gavn, oven i Købet Hofleverandør, arbejdende i Dronningens Tjeneste⁴⁴). Som Raadets Medhjælper har Haandværkerne ikke været helt uden bypolitisk Indflydelse, selv om de var udelukket fra Valgbarhed.

De valgbare Borgere, der opnaede at komme i Raadet, viser sig næsten alle blandt Raadets læge Hjælper nogle Gange, før de selv bliver Raadmænd. Eksempelvis gælder det Jens Madsen og Erik Pedersen, der endte som Borgmestre, og Ludvig Andersen⁴⁵), der ogsaa vil blive omtalt nærmere. Iøjnefaldende er Forholdet for Gunde Madsens Vedkommende. I Løbet af en Snes Aar⁴⁶) underskriver han Gang paa Gang Breve sammen med Borgmestre og Raadmænd, men med Betegnelsen Borger, indtil han selv viser sig som Raadmand i 1497⁴⁷). Som det senere skal ses, maa han have været Skriver, kaldes det ogsaa en enkelt Gang⁴⁸). Han maa vel selv have ønsket at bevare Skriverhvervet, eller han har været anset for særlig egnet til det, for normalt varede det ikke saa længe at naa op i Raadmændenes Kreds, naar man først var blandt dem, der jævnligen virkede sammen med Raadet i Byens Anliggender som Vidner eller Medunderskrivere⁴⁹). At man vilde mangle en Skriver, hvis Gunde Madsen blev Raadmand, var næppe Tilfældet. Ganske vist plejede en Raadmand ikke at varetage Skriverhvervet⁵⁰), men der var andre, der kunde overtage Bestillingen. I hvert Fald fungerede Peder Murermester som Skriver enkelte Gange i Gunde Madsens Tid⁵¹), antagelig som en Slags Vikar, thi de faa Dokumenter, han synes at have udfærdiget, er netop dem, Gunde Madsens Navn ikke findes i, selv om det ellers var at vente dér.

Den, der var blevet Raadmand, havde frem for andre en Chance for at blive Borgmester, thi denne toges saa godt som i hvert Tilfælde blandt Raadets Medlemmer. Eksempelvis nævnes Jens Madsen, der var Raadmand fra 1465 og i det mindste til 1471⁵²) og ifølge sit Segl var identisk med den lidt senere Borgmester Jens Madsen⁵³). Men kun faa opnaede Stillingen. Der var vel kun to Borgmestre og kun seks Raadmænd. Men Sædvanen var, i hvert Fald efter 1450, at en Borgmester blev ved at beklæde Embedet længe. Stillingen synes fra da af normalt at have været livsvarig, som Tilfældet var andetsteds i Landet⁵⁴). Den hidsatte Borgmesterliste vil vise det for Aarhus' Vedkommende. For den enkelte Borgmester anføres kun første og sidste kendte Borgmesteraar. Kilden angives i Parentes.

⁴⁴) Rep. 1493 ¹⁴/₇. ⁴⁵) Rep. (S. s.) pass. og Hbz. I, pass. i Forb. m. de nævnte Mænds Navne i Registerne til disse Værker. ⁴⁶) Rep. 1474—97 passim. Hbz. I, passim. ⁴⁷) Rep. 1497 ²³/₄. ⁴⁸) Hbz. I, 1479 ²²/₄. ⁴⁹) I Rep. vil det ved Registrets Hjælp vise sig let at finde omtalte Personers Navne og offentlige Hverv, naar Registeret kommer. ⁵⁰) Jvfr. i det følgende Afsnittet om Skrivelserne. Mackeprang 127, Note. ⁵¹) Rep. 1482 ³⁰/₁₀, 1485 ⁹/₈. ⁵²) Rep. 1465—71 passim. ⁵³) Segl paa Breve af 1469 ⁹/₂ og 1483 ²⁶/₉. Rigsarkivet (R. A.). ⁵⁴) Mackeprang, S. 50.

Jens Hvidsen, Borgmester	1440 (S. R. D. VI, 513)	—1459 ³ / ₇ (Rep.)
Christian Mandrup	— 1456 ²⁵ / ₅ (Rep.)	—1474 ¹⁷ / ₂ (Rep.)
Matthis Pedersen ⁵⁵⁾	— 1462 ¹⁵ / ₃ (Rep.)	—1470 ²¹ / ₃ (Rep.)
Claus Pedersen	— 1476 ²⁹ / ₇ (S. R. D. VI, 514 f.)	—1491 ¹⁷ / ₃ (Rep.)
Jens Madsen	— 1476 ²³ / ₅ (Rep.)	—1504 ¹⁰ / ₁₂ (Rep.)
Erik Pedersen	— 1496 ²⁴ / ₈ (Rep.)	—1512 ¹ / ₆ ell. ¹⁵ / ₆ (Rep.)

Sammenholdt med visse Omstændigheder viser den Liste, at det var netop omkring 1450, at Embederne blev livsvarige. Ingen andre end de seks nævnte Mænd kaldes Borgmestre i Perioden 1450—1500. De omtales alle som Raadmænd, før de fik Borgmesterstilling⁵⁶⁾, men med Undtagelse af Matthis Pedersen og Jens Hvidsen nævnes ingen af dem fra da af som andet end Borgmestre. Matthis Pedersen optræder som Raadmand flere Gange fra 1445 til 1462 og mange Gange fra 1476 til 1491⁵⁷⁾. Byraadvirksomhed har han altsaa deltaget i meget længe, og dermed stemmer det, at han i sin sidste Raadmandsperiode kaldes gammel⁵⁸⁾. Der er Sandsynlighed for, at han var Borgmester lige til 1476, da hans anden Raadmandsperiode først begynder dengang, forsaavidt det kan konstateres forøvrigt samme Dag som Jens Madsens Borgmesterskab⁵⁹⁾. Matthis Pedersens Tilfælde kan betragtes som en Undtagelse fra Regelen⁶⁰⁾. Ved Jens Hvidsens Forhold er der andet interessant. Ikke blot har han en Tid maattet vige Borgmestersædet til Fordel for en anden efter ældre Skik, som nedenfor skal ses, man han viser sig senere i Embedet paany og synes da at have fortsat til sin Død, og hans Tilfælde bidrager til at røbe os, hvornaar omtrent Borgmestrene tiltraadte i Aarhus. I 1445, den 18. Marts, kaldes han Borgmester⁶¹⁾, men et Par Maaneder senere er Peder Skytte og Peder Litle Borgmestre⁶²⁾, og da der kun skal være to, maa der være sket Borgmesterskifte i Mellemtiden og vel paa en Helgendag⁶³⁾, der sædvanlig har været Tiltrædelsesdag for Borgmestre. Bortset fra Matthis Pedersen, for hvis Vedkommende særlige Forhold kan have gjort sig gældende, synes da Borgmestre i Aarhus efter ca. 1450 at have beklædt Embederne til deres Død, svarende til Ordningen andetsteds⁶⁴⁾. Op-

⁵⁵⁾ Hübertz nævner, I, S. 24, en Borgmester Hans Pedersen 1465 ¹/₆. Det beror paa en Fejlæsning. Der staar Matis P. i Originalen. R. A. ⁵⁶⁾ Rep. passim for Aarene nærmest forud for deres Borgmestertid. ⁵⁷⁾ Rep. og Hbz. I, passim i de nævnte Perioder. At det er samme Mand og den samme som Borgmesteren af samme Navn, viser Seglene paa Originaldokumenterne. R. A. ⁵⁸⁾ Rep. 1476 ²³/₅. ⁵⁹⁾ Rep. l. c. ⁶⁰⁾ Det er nærliggende at regne med den Mulighed, at M. P.'s Tilbagetræden som Borgmester hænger sammen med, at han var Fader til Borgmester Jens Madsen eller til den samtidige Byfoged Jens Madsen. Matthis og Mads er samme Navn. Det kunde synes rimeligt, at ikke Far og Søn skulde have to af Byens tre vigtigste Embeder. Om der var Slægtsskab mellem de tre Personer er forøvrigt ikke givet, og det kan ikke konstateres. Hver af dem førte sit eget Segl, som Skik var ogsaa for Far og Søn. Jvfr. S. 34 i A. f. n. O. 1902. ⁶¹⁾ Rep. nævnte Dato. ⁶²⁾ 1445 ²⁷/₅. Hbz. I, S. 18. ⁶³⁾ Muligvis Filippi et Jacobi Dag, 1. Maj, der en Tid var normeret Begyndelsesdag for Byfogedregnskaber. Jvfr. Mackeprang, S. 150 med Note 3: »som til des« og l. c. 274, Helsingørs Byfogedregnskab. Jvfr. D. M. 4. IV, S. 369 og 72. I det 16. Aarhundrede var den Dag normalt Tiltrædelsesdag for Lensmænd. K. B., passim. ⁶⁴⁾ Jørgensen: Forelæsninger, S. 335. Mackeprang, S. 50.

lysningerne om Jens Hvidsen tyder paa, at Embedet ikke ansaas for livsvarigt i hans første Tid, men nok i hans sidste, da han beklædte det i det mindste i 5 Aar i Træk⁶⁵) og derefter ikke mere nævnes. Det var tidligere en Forudsætning, at Borgmestre og Raadmænd kun fungerede en kortere Tid. Oprindeligt har det været en meget kort Tid, et Aar eller to⁶⁶). Listen over de Borgmestre, der kendes i Aarhus i Perioden 1395—1450, viser, at Borgmestrene dengang jævnlig skiftede, selv om Genvalg har været tilladt⁶⁷).

Johannes Smed kendes som Borgmester kun 1395 ¹²/₃, Rep., Peder Vinmand, der nævnes ved samme Lejlighed, omtales én Gang til i samme Stilling, nemlig 1404, S. R. D. VI, S. 486. Jens Brun er Borgmester 1404, l. c., muligvis, men dog næppe, 1415?, Hbz. I, S. 5 = A. a. 3. 1414?, Aa. B. A., jvfr. Hoffmeyer: Blade af Aarhus Bys Historie II, S. 19, men blot Bymand 1416, S. R. D. VI, S. 503. Thyri Esbernsen og Litle Erik opføres som Borgmestre 1416, l. c., og er det sikkert begge vistnok i 1412, da Erik nævnes først og Thyri sidst, A. a. 1, med senere tilføjet Datum paa Omslaget: ¹³/₁₂ 1412?, Aa. B. A. Jvfr. Hbz. I, S. 1, udateret, og Hübertz: Et Blik paa Staden Aarhus, S. 40 ff. Er Aarsangivelsen 1412 rigtig, har da i det mindste Litle Erik antagelig været gaaet af en Tid, eftersom Thyri Esbernsen er rykket frem paa Førstepladsen. Litle Erik nævnes som Borger 1407 og 1425, S. R. D. VI, S. 503. I 1428 omtales han to Gange som Raadmand, l. c., S. 506. Eskil Mogensen og Bertel Gørwal er Borgmestre 1418 ¹⁵/₁₂, Rep., Jens Pedersen har Stillingen 1423 ¹⁷/₇, Rep., og er muligvis identisk med den Jens Pedersen, der nævnes som Borger 1407, 1415 og 1440, S. R. D. VI, S. 503, S. 475 og Rep. 1440 ²¹/₁. Magnus Nielsen er Borgmester 1438, S. R. D. VI, S. 508. Jens Hvidsen, omtalt ovenfor, var Raadmand 1438, l. c., og Borgmester første Gang 1440 sammen med Peder Skytte, S. R. D. VI, S. 513. Den sidste er Raadmand 1404 ⁶/₂, Rep., Borger 1407, S. R. D. VI, S. 503, Borgmester 1421?, Hbz. I, S. 9 f., Borger 1425, S. R. D. VI, S. 503, Raadmand 1428, l. c. 504, Borger 1434, l. c. 477, Borger 1439, Ældste danske Arkivregistraturer III, S. 298, og Borgmester som nævnt 1440 og 1445. Hans Medborgmester Peder Litle i 1445 er vel den Borger af samme Navn, der nævnes 1418 ¹⁵/₁₂, Rep. Niels Samsing, som Hoffmeyer opfører som Borgmester i 1445, Hoffmeyer: Blade o. s. v. II, S. 23, nævnes i Kildepublikationerne som Byfoged, men *ikke* som Borgmester.

Listen behøver ingen nærmere Kommentar. Det er tydeligt, at Borgmesterstillingen ikke var livsvarig før c. 1450, og at heller ikke Raadmandsstillingen var det. Særlig klart fremgaar det af Oplysningerne om Peder Skytte. Ved at sammenligne de to Borgmesterlister synes det, at Ændringen i Borgmesterskabets Varighed er kommet ret brat henimod 1450, og maaske er der en bestemt Grund dertil. Maaske skal den søges i Christoffer af Bayerns saakaldte Stadsret for Aarhus⁶⁸) i Forbindelse med samme Konges almin-

⁶⁵) Rep. passim 1455—59. ⁶⁶) Villads Christensen: Nykøbing paa Mors. 1902, S. 46. Jvfr. Jørgensen l. c., N. K. XVIII, S. 69 og Rosenvinge: Love V, S. 492, jvfr. 237, Ribe Stadsret § 29. Jvfr. J. Olrik: Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebispesrid. 1906, S. 337. ⁶⁷) Jvfr. Villads Chr. l. c. efter Dueh. Dipl. ⁶⁸) Hbz. 1441 ²/₇. Originalen opbevares i Aarhus Museum. En Vidisse i Byraadsarkivet, A. a. 8.

delige Stadsret af 1443⁶⁹) og den Praksis, der kan have udviklet sig i Forbindelse med dens Bestemmelser, efter hvilke Byøvrighedens Myndighed var meget stor.

Som det sidst i Middelalderen syntes næsten en Betingelse for Valgbarhed til Raadet at være blandt de udvalgte Borgere, synes ogsaa nogen Velstand at have været paakrævet⁷⁰). At Haandværkere udelukkedes fra Valgbarhed er dog ikke Bevis paa, at de gennemgaaende var mindre velstaaende end Købmænd, skønt de sikkert var det. Grunden kan have været den, at de som Raadmænd skulde kontrollere Lavene og Torvehandel med blandt andet Haandværksprodukter og Raastoffer til dem⁷¹). Fra første Færd har kun bofaste næringsdrivende kunnet vælges. Tyende og Svende, Gæster som Handelsmænd med periodisk Ophold i Byen, overvintrende Liggere, især Hanseater, Adelsmænd og gestlige, der ikke selv var næringsdrivende i Byen, var udelukkede fra Valg⁷²). Heller ikke havde de Valgret. De bofaste næringsdrivende havde det formodentlig alle fra første Færd⁷³), men efterhaanden blev det færre af dem. Raadet fik tilsidst selv Afgørelsen i Hænde og naaede til at blive selvsupplerende⁷⁴), saa hverken Kongen eller Borgerskabet havde synderlig Indflydelse paa dets Sammensætning, omend dog formelt en Smule. Kongen forbeholdt sig fra 1443 Ret til at indsætte og afsætte Borgmestre, naar han fandt det nødvendigt⁷⁵). Borgerne kunde efter 1422 ikke faa en Borgmester fjernet, med mindre de kunde bevise, han var skadelig for Byen og Riget⁷⁶). Derved indrømmedes vel indirekte, at Borgmestervalg var noget, der vedkom dem, men udtryktes ogsaa, at de eventuelt maatte finde sig i et Resultat, der var mod deres Ønsker. I Aarhus blev de ved tilsyneladende at have nogen Ret til at blive hørt, naar Borgmestre skulde vælges. Endnu i 1540 ansøger Borgmestre, Raad og Borgerskab Kongen om at faa den Borgmester, de har valgt⁷⁷). Men Ordene Borgmestre, Raad og menige Almue, som det gerne hed, var en staaende Vending, der ikke bør opfattes for bogstaveligt, og navnlig ikke, naar det, som foran set, var saaledes, at det var Borgmestre og Raad, det kom an paa⁷⁸). Hvordan de forskellige Valg foregik, vides der ikke Besked med. Antagelig har de foregaaet paa Raadhuset og været almindelige Flertalsvalg.

Af Borgerskabet havde der da Middelalderen igennem først udviklet sig et Raad og af dette dernæst Borgmestre. Tilsidst var Borgmestre og Raad en selvsupplerende, eksklusiv og meget myndig Institution, der havde bredt sig paa Borgerskabets og Kongens Bekostning. Mens Fogden i tidlig Middelalder havde været den indflydelsesrigeste Part, var Borgmestre og Raad det ved Udgangen af Tidsrummet. Det vil ses ogsaa af Fogdens Historie. Ham tog de efterhaanden Magten fra, endog ved Kongens Hjælp.

⁶⁹) Rosenvinge: Love V, S. 512 ff., jvfr. S. 145 ff. ⁷⁰) Mackeprang, S. 53. ⁷¹) Hbz. I. c. Rosenvinge, I. c. ⁷²) Jørgensen: Forelæsninger, S. 329 ff. ⁷³) I. c., S. 326 f. ⁷⁴) Rosenvinge V, S. 156. Mackeprang, S. 53. ⁷⁵) Mackeprang, S. 51. ⁷⁶) A. G., V, S. 58. ⁷⁷) 1540 ²⁰/₅ Hbz. I, S. 131. ⁷⁸) Rosenvinge: Love V, S. 156.

I de ældste Stadsretter⁷⁹⁾, altsaa endnu efter 1200⁸⁰⁾, kendes kun de to Købstadmyndigheder Fogden og Borgerskabet. Indtil da har Fogdens Myndighed været størst og det maaske lige fra første Færd. Fogden repræsenterede Kongemagten paa Stedet. En Opfattelse gaar ud paa, at hans store Myndighed skyldtes det, at Kongen oprindeligt har ejet Jorden, som Købstæderne voksede op paa. Der henvises i den Forbindelse især til den Byafgift, der kaldes Arnegæld, og til den faktiske Omstændighed, at Kongen ejede store Grunde i de fleste Byer i den Tid, Kilderne direkte fortæller noget om. At Arnegælden eller Midsommergælden, som den ogsaa kaldes, omtales i vort ældste, kendte Brev, Knud den Helliges Gavebrev af 1085⁸¹⁾, fremføres som Tegn paa, at Bygrundene allerede da betragtedes som oprindeligt Kongens Eje. Poul J. Jørgensen opfatter Fogedembedets Oprindelse saaledes baade i sine Forelæsninger over den danske Retshistorie⁸²⁾ og i en Afhandling om de danske Købstæders Forfatning⁸³⁾. Han tager dog stadigt Forbehold⁸⁴⁾ og indrømmer, at Sagen ikke er bevislig rigtig. Der er vel ogsaa den Mulighed, at Kongen har fattet Interesse for Handelspladser, fordi de kunde give Indtægter, og fordi Borgerne har ønsket hans Støtte, i Lighed med hvad der synes at have været Tilfældet i Slesvig paa Knud Lavards Tid⁸⁵⁾, saa Forholdet mellem Konge og Handelsplads har udviklet sig paa lignende Maade som senere Forholdet mellem Herremand og Fæstebonde, hvor den sidste paatog sig Forpligtelse til Ydelser af forskellig Art mod at opnaa Støtte for Retten og i Ufredstid. Fra Aarhus blev Handelsplads, og til Kilderne begynder at tale om Fogdens Stilling, er der Tid nok til, at Udviklingen kan være naaet til det Punkt, at Fogden var den bestemmende Part, som han sikkert var allerede 1085. Da havde Aarhus som tidligere antydet været Handelsplads i c. 400 Aar. Oprindeligt har vel Byens Befolkning kunnet henvende sig til en Øvrighedsperson i Egnen, en Jarl eller comes, som ham Slesvig synes at have haft over sig⁸⁶⁾. I anden Omgang kan det have ført med sig, at en særlig Foged fik Købstadssager under sig og tog Bolig paa Byens Grund.

Som der tidlig i hvert Herred var en Kongens Mand til at styre hans Gods, en Bryde, villicus, kom der en saadan i hver Købing. Hans Hverv blev især to: at kræve Skat og pleje Ret. Som Leder af Retsplejen har han ikke blot skullet dirigere ved visse Forhandlinger og fælde Dom, men har ogsaa haft den Opgave at udøve Politimyndighed⁸⁷⁾. Paa Kongens Vegne skulde han foruden at varetage Styrelsen af Krongodset oppebære Afgifter. I Tidens Løb mistede han Betegnelsen villicus. Omkring 1200 kaldes han ofte exactor⁸⁸⁾ og inden 1300 advocatus⁸⁹⁾. Ordene villicus, exactor og advocatus

⁷⁹⁾ P. G. Thorsen: De med jyske Lov beslægtede Stadsretter. 1855. Rosenvinge: Love V, Mackeprang, S. 259. ⁸⁰⁾ Hertzberg: De nordiske Retskilder, S. 51. ⁸¹⁾ Rep. 1085 ²¹/₅. Arthur Køcker: Kongebrevet fra 1085. H. T. 9. II, S. 233 ff., jvfr. III, S. 137. ⁸²⁾ Forelæsningerne S. 319 ff. Trykt 1904 og de følgende Aar. ⁸³⁾ N. K. XVIII, S. 63 ff. Trykt 1933. ⁸⁴⁾ Se f. Eks. Forelæsninger S. 320, 331 og N. K. I. c. ⁸⁵⁾ Erik Arup: Danmarks Historie I, S. 202. Jvfr. Knytlingasaga, udg. af Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur. 1919, S. 200, og Steenstrup: Studier, S. 263. I Frederikshavn begyndte Kongens Indflydelse, da Stedet kunde give Toldindtægter. Kancelliets Brevbøger (K. B.) 1572 ¹³/₅. Jvfr. Danske Byer og Sogne, Hjørning Amt, S. 80 f. ⁸⁶⁾ Vita Ansgarii de Rimberto. N. K. XVIII, S. 66. ⁸⁷⁾ Jørgensen: Forelæsninger, S. 332. ⁸⁸⁾ Slesvigs Stadsret. Rosenvinge: Love V, S. 311 ff. ⁸⁹⁾ Jørgensen: Forelæsninger, S. 332 f. Jvfr. S. R. D. VI, S. 416. Danmarks Riges Breve 1263 ¹⁴/₆.

antyder ved deres Rækkefølge en Stigning i Fogdens Myndighed. Omkring 1200 havde Bispen i Aarhus en villicus paa sit Gods paa Nexelø⁹⁰), men for Byens Vedkommende er ingen villicus nævnt. Dog maa en saadan have været her. Aarhus nævnes blandt Konunglev i Kong Valdemars Jordebog 1231⁹¹) og har da utvivlsomt haft en exactor, eftersom der tales om exactio, Fogediindtægt⁹²). Første Gang en advocatus i Aarhus nævnes er 1299⁹³). Den første, hvis Navn kendes, er Svend Fynbo omkring 1311⁹⁴). Laugho sacerdos kaldes Foged i Aarhus 1344⁹⁵). Fogedens latinske Betegnelse advocatus regis blev paa Dansk Kongens Foged fra c. 1400, da Diplomsproget bliver overvejende Dansk. I Aarhus kaldes Osterd Tygesen Kongsfoged 1416, 1418 og 1426⁹⁶), og Niels Samsing har Stillingen 1445⁹⁷). Men da var den Skik at kalde Fogeder i Købstæderne for Byfogeder ved at være almindelig for at skelne dem fra andre Fogeder⁹⁸). Det var samtidig med, at Raadet bredte sig stærkt paa Fogedens Bekostning. Niels Samsing var den sidste, der kaldtes Kongsfoged i Aarhus. Fra da af bruges kun Betegnelsen Byfoged. Maaske er det ikke uden Sammenhæng med, at Byen paa den Tid blev pantsat til Bispen.

Fogedens Kompetence kan angives ved en Kurve, der er stigende til omved 1300 og derefter dalende til c. 1536. Fra at være Godsbestyrer, villicus, blev han som exactor en Slags lokal Drost, Ombudsmand, og tilsidst som advocatus, Foged, bestemmende Faktor i de fleste offentlige Sager. Fremgangen i hans Stilling indtil c. 1300 svarer naturligt til Kongemagtens Opsving, især iøjnefaldende i Valdemarernes Tid, da Kongens Embedsmænd skulde have stor Magt, for at de kunde skaffe hver Mand Ret, eftersom Kongen ifølge et Princip udtrykt i Jydske Lov var alle Mand Fred skyldig⁹⁹), pligtig at skaffe dem Sikkerhed juridisk. Enten den meget fornemme Svend Bonde har været Foged i Aarhus eller ikke omkring 1300¹⁰⁰), har Embedet dengang været meget anset. Den Nytte, Fogeden fra første Færd gjorde ved at sørge for Orden og Sikkerhed til Gavn for Næringslivet, blev betalt af saavel de bosiddende Borgere som de tilrejsende handlende. Midsommer-

⁹⁰) S. R. D. VI, S. 423. ⁹¹) Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, S. 26. (Udk. fra 1926). ⁹²) I. c., S. 5. ⁹³) S. R. D. VI, S. 416. ⁹⁴) S. R. D. VI, S. 417. Ikke 1306 som Hoffmeyer II, S. 4. Hoffmeyer formoder, at Svend Fynbo var identisk med Svend Bonde, der havde med Aarhusforhold at gøre 1305, S. R. D. VI, S. 400, 418. Men Svend Bonde var en højst-staaende Ridder, der nævnes mange Gange paa Erik Menveds Tid, Suhm: Historie af Danmark, se Registeret. Svend var et saa almindeligt Navn, at der ingen Grund er til at gøre de to Mænd identiske alene paa Grundlag af det. Dertil kommer, at Svend Fynbo ikke var Ridder. S. R. D. VI, S. 485. I den store Skatte- og Forsvarskommission af 1304 var Svend Bonde et af Medlemmerne for Aarhus Stift. A. G., V, S. 41. Jvfr. Arup II, S. 45 f. ⁹⁵) Rep. 1344 ²/₁₂. Skønt sacerdos er en gejstlig Betegnelse, er det vel rimeligst her at betragte Ordet som et Tilnavn og altsaa kalde Manden Lauge Præst. Jvfr. Kinch: Ribe Bys Historie I, S. 623. ⁹⁶) S. R. D. VI, S. 503, Rep. 1418 ¹⁵/₂, Dueh. Dipl., S. 77. Om Navnet Osterd se under Astrad i Blandinger o. s. v. I, S. 130. ⁹⁷) Rep. 1445 ¹³/₃, Hbz. I, S. 18, 1445 ²⁷/₅. ⁹⁸) N. K. XVIII, S. 66. Mackeprang, S. 208 ff. ⁹⁹) Peter Skautrup: Jydske Lov, S. 4. ¹⁰⁰) Ifølge S. R. D. VI, S. 418, indberetter han i 1305 til Kongen om Aarhusforhold sammen med en anden Ridder, der altsaa med lige saa god — eller ringe — Grund kunde betragtes som Foged i Byen.

gæld, Arvekøb, Forban, Saltegæld, Stavngæld, Sise og Told af forskellig Slags, Tyvestud, Sagefald m. m. tilkom det ham at indkassere tillige med Plovpenge, Stud og Inne og Kvær sædeafgift og flere Ydelser¹⁰¹). Midsommergæld maatte Grundejere af med, Arvekøb hvilede paa dem, der ernærede sig i Byen, Sagefald, Indtægt af Domsbøder, kunde udredes af hjemmehørende saavel som fremmede. Det var store Summer, Fogeden fik ind, da hans Embede var betydningsfuldest. I Enkeltheder ses ikke meget om det for Aarhus' Vedkommende saa lidt som for nogen anden enkelt By. Alene Kong Valdemars Jordebog viser dog, at Ledingsafgiften var stor, 12 Mark Sølv eller vel 24 Mark Penge¹⁰²). Til en vis Grad var det en Foringelse af Fogedembedets Betydning, at enkelte Personer fritoges for Afgifter, der ellers gennem ham gik til Kongen. Endnu medens Kurven gik opad for Fogden, fritog Valdemar Sejr 1204 Biskop Peder Vagnsen for Stud og Kvær sæde af Bispesædets Ejendomme¹⁰³). Men det blev Konkurrencen fra Raadet, der trak Fogden ned. Det viste sig baade paa det økonomiske og det juridiske Omraade. Fra c. 1400 blev ældre Afgifter fra Byen til Kongen erstattet af en Byskat, som Raadet skulde tilvejebringe¹⁰⁴). Den paalignedes Indbyggerne og Kvitteringer for den stiles derefter ikke til Fogden, men f. Eks. til »dem i Aars«¹⁰⁵), efterhaanden dog mere og mere korrekt til Borgmestre, Raad og Menigheden eller sidst i Perioden undertiden kun til Borgmestre og Raad¹⁰⁶). Som med Byskatten gik det med andre Afgifter. I Kong Hans' Tid fik flere skiftende Raadmænd Kvittering for Told og Sise af Byen¹⁰⁷). Fogedens sidste vigtige Oppebørsel var Sagefaldet, og af det skulde en Del tilfalde Byen¹⁰⁸). I nogle Købstæder gik det saaledes, at Fogeden sank ned til at være en Slags Tjener for Raadet, der fik Lov til at besætte hans Embede¹⁰⁹). Saaledes synes det dog ikke at være gaaet i Aarhus¹¹⁰). Fogeden havde vel her som andetsteds i Riget ledet Menighedens Tingmøder som dets Formand. Ved Raadets Fremkomst kom han til at dele Domsmagten med det. Mens Bytinget i ældre Middelalder var eneste Domstol i Byen, kom der i senere Middelalder en helt ny, nemlig den senere saakaldte Raadstueret. I de fleste Byer beklædtes den af Borgmestre og Raad uden Byfogedens Nærværelse¹¹¹), men i Aarhus var han altid med¹¹²), ligesom Tilfældet var i København¹¹³). Og Borgmestre og Raadmænd og enkelte andre Borgere var med paa Bytinget¹¹⁴). Der er dog ikke Tale om nogen egentlig Sammenblanding af Retterne. Baade formelt og sagligt holdes de ude fra hinanden. Paa et Bytingsvidne nævnes konse-

¹⁰¹) Jvfr. Steenstrup: Studier, passim. W. Christensen: Dansk Statsforvaltning, S. 570—605. ¹⁰²) Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, Hefte IV, S. 55. ¹⁰³) Rep. 1204 ¹⁶/₃. S. R. D. VI, S. 395 f. ¹⁰⁴) N. K. XVIII, 70 f. Jvfr. W. Chr.: Statsforv., S. 584. ¹⁰⁵) Hbz. 1404 ²⁶/₆. ¹⁰⁶) Rep. passim. Hbz. I, passim. ¹⁰⁷) Hbz. I, passim. ¹⁰⁸) N. K. XVIII, S. 71. ¹⁰⁹) Mackeprang, S. 211. N. K. I. c., S. 70. ¹¹⁰) Jvfr. Mackeprang, S. 212. ¹¹¹) N. K. I. c., S. 71. ¹¹²) Rep. og Hbz. passim. ¹¹³) N. K., I. c., S. 71. ¹¹⁴) Ribe Stadsret § 45 (Rosenvinge V, S. 242. Jvfr. J. Olrik: Vald. Sejrs Sønner, S. 337) har vel været indeholdt i Aarhus Stadsret; efter den kunde ingen fragaa det, han havde tilstaaet paa Tinget, naar Fogeden og Raadmændene og 2 bostidende Borgere edelig bevidnede det.

kvent Byfogeden først og dernæst Borgmestre og Raadmænd og Borgere. Paa et Raadstuebrev nævnes lige saa konsekvent først Borgmestre, saa Byfogden og Raadmænd og sidst Borgere. Fra 1450 er Dokumenterne tilstrækkelig talrige til, at den Regel kan udledes af dem¹¹⁵). Sagligt viser det sig i samme Periode, at Straffesager som Tyveri og deslige behandlede paa Bytinget, men andre Sager som Brud paa kommunale Vedtægter, saakaldte borgerlige Sager, Ejendomsoverdragelse af enhver Art, Skøder og Skifter og Pantgivning saavel som Forlig og lignende Ting ordnedes i Raadstuen for »Raad og Rette«, og Afgørelsen atterestredes der af Raadstueretten med en eller begge Borgmestre i Spidsen¹¹⁶). I visse Henseender fik Raadet altsaa mere Indflydelse end Fogeden, ja maaske i dem alle. Hvis Byfogeden selv rejste Sag eller optraadte som Vidne paa Bytinget, varetog en anden hans Hverv som Tinghører¹¹⁷). En saadan Stedfortræder valgtes vist af Byfogeden selv¹¹⁸). Det kunde hænde, at det var en af Borgmestrene, at altsaa Bytinget havde samme Formand som Raadstueretten. Borgmester Claus Pedersen var saaledes Tinghører paa Bytinget en Dag i 1479, da Byfogeden fik et Vidne i en Sag¹¹⁹). Mens Bytinget tidligere stod under Landstinget, hvortil Sager kunde appelleres fra det, saa blev det sidst i Middelalderen saaledes, at Raadstueretten blev Appellinstans for Bytinget¹²⁰) og altsaa stod over dette. Fra Raadstueretten kunde Sager indankes for Kongens Retterting¹²¹). Det kaldtes, at Byen fik Landstingret. For saa vidt stod da Byfogden under Raadet, og selv om det muligvis modvirkedes noget ved, at han selv havde Sæde i Raadstueretten, betød det dog en Indskrænkning i hans Myndighed. Vel allerede fra Begyndelsen af det 15. Aarhundrede har Stillingen været omtrent saaledes. Det vil da sige, at i Løbet af ca. 100 Aar har Raadet trængt Fogeden i Baggrunden. Byfogederne var af samme Stand og Rang som Borgmestre og Raadmand. De fleste fører Bomærker i Seglet. Niels Andersen, der optræder som Byfoged omkring 1500¹²²), havde et Skjold i sit Segl ligesom Raadmand Jep Kat noget tidligere. Det kunde tyde paa, at han var af adelig Familie. Men det er ikke Bevis¹²³). Derimod var Byfoged Peter Krabbe adelig¹²⁴), og han var Foged allersidst i Perioden¹²⁵). Som set synes Byfogeden i Aarhus at have bevaret mere Myndighed end flere andre Byers, og hans Embede var stadig af ikke ringe Betydning trods al Tilbagegang.

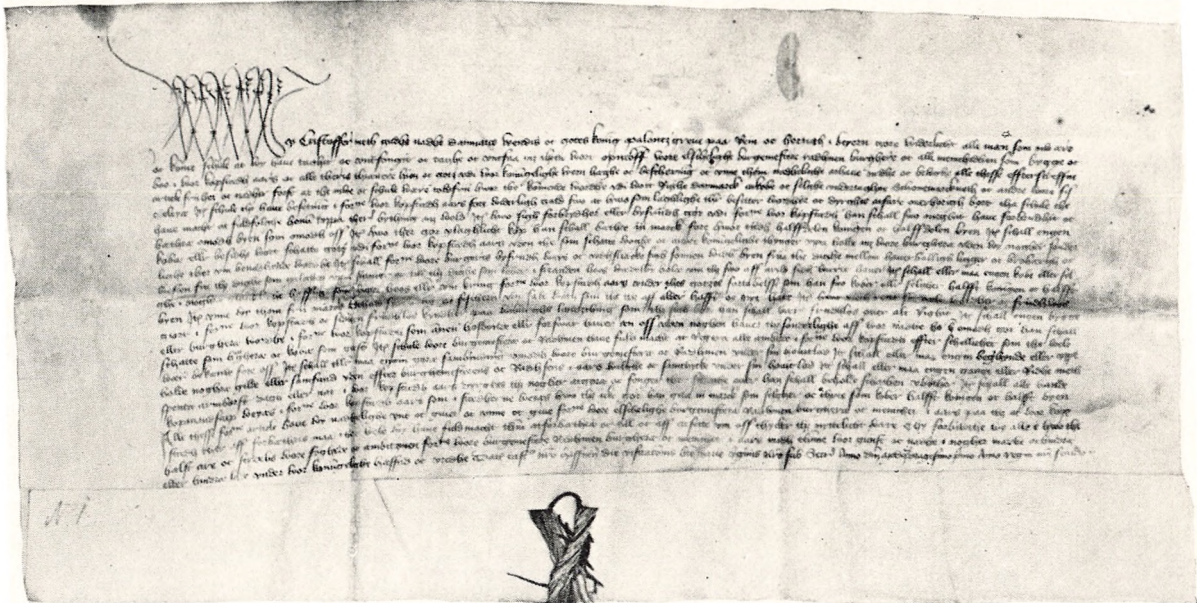
At det netop var Kongens Embedsmand paa Stedet, Raadet havde trængt tilbage, betød ikke, at Kongen og Byen kom paa Kant med hinanden. Dels

¹¹⁵) Rep. 1450—1510 passim. Hbz. I, passim. Forskellige Tingsvidner i Aarhus Byraadsarkiv. I Raadstuevidne af 1521 $\frac{1}{8}$. Hbz. I, 120 nævnes undtagelsesvis Raadmændene før Byfogeden. ¹¹⁶) Rep. l. c. — Hbz. I passim. ¹¹⁷) Jvfr. Rep. $\frac{9}{2}$ 1469 og $\frac{17}{2}$ 1474, $\frac{18}{11}$ 1479. ¹¹⁸) Hbz. III, S. 71. ¹¹⁹) Rep. 1479 $\frac{18}{11}$. ¹²⁰) Mackeprang 113 f. Det gælder antagel. i Aarhus som sikkert i de fleste Byer. N. K. XVIII, S. 71. ¹²¹) Hbz. 1466 $\frac{25}{4}$. A. a. 12. Aa. B. A. ¹²²) Rep. 1500 $\frac{28}{5}$, 1501 $\frac{19}{8}$. ¹²³) Jvfr. W. Chr.: Statsforvaltning, S. 183. A. f. n. O. 1902, S. 33. Thiset omtaler ikke Niels Andersen og Jep Kat. ¹²⁴) Thiset: D. a. S., L. LXIII, S. 3. I hans Segl er et af Ruder dannet Kors l. c. ¹²⁵) Hbz. I 120 f., 1521 $\frac{1}{8}$, 125 f., 1433 $\frac{3}{3}$ og 1537 (hos Thiset).

Kongernes Personlighed og dels Tidens Forhold fik Kongen og Købstæderne til at alliere sig. Eftersom Raadet havde vist sig i Stand til at lede nogle Sager, fik det Ledelsen af flere. Baade Stadsrettens Bestemmelser og de til enhver Tid gældende Privilegier blev det efterhaanden Raadets Sag at skaffe overholdt. Hvornaar Aarhus fik en Stadsret, er ukendt. Dog vides det, at det var før 1317, for da Ebeltoft i det Aar fik en saadan, siges det, at Byen fik Lov at have samme stadfæstede Lov og Vedtægt som Viborg og Aarhus¹²⁶), og dens Borgere laante da Horsens Stadsret til Afskrivning. Denne kaldtes ved den Lejlighed »vor Lov, som er stadfæstet af de danskes berømte Konger«, og den anses for en Afskrift af Slesvigs Stadsret¹²⁷). Om denne Ret, der vel er fra Tiden lige efter 1200¹²⁸), er overført til Aarhus, er dog ikke sikkert¹²⁹). Snarere har Byen vel faaet Privilegier i Lighed med Viborgs¹³⁰). Men antagelig har Aarhus haft stadsretslige Bestemmelser at rette sig efter en god Tid før 1317. Det ser ud til, at flere Byer fik Stadsret nedskrevet omtrent samtidig med, at deres Raadmænd første Gang nævnes, for de større Byes Vedkommende i det 13. Aarhundrede. Efter det skulde Aarhus have haft en »stadfæstet Lov og Vedtægt« fra før 1284 og har sikkert ogsaa haft det. Sine første, kendte Privilegier fik Byen 1441 ved Christoffer af Bayerns saakaldte Stadsret¹³¹). Den er kortfattet og er næppe mere end en løselig Bekræftelse af ældre Privilegier, paa lignende Maade som Viborgs af 1440¹³²). I Tidens Løb suppleres Bestemmelserne, velsagtens efter Borgernes Ønske derom. De sidste middelalderlige Konger foretrak tit Borgere for Adelsmænd og søgte at fremme Byernes Interesser. Ikke mindst synes Kong Hans at have været Aarhus en god Mand¹³³). Det er maaske ikke tilfældigt, at det kan konstateres, at han og hans Mænd har drukket en Del Øl i Badstuen i Aarhus¹³⁴), og at han har udstedt Kvitteringer for Told og deslige, netop naar han har opholdt sig i Byen¹³⁵). Kongerne handlede i god Forstaaelse med Borgerne samtidig med, at Raadet trængte hans Repræsentant, Byfogeden, tilbage. Til Gengæld kunde Kongen regne mere med Borgernes Støtte overfor Adel og Gejstlighed. Især den sidste spillede en stor Rolle i Aarhus.

Siden Biskop Peder Vagnsøns Tid havde Gejstligheden i Aarhus faaet flere Privilegier og var blevet stadig rigere og mægtigere. Tilsidst slugte Bispestolen hele Byen, for saa vidt som Bispen fik Aarhus i Pant omkring 1450 og med en kort Afbrydelse beholdt den maaske til 1536¹³⁶). Det betød,

¹²⁶) Rep. 1317 ²⁵/₆. L. J. Bøttiger: *Æbeltoft og Omegn* 21 ff. Jvfr. M. H. Rosenørn: *Grev Gert og Niels Ebbesen I*, S. 396 og P. G. Thorsen: *De med jydsk Lov beslægtede Stadsretter*, *Forerindring*, S. 31—33. ¹²⁷) Thorsen: l. c. Bøttiger: l. c. O. Fabricius: *Horsens Købstads Beskrivelse og Historie*, S. 390 f. ¹²⁸) Hertzberg: *Retskilder*, S. 51. ¹²⁹) Jvfr. P. J. Jørgensen: *Udsigt over den danske Retshistorie I*, S. 124. ¹³⁰) l. c., S. 126. ¹³¹) 1441 ²/₇, Hbz. I, 14. Originalen i Aarhus Museum. Vidisse A. a. 8. i Aa. B. A. ¹³²) Jørgensen: *Udsigt I*, 125. Jvfr. *Dipl. Viborgense*, S. 27—30. H. T. 7. II, S. 508. ¹³³) Se i det følgende om økonomisk Udvikling. ¹³⁴) D. M. 4. I, S. 89 og 173. William Christensen: *Dronning Christens Hofholdningsregnskaber* 1904. ¹³⁵) F. Eks. 1490 ²⁹/₄, 1492 ²²/₁, 1494 ¹⁹/₂. Hbz. I. ¹³⁶) *Diplomatarium Christierni Primi*, S. 110, 1459 ²³/₆. William Christensen: *Dansk Statsforvaltning* 202—03. Hbz. I, S. 234 ff. + Note, 1486 ¹⁶/₆.

Christoffer af Bayerns Bekræftelse
af Byens Privilegier.
A. a. 7. 1441 2/7.
Deponeret i Den gamle By.

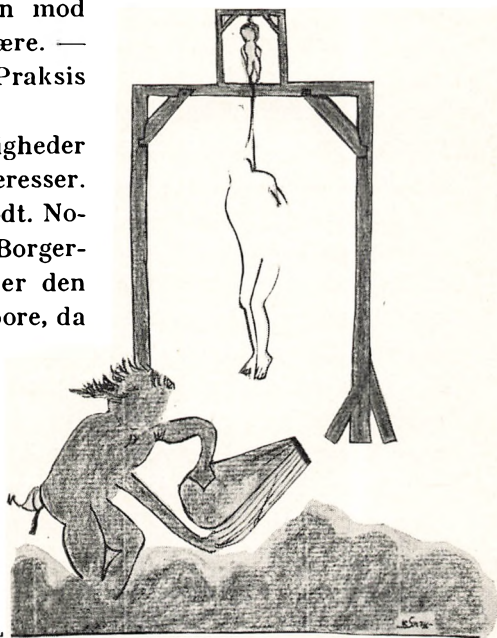
at Kongens væsentligste normale Indtægter af Byen skulde gaa i Bispens Lomme, saa Raadet kom til at afregne med Bispen¹³⁷). Der kom Vanskeligheder, ja, ligefrem Kamp mellem Byen og Bispen, som omtalt andetsteds i nærværende Værk. Stridighederne rummer Udtryk for, at hverken Raadet eller Borgerne vilde lade sig alt for meget byde, men hævde deres Ret med Kraft.

Det samme tyder deres Forhold til Naboerne paa. At Dronning Margrete sikrede dem Riis Skov og fastlagde Bygrænsen mod Vejlbj¹³⁸), maa naturligt ses paa Baggrund af et Ønske fra Borgernes Side paa et Tidspunkt, da der var Uenighed om Grænsen. Stridigheder om Vorregaards Mark¹³⁹) viser den samme Agtpaagivenhed fra Borgernes Side. Rettigheder udenbys søgte de ogsaa at hævde, saaledes deres Ret til fri Stadeplads i Ry¹⁴⁰). Paa Skaane Marked og nogle Fiskelejer havde de ikke Ret til at handle toldfrit, som ellers ifølge deres Privilegier overalt i Danmark¹⁴¹). Ved Kong Hans' Hjælp fik de fastslaaet, sikkert paa given Foranledning, at Toldfriheden gjaldt absolut i Jylland¹⁴²), og selv i Skaane fik de sig kilet ind, da Kongen overlod dem et Areal ved Jungshoved Leje ved Falsterbo¹⁴³). Riberne havde Ret til frit at handle rundt i Jylland, for Koldingenserne og Vardeboerne gjaldt noget lignende¹⁴⁴), og flere tiltog sig Retten. Slig Konkurrence generede og syntes uønskelig, og Kong Hans tog Hensyn til Borgernes Synspunkt og bestemte, at Byen skulde have et Læbælte og dermed større Sikkerhed for Handel indtil en Afstand af 4 Mil fra Aarhus, idet alle andre end Folk fra Horsens, Randers og Grenaa ramtes af fuldstændigt Forbud mod Handel i dette Bælte¹⁴⁵). Den Landstingsret, som Christian I havde sikret Byen¹⁴⁶), skaffede Borgmestre og Raad respekteret, naar nogen syntes at glemme, at Aarhus havde den. Abbeden i Øm blev belært derom, da han havde stævnet Aarhusborgere til Ry Birketing¹⁴⁷). Med Handelen i Byen førte Byraadet Tilsyn. Regler om det skulde overholdes, eller de, der forsaa sig, blev idømt Bøde. Hverken Forprang eller Snyderi skulde taales¹⁴⁸). Havnepenge skulde Raadet opkræve¹⁴⁹) og det vaagede over, at Ejendomme ikke blev skattefrie efter Salg¹⁵⁰). Raadet førte Tilsyn med Lavene¹⁵¹) og sørgede for Sikkerhed i Byen.

¹³⁷) Hbz., passim. ¹³⁸) Hbz. I, S. 232, 1465 ¹/₈. A. a. 33. 1490 ⁸/₁₀, Aa. B. A. ¹³⁹) A. a. 44. 1511 ¹⁷/₇ og A. a. 46, 1513 ²/₆, Aa. B. A. ¹⁴⁰) Hbz. 1486 ³⁰/₅, 1486 ²⁷/₆, 1486 ⁷/₇. A. a. 26, 1486 ¹/₈ og A. a. 27, 1486 ²¹/₂, Aa. B. A. ¹⁴¹) Hbz. 1441 ²/₇. Orig. i Aarhus Museum. Ordene »om Høsten« staar ikke i Originalen til disse Byens Privilegier, men i en udateret Vidisse, A. a. 8, udstedt af Borgmestre og Raad ikke længe efter. Se Vidissen i Aa. B. A. og Hbz. I, S. 16, Note. Det er rimeligt, at Vidissen svarer bedst til de faktiske Forhold for Aarhus Vedkommende, siden Ordene: om Høsten findes i andre Byers Privilegier baade da og længe før. Se f. Eks. Valdemar III's Stadfæstelse af Skives Privilegier 1326 ¹⁵/₈. R. A.-Fotografi i »Bogen om Skive«, S. 13. »Andre vore Fiskelejer om Høsten« betyder efter Datidens Sprogbrug sikkert: andre vore høstlige Fiskelejer. Af Dokumentet fremgaar da ikke, at Aarhus ikke maatte handle f. Eks. ved Nibe hele Aaret. ¹⁴²) A. a. 35, 1496 ⁶/₃, Aa. B. A. ¹⁴³) A. a. 39, 1500 ²²/₉, Aa. B. A. ¹⁴⁴) Rep. 1492 ¹³/₁ Nr. 7053, 1492 ¹³/₁ Nr. 7056. Steenstrup: Studier, S. 264. Kinch: Ribe I, S. 383 f. ¹⁴⁵) A. a. 41, 1504 ¹⁹/₁₁, Aa. B. A. Hbz. I, S. 91, har 1505. Vidisse af 1505 i Aa. B. A. ¹⁴⁶) A. a. 12, 1466 ²⁵/₈, Aa. B. A. ¹⁴⁷) Hbz. 1486 ³⁰/₅, ¹⁴⁸) Stadsretten af 1441. — A. a. 41, Aa. B. A. ¹⁴⁹) A. a. 41. ¹⁵⁰) A. a. 11 i Aa. B. A. = Hbz. I, S. 22, 1461 ¹/₂ m. fl. St. ¹⁵¹) Jørgensen: Forelæsninger, S. 366.

Alle Ildgerningsmænd som Mordere og andre Voldsmænd, Brandstiftere og Ransmænd, Tyve og Skælmer og Natravne, der luskede rundt i den mørke By om Natten, maatte ses paa Fingrene og eventuelt klynges op ved Fogedens Hjælp, om de var modne dertil, eller af med en klækkelig Bøde til Gavn for Byen og Kongen. Ingen maatte færdes med spændt Armbrøst i Staden. Ingen maatte rotte sig sammen mod Borgmestre og Raad. Fred skulde der være. — Stadsrettens Bestemmelser og gældende Praksis gav Byøvrigheden stor Myndighed¹⁵²).

Ved Byraadets Hævden af Byens Rettigheder varetoges ogsaa de enkelte Borgeres Interesser. Forholdet til dem synes at have været godt. Noget omend ikke megen Indflydelse har Borgerskabet haft som foran set¹⁵³). Maaske er den væsentligste Indflydelse vanskeligst at spore, da den kan have virket gennem Lav og Gilde. Et enkelt Vink derom er maaske en Kvittering¹⁵⁴), der viser, at Borgmester og Raad og Oldermænden i St. Gertruds Gilde havde en større fælles Gæld til en af Byens Borgere, og Vinket bliver vel blot tydeligere af, at Oldermænden, Ludvig Andersen, samtidig var Raadmand¹⁵⁵). At Borgere uden for Raadet var medvirkende ved visse Afgørelser, kan have dannet Basis for en Følelse af Fællesskab med Raadet. Helt at undgaa Stridigheder med enkelte ellers lovlydige Borgere var dog ikke muligt Aarhundreder igennem. Men de Eksempler, der kendes paa den Slags, viser Raadet som den stærke Part. Da Oluf Andersen Guldsmed havde ladet Bygning og Pæle anbringe i Aaen ud for Kronens og Byens Grund, maatte han ved et Forligsmøde i St. Olufs Kirke en Julidag 1493 love at fjerne dem inden 14 Dage og med sin Broder Niels Andersen Skrædder som Kautionist gaa ind paa en Bøde paa ikke mindre end 20 Mark, at udrede i to Rater i Løbet af trekvart Aar. Og Borgmester Jens Madsen, der særlig udspurgte ham, lod ham ikke slippe ud af Kirken, før han havde skrevet under paa, at han vilde være Borgmestre og Raad hørig og lydige som andre Borgere var¹⁵⁶). Ved en anden

Middelalderlig Galge og Djævel med Blæsebælg.

Kalkmaleri i Aarhus Domkirke.
Tegnet 1938 af L. C. Grandjean.

¹⁵²) Se Hbz. I, passim. Stadsretten af 1441 ²/₇, Aarhus Museum, i Forbindelse med flere Privilegier. Stadsretten stadfæstet af Chr. I. 1450 ⁴/₂, A. a. 9, af Hans 1486 ²¹/₂, Hbz. I, S. 48, af Chr. II 1515 ¹³/₁₁, A. a. 51, Aa. B. A. ¹⁵³) Jvfr. f. Eks. Rep. 1485 ⁸/₃: Borgmestre og Raad slutter med Almuens Samtykke Forlig med Biskop Ejler om Byens Mark og Fægang. ¹⁵⁴) Hbz. 1499 ¹⁴/₈. ¹⁵⁵) Rep. 1496 ²⁴/₈, 1501 ⁷/₃?, 1503 ²¹/₂. ¹⁵⁶) Rep. 1493 ¹⁴/₇. Jvfr. Miss. II, S. 98, 1493 ⁹/₇.

Lejlighed maatte Thor Møller falde til Føje, da han forsøgte at fratage Aarhusianerne deres ældgamle Ret til at fiske i Aaen fra Møllen og til Havet¹⁵⁷). At en Mand brød Byfreden¹⁵⁸) kunde hænde, men Raadet holdt den Slags Tilbøjeligheder nede. Det ansaas for en saa stor Forseelse, at den kunde resultere i Dødsstraf. Da Winalt Clausen maatte erkende, at han havde forbrudt sit Liv for Vold, han havde begaaet paa Aarhus Byfreds Omraade, maatte han love Bod og Bedring og slap kun for Straf ved, at Bispen og nogle Adelsmænd dels gik i Forbøn for ham og dels garanterede at udlevere ham paa Aarhus Raadhus til Borgmestre og Raad, hvis han senere skulde forse sig nogetsteds mod nogen Aarhusborger¹⁵⁹). Sædvanligvis gik vel Tingmøderne nogenlunde fredeligt for sig¹⁶⁰). I Raadstueretten hændte det dog en Augustdag 1521, at Skipper Jens Pedersen truede Borgmester Niels Andersen med sin Kniv, saa Byfoged Peder Krabbe sprang op og rev Kniven af Skipperens Haand¹⁶¹). Men bortset fra dette Træk findes intet overleveret om Mislyd paa Tinge. Stadsrettens Bestemmelser skaffedes overholdt, de til enhver Tid gældende Privilegier søgtes hævdede og i hvert Fald ikke uden Held i Hovedsagen. Men Øvrighedens Opgave var ikke blot at værne Byen og de enkelte Borgere mod Overgreb, men ogsaa at sørge for, at saavel By som Borger opfyldte visse Forpligtelser.

Skatter af enhver Art, ordinære og ekstraordinære, direkte og indirekte, Tvangslaan til Kongen, Naturalieydelse af forskellig Slags var det Raadets Sag at tilvejebringe¹⁶²). At en Borgmester leverede Kongen Varer som Smør og Honning for Rindsherred¹⁶³) vedkom maaske hans Stilling som Borgmester. Senere paahvilede det i hvert Fald Byen at sørge for Videreendelse af Naturalier til Kongen¹⁶⁴). Mandskab, der skulde gøre Tjeneste i Hæren, udskreves af Raadet. I 1415 maatte 30 væbnede Aarhusianere stille i Flensborg til Hjælp mod Hertugen og Greven¹⁶⁵). De synes at have hævdet Byens Ære, thi da de hjemsendes et halvt Aar efter for at afløses af andre fra Aarhus, faar de Attest for at have opført sig som Dannemænd¹⁶⁶). De har vel været udtaget blandt solide Borgere, og de havde til Fører Jens Bruun, der havde været Borgmester¹⁶⁷). De udskrevne toges gerne blandt Folk med Borgerskab¹⁶⁸). Dog kom man aabenbart en Overgang bort fra det, maaske fordi det har været vanskeligt altid at skaffe nok. I 1509 stillede Aarhus ikke mindre end 80 Mand¹⁶⁹). I hvert Fald følte Biskop Niels Clausen sig foran-

¹⁵⁷) A. a. 43. 1507 ¹⁸/₁₁. Jvfr. foran Side 361, Note 37 og Billede af Dokumentet. ¹⁵⁸) Forsaa sig mod Byens Love paa Byens Grund. ¹⁵⁹) 1462 ¹³/₁₂, Hbz. ¹⁶⁰) Der har sikkert været en Bestemmelse om, at ingen maatte tage Ordet paa Tinget uden Raadets og Fogedens Tildelse. Jvfr. Ribe Stadsret, Art. 33. Rosenvinge V, S. 238. ¹⁶¹) I. c. I, S. 120, 1521 ¹/₄. Niels Andersen var Borgmester 1507—24, Rep. 1507 ²⁹/₄ eller ⁶/₅. Et Blik . . . S. 12 og 49. ¹⁶²) Jvfr. Christoffer af Bayerns Stadsret, Art. 24, Rosenvinge: Love V, S. 518. ¹⁶³) Hbz. I, S. 48, med Aarstal 1485? Skal være 1483 ²⁶/₅, Jvfr. Rep. nævnte Dato og W. Chr.: Dansk Statsforv., S. 220. ¹⁶⁴) Kr. Erslev og W. Møllerup: Kong Frederik den Førstes danske Registranter, S. 386, 1532. ¹⁶⁵) Hbz. I, S. 4, 1415 ²¹/₁. A. a. 2, 1414 ²¹/₁, Aa. B. A. ¹⁶⁶) I. c. I, S. 5, 1415 ²²/₇. A. a. 3. 1414 ²²/₇, Aa. B. A. ¹⁶⁷) Omtalt foran under Borgmestre før 1450. ¹⁶⁸) Aarhus Borgerskabsbog 1471—1673 passim. L. A. Jvfr. Hbz. I, f. Eks. S. 239. ¹⁶⁹) Hbz. I, S. 98, 1509.

lediget til at meddele Kong Hans i 1510, at han havde mærket, det var daarligt Mandskab, der fra Købstæderne stilledes til Flaaden. Derfor raadede han Kongen til Kontrol med Udskrivningerne og at forordne, at en Borgmester og en Raadmand skulde følge Udbudet, »da de saa ikke udtager andre end gode Folk«¹⁷⁰). Senere synes det at have været en anerkendt Praksis, at en Borger kunde stille en anden for sig, men næppe den første den bedste. Da Mikkel Jensen Smed blev Borger i 1538, forpligtedes han til i paakommende Tilfælde at stille »en før Karl« for sig¹⁷¹). Det hændte, at Raadet skulde sørge for at stille et Skib¹⁷²). Vel til den Ende købtes omkring 1500 et Skib af Niels Clausen¹⁷³). Maaske er det den store Sejler, Byen en Tid ejede, og som anses for et af Danmarks største Handelsskibe dengang¹⁷⁴). Byens Befæstning skulde holdes i Orden. I Borgmester Erik Pedersens Tid og antagelig omkring 1510 paalagde Niels Clemmensen Borgmestre og Raad at befæste Byen med en Grav mod Nord¹⁷⁵). Den Slags Sager har Raadet vel taget sig af hele den senere Middelalder igennem. En Lettelse kom der næppe for Aarhus i den Henseende, da Befæstningen ikke var blandt dem, der skulde nedlægges efter Beslutning paa en Herredag i København 1525¹⁷⁶). Byen havde Forpligtelse til at tage Knægte i Borgeleje, Soldater i Indkvartering, og Raadet maatte sørge for Fordelingen af dem.

Ikke blot Ydelser til Staten maatte ved Raadets Hjælp fordeles paa Borgerskabet, men ogsaa Afgifter til Kommunen. Der var Ejendomsskatter som Forskud og Jordskyld, der var Lejeafgifter som Bodgæld og Stadepenge, der hvilede paa Torvets fastere Handlende. Der var Torveørtug og Pælepenge for de udenbys Folk, der benyttede Torv eller Havn. Der var Afgifter nok at faa kontrolleret og indkrævet til Byens Behov. Ikke alene Gejstligheden, men ogsaa Byen tog sig som andre Stæder af de syge og fattige, der ikke kunde »gange fra Hus til Hus efter deres Føde«¹⁷⁷). Aarhus Byraad havde ladet et Helligkors Kapel opføre til Gavn for den Slags Mennesker og fik udtrykkelig Lov at bestemme over det¹⁷⁸). Til Administration af Byen gik Penge og Varer, der skulde skaffes tilveje, og der skulde holdes et vaagent Øje med, at Byen ikke blev unddraget Indtægter. Den Afgift, der paahvilede de enkelte Ejendomme, havde Tilbøjelighed til at gaa tabt for Byen, hvis Gejstligheden fik Fingre i dem. Derfor blev det ved flere Lejligheder fastslaet, at visse gejstlige Gaarde skulde betale Forskud til Byen, saaledes i 1461, da det ogsaa bestemtes, at ingen Præst eller Klerk maatte købe eller pante en Borgergaard uden Samtykke fra Borgmestre og Raad¹⁷⁹). Det har

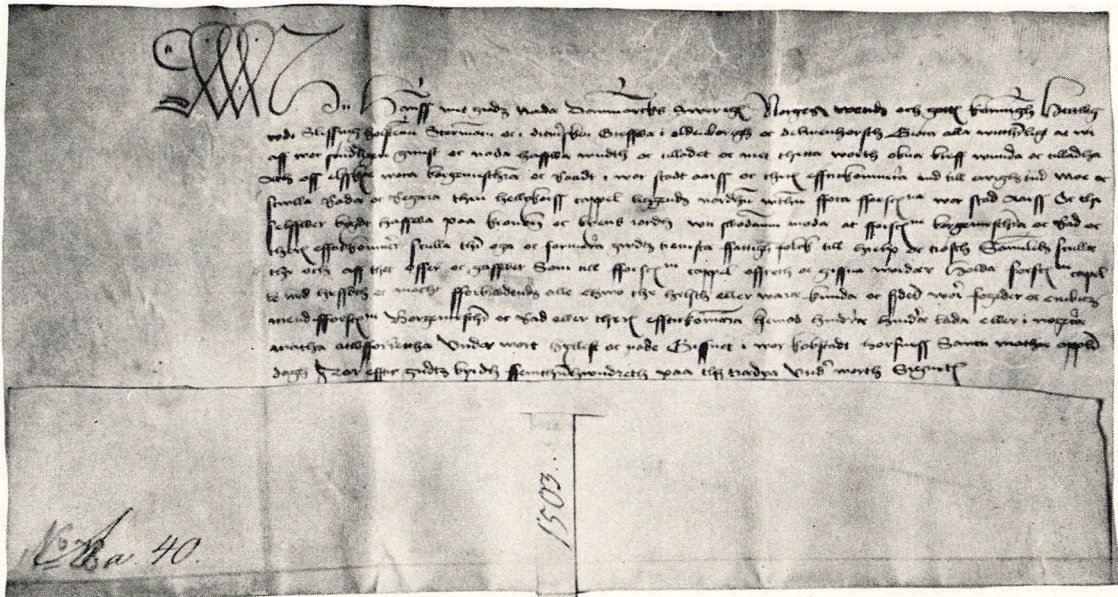
¹⁷⁰) Hbz. I, S. 100. 1500 ¹¹/₁₁. ¹⁷¹) Borgerskabsbogen for 1538. Hbz. I, S. 246. ¹⁷²) Jvfr. W. Chr., Statsforv. S. 355, 358, 371 ff. ¹⁷³) Hbz. I, S. 90. 1502 ²/₄. W. Chr., l. c. 371. ¹⁷⁴) Arup II, S. 245. Jvfr. W. Chr., l. c. 358. ¹⁷⁵) A. a. 56, Aa. B. A. Jvfr. Miss. II. Udat., 1509—11? og Hbz. I, S. 99. ¹⁷⁶) Danske Magasin 2. V, S. 97. Ikke Aarhus, men Aahus Befæstning nedlægges. Jvfr. Arup II, S. 431. ¹⁷⁷) Stiftelsesbrevet for Helligaandshuset i Faaborg. Aktstykker udg. af Fyens topografiske Selskab I, S. 133 ff. ¹⁷⁸) A. a. 40. 1503 ²⁴/₂. Jvfr. Hbz. I, 1496 ²²/₂. En Helligaandsgaard fandtes i Aarhus omkring 1350. S. R. D. VI, S. 486. Nævnes første Gang 1354, Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre, S. 14. ¹⁷⁹) 1461 ¹/₂, Hbz.

næppe været saa ligetil for Raadet at faa det overholdt og faa Afgifterne ind, for Kong Hans maatte ved Dom i 1488 fastslaa, at Borgergaarde, som Gestlige erhvervede, ogsaa derefter skulde beskattes som før¹⁸⁰). I Aarhus som allevegne var det et livsvigtigt Spørgsmaal for Byens Økonomi, at ikke for mange Ejendomme blev skattefri. I 1496 opnaaede Raadet, at Byen slap for som før at betale Jordskyld af Raadhuset. Baade Hus og Grund og Torv skulde være fri, men til Gengæld anerkendtes Domkirkens Ret til Jordskyld og For-skud af Helligkorsens Gaard og flere private Ejendomme¹⁸¹).

Raadet skulde sørge for Renholdelse af Torvet og Vedligeholdelse af Gader og Veje. Stenbro var kendt i Byen. Ved Knud Rolpis Port forlangte Raadet Stenbro lagt omkring 1450. Det kan konstateres, fordi en Grundejer dør tog det fortrydeligt op¹⁸²). Det skulde paases, at Grundejere holdt Plankeværk og Havelværk i Orden, hvis deres Jord laa ved Fæstningsgrænsen¹⁸³). Oluf Guldsmeds Forlig med Byraadet viser dettes Vilje og Evne til at hindre uheldig Anbringelse af Bygninger og lignende. Havnen skulde holdes i Orden. Det var Begrundelsen af Havneafgiften¹⁸⁴). Accise skulde opkræves, Maal og Vægt kontrolleres, at Snyderi ikke skulde trives paa Torvet og andetsteds. Skæppe, Alen og Tønde i korrekt Størrelse fandtes vel paa Raadhuset, som Tilfældet var i andre Byer, Vægt ligeledes¹⁸⁵). Torveregler gaves, og fra Raadhuset var det relativt let at holde Øje med, at de overholdtes. Varer, Priser og Salgstider m. m. kontrolleredes af Raadet. Det var et ikke ringe Arbejde, Raadet havde. Og derfor behøvede det Hjælpere. Skriver og Kæmner var vigtigst blandt disse.

Skriveren har ikke blot været særdeles skrivekyndig, men ogsaa sprogkyndig, ikke mindst i de Tider, da han risikerede at faa Skrivelser paa Latin. Og Kendskab til Tysk var ogsaa nødvendig for ham. Derfor har han haft en Slags akademisk Uddannelse¹⁸⁶). Hans Arbejde var at udfærdige alle Dokumenter for Byøvrigheden; baade paa Bytinget og i Raadstueretten fungerede han. Gunde Madsens Navn staar saavel under Bytingsvidner som under Dokumenter udstedt af Borgmestre og Raad, som Skøder, Pantebreve, Skiftebreve og flere¹⁸⁷). At han var Skriver er tidligere antydnet. Ved en Gennemgang af Dokumenterne¹⁸⁸) viser det sig, at den, der nævnes sidst blandt Udstederne eller Beseglerne, var Skriveren. Det gælder Herman Mikkelsen i 1432, og det gælder Peder Selle, der i 1450'erne flere Gange opføres som Skriver og direkte kaldes Byskriver¹⁸⁹), saa et saadant Embede har der dengang og vel længe før været i Aarhus¹⁹⁰). Og det synes stadig at gælde Gunde Madsen og efter ham Villum Andersen, der begge direkte kaldes Skrivere,

¹⁸⁰) I. c. I, S. 64, 1488 ¹⁵/₁₁. ¹⁸¹) I. c. I, S. 81, 1496 ²²/₂. ¹⁸²) Rep. 1466 ²⁵/₈. ¹⁸³) Rep. 1491? ¹⁷/₃. ¹⁸⁴) A. a. 41. 1504, Aa. B. A. Vidisse 1505? Hbz. 1505 ¹⁹/₁₁. ¹⁸⁵) Hbz. 1441 ²/₇. Orig. i Aarhus Museum. ¹⁸⁶) Mackeprang, S. 126. ¹⁸⁷) Rep. passim 1474—96. ¹⁸⁸) De fleste trykt i Rep. 1450—1510 og Hbz. I. ¹⁸⁹) scriptor civitatis, Rep. 1455 ¹⁸/₁₁, jvfr. Rep. 1456 ²⁵/₈, 1457 ¹⁴/₁₀ og vel ogsaa 1460 ¹/₉. Herman Mikkelsen er Skriver i Aarhus 1432 ifølge Rep. 1432 ¹⁰/₈. ¹⁹⁰) Jvfr. K. D., I, S. 32 f., jvfr. S. 65 og Rep. 1338 ³⁰/₃—⁴/₄ om Kansler, d. v. s. Skriver i Slagelse.

Hellig Kors Kapel sikres Byen.

A. a. 40. 1503 2½. Aa. B. A.

ind imellem at de opføres som Borgere med deres Navne paa Skriverens Plads¹⁹¹). Ud fra den Praksis er der Mulighed for med nogenlunde Sikkerhed at finde, hvem der paa de forskellige Tidspunkter efter 1450 havde Embedet. Før Gunde Madsen optraadte længe Jens Madsen paa Skriverens Plads¹⁹²). Det har været saa længe, at Navnet Skriver hang fast ved ham, for da hans Navn forsvinder fra Skriverpladsen efter 1470, optræder, fra 1473, Jens Madsen som Byfoged, undertiden med baade Døbenavn og Kendingsnavn og Stillingsnavn: Jens Madsen Skriver Byfoged¹⁹³). At det er samme Mand kan konstateres ved Undersøgelse af det Segl, han benytter. Det er det samme i hans Skrivertid og hans Byfogedtid¹⁹⁴). De fire nævnte Mænd har efter hinanden beklædt Skriverembedet i over 50 Aar. Om enkelte andre Borgere kan det gøres sandsynligt, at de fungerede som Skrivere, skønt de ikke direkte kaldes det. I Gunde Madsens Periode staar undertiden Peder Murermesters Navn paa Skrivernavnets Plads, men kun naar Gunde Madsens Navn mangler¹⁹⁵). Peder Murermester har tilsyneladende fungeret som Vikar for Skriveren og været en Mand, der kunde bruges. Han opføres som Raadmand nogle Gange mellem 1490 og 1511¹⁹⁶), men i den Periode ikke som Skriver. At en Mand først viser sig som blot Borger, saa Skriver, saa Raadmand, som Gunde Madsen¹⁹⁷) og Peder Murermester, eller som Borger, saa Skriver og sidst Byfoged, som Jens Madsen, lader os skimte, at Skriverembedet agtedes ringere end Raadmandsstillingen, svarende til, at Skriveren stod under Raadet. Og Jens Madsens Tilfælde antyder, at Byfogeden i Middelalderens sidste Tid i Anseelse stod under Borgmestrene, overensstemmende med Skildringen af Borgmester- og Byfogedembedernes Betydning. Yderligere underbygges Antagelsen af, at Byfoged Niels Andersen¹⁹⁸) muligvis er samme Mand som den lidt senere Borgmester af samme Navn. Naar det for Jens Madsens Vedkommende viser sig, at han sprang fra Skriverstillingen til Byfogedembedet, kan det maaske tydes som Tegn paa, at Raadet har haft Indflydelse paa Besættelsen af dette Embede, som Tilfældet var andre Steder¹⁹⁹). I Aarhus synes ingen Raadmand at have optraadt som Skriver, efter at han havde faaet Sæde i Raadet. Gunde Madsen og Peder Murermester sætter efter den Tid ikke deres Navne paa Skrivernavnets Plads.

Efter Skriveren bør Kæmneren nævnes. Første Gang en saadan direkte omtales i Aarhus er 1469²⁰⁰), men baade af dette Brev og af et senere²⁰¹) ses det, at der tidligere var en Kæmner i Byen. Af det sidste fremgaar det, at

¹⁹¹) Rep. 1474—96 og 1500—1507, passim. Hbz. I, passim. ¹⁹²) Rep. 1465—70, passim. ¹⁹³) Rep. 1485 ⁹/₈, 1486 ²/₃, 1485 ¹⁴/₃. Vel for at undgaa Forvekslinger kaldes Borgmesteren af samme Navn undertiden Jens Madsen Kræmmer Borgmester, S. R. D. VI, S. 514. ¹⁹⁴) Se f. Eks. hans Segl paa Brev af ⁹/₂ 1469 og ²³/₉ 1473. R. A. A. a. 16. Aa. B. A. ¹⁹⁵) Rep. 1482 ³⁰/₁₀, 1485 ⁹/₈. ¹⁹⁶) Rep. og Hbz. I, passim, indenfor den Periode. ¹⁹⁷) Rep. 1497 ²³/₄. ¹⁹⁸) Nævnt som Byfoged, Rep. 1500 ²⁸/₅ og 1501 ¹⁹/₈. Jvfr. om Niels Skriver i Viborg. W. Chr., Statsforv., S. 189. ¹⁹⁹) Mackeprang, S. 125. ²⁰⁰) Hbz. 1469 ²⁹/₁₁. ²⁰¹) 1484 ²⁵/₃, Hbz.

det var paa Marqvard Skernovs Tid²⁰²) omkring 1440, og et Bytingsvidne af 1485 viser, at Kæmnere optraadte paa Byens Vegne siden Peder Skyttes Borgmestertid, altsaa fra 1440erne²⁰³). Antagelig har Aarhus endnu langt tidligere haft Kæmnere, siden de var kendt i Landet i halvandet Hundrede Aar før. Københavns Kæmner nævnes første Gang i Byens Stadsret 1294²⁰⁴). Oprindeligt har vist en af Raadmændene varetaget Kæmnerarbejdet²⁰⁵). Endnu i Kong Hans' Tid udstedes Kvitteringer for 'Told og deslige til forskellige Raadmænd i Aarhus²⁰⁶). Det hændte endnu efter 1450, at Borgmestre fremkaldte retslige Afgørelser i Sager af økonomisk Art, men vist kun mod udenbys Personer eller Myndigheder²⁰⁷). De foran nævnte Breve, der viser Kæmnerens Eksistens i Aarhus allerede før 1450, røber, at Kæmnerembedet allerede dengang var saa vigtigt, at Kæmneren optraadte paa Byens Vegne i visse retslige Sager. Hans Bestilling svarede til nuværende Kæmneres, men han havde Hverv, som de ikke har. Saaledes var han en Slags offentlig Anklager paa Byens Vegne i økonomiske Sager af indre kommunal Art og i flere andre²⁰⁸). Søgtes de afgjort paa Tinge, var det Kæmneren, der »æskede og fik« et Vidne. I flere Tilfælde siges det direkte, at det var ham. Hans Navn staar da paa en bestemt Plads i Dokumentet, og ud derfra kan det jævnligt konstateres, hvem der var Kæmner. Christian Pedersen fik som saadan et Tingsvidne i 1485²⁰⁹). I et tilsvarende Vidne Aaret før optraadte han paa ganske samme Maade med sit Navn paa tilsvarende Plads²¹⁰) og maa ogsaa da have haft Bestillingen i Overensstemmelse med den antydede Regel, der synes indlysende rigtig efter en Gennemgang af Bytingsvidner²¹¹) fra Middelalderens sidste Tid, fra 1450 eller noget tidligere. At Kæmneren paa Tinge tog sig af Stadens økonomiske Interesser hang sammen med, at han ogsaa var Bygningsinspektør og skulde føre Tilsyn med Byens Bygning i udvidet Forstand, baade Huse, Volde, Plankeværk, Havn o. s. v., alle de Bygningsværker, der sorterede under Kommunen²¹²). I det hele skulde han tage sig af Byens egne økonomiske Anliggender og være Regnskabsfører. Udadtil mod Naboer og opadtil mod Kongen har Borgmestre og Raadmænd optraadt, som skildret foran. Kæmnerstillingen har dog ifølge sin Karakter og sit Omfang været et vigtigt Embede. Den, der kunde bruges til det, har haft Chancer for at blive Raadmand, hvis han ikke af særlige Grunde, f. Eks. den, at han var Haandværker, var udelukket fra det. Det er maaske den forhenværende Kæmner Christian Pedersen, der er blandt Raadmændene 1507²¹³), selv om der ikke blot er, men ligefrem kan paapeges en anden

202) Jvfr. Hbz. I, S. 40, Note. 203) Hbz. 1485 $\frac{3}{3}$. Jvfr. Borgmesterlisten. 204) Art. 10 Rosenvinge: Love V, S. 103. 205) Jvfr. Mackeprang, S. 135. 206) Hbz. I, passim. Jvfr. Mackeprang, S. 135. 207) Hbz. I, S. 232, 1465 $\frac{1}{8}$ og 1465 $\frac{1}{8}$. 208) Mackeprang, S. 143 f. Flere Tingsvidner i Hbz. I, f. Eks. 1485 $\frac{3}{3}$ og 1507 $\frac{16}{11}$. Jvfr. J. S. IX, S. 97—112. 209) 1485 $\frac{3}{3}$, Hbz. 210) 1484 $\frac{25}{3}$, Hbz. 211) Rep. passim og dets kommende Registers Kæmnernavne. 212) Jvfr. Mackeprang, S. 161. 213) Hoffmeyer: Blade II, S. 35.

Mulighed, idet der samtidig med ham nævnes en yngre Mand af samme Navn²¹⁴). Kæmneren var udnævnt af Magistraten ligesom Skriveren²¹⁵).

Foruden dem var der forskellige kommunale Bestillingsmænd. Blandt disse var Kæmnerens Assisterter, Rodemestrene eller Fjerdingsmændene. Der fortælles intet om dem i det middelalderlige Aarhus, og de vil derfor først blive nærmere omtalt senere, selv om de maa have været i Byen, siden andre Byer havde deres²¹⁶). Nogen Tolder omtales længe ikke i Byen. Men, som det senere skal ses, opkrævedes en Del Toldafgifter, og selv om Raadmænd staar som Modtagere af Kvitteringerne, har der vel været en Mand til at opkræve Afgifterne, en Tolder. Raadmand Oluf Skriver, som Kong Hans paalagde at opkræve Sisen, kaldtes af Lübeckerne for Tolder²¹⁷). — Byens Vægttvæsen foreligger der heller ikke noget videre om, men dog en Smule, og i det mindste saa meget, at det er givet, at det var organiseret ikke saa kort før Middelalderens Udløb. Det har vel her som andetsteds været af meget gammel Oprindelse²¹⁸). Første Gang, det antydes i Aarhus, er 1478, da en Borger foreløbig fritages for Vagt. Et Par Gange senere hentydes til Byvagten²¹⁹). Det fremgaar af Notitserne, at Borgerne havde Pligt til at yde Vagttjeneste, men kunde fritages derfor mod Betaling²²⁰). Vagten har derfor været organiseret under Raadets Ledelse, og antagelig har Vagtmesteren været en Raadmand²²¹). Opgaven har været at hindre Gadeuorden og gribe ind, naar den Slags forefaldt. Den farlige Fjende Ild skulde Vagten ogsaa have Øje med i den straatækte By. Den laa og lurede paa alle Arnesteder, og stak den sit røde Fjæs ud af et Tag, gjaldt det hurtig Indgriben, da den ellers kunde gribe frygteligt om sig. Vist i 1471 gik det meget galt, for i den følgende Januar maatte Kongen fritage Aarhus for al kongelig Tyngde 12 Aar i Træk paa Grund af Ildsvaade²²²). Selv om Ulykker ikke blev undgaaet, var Vægttvæsnets af stor Betydning. Det samme var Bøddelen. En saadan nævnes ikke i Aarhus før lige ved Periodens Udgang 1536. En Novemberdag i det Aar tog Byen Christian Knudsen i sin Tjeneste som Bøddel og Rettermand. Han maatte love at lade sig hænge, hvis han forlod Byen uden Byøvrighedens Tilladelse, og man, vel at mærke, kunde faa fat paa ham²²³). Det maa have været vanskeligt at faa Stillingen besat, siden man søgte at binde ham saa haardt som muligt, og det maa have været anset for meget vigtigt at have en sliig Funktionær til Disposition. Skønt en Bøddel ikke tidligere omtales, har Byen dog sikkert haft en saadan Mand. Christian II havde forordnet, at der i hver Købstad skulde være »en Bøddel og Rakker«²²⁴), og

²¹⁴) Hbz. 1485 ³/₃. Jvfr. 1499 ¹⁴/₄. Jvfr. foran om Raadmænd, S. 362. ²¹⁵) Mackeprang, S. 125 og 137. ²¹⁶) K. D. II, S. 57, IV, S. 184. Jvfr. Rosenvinge: Love V, S. 523. ²¹⁷) Rep. 1505 ²⁰/₁₁. Hanserecess 1477—1530, Nr. 429, § 57, 1503 kort efter ⁷/₇. ²¹⁸) P. V. Jacobsen: Borger- væbningen i Danmark i 16. Aarh. H. T. 2. I, S. 228. Rosenvinge: Love V, S. 116—17, 137, 166, 318 (Slesvig ældste Stadsret, Art. 38). ²¹⁹) Borgerskabsbogen, under 1478, 1484 og 1536. Jvfr. Hübertz: Et Blik . . ., S. 51. ²²⁰) Borgerskabsbogen, under 1484, L. A. ²²¹) Jvfr. H. T. 2. I, S. 234. ²²²) Byskatten kunde han ikke fritage Borgerne for, da Bispen havde Ret til den. Hbz. 1472 ²¹/₁. ²²³) Hbz. I, S. 245. ²²⁴) Rosenvinge: Love IV, S. 109.

paa hans Tid saas det Syn paa Lilletorv udenfor Borgporten ved Byens Brønd i Emmervad, at Morsingboherremanden Mogens Thomsens Lig, der blev fjernet fra Sortebrødrekloster, blev klynget op i Galgen, hvor det blev hængende længe til Skræk og Advarsel²²⁵). Vidnesbyrd om Bøddelvirksomhed tidligere er forskellige Breve om Tyverier begaaet af en Synder, der blev hængt ovenfor Byen, antagelig 1478²²⁶). I selve Byens Privilegier af 1441 nævnes Galgen. Aarhus har paa Henrettelsernes Omraade nok været paa Højde med Tidens Krav. Det kan forudsættes, at Bøddelen har været en kendt Skikkelse i Staden fra meget tidlig Tid²²⁷). Og vigtig har han været, selv om han var foragtet. Uden ham kunde Byens Øvrighed risikere at bære Sværdet forgæves. Vendingen »Bøddel og Rakker« i Christian II's Forordning tyder paa en begyndende Deling af Bøddelens Embede overensstemmende med den Udvikling, der senere kan konstateres. Gennem Udtrykket skimter man en Bøddelknægt, en Rakker, bag Bøddelmeisters Person. Skønt en ringe Tjener, har Bøddelen været uundværlig. Et mere muntert Leben har der været omkring Byens Spillemand. En saadan hørte til blandt Stadens Funktionærer. I Aaret 1500 fik Jes Lassen

Stillingen og lovede, at han ikke vilde lade sig forhyre udenbys uden Borgmesters Tilladelse²²⁸). Ham har man ikke villet risikere at savne, naar Gilde skulde fejres. En Stadskok heller ikke. I 1486 fik Anders Kok den Stilling. Og Raadet havde Aftale med en Mand om at løbe for Byen²²⁹). Omtalen af Funktionærerne kan passende slutte med ham, selv om der var flere. Der kendes i den Periode saa lidt til dem.

Lønninger for det Arbejde, der af Borgmestre, Raad og Foged samt Stadens Tjenere udførtes, var det naturligt at yde. Egentlig Løn, endsig fast Løn, omtales dog aldrig. Godtgørelse for Ulejligheden med at styre Byen kendtes i Form af Sportler, Gebyrer, Embedsjord og Tjenestebolig, Skattelempelse eller Skattefrihed. I Enkeltheder vides dog ikke meget om det for denne Tid.

Christian II havde forsøgt at omlægge Bystyret saaledes, at Kongens Myndighed øgedes. Med det Formaal havde han i sin Købstadlov af 1522²³⁰) bestemt, at der i hver Købstad skulde være en Scultus over Borgmestre og Raad og alle andre. Kongen skulde indsætte ham, og han skulde afløse Byfogeden. Hvorvidt Loven blev praktiseret i Aarhus er ikke ganske tydeligt.

*Stejle, Hjul og Stage
fra Middelalderen.*

Detail af Kalkmaleri i
Aarhus Domkirke.

Tegnet af
L. C. Grandjean. 1938.

²²⁵) Danske Magasin 2. II, S. 118—20. ²²⁶) Hbz. I, S. 36, 1479 ²²/₄. Jvfr. I. c. 32—38. ²²⁷) En Bøddel omtales allerede i Erik Glippings saakaldte alm. Stadsret af 1269, Art. 37 og 49, Rosenvinge: Love V. ²²⁸) Borgerskabsbogen, under 1500. Hbz. I, S. 240. ²²⁹) Borgerskabsbogen 1486 (Kok) og 1485 (Løber). Om Stadskokke se Janne Agri: Bland yrkesmän i gamla dagar. Lund. 1930. ²³⁰) Rosenvinge. IV, S. 71 f.

Kongens Magt i Byen var vel stækket noget af Bispen, der havde Byen i Pant, og dertil kom, at Kong Christian maatte forlade Landet i Februar 1523. En Skrivelse fra 9 Rigsraader, dateret 1. Marts, da Frederik I endnu ikke var hyldet, omtaler en »Skult eller Byfoged« i Aarhus²³¹). Betegnelsen brugtes altsaa, men uden at det kan ses, om Skultembedet virkelig var indført her. I det højeste har det kun eksisteret i kort Tid, før det her som andetsteds forsvandt. Peder Krabbe optræder som set baade før og efter den Tid som Byfoged.

Bortset fra denne mulige Afbrydelse har Udviklingen af Bystyret gaaet sin Gang, som foran skildret, med Byraadets Fremgang i Indflydelse paa Fogedens og Borgerskabets Bekostning. Men Skultembedets Oprettelse var dog et Varsel om den kommende Udvikling. Byraadets Myndighed var nær sin Kulmination. Snart havde den toppet og maatte dale. Christian III trængte den tilbage, langsomt og sikkert, og de følgende Konger fulgte i hans Spor. Regeringens og Borgerskabets Indflydelse skulde øges. Men i de Aarhundreder, Byen havde eksisteret, havde Udviklingen af Bystyret gennemløbet mange Faser og var endt i en Form, der i Hovedsagen kunde bruges af alle følgende Tider. Regering, Raad og Borgerskab er de tre Faktorer, der siden da har skiftedes til at være vigtigst, ganske som før. Middelalderens og delvis Oldtidens Aarhundreder var vigtige for Bystyret. I den Tid blev det skabt. Senere skulde det blot ændres efter skiftende Tidens forskellige Krav.

II. 1537—1619

FAAMANDSVÆLDE UNDER SKÆRPET KONTROL

Kong Christian III sad støt paa sin Trone. Hans Haandfæstning var bli- dere end de foregaaende Kongers. Gammeltorvrecessen havde styrket hans Magt. Hans Konkurrent var Fange paa Sønderborg Slot. Fra Aarhus var Biskop Ove Bille forsvundet for at henleve sine Dage som Pensionist i Skovkloster. Kongen tog hans Plads som Herre over Byen, af Gavn som af Navn. Og han reformerede ikke blot Kirken. Ogsaa Administrationen blev Genstand for Reformer. Som overalt blev det at mærke i Aarhus. Ved en Række Bestemmelser²³²) gennemførtes Ændringer hans Regeringstid igennem, og de fortsattes under de følgende Konger. Christian II's Tilløb til nyt Bystyre afsluttedes vel brat paa Viborg Landsting, da Bøddelen lod hans Forordninger gaa op i Røg, men de lempedes igennem med fast og smidig Haand inden 1619, mange under Christian III.

Byraadet bestod i omtrent samme Skikkelse som før med to Borgmestre

²³¹) Hbz. I, S. 121 f., 1523 ¹/₃. ²³²) Rosenvinge: Love IV. Corpus Constitutionum Daniae 1558—1660 = C. C. D.

i Spidsen. Men dets Myndighed blev beskaaret. Fra to Sider viste sig større Indflydelse paa Bekostning af Raadets. Det maatte tage større Hensyn baade opad og nedad, over for Kongen og over for Menigheden, Borgerne.

Disse fik mere end før Lejlighed til at blive hørt med Udsigt til at faa deres Synspunkter gjort gældende. Der opstod Institutionen »de 24 Mænd«. Den kom langt fra pludselig ved en Forordning derom, men havde udviklet sig igennem lange Tidens Praksis. De tidligere nævnte Eliteborgere, Raadets medunderskrivende Hjælpere, kan betragtes som Spiren til »de 24 Mænd«. Allerede 1507 omtales dette Antal²³³), men første Gang, de nævnes som medbesluttende Forsamlinger, er 1550²³⁴). Senest fra den Dag har de været i Byen som Borgerrepræsentanter, der sammen med Borgmestre og Raadmænd var besluttende i visse af Stadens Anliggender. Antagelig har de været der noget før som medbestemmende. Men selv om de kan føre deres første Oprindelse tilbage til Middelalderens Raadshjælpere og de 24 Mænd, der nævnes i Dokumenter fra Kong Hans' sidste Tid, saa er der dog en stor Forskel paa de først optrædende 24 Mænd og Udvalget »de 24 Mænd«. De første var Tingvidner, Stokkenævn²³⁵), de sidste Deltagere i Beslutninger, de første opkrævede, valgt, af Øvrigheden, de sidste valgt eller i det mindste godkendt af Menigheden og i hvert Fald at betragte som dennes Repræsentanter, der i deres Samarbejde med Raadet forudsattes at varetage Borgernes Interesser. De 24 Mænds Arbejde var ret mangeartet²³⁶). Sammen med Borgmestre og Raad fastsatte de Regler for Erhvervelse af Borgerskab²³⁷). Vigtigst var, at de havde Tilsyn med Byens Pengevæsen, derunder Kontrol med Regnskabsaflæggelsen, og de har optraadt som Ligningsmænd sammen med Raadet²³⁸). Men bortset fra den Indskrænkning i Raadets Myndighed og Handlefrihed, Lensmandens og de 24 Mænds Indflydelse førte med sig, var Raadets Arbejde omtrent som tidligere.

Lensmanden eller Ombudsmanden, som Raadet ikke havde mærket meget til i den senere Middelalder, blev udstyret med større Myndighed over Købstaden²³⁹), som han fik »i Forsvar«²⁴⁰). Han dannede Mellemlæddet mellem Byen og Centralregeringen. Det var vel ikke sjældent, at han greb ind, men mest stod han som kontrollerende, saaledes at man kunde regne med hans Indgriben, om noget urigtigt eller uønskeligt forefaldt. I Kraft af sin Myndighed og sin Kontrol i Praksis begrænsede han Raadets Frihed i Afgørelser, mindre dog ved direkte Indblanding end blot ved at være der, repræsenterende Kongen og Statsmagten. At han varetog Statens Interesser paa Stedet er tydeligt at se af hans Virksomhed. Meddelelser fra Regeringen tilstillede

²³³) Hbz. 1507 ¹⁸/₁₁, jvfr. 1511 ¹⁷/₇ og 1513 ²/₆. ²³⁴) Borgerskabsbogen 1550 ²⁷/₁₀ og 1551 ²²/₂. ²³⁵) Hbz. l. c. ²³⁶) Mackeprang, S. 187. ²³⁷) Hbz. I, S. 248. ²³⁸) »Forskellige Skattesager 1612—65«, f. Eks. 1619 ¹³/₁₂, L. A. P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark. I, S. 41. ²³⁹) Kr. Erslev: Konge og Lensmand, S. 151 f., jvfr. 157 og Mackeprang, S. 219. ²⁴⁰) D. M. 4. I, S. 332 (1549). Kancelliets Brevbøger 1561 ⁸/₇, 1584 ¹¹/₄ og 1587 ⁴/₆, jvfr. H. T., V, S. 39 f.

han Byraadet²⁴¹). Det gjaldt, naar Byen skulde stille Baadsmænd, Skippere og Styrmand²⁴²), naar Madskat skulde udredes²⁴³), naar Øl skulde brygges og leveres Kongen²⁴⁴), naar Borgerne skulde lade sig mønstre²⁴⁵), naar Murere og Kalkslaaere skulde udtages²⁴⁶) til Arbejde paa Slotte²⁴⁷) eller Tømrere skaffes til Bygning af Skibe²⁴⁸), naar Brudskat skulde erlægges i Anledning af Prinsessebryllup²⁴⁹) eller anden Skat blev forlangt²⁵⁰), naar Udførselsforbud blev paalagt eller ophævet²⁵¹), naar Forbud mod Benyttelse af udenlandsk Mønt skulde publiceres²⁵²), eller Paabud om Anvendelse af ny dansk Mønt fandt Sted²⁵³). Undertiden havde hans Meddelelser Form af en Henstilling til Overvejelse²⁵⁴), undertiden var det en Befaling f. Eks. om at tække med Tegl²⁵⁵), om at føre Tilsyn med Sejlads m. m.²⁵⁶), om at skaffe Mandskab og Skibe²⁵⁷), Øl og Fetalje²⁵⁸). Told og Restancer gav han Ordre til Toldere og Byfogeder om²⁵⁹), resterende Byskat skulde han bevirke indkrævet²⁶⁰), Kronens Tilgodehavender skulde han sørge for at sikre²⁶¹). I mange Henseender skulde han føre Kontrol²⁶²), saaledes med Militærvæsen²⁶³), med Told²⁶⁴) og med Overholdelse af Forordninger²⁶⁵). I visse Tilfælde skulde han samarbejde med Byraadet²⁶⁶), Handelsstridigheder skal han undersøge²⁶⁷), Iværksættelse af Retssager kunde blive hans Pligt som i en forargelig Strid mellem en Borgmester og en Raadmand²⁶⁸) og engang, der var Tale om Fornærmelse mod ham selv²⁶⁹). Ogsaa private Forhold kunde det blive hans Sag at faa undersøgt, baade naar de stred mod offentlig Moral²⁷⁰), og naar det gjaldt Processer om Ejendom²⁷¹). Hensigten var, at den enkeltes Ret skulde sikres. I andre Tilfælde fik Lensmanden Ordre til at hjælpe Enkeltpersoner økonomisk, f. Eks. med Tildeling af Korn²⁷²) fra Aarhusgaards Loft²⁷³) eller Eftergivelse af Gæld²⁷⁴) eller paa anden Maade²⁷⁵). Som Lensmandens Meddelelser rummede et Krav, kunde hans Hverv betegne en Hjælp ikke blot til Enkeltpersoner, men ogsaa til Byen som Helhed. Det gælder Forbud mod Landprang²⁷⁶) og Ordre til Transport af Varer²⁷⁷), undertiden mod Betaling til Gavn for Aarhus Skippere eller Paabud om Opkøb af Tømmer og andet²⁷⁸) saavel som Sikring af Byens Kornforsyning i vanskelige Tider²⁷⁹).

Af de anførte Eksempler fremgaar det, at Lensmanden i Aarhus i en Mængde Sager optraadte paa Kongens Vegne overfor Byen i Overensstem-

²⁴¹) K. B. 1561 ²⁷/₁₁. Ved hvert af de nævnte Eksempler paa Lensmandens Virksomhed anfører jeg kun et Kildested, men der er i hvert omtalt Tilfælde flere eller mange i K. B., D. M., C. C. D. o. a. Steder. ²⁴²) K. B. 1561 ²⁷/₁₁. ²⁴³) K. B. 1562 ⁶/₂. ²⁴⁴) K. B. 1563 ¹⁰/₄. ²⁴⁵) K. B. 1583 ⁶/₅. ²⁴⁶) K. B. 1614 ⁹/₃. ²⁴⁷) K. B. 1617 ⁴/₂. ²⁴⁸) K. B. 1617 ¹⁷/₂. ²⁴⁹) K. B. 1596 ²⁸/₉. ²⁵⁰) D. M., K. B., C. C. D., passim. ²⁵¹) Hbz. I, S. 175, K. B. 1598 ³/₆. ²⁵²) K. B. 1609 ⁹/₁₀. ²⁵³) Hbz. 1564 ²⁴/₄. ²⁵⁴) K. B. 1617 ¹⁷/₂. ²⁵⁵) K. B. 1585 ¹/₅. ²⁵⁶) D. M. 4. VI, S. 231. ²⁵⁷) K. B. 1561 ²⁷/₁₁, 1564 ²⁰/₄, 1565 ¹⁷/₁₂. ²⁵⁸) K. B. 1612 ³⁰/₃. ²⁵⁹) K. B. 1595 ²¹/₄, 1592 ³⁰/₁₁. ²⁶⁰) K. B. 1566 ⁵/₁₁, 1575 ¹⁰/₇. ²⁶¹) K. B. 1591 ²⁹/₆. ²⁶²) D. M. 4. I, S. 332 (1547), K. B. 1561 ⁴/₇. ²⁶³) K. B. 1598 ²/₈. ²⁶⁴) K. B. 1615 ¹/₅. ²⁶⁵) K. B. 1619 ³⁰/₄, H. T., V, S. 62 f. Mackeprang, S. 229. ²⁶⁶) K. B. 1553 o. ³/₃, 1559 ¹⁹/₁₂, 1565 ¹/₂, 1560 ¹⁵/₁₂. ²⁶⁷) K. B. 1595 ²³/₇. ²⁶⁸) K. B. 1617 ²⁹/₈ m. fl. Steder. ²⁶⁹) K. B. 1608 ⁹/₁ og fl. Steder, jvfr. 1607 ²⁴/₁. ²⁷⁰) K. B. 1607 ¹⁷/₁₀. ²⁷¹) K. B. 1610 ¹²/₅. ²⁷²) K. B. passim. ²⁷³) K. B. 1595 ²⁰/₁₁. ²⁷⁴) K. B. 1594 ²⁸/₁₂. ²⁷⁵) K. B. 1569 ¹⁴/₁₂. ²⁷⁶) D. M. 4. I, S. 301. ²⁷⁷) K. B. passim. ²⁷⁸) K. B. 1608 ²⁴/₁₂, 1580 ³⁰/₅. ²⁷⁹) D. M. 4. I, S. 192.

melse med Forordninger af 1547 og 1561²⁸⁰) og mere specielle Ordre. Og Aarhusgaards Lensmand havde efter klar Udtalelse Byen under sig. Naar det har syntes vanskeligt at udlede faste Regler for Lensmandens Beføjelse til Indgriben²⁸¹), hænger det vel sammen med, at det Princip herskede, at Kongen egenmægtigt kunde gribe ind i alle Sager, hvor ikke Rigsraadsbeslutninger hindrede det, f. Eks. ved uden om Byraadet at give enkelte Fritagelser for Skat eller paa anden Maade, saaledes at Forholdene blev lidt forskellige i forskellige Byer²⁸²), og med, at det ikke altid direkte kan ses, at Breve, der er stilet til Borgmestre og Raad, er gaaet gennem Lensmandens Kontor. Men saadan har det været²⁸³), og der er bevisligt Eksempler derpaa²⁸⁴). I Aarhus har Lensmanden haft udstrakt Indflydelse. Ikke blot skulde Byen være ham lydige som efter Forordningen af 1561, men han skulde ifølge samme Forordning føre Tilsyn med, at duelige Raadmænd og Byfogder blev indsat, ja Tendensen gik under Frederik II i Retning af, at Lensmanden skulde indsætte Borgmestrene²⁸⁵). Selv var han valgt af Kongen. Tiltrædelsesdag var normalt den 1. Maj²⁸⁶). Blev han forhindret i at varetage Lenets Forretninger, besørgedes de af hans Kontorchef, Lensskriveren. Eksempler derpaa kendes i Aarhus fra den Tid, Jens Juel var til Orlogs i Syvaarskrigens Begyndelse og den nærmeste Tid efter hans Død²⁸⁷), og givetvis har det fundet Sted, naar Lensmanden var til Rigsraadmøde, som nogle af Lensmændene jævnligt var²⁸⁸). Aarhusgaards Lensmænd²⁸⁹) hørte alle til højadelige Slægter, der forstod at skaffe sig de bedste Stillinger i Landet. Galt, Bille, Juel, Rosenkrantz, Bjørn, Lykke, Seefeldt, Parsberg, Brahe, Bryske, Kaas er de Slægter, der indtil 1619 havde Medlemmer i Embedet paa Aarhusgaard²⁹⁰).

At Byraadet i denne Periode var mere afhængigt opadtil end i den foregaaende ses baade af Lensmandens almindelige Virksomhed og af Borgmestrenes Udnævnelse. Naar den først valgte Borgmester efter Christian III's Tronbestigelse, Knud Galten, maatte søge kongelig Konfirmation paa sit Valg²⁹¹), og hans Efterfølger, Peder Skriver, modtog kongelig Udnævnelse efter Edsaflæggelse²⁹²), er allerede det et Tegn paa Ændring i Stillingen, og det bliver tydeligere af, at Lensmanden engang skulde sørge for, at en Borgmester blev indsat²⁹³), og af, at han ved en anden Lejlighed kunde afsætte en Raadmand paa Grundlag af en Anklage, og inden der var falden Dom²⁹⁴).

Der blev ved at være to Borgmestre Perioden igennem, men Raadmæn-

²⁸⁰) D. M. 4. I, S. 332, K. B. 1561 $\frac{8}{7}$ = C. C. D. 1561 $\frac{8}{7}$. ²⁸¹) Mackeprang, S. 219—232, H. T., V, S. 48. ²⁸²) H. T., V, S. 50. ²⁸³) H. T., V, S. 48. ²⁸⁴) K. B. 1578 $\frac{26}{11}$. ²⁸⁵) K. B. 1579 $\frac{7}{2}$, jvfr. 1571 $\frac{3}{4}$ for Grenaa. ²⁸⁶) Frdn. 1615 § 22, C. C. D. 1615 $\frac{31}{3}$, jvfr. forskell. Lensmænds anf. Tiltrædelsesdag. ²⁸⁷) K. B. 1563 $\frac{26}{6}$, $\frac{26}{10}$. ²⁸⁸) Kr. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Stændermødernes Historie. 1883 f. ²⁸⁹) Oplysninger om dem især i forskellige Leksika, D. A. A., P. T. og Kilder nævnt i disse Værker samt i Eriksen & Krarup: Dansk historisk Bibliografi og i Dansk Tidsskrift-Index. ²⁹⁰) I den nævnte Rækkefølge. ²⁹¹) Hbz. 1540 $\frac{20}{5}$. ²⁹²) K. B. 1559 $\frac{18}{12}$. ²⁹³) K. B. 1579 $\frac{8}{2}$. ²⁹⁴) K. B. 1609 $\frac{9}{5}$.

denes Tal var stigende. Byfogden viser sig som Medlem af Raadet, nævnes i hvert Fald altid blandt dets Medlemmer, naar de optræder fuldtalligt²⁹⁵), og det forøgedes med endnu en Mand, saa det foruden Borgmestrene kom til at bestaa af otte mod tidligere seks. Saaledes var det i 1565²⁹⁶). Senere kom der yderligere to, saa Raadet derefter bestod af to Borgmestre og ti Raadmænd, af hvilke en var Byfoged, altsaa tolv i alt. Saa mange var der efter Hyldingsfuldmagter baade 1584 og 1608, da Byen skulde lade sig repræsentere ved Hylding af henholdsvis Christian IV og hans Søn²⁹⁷).

Raadet, der vedblev at være vigtigst i Bystyrelsen, synes som tidligere at have været selvsupplerende²⁹⁸) og Raadmænd som før at være taget blandt Raadets Medarbejdere, saaledes blandt de 24 Mænd. Om flere Raadmænd ses det, at deres Navne før deres Raadmandsperiode findes blandt Tingvidner eller netop de 24. Oluf Andersen, der er Raadmand 1565²⁹⁹), kaldes Borger i et Tingsvidne 1557³⁰⁰). Blandt »de 24 Mænd«, der medunderskriver Hyldingsfuldmagten 1608, var flere naaet op i Raadet inden 1626³⁰¹).

Borgmestre tages efter gammel Sædvane blandt Raadsmedlemmerne. De nævnes blandt disse, før de opnaar Borgmesterværdigheden³⁰²). Og Regelen er næsten indtil Periodens Ophør som lige siden 1450, at en Borgmester beklæder Embedet for Livstid. Naar han først har faaet Stillingen, nævnes ingen anden i den, før han dør. Borgmesterlisten 1536—1619 vil vise det i Forbindelse med enkelte Oplysninger. Kun første og sidste kendte Borgmesteraar nævnes for den enkelte Borgmester.

Mogens Lauridsen var fra 1521³⁰³) Niels Andersens Medborgmester og virkede til 1540, maa det formodes, eftersom han dette Aar omtales som nylig død³⁰⁴). I 1526 nævnes Mikkjel Jensen som Borgmester første Gang³⁰⁵), og han fungerede i det mindste til 1546³⁰⁶) og sikkert omtrent til hans Efterfølgers Udnævnelse 1552³⁰⁷). Knud Galten tiltraadte 1540, da Byen anmodede Kongen om at faa ham udnævnt³⁰⁸). Endnu 1557 havde han Pladsen³⁰⁹), men et Par Aar efter var han død, da der er Tale om Skifte i hans Bo³¹⁰). Laurids Fog var Borgmester i det mindste fra 1552³¹¹) til 1574³¹²). Hans Valg foregik 1552³¹³), og han har sikkert siddet indtil til sidst i 1570erne. I hvert Fald skulde Lensmanden indsætte en duelig Mand af Borgerne til Borgmester i »nu afdøde Laurids Fogs Sted« 1579³¹⁴). Muligvis er begge Borgmestrene døde af den store Pest i Byen, der var meget slem i 1578³¹⁵), idet de to nye optræder lige derefter. Laurids Fog synes dog død først, idet Peder Skriver,

²⁹⁵) Skikken har vel været at vælge Byfogden blandt Raadmændene. Jvfr. om Helsingør P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark. 1900. I, S. 6. ²⁹⁶) Hbz. 1565 $\frac{11}{8}$. ²⁹⁷) Mackeprang, S. 63. Hbz. 1608 $\frac{30}{4}$. ²⁹⁸) Jvfr. Mackeprang, S. 64. ²⁹⁹) Hbz. 1565 $\frac{11}{8}$. ³⁰⁰) A. a. 78, Aa. B. A. ³⁰¹) Hbz. 1608 $\frac{30}{4}$ og 1626 $\frac{6}{6}$ = A. a. 150, dat. 1626 $\frac{26}{1}$, Aa. B. A. ³⁰²) Sml. f. Eks. Hbz. 1608 $\frac{30}{4}$ med nedenstaaende Borgmesterliste. ³⁰³) Hbz. I, S. 120. ³⁰⁴) I. c. 1540 $\frac{20}{5}$. ³⁰⁵) A. a. 58, Aa. B. A. ³⁰⁶) D. M. 4, I, S. 189. ³⁰⁷) Danske Selskabs Papirer 1552 $\frac{6}{2}$. ³⁰⁸) Hbz. I. c. ³⁰⁹) Et Blik . . ., S. 55. ³¹⁰) K. B. 1559 $\frac{19}{12}$. ³¹¹) Hbz. I, S. 151. ³¹²) I. c. 203, jvfr. Hoffmeyer I, S. 498. ³¹³) Danske Selskabs Papirer. 1552 $\frac{6}{2}$. ³¹⁴) K. B. 1579 $\frac{8}{2}$. ³¹⁵) Hbz. 1579 $\frac{10}{1}$. Pont. IV. 72.

der nævnes i Stillingen 1559—75³¹⁶), maa have virket endnu i Begyndelsen af 1579³¹⁷). Han var ogsaa af Familien Fog, da han en enkelt Gang kaldes Peder Fog Skriver Borgmester³¹⁸). — Laurids Christensen var Borgmester 1579—84³¹⁹). Dines Thøgersen nævnes som saadan første Gang 1580³²⁰) og har indehaft Hvervet maaske til 1588, for da der er Strid om Arv efter ham i Juli i dette Aar³²¹), er han sandsynligvis død kort forinden. Niels Pedersen var Borgmester fra før 1588 og til efter 1612. Muligvis tiltraadte han 1584³²²). Da han første Gang nævnes som Borgmester 1588, var han Chef for Borgervæbningen³²³) og derfor antagelig allerede Førsteborgmester, sandsynligt ogsaa af den Grund, at hans Borgmesterkollega var med i Væbningen, rustet baade med Harnisk, Spyd og Slagsværd³²⁴). Efter dette at dømme har Niels Pedersen dengang været ovre sin Tid som Andenborgmester og altsaa i nogen Tid haft Borgmesterværdigheden. Hans Kollega Jørgen Sommerfeldt var sikkert Andenborgmester, og han vedblev at være det længe. I 1608 nævnes de begge som Borgmestre³²⁵) og maa begge have fortsat til efter 1612, da de begge omtales³²⁶). Ingen Efterfølgere nævnes før 1615. Da er Villum Worm Borgmester³²⁷), men i 1612 var han kun Raadmand³²⁸), og da han var Førsteborgmester i 1615³²⁹), og først har maattet være Andenborgmester, maa haade Niels Pedersen og Jørgen Sommerfeldt være gaaet af mellem 1612 og 1615, den første altsaa inden sin Død 1616³³⁰), saa Ordene paa hans Epitafium maa bygge paa, at hans første Embedsaar var 1584 og hans sidste 1615, og den anden nogle Aar inden sin Død 1618³³¹). Hans Grønbæk optræder som Borgmester 1617³³²), og da han i 1619 har Peder Pedersen som Medborgmester³³³), maa Villum Worm være gaaet af inden den Tid, muligvis paa Grund af Vanskeligheder, han som Storkøbmand havde i Tiden deromkring³³⁴), eller i Forbindelse med højst aparte Forhold mellem Byraadsmedlemmer dengang. De baade skændtes og sloges »til ulidelig Foragt for Øvrigheden paa Stedet«, saa Kongen beordrede Lensmanden til at undersøge Forholdet og lade Dom gaa i Sagen³³⁵). — Borgmester Hans Grønbæk havde overfaldet Raadmand Søren Frost »med ubekvemme Skældsord«³³⁶). Det ene Ord havde taget det andet, og det var blevet til Slagsmaal. Søren Frost aftingede Forseelsen som først forurettet Part og fik derfor Lov at fortsætte som Raadmand³³⁷). Mod Hans Grønbæk rejstes der Sag »for Baar-

³¹⁶) K. B. 1559 ¹/₁₂, 1575 ²⁷/₆. ³¹⁷) K. B. 1579 ⁸/₂. ³¹⁸) 1565 ¹¹/₈, A. a. 86. Aa. B. A., trykt Hbz. I, S. 178, uden Modtagelse af hans Navn Fog. Der er god Grund til at tage alle Navne med, naar en Mand var eller kaldtes Skriver. Flere Borgere bar dette Navn, og til Tider var der ikke mindre end 4 virkelige Skrivere i Aarhus nemlig en Byskriver, en Lensskriver, en Stiftsskriver og en Renteskriver for Nørrejylland, K. B. pass. ³¹⁹) K. R. 1579 ⁸/₁₁, 1584 ¹⁰/₁. ³²⁰) K. B. 1580 ¹/₁₂. ³²¹) K. B. 1588 ¹¹/₇. ³²²) Hoffm. I, S. 497. Jvfr. hans Epitafium og nedenfor. ³²³) Hbz. I, S. 223. ³²⁴) I. c. ³²⁵) Hbz. II, 12. ³²⁶) Taxering 1612, L. A. ³²⁷) Hertel: Aarhus Domk., S. 170. ³²⁸) I. c., S. 234. ³²⁹) I. c., S. 170. ³³⁰) Epitafium i Frue Kirke: Raadmand og Borgmester i 32 Aar, død 1616. Hoffm. I, S. 497: Raadmand og Borgmester 1584—1616. ³³¹) J. S. 4. II, S. 487. ³³²) K. B. 1617 ³¹/₁₀. ³³³) A. a. 140, 1619 ²⁷/₃, Aa. B. A. ³³⁴) K. B. 1620 ¹⁹/₄, jvfr. 1600 ⁹/₉ og ⁸/₁₁ og Hertel II, S. 234. ³³⁵) K. B. 1617 ²⁹/₆. ³³⁶) K. B. 1617 ³¹/₁₀. ³³⁷) I. c.

dag og Ukvemsord, som han havde haft og været i« paa Raadhuset i Aarhus mod Søren Frost³³⁸). Processen blev dog standset, men først havde Hans Grønbæk lovet at betale Kongen den store Sum 500 Rigsdaler »for det Slagsmaal, han havde været i«. Lensmanden skulde sørge for at faa Beløbet ind-drevet³³⁹). Søren Frost har aabenbart været udsat for at blive afsat fra Raadmandsembetet. I et tidligere Tilfælde var en Raadmand blevet suspenderet efter Kongens Indgriben³⁴⁰). Slikt kan være overgaaet Villum Worm. Trække sig tilbage uden Kongens Tilladelse kunde en Borgmester ikke³⁴¹), men muligvis har det været meget let at faa en saadan Tilladelse i Aarene lige før 1619, da det blev forordnet, at hvert Aar skulde Førsteborgmesteren rykke ned paa yngste Raadmands Plads, mens ældste Raadmand skulde rykke op paa Andenborgmesterpladsen, hvis Indehaver samtidig blev Førsteborgmester³⁴²). I 1622 var Villum Worm atter Borgmester³⁴³), og han fortsatte til 1624³⁴⁴). At baade Niels Pedersen, Jørgen Sommerfeldt og Villum Worm forlod Borgmesterstolen lader ane, at Stillingens Livsvarighed var ophørt i Aarhus, før Kongen forordnede det i 1619, saaledes at den ny Bestemmelse ikke her indførte noget nyt paa dette Punkt, men blot gav Regler for Tilbage-træden. Hans Grønbæk kaldes i 1622 forhenværende Borgmester³⁴⁵) og er muligvis gaaet af i 1620, som han efter den ny Forordning skulde, men givet er det dog ikke, for selv om Forordningen virkelig førte med sig, at Borgmestrene skiftede³⁴⁶), synes den dog ikke at være blevet fuldt efterlevet i Aarhus³⁴⁷), hvorom nærmere senere.

Af de til enhver Tid siddende Borgmestre var den først udnævnte Førsteborgmester. Det hænder, at han kaldes øverste Borgmester³⁴⁸), og at den anden faar Betegnelsen Medhjælper³⁴⁹). At Byraadets Medlemmer hørte til Bysamfundets øverste Lag er utvivlsomt, og det vil for fleres Vedkommende være tydeligt af Skildringen af Periodens økonomiske Forhold i Aarhus. Beslægtede har de i mange Tilfælde ogsaa været³⁵⁰). At to samtidige Borgmestre bar Navnet Fog, er et af Tegnene derpaa. Byraadet begyndte i denne Periode at benytte et Segl med Diameter paa 29 mm og med Omskriften: Sigil[lum] civita[tis] Arhus og med tre Aarer i Renæssanceskjold. Det træffes første Gang i brunt Voks, paa et Dokument, A. a. 108, 6. Juli 1581, deponeret i Den gamle By.

De Eksempler, der foran er givet paa Lensmændenes Hverv, er næsten lige saa mange Eksempler paa Byraadets Pligter³⁵¹). Det fremgaar deraf, at en Mængde offentlige Ydelser skulde hidskaffes af det. Indkvartering

³³⁸) K. B. 1618 $\frac{6}{5}$. ³³⁹) K. B. l. c. og 1618 $\frac{4}{7}$. ³⁴⁰) K. B. 1609 $\frac{9}{5}$. ³⁴¹) Mackeprang, S. 76 f. ³⁴²) C. C. D. 1619 $\frac{7}{4}$. ³⁴³) Kæmnerregnskab 1622, L. A. ³⁴⁴) A. b. 1624 $\frac{22}{1}$, Aa. B. A., K. B. 1624 $\frac{26}{8}$ og $\frac{23}{12}$. ³⁴⁵) K. B. 1622 $\frac{17}{4}$. ³⁴⁶) I 1626 var flere tidligere Borgmestre at finde blandt Raadmændene. A. a. 150, 1626 $\frac{28}{1}$ = Hbz. 1626 $\frac{9}{6}$. Jvfr. Munch, I, S. 39. ³⁴⁷) Hbz. 1640 $\frac{18}{12}$, 1641 $\frac{7}{1}$. Jvfr. Bricka & Fridericia: Chr. IV's egenhændige Breve, V, S. 277. ³⁴⁸) A. a. 159, Aa. B. A. ³⁴⁹) K. B. 1579 $\frac{9}{2}$. ³⁵⁰) Jvfr. H. T. V, S. 84, P. T. 3. II, S. 150. ³⁵¹) Jvfr. Rosenvinge: Love IV, passim, D. M., K. B., C. C. D., Mackeprang, Munch, H. T. V, S. 1—138, P. V. Jacobsen: Det danske Skattevæsen.

skulde ordnes af Raadet og Skatter paalignes af det i Samarbejde med de 24 Mænd³⁵²), men Fastsættelse af Ejendomsskatter var dog nok saa højtidelig, idet Lensmanden overværede Handlingen³⁵³). Opkrævning af Afgifterne foretoges af Rodemestrene hver i sin Rode, af hvilke Byen senere havde 3³⁵⁴). Indtil 1619 findes dog kun en ad Gangen omtalt, vel svarende til den Overrodemester, der i 1620 modtog Bøsseskyttepenge »af alle Rodemestrene i 26 Roder«³⁵⁵). Rodemesteren var en af Raadmændene, og en af de øvrige synes at have hjulpet ham³⁵⁶). Som det fra Middelalderens Slutning var saaledes, at Raadmænd opkrævede Told og Sise, synes de altsaa henimod 1619 at have opkrævet Skat af forskellig Slags, saaledes som Sogneraadsmødlemmer endnu mange Steder modtager Kommuneskatten hver i et Distrikt.

Det samlede Byregnskab førtes af Kæmneren, hvis Virksomhed i denne Periode var som i den foregaaende. Kæmnere skiftede meget tit, oftest efter et Aars Forløb³⁵⁷). Toldafgifter var af lignende Slags som tidligere og opkrævedes af en Tolder, der sædvanlig var en af Raadmændene³⁵⁸), som Tilfældet havde været sidst i Middelalderen. Undertiden var det en Borgmester³⁵⁹), men som Regel den Raadmand, der var Byfoged³⁶⁰). Foruden de Beløb, der gik til Staten, maatte en Del indkræves til Byens Behov. Raadhuset skulde holdes vedlige, nogle andre Huse, f. Eks. Bøddelhuset, ogsaa, Befæstningen ligeledes, Bro og Gader ogsaa og Havnen ikke mindst. Kæmneren tog sig som før af den Slags³⁶¹). Tjenestemandslønninger var der ikke mange af, men dog enkelte³⁶²). De fleste Godtgørelser³⁶³) bestod i Skattefrihed, Sportler, Overdragelse af Ejendom, Handelsrettigheder eller Ret til at holde Vinkældere³⁶⁴). Store synes de ikke at have været, i hvert ikke efter alles Opfattelse. De har været betragtet som Tillæg til privat Indtægt. Kæmnerens Løn var i 1562 en halv Snes Daler³⁶⁵). Bedst Besked vides med Byfogedens Løn³⁶⁶).

Aarhus Bys andet Segl.
Efter P. B. Grandjean: Danske
Købståders Segl.

³⁵²) Skatteregister 1619, L. A. ³⁵³) K. B. 1560 ¹⁵/₁₂, 1578 ²⁶/₁₁. ³⁵⁴) Kæmnerregnskaber med Skatteregistre, f. Eks. 1672, Aa. B. A. ³⁵⁵) Hbz. I, S. 175, II, S. 320, jvfr. 318. I 1612 var der 24 Roder, og 1620 var der 26. Enhver af disse smaa Roder var det Distrikt, der underholdt en Bøsseskytte, Taksering 1612, L. A., K. B. 1620 ²⁶/₁₀. ³⁵⁶) Hbz. I, S. 175, jvfr. 178. ³⁵⁷) Alfabetisk Register til Aarhus Borgerskabsprotokol 1470—1673 for Aarene 1600—1673 med Liste over fungerende Kæmnere 1600—78, L. A., Hbz. og K. B. passim samt en Række Kæmnerregnskaber. ³⁵⁸) K. B. passim. ³⁵⁹) K. B. 1584 ¹⁰/₁ og 1596 ²³/₁₂. ³⁶⁰) K. B. passim. Jvfr. Mackeprang, S. 240 og K. B. 1574 ²⁷/₆, Hbz. 1565 ¹¹/₄ og K. B. 1567 ¹⁴/₃. ³⁶¹) Forskellige Skattesager 1612 m. fl., L. A. Jvfr. Jy. Saml. IX, 97—112. ³⁶²) Mackeprang 159 f., 124—33. K. R. passim. ³⁶³) K. B. passim. ³⁶⁴) K. B. 1582 ¹⁹/₆. ³⁶⁵) Hbz. I, S. 175. ³⁶⁶) Mackeprang, S. 236 ff.

Den udrededes vel mest af Statsindkomsterne paa Stedet. Byen udlagde dog Jord til Embedet. Lønningen kan illustrere Embedsindtægterne. Det vides, at Byfogedens Løn i Aarhus en Tid var 10 % af Sagefald og anden uvis Indkomst foruden en Eng, der var henlagt til Embedet³⁶⁷). Men eftersom Priesterne steg stærkt det 16. Aarhundrede igennem, blev Lønningen relativt mindre, og Byfoged Svend Bendtsen ønskede den da forøget. Han klagede over, at han formedelst det daglige Besvær med Fogedbestillingen, ikke kunde søge sin Næring og Bjergning udenlands. Og Klagen fandtes rimelig. Kongen tillod, at han i Løn yderligere maatte faa 10 Rigsdaler aarlig³⁶⁸). Raadet skulde sørge for saakaldt god Politi³⁶⁹), et vidt Begreb, omfattende Brolægning og Renholdelse af Gaderne, lettet ved Oprettelse af Rakkerkuler og Anlæg af Kirkegaarde til Aflastning af de gamle, der forpestedes Omgivelserne med »ond Lugt Stand og anden Del« til Fare for Sundheden, og omfattende Oprettelse af Herberger³⁷⁰). Færdselssikkerhed skulde der være i den Forstand, at Folk skulde kunne færdes i Fred, noget der var vanskeligt at faa overholdt i den mørke By efter Solnedgang, og som derfor medførte Nødvendigheden af en Byvag³⁷¹) bestaaende af nogle faa Mænd eller Svende, der skulde ile til, naar Overfald forefaldt, og alarmere Beboere, naar Ildløs var paa Færde. Til daglig udførte de Arbejde for Byen, ofte som Opsynsmænd, hvor Kommunen havde flere i Arbejde³⁷²). Og en Borgervæbning skulde holdes som en Slags kommunal Garnison, der kunde træde sammen paa givet Varsel, og som skulde være vel rustet og engang imellem mønstres, saa det kunde vides, den var parat, om større Fare skulde vise sig for Byen som Helhed, eller om Kongen skulde faa Brug for dens Hjælp³⁷³). I 1588 var begge Borgmestre, Byfogeden og 9 Raadmænd i Borgervæbningen, der bestod af 390 Mand under Borgmester Niels Pedersens Førerskab³⁷⁴). At der har været noget at gøre med at overvaage den daglige Sikkerhed for Enkeltmand er tydeligt alene deraf, at der i 1588 udvistes 41 Mænd og 83 Kvinder foruden nogle Børn af Byen som liderlige og pasløse Personer³⁷⁵), der enten ikke var hjemmehørende i Byen, eller hvis Forhold var saaledes, at de ønskedes henvist til Landevejen, der nok for nogles Vedkommende har ført til Galgen et eller andet Sted, efter som Tidens Retspraksis var³⁷⁶). Nogle af dem var voldsvorne, saa de kunde straffes for Gæld, nogle tyvagtige eller løsgtige, andre tidligere udvist af Staden. Nu kunde de alle slaa Følge, maatte i hvert Fald herut efter kongelig Majestæts Mandat. Byens Øvrighed maatte finde ud af, hvem der maatte af Sted. Nogle af dem synes at have holdt til i Byens Udkant, som Sidsel og Dorte i Skøgeskov, et Stednavn, der tilstrækkelig tydeligt angiver Kvarterets Beskaffenhed. De fleste udvistes Navne viser ingenting. Madeline Parlamentmacker maa dog have

³⁶⁷) Hbz. 1575 ³¹/₁₂, K. B. 1592 ²³/₆, Jvfr. Mackeprang, S. 238. ³⁶⁸) 1. c. ³⁶⁹) Reces 1558 § 56. ³⁷⁰) Reces 1537 § 21, § 23. ³⁷¹) H. T. 2. I, S. 227 ff. ³⁷²) K. R. 1622, L. A. ³⁷³) H. T. 2. I, S. 197—227. K. B. 1564 ²²/₃. ³⁷⁴) Hbz. I, S. 222 f. ³⁷⁵) A. a. 118, 1588 ¹⁷/₂, Aa. B. A. ³⁷⁶) Se f. Eks. Hugo Matthiessens Bøger: Bøddel og Galgefugl og De Kagstrøgne.

været kendt for at lave Parlament, Skænderi, og Laurits Kæltring bag Klosteret har ogsaa et Navn, der taler for sig selv, selv om det dengang ikke var saa afgjort dadlende som nu. En Mand forvistes med sine Huskvinder, fordi han holdt Horer paa Stalde og samlede Horer om Aftenen til Skalk og Tyvepak. Den Slags har gjort sig bemærket paa sin egen Vis, og Manden maatte bort med sit hele Trækplaster.

Naar en saadan Udrensning i Byen har syntes nødvendig, har der i Forvejen været noget at gøre med at holde Orden paa Publikum. Dertil har ogsaa Retsvæsenet skullet bidrage, og som sædvanlig havde Raadet med det at gøre, idet det som tidligere udgjorde den væsentligste Del af Raadstueretten under Ledelse af Førsteborgmesteren³⁷⁷⁾ og som før var med paa Bytinget under Byfogedens Forsæde. Skulde svære Sager afgøres paa Tinget, havde hele Byraadet Pligt til at dømme sammen med Byfogeden³⁷⁸⁾. Indtil 1586 havde Aarhus Landstingsret. Raadstuerettens Kendelser skulde ikke i paa-kommende Tilfælde indankes for Landstinget i Viborg, men for Kongens Retterting. Saadan havde det været siden 1466³⁷⁹⁾, og saadan var det 1551³⁸⁰⁾, og det fastsloges 1552, at saaledes skulde det være, saa Borgmestre og Raadmænd ikke skulde stævnes til Viborg for Domsafsigelser³⁸¹⁾. Nu skulde dette være anderledes³⁸²⁾. Helt efterlevet er den ny Bestemmelse dog maaske ikke blevet, for Byen forsøgte senere at faa den gamle Bestemmelse om Landstingsret hævdet³⁸³⁾. Raadet skulde varetage Byens Interesser som før overfor Naboer og fremmede Handelsmænd og støtte aarhusianske Interesser udenbyes³⁸⁴⁾. Naar dertil kommer, at Næringslivet, derunder Priserne, ogsaa som tidligere kontrolleredes af Raadet³⁸⁵⁾, og Befolkningen delvis ogsaa, idet der skulde være Stodderkonger til at holde Øje med Tiggere, og af Raadet ansattes Dannekvinder til to Gange om Aaret at undersøge, om Tjenestkvinder eller andre ugifte redte til Barsel³⁸⁶⁾, er det klart, at dette havde nok at gøre, og at det var rimeligt, at Raadmændenes Tal øgedes, saa meget mere, som Byen var i stærk Vækst, der en Tid dog bremsedes af Syvaarskrigen³⁸⁷⁾ og Pesten 1572, hvoraf mange døde³⁸⁸⁾, især dog af »den skrækkelige Pestilens«³⁸⁹⁾ 1578.

Til Raadets Hjælpere var der Opgaver nok. Den Praksis, som tidligere var opstaaet, at Skriveren varetog Skrivararbejdet baade for Byting og Raadstueret, fulgtes, og det forordnes nu, at Breve, som udgives for Borgmestre og Raad, skal registreres i en Bog, der skal forvares paa Raadhuset³⁹⁰⁾. Det blev en Bog af stor juridisk Betydning. Den skulde bl. a. forhindre, at Folk købte Ejendomme, som Sælgeren ikke havde Ret til at afhænde³⁹¹⁾. Som

³⁷⁷⁾ Hbz. 1565 ¹¹/₈, jvfr. foran S. 370. ³⁷⁸⁾ Reces 1551 § 5 og Reces 1558 § 13, jvfr. Mackeprang, S. 121. ³⁷⁹⁾ Hbz. 1466 ²⁵/₄. ³⁸⁰⁾ l. c. 1551 ¹¹/₁₂. ³⁸¹⁾ l. c. 1552 ⁶/₂. ³⁸²⁾ C. C. D. 1586 ⁶/₈. Munch I, S. 14. ³⁸³⁾ K. B. 1617 ²⁵/₁. ³⁸⁴⁾ Hbz., passim. ³⁸⁵⁾ Se f. Eks. Reces 1537 § 22, 1540 § 15 og 16, 1557 § 2 og 3 og Forordn. af 1615 ³¹/₃, C. C. D. ³⁸⁶⁾ Kbh. Reces 1537 § 16. D. M., V., S. 253. ³⁸⁷⁾ Jvfr. K. B. 1580 ²⁶/₂. ³⁸⁸⁾ Hbz. 1573 ⁶/₃. ³⁸⁹⁾ K. B. 1578 ²⁷/₁₁. ³⁹⁰⁾ Reces 1551 § 3, 1558 § 11. ³⁹¹⁾ D. M., V, S. 253.

Skriveren havde Kæmneren og Tolderen og Stadens Tjenere i det hele samme Hverv som før og vedblev at være af samme Vigtighed for de i Tidens Løb forekommende Forretninger. Henimod 1619 var der 2 Vægttere og 3 By-svende. Der nævnes ogsaa nogle Dragere, i Fiskergade var der 3 i 1625³⁹²), men om de var Vægttere og Stævningmænd som Dragerne i Aalborg³⁹³) ses ikke klart. Egentlige Vægttere synes de ikke at have været, da den Slags betegnedes Vægttere. De Stævningmænd, Byen benyttede, synes heller ikke identiske med Dragere, hvis Navn nævnes. Først fra 1630erne siges noget direkte om Dragernes Bestilling, og det viser blot, at naar noget flyttes ind paa Raadhuset, er det Dragere, som udfører Arbejdet³⁹⁴), men de opføres ikke paa Lister over Byens lønnede Tjenere, som de to Vangvogtere og Mestermanden, Bøddelen. Det sker dog heller ikke for Byhyrdernes og Rakkerens Vedkommende, skønt disse nævnedes. Der faldt undertiden en Skilning af til Rakkeren, ses det af Kæmnerregnskaber³⁹⁵). Betydningsfuld var ikke mindst Byfogeden³⁹⁶), som Lensmanden synes at have udpeget blandt Raadmændene, og som skulde aflægge Ed til Kongen³⁹⁷). Han har haft til Opgave at paase, at Kongens Interesser paa Stedet overholdtes, d. v. s. at han i de daglige Forretninger optraadte i Lensmandens Sted. Regnskab skulde han aflægge en Gang aarligt, nemlig til Mortensdag. Det fastsloges 1549³⁹⁸), men var sikkert i Overensstemmelse med gammel Praksis i Aarhus, hvad en Række Skattekvitteringer³⁹⁹) tyder paa. Efter dette blev der god Tid til Regnskabsafslutningen, thi Regnskabsaaret gik fra 1. Maj til 1. Maj⁴⁰⁰), Filippi et Jacobi Dag. Fristen fra Maj til November har dog ikke altid slaaet til. I 1591 stod Byfoged Svend Bendtsen i Aarhus tilbage med nogle Aars Regnskab⁴⁰¹), men det gjorde næsten alle Landets Byfogeder, Toldere og Sisemestre dengang. I November 1592 var han dog omtrent uangribelig i den Retning, for da manglede han kun at aflægge Regnskab for Aaret 1591—1592⁴⁰²), hvilket var meget fint, sammenholdt med andre Byfogeders Stilling.

Staar end Byfogeden og hans foresatte Lensmandens Virksomhed i denne Periode som Bevis paa voksende kongelig Kontrol og de 24 Mænds Eksistens som Tegn paa nogen Indflydelse fra Borgerskabets Side, var dog Raadets Indflydelse stadig størst i den daglige Styrelse. Dets Bestemmelser stod fast, dets Mænd⁴⁰³) var fremtrædende Borgere, velhavende Købmænd, der tit drev Handel vidt omkring, i Besiddelse af gode Ejendomme i Byen og i Stand til at skaffe sig Begravelse i Byens Kirker, supplerende deres Indtægter ved at være kongelige Embedsmænd eller Tiendenydere i Omegnens Sogne. Men i 1619 skulde Raadets Time første Gang ringes ind. En ny Købstadlov var beregnet paa Indskrækning især af Borgmestrenes Magt⁴⁰⁴).

³⁹²) Forsk. Skattesager, L. A. ³⁹³) Jy. Saml. IX, S. 112 ff. ³⁹⁴) Pakke Kæmnerregnskaber 1636—74, Aa. B. A. ³⁹⁵) l. c. ³⁹⁶) Mackeprang, S. 232 ff., 241 ff. ³⁹⁷) Reces 1537, § 2. ³⁹⁸) D. M. 4. IV, S. 369, 72. ³⁹⁹) Hbz. I, pass. ⁴⁰⁰) K. B. 1592 8/4. ⁴⁰¹) K. B. 1591 21/1. ⁴⁰²) K. B. 1592 30/11. ⁴⁰³) K. B. pass. Hbz., passim. C. Madsen: Aarhus Domkirke. 1888. Hertel: II passim. Epitafier i Frue Kirke. Jvfr. Afsnittet om økonomisk Udvikling. ⁴⁰⁴) C. C. D. 1619 7/4.

III. 1619—1701

RAADETS MYNDIGHED BEGRÆNSES

Kong Christian IV stod i sin kraftigste Manddom i Aarene omkring 1620. Interesseret og virksom var han i mange Henseender, Administration og Næringsliv greb han ind i med mange Forordninger, uheldige Forhold søgte han ændret, hvor de viste sig, og da Købstadstyrelsen ikke syntes tilfredsstillende, lod han udgaa en Forordning om den. Det er den saakaldte Købstadlov af 7. April 1619. Den indledes med en Begrundelse, der er en Henvisning til de da eksisterende Tilstande. Indledningen lyder: »Eftersom vi tit og ofte haver med synderlig Flid betragtet og overvejet, ved hvad Middel og Maade Kjøbstæderne udi vore Riger Danmark og Norge kunde saa vel som udi andre fremmede Kongeriger og Lande med mere og større Næring, Handel, Trafik tiltage og sig forbedre saavel som og bedre Justicie, Ordning og Politi udi dennem kunde erholdes, end som hidtil sket er, da haver vi Tid efter anden noksom erfaret og fornummet sligt til des at være forhindret meget af den Aarsag, at nogle enkende faa udi hver Købstad Øvrighedsbestilling betjenendes den ganske Næring, som samme Steds falder, sig alene tilegner og den gemene Mand ved adskillige Praktiker derfra holder og Almuen fast efter deres eget Tykke regerer og under sig haver. Da paa det saadant Inkonvenient og Misbrug udi Tide kan remedieres og forekommes, haver vi for godt anset denne efterskrevne Forordning derom at lade udgaa⁴⁰⁵). Disse Linier indeholder baade en Kritik og et Program. At Kritik har været berettiget ogsaa i Aarhus, er antydet i det foregaaende Afsnit, og i Afsnittet om økonomisk Udvikling, ligesom det foran er paapeget, at Borgmesterembedets Livsvarighed her var ophørt, førend Programmet derom viste sig i Købstadloven.

Af dennes Bestemmelser gjaldt nogle Lensmandens Pligter og Kompetence. Flygtigt set fik han mere Myndighed end før over for Byen. Der var ikke tidligere givet saa faste Regler for hans Indgriben. Han skulde mere end forhen være medbestemmende i Bystyret. Forordningen betegner dog ikke en brat Stigen af hans Magt, men fastslaar først og fremmest, at det, der før havde været Skik, nu skulde være Lov. Linien fra den foregaaende Periode fortsættes. Paa Kongens Vegne skulde Lensmanden udnævne Borgmestre og paase, at Borgmesterskifte fandt Sted, som Forordningen foreskrev. Han skulde føre Tilsyn med Regnskabsaflæggelsen og til Dels med Skatteligningen, blandt andet afgøre Klager over Skatteansættelsen. Overformyndere, som fra nu af indførtes, skulde han være med til at vælge, Bytjeneres og andre Bestillingsmænds Ansættelse, Lønning og Afskedigelse skulde han føre Tilsyn med. I det hele skulde han passe paa, at Forordningens Regler fulgtes.

⁴⁰⁵) C. C. D., 1619 7/4.

I Tidens Løb kom flere Bestemmelser om Lensmandens Opgaver. I Aarhus betød det en Ændring, at Lensmanden skulde forbyde Byfogden at være Medlem af Raadet⁴⁰⁶). Borgmesterudnævnelserne i Byen foregik fra 1658 saaledes, at Lensmanden efter Kongens Billigelse i hvert Tilfælde udnævnte en Raadmand blandt tre Mænd, der var indstillet af 24 fornemme Borgere, som var valgt af Borgerskabet⁴⁰⁷). Men da var Lensmandstiden omtrent forbi. Med Enevældens Indførelse erstattedes Lensmænd af Amtmænd og Stiftsbefalingsmænd, der fik mindre Myndighed overfor Købstæderne. Som Kongens Hjælpere under Stridighederne i 1660 skulde Borgerne støttes. Enevælden fremmede foreløbig det kommunale Selvstyre i Købstæderne for saa vidt som Mellemeleddet mellem dem og Kongen skubbedes til Side, saa Forbindelsen med Regeringen blev mere direkte. Amtmændene blev ikke Byernes Overherrer, men sideordnedes Byøvrighederne. Ved Borgerstandens Privilegier af 24. Juni 1661 og ved senere Bestemmelser ændredes Forholdene mere og mere i den Retning⁴⁰⁸).

Det stemte dog ikke med Principperne for den absolutte Enevælde at give Byøvrighederne frie Tøjler. En Del af Lensmandens gamle Myndighed flyttedes opad, nemlig til Kongen. Det gælder Udnævnelsen af Borgmestre og Raadmænd⁴⁰⁹), skønt der havde været Røster fremme om, at Byerne selv skulde vælge dem⁴¹⁰). For Byfogeden begyndte en Opgangstid. Han fik kongelig Udnævnelse⁴¹¹), og Tendensen gik i Retning af at øge hans Indtægter. Med Danske Lovs Bestemmelser om Retsplejen og ved senere Forordninger blev hans Embede af større Betydning. Hans Kontrol med Loves Overholdelse lod ham til en vis Grad træde i Lensmandens Sted og gjorde ham for saa vidt til et nyt Led mellem Regeringen og Byen⁴¹²).

Lensmændene paa Aarhusgaard⁴¹³) var stadig Folk af de fineste Slægter. I den her angivne Rækkefølge havde Mænd af følgende Slægter Embedet: Lindenov, Grubbe, Krag, Rosenkrantz og Thott. Efter Enevældens Indførelse traadte Stiftamtmand eller Stiftsbefalingsmænd i Lensmandens Sted. Ogsaa de var af de fineste Slægter som Rosenkrantz, Friis, Rantzau, Friis, Rosenkrantz, Juel, Skeel, Friis, Vind, i Rækkefølge som her⁴¹⁴). Kongen brugte ikke borgerlige Mænd til at føre Tilsyn med Aarhus Byraad.

Borgmestrene i Aarhus bliver det en Overgang vanskeligere at følge, efter at Købstadloven af 1619 havde paabudt, at hver kun maatte beklæde Embedet to Aar ad Gangen. I de følgende 30 Aar skiftede de jævnlige, selv om Lovens Bestemmelser ikke ganske fulgtes. Da den udstedtes, var Hans Grønbæk og Peder Pedersen Borgmestre⁴¹⁵). Den første traadte vel tilbage, som han

⁴⁰⁶) C. C. D. 1636 ¹⁴/₅. ⁴⁰⁷) C. C. D. 1658 ²⁵/₅. ⁴⁰⁸) P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark. I. 1900, S. 73—77, 96, 108 m. fl. Steder. ⁴⁰⁹) A. a. 179, 1661 ²³/₂, Aa. B. A. ⁴¹⁰) Munch, anf. V., S. 72. ⁴¹¹) Anf. V., S. 74. ⁴¹²) Anf. V., S. 93 ff. Politiforordningen 1701 ²²/₁₀. I. H. Schou: Kongelige Forordninger og aabne Breve. I. Kbh. 1795, nævnte Dato. ⁴¹³) Kilder til Oplysninger om disse Mænd er de samme som anførtes ved Omtalen af den foreg. Perodes Lensmænd. ⁴¹⁴) Om Stiftamtmandene se J. Bloch: Stiftamtmand og Amtmænd 1660—1848, 1895, og delvis de Kilder, der er henvist til under Lensmænd. ⁴¹⁵) A. a. 140, 1619 ²⁷/₃, Aa. B. A.

skulde, siden han 1622 kaldes forhenværende Borgmester og samme Aar optræder som Renteskriver⁴¹⁶). Men allerede Peder Pedersen sad Bestemmelsen overhørig, idet han var Borgmester endnu 1622⁴¹⁷). Det var dog hans sidste Aar i Borgmesterstolen i denne Omgang, for Aaret efter var Villum Worm og Morten Jensen Borgmestre⁴¹⁸). Villum Worm, der før havde haft Hvervet, men 1620 kaldtes Borger, beklædte Stillingen 1622—24 og blev derpaa Raadmand⁴¹⁹). Morten Jensen var fra 1623 hans Medborgmester et Par Aar⁴²⁰). Rasmus Pedersen Gius maa have fulgt ham i 1624⁴²¹), og sammen med ham var Jens Stigsen Borgmester i Begyndelsen af 1626 og derfor sikkert ogsaa i 1625⁴²²). Borgmesterskifte foregik ved Fastelavn. I Marts 1626 har Jens Stigsen Søren Jensen Frost som Medborgmester⁴²³). I 1628 nævnes Jens Lauersen i Embedet⁴²⁴). Peder Pedersen har atter Stillingen 1629—41⁴²⁵). Fra 1632 og til 1640 er Søren Jensen Frost Borgmester⁴²⁶), men følges derpaa af Jens Lauersen⁴²⁷). At Søren Frost sad saa længe, som han gjorde, syntes for meget af det gode, for Christian IV lod ham tiltale derfor og idømte ham en Bøde paa 3000 Rigsdaler, som han betalte 1641⁴²⁸). At det ikke gik Peder Pedersen lige

*Borgmester Hans Pedersen.
Den gamle By.*

saa galt, skønt han havde overtraadt Forordningens Regler om Borgmester-tidens Varighed lige saa groft som Søren Frost, ses der ingen tydelig Grund til. Men de to Mænds Forhold kan der forøvrigt sluttes en Smule om. Søren Frost har været en rig Mand, hvad alene hans Evne til at udrede den store Bøde viser. Det samme ses af hans store Skatteydelse⁴²⁹) og af, at han havde været Direktør for Det spanske Kompagni⁴³⁰), samt af, at der hænger et Epitafium over ham i Frue Kirke. Peder Pedersen var af en Borgmester at være lidet rig, i hvert Fald i 1630erne. Han gav vel mere i Skat end de fleste Borgere, men dog et ret jævnt Beløb, undertiden 30 Gange saa lidt som

⁴¹⁶) K. B. 1622 $\frac{17}{4}$ og K. B. 1622 (Juli). ⁴¹⁷) K. R. 1622 $\frac{4}{3}$, L. A. ⁴¹⁸) Forskudsliste 1623, Vestergade og Torvegade, L. A. ⁴¹⁹) K. B. 1620 $\frac{19}{4}$. K. R. 1622, L. A. Forskudsliste 1623, L. A. A. b. 3, 1624 $\frac{22}{1}$ og A. a. 150, 1626 $\frac{26}{1}$, Aa. B. A. K. B. passim. ⁴²⁰) A. b. 3. og A. a. 150 samt Forskudsliste 1623. Bytingsvidne 1624 $\frac{7}{4}$, A. b. 41, Aa. B. A. ⁴²¹) Mandtal paa Byskyttehold 1625, Vestergade, L. A. Jvfr. A. a. 150, Aa. B. A. ⁴²²) A. a. 150, 1626 $\frac{26}{1}$, Aa. B. A. = Hbz. 1626 $\frac{6}{6}$. ⁴²³) Skiftebrev af 1626 $\frac{9}{3}$ i Pakken: Skiftesager 1593—1666, mærket A. b. 40, Aa. B. A. ⁴²⁴) Skatteliste 1628, Vestergade, L. A. ⁴²⁵) Do. 1630, L. A., Skattelister 1634—41, L. A. Forskellige Skiftebreve i Pakken A. b. 40, Aa. B. A. Bytingsvidne 1632 $\frac{5}{4}$ og 1633 $\frac{23}{5}$, A. b. 41, Aa. B. A. ⁴²⁶) K. B. 1632 $\frac{12}{6}$. Skattelister 1634—40, L. A. Bytingsprotokol 1636—39, passim, L. A. Skiftebrev 1633 $\frac{21}{3}$, A. b. 40, Aa. B. A. ⁴²⁷) Liste over Unsskat 1641, L. A. ⁴²⁸) D. S. 2. III, S. 388. Hbz. II, 1640 $\frac{12}{12}$ og 1641 $\frac{7}{1}$. R. P. 1641, L. A. Jvfr. Bricka & Fridericia: Chr. IV's egenhændige Breve. V. 1883, S. 277. ⁴²⁹) Anf. Skattelister. ⁴³⁰) K. B. 1632 $\frac{12}{6}$.

Søren Frost⁴³¹). At han en Tid var Overformynder⁴³²), tyder paa, at man nærede stor Tiltro til hans Redelighed.

Af Borgmestrenes Funktionstider fremgaar det, at Forordningen af 1619 ikke strengt overholdes, blot nogenlunde til 1629 og derefter ikke. Den har ikke demokratiseret Borgmesterembedet, men snarest aristokratiseret Byraadet som Helhed. Sjælden kom en ny Mand i Raadet. Den, der var kommet der, blev ved at være der. Af de ni Raadsmedlemmer i 1626⁴³³) opnaaede de otte Borgmesterværdigheden en eller flere Gange mellem 1619 og 1641 og den niende maaske ogsaa, siden vi ikke kender alle Borgmestrene paa den Tid. Da de sad for længe, var det, Kongen greb ind mod den gængse

Udbetalingsordre fra Borgmester Chresten Kaerlssen.

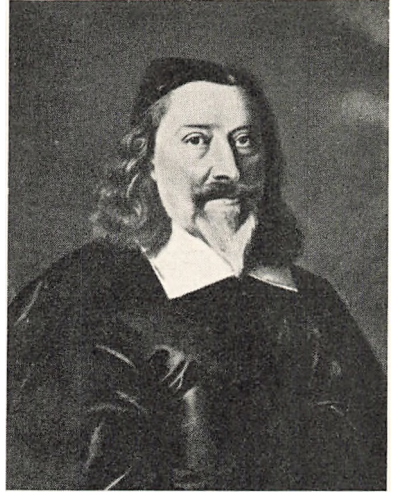
Ved K. R. 1656. Aa. B. A.

Praksis og fjernede Søren Jensen Frost. Men straks viser der sig en ny Mærkværdighed. Tre Borgmestre optræder samtidigt 1642. Det var Jens Lassen, Jens Christensen og Christen Karlsen, af hvilke de to første fungerede allerede 1641⁴³⁴). Jens Lassen kaldes »den øverste Borgmester« 1642⁴³⁵). Der var da en Tid en Overborgmester og to Medborgmestre. Men længe varede det ikke. I 1640erne nævnes foruden de omtalte følgende Borgmestre: Hans Pedersen⁴³⁶), Anders Lydichsen, Wulf Baltzersen⁴³⁷) og Rasmus Nielsen. Den sidste havde Bestillingen 1646 og 1650—1652⁴³⁸). Sammen med ham virkede Hans Jostsen 1650—52⁴³⁹). — Christen Karlsen og Anders Lydichsen, der i

⁴³¹) Liste over Landkistepenge 1639, Vestergade og Emmervad, L. A. Jvfr. de øvrige nævnte Skattelister. ⁴³²) Hbz. II, S. 320. ⁴³³) A. a. 150, 1626 ²⁶/₁, Aa. B. A., hos Hbz. med Dato: ⁶/₆. ⁴³⁴) Liste over Unionsskat 1641, L. A., do. over Byskyttehold 1642, L. A., K. R. 1641, Aa. B. A. Hbz. II, Nr. 98, do. 1643 ⁴/₆. ⁴³⁵) A. a. 159, 1642 ³/₆, Aa. B. A. ⁴³⁶) K. R. 1646, April. Flere Bytingsvidner 1646 i Pakken A. b. 41 og Bytingsdom 1650 ⁹/₅, der har som Borgmestre Rasmus Nielsen og Hans Pedersen, Aa. B. A., Epitafium i Frue Kirke, jvfr. flg. Note. ⁴³⁷) Hbz. II, S. 241. I Pakken A. b. 52 i Aa. B. A. Bytingsdom af 1650 ⁹/₅ indeholdende Afskrift af Bytingsvidne 1648 ³¹/₇, hvor Anders Lydichsen og Wulf Baltzersen var Borgmestre og Hans Pedersen, Hans Jostsen og Peder Rasmussen Raadmænd. ⁴³⁸) Nævnt i Fortegnelse over Køer til Græsning 1646, D. b. 7, Aa. B. A. og i flere Bytingsvidner i A. b. 41, Aa. B. A. samt i R. P., sidste Gang ¹²/₆ 1652, L. A. Han jordesdes 1653 ¹⁰/₂, Hbz. II, S. 190 og 285. ⁴³⁹) Skatteliste 1650, L. A. R. P., passim, L. A., sidste Gang 1652 ⁹/₆. Begravet 1652 ²⁵/₆, Hbz. II, S. 190.

de foregaaende Aar havde været Raadmænd, blev derpaa Borgmestre. Den første optræder først i Borgmesterstillingen, men ingen af dem viser sig med Titelen før 1653⁴⁴⁰).

Fra 1649 ophævedes det tvungne Borgmesterskifte i Aarhus⁴⁴¹), efter at Regeringens Interesse for det for længst var slappet, og der er da intet mærkeligt i, at Borgmestrene derefter sidder flere Aar i Træk. I Kæmnerregnskaber fra 1650erne⁴⁴²) nævnes Christen Karlsten vel meget sjældent, men at den hyppige Bemærkning: »efter Borgmesters Befaling« i mange Tilfælde gælder ham, ses af en Række Bilag, mest Befordringssedler, der er vedlagt enkelte Aarsregnskaber. En Borgmester kunde saaledes i en Række Arkivalier omtales jævnlige, uden at hans Navn opgives. I Raadstueprotokollerne findes hans Navn dog tit. Hans Kollega Anders Lydichsen var født »udi Lante Holstein i Høyer«⁴⁴³). Han var Raadmand i 1652, men blev antagelig Borgmester dette Aar, da Hans Jostsen døde. I 1638 havde han taget Borgerskab. Han havde repræsenteret Byen ved Frederik III's Tronbestigelse, og i Sagen mod Bispinden havde han vidnet mod hende⁴⁴⁴). I Torstenssonkrigen havde han

*Borgmester Anders Lydichsen.
Den gamle By.*

udlagt en stor Sum Penge for Borgerne, men kunde vanskeligt faa dem tilbage⁴⁴⁵). Han var rig, sikkert dygtig og en Mand med sine Meningers Mod. Hans Haandskrift er paa engang smuk og fast og flot. Han og Christen Karlsten virkede sammen til 1659⁴⁴⁶). Selv døde han 1664⁴⁴⁷), men hans Kollega var fulgt som Borgmester af Christen Jensen, der i 1665 var Borgmester sammen med Christian Hendrich Petersen, udnævnt 1664⁴⁴⁸). Christen Jensen døde 1666, vist paa Rejse til København⁴⁴⁹). Samme Aar viser Jesper Nielsen Hutfeld sig som Borgmester, Christian Hendrich Petersen traadte tilbage 1667 og blev Generalinspektør⁴⁵⁰). Hans Borgmesterplads fik Jacob Sørensen, der havde den til sin Død i Januar 1670⁴⁵¹). Da viser der sig to nye Borgmestre, Jørgen Juel og Jacob Michelsen, saa der nu var tre⁴⁵²), af hvilke Jesper Nielsen var den øverste, ældst i Tjenesten og fra 1668 kongelig Landkommissær. De fungerede alle tre til 1678, da Jacob Michelsen døde og erstat-

⁴⁴⁰) R. P. 1653 $\frac{3}{3}$, jvfr. deri de foregaaende Tingdage, L. A. ⁴⁴¹) C. C. D. 1649 $\frac{26}{69}$, jvfr. Hbz. II, S. 136—37. ⁴⁴²) I Aa. B. A. ⁴⁴³) Epitafium i Aarhus Domkirke. ⁴⁴⁴) Hbz. II, 1648 $\frac{12}{4}$, Hbz. II, S. 131. ⁴⁴⁵) R. P. 1652. $\frac{8}{4}$, L. A. ⁴⁴⁶) P. T. 1925, S. 304. Hoffmeyer I, S. 475. ⁴⁴⁷) Epitafium i Domkirken, R. P. 1664 indtil $\frac{28}{4}$, L. A. Hoffmeyer I, S. 485. ⁴⁴⁸) R. P. 1664 $\frac{14}{7}$ og $\frac{21}{7}$. Hoffmeyer I, S. 490. K. R. 1665, Aa. B. A. ⁴⁴⁹) R. P. 1666 $\frac{15}{11}$. K. R. 1666 $\frac{3}{7}$ og $\frac{16}{11}$. ⁴⁵⁰) K. R. 1667. R. P. 1667 $\frac{7}{11}$. ⁴⁵¹) Hbz. II, S. 168 og 191. R. P. 1668 $\frac{1}{5}$ — 69 $\frac{9}{12}$. ⁴⁵²) K. R. 1670—78, Aa. B. A., R. P. 1670 $\frac{4}{2}$, $\frac{8}{12}$, L. A.

tedes af Jens Rasmussen Laasby⁴⁵³). Endnu 1679 var Jesper Nielsen Borgmester⁴⁵⁴), men nævnes derefter ikke mere som saadan. Jørgen Juel trak sig tilbage 1681, og fra da af er Jens Rasmussen Laasby og Michel Michelsen Malling Borgmestre⁴⁵⁵), den sidste til 1701, da han fulgtes af Hans Jensen Vinter⁴⁵⁶). Jens Rasmussen Laasby var fulgt af Jens Christensen Basballe 1695⁴⁵⁷). Den gamle Regel, at Borgmestrene toges blandt Raadmændene, gælder i hele Perioden.

Fra Wulf Baltzersens og Anders Lydichsens Borgmesteraar 1648 benyttes Byraadet et nyt Segl visende et Renæssanceskjold og tre højrevendte Aarer under et Tag paa Stolper og med Omskrift: Sigillum civitat(is) Arhus 1648. Diameteren er 36 mm.

Formodentlig er det om dette Segl, Kæmner Mathias Fellumb i 1673 noterer ved Regnskabsaflæggelsen: »Dett gamle Stadtz Zegill er hos mig i Behold, weger fire Lod a 1 Ort 16 Skilling, er 1 Rdlr 2 Ort 16 Skilling⁴⁵⁸). Vægt og Sølvværdi svarer til hinanden. Da Seglets Vægt var som $1\frac{2}{3}$ Dalers og dets Diamteter kun 36 mm, maa det have været temmelig tykt⁴⁵⁹). At det er Seglet fra 1648, Kæmneren taler om, skønnes af, at dette Segl netop 1672 var blevet »det gamle«, da Byen fra dette Aar gik over til at bruge sit fjerde Segl, der viser Huset med de tre Aarer, men nu anbragt under en svævende Hjelm med Hjelmdekke og mellem to Vildmænd, det hele over rullende Bølger med to krydsvis svømmende Fisk⁴⁶⁰). Indtil 1900 benyttedes dette Segl. Da optog Byen sit ældste Segl til fornyet Brug⁴⁶¹). Som Mønster anvendtes et Eksemplar fra 1423.

Byens tredie Segl.

Efter P. B. Grandjean: Danske Købstæders Segl.

Raadmændenes Tal blev fra 1619 indskrænket til syv og senere til fem⁴⁶²). Saaledes var det indtil 1681, men ved en Forordning af følgende Aar blev det nedsat til tre⁴⁶³), og kun saa mange var der i Resten af Perioden. Fra 1619 skulde Raadmændene udnævnes af Lensmanden, fra 1661 af Kongen⁴⁶⁴). De skulde tages blandt de velhavende Borgere. En Undersøgelse af Skattelisterne gør det iøjnefaldende tydeligt, at de blev det⁴⁶⁵). Haandværkere havde Adgang til at blive Raadmænd. Det siges vel ikke direkte, men det fremgaar af Bestemmelserne, at visse Haandværkere kunde blive

⁴⁵³) K. R. 1679. ⁴⁵⁴) Anf. St. ⁴⁵⁵) Anf. St. 1681 ff. Jvfr. Hoffmeyer I, S. 509. ⁴⁵⁶) Anf. St. 1701. ⁴⁵⁷) Jens Laasbys Ligsten i Frue Kirke. R. P. 1695, L. A. Et Blik . . ., S. 91. ⁴⁵⁸) K. R. 1672. ⁴⁵⁹) Poul Bredo Grandjean: Danske Købstæders Segl indtil 1660. 1937, S. 20 og Tavle 2 c. Vægtopgivelser i Georg Galster: Danske Mønter, N. K. XXIX. 1936. ⁴⁶⁰) Trap, 4. Udg., VII, S. 65. ⁴⁶¹) Kgl. Approbation af 30/1 1900. ⁴⁶²) Hbz. 1626 $\frac{6}{8}$ og 1666 $\frac{22}{1}$. ⁴⁶³) 1682 $\frac{28}{1}$. I. H. Schou: Kgl. Fordn. og aabne Breve. 1795. ⁴⁶⁴) Munch I, S. 73 f. ⁴⁶⁵) Skattelisterne findes for en Del af Aarene 1634—1701 vedlagt Kæmnerregnskaberne i Aa. B. A., for andre Aar i Pakken: »Forskellige Skattesager 1612—65« i L. A.

fritaget for at modtage Stillingen som Raadmand. Det samme gjaldt Skipperene. Grunden var, at nogle Erhverv nødvendiggjorde, at Udøverne til Tider tog bort fra Byen.

Raadets Myndighed var ikke slet saa stor som før. En Del Ting undroges den. Ifølge Loven af 1619 skulde der i hver By ind indsættes to Overformyndere, der skulde være »fine og fornemme Borgere, som temmelig ere til Alders og vel ved Formue«. De skulde føre Tilsyn med Forvaltning af Umyndiges Midler, med Værger og med dem under Værgemaal og med andre unge, med det Formaal, at de forskellige Hverv fik den nødvendige Tilgang, for at Næringsvejene kunde tiltage »som udi andre fremmede Kongeriger og Lande⁴⁶⁶). Lensmand og Raad valgte Overformyndere for mindst 4 Aar. Kun med mindst 2 Aars Mellemlum maatte der være Skifte, saa der altid var en ældre til at sætte den ny ind i Sagerne. Stillingen gav visse Skattebegunstigelser, den fritog for Byens andre offentlige Hverv, og en Overformynder kunde ogsaa efter sin Afgang blive fri for Hverv som Byfoged og Kæmner. Genvalg har været tilladt. Den forhenværende Borgmester Peder Pedersen var Overformynder i 1626 og fik det Aar til Kollega Rasmus Thestrup, der i denne Omgang fortsatte i 12 Aar⁴⁶⁷). Senere var Hans Andersen Grønbæk Overformynder, en Tid sammen med Anders Thomsen⁴⁶⁸). Der oprettedes en Slags Forligsinstitution i Handelssager. Hvert Aar den 1. Marts skulde Købmændene vælge en Overkøbmand. En bestemt Time hver Dag skulde han være parat til at afgøre Handelsstridigheder sammen med to andre, en valgt af hver Part. Overkøbmanden var Opmand, hans Stemme gjorde Udslaget, men han var ikke »ret Dommer«, blot Underhandler, der i Tvistigheder om Køb og Salg, Assurancer, Fragt m. m. afgav Kendelser, der eventuelt kunde blive en Vejledning for Retten⁴⁶⁹). Kriminalsager var unddraget Institutionen, og var Overkøbmanden indviklet i Sagen, erstattedes han af to andre⁴⁷⁰).

Byraadets Selvstændighed overfor Lensmanden skulde efter 1619 blive mindre. Men det kom meget an paa Lensmandens Personlighed. I Aarhus har han næppe været ivrig efter Indblanding. Han lod sin Ridefoged have Besværet med Bystyret⁴⁷¹). I Forholdet til Borgerne havde Raadet stadig at

Farver Peter Jessen,
Raadmand 1689—1712.
Den gamle By.

⁴⁶⁶) H. T. 10. I, S. 3 f. ⁴⁶⁷) Hbz. II, S. 320 og 325 f. ⁴⁶⁸) R. P. 1652 ⁶/₄, 1654 ¹⁶/₂ og ¹¹/₃, L. A. ⁴⁶⁹) H. T. 10. I, S. 28. ⁴⁷⁰) C. C. D. 1619 ⁷/₄. ⁴⁷¹) R. P. 1648 ¹⁹/₂, 1651 ²²/₅, 1652 ²⁶/₂.

gøre med de 24 Mænd, som vedblev at eksistere som Institution. De nævnes baade 1619 og i forskellige Kæmnerregnskaber senere i Aarhundredet og 1735⁴⁷²). De fik vel ikke mere at sige end forhen, men det Princip, at Borgerskabet skulde have Indflydelse, udvikledes ved Indførelse af Revisorer og Taksérborgere. I 1619 optraadte alle de 24 som Ligningsmænd, der lagde Skatten »med Borgmestre og Raads Samtykke«⁴⁷³). Det er den gamle Ordning. Men i de følgende Aar blev det anderledes, svarende til den ny Lovs Bestemmelser om, at Taksérborgere, valgt af Borgerskabet, skulde paaligne Skatterne. I 1623 optraadte 5 Taksérborgere sammen med den daværende Kæmner og den foregaaende som Ligningsmænd⁴⁷⁴), men en fast Regel for, hvor mange, der skulde være, fandtes ikke, og i 1626 optraadte ikke færre end 19⁴⁷⁵). Dette har dog maattet betragtes som unødigt mange. Loven forudsatte 2 eller 4 eller flere, men »flere« har næppe været tænkt som ret mange flere end 4, og i Tidens Løb blev Tallet fastere. Der nævnes omkring 1640 regelmæssigt 4 Taksérborgere sammen med forrige Aars Kæmner⁴⁷⁶), der var 6 i 1672 og i 1701⁴⁷⁷), og saaledes var det det meste af Perioden. Paa det vigtige Skatteomraade havde Borgerskabet saaledes Haand i Hanke med Raadet. Og yderligere sikredes det derved, at Revision skulde foregaa.

Fra 1619 skulde Lensmanden, 2 Raadmænd og nogle Borgere, »hvis Ud nævnelse man har glemt at bestemme noget om«⁴⁷⁸), revidere Regnskabet. Undertiden optræder som Revisorer »de otte Mænd«. I 1666 fortærede de i den Anledning 28 Kander Rostockerøl⁴⁷⁹). Undertiden gennemser »de forordnede Mænd« Regnskabet⁴⁸⁰). Restancelisten for en Aarrække kontrolleredes og godkendtes i 1683 af 16 tilforordnede Borgere⁴⁸¹). Fra omkring 1680 blev det en fast Regel, at Kæmneren leverede Regnskabet til Byraadet, der med alles Underskrift henviste det til Revision hos fire Borgere, som ikke blot skulde efterregne Tallene og konferere dem med Bilagene, altsaa kontrollere Kæmneren, men ogsaa kunde kritisere Beføjelserne fra Borgmestre og Raad til Udgifters Afholdelse. I 1684 erklærede Revisorerne saaledes det foregaaende Aars Regnskab for rigtigt, men de tilføjede en, ganske vist høflig, Klage over Pengenes Anvendelse. Klagen angaar Befordringsgodtgørelser, Smakkeudgifter, Baadeleje »og andet som falder Byen vel besværligt, med mindre det vides ved Øvrighedens Hjælp i andre Maader at kunne komme Byen til Gode«. Et andet Punkt i Antegnelserne lyder: »Udgives og aarlig stor Løn til Vægttere og andre, hvilket velvise Borgmestre og Raad, lige ved øvrige, i bedste Mening ville eftertænke«⁴⁸²). Fra Revisorerne gik

⁴⁷²) Skattelister 1619, L. A. K. R. f. Eks. 1667 og 1675. Hbz. III, S. 198 og II passim.
⁴⁷³) Skatteliste 1619, lignet $\frac{13}{12}$, L. A. I 1675 ligner de 24 ogsaa, K. R. ⁴⁷⁴) Skatteliste 1623, L. A. ⁴⁷⁵) Liste over Byskyttehold 1625, L. A. ⁴⁷⁶) »Forskellige Skattesager«, L. A. 1638. Jvfr. Munch I, S. 41. I 1640 var der 4 Taksérborgere »efter 24 Dannemænds Sigelse«, Mandtal paa Unionsskat 1640 $\frac{24}{6}$, L. A. ⁴⁷⁷) Skattelister vedl. Kæmnerregnskabet 1672, Aa. B. A. Skattemandtal, lignet 1701 $\frac{14}{5}$, vedl. K. R. 1700, Aa. B. A. ⁴⁷⁸) Munch I, S. 27. ⁴⁷⁹) K. R. 1666 $\frac{15}{2}$, Aa. B. A. ⁴⁸⁰) Do. 1673 $\frac{12}{6}$, Aa. B. A. ⁴⁸¹) »Ufuldstændige Papirer til Skattesager 1665 o. f. a.«, L. A. ⁴⁸²) K. R. 1683, Paategning, Aa. B. A.

Regnskabet til Kæmneren, der saa fik Lejlighed til at rette sig efter eventuel Kritik og f. Eks. faa hidtil uerholdelige Skattebeløb ind. Derpaa gik det til Borgmestrene, der gav Regnskabet den endelige Paategning. Tilbage stod da for dem at eftertænke »lige ved de øvrige« i bedste Mening Revisorernes Henstilling.

At Byting og Raadstueret forlængst var adskilte i Aarhus er allerede paapeget. Stor Forandring førte det derfor ikke med sig, at Forbindelsen mellem de to Domstole nu skulde forsvinde overalt⁴⁸³). Den tidligere Praksis i Aarhus, at Byfogden optraadte som Raadmand, var hørt op⁴⁸⁴), saa her var

Amøgd: den 16 Junij
 Rasmus Lassens
 Byskriver
 og
 Byfogden
 i Aarhus
 Rasmus Lassens

Bilag fra Kæmner Rasmus Lassens Regnskab 1656.

Aa. B. A.

ingen Hoveder at sanke gloende Kul paa i den Henseende. Den samme Mand sad ikke i baade Byting og Raadstueret. I Bytinget var 3 Sigillantes, nemlig Byfogden, Byskriveren og en tredie Mand. Desuden var der 8 Testantes. Efter deres Navne sattes en Streg og dernæst opførtes 1—3, gerne 2 til⁴⁸⁵). I rets- lige Sager søgte Raadstueretten og dermed Raadets Medlemmer at sikre sig en Myndighed, som den tidligere havde haft. Den ønskede sin gamle Lands- tingsret anerkendt, men uden Held, da Kongen erklærede, at den ikke læn- gere havde denne Ret⁴⁸⁶). Endnu engang forsøgte Aarhus dog at slippe for at lade Sager gaa til Landstinget i Viborg, og denne Gang med Held, idet Kongen resolverede, at Bytingsdomme kunde appelleres til Borgmestre og Raad og siden kun til Højesteret. Bøndersager skulde dog gaa til Lands- tinget⁴⁸⁷). Til Gavn for Rettergangen skulde det være, at der blev indsat en Prokurator⁴⁸⁸), som Raadet sammen med Lensmanden indsatte. Det kunde paalægge ham forskellige Ting, blandt andet at føre Sager gratis for de fat-

⁴⁸³) C. C. D. 1636 ¹⁴/₅. ⁴⁸⁴) Smlgn. f. Eks. Hbz. II 1608 ³⁰/₄ og 1626 ⁶/₆. Datoen skal være ²⁶/₁, se A. a. 150, Aa. B. A. ⁴⁸⁵) Jvfr. Hbz. II, S. 195 Note. ⁴⁸⁶) C. C. D. 1643 ²⁹/₄. ⁴⁸⁷) A. a. 181, 1661 ²²/₁₀, Aa. B. A. ⁴⁸⁸) C. C. D. 1638 ⁹/₉. Jvfr. K. R. pass.

tige. Han blev en Mellemting mellem en Sagfører og en kommunal Tjenestemand. Han overtog delvis Kæmnerens juridiske Opgaver. En Prokurator nævnes i Aarhus fra 1639⁴⁸⁹). Paa Retsvæsenets Omraade hævdede vel Raadet Stillingen nogenlunde, men ogsaa her viste sig en Tilbøjelighed til Indskrænken af Raadets saglige Myndighedsomraade. At dets juridiske Virksomhed dog var omfattende, ses af Raadstueprotokollerne. Hver Torsdag

Salvator mundi, Verdens Frelser.
Maleri, skænket 1631 til Raadstuen i Aarhus af Hospitalsforstander, senere Raadmand og Borgmester Jens Christensen. Den gamle By.

holdtes Raadstueret. Var det en Helligdag, holdtes Retsmødet den nærmeste Søndag, i Almindelighed den følgende. Alle Overenskomsters Gyldighed blev sikrede ved Erklæringer af Raadstueretten, oftest i Forbindelse med Erklæring fra »de otte Mænd«, der vidnede, at Sagen var behandlet saadan og saadan. Sager om Æresførmelser, Overfald, Toldsvig m. m. dømte den i.

De 24 Mænds Indflydelse bevarede vel blot, men indtil Enevældens Indførelse gik Tendensen i Retning af at styrke Lensmandens Stilling og dermed Kongemagtens. Og Oprettelsen af ny Institutioner og Embeder beskar Raadets Magt. Tendensen var tydelig indtil 1660. Derefter synes den anderledes i Forholdet mellem Byen og

Amtmanden, men Bestræbelserne gik ogsaa da ud paa at øge Regeringens Indseende med Forholdene. Bortset fra, at visse Ting unddroges Raadets Afgørelser, virkede det som tidligere.

Med Næringslivet havde det Tilsyn som før. Paa visse Varer, især Levnedsmidler, skulde Priser fastsættes af to Raadmænd⁴⁹⁰). Paa Lavene fik Raadet i Virkeligheden mere Indflydelse end før, derved at Haandværkere blot skulde indskrives hos det, naar de vilde etablere sig, saaledes at et Lav ikke kunde hindre eller vanskeliggøre det ved særlige Bestemmelser. Oldermænden fik blot en Meddelelse fra Raadet⁴⁹¹). I hvert Lav var en eller to Raadmænd, eventuelt den ene Borgmester⁴⁹²), Bisidder, og fik som saadan Indseende med Lavets Forhold. Desuden mæglede han i Lavsstridigheder.

At Skatter blev paalignet og opkrævet, skulde Raadet sørge for. Knebdet at faa Pengene ind, hvad det i visse Perioder, især efter Krigene, gjorde, gik det til den Yderlighed at lade Beløbene fremskaffe ved Hjælp af Eksekverryttere, gerne en Korporal med nogle faa Soldater. Den Opkrævning var haardhændet, men virkningsfuld, mere skrap end nutidig Udpantning. En

⁴⁸⁹) B. P. 1639 ¹⁴/₃, L. A. Jvfr. de øvrige bevarede Bytingsprotokoller i L. A. ⁴⁹⁰) C. C. D. 1621 ¹⁰/₁₂ og flere Steder. ⁴⁹¹) Anf. V. 1622 ²⁶/₆. ⁴⁹²) Hbz. II, S. 285 og 283.

Del af Skatterne var Statsskatter, der leveredes til Regeringen. En betroet Mand, oftest en Borgmester, tog til København med Summerne, eller de blev leveret til Kongens Landkommissær paa Stedet, en Mand, der viste sig i Byen efter Enevældens Indførelse. Den øvrige Del af Skatterne brugtes til »Byens Fornødenhed«, et mangeartet Begreb. Disse Beløb fik mange Ben at gaa paa. Næsten hvert Aar repareredes Raadhuset, og undertiden anvendtes dertil ret store Beløb, tydeligt at se af de fleste Kæmnerregnskaber. Af disse fremgaar det ogsaa, at Huset var et teglhængt Bindingsværkshus med Kælder og Kvist og tjærede Trægavle, noget større end det gamle Ebeltoft Raadhus, der nu staar som Museum. Indvendig var det smykket paa forskellig Maade, blandt andet med Malerier i Raadstuesalen. Dets Plads var umiddelbart Vest for Domkirkens Taarn, det laa i Retning Syd—Nord. Bytinget var lige Vest for. Det var en aaben Plads, der skulde holdes vedlige med Stenpikning og delvis Plankeværk, senere ogsaa med et Skur, tilsidst en hel Bygning⁴⁹³). Strafferedskaber som Galge, Kag, Træhest, Knude, Stejle skulde holdes i Orden, og næsten aarlig udgaves Penge til det. Fangehuller i Raadhuset og Borgporten repareredes gerne flere Gange aarlig. Rytterbaracker skulde Byen stille til Raadighed, og den havde jævnlig store Udgifter paa dem. Som Byen maatte vedligeholde disse Ting, skulde den holde Gader og Broer og Havn i Orden. Om den sidste henvises til Afsnittet om den. Vel den hyppigste Post i Regnskaberne er Udgifter til Broer. Hvert eneste Aar repareredes flere, oftest alle. Og der var mange. Den øverste Bro, Den nederste Bro, Mindebro, Mejlgedes Bro over Borrebæk, Studsgades Bro, Broen uden Studsgade, Broen ved Bøddelhuset, Vestergades Bro, Broen over Emmervad for Enden af Vestergade, Jordbroen m. fl.

Broer nævnes. Den øverste Bro kaldes undertiden Brobjerg Bro, Basballes Bro eller Emmervad Bro og er en af den senere Frederiksbros Forgængere. Gaderne var brolagte, stenpikkede, og enkelte af dem havde Pikning et godt Stykke udenfor Byportene. Undertiden pikkedes Hundreder af Favne samme Aar til

Enarmet Galge paa Store Torv.

Tegnet 1938 af L. C. Grandjean efter Maleri, fra Tiden 1606—42, i Den gamle By.

Glæde for Pikkemændene og undertiden for de Kasted Mænd, der leverede Sten⁴⁹⁴). En Vejerbod maatte Byen bygge og vedligeholde⁴⁹⁵). Den laa ved Aaen, og det til vore Dage staaende gamle Vejerhus ved Bolværket er fra det 17. Aarhundrede. Vægt og Maaleredskaber maatte ogsaa stilles til Raadighed, dels til Brug for dem, der ønskede det, og dels til Kontrol. Disse

Kag foran Raadhuset paa Store Torv.

Tegnet 1938 af L. C. Grandjean efter Maleri, fra Tiden 1606—42, i den historiske Samling i Den gamle By.

⁴⁹³) K. R. 1685, S. 14. ⁴⁹⁴) K. R. 1673. ⁴⁹⁵) A. a. 184, 1663 ²⁰/₁₀, Aa. B. A. K. R. passim, især 1681.

Maal var justerede, indbrændte, med et Brændjern, som man i en Periode hvert Aar lavede Aarstallet om paa. Ved Indførelse af ensartet Maal og Vægt i Riget maatte et helt nyt Sæt anskaffes. Specificeret Regning paa Redskaberne er bevaret⁴⁹⁶). Et Tvættsted til Byens Kvinder at vaske paa fandtes. Det var en hel Bygning ud i Vandet i Aaen, og ved Mindet var nogle Bjælker, »som de vasker paa«⁴⁹⁷). Byens Salttønde holdtes i Orden⁴⁹⁸). Offentlige Nødtørftshuse maatte bekostes. Jævnlig findes Udgiftsposter til Byens Hysken eller Vandhus. Renovation sørgedes der for. Kadaverslæbning besørgedes af Rakkeren mod Betaling i hvert enkelt Tilfælde, nogle Rendestenes regelmæssige Rensning havde man Aftale med ham om for en fast aarlig Betaling, andre Rendestene holdtes i Orden af nogle Piger paa lignende Betingelser, Grøfter og mindre Vandløb ved Byen holdtes aabne af Gravere for Dagløn, Skorstene fejedes undertiden af udenbys Skorstensfejere, og der førtes Skorstensfejerbog⁴⁹⁹), Skarn fra Torve og Gader skovledes sammen, oftest af Kvinder, og kørtes bort af Vognmænd. Paa Torvene var der Skarnkister til Affald. Det værste satte man Rakkeren til at fjerne. Han rengjorde Fængslerne efter Fangerne, fjernede Skarn og Uhumskhed fra Borgporten⁵⁰⁰). Den laa som Pendant til Raadhuset, afgrænsende Store Torv mod Vest, og var i Virkeligheden et stort, svært Taarn fra Middelalderen. I det mindste nederst var der Kassemur⁵⁰¹).

Grøfter, Diger og Gærder om Markerne og Skoven sattes hvert Aar i Stand paa Byens Regning. Vangeled og Plankeværk holdtes i Orden. Stor Omhu anvendtes paa Folden, hvor Hyrderne modtog Kvæget før Udbringning til Markerne om Morgenen og afleverede det ved Aftenstid. Skraaningerne i Vennelyst kaldtes helt ned til vor Tid Folddumperne, fordi Folden var derved, nederst ved Studsgades Port. Ind til Folden var Porte, der laasedes med svære Laase.

*Gabestok paa
Store Torv.*

Tegnet 1938 af
L. C. Grandjean
efter Maleri, fra
Tiden 1606-32, i
Den gamle By.

Kræmmerhuset, Bøddelens Hus, der sidst i Perioden kaldtes Mestermændens Hus, og Rakkerhuset var kommunale Ejendomme, som Raadhus, Borgport, Vejerbod, flere Vagthuse og Cordegarden. Den sidste flyttedes fra Torvet, og i Stedet opførtes to, den ene Nord for det nordre Mindehoved, den anden Syd for det søndre⁵⁰²). I dem var der

Plads til Heste og Militær, og ved dem var der Træhest og Pæl til Afstraffelse af Soldater. Vagthusene laa ved Byportene og benyttedes af Acissebetjente. Kræmmerhuset var i lang Tid lejet ud og benyttedes senere som Tjenestebolig for Bytjenere. Mestermændens Bolig⁵⁰³) laa bag Klosteret, vist omtrent paa Hjørnet af det senere Nygade. Det var et Bindingsværkshus og ikke lille.

⁴⁹⁶) K. R. 1688 $\frac{20}{3}$. ⁴⁹⁷) K. R. 1651. ⁴⁹⁸) K. R. 1638 $\frac{12}{8}$. ⁴⁹⁹) K. R. 1672 $\frac{23}{12}$. ⁵⁰⁰) K. R. 1663 $\frac{22}{9}$. ⁵⁰¹) K. R. 1685, S. 8 ff. ⁵⁰²) K. R. 1640 og 1675. ⁵⁰³) A. a. 186 1664 $\frac{1}{9}$, Aa. B. A. K. R. 1664 $\frac{12}{9}$.

Tilfælde rejste Sag paa Byens Vegne, slap han delvis for, idet det kunde overlades til en Prokurator. Af dem var der sidst i Perioden to i Byen. Den ene kaldtes Stadsprokurator⁵⁰⁵). Kæmnerens Hverv var brydsomt, og det krævede, at dets Indehaver havde Kapital. Det hændte, at der var Under-skud paa 10—20 % af Skattebeløbet, og saa maatte Kæmneren betale af sin egen Lomme og vente paa Betaling, til den næste Kæmner fik Pengene ind. Omkring 1620 fik Kæmneren en aarlig Løn. I 1623 var den 24 Daler⁵⁰⁶). Senere hændte det, at Kæmneren opførte som Udgift i Byens Regnskab et Beløb for sin store »Besværing« eller slettede sin egen Skat paa Grund af den »Umage og store Møje«, han havde haft⁵⁰⁷). Rejsegodtgørelse fik han, naar han afleverede Penge udenbys, f. Eks. i Rentekammeret i København. Det gælder Hans Nielsen Gotlænder i 1681. Han var da i København 89 Dage i Træk i Anledning af Skatteaflevering. »Den 18. April rejste jeg fra Aars, den 11. Juli kom jeg hjem igen er tilsammen 89 Dage«, skrev han i Regn-skabet. Rentekammeret kunde ikke hurtigere faa afregnet med ham. Men det var ganske vist et særlig graverende Tilfælde. Hans Nielsen skrev hjem til Byraadet om Forholdet og beklagede det og glemte naturligvis ikke at paapege det bekostelige for ham deri. Han maatte have ekstra Betaling og fik det ogsaa, dog ikke saa meget, som han ønskede. Paa Forhaand havde han faaet 60 Daler, saa man vidste, det vilde være en langvarig Historie. Den sædvanlige Rejsegodtgørelse for alle Udgifter under Fraværelse var 1 Daler pr. Dag.

Skatteopkrævningen foretoges væsentligst af Rodemestre. Det gamle Forhold, at en Rode var det Distrikt, der udredede Underhold til en Soldat, saa Byen havde Rodeantal, eftersom Indkvarteringen var, kom man bort fra. Det faldt naturligt at paaligne Byen under et Beløbet, naar Soldaterne boede samlede i en Barak, Cordegarden. Derfor nævnes der efter 1630erne kun tre Roder i Byen. Hver Rode omfattede bestemte Gader, og i hver Rode var en Rodemester⁵⁰⁸). Men det var ikke saaledes, at den samme Mand opkrævede alle Skatter der. Hver Skat, som Saltskat, Baadsmandsskat, Frøkenstyr, Kop- og Kvægskat, Defensionsstyr, Ildstedskat, Folkelønsskat og hvad der ellers kunde hittes paa af Skat, opkrævedes i 4 Kvartaler, Februar, Maj, August og November. Tre Rodemestre opkrævede maaske kun een Slags Skat og maaske kun eet Kvartal. Efter det kunde der blive 12 Rodemestre om at opkræve een Slags Skat et Aar igennem og flere om flere Skatter. Som Regel havde dog hver Rodemester mere end et Hold Skattebeløb at indkræve og mere end et Kvartal at virke i. Paa den Maade bliver det vanskeligt at finde Rodemestrenes Tal. Antallet har næppe været konstant. I 1666 nævnes ved Navn 16 Rodemestre. Ikke altid var der Orden i Sagerne. Kri- genes Følger kom Skattevæsenet paa tværs, og det hændte, at en Række

⁵⁰⁵) K. R. f. Eks. 1680 17/9. ⁵⁰⁶) Forskudsliste 1623, Slutningen, L. A. ⁵⁰⁷) K. R. 1672 og 1671. ⁵⁰⁸) F. Eks. K. R. 1670, Indtægt.

Rodemestre opkrævede Skat uden at aflevere den til Kæmneren⁵⁰⁹). I 1664 var det saa galt med Finanserne, at to nyvalgte Raadmænd androg om Frilæggelse for Ansvar for den Uorden, der var i Regnskaberne før deres Tid⁵¹⁰).

En særlig Skat var Konsumtionen, Afgift af en Række Varer ved Indførsel af dem i Byen. Lignende Afgifter, som for Eksempel Sisen, havde været kendt i lange Tider, men Forarmelsen under Svenskekrigene fik Sta-

Handwritten document (Betalingsseddel) with names of the Council (Byraadets Navne) and Mayor Jørgen Juels, dated 1681.

Betalingsseddel med Byraadets Navne lige efter Borgmester Jørgen Juels Afgang 1681.

Ved K. R. 1679. Aa. B. A.

ten til mere at slaa sig paa den Slags Indtægter. En Forordning af 18. November 1660 gav nye Regler for Konsumtionen, der var indført 1657 den 21. Juli, og selv om flere Ændringer kom til i Tidens Løb, holdt Forordningen dog stadig et Sugerør i Gang i alle Byporte, hvor Afgiften opkrævedes af en ihærdig Konsumtionsbetjent. Store Beløb kom ind. Landboen fik mindre og Byboen gav mere for Varerne end ellers. Følgen blev, at begge Parter blev interesseret i at faa Varerne ind i Byen ad anden Vej. Et solidt Gærde maatte da opsættes hele Staden rundt, ogsaa langs Stranden. — En Synsforretning af 1707 viser, at der da forlængst var kommet et saadant Gærde, men store Dele af det var i en sørgelig Forfatning, efter Øvrighedens Opfattelse. Baade her og der var Planker fjernet »af fortrædelige Mennesker«. De fortrædelige Mennesker har ikke delt Øvrighedens Syn paa Sagen.

⁵⁰⁹) K. R. 1666, jvfr. 1671 og 1672. ⁵¹⁰) A. a. 188, 1664 ³/₁₀. Det synes at have givet Stødet til bedre Orden og krassere Udpanning.

Smugleri ved Bygrænsen var en lønnende Sport, helt anderledes berettiget end lidt Rejsesmugleri i vore Dage. Konsumtionsbetjentene maatte have Øjnene med sig, om ikke Majestæten skulde gaa Glip af en Indtægt. Som der i forskellige Byer endnu findes en Toldersti umiddelbart inden for en tidligere Bygrænse, er der en saadan Sti i Aarhus. Posthussmøgen, der har sit Navn efter det forhenværende Posthus paa Fredenstov, er en Del af den gamle Toldersti, der fortsættes Vest for den langt yngre Søndergade, hvor den bøjer mod Syd og gaar videre langs Kanten af det gamle Brobjergs Baggaard. Der er den stadig at finde som et Vidne om gammelt Smugleri. Den nævnte Synsforretning⁵¹¹⁾ viser, at en Sti for Toldere var paakrævet. Synsmændene konstaterede, at der syntes at være Færdsel over Gærdet her og der, blandt andet over selve Borgmester Vinters Plankeværk ud til Marken. Som Portene indrettedes med det for Øje at hindre ulovlig Transport af Varer, anbragtes Svingeler og Bomme paa tværs af enkelte Gader, saa i hvert Fald Kørsel blev forhindret. Det var i Konsumtionens yngre Dage allerede⁵¹²⁾.

Hele Ordningen var meget omstændelig. For at slippe for en Del af Besværet kom Regeringen ind paa at bortforpagte Konsumtionsindtægterne til Købstæderne. I Aarhus var der tidligt Interesse for Forpagtningen. Det kunde synes rart at faa en Del af Konsumtionen placeret i Kommunekassen. Allerede i 1671 holdtes der en Novemberdag et behageligt Borgermøde om Sagen, eller som Kæmneren udtrykte det: »Efter Øvrighedens Vilje var Borgerskabet forsamlet Anlangende 1 Mand att Naffn giffue, som tillige med 1 aff dennem skulle haffue offr Reist at forpagte Consumption. Bleff fortæret udi Øll, tobak og pibber . . . 2 Rdlr.«⁵¹³⁾. Det blev altsaa ved Snakken. De gæve Borgere med Tobak og Kridtpiber over Ølkanderne har været betænkelige ved en saa stor Spekulation. Først 27 Aar senere blev det Alvor med Forpagtningen. Men den gav straks Underskud. For Aarene 1699 og 1700 maatte Byen betale 627 Daler⁵¹⁴⁾ til stor Misfornøjelse for Borgerskabet, der efter forgæves Klage til Magistraten henvendte sig til Stiftamtmanden. Sagen førte til en stor Proces, men Forpagtningen fornyedes⁵¹⁵⁾.

Der var i Byen en Tingskriver og en Byskriver. Den første varetog Skrivningen for Bytinget, den sidste for Raadstueretten og i det hele for Raadet. Byskriveren fik fast aarlig Løn af Kommunen, Tingskriveren kunde betragtes som Statstjenestemand, staaende under Stiftamtmanden. Der var en Havnefoged, der lønnedes af Kommunen. Han tog sig dog ikke blot af selve Havnen, men ogsaa for Eksempel af Broer og har været en Slags Stadsingeniør. Det fremgaar af Bemærkninger om Oluf Gius, der kom i Tjenesten

⁵¹¹⁾ A. b. 8. 1707 ⁷/₁₁, Aa. B. A. ⁵¹²⁾ K. R. 1622, L. A., og flere K. R.'er i Aa. B. A. ⁵¹³⁾ K. R. 1671 ²²/₁₁. ⁵¹⁴⁾ K. R. 1701. ⁵¹⁵⁾ Hoffmeyer II, S. 120—24. Kommissionsdom af 1741 ¹⁴/₉ og Højesteretsdom af 1747 ¹⁰/₅ viser, at Konsumtionsprocessen, som der faldt Dom i i 1703, meget længe optog Borgerne, Protokol A. b. 63., f. Eks. S. 4795 m. fl. St., A. b. 64., passim, A. b. 66., 1752 ¹⁰/₄ (Bilag Nr. 18), Aa. B. A.

1667⁵¹⁶). — Bysvendene havde et mangesidigt Arbejde. De var Retsbetjente og Stævningmænd⁵¹⁷), Fangevogtere og Arbejdsformænd m. m. Der var tre af dem, og de fik i en lang Periode tilsammen 40 Daler i Aarsløn foruden Bolig, Kjole, Sko og Sportler. Vægtene var der ogsaa, det meste af Tiden tre og en kort Tid seks⁵¹⁸). Mestermanden lønnedes med Penge, Dragt og Bolig. Hans faste Pengeløn var stigende og blev lig en Bysvends. Hans Bolig var et Hus, Kommunen bekostede⁵¹⁹). For visse Arbejder fik han særlig Betaling efter en bestemt Takst, mens han selv skulde skaffe »Instrumenter« til sit Brug⁵²⁰). Agtelsen for ham blev større end før. Ordet Mester, der dengang var en Betegnelse for studerede Mænd, stilles foran hans Navn. Rakkerarbejdet var han fri for. Som Regel omtales han som Mestermanden eller Skarpretteren, uden at hans Navn nævnes. I 1646 kaldes han Mester Hans Skarpretter⁵²¹). I sidste Halvdel af Aarhundredet var Mester Herman Skarpretter i Byen⁵²²). Han skal have »opvartet Stiftet paa en 34 Aars Tid«⁵²³) og maa være kommet her omkring 1660. Fra da af forhøjes Mestermandens faste Løn, i 1664 byggedes et nyt Hus til ham paa en Grund, der var købt til hans »Residens« samme Aar⁵²⁴), og Kæmneren betaler omkring 1695 den ordinære Løn til Skarpretter Haagen Guldbrand, der dog kun virkede her en kort Tid, hvorefter det ses, at Byen i 1700 betaler Skarpretteren i Fredericia Løn⁵²⁵). »M. Hr. Mand Skarp Retter« kaldes Herman engang⁵²⁶). Rakkerarbejdet var overtaget af Rakkeren, der ligesom Mestermanden fik Bolig⁵²⁷) bygget af Byen og dels fik fast Løn og dels ekstra Betaling. At nedtage Lig fra Retterstedet var en Slags Renovation som at slæbe døde Heste, Hunde og Svin fra Gaderne. Det mest urenlige Arbejde overlodes ham. Han var paa een Gang foragtet og nødvendig. Folk vilde ikke have med ham og hans Familie at gøre, ingen vilde hjælpe hans Kone i Barnsnød⁵²⁸), men undværes kunde han ikke. Engang maatte Byen give ham 5 Daler, for at han ikke skulde flytte⁵²⁹). Opsyn med Tiggere eller fattige førtes af Stakkelsfogden eller Fattigfogderne⁵³⁰), der for visse Arbejder som

Borgmester
Michel Michelsen Malling.
Den gamle By.

⁵¹⁶) K. R. 1668 ¹³/₈, ¹⁸/₁₀ og mange Steder i de følgende Aar. ⁵¹⁷) B. P. 1636—39, passim. ⁵¹⁸) Hbz. III, S. 150 f. K. R. pass. ⁵¹⁹) K. R. 1664 ¹²/₉, ⁵²⁰) A. a. 215, 1698 ¹²/₃, Aa. B. A., jvfr. Aarvog for dansk Kulturhistorie 1893, S. 90. ⁵²¹) K. R. 1646 ²⁹/₉, ⁵²²) Do. pass. og Hbz. II, S. 254—56. ⁵²³) Anf. V. III, S. 22. Aarb. f. da. Kulturh. 1893, S. 52. ⁵²⁴) A. a. 186, 1664 ¹/₉, Aa. B. A. K. R. 1664 ¹²/₉. ⁵²⁵) K. R. 1700 ¹³/₁₀, 1695 ⁸/₄. ⁵²⁶) K. R. 1681 ⁹/₇. ⁵²⁷) K. R. 1663 ²⁴/₈, ⁵²⁸) A. a. 215, 1698 ¹²/₃, Aa. B. A. Aarb. f. da. Kulturh. 1893, S. 90. ⁵²⁹) K. R. 1671 ²⁸/₁₂. ⁵³⁰) K. R. 1685 ¹⁴/₅ og Lønningslisten dér.

at føre fattige af By fik særlig Betaling af Kommunen. Som før var der Vangvogtere til at føre Tilsyn med Mark og Fæ, »Bæsters og Fæmons Græsning«⁵³¹⁾ og med Hegn og Vangeded. Undertiden nævnes Markmænd⁵³²⁾. — Begge Parter fik Løn af Byen.

Da Enevælden var gennemført paa Papiret i 1661, gjaldt det at praktisere den. Der kom af den Grund en Række Forordninger om Bystyret. Delvis er de allerede nævnt. Særlig vigtig var Forordningen af 28. Januar 1682. Den udbyggedes i de følgende Aar ved et Lovgivningssystem, der sluttede med Politiforordningen af 22. Oktober 1701.

IV. 1701 — 1750

ENEVÆLDEN VIRKER. SELVRAADIGHED KNÆKKES

Lovgivningen om Købstædernes Forhold er i denne Periode ikke omfattende. Tiden gik med at føre den foregaaendes Bestemmelse ud i Livet. Svarende til Enevældens Principper var Tendensen afgjort den, at Regeringens Indseende med Forholdene blev mere effektiv. I Aarhus som andetsteds gav det sig Udtryk deri, at Stiftamtmandene gjorde sig stærkere gældende og stillede bestemtere Krav. Det var deres Pligt at have Opsyn med Retsvæsenet, kontrolere Politivæsenet, holde Øje med Magistraten og ikke mindst paase, at Byens Finansvæsen lededes rigtigt og forsvarligt. Om alle Stiftamtmandene i Aarhus gælder det, at de varetog deres Embede med Omhu og flere af dem med Dygtighed, enten gjorde de sig fortjent til endnu højere Embeder, eller ogsaa havde de i Forvejen været Medlemmer af Statsraadet, saa de kom til Aarhus med Overblik over Styrelsesforhold og Indsigt i Administration i større Stil.

Frederik Vind fulgtes i 1702 af Christian Ludvig von Plessen⁵³³⁾. Hans Efterfølger Poul Vendelbo Løvenørn⁵³⁴⁾ var Stiftsamtmand i Aarhus 1725—1730. Hans Liv var et Eventyr. Fra fattig ung Mand arbejdede han sig uden Krogveje frem til de højeste Stillinger i Staten, altid med aaben Pande og med et venligt Sind mod dem, han kom i Berøring med. I 1686 fødtes han i Horsens som yngste Søn af Bedemand og Handelsmand Thomas Poulsen Vendelbo. Som fattig Student var han i København 1705—07, gik derpaa i russisk Krigstjeneste hvor han indlagde sig saa stor Fortjeneste, blandt andet overfor Svenskerne ved Poltava, at han i 1709 allerede blev Oberstløjtnant. Fra 1712 gik han i dansk Tjeneste og viste sig fremragende baade som Militær og Diplomat. Fra 1722 var han dansk Statsafsending i Berlin, hvor

⁵³¹⁾ K. R. 1701, Græsningstakst. ⁵³²⁾ K. R. 1663. ⁵³³⁾ Om ham og de følgende Stiftamtmand se de Kilder, der er anført for de foregaaende Stiftamtmand og Lensmænd. ⁵³⁴⁾ Om ham se foruden de nævnte Værker ogsaa Tuxens Afhandling om ham i Aa. St. A. 1920. Jvfr. P. T. 7. I, S. 19—29 og J. S. 5. III, S. 354—60.

han paa den vigtige og vanskelige Post gjorde udmærket Tjeneste for sit Land og samtidig blev yndet af saa forskellige Mennesker som den snæversynede, brutale og pirrelige Konge Frederik Wilhelm I, den finere Dronning og den kloge, dannede Kronprins, den senere berømte Frederik II. Da han henved et Par Aar efter sin Udnævnelse til Stiftamtmand i Aarhus overtog Embedet her, kom det til at vise sig, at han var en overlegent dygtig Administrator med Orden i Tingene og altid vaagen Retsindighed. Kun halvtredie Aar varetog han Stiftamtmandsembedet. Saa maatte han atter til Berlin som Diplomat, dog kun en kortere Tid. Da Frederik IV døde 1730, blev Løvenørn Statsraadsmedlem under Christian VI og blev ved at være det til sin Død 1740.

Det kan siges, at Den store nordiske Krig bragte ham i Vejret, men det maa ogsaa siges, at da den var forbi, steg han stadig højere. Hans alsidige Dygtighed, hans Retsind og Paalidelighed i Forbindelse med stor Elskværdighed og godt Humør gjorde hans Karrière naturlig. Velset var han i alle Kredse. Hoffer, Diplomater, Videnskabsmænd og Embedsmænd, Militære og Borgere yndede ham, og ikke mindre syntes Aarhusegnens store Godsejere om ham. Erfaren og kundskabsrig, begavet og ærlig var han. En altfavnende Menneskelighed besad han og i Forbindelse med sin egen harmoniske, karakterfaste og venlige Personlighed havde han en sjælden Evne til at vurdere Mennesker. Som den ualmindelig dygtige Mand han var, kom han til at virke stærkt i Aarhus den korte Tid, han var her, hvad nærmere vil blive belyst nedenfor. Orden i Styrelsen og Retsind ogsaa overfor de uheldigst stillede vilde han have. Hans Bolig var i Vestergade paa den senere Mønstedtske Gaards Plads i en 13 Fags Bindingsværksbygning i to Etager, hvortil hørte mange Bag- og Sidebygninger ned mod Aaen.

Der er gode Grunde til at fremhæve Løvenørns Virksomhed i Aarhus. Fra hans Tid kom den selvraadige Magistrat i saa stærk Modvind, at Administrationen blev bedre. Hans Efterfølger Ejler Holck til Holckenhavn og efter ham Jacob Benzon og Christian Ulrik Nissen forstod hver paa sin Vis at bremse Byraadets uheldige Tilbøjeligheder.

Af Borgmestre var der hele Tiden 2, der sammen med 3 Raadmænd udgjorde Byraadet. En af Raadmændene kaldtes Viceborgmester, og normalt var det ham, der blev Borgmester, naar en af de to Pladser blev ledig. Hvem der til enhver Tid var Borgmester er for denne Periode let at se af mange

Poul Vendelbo Løvenørn.
Maleri udført i Aarhus.
Den gamle By.

Kilder, for Eksempel Kæmnerregnskaberne, der alle er bevarede i Aarhus Byarkiv. Det var, undtagen i et Tilfælde, saaledes, at den Borgmester der var ældst i Tjenesten, var Førsteborgmester, og Reglen var, dog med Undtagelser, at en Borgmester havde Embedet til sin Død.

Jens Cr. Basballe 1695—1708 blev Førsteborgmester 1701 efter Mikkel Mallings Død. Som Købmand og Skibsreder og Ejendomsbesidder i stor Stil og dertil begavet og vel uddannet var han en betydelig Borgmester⁵³⁵). Hans Jensen Winther 1701—26 var en velstaaende Købmand, der passede sit Borgmesterhverv med Omhu. Anders Vendelboe, 1708—10, havde som Studiosus været Hører ved Katedralskolen, »men mest lagt sig efter verdslige Ting«⁵³⁶), blandt andet havde han søgt at starte et Bogtrykkeri og købt Jern- og Kobbermøllen Graa Mølle, som han drev med Iver til sin Død 1710. Uden Tvivl har han været en begavet Mand, han skrev klart og fyndigt. Christen I. Basballe — saaledes skrev han altid sit Navn, og med latinske Bogstaver — var Borgmester 1710—40. Som Søn af Jens Cr. Basballe var han født til Rigdom, og den Rigdom forøgede han⁵³⁷). Energisk og dygtig var han, men ogsaa gridsk, stædig, rethaverisk og nærig, derfor ilde lidt og vanskelig at arbejde sammen med. Han var den selvraadigste Sjæl i det selvraadige Byraad, der i hans Tid hverken vilde bøje sig for Borgerskab eller Stiftamtmand, saa længe det var muligt at lade være⁵³⁸). Men han kom saa stærkt paa Kant med mange, at han gik af som Borgmester, syv Aar før han døde. Svagelig havde han da været i en lang Aarrække. Ditlef Eggens blev Borgmester efter Hans Winthers Død i 1726 og fortsatte til 1734. Hans Efterfølger blev Peder Laasbye.

Denne Mand havde været Fører for Oppositionen mod Byraadet og været det med Dygtighed. Det er paavist, hvorledes han i Sagen om Engen Hitstrud trængte Magistraten op i en Krog⁵³⁹). Han har været klar over, hvordan Magistratsmedlemmerne omgik gældende Bestemmelser. Naar de gjorde det, var han paa Pletten med Skytset, men han var en klog General, der vilde have Bevislighederne i Orden. Derfor krævede han trufne Bestemmelser ført til Protokols, saa man havde Hold paa Folk, der vilde omgaa dem⁵⁴⁰). Lov er Lov, og Lov skal holdes, som han krast bemærkede over for Magistraten i 1728, kunde kaldes hans Program. I hans Opfattelse vilde det sige, ikke blot at Lovens Bogstav skulde overholdes, men ogsaa, at Uret ikke ustraffet maatte finde Sted. Den Opposition, han var Fører for, var stærk. Den har omfattet mange af de 196 fremtrædende Borgere, der i Processen fra 1724 mellem Købmand Buchtrup og Magistraten tog Parti for Købmanden og bidrog til, at Magistraten, det vil sige især Borgmester Basballe,

⁵³⁵) Jvfr. Afsnittet om økonomisk Udvikling, III. ⁵³⁶) Hbz. III, S. 36, jvfr. om ham anf. V., S. 27—51, passim, og Emanuel Sejr: Aarhus Stiftsbogtrykkerie. 1937, S. 28 ff. ⁵³⁷) Jvfr. S. 352 f. under økonomisk Udvikling. ⁵³⁸) Se om ham Hoffmeyer I, S. 424—32 m. fl. St., A. Tuxens Afh. i Aa. St. A. 1920, passim. Jvfr. neden for. ⁵³⁹) Økon. Udv., S. 338. ⁵⁴⁰) Laasbyes Replik af 1736 ^{20/11}, Relationer over Aarhus Stift, Nr. 3, R. A.

tabte⁵⁴¹). Længst muligt blev han holdt uden for Raadet, men da han endelig kom ind i det, blev han straks Borgmester, skønt Skikken var, at en ældre Raadmand rykkede op. Stiftamtmand Holck har brudt denne Regel ved at lade Kongen udnævne Laasbye, i hvem der kunde ses en Hjælper i Arbejdet med at styre den gamle Magistrat. Kollegerne i Raadet søgte da ogsaa snart at faa Laasbye smidt ud ved at nægte Samarbejde med ham, idet de antydede, at han havde begaaet Mislighed i Embedsførelsen. Misligheden bestod i, at han sammen med to andre Mænd havde undersøgt uregistrerede Papirer i et Dødsbo, aabenbart uden forøvrigt at have gjort noget galt, for han blev ved Kommissionsdom frifundet i 1740. Grundlaget for Anklagen var meget spinkel, bestod væsentligst i Hæftelse ved den Mulighed, at han havde fjernet Papirer. I Virkeligheden har Raadet benyttet Mistanken som Paaskud til at faa ham fjernet. En Tid deltog han ikke i Byraadsforhandlinger, men da han havde Ret til det, og da Stiftamtmand Holck havde meddelt Raadsmedlemmerne, at de ikke kunde nægte Laasbye Sæde i Forsamlingen, mødte han da en Dag for at faa at vide, hvad der i hans Fraværelse var truffet Bestemmelse om. Den gamle Raadmand Søren Jensen vilde være uden for Striden, men Raadmændene S. M. Gylling og A. Stæhr var enige med den fraværende Borgmester Basballe i ikke at forhandle med Laasbye. Uheldigvis for dem kom de tre Mænd derved til at sætte sig op mod Stiftamtmanden, og saa fik de over Næbbet for det. De skulde offentlig paa Raadstuen og i Nærværelse af den øvrige Magistrat — Søren Jensen og Peder Laasbye — tilbagekalde deres selvraadige Beslutning og give Stiftamtmanden en Undskyldning. Peder Laasbye og Baron Holck fik saaledes hver en Fjer i Hatten. Den gamle Basballe skulde finde sig i den Tort Ansigt til Ansigt med Borgerskabet selv at bekendtgøre, at han havde handlet galt, og Peder Laasbye sejret! Det var ham dog for meget, og han kneb udenom. Give Baron Holck en Undskyldning vilde han som Gylling og Stæhr gerne, for de havde sandelig ikke ønsket at genere Stiftamtmanden! Bevares! Men de udbad sig Oplysning om, hvilke Vendinger Udtalelsen skulde holdes i, især af Basballe, »der formedelst med behæftede Hoved Svimmelser, ei kan komme paa Raadstuen, eller ud af mit Huus uden befrygtende Livsfare ved paakommende Anstød«⁵⁴²). Den gamle Borgmester drog Fordel af sin Sygdom. Han holdt sig stiv i sin Stue.

Hele Sagen førte til Udrensning i Raadet. Basballe fik et Vink om at gaa, i en Advarsel, Stiftamtmanden personlig mødte paa Raadstuen og gav i Juni 1739, men det har vist været svært for den gamle at erkende Nederlagets Konsekvenser. Da Peder Laasbye overtog sit Embede paany, mødte han Modstand fra Kollegernes Side⁵⁴³). De vilde nødtigt overlade ham forskellige Nøgler, blandt andet Nøglen til Arkivet. Det er forklarligt ud fra,

⁵⁴¹) Aarhus Bys Justitsprotokol 1724—26, fol. 140—55, passim, 219, 230—34, 239, L. A. Jvfr. Hoffmeyer I, S. 384—89. ⁵⁴²) Hbz. III, S. 274, jvfr. anf. St., S. 272-74. ⁵⁴³) Hbz. II, S. 273.

at nogle Processer, der efter mange Aars Forløb sluttede i 1747, afslørede forskellige Uregelmæssigheder fra Raadets Side lige fra 1696⁵⁴⁴). At give Peder Laasbye Adgang til Bevisligheder kunde nok være farligt. Basballe maatte trods al Ulyst til at gaa af dog bekvemme sig til det i 1740. Allerede Aaret før var Andreas Stæhr og Søren Jensen ude af Raadet⁵⁴⁵). Fra 1740 er Peder Laasbye Førsteborgmester, af det gamle Raad var tilbage kun S. M. Gylling, der var Andenborgmester. De tre nye Raadmænd var Geertsen, Fellumb og Müller, af hvilke den sidste var By- og Raadstueskriver fra 1739⁵⁴⁶). Peder Laasbye havde vundet og med ham Borgerskabet. Samtidigt havde Løvenørns og Holcks Politik sejret. Det gamle, selvraadige Faamandsvælde var stækket. Et Udtryk der for var det ogsaa, at den ny Stiftamtmand, Benzozon, allerede i 1740 lod indsætte 6 eligerede Mænd som et officielt Talerør for Borgerskabet⁵⁴⁷).

Basballes Fald gjorde Gylling til Borgmester. Da han døde i 1749, fik M. A. Geertsen hans Plads. Hans Virksomhed hører mest den følgende Periode til. Langt ind i den virkede han sammen med Peder Laasbye. Bystyret var ændret til det bedre samtidigt med, at Magistratens Myndighed var blevet begrænset.

Danske Lov af 1683 og Politiforordningen af 1701 havde fastsat Byfogdens Myndighedsomraade. Han skulde være Politimester og Underdommer. Fra Bytinget, hvor han dømte, kunde der appelleres til Raadstueretten. Han skulde faa Dommens Bestemmelser praktiseret og foretage Arrestationerne. Kongelige Ordre skulde han lade læse paa Bytinget. Ordningen af disse Forhold svarede ret nøje til gældende Praksis i Aarhus gennem Aarhundreder. Derimod ændredes nu helt, efter forskellige Tilløb, det gamle Forhold, at Skøder, Mageskifter, Gavebreve, Købekontrakter, Pantebreve, Afkald og lignende læstes i Raadstueretten for at sikres Gyldighed. Bytinget blev nu ubetinget Stedet, hvor Tinglysning om Ejendomsret foregik. I Forbindelse dermed var det, at Auktionsvæsenet hørte under Byfogden⁵⁴⁸). En Rest af Magistratens ældgamle Ret til at ordne Ejendomsforhold bevaredes derved, at nogle Magistratsmedlemmer sammen med Byfogden og Byskriveren udgjorde Skifteretten⁵⁴⁹). Byskriveren skulde fra 1739 være Medlem af Raadet⁵⁵⁰). Forvaltning af Umyndiges Midler havde Magistraten Haand i Hanke med omtrent som siden 1619. Den udnævnte Overformyndere og med disses Samtykke Værger for de umyndige. Fra 1736 oprettedes i Aarhus et Kommercekollegium paa 4 Mand og Magistraten til at give Raad i økonomiske Spørgsmaal⁵⁵¹). Raadet havde nok at varetage. Men i Overensstemmelse med Tidens Syn havde Byfogden fra Slutningen af det 17. Aarhundrede, Ene-

⁵⁴⁴) A. b. 64 og A. b. 63 (flere Protokoller), Aa. B. A. ⁵⁴⁵) Hbz. II, S. 272 og forskellige Bilag til K. R., f. Eks. 1739 ³⁰/₁₁. Jvfr. Hoffmeyer I, S. 432. ⁵⁴⁶) K. R., passim. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark. I. 1900, S. 202. ⁵⁴⁷) Aarhus Stiftamts Kopibog 1740 ¹⁹/₁₂, L. A. ⁵⁴⁸) Frdn. 1690 ⁴/₃ og 1693 ¹⁹/₁₂. ⁵⁴⁹) Jvfr. Reskript af 1688 ²²/₅ og Hbz. III, Nr. 175. ⁵⁵⁰) Frdn. 1739 ¹³/₁₁. ⁵⁵¹) Frdn. 1736 ⁹/₁. Hbz. III, S. 237.

vældens første Tid, faaet under sig Sager, som før laa under Magistraten. Centralstyret bredte sig paa Lokalstyrets Bekostning. Oven fra, fra Siden og neden fra plukkedes Magistraten for Myndighed af Stiftamtmand, Byfoged og Borgerskab. Nu virkede Enevælden. Dens bedste Hjælpere fra 1660 fik det at føle. Magistraterne fik Modvind. Aarhus Magistrat blev sat paa Plads, skønt den strittede voldsomt imod.

Byraadet varetog Opgaver baade for Staten og for Kommunen. Direkte Skatter til Staten lod det opkræve. Det var store Summer, der i Krigstider og ved visse Lejligheder som efter Brand i andre Byer var mange Gange

Handwritten signature of the Byraadets Underskrift 1750, dated 10th February 1750. The signature is in cursive and includes the name 'M. Gensow' and 'P. Borch'.

Byraadets Underskrift 1750.

Paa Ligningsliste 16/2 1750. Aa. B. A.

større end de kommunale Udgifter⁵⁵²). En Del af Kommunens Udgifter var i Virkeligheden indirekte Statsskatter. Det gælder den Transportskat, der paalignedes Borgerne til Dækning af Rejsseudgifter for Statstjenestemænd og af store Udgifter i Krigstid til Transport af Varer og Materiel⁵⁵³). Omkring 1700 var den Skat godt 200 Daler aarlig⁵⁵⁴). Kommunens Økonomi var dog det vigtigste Spørgsmaal for Raadet. De Penge, der gik til de ordinære kommunale Udgifter, indkom ved en Skat, der kaldtes Byens Bekostning. Først i Perioden var Beløbet godt 325 Daler⁵⁵⁵). I enkelte Aar, ogsaa nogle af Krigsaarene, sparedes en Del paa den Konto, men gennemgaaende havde Beløbet Tendens til Stigning. Henimod 1750 var Tallet omkring 600 Daler aarlig. Efter 1703 paalignedes desuden en Vægterskat, oftest paa 60—70 Daler. Fra 1720erne blev det til en Vægter- og Sprøjteskat, der i Aarenes Løb steg til omved det dobbelte. En Delinkventskat viser sig i 1740erne, og Indkvarteringspenge opkrævedes fra 1730erne, da den trykkende Indkvartering erstattedes af en Afgift⁵⁵⁶). Accisen, hvoraf en Del gik til Havnereparation, opkrævedes af Magistraten⁵⁵⁷).

⁵⁵²) Økon. Udv., S. 125. ⁵⁵³) A. b. 50, Aa. B. A. ⁵⁵⁴) F. Eks. K. R. 1700 og 1701. ⁵⁵⁵) K. R. 1701. ⁵⁵⁶) Stiftsrel. 1735, R. A., K. R. passim. ⁵⁵⁷) Toldrulle 1691. Hbz. III, S. 18.

For saa vidt de opkrævede Penge anvendtes til Byens Nytte, traf Magistraten nærmere Bestemmelse om, hvordan Pengene skulde bruges⁵⁵⁸). Til Illustration af Byens Forhold nævnes her nogle af de Opgaver, der blev varetaget. Som sædvanlig slutte Reparationer af Gader og de mange Broer i Byen ret store Beløb. Foruden de tidligere ofte nævnte omtales nu Broen⁵⁵⁹) mellem Vestergade og Lilletorv, den maa have ført over en Rende med Vand fra »en stor Pus midt paa samme Torv«. Som Lilletorv saaledes var i daarlig Stand, var Brobjerggade det i lang Tid. I 1726 kunde der knapt køres der⁵⁶⁰). Broen ved Skiden Sig⁵⁶¹) repareres. Den førte over Vestergade. Brobjerg Bros øverste Halvdel skulde Magistraten holde i Orden for Ning Herreds Brokorn⁵⁶²). Mange Broer over Vandløb paa Markerne var der Bekostning paa. Enkeltes Beliggenhed angives nærmere. Der var tre uden for Vestergade⁵⁶³), der var Broen over Coutra Bæk⁵⁶⁴) i Riis Skov og Broen »under Hasselbacht«⁵⁶⁵). Broen ved Hitstrud omtales⁵⁶⁶). Vangeded og Gærder vedligeholdtes som før. Plankeværk om selve Byen skulde være i Orden af Hensyn til Konsumtionen, men det kneb at holde det i forsvarlig Stand. Ved en Synsforretning fandtes Dele af det »af fortrædelige Mennesker at være neder bruut og borttagne Nattetider«⁵⁶⁷). Tvættestederne ved Mindet, ved Basballebro og ved Garvergyden, Møllestien og Møllen holdtes vedlige⁵⁶⁸). Sjældnere repareredes et Byens Vandhus, der var bygget ud i Aaen, men til Gengæld fik det det fine Navn Privé-Retrails⁵⁶⁹). Renovation var relativt bekostelig. Hvert Aar kørtes en Mængde Læs Skarn fra Gader og Torve, og der var Skarnkister og Slamkister flere Steder, den sidste Slags ved Aaen, og til dem førte forskellige Render, saa det værste Snavs ikke skylledes lige i Aaen, hvad der var forbudt, men kunde fjernes ved belejlig Tid⁵⁷⁰). Flere Personer fik fast halvaarlig Betaling for at feje Gader, især Emmervad ofredes der meget paa. Limer og Skovle leveredes af Kommunen. Engang imellem viser sig en Udgift paa en Kirkerist, saaledes i 1711 St. Olufs⁵⁷¹), der muligvis er den, der blev fundet paa sin Plads i Olufsgyde i Forsommeren 1937. Flere Brønde drog Kommunen Omsorg for. Foruden den gamle Bybrønd i Emmervad nævnes nu Byens Brønd paa Brobjerg, Byens Brønd paa Lilletorv og Byens Brønd paa Kannikegade⁵⁷²). Om den sidste vides bedst Besked. Den var forsynet med en 12 Alen lang tjæret Træpumpe med Pempelæder, Sko og Spand og Trutte. Hvert Aar er der Udgifter paa Brand-

⁵⁵⁸) En Righoldighed af Oplysninger derom i K. R.erne. Udgiftposterne har næsten alle enten Dato for Udbetaling eller Nr. svarende til Bilag. For enkelte Aar er alle Bilag bevaret. ⁵⁵⁹) K. R. 1741 Nr. 41, jvfr. K. R. 1687, S. 15, K. R. 1686 ³/₁₂, 1689 ²⁹/₈. Regningsbilag 1751 ⁹/₁₀, ved K. R. 1746. ⁵⁶⁰) Bilag 1727 ¹⁹/₁, ved K. R. 1726. ⁵⁶¹) K. R. 1720 ¹/₆. ⁵⁶²) A. a. 231, 1713 ²⁴/₄, Aa. B. A. ⁵⁶³) K. R. 1724 Nr. 56. ⁵⁶⁴) K. R. 1747 Nr. 1. ⁵⁶⁵) K. R. 1707 ²¹/₁₀. ⁵⁶⁶) K. R. 1736 Nr 24. ⁵⁶⁷) A. b. 8. 1707 ⁷/₁₁, Aa. B. A. Jvfr. Hbz. III, 1746 ¹⁹/₂. ⁵⁶⁸) K. R. 1749 Nr. 8 og 10, 1748 Nr. 42, 1704 ¹⁹/₈ og 1726 Nr. 5. ⁵⁶⁹) K. R. 1746 Nr. 28. ⁵⁷⁰) A. a. 251, 1738 ¹¹/₄ §§ 4—6, Aa. B. A. K. R. f. Eks. 1716 Nr. 28 og 42, 1742 Nr. 67, 1749 ²⁵/₈, Bilag 1750 ⁹/₆. ⁵⁷¹) K. R. 1711 Nr. 1. ⁵⁷²) K. R. 1747, Bilag Nr. 20, 1742 Nr. 35, 1749 Nr. 5 og 6, jvfr. Bilag Nr. 21.

væsensredskaber og engang imellem paa Sprøjtehuset⁵⁷³). Byportene er jævnlige ude for Reparation. I 1727 repareredes eller ombyggedes de seks Hovedporte⁵⁷⁴), »Mind Port, Medel Port, Monch Port, Studtz Port, Broberrigs Port, Vester Port«. Hver af dem var 5—6 Alen bred og 5—6 Alen høj, idet der til hver brugtes 2 Portstolper paa 7½ Alen og en Overligger, »Port Hammer«, paa 5—6 Alen. Over hver Port anbragtes en Krone paa 2 smaa Stolper. Bekostninger var der ogsaa paa Mølleport og Fægydeport paa Brobjerg⁵⁷⁵).

Ikke faa Huse havde Byen at holde vedlige. Vigtigst var Raadhuset. Hele Perioden igennem er der Smaaudgifter paa det. Fangefogdens Kone varetog i lang Tid den almindelige Renholdelse af det, og ved højtidelig Lejlighed, som naar

Kongen kom, maatte hun sørge for Maje til

Raadstuen⁵⁷⁶). Fangehullerne i Kælderne maatte Rakkeren rense, ofte skulde de repareres. Det har sikkert været paakrævet at underkaste det skrøbelige Raadhus den store Hovedreparation, som man efter et Par Aars Overvejelser skred til i 1750, og hvorved det blev »saa got som aldeles omdannet«⁵⁷⁷). Huset kostede 2570 Daler. Efter den Tid var der Byting og Vagtstue og Arrester i dets nederste Etage, i anden Etage var Byens Kæmpehal, den store Forsamlingssal, hvor Borgermøder holdtes, naar Magistraten kaldte

Store Torv (8) mellem Raadhuset (7) og Borgporten (9) i det 17. Aarhundrede.

Efter Udsnit af Resens Prospekt i Aarhus Museum. Kag og enarmet Galge er maaske blot Signatur for Tingstedet. Men Tidens Kæmnerregnskaber viser tydeligt, at der var baade Kag og Galge og Træhest paa Torvet, forøvrigt ogsaa at Borgporten havde Taarn, som det klart fremgaar af et Maleri i Den gamle By. Se S. 114 og 406.

⁵⁷³) K. R. 1715 Nr. 30 og 1747 Nr. 2. Utallige Gange nævnes Ordet Sprøjte, men altid stavet uden r og oftest: spoyte eller spøite. ⁵⁷⁴) A. b. 14, 1727 ²⁷/₁₀, Aa. B. A., jvfr. K. R. passim og forskellige Bilag ved K. R. 1749. ⁵⁷⁵) K. R. 1710 ¹⁸/₈ og 1715 Nr. 1. ⁵⁷⁶) K. R. passim og 1742 Nr. 37. ⁵⁷⁷) Pontoppidan IV, S. 89. I Pakken A. b. 66 i Aa. B. A. findes Skrivelser om Sagen samt Overslag af 1749 ³/₈ og Regnskab med Bilag for 1750—52, dateret 1752 ¹⁰/₄.

Folk til den Slags i Anledning af vigtige Sagers Drøftelse. Der var ogsaa Raadstuesalen, hvor Byraadmøder og Raadstueret holdes, og de 6 Mænds Sal samt Arkivet og Fattiginspektørernes Sal⁵⁷⁸). Efter denne Ombygning stod Huset i sin nye Skikkelse til 1858.

Før der blev Bytingslokale i Raadhuset, havde Bytinget været holdt i et særligt Hus, som Kommunen holdt vedligeholdelse⁵⁷⁹). Ogsaa Stadens Vinkælder tog Kommunen sig af⁵⁸⁰). Kommunale Ejendomme var ogsaa Mestermændens Hus, der undertiden fik en Omgang⁵⁸¹), Vægternes Boliger⁵⁸²), Havnefogdens Hus⁵⁸³), et »fiælehus« ved Aaen ud for Stentrappen⁵⁸⁴), Huset ved Stormklokken⁵⁸⁵), Byens 6 Vaaninger, som undertiden nævnes⁵⁸⁶) og benyttedes delvis til Bysvende- eller Vægterboliger⁵⁸⁷), Natmandens Hus⁵⁸⁸), Alhed Dues Gaard⁵⁸⁹) og flere Ejendomme. Vedligeholdelse af den Slags var der altid. Dertil kom Betaling af Husleje for visse kommunale Tjenestemænd som Tamburen⁵⁹⁰) og Folk som Hyrderne, der er omtalt under økonomisk Udvikling.

Til Militærets Brug bekostede Byen Cordegaardene ved Mindet med Skilderhuse og Strafferedskaber, Inventar og Stalde og Lys og Brændsel⁵⁹¹). I Krigstider krævede Skanser, Kanoner og Bavne Udgifter. Et Batteri ved Mindet og et paa Olufs Kirkegaard omtales ofte i Regnskaberne i Den store nordiske Krigs Tid. Rettens Haandhævelse krævede ogsaa Materiel. Arresterne repareredes idelig med Murværk og Planker og Laase og Lænker. Det var højst ubehagelige Opholdsrum, især det, hvori de, som »plat fra Livet er dømt« plejede at anbringes. Det var et Rum i Raadhuskælderen, »udi hvilken det synes umuligt at han nogen Tid særlig i tilstundende Vinters Tvang kan være i Magt formedelst Frost og Kuld«, som det siges, da Christian Fischer til Lavengaard skulde anbringes i det⁵⁹²). Det var saaledes, at Fanger deri »absolute maa crepere af Frost, foruden dend Mængde af Utøj, som efter Beretning udi Raadhus Kjelderens schal være⁵⁹³). Arresten for dem, som ikke var dømt »plat fra Livet« var usolid. Murene var ikke bedre, end at Alhed Due to Gange kunde bryde igennem dem og slippe ud, da hun sad arresteret for Hæleri⁵⁹⁴). Saa var det ikke mærkeligt, at da 23 Taterne anbragtes i det, maatte 12 Mand af Borgerne med ladte Geværer holde Vagt rundt om Fængslet⁵⁹⁵). Udgifter paa en saadan Arrest var der nok af.

Raadhus og Ting og Arrest var ikke det eneste nødvendige for Retten. Visse saakaldte Instrumenter hørte med og stilledes til Raadighed af Byen. De var saa karakteristiske for Datidens Bybillede, at de bør nævnes. Paa Galgebakken stod nu Galgen, og en brolagt Vej førte fra Munkeport op til den⁵⁹⁶). Paa Store Torv stod Pælen, Kagen eller Kaget, som den kaldtes. I

⁵⁷⁸) Pontoppidan, anf. St. ⁵⁷⁹) K. R. 1740 Nr. 45, 1746 Nr. 2, jvfr. 1685, S. 14. ⁵⁸⁰) K. R. 1729 Nr. 46. ⁵⁸¹) K. R. 1716 Nr. 84, K. R. 1736 Nr. 80. ⁵⁸²) K. R. 1726 Nr. 41 og K. R. passim. ⁵⁸³) K. R. 1735 Nr. 38, K. R. 1736 Nr. 80. ⁵⁸⁴) K. R. 1712 Nr. 4. ⁵⁸⁵) K. R. 1713 Nr. 61. ⁵⁸⁶) K. R. 1717 Nr. 21. ⁵⁸⁷) K. R. 1701 ³/₁₁. ⁵⁸⁸) K. R. 1732 Nr. 97. ⁵⁸⁹) K. R. 1731—32 passim, med Bilag 1731 ⁷/₅. ⁵⁹⁰) K. R. 1733 Nr. 63. ⁵⁹¹) K. R. passim. ⁵⁹²) Hbz. III, 1703 ²²/₁₀. ⁵⁹³) Hbz. III, 1717 ⁶/₁₂. ⁵⁹⁴) K. R. 1732 Nr. 12 og 32. Bilag under Litra B til K. R. 1731, vedrørende Udgifter til Fanger. ⁵⁹⁵) Hbz. III, 1732 ¹⁶/₆. ⁵⁹⁶) K. R. 1736 Nr. 46.

Virkeligheden var det en hel lille Bygning, at se af, at der tales om »dets underste Bindings og Muur Værcher«, der i 1723 var brøstfældige⁵⁹⁷). Selve Pælen, som de strafskyldige bandtes til med Haandknuder af Jern, stod øverst paa Kagbygningen og var forsynet med et Kryds. En Tid var Pælen 12 Alen lang og oliemalet. Omkring den dannede 8 tilspidsede Egepæle en Kreds. Kagen var desuden udstyret med et Billede udskaaret i Træ⁵⁹⁸). Bekostningerne paa Kagen var dog ikke saa store som Betalingen for Kagstrygningen, Piskningen, af de ulykkelige, der fik deres Straf ved den, mens en meget broget Skare iagttog Mestermændens Behandling af Synderen⁵⁹⁹). En Træhest havde endnu Plads paa Torvet⁶⁰⁰), og der har vel ogsaa Gabe-stokken⁶⁰¹) haft sin Plads. I Raadhuset havde man af Forhørs- og Straffe-midler blandt andet »et Instrument til en Tyv«⁶⁰²) og noget saa tidssvarende som den spanske Kappe, der som en rigtig Tønde var sat sammen af en Bødker, beslaet af en Smed og dertil forsynet med en Hat fra Drejerens Værksted og malet af en Maler⁶⁰³). Byraadet har været Stillingen voksen, naar det gjaldt at lade Straffe eksekvere.

Udgifter til Fattigvæsenet holdtes for sig og omtales andetsteds i dette Værk. Hjælpekasse var der ikke, men Kommunekassen kunde i særlige Tilfælde fungere paa lignende Maade, hvad enkelte Eksempler vil vise. Kæmneren betalte »Operatør Johan Georgius Heiche for Hans Bastians Søn, som var blind og næst Gud ved hans Hjælp blev seendes« 6 Daler⁶⁰⁴), og en Skomager 2 Daler »for Vagt som holdtes over hans i Raseri henfalden Søn«⁶⁰⁵), en Understøttelse, der ydedes flere Gange, inden man skred til at sætte den gale i en Slags Daarekiste⁶⁰⁶). Byen paatog sig i nogen Grad Ansvar for dens Tjeneres Handlinger. Barber Johan Berner fik 4 Daler for at kurere en Karl, »da samme Karl af Byens Natmand blev slagen i Hovedet ganske bedervet«⁶⁰⁷). Ganske vist maatte Natmanden bagefter betale Byen Beløbet plus en Bøde til Fattigkassen⁶⁰⁸). Folk, der kom til Skade ved Hverv for Kommunen, kunde faa nogen Erstatning. Saaledes udredede Kæmneren til Hans Hansen Gotfried 12 Daler »for Jacob Gylling og Jens Skiøring at kurere den Skade, de fik af Krud ved Kanoneringen, da Hans Majestæt var her i Byen«⁶⁰⁹).

Repræsentationsudgifter kunde sluge en stor Del af det budgetterede Beløb. Da Byen sagde Stiftamtmand, Geheimeraad Benzon Farvel, holdtes der Fest i Postmester Weigners Hotel et Par Dage. Mad og The og Kaffe og Vin og Vin og Vin serveredes, og da Geheimeraaaden efter Festen drog til Ruggaard, lod man sende ham et halvt Anker Franskvin som Tak for behageligt Samvær. Og desuden betaltes Fortæring for hans Tjeneres Ophold paa

⁵⁹⁷) Hbz. III, 1723 $\frac{5}{9}$. ⁵⁹⁸) K. R. f. Eks. 1701 $\frac{20}{6}$, 1713 Nr. 33, 1733 Nr. 54, 1742 Nr. 57, 1747 Nr. 31 med Bilag Nr. 10 og Nr. 20. ⁵⁹⁹) F. Eks. K. R. 1732 Nr. 4. ⁶⁰⁰) K. R. 1715 Nr. 56. ⁶⁰¹) K. R. 1707 $\frac{19}{6}$. ⁶⁰²) K. R. 1707 $\frac{7}{3}$. ⁶⁰³) K. R. 1748 og Bilag 1750 $\frac{6}{5}$ ved K. R. 1745. ⁶⁰⁴) K. R. 1736 Nr. 37. ⁶⁰⁵) K. R. 1735 $\frac{28}{12}$. ⁶⁰⁶) Hbz. III, 1740 $\frac{5}{2}$, jvfr. Hbz. III, S. 254. ⁶⁰⁷) K. R. 1748 Nr. 60 med Bilag Nr. 60. ⁶⁰⁸) Anf. St. med Paategninger. ⁶⁰⁹) K. R. 1749 $\frac{23}{6}$.

Hotellet i 14 Dage. Det hele kostede lige ved 70 Daler eller dobbelt saa meget, som Raadstuebudet havde i Aarsløn og 3—4 Gange saa meget som en Politibetjents Gage⁶¹⁰).

De nævnte Eksempler illustrerer Byraadets Virksomhed i Enkeltheder. I det hele var dets Opgaver de samme som før⁶¹¹) bortset fra allerede omtalte Indskrænkninger. Skatteligningen foretoges som tidligere af Taksérborgerne, af hvilke der var 6. Naar Ligningen var lagt og Betaling skulde præsteres, kunde Raadet vel helt eller delvis, efter som det skønnede rimeligt, eftergive Beløb, men naar Aaret var gaaet, og Regnskabet skulde revideres, kom Taksérborgerne igen, men nu i Egenskab af Revisorer, idet Skikken blev, at man udnævnte dem til det⁶¹²). Indtil efter 1730 var der undertiden 6 Revisorer, undertiden 4, udnævnt af Magistraten. Revisorernes Paa-tegning af Regnskabet var gerne en Godkendelse, undertiden tilsat en Smule Kritik, der dog holdtes i særdeles høflige Vendinger over for »Deres velædle Velvisheder«, Raadsmedlemmerne. Sjældnere indeholdt Revisorantegnelsen en virkelig utilsløret Kritik. Men det hændte dog. I Regnskabet for 1709 udpegedes 11 »Mangelsposter«, der saa diskuteredes skarpt. Raadet syntes ikke om den Slags Kritik. Da Revisorerne i 1723 ankede over, at visse Beløb ikke var udgivne til Byens Nytte, men kun til Magistratens, kaldte Raadet Revisorerne »Stormodige og indbildske Mænd«⁶¹³). Klager over Skatteligningen viser sig engang imellem. I 1715 klagede 16 Borgere til Magistraten over deres Skatteansættelse. Da de ikke fik noget ud af det, sendte de Klagen til Stiftamtmand von Plessen, der resolverede, at Magistraten burde sørge for, at der ingen Grund til Klage blev for den ene mere end for den anden. Særlig hadet var sikkert Inddrivningsmetoden. Fra 1660erne havde Magistraten vænnet sig til at anvende Eksekution ved Militærhjælp, og det fortsattes der med ind i denne Periode, til von Plessen og især Løvenørn tager Brodden af den Praksis. Stiftamtmandens Samtykke til Eksekution var nødvendigt. Da i 1703 Skat for 1702 ønskedes inddrevet hos »de modvillige« resolverede von Plessen, at det »tillades Magistraten at lade de modvillige og halsstarrige Borgere udpante for enhvers ansatte Andel«. Det var ikke blot den haarde Fremgangsmaade, der irriterede Skatteyderne, men sikkert mere en slem Uretfærdighed ved hele Skattebetalingen, at gennemgaaende de mest velhavende slap fri eller indrømmedes betydelige Lempelser. Det har sikkert ikke kunnet skjules, og for os er det tydeligt at se af Restancelisterne eller af Omdraglisterne ved Kæmnerregnskaberne. At komme paa den sidste Liste vilde sige at faa Henstand med Betalingen, der gerne samtidig ned-sattes. Saa gled Gælden lidt i Baggrunden, og reelt blev den for Byen til det, vi vilde kalde et forældet Krav, der aldrig opfyldtes⁶¹⁴). Paa en saadan Bag-

⁶¹⁰) Bilag Nr. 1 ved K. R. 1749, jvfr. K. R. passim. ⁶¹¹) Hvor intet andet bemærkes, er Kilderne til det følgende K. R.erne, især for de i Teksten nævnte Aar. ⁶¹²) F. Eks. K. R. 1734 og følgende Aar. ⁶¹³) Hbz. III 1723 ¹³/₁₀. ⁶¹⁴) K. R. passim. A. b. 63, S. 4769 f. Aa. B. A.

grund blev Eksekutionen højst uretfærdig især for Mellestanden, som havde noget at undvære. Naar Folk saa anede for ikke at sige vidste, at Lemfældigheden over for de rige hang sammen med Slægtsskab og Familieforbindelser⁶¹⁵), skulde det ikke gøre deres Syn paa Sagen mildere. Og kun værre blev det af, at Magistratens Tone overfor andre var overlegen og saarende. Naar Borgmester Eggers slyngede mod 16 Hattemagere: »I skal have 16 Hundsfotter paa jer Næse«⁶¹⁶), blev de fornærmede, ligesom Wilhelm Steinwinkel tidligere følte sig brøstholden over Raadmand Wærns Behandling af ham, da han talte »noget højt« om sin formodede gode Ret og derfor fik Bøde og kom i Arrest⁶¹⁷). Af Steinwinkels Sag ses det, at Betjente var til Stede, da Raadet holdt Møde. De kunde sikre Raadet mod vrede Borgere. Ved andre Lejligheder brugtes Kongen som Bussemænd. Frederik IV drog til Clausholm med Følge i 1721, og i den Anledning maatte Aarhusianerne levere Senge med Sengetøj, Borde, Stole, Lysestager og Lysesakse med mere paa Clausholm den 4. August. Ordren kom til Byen Dagen før lidt før Middag. Saa lavedes i Hast en Liste over, hvad hver skulde levere »i Dag efter Aftensang«. Meddelelsen til Borgerskabet sluttede med, at enhver skal være hørnsom og lydig, »ellers kan Hans Majestæts Unaade befrygtes«⁶¹⁸). Raadet har ønsket at sikre sig.

Naar det med Rette formodedes, at Magistraten skaffede sig Fordele paa Byens Bekostning⁶¹⁹), er der god Baggrund for Modvillighed, som det kaldtes, naar Borgere ikke vilde ud med Skatten. Naar Forholdene laa saaledes, er det naturligt, at Peder Laasbye stod stærkt i sin Kamp mod det gamle Raad, og at Løvenørns og de følgende Stiftamtmands Indgriben var paa sin Plads. Men da det ikke var godt at komme paa Kant med Borgmestrene og Raadmænd, var Tonen i skriftlige Udtalelser til dem fra Borgernes Side særdeles høflig. Da Revisorerne godkendte Kæmnerregnskabet for 1726 sluttede de med, at de »ydmygst formoder at have efterkommet fornævnte Deres velædle og Velvisheders Ordre«. Men da Løvenørn havde sat sig til rette i Stiftamtmandsstolen og var kommet ind i Stadens Forhold, beordrede han grundig Revision⁶²⁰). Det stivede Revisorerne af. Regnskabet revideredes vel og kendtes rigtigt, og en af Revisorerne underskrev Erklæringen derom. Men saa føjedes en længere Udtalelse til, ved hvilken der gjordes Indvendinger paa 7 Punkter, blandt andet over uberettigede Udbetalinger og over, at mellem flere andre Mænd var 14, som uden gyldig Grund havde faaet Skattemoderation og var kommet paa Omdragslisten, blandt disse en af Byens rigeste Købmænd, Tøger Kjersgaard, og over, at et Regnskabsbilag fra Raadmand Gylling ikke var vedlagt Regnskabet. Desuden ønskede de Restancerne inddrevet, for saa vidt det kunde ske uden nogens Ruin, og de

⁶¹⁵) Om disse se bl. a. Hoffmeyer, passim. ⁶¹⁶) Hbz. III, S. 137. ⁶¹⁷) Hbz. III, 1721 ¹²/₆.
⁶¹⁸) A. b. 59, 1721 ³/₈, Aa. B. A. ⁶¹⁹) F. Eks. A. b. 63 og A. b. 64, Aa. B. A., K. R. 1733 Nr. 41.
⁶²⁰) Brev af 1729 ⁸/₂. K. R. 1728.

sluttede med, at man ikke saa godt som i »forrige Aaringer« kunde forbigaa den Slags. Den sidste Bemærkning er en talende Afsløring af Forholdene. Den lange Antegnelse underskrevs af de sidste 5 Revisorer 8 Dage efter den førstes Underskrift, som kun gjaldt Godkendelsen⁶²¹). Det ser da ud til, at een Revisor har holdt med Raadet og 5 været imod. I November samme Aar udbeder Raadet sig Bevilling for øjeblikkelig Eksekution til Inddrivelse af Restancer for 1728 og 1729. Løvenørn giver Bevillingen, men med en Næse i. Eksekution skal ikke komme pludseligt, hvad ikke havde været nødvendigt at foreslaa. Tidligere havde han nægtet Eksekution og befalet Udpantning, der først skulde ske efter forudgaaende Varsel og foregaa saaledes, at ingen gjordes Uret. Samtidig havde han ladet Magistraten vide, at hvis den fandt det fornødent at nævne hans Navn i Sagen, da vilde han have at »derunder ikke nogen Svineplakat eller andet deslige tillige med vorder publiceret«, som det tidligere var sket⁶²²). Tonen var skarp og vidner om forudgaaende Fornærmelser fra Magistratens Side. Derpaa tyder ogsaa Tonen i en anden Meddelelse. Under Henvisning til de daarlige Tilstande i Byen, der gav sig Udslag i Tyveri, Indbrud og Overfald havde nogle Borgere bedt Magistraten om en Port med Nøgle for Enden af Havgyde, men faaet Afslag i Form af en Paategning: Formedelst Consequence skyld kan indmeldte Forlangende ikke tillades⁶²³). Saa meddelte 2 Mænd Løvenørn Sagens Udfald og ansøgte ham om Porten. Ansøgningen paategnede han da saaledes: »Saa Magistraten udi Aarhus denne Begæring haver afslagen med disse Ord: »formedelst Consequence Skyld kan indmeldte Forlangende ikke tillades«, saa vilde de derpaa erklære sig, hvorudi den Consequence bestaar«⁶²⁴). Den Knaphed og Klarhed var Løvenørnsk. Raadet maatte til at finde nærmere Begrundelser for sit Standpunkt og var i Stand til at finde 9, der dog ikke alle var gode⁶²⁵). Magistraten var ikke indstillet paa at lystre Løvenørn. Den lod ham forstaa, at hans Forgænger ikke havde optraadt som han, men fik at vide, at han ikke lod sig noget foreskrive af den⁶²⁶). Det skarpe Forhold mellem Parterne skyldtes, at Magistraten var uefterrettelig over for Løvenørn og forsømmelig i sin Embedsførelse, hvad han paaviste.

For længe siden havde han sendt den en stor Spørgeskrivelse⁶²⁷) om Byens Forhold for at faa rigtig Rede paa Tingene, efter at han havde skaffet sig en Del Oplysninger om dem. Først Maaneder efter fik han en Meddelelse⁶²⁸), og den var ufyldestgørende. Saa maatte han 3 Gange rykke Magistraten, før han fik Svar, og da han endelig fik det den 3. Januar 1729, var det kun undertegnet af Andenborgmesteren Ditlef Eggers, skønt Løvenørn havde forlangt Redegørelse fra hele Magistraten. Eggers fik omgaaende Skrivelsen tilbage med Reprimande til hele Raadet. Rigtigt Svar ønskedes. Det kom ikke.

⁶²¹) K. R. 1728, ²¹/₂ 1729. ⁶²²) Erklæringer ved K. R. 1728 dateret Dec. ⁶²³) A. b. 18, 1728 ²⁶/₇, Aa. B. A. ⁶²⁴) A. b. 19, 1728 ³⁰/₆, Aa. B. A. ⁶²⁵) A. b. 20, 1728 ¹⁶/₉, Aa. B. A. ⁶²⁶) Aarhus Stiftamts Kopibog 1728 ²⁴/₁₂, L. A. ⁶²⁷) 1728 ³¹/₆, Aarhus Bys Breve, L. A. ⁶²⁸) Anf. St. 1728 ¹⁰/₆.

Den 23. Marts forlangte Løvenørn da skarpt af Raadet at efterkomme Befalingen. Først da hjalp det. Den 31. Marts var Erklæringen der. Men da havde det taget næsten et Aar at faa den pint ud af Magistraten, der i dette Tilfælde maatte kaldes den »modvillige« Part. Den var ikke sluppet for Redegørelsen, men havde kun opnaaet at fornærme Stiftamtmanden⁶²⁹). Og han lod sig ikke standse, men var forlængst i Gang med at kontrollere Magistratens Embedsførelse i Enkeltheder. Den foran nævnte Revisionsberetning efter hans Ordre er et af Tegnene derpaa. Som set førte den til et Resultat. Forsømmelighed og Uredelighed fra Magistratens Side skimtes gennem Revisorsudtalelsen. Løvenørn konstaterede paa anden Maade Embedsforsømmelser: Magistraten havde undladt at gøre Indberetning om Kornpriser, havde ført daarligt Tilsyn med Riis Skov og havde blandt andet heller ikke rettet sig efter Stiftamtmandens Bestemmelser til Forebyggelse af Ildsvaade, endda de var blevet indskærpet efter en farlig Brand i Byen i Foraaret 1728⁶³⁰).

Ufetterrettelighed overfor Stiftamtmanden, Forsømmelighed i Embedsførelse, Haardhed i Behandling af Skatteydere, Hovmod overfor almindeligere Borgere, Strengthed med at lade Straffe eksekvere var let at konstatere hos Raadet. Løvenørn bremsede det af Hensyn til andres Vel. Magistraten havde forbudt en Kvinde i Byen at ernære sig ved at gaa omkring og sælge Klæder og havde derpaa fordoblet hendes Rytterskat. Løvenørn paatalte det. Magistraten havde taget et Hakkebræt, Musikinstrument, fra en fattig Dreng af Hensyn til Stadsmusikanten, men Løvenørn befalede, at han skulde have det tilbage. I Forsamlinger maatte han dog ikke gøre Opvartning dermed, uden for saa vidt Folk af Kristenkærlighed vilde lade ham gøre det. Han maatte nok tjene lidt ved sit Spil, men ikke gaa Stadsmusikanten i Bedene⁶³¹). Løvenørn søgte i det hele at værne de smaa i Samfundet og viste det mange Gange. Paa Forseelser saa han ikke alene med Lovens kolde Øjne, men med i høj Grad menneskelige.

At han maatte støde sammen med det daværende Raad er næsten selvfølgelig. I Embedssager og i personlige Egenskaber var de to Parter særdeles forskellige. Sikkert har Magistraten aandet lettet op, da han forsvandt allerede i 1730. Løvenørn var paa Spor efter det, som Borgerskabet senere fik konstateret ved Dom over Magistraten, og som nedenfor skal omtales. Han var i Aarhus for kort Tid til, at han kunde naa til Bunds i Sagerne, og dog er hans Virksomhed her vel det, der førte til Udrensningen. Det var i hans Tid, Peder Laasbye første Gang besejrede Raadet, det var i hans Tid, Revisionen blev kritisk, det var i hans Tid, Borgerskabet opdagede Stiftamtmandens Velvillie. Kampen mod Raadet førte nu til Resultater og vedblev dermed i de følgende Aar. Stiftamtmand Holck vilde sætte Raadet paa Plads som sin Forgænger. Snart maatte en af Raadmændene indrømme at have

⁶²⁹) A. Tuxen: Poul Vendelbo Løvenørn, Aa. St. A. 1920, passim. ⁶³⁰) Anf. St., S. 18.
⁶³¹) Anf. St., S. 29.

»forskudt« Penge, som saa leveredes Borgmester Peder Laasbye⁶³²), hvor de var i gode Hænder. En Borgerklage over Byens Bekostning indkom i 1733. Magistraten gik ind paa at udsætte Opkrævningen af de 30 % til det følgende Aar⁶³³), da der for det indeværende Aar var særlig mange Ydelser. En stor Sag mod Alhed Due samt hendes Mand og Søn blev samtidigt meget bekostelig og syntes næppe ganske retfærdig, hvad den i hvert Fald ikke var, siden de daværende Raadsmedlemmer senere dømtes til af egne Midler at give Manden og Sønnen en Erstatning paa ikke mindre end 300 Daler og desuden at erstatte Byen Udgifterne ved denne Sag⁶³⁴).

En hel Række Borgerklager fandt Udtryk i en Proces mellem Borgerkab og Magistrat paa den Tid, da Striden indenfor Magistraten var paa sit højeste⁶³⁵). Regnskaberne tilbage til 1696 blev gennemgaaet med det Resultat, at de paa de respektive Tider ansvarlige fik Reprimander for Selvbegunstigelse paa Byens Bekostning⁶³⁶). I det hele fremførte Borgerskabet netop, at Magistraten havde begunstiget sig selv baade ved at skaffe sig Fordele og ved at lægge Udgifter uretmæssigt over paa Borgerne, at den havde styret for egenmægtigt, for Eksempel ladet Byen betale for Konfirmation af Privilegierne uden at ville lade Borgerskabet se disse, at den havde skrevet Brobjerg Bros Reparationer paa Byens Regning, skønt Byen kun skulde betale det halve, men Magistraten Resten for Ning Herreds Brokorn⁶³⁷). For Kommissionen havde Parterne under Drøftelsen af Tingene udtalt sig »med en Del nærgaaende Expressioner«⁶³⁸). Skoven kaldtes forsømt og misbrugt til især Magistratsmedlemmers Gavn⁶³⁹). En Del Skatter, der burde været indkrævet, var ikke blevet det⁶⁴⁰). Konsumtionspengene fra 1702 havde Magistraten distribueret saaledes, at dens Medlemmer havde nydt uretmæssig Fordel og burde tilbagebetale Borgerskabet et Beløb⁶⁴¹). Selv om Erstatningerne til Byen blev smaa, fordi Sagen var gammel, og en Del af de skyldige døde, havde Borgerne dog god Grund til Klage. Forsømmelighed og Uretfærdighed afsløredes. Derfor skulde det ikke længere være saaledes, at Magistraten udnævnte Revisorer, men saaledes at de 6 Borgere skulde godkende Udnævnelserne⁶⁴²). Kommissionsdommen faldt 1741, men appelleredes for nogle Punkters Vedkommende til Højesteret, der 6 Aar senere var naaet til omtrent samme Resultat som Kommissionen, hvad Afsløringerne angaar, men som takserede Forseelserne noget mildere⁶⁴³). Basballes Dødsbo maatte dog erstatte Byen 1274 Daler af Konsumtionspengene fra 1702⁶⁴⁴). Peder Laasbye havde man ikke rørt, men alle hans første Kolleger i Raadet, og de slap ikke uskadt gennem Processen. Luften var blevet renset af Løvenørn og Laasbye.

⁶³²) K. R. 1733 Nr. 41. Revideret 1735. ⁶³³) Anf. St. ⁶³⁴) A. b. 64, Protokol indeholdende bl. a. Kommissionsdom af 1741 ¹⁴/₉, A. B. 63, S. 4721 ff. ⁶³⁵) A. b. 63, Tredie Tome af Kommissionsakten, S. 3217—4796, Aa. B. A. ⁶³⁶) A. b. 63, S. 4696—4715. ⁶³⁷) Anf. St. 4731—35. ⁶³⁸) Do. 4735. ⁶³⁹) Do. 4752—55. ⁶⁴⁰) Do. 4769 f. ⁶⁴¹) Do. 4795. ⁶⁴²) Do. 4790. ⁶⁴³) A. b. 64, med Dom 1747 ¹⁰/₅, bagest. ⁶⁴⁴) Jvfr. A. b. 66. 1752 ¹⁰/₄, Aa. B. A.

At Raadet længe handlede egenmægtigt vil være fremgaaet af det foregaaende. Det repræsenterede en Klike fra Borgersamfundets øverste Lag. Borgerudvalget De 24 Mænd mærkedes der ikke meget til. Det har ikke længere været et fast Udvalg. Ved visse Lejligheder spurgtes vel et Borgerudvalg som i 1735, da Stiftsrelationerne skulde affattes, og 24 Mænd udnævntes til at tage sig af Sagen. Og ved anden Lejlighed omtales Stadens 16 Mænd⁶⁴⁵). Det synes, at man har spurgt et Udvalg, naar man havde Brug for det og saa til den Lejlighed først udnævnte det. Vendingen »Stadens 16 Mænd« peger vel i Retning af, at de udgjorde et fast Udvalg, men dette optræder yderst sjældent. Med De 6 Mænds Udnævnelse i 1740 indføres en Erstatning for de 24 Mænd. Eligerede Borgere blev Betegnelsen for det ny Udvalg. Deres Hverv var »saavel naar man agtede fornødent dem paa Raadstuen at lade opkalde for om en og anden forefaldende Affære at vedtales, sig at lade indfinde, som og at proponere, i Fald de noget til Byens Gavn og bedste kunde udfinde«⁶⁴⁶).

Indtil 1740 fik Magistraten da Raad fra Borgerne, naar den selv ønskede det. Kom der forøvrigt Raad fra Borgerskabet, var det gerne i Form af Klage. Efter 1740 viste de eligerede Mænd deres Betydning, der fik et synligt Udtryk deri, at en Sal i det ny Raadhus reserveredes dem.

Forskellige Personer havde faste Hverv for Kommunen og fik deres Løn af den . — I Kæmnerregnskaberne fortæller blandt andet Lønningslister og Honorarudgifter om Praktisering af Bystyret. Der er de samme Funktionærer som før foruden nogle flere. Til de sidste hører fra 1728 Raadstuebudet, hvis Stilling Løvenørn ønskede oprettet, og som fik 36 Daler i aarlig fast Løn, medens en By- og Raadstueskriver fik 72, en Politibetjent, ny Betegnelse for Bysvend, fik 20 og Brandkaptajnen 20⁶⁴⁷). Lige straks syntes Revisorerne, at Budets Løn var for stor, »efterdi han næsten intet forretter Byen til nogen Tjeneste«⁶⁴⁸), men Manden selv var af en anden Mening, han søgte Lønforhøjelse med den Motivering, at han havde for meget at bestille og for lidt at leve af, saa der »intet haves til Huslejes, Ildebrands, Støvle, Sko og Klæders Erlæggelse og Betaling«. For sin »sandfærdig anførte Besværing« bevilgede Raadet ham 4 Daler aparte⁶⁴⁹). Det havde forstaaet at give ham noget at bestille. Af Regnskaberne ses, at han har travet meget. Slutterns Embede var fra samme Tid. Saa fritoges en Bytjener for det Arbejde. Kort efter var der 2 Sluttere. Den ene fik snart Betegnelsen Fangefoged⁶⁵⁰). Taarnvægteren ansattes fra 1733. Han havde Stude i Domkirketaarnet og fik Løn hvert Kvartal »for 13 Ugers Natteraab«⁶⁵¹). I den brandfarlige By var hans Hverv saa vigtigt, at hans Aarsløn var 50 Daler. Desuden var der Vægttere, der gik med Morgenstjerne og præsterede Natteraab paa Gaderne, Godtfolk

⁶⁴⁵) K. R. 1733. ⁶⁴⁶) Aarh. Stiftamts Kopibog 1740 ¹⁰/₁₂, L. A. ⁶⁴⁷) Aa. St. A. 1920, S. 22. K. R. 1728 og flg. Aar. ⁶⁴⁸) K. R. 1728, Antegnelse Nr. 4. ⁶⁴⁹) Ansøgning bevilget 1734 ²⁹/₁, ved K. R. 1733. ⁶⁵⁰) Aa. St. A. 1920, S. 22, K. R. passim, jvfr. 1741 Nr. 13. ⁶⁵¹) Hbz. III, 1733 ²⁰/₁₁, K. R. 1736 Nr. 82, jvfr. K. R. passim.

og Skarnsfolk til Efterretning. I 1704 lavedes en »Anordning for Vægtene her i Staden«⁶⁵²). Efter den skulde der være 6 Vægtene, og det var der fra da af en Tid, men i 1720erne kun 3, fra 1730erne 4. Magistraten indrømmede overfor Løvenørn, at 3 Vægtene var for lidt⁶⁵³). Tillige med et Par Bytjenere var det ogsaa for lidt. I hvert Fald florerede Tyveri, Indbrud og Overfald meget slemt i 1720erne, saa Raadet i 1730 satte en større Undersøgelse i Værk blandt andet ved at lade 2 Mænd i hver af Byens 3 Roder gaa rundt og optegne, hvad enhver havde mistet ved Tyveri og deslige i de nærmest foregaaende Aar. Der kom tre meget fyldige Lister ud af det. Folk var villige til at give Oplysninger og attestere deres Rigtighed. De øjnede en Chance for Erstatning, intet Tab skulde glemmes. Saadan har Dinnus Eliassen tænkt, da han lod notere, at Korporal Gigas, der med sin Kone længe havde boet hos ham, var død i hans Hus, saa han stadig skyldte 5½ Daler til Dinnus⁶⁵⁴). Selv om den Slags smaa Spekulationer findes i disse Kosterlister, er de dog meget sjældne. Alle 3 Lister giver et meget grelt Billede af den offentlige Sikkerhed i Byen. De kan staa som lokal Illustration til Hugo Matthiessens Bog »Natten« og lignende Bøger. Undersøgelsen resulterede i Opklaring af nogle Tyverier. Strafferedskaberne viste sig nyttige. Mestermændene fik mere at bestille først i 1730erne. Ansættelsen af en Slutter og en Vægter mere maa ses paa Baggrund af de usikre Tilstande.

Af kommunale Tjenestemænd maa ogsaa nævnes Trommeslageren eller Tamburen. Hyrder og Markmænd, Vangvogtere eller Skovfogder findes omtalt andesteds i Værket⁶⁵⁵). Brandkaptajnen fik Løn, Brandsvendene Honorarer af Kæmnerkassen som undertiden Fattigfogden og Stakkelsfogden. By- og Raadstueskriveren fik Løn af Kommunen saavel som Kæmneren og Havnefogden. Prokuratorerne fik store Honorarer for udført Arbejde. Det meste af Tiden var der 2. Natmanden, der var Skorstensfejer, Fængselsrenser og Kadaverslæber som sædvanlig, fik fast Løn og Honorarer. Det samme var Tilfældet med Mestermændene⁶⁵⁶).

Mestermændens Hus vedligeholdtes vel stadig af Byen⁶⁵⁷), men Mestermændene boede ikke meget i Aarhus. Omkring 1700 var der ingen saadan Mand, men dog en militær Gevalder⁶⁵⁸). Som Byens Bøddel fungerede midlertidigt Skarpretteren i Fredericia Kristian Seyler, der havde Aftale med Aarhus om for 20 Daler aarlig at være til Tjeneste i paakommende Tilfælde. Han var saa fin en Mand, at Magistraten i Aarhus tilskrev ham i meget høflige Vendinger⁶⁵⁹). Fra 1705 fik en anden Skarpretter de aarhusianske Opgaver betroet. Det var Mester Hermans Søn Hans Henrik Høcker⁶⁶⁰).

⁶⁵²) Udateret Plan for Vægtvæsen, ved K. R. 1704. ⁶⁵³) 1729 ³¹/₃, Aarhus Bys Breve, L. A. ⁶⁵⁴) A. a. 238 a, 1730 ¹⁵/₃ og »2 Dokumenter fra Aar 1730 uden Registreringsnummer«, Aa. B. A. ⁶⁵⁵) Afsnittet om Landbrug under økon. Udv., jvfr. foregaaende Afsnit om Bystyre. ⁶⁵⁶) Om Tjenestemænd af enhver Slags se K. R. passim og Hbz. passim. ⁶⁵⁷) F. Eks. K. R. 1716 passim. ⁶⁵⁸) K. R. 1701 Juli-August. ⁶⁵⁹) K. R. 1701 ⁷/₁₁ og 1704 Okt. Hbz. III, 1703 ¹³/₁₀. ⁶⁶⁰) Aarboeg for dansk Kulturhistorie 1893, S. 52, og Slutningen af foregaaende Afsnit om Bystyret.

Da han ansøgte Stiftamtmanden om at blive Stiftsmestermænd, privilegeret Skarprettet i Aarhus Stift, opregnede han sine Kvalifikationer, de

Svinetorvet med Raadhuset fra 1750.

Efter Kopi af et Maleri fra 1845. Den gamle By.

Forretninger, han havde udført »til alles Tilfredshed«, som han skrev uden dog at vedlægge Attest fra de behandlede Misdædere. Nogle af dem forlod Verden under hans korrekte Behandling. Han havde i en tre, fire Aar besørget følgende Afstraffelser: henrettet en Barnemorderske paa Samsø, stej-

let en Dragon, brændt en anden Dragon, paa Marselisborg Gods halshugget tre Misdædere, brændt en og hængt en, paa Rugaards Gods hængt to, ved Skanderborg straffet to med Riset, den ene af dem fik desuden Fingrene hugget af og blev brændt i Panden, i Horsens havde han halshugget en og strøget en til Kagen, i Viborg havde han pisket tre og halshugget en, i Skive havde han pisket to Tyve og brændt dem i Panden, udenlands, i Brandenburg, Polen, Sachsen og Schlesien, havde han vist sin Dygtighed paa mange Syndere og Misdædere, og for nylig havde han pisket en Kvinde i Viborg og brændt hende paa Ryggen. Det skønnedes, at han var en Mand, der maatte være Stillingen voksen, og han fik den ved Bestalling af 22. Septbr. 1705⁶⁶¹). Sin Bopæl valgte han i Randers. Som Stiftsmestermænd lønnedes han ikke af Aarhus alene, men han mente at have Ret til »hvad hans Forgængere have haft, nemlig af hvert Læs Trækul, Træsko, Fisk, Sild og Frugt 2 Skilling, af hvert Læs Brænde et lille Stykke; naar nogen tager Borgerskab 15 Skilling, naar fornemme Folk gøre Bryllup 1 Flaske Øl og 2 Retter Mad⁶⁶²). Det har været vanskeligere for ham at faa disse Indkomster end for hans Forgængere, der boede her og selv kunde rive til sig af Varer fra Vognene, der kom gennem Portene til Torvet. Rede Penge fik han dog fra Byen. Hans faste Løn var oprindelig som hans Faders, 13 Daler og 2 Mark aarlig, men senere dog mindre⁶⁶³). Men dertil kom Honorarer for de enkelte Forretninger, han udførte. Da en Kvinde blev henrettet i Aarhus en Dag i 1706 fik »Skarpretteren for hende at rette« 10 Daler⁶⁶⁴), ifølge Taksten fra 1698 Prisen »for et Hoved med Sværd at afhugge«⁶⁶⁵).

Hr. Høcker maa flere Gange have optraadt i Aarhus. Naar Kæmnerregnskaberne fortæller, at en Stige er ført til Galgen, eller Kagen gøres i Stand, eller Misdædere er straffet, saa har Skarpretteren været her, og det har langt fra været sjældent. De ovenfor nævnte spredte Træk om Byens Strafferedskaber er blot en lille Del af mange Eksempler, men hver fortæller de lidt, og tilsammen fortæller de meget om Bøddelvirksomhed i Aarhus eller Mestermandskunst, som man udtrykte sig med Sans for den faglige Færdighed i Hvervet. Høcker selv kaldte det Dygtighed. Som Skarpretter havde han vel især det Hverv at slaa ihjel, og han regnedes næppe for at være helt »ærlig«, det vil sige: af samme Slags som andre, saa man kunde omgaas ham; dog var han ikke behæftet med »Uærlighed« i samme Forstand som tidligere Tidens Bøddler. Han var »Mester« i sit Fag og fagligt en Mand af lignende Slags som Bartskeer, Apoteker og Chirurgus. At han var mere agtet end tidligere Tidens Bøddler er ogsaa at slutte af, at hans Lig blev »henbaaren« af Snedkerlavet. Men den Respekt, man havde for ham, var noget uhyggeblandet⁶⁶⁶).

⁶⁶¹) Anf. St., S. 52—54. ⁶⁶²) Anf. St., S. 85. ⁶⁶³) K. R. passim, f. Eks. 1706, Foraar og 1708 ¹³/₉, ⁶⁶⁴) K. R. 1706 Maj. ⁶⁶⁵) A. a. 215, 1698 ¹²/₃, Skarprettersalærer, Aa. B. A. ⁶⁶⁶) A. b. 49. 1712 ¹⁴/₈, Aa. B. A. Om Skarpretters Forhold i Almindelighed henvises til Bøger af Hugo Matthiessen, f. Eks. Bøddel og Galgefugl, De Kagstrøgne, Natten.

Som set var der saa meget i Aarhus, der var alt andet end hyggeligt, især før den store Udrensning omkring 1740. Da Perioden løb ud, var der dog indtraadt en Bedring i Styrelsesforholdene. Gammel Slendrian var hørt op. Det nye Raadhus stod fra 1750 med klare Linier som Symbol paa Retsind. Datidens Folk kunde fatte det deraf, at Halvdelen af Omkostningerne ved dets Opførelse var dækket af Penge, der var indkommet ved, at gammel Brøde var gjort god. Det var de 1274 Daler fra Basballes Dødsbo, Penge delvis helt fra Jens Cr. Basballes Tid⁶⁶⁷). Huset mindede da baade om det gamle Regimentes stærkeste Personligheder og om dettes Regimentes Nederlag. Og delvis var ogsaa Husets Indretning Udtryk for Kampens Resultat. De 6 Mænds Sal var Symbolet paa Borgerskabets Indflydelse. Og i Raadstuesalen blev Tonen givet an af Folkets Mand Peder Laasbye.

⁶⁶⁷) A. b. 66, Bilag Nr. 18, 1752 ¹⁰/₄, Aa. B. A.

LISTE OVER FORKORTELSER

I FØRSTE BIND AF »AARHUS GENNEM TIDERNE«

Fuldstændig Forkortelsesliste vil følge med sidste Bind.

Aa. St.:	Aarhus Stiftstidende.
Aa. St. A.:	Aarhus Stifts Aarbøger.
A. f. n. O.:	Aarbøger for nord. Oldkyndighed.
A. G.:	Aarsber. f. Geheimearchivet.
A. P. D.:	Acta Pontificum Danica.
Arup:	Arup: Danmarks Historie.
C. C. D.:	Corpus Constitutionum Daniæ.
D. A. A.:	Danmarks Adels Aarbog.
D. B. L.:	Dansk biografisk Lexikon.
D. F. H.:	Det danske Folks Historie.
D. g. U.:	Danmarks geologiske Undersøgelser.
D. K.:	Danske Kancelliregistranter.
D. M.:	Danske Magazin.
D. R. H.:	Danmarks Riges Historie.
D. R. M.:	De danske Runemindesmærker.
D. S.:	Danske Samlinger.
Dipl. Chr. I:	Diplomatarium Christiæni Primi.
Fr. I's d. Reg.:	Frederik I's danske Registranter.
G. B. A.:	Den gamle Bys Aarvog.
H. T.:	Historisk Tidsskrift.
Hertel:	Hertel: Forsøg til en antikvarisk-hist. Beskr. af Aarhus Dom- og Cathedralkirke.
Hoffmeyer:	Hoffmeyer: Blade af Aarhus Bys Historie.
Hofman:	Hofmans Foundationer.
Hbz.:	Hübertz: Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus.
J. S.:	Samlinger til jydsk Historie og Topografi.
K. B.:	Kancelliets Brevbøger.
K. D.:	Københavns Diplomatarium.
Kh. S.:	Kirkehistoriske Samlinger.
K. S.:	Kronens Skøder.
Miss.:	Will. Christensen: Missiver fra Kongerne o. s. v.
N. K.:	Nordisk Kultur.
P. T.:	Personalhistorisk Tidsskrift.
Pontoppidan:	Pontoppidans danske Atlas.
Rep.:	Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis.
Schou:	Schou: Kgl. Forordninger og aabne Breve.
S. R. D.:	Scriptores rerum Danicarum.
Trap:	Trap: Danmark.
Wiberg:	Wibergs Præstehistorie.
Æ. D. A.:	Ældste danske Arkivregistraturer.

Andre Forkortelser:

R. A.:	Rigsarkivet.
L. A.:	Landsarkivet i Viborg.
Aa. B. A.:	Aarhus Byraads Arkiv.
M. A.:	Matrikelarkivet.
K. R.:	Kæmnerregnskab.
R. P.:	Raadstueprotokol.
B. P.:	Bytingsjustitsprotokol.

l. c. = anførte Sted.

S. b. = Sogneby.

L. b. = Landsby.